

МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2025

5/3-сан

*Ўзбекистан Республикасы Министрлер Кабинети жанындагы
Жоғарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының
25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды*

*Қарақалпақстан Баспа сөз ғәм хабар агентлиги тәрәпинен
2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды.
№01-044-санлы ғуўалық берилген.*

Нөкис

5/3-сан 2025
сентябрь-октябрь

*Қарақалпақстан Республикасы мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириўи
министрлиги, Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы*

Редактор:
А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ
Сапардурды АБАЕВ
Адхамжон АБДУРАШИТОВ
Хайрулла АЛЯМИНОВ
Мавлюда АЧИЛОВА
Азизжан АБДАЗИМОВ
Шухрат АБДУЛЛАЕВ
Сурайё АрЗИЕВА
Шерзод АКРАМОВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ
Злийха ОРАЗЫМБЕТОВА
Мансурбек ОНГАРОВ
Руфат ОЧИЛОВ
Алишер АЛЛАМУРАТОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ
Марифжон АХМЕДОВ
Гулзабира БАБАШЕВА
Умида БАҲАДИРОВА
Фархад БАБАШЕВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА
Гулбахар БЕКИМБЕТОВА
Комил ГУЛЯМОВ
Рахматилла ГАИПНАЗАРОВ

Маманазар ДЖУМАЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ
Дилдора ДАВРОНОВА
Бекмурза ДИЛАНОВ
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Масуда ЗАЙНИТДИНОВА
Алишер ЖУМАНОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА
Айсулу ЖАНАБЕРГЕНОВА
Ринат ЖУМАМУРАТОВ
Махира ЖУМАНИЯЗОВА
Холбой ИБРАГИМОВ
Шохида ИСТАМОВА
Рустам ЙЎЛДОШЕВ
Вохид КАРАЕВ
Алима КЕНЖЕБАЕВА
(Тараз, Қазақстан)
Сарсенбай КАЗАХБАЕВ
Мохира КУВВАТОВА
Комилжон КАРИМОВ
Джавдод ПЎЛАТОВ
Искендер ПИРНИЯЗОВ
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Меруерт ПАЗЫЛОВА

Барлыкбай ПРЕНОВ
Пердебай НАЖИМОВ
Искендер НАЖИМОВ
Асқарбай НИЯЗОВ
Сабит НУРЖАНОВ
Захия НАРИМБЕТОВА
Хушбоқ НОРБЎТАЕВ
Ойниса МУСУРМОНОВА
Уролбой МИРСАНОВ
Сафо МАТЧОН
Шукурилло МАРДОНОВ
Абдулхамид МИРЗАЕВ
Шахло МИРЗАЕВА
Дармонжон МАХМУДОВА
Абдимурат ЕСЕМУРАТОВ
Даулетназар СЕЙИТКАСЫМОВ
Қалыбай ПРИМБЕТОВ
Раъно ОРИПОВА
Бахтиёр РАХИМОВ
Норим РАХМАНОВ
Муқаддас РАХМАНОВА
Светлана СМЕРНОВА
(Москва, Россия)
Тажибай САПАРБАЕВ
Мухаббат САЛАЕВА
Гўзал СОДИҚОВА
Улбосын СЕЙТЖАНОВА
Айдын СУЛТАНОВА
Амина ТЕМИРБЕКОВА
Нурзода ТОШЕВА
Қуанишбек ТҮРЕКЕЕВ
Ўқтамжон ТУМАНОВ
Шохида ТАЙЛАНОВА
Муҳиддин ТИРКАШОВ
Тажибай УТЕБАЕВ
Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Озод УМАРОВ
Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ
Амангелди КАМАЛОВ
Тажикал КУДАЙБЕРГЕНОВА
Дилором ШАМСИЕВА
Ойбахор ШАМИЕВА

Ризамат ШОДИЕВ
Барно ШАМУРАТОВА
Зафар ЧОРИШАНБИЕВ
Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Тармиза ХУРВАЛИЕВА
Умид ХОДЖАМҚУЛОВ
Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
Гулрухсор ЭРГАШЕВА
Гавхар ЭШЧАНОВА
Қонысбай ЮСУПОВ
Гулара ЮСУПОВА
Содиқ ЮЛДАШЕВ
Фархад РЎЗИЕВ
Аъзам ХОЛМУРАДОВ
Марат ХОДЖАНОВ
Мухлиса ХАФИЗОВА
Шохиста БЎРАНОВА
Мухаббат ХУДАЯРОВА
Қалбай СЕЙТМУРАТОВ
Азамат БЕКИМБЕТОВ
Гўзал НАЗИРОВА
Козим МАЛИКОВ
Ғиёсиддин ХУДОЙБЕРДИЕВ
Шакир УРИШОВ
Назифа АЧИЛОВА
Гулназ ТЛЕУМУРАТОВА
Мадияр СУЛТАНИЯЗОВ
Сансызбай САПАРНИЯЗОВ
Гулчехра АЙТБАЕВА
Байнияз МАМБЕТКАРИМОВ
Ботир БОЙМЕТОВ
Матлуба ДАВУРБАЕВА
Шахло ЮЛДАШЕВА
Мусаллам АБДУЖАББАРОВА
Айжамал МАТЖАНОВА
Жумабай АБАТОВ
Дониёр ЯДГАРОВ

МАЗМУНЫ

ТИЛ ҲАМ ӘДЕБИЯТ

Матжанова А.Ж. Қарақалпақ тилинде сыпайылықтың бетлик алмасықлары арқалы билдирилиўи	8
Есебаев М.М. Әжинияз Қосыбай улының бабалары ҳаққында жаңа илимий изертлеўлер	15
Yusupova U.N. Qospa (kompozit) gáplerdi oqıtıwda interaktiv usıllardı qollanıw: tájiriye hám usıllar	22
Bekmuratova N. Ingliz tili darslarida kooperativ metoddan foydalanishning zamonaviy pedagogik yechimlari	25
Jalgasbayeva G.J. Frazеologik birliklarni faollashtirish orqali leksik kompetensiyani rivojlantirish	30
Aynazarova G. B. Turkiy tillarda frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlari va rivojlanishi (qoraqalpoq tili misolida)	35
Kabulova Z.X. Oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini kompetensiyaviy yondashuv asosida o'qitish metodikasi	40
Muxammadiyeva U.F. Madaniy tafovutlarni bartaraf etishda foydalaniladigan tarjima usullari	43
Xoshimova D.R. Amaliy ingliz tili o'quv mashg'ulotlarida konnotativ mohiyatli o'quv materiallardan foydalanish metodikasi	50
Jumabayeva M.K. Ingliz tildagi kommunikatsiyani zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish metodikasi	54
Sobirjonova D.R. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida matn yaratish kompetensiyasini shakllantirish	57

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Sultaniyazova A.B. Qaraqalpaq xalıq awız-eki dóretpeleri arqalı oqıwshı jaslarǵa milliy tárbya beriwdiń bázı bir máseleleri	61
Шомирзаев М. Х., Аликулов Ф.Э., Эшдавлатова Г.А. Технология таълимида ўқувчиларни халқ хунармандчилиги касбларига йўналтиришни такомиллаштириш	68
Tursunov J.E. O'quvchilarning kreativlik qobiliyatlarini shakllantirishda fanlararo bog'lanish texnologiyalari (Texnologiya darslari misolida)	77
Ikromova M.X. Elektron ta'lim vositalari orqali talabalarining bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish	87
Аллабаева А.П. Фикрлаш маданияти ўзлигига айланган мактаб муҳитини шакллантириш	92
Choriyev B.A. O'quvchilarda tanqidiy-kreativ tafakkurni shakllantirishda tasavvurlarning mazmun-mohiyati	97
Nuritdinova M.F. Start-up loyihalarining ta'lim jarayonidagi amaliy funksiyalari va innovatsion imkoniyatlari	106
Djampulatova N.M. Talabalarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirishda kouching yondashuvining metodik integratsiyasi	111
Пулатов Ж. Олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингини такомиллаштириш тенденциялари ва замонавий моделлари	120
Hojikarimova G.T. Innovatsion yondashuv asosida bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining tayanch va kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirish	127
Shovazova O.A Oliy ta'lim tizimida sinergetik paradigmaga asoslangan yondashuv: nazariy asoslar, xorijiy tajriba va milliy rivojlanish istiqbollari	135
Roziqova N.A. Kasbiy rivojlanishda o'zini o'zi boshqarish va refleksiyaning ahamiyati	141
Sultanova V.K. Muloqot jarayonining mazmuni o'quvchilar shaxsiyatini rivojlantirish imkoniyatlari	148
Abdimuratova G.M. Farosat tarbiyasini rivojlantirishda tarixiy-madaniy yondashuvning o'rni va ahamiyati	154
Sattorova M.A., Turayeva Z. Pedagogik faoliyatda muloqot funksiyalarining ahamiyati	158

Muqumova D.I., Abdullayeva O.D. Tyutorlar faoliyatida talabalarning o'quv jarayoniga moslashuvchanligini rivojlantirish xususiyatlari	168
Boymurodova R.A. Texnologiya ta'limi darslarida foydalaniladigan pedagogik texnologiyalar	173
Sayfullayeva I.Q. Bo'lajak logopedlarni- nutqi rivojlanmagan bolalar nutqini tashhis qilishga o'rgatish metodikasi	177
Achilova S. Dj. Bo'lajak logopedlarni og'ir nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashga tayyorlashning mazmuni	184
Tirkasheva Z.S. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda psixologik-pedagogik metodlar uyg'unligi	191
Ochilov A.E., Nortojoyeva M.Z. Tarbiyachining pedagogik mahoratini oshirish yo'llari	197
Shonazarov J.U. Bo'lajak pedagoglarni kasbiy tayyorlash tizimi va pedagogik tajriba orttirish jarayonida amaliyotning o'rni	201
Шамиева О.Р., Очилов Э.Ю. Психологическая подготовка как фактор успешного развития современных инженеров	208
Ташева С.Р. Применение методов факторного анализа при оценке профессиональной компетентности учащихся выпускных курсов высших учебных заведений	212

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ХАМ РУЎХИЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Berdekeev A.A. Ózbekstanda tennistiń payda bolıwı hám rawajlanıw tariyxı	216
G'oyibnazarov R. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясини амалга оширишда маънавиятнинг роли	222
Jumayev F.A. Ta'limda Vatan mavzusini jadid g'oyalari asoida o'qitish (Abdulla Avloniy ijodi misolida)	226

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Tursunov I.G., Narimbetova Z.A., Nurxonova M.J. Raqamli pedagogika sharoitida bo'lajak matematika o'qituvchilarining inklyuziv ta'limga tayyorgarligini shakllantirish texnologiyasi	231
Рўзимова Х.К. Ўсимликларнинг ташки мухит омилларига чидамлилигини оширишда биопрепаратларнинг аҳамияти	235
Esonturdiyev M.N. Ilmiy va amaliy sohalarida matematikaning qo'llanilishi	240
Sharipov R.Z. Bo'lajak informatika o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari	248
Abdullaeva M.M. Raqamli ta'lim sharoitida o'qituvchilarning refleksiv madaniyatini rivojlantirishning innovatsion mexanizmlari	253
Халикулов Э. Умумтаълим мактабларида робототехника, мехатроника, муҳандислик тўғрақларини кластер технологиялари асосида ташкил этиш	259
Хайдаров Б.А. Методика преподавания сложных разделов нанофизики и нанотехнологии на основе проектного обучения	266

БАСЛАЎЧИ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

Farxodova M.X. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlarining kasbiy malakasini xalqaro standartlar asosida baholash mexanizmlari	271
Kojalepesova P.A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirishda lug'atlar bilan ishlash	276
Zaripova D.A., Xurramova L.A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida bilishga qiziqishni rivojlantirish	280
Abdullayeva F.Sh. Maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga intellektual tayyorgarligini aniqlash metodlari va usullari	286
Achilova M.S. Boshlang'ich ta'limda steam yondashuvi asosida o'quvchilarda ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirishning ilmiy –nazariy asoslari	291
Raxmonov A. R. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda zamonaviy innovatsiyon yondashuvlar	295

Jurayeva S. T. Ta'lim-tarbiya jarayonida muammoli o'quvchilar bilan ishlash metodikasi	299
Norqobilova D.U. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axborot madaniyatini shakllantirish metodikasi: xalqaro tajribaga asoslangan yondashuv	303
Shomuratova S.Ch. Boshlang'ich sinf o'qish kitoblaridagi ilmiy-ommabop matnlar va ularni o'rganish usullari	308
Байназаров Т.А. Методическая система подготовки будущих учителей начальных классов к проектированию информационной образовательной среды учащихся	312
Yulchiyeva D.Kh. The role of parents in the school readiness of their children	319

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ҲАМ МУЗЫКА

Ankabayev R. T. Ta'lim tizimida o'quvchilarga rangshunoslik tarixini o'rgatish	326
Giyasova N.B. Milliy ruh va san'at integratsiyasida bahodir jalolov ijodi	329
Марасулова И. М. Амалий санъат ва таълим интеграцияси: иждодий фаолиятни шакллантиришдаги замонавий ёндашувлар	334
Азимов С. С. Педагогический рисунок в формировании профессиональной компетенции будущего учителя изобразительного искусства	338
Юсупова А.А. Методика формирования артистических навыков будущего учителя музыки: теоретико-практический аспект	345
Мухамедова Р.С. Римская лирика: происхождение, художественные особенности и влияние на последующую европейскую поэзию	352

СОЦИАЛҲҚ ПЕДАГОГИКА

Ikomov M.X. Talabalarda raqamli kompetentlikni rivojlantirishning xususiyatlari	356
Тайланова Ш.З. Таълим муассасасини бошқаришда ташкил этиш, раҳбарлик қилиш ва назорат қилиш	362
Xalmatov L.N. Yosh avlodni erkin va mustaqil fikr yuritishi qobiliyatlarini tarkib tortirishda oila pedagogikasining o'rni	366
Xalmatov L.N. Zamonaviy pedagog-o'qituvchilarni tayyorlashda bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini takomillashtirish	378
Umrzaqova G.A. Maktab psixologi faoliyatida migrant bolalarga psixik yordam korsatish masalalari	383
Buvorayeva G. Sh. O'quvchilarda faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishning metodologik asoslari va pedagogik yondashuvlar	389
Buvorayeva G. Sh. Maktab o'quvchilarida faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishning tarbiyaviy mexanizmlari	395
Yuldasheva M. I. Abu Nasr Farobiyning ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlarining tarixiy va pedagogik tahlili	399
Xaydarov M.E Ta'lim tizimida o'quv jarayonlarini boshqarishning mexanizmlari	403
Narmanov A.X. Yangi O'zbekistonda fuqarolarni faollashtirishda ommaviy axborot vositalari va axborotning ahamiyati	409
Kurbanova Z.J. Dizartriyani bartaraf etishda korreksion logopedik ish	412
Сейдалиева Л.Т., Бердыева Д.Т., Зиямухамедова С.А. Возможности воспитательно-просветительской работы среди родителей и работников сферы образования посредством специальной литературы	421
Мусаева Г. К. Методика развития академического письма у студентов инженерных направлений	426

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ХАМ СПОРТ

Utebergenov A.K. Akmeologiyaliq jantasiw tiykarında bolajaq dene tárbiyası muğalliminiń pedagogikalıq tayarlıgın jetilistiriw modeli hám mexanizmleri	431
Aytjanov S.Q. Sportda marketing xızmetin shólkemlestiriwdiń teoriyalıq hám metodikalıq tiykarları	437
Berdekeev A.A. Tennis texnikası, onıń klassifikaciyası hám mazmunı	445
Qiyomova Sh.Y. Yengil atletika sportchılarining chidamkoriliginı rivojlantirishda ishlab chiqilgan mashg'ulot dasturining samaradorligi	453
Rasulov Q.Q. Malakali kurashchılarning mysobaqa oldi mashg'ulotlarida jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish metodikasi	459
Kazakov Sh. N. Globallashuv sharoitida kasbiy axloq va pedagogik madaniyatning umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'liq mohiyati	465
Kazakov Sh. N. Kasbiy axloq va pedagogik madaniyatni shakllantirishga doir ilmiy-metodologik yondashuvlar tahlili	470
Achilov T. S. Kurash sportini rivojlantirish hamda takomillashtirish	476
Raximov A.A. Futbolchılarning texnik-taktik harakatlarini tarbiyalash va samaradorligini oshirish metodikasi	480
Raximov A.A. Talabalarga futbol o'ynida jismoniy tayyorgarlikni meyorlash	486
Isayev I. B. Belbog'li kurashchılarning yillik mashg'ulot yukamlarini me'yorlash uslublari	490
Umarov A. T. Kurash sportini rivojlantirish hamda takomillashtirish	494
Saparov J. H. Kurashchilar umumiy va maxsus sport tayyorgarliklari	498
Yunusov U. B. Futbol sport turining maxsus mashqlari yordamida talaba yoshlarda tezkorlik jismoniy sifatini rivojlantirish	502
Sultanova M. X. Talaba qizlarga musiqa yordamida gimnastika koptogi bilan bajariladigan mashqlarni o'rgatish va takomillashtirish	506
Sadikov U. A. Jismoniy tarbiya va sport o'yinlari rivojlanishi tarixi	511
Xonchayev M.M. Innovatsion yondashuv asosida talabalarni qisqa masofaga yugurish texnikasi samaradorligini oshirish	516

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СЫПАЙЫЛЫҚТЫҢ БЕТЛИК АЛМАСЫҚЛАРЫ АРҚАЛЫ БИЛДИРИЛИЎИ

Матжсанова А.Ж.

*Ўзбекстан мамлекетлик дене тарбиясы ҳам спорт университети
Нөкис филиалы*

Таянч сўзлар: хушмуомалалик, кишилик олмошлари, тил маданияти, коммуникатив стратегия, қорақалпоқ тили.

Ключевые слова: вежливость, личные местоимения, культура речи, коммуникативная стратегия, каракалпакский язык.

Key words: politeness, personal pronouns, language culture, communicative strategy, karakalpak language.

РЕЗЮМЕ:

Бу мақолада қорақалпоқ тилидаги хушмуомалаликнинг кишилик олмошлари орқали ифодаланиши ўрганилади. Хушмуомалалик - жамиятдаги одоб, ҳурмат ва тил маданиятининг асосий қисмидир. Муаллиф қорақалпоқ тилидаги хушмуомала сўзларнинг, одоб шаклларининг, шунингдек диалоглардаги коммуникатив стратегияларнинг хусусиятларини таҳлил қилади. Мақолада хушмуомалаликни ифодалашда қўлланилган грамматик шакллар, лексик бирликлар ва оҳангнинг ролига эътибор қаратилган. Тадқиқот натижасида қорақалпоқ тилидаги хушмуомалалик кишилик олмошлари (масалан, "siz," "sen," "биз") орқали юзага чиқарилиши аниқланган. Мақола тилнинг коммуникатив маданиятини ўрганишда, шунингдек тил ўргатиш ва таржима ишларида фойдали бўлиши мумкин.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается выражение вежливости в каракалпакском языке через личные местоимения. Вежливость является основополагающей частью этикета, уважения и языковой культуры в обществе. Автор анализирует особенности вежливых слов, форм этикета в каракалпакском языке, а также коммуникативных стратегий в диалогах. В статье уделяется внимание роли грамматических форм, лексических единиц и интонации, используемых для выражения вежливости. В результате исследования было установлено, что вежливость в каракалпакском языке реализуется через личные местоимения (например, "вы," "ты," "мы"). Статья может быть полезна при изучении коммуникативной культуры языка, а также в преподавании и переводе.

SUMMARY:

This article examines the expression of politeness in the Karakalpak language through personal pronouns. Politeness is an integral part of etiquette, respect, and language culture in society. The author analyzes the characteristics of polite words, etiquette forms, and communicative strategies in the Karakalpak language. The article focuses on the role of grammatical forms, lexical units, and intonation used to express politeness. As a result of the research, it was determined that politeness

in the Karakalpak language is realized through personal pronouns (for example, "siz," "sen," "biz"). The article can be useful in studying the communicative culture of language, as well as in language teaching and translation work.

Кирисиў. Алмасықлар қарым-қатнаста тийкарғы хәм жетекши қурал сыпатында хызмет қылады. Қарақалпақ тилиндеги алмасықлар өзлериниң мәнилерине қарай сегизге бөлинеди.[10:161].

Басқа тиллерде болғаны сыяқлы қарақалпақ тилинде де сыпайылық мәни алмасықлар арқалы да билдириледі. Көркем шығармадан, аўызе-ки сөйлесиўлерден топланған мысаллар соны көрсетеди, алмасықлардың ишинде бетлик алмасығы, әсиресе, сыпайылықты билдириўде кең қолланылады. Бетлик алмасықлары барлық тиллерде бар болып, системасы, сөйлеўде атқаратуғын ўазыйпаларына қарай улыўмалық характерге ийе. Хәр бир бетлик алмасығы өзине тән грамматикалық, стилистикалық-семантикалық функцияны атқарады.

Қарақалпақ тилинде мен алмасығының орнына биз алмасығының қолланылыўында өзгеше стильлик мәқсет сезиледи. Өзин киши көрсетиў, кемтарлық, базы да менсинбеў, кишипейиллик, сыпайылық мәнилері аңлатылады. Мысалы, Есенгелди аға, биз Айдос пенен бир нанды жеп оқығанбыз (Т.Қайыпбергенов, 74-б). Берилген мысалларда биз алмасығы мен алмасығының орнына қолланылып кемтарлық билдирип тур.

“Биз” алмасығы илимий хәм публицистикалық стильлерде кишипейилликти аңлатады.[8:96] Бул пикирди илимпаз А.Бекбергенов та өз мийнетинде айтып өтеди.[2:29] Хақыйқатында да, илимий жумыслардың басында биз бул жумысымызда деп, ал журналистлер биз бүгинги көрсетиўимизде ямаса биз бул мақаламызда деген сөзлер менен баслайды. Бул автордың кишипейиллигин билдиреди. Мысалы: Төменде биз Қоңырат районы аймағындағы (Үстирт платонасындағы) базы жер-суў атамаларының келип шығыўы хаққында пикирлеримизди билдирип өтемиз (С.Шамшаддинова, 104-б).

Базда күнделикли сөйлесиўде, отырыспа-тойларда, дәмдебели, көтеринки руўхтағы өткерилген жыйынларда биз алмасығы мен алмасығының орнына қолланылып сыпайылық билдиреди. Мысалы, - Хұрметли театр басшылары! Биз Хамза атындағы академиялық театрды жүдә хұрмет қыламыз (М.Нызанов, 220-б).

Биз алмасығы гейде мақтаныў мәнисинде билдиреди. Мысалы, Жеңгей орыс болғаны менен сен орысша қосық оқымағансаң, раз, два, шагом марш пенен жүре бергенсең, кишем де оқымаған, ал биздеги балдызыңыз яман-а оқытуғын еди, база-аа! (Ш.Сейтов, 350-б).

Соның менен бирге биз алмасығы қарақалпақ тилинде өзін жоқары тұтыў, тыңлаўшы яки сөз етилип атырған адамды писент етпей, менсинбеў мәнилерин де билдиреди. Мысалы,

*Басқаларға оқырсаң ал оныңды,
Биз билмеймиз мырзаңды, бароныңды,
Ақын түўе Айтматов болсаңдағы,
Пырт еткизип тесемен талоныңды (И.Юсупов, 157-б).*

Демек, мен бетлик алмасығы орнында қолланылатуғын биз алмасығының ўазыйпасында хўрмет хәм хўрметсизлик оппозицияси бар. Оппозициялы қәсийети фонетикалық кураллар арқалы (даўыс толқыны, пәт) анықланады.

Қарақалпақ тилинде сөйлеўде коммуникантлар ортасында қарым-қатнастың хўрмет, сыпайылық категориясын билдириўде «сен» хәм «сиз» алмасықлары қолланылады. Бул ҳаққында «Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы»нда: «Сыпайылап сөйлеўде мен алмасығының орнына биз деп, ал сен алмасығының орнына сиз деп те айтыла береди»[10:161]-деп көрсетилген.

Профессор Д.Насыров «Сиз – екінши бет көплик сан. «Сиз» бетлеў алмасығы сыпайы түрде сөйлегенде «сен» алмасығының орынында жийи қолланылады. «Сизлер» бир адамға қарата киши пейиллик пенен сөйлегенде «сен» деген сөздің орнына қолланылады. Бундай жағдайда «сизлер» де «сиз» ге қарағанда күшлирек киши пейилликти, сөз өткирлигин көрсетиўши болып саналады»[6:39] -деп тәрип береді. Бетлик алмасықларындағы қосарланған көплик сан көрсеткишилері -з, -лар, -лер Н.К.Дмитриевтың көрсетиўи бойынша сыпайылықты күшейтип көрсетеди[3:220]. Бул пикирди -лар аффикси «мен, сен» алмасықлары менен келгенде көпликти, «биз, сиз» алмасықлары менен келгенде хәр қыйлы мәни отенокларын бериў ушын қолланылады»[11:124] -деп А.М.Щербак та қуўатлады.

Илимпаз А.Оразымбетов та: «Сиз алмасығы хәзирги қарақалпақ тилинде өзиниң көплик мәнисин пүткиллей жойтып жиберген. «Сиз» алмасығы улыўма сыпайылықты, кишипейилликти, хўрмет-иззетти билдириўши мәни береді»[8:96]-деп көрсетеди. Ал, тилши алым Ш.Абдиназимов болса «Сиз алмасығы айырым жағдайларда бирлик сан хызметинде жумсалып, тыңлаўшыға деген хўрмет, сыйласықты аңлатып келеди»[1:167]-дейди.

Илимпаз А.Наўрызова: «Ана тилиниң мәденияты менен сөз этикетиниң де социаллық, әдеп-икрамлық, руўхый сыпатлары менен лексика-семан-

тикалық мәнилери хәм мазмунына байланыслы тоқтап өтетуғын әмелий мәселе соннан ибарат, күнделикли турмысымызда адамлар бир-бирине «сиз» ямаса «сен» (мысалы: бала хам ата-ана) деп қатнас жасаў керек»[7:32] -деп көрсетеди

Өзбек илимпазы Ғ.Зикриллаев өз изертлеўинде “сиз” хәм “сен” мүрәжат формаларын төмендеги мүнәсибетлерде болады деп жазады.

1. Қариндашлик муносабати,
2. Таниш-нотаниш ёки яқин эмаслик муносибати.
3. Ёш орасидаги муносабат[4:56].

Жоқарыдағы илимпазлардың пикирине сүйенген ҳалда биз “сиз” хәм “сен” алмасықларының стильлик қоллынылыўында мынадай өзгешеликлерди анықладық. «Сен» хәм «сиз» алмасығы қарақалпақ тили хәм миллий мәдениятында туўысқанлар ортасындағы қарым-қатнас хәм мүрәжат ўазыйпасын аңлатыўшы соның менен бирге хўрмет, сыпайылық мәнисин билдириўши форма. Усы алмасықлардың жумсалыўы туўысқанлар ортасындағы генетикалық жақынлық дәрежеси хәм жас өзгешелигине байланыслы болады. Қарақалпақ сөйлеў этикетинде биринши нәўбетте сөйлеўшилердің жасына қаралады. Ата, апа, әке, ана, дайы, дайы апа, әжапа, аға сыяқлы үлкен жастағы тыңлаўшыларға «сиз» алмасығы қолланылады. Өзбек халқында ата-аналар өз перзентлерине «сен» деп, перзентлери ата-анасына, сондай-ақ жасы үлкен жастағы басқа туўысқанларға, таныс емес адамларға «сиз» деп мүрәжат қылыў өлшем есапланады. Соңғы дәўирде тиллердің бир-бирине тәсири нәтийжесинде қарақалпақлар арасында да «сиз» деп сөйлеў дәстүрге айланбақта. Буны М.Өтебаевтың мына пикири тастыйықлайды: «Сәўбетлеске мүрәжат етилген сөзлер бөлек қызығыўшылық оятады. Хәр қандай жастағы жақын хәм жегжатлар менен сәўбетте қарақалпақлар сен алмасығынан пайдаланған. Бүгинги күнде олар күнделик турмыста көбинесе түрли жастағы үлкен, таныс болмаған адамларға қарата хўрметли «сиз» ден пайдаланады. Бул бундай дәстүр менен ажыралып туратуғын өзбек мәдениятының тәсири менен байланыслы»[9:411]. Қарақалпақлар да өз ата-анасына, жасы үлкен туўысқанларына «сиз» деп, ал ата-аналары перзентине, жасы үлкен жасы кишиге «сен» деп қатнас жасайды. Мысалы, Сениң таза қонысқа көшип келгениң ушын азғантай ишейик, иним,-деди Бухарбай аға (К.Мәмбетов, 110-б). Алпысбайжанды үйлендирмекши едим, изи усылай болды. Сен де енди жас емессең, балам, оныншы классты питкердің (К.Мәмбетов, 173-б).

Берилген еки мысалда дәслепкиси жасы үлкеннің жасы кишиге, ал кейингисинде ата-ананың перзентине «сен» деп қатнас жасаўы көринген.

Сондай-ақ қарақалпақтарда перзентлери ата-анасына «сен» деп қатнас жасау жағдайлары да ушырасады. Буны илимпаз А.Бекбергенов: «Сиз» алмасығы улыма сыпайылықты, иззет-хұрметти билдириу ушын қолланылады. Бирақ қарақалпақ тилинде жасы үлкен адамларға қарата сөйлегенде «сиз» алмасығы орнына көбинесе «сен» алмасығы қолланылады: Ата, сен қашан келдің?»[2:57]-деп көрсетеди.

Дурысында да, хәzirги күнде бундай қатнас күнделикли турмыста жийи гезлеседи. Сен де әке болып мениң әрманымды, жағдайымды түсинип отырғаның жоқ. Балалар болса бахтынан көрер. Сен өзин балам деп маған не жыйып бердің (Г.Есемуратова, 114-б).

Бундай жасы үлкен хам жасы киши инсанлар ортасындағы қарым-қатнаста да сен алмасығының қолланылыуы ҳаққында илимпаз Х.Имомова былай дейди: «Туркларда от-онага, катта ёшдаги оила аъзоларига, қариндошларга сиз олмаша билан мурожат этилмайди. Агар сўзловчи якин кишиларга сизлаб гапирса киноя, кесатик маъносида тушинилади»[5:55].

Демек, түрк тилинде басқа түркий халықтардан парықлы рәуиште сен алмасығында өзине тән хұрмет бар екенлигин көрсетеди. Сол көзқарастан қарайтуғын болсақ, қарақалпақ тили де түп тамыры түрк тилинен саға алғанлықтан, бизде де сен алмасығында өзине тән сыпайылық сезиледи.

Неке қатнасықларында да «сен» хәм «сиз» алмасықлары жүдә әхмийетли. Мәселен, қарақалпақтарда келин ата-енесине, шаңарақ ағзаларына сиз деп қатнас жасайды. Бул таза келиншектің сол шаңарақ ағзаларына хұрметин билдиреди. Мысалы, Өзим үлгеремен, ене. Сиз отыра берин, ўақтында бәрин ислегенсиз, энди дем алыўыңыз керек (А.Турекеева, 41-б). Ерли-зайып арасында ерлер ҳаялына сен деп, ал ҳаял ерине сиз деп қатнас жасау жағдайлары ушырасады. Мысалы, Бий соңында Мүширипти шақыртып тапсырған хызметин сорады. Буған шырп етип бәйбише жуўап берди. – Бул пақыр ўиден бир адым алыс шыққан жоқ. Сиз кетиўден мына тоқал кетемен дегенди шығарды (К.Султанов, 96-б). Ал, айырым орындарда ерли-зайыплар арасында күйеўине сен деп қатнас жасау жағдайлары да гезлеседи. Мысалы, Еле де кеш емес, жас кишилигин ушын сен биринши болып пәсиңе қайта бер. Бий қайнаға күтә ақыллы, түсинеди (Т.Қайыпбергенов, 158-б).

Илимпаз А.Наўрызова қарақалпақлар арасындағы қарым-қатнас формасында қолланылатуғын «сиз»дің орынсыз пайдалана берийи де бизиңше тәбийий емес, ал формаль хәм психологиялық жақтан бизиң халқымыздың руўхыйлығында салқынлықты аңлатады. Анығырақ айтсақ, ата ямаса анасы бираз узак ўақытлардан соң саяхат, болмаса жумыс бабы

сапарынан қайтса, онда баласы, улыўма перзентлери оған сағыныш хәм хұрметтиң белгиси сыпатында «сиз» десе арзыйды. Әсиресе, бизиң қарақалпақ халқының миллий психологиялық, руўхыйлық, этикалық сыпатларына усы жарасымлырақ деген ойдамыз. Ерли-зайыпшылар арасында да тап усындай этикалық коммуникатсиялық сөз әдеби сақланса орынлы болар еди»[7:32,33].

Демек, илимпаз адамлар арасында сиз алмасығын артықша қоллана бериў карақалпақлар менталитетине туўры келмейтуғынлығын атап өтеди. Бирақ, биз илимпаздың ата-ана хәм перзент ортасындағы қатнаста тек көптен көрмеген ўақытта ғана сиз деп қолланса болады деген пикирине қосылмаймыз. Себеби, перзенттиң ата-анаға болған қатнасында сиз алмасығын қолланыў мақсетке муўапық болады. Бул оның ата-анасына болған айрықша хұрметин, итибарын, кишипейиллигин билдиреди.

Сондай-ақ «сиз» алмасығы рәсмий мүнәсибетлерде жийи қолланылады. Әсиресе, басшы адамларға қарата көбинесе сиз деп қатнас жасайды. Мысалы, Сизди Мурат Мухаммедович саат он жетиде қабыл етеди. Пропуск бюросынан рухсат қағазыңызды алыңыз да жоқарыға көтерилициз,-деп айтқан (К.Мәмбетов, 92-б). Берилген бул мысалда сиз алмасығының сыпайылық хұрмет мәниси фейилдиң бет-сан формасы -ыңыз хәм -иңиз қосымталары арқалы әдеўир айқынласқан.

Сондай-ақ сиз алмасығының жасы үлкен, лаўазым дәрежеси жоқары адам тәрәпинен хұрмет көрсетиў, сыпайы қатнас жасаў мақсетинде өзинен лаўазымы төмен, жасы киши болған ҳаял адамға қатнасында да жумсалғанын көремиз. Мысалы, Қәлийла сабыр ет!-деди Тилеўмуратов-қарындасым күтә мақул. Хәзир жигитлер оқып атыр, ҳаял-қызларды оқытыў жағдайын ойласып жүр едик. Мине, сиз баслама көтердиңиз. Рахмет! Қабыл етемиз (К.Султанов 275-б).

«Сиз» алмасығының жийи қолланыўы адамлар арасындағы артықша жағымпазлықты да билдиреди. Мысалы, Қоңырат шәхәриниң аты сиз Қос периштениң» руўының атына қойылған, болмаса сиз «Қос периштениң руўы Қоңырат шәхәриниң атына қойылған ба, буған итибар берип жүргенлер шамалы (Т.Қайыпбергенов, 11-б).

Бул мысалда өзи Қоңырат хәкими болыўына қарамастан жасы кишиге сиз деп мүрәжат етип жағымпазлық қылып турғанлығы сезиледи. Бунда халқымыздың этикасына туўры келмейтуғын формаль қатнас байқалады. Демек, қарақалпақ тилинде «сиз» алмасығы ата хәм апа, ата-анаға, жасы үлкенге мүрәжат қылғанда, туўысқанлық қарым-қатнаста, рәсмий мүнәсибетте, миймандослық қатнасықларында, таныс емес адамлар ортасында

қолланылады. Ал «сен» алмасығы ата-ананың перзентине, жасы үлкеннің жасы кишиге, ерли-зайыптардың бири-бирине мүнәсибетинде қолланылады. Социаллық мүнәсибетлерде сизден сенге өтиўи бул адамлар арасындағы қарым-катнаста жақынлықты, рәсмий мүнәсибеттен рәсмий емес қатнасыққа өтиўди, таныс емес адамлардың қадирданға айланыўына себеп болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абдиназимов Ш. Қарақалпақ тили тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» 2014. – Б. 167.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. – Нөкис: “Қарақалпақстан», 1990. – Б:29
3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948. – с. 220.
4. Зикриллаев Ғ. Фельнинг шахс, сон ва хурмат категориялари системаси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.56.
5. Имомова Х. Турк тилида хурмат категорияси // филология фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) илимий даражасин олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2017. – Б. 55.
6. Насыров Д. Қарақалпақ тилинде көплек категориясы. – Нөкис: “Қарақалпақстан” мәмлекет баспасы, 1961. – Б. 38-39.
7. Наўрызова А. Қарақалпақ тилинде этикет сөзлер // филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация. – Нөкис, 2020. – Б. 32.
8. Оразымбетов А. Қарақалпақ тилинде сан мәнисиниң аңлатылыўы // филология илим. канд дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация. – Нөкис, 1996. – Б. 96
9. Утебаев М.Б. Терминология родства у каракалпаков и ее отражение в этикетном поведении // Историческая этнология. 2022. Т. 7, № 3. – с. 398-413 / <https://doi.org/10.22378/he.2022-7-3.398-413>
10. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў хәм Морфология. – Нөкис: “Билим”, 1994. – Б. 159-161.
11. Щербак А.М. Грамматический очерк языке тюркских текстов X-XIII в.в. Из восточного Туркестане. – М.-Л. 1961. – с. 124.

ӘЖИНИЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫНЫҢ БАБАЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА ЖАҢА ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕҰЛЕР

Есебаев М.М.

*НМПИ, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы доценти,
ф.и.б.ф.д.(PhD)*

Таянч сўзлар: тарих, этнография, шажара, мадраса, масжид, охун, эшон.

Ключевые слова: история, этнография, родословная, медресе, мечеть, ахун, ийшан.

Key words: history, ethnography, genealogy, madrasa, moaque, ahun, eshon.

РЕЗЮМЕ:

Мақолада Ажиниёз Қўсибой ўғлининг келиб чиқиши ва ота-боболари бўйича тадқиқот натижалари акс этган. Бу тадқиқот ишлари қорақалпоқ адабиёти тарихида катта янгилик ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ:

В статье отражены результаты исследования происхождения и предков сына Ажинияза Косибоя. Эти исследовательские работы являются большим новшеством в истории каракалпакской литературы.

SUMMARY:

The article reflects the results of research on the origin and ancestors of the son of Ajiniyaz Kosiboy. These research works are a great innovation in the history of Karakalpak literature.

XX асирдин 1930-жылларынан бастап Қарақалпақстан аймағында тарихый – этнографиялық, фольклорлық, әдебий-лингвистикалық илимий изертлеу жұмыслары басланды. Бул мәселе бойынша биринши баслама 1932-жылдан бастап Россия Илимлер Академиясының Шығыстаныу институтының алымлары менен басланады. Сол жылдың өзінде орыс тюрколог хәм тарихшы илимпазларынан: В.И.Вертегов, П.П.Иванов, С.Е.Малов, А.А.Воровков, А.А. Генеденко хәм басқалар қарақалпақ жерине келип комплексли илимий изертлеу жұмысларын алып барады.[1.2014. 12.]

Соның ишинде қарақалпақ классик шайырларының дәретиўшилигин үйрениўде хәм соның менен бирге Әжинияздың өмири хәм дәретиўшилигин изертлеу бойынша Н.А. Баскаков, профессор А. А. Соколов хәм жергиликли илимпазлар Н. Дәўқараев, Бақыев, Айтешов, Ибадуллев, Қ. Айымбетов,

И. Сағытов, Б. Исмаилов, С. Абдуллаевлар дәслепки жыллары илим изертлеў жумысларын алып барды.

Кейинги дәўирлерде шайырдың дәретиўшилиги илимий айланысқа түсирилип хәр түрли аспектте үйренилип келмекте. Мысалы, А. Пирназаров, Х. Ҳамидов, Қ. Байниязов, А. Муртазаев, Б. Қәлиметов, К. Мәмбетов, С. Баһадырова, Ө. Әлеўов, Ә. Пахратдинов, Ж. Базарбаев, К. Алламбергенов, Қ. Жәримбетов, Қ. Оразымбетов, Б. Генжемуратовлар хәм тағыда басқада илимпазлар тәрәпинен хәр түрли көзқарастан бүгинги күнге шекем үйренилип келмекте.

Әжинияздың ата-бабасы, туўған туўысқанлары ҳаққында Н. Дәўқараев, Х. Ҳамидов, Қ. Байниязов, К. Мәмбетов, Ә. Пахратдинов, Ө. Әлеўовлар айтқан илимий мийнетлери бар.

Әжинияздың әкеси Қосыбай анасы Нәзийра. Әжинияз бенен Ҳәмиран, Хұрзада атлы бир қыз, Нәғметулла, Хәбийбуллы, Нийетулла деген үш ул туўылады. Шайырдың әўладлары Мойнақ, Қоңырат, Қанлы көл, Шоманай, хәм Нөкис қаласында турады. Бул мағлыўматлар жоқарада айтқан илимпазлардың илимий мийнетлеринде де бар.

Әжинияздың туўған туўысқанлары хәм урпақлары ҳаққында арнаўлы изертлеген илимпаз филология илимлериниң докторы Қырықбай Байниязов өзиниң «Қосықтың күши» деген мийнетинде былай көрсетеди: «Биз илимий сапарымыз дәўиринде шайырдың ақлығы Убайда апа Нийетулла шаўлықлары Сабырбай Тәжибаев, Карл Мақсудов, Куўандық Дәстанов хәм басқалар менен бир неше мәртебе ушырастық. Олардың шайыр бабасы Әжинияз ҳаққында еске түсириўлерин хәм сүўретлерин баспа сөзде дағазаладық және Нөкис телеведениесинде көрсеттик» [2.1977. 39.] - деп жазады.

Биз Қ. Байниязовтың Әжинияздың урпақлары ҳаққында жазған мақалалары менен танысып шықтық. Мысалы, «Жас Ленинши», 1969-жыл, 15-августтағы мақаласында: Биз соңғы жыллар ишинде Әжинияз Қосыбай улының туўылып өскен мөканы – Бозатаў, Жансыздан баслап Хийўа шәхәрине шекемги аралықты жүрип өттик. Шайырдың ақлық шаўлықлары, урыўлас ағайинлери, олар менен тамыр жекжат болып қатнасып отырған адамлар менен гүрриңлестик Мысалы, Кәраматдин Әмет улы Әжинияздың бабасы Балтабек бизиң бабамыз Қудияр менен қуда болған. Әжинияз Елмурат ахун менен туўысқан қыздан туўылған. Дайылы жейиенлик қатнасымыз усы ўақытқа шекем сақланып киятыр. Әжинияз шайыр өзиниң баласы Нийетуллаға Елмурат ахунның ақлығы Нәжимниң қызы Бийбайшаны алған. Оннан туўылғанлар Тәжибай хәм Убайда. Тәжибай урыс жылларында қайтыс болған. Убайда тири, хәзир Қоңырат қаласына жақын жерде

балықшы аўылында жасайды. Әжинияздың үлкен баласы Нағметулладан Сейдулла, Қалийла деген еки ул хәм Әзиза деген бир қызы болған. Бирақ олардың хәммеси де бийперзент кеткен. Ал Ҳабийбулла деген баласынан Бектурсын деген бир ул бир қыз аты анықланбаған. Бектурсын ертерек дүньядан өткен. Ҳәбийбулланың қызы Ташаўыз жақларға турмысқа шыққан хәм көп жыллардан берли бийхабар кеткен. Әжинияздың кишкене баласы Нийетулладан бир ул бир қыз болған, улының аты Тәжибай, Тәжибайдан Шайда, Үмитхан, Сабырбай деген баллар туўылады [3. № 65 (40-45) 1969-жыл, 15-августь] - деп көрсетеди. Қ. Байниязовтың бул көрсеткенлери дурыс Нағметулланың баллары Сейдулла, Қалила хәм Әзиза деген уллары хәм қызы болған, хәммеси бийперзент кеткен дийди. Ҳәбийбулланың қызы Ташаўыз жақларға турмысқа шыққан хәм көп жыллардан берли бийхабар кеткен деп көрсетеди.

Әжинияз бабамыздың өмир жолы оның ата бабалыры ҳаққындағы айрым ҳақыйқатлықлар усы күнге шекем ашық айдын айтылмай келди оған себеп Кеңес хұкиметиниң аяўсыз алып барған сиясаты болды. Халқамыздың әсирлер бойы қәлиплескен экономикалық қатнасларын бузып, халықлардың миллий үрп-әдет дәстүрлериниң жоғалыўына басым өткерди. Мәмлекет басшылары тәрәпинен қабыл алынған ҳәр бир баслы қарардың орынланыўы оған қарсы болған халықтың бир бөлегин жоқ етиў, екинши бөлегин узақ мүддетке сүргин етиў жоллары менен иске асырылып барылды. Усындай репрессиялар жүргизиў арқалы мәмлекет басындағы большевиклер халықты қорқынышта ушлап турыўға еристи.

Бул репрессия ақыбетинде уллы ойшылларымыз болған Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм тағы басқада бабаларымыздың мийнетлерин үстемлик етип келген марксистлик-ленинлик идеологияға сәйкеслендириў мақсетинде усындай ойшылларымыздың мийнетлерине берилетуғын бақаларымыздың формасы менен мазмунын өзгерттик. Олардың ҳақыйқый түсиниклерине жүзеки қарап, материалист яки өз заманының атеисти етип көрсетиўге дәлиллер изледик. Ҳәтеки, гейпара ойшыллардың социаллық шығысын бурмалап, кәмбағал дийхан шаңарағында туўылды, деген шынлыққа үйлеспейтуғын биймәни түсиниклерге исенип жүрдик.

Республикамыздың көрнекли мәмлекетлик ғайраткерлериниң бири, қәдирдан ақсақалымыз Қәлибек аға Камалов өзиниң «Ел хызметинде» мийнетиниң 445 бетинде өткен әсирдеги изертленген классиклеримиздиң өмирине байланысly ҳақыйқатлыққа туўра келмейтуғын түсиниклерди көзде тутып былай деп жазды: Мысалы: «Дәўир сиясатына бойсындырыў нийетинде олардың тарийхый шығысын төменлетип жиберген. Мәселен,

Жийен Жыраў айрым мағлыұматлар бойынша Хожа Ахмед Яссаўийдин медресесинде оқыған. Олда шопанның баласы деп айтып жүр. Әжинияз Хийўа медресесинде оқыған, олда жылқыманның баласы яки Бердақ шайыр өз қосықларында: «Бухара менен Хорезимге саяхат жасадым» - дейди. Ол Қарақум ийшан медресесин питкерген. Буны да кәмбағал дийхан адам сыпатында көрсетпекши болды. Булар жүдә бай адамлардың баллары болмаған менен де бек яки руўханийлар шаңарағынан шыққан болыўы мүмкин. Себеби өмир ҳақыйқатлығының өзи соны көрсетеди. Өз күнин зордан көрип отырған адамның бирден үлкен шәхәрлерге қәрежет таўып барып оқып, данышпан хәм шайыр болып кетиўи исенимсиз... Олар өз дәўиринин алдынғы адамлары болған. Олар диний медреселерди питкерген үлкен руўханий адамлар болған. Соның менен бир қатарда олар өз заманының алым адамлары саналған. Мәселен, Бердақ қарақалпақ халқының «Шежире» син жазған. Демек ол тарийхшы, Шежирени жазардан алдын көп дереклер менен танысқан, көп адамлар менен ушырасып, сәўбетлескен. Саўатсыз, интасыз әпиўайы дийхан адам қалай халқының тарийхын жазыўға қол ура алады?» [4.1995. 445.]-деп көрсетеди.

Дурыс, Қаллибек ағаның пикиринде жан бар, себеби басқа ойшылларымыз сыяқлы Әжинияздың әкеси Қосыбайдың да шаңарағы руўханий зиялы шаңарақ болып өзине тоқ бай, ел халқының арасында жақсы атақ, абройға ийе инсан болған. Себеби ол өзине тоқ бай шаңарақ болмағанда Елмурат ахун өз қарындасын жарлы адамға бермеген болар еди. «Балғалы Қудияр улы Елмурат ахун өз дәўиринин бай, оқымыслы зиялы хәм үлкен атақ абройға ийе инсан болған. Ол Бухара қаласындағы Мирараб медресесин питкерген жетик алымларының бири болып есапланған». [5.1977. 33.] Усы көзқарастан қарасақ Әжинияздың әкеси Қосыбай да жарлы адам болмаған. Ол заманларда өзи менен теңлес адамлар қуда болып, бир-бири менен қыз берисип, қыз алысқан.

Усындай зиялы, оқымыслы, бай болыўы себепли оларды биз жоқарыда келтиргенимиздей Кеңес ҳүкиметинин аяўсыз алып барған сиясаты себеп, олардың ҳақыйқый шығысын толық ҳеш ким тилине басып айта алмады. Өткен әсирдин 30-40-жыллары қарақалпақ әдебияты оқыўлықларына киргизиў ушын оларды «жарлы» ның баласы, «дийхан» ның баласы деп алынбаса оларды әдебиятларға киргизиў улыўма мүмкин болмаған. Усындай аўыр сиясат себепли бизиң классик шайырларымыздың өмир жолы бузылып, бурмалап жазылды. Усы сиясаттан қорқып қалған Әжинияз бабамыздың урпақлары, ата бабаларына байланыслы ҳақыйқат мағлыұматларды усы күнге шекем сыр сақлап келген. Себеби усандай аўыр репрессия

бабамыздың да урпақларыңда да болған. Сол себепли қорқып көп ата-бабаларының атлары өзгертилип айтылып келген.

Өткен жылы мениң, «Пайтах» газетасының 2024-жыл 22-октябрь №31 (1401) санында Әжинияз шайырдың әуладларының хронологиялық шежиресинің дүзилиуі хәққында мақалам жәрияланды. Жазыушы А. Султанов усы мақала менен танысып, Әжинияз шайырдың әуладларының бири Нөкис қаласының турғыны Орынбаева Сырғагүл апа менен таныстырып үй мәнзилин берди. Мен, үйине барып Сырғагүл апа менен таныстым ол, 1950-жылы тууылған хәзир 75 жаста. Жасау мәнзили Нөкис қаласы Мәжнұнтал көшеси, бурынғы Жданов көшеси № 37 жайда жасайды екен.

Сырғагүл апа Әжинияздың әкеси Қосыбайдың бабалары хәққында бурын баспа сөзде шықпаған, хеш жерде жәрияланбаған жаңа мағлыұматларды айтып берди. Бурын Әжинияздың өзинің бабалары хәққында айтарлықтай мағлыұмат жоқ еди, бар болған мағлыұматлар да толық емес еди. Қосыбайдың әкеси Балтабек, Балтабектің әкеси Ақжигит деп хәмме оқыұлықларда, илимий мийнетлерде усындай етип берилип келди.

Бизиң жақында алған мағлыұматларымызға қарағанда Әжинияздың әкеси Қосыбайдың бабалары хәққында мынандай мағлыұматларды алдық. Таныстырамыз: Ең үлкен биринши бабасы Әбди, екіншиси Жәмил, үшіншиси Жапар деген болады. Бул бабалары жүдә өз дәуиринің саұатлы оқымыслы, аброй итибарлы адамлары болған деп мағлыұмат берди.

Жапардан Төре тууылады (хәзирги әдебиятларда Ақжигит деп айтылады) бундай деп аталыуының себеби жеңгелери атын айта алмай «Ақжигит» деп қойған екен. Негизинде оның аты Төре екен. Төреден Балтеке, Қулеке, Қосеке деген үш баласы болады. Бундай ерсилеу ат қойылыуының себеби, алдыңғы баллары турмаған, өле берген соның ушын көз тиймесин деп усындай ерсилеу атларды қойған екен. Қосыбайдың әкесинің аты (хәзирги әдебиятларда Балтабек) негизги аты Балтеке, Төрениң биринши баласы. Балтекеден Қосыбай тууылады бул тек бир бала болады. Төрениң екінши баласы Қулеке. Қулекеден Қаражан, Сейдан, Сейит хәм Қурбангүл деген үш ул бир қыз тууылады. Қулекениң биринши баласы Қаражан. Қаражаннанан: Наұрызбай, Оразбай, Орынбай, Бағдагүл тууылады. Қаражанның баласы Орынбай бизге мағлыұмат берип атырған Сырғагүл апаның әкеси.

Төрениң үшінши баласы Қосеке. Қосекеден Оразалы хәм Зийнеп деген бир ул, бир қыз тууылады. Зийнептен перзент болмайды. Қосекениң баласы Оразалы «ахун», «ийшан», «бай»дың баласы деп жала жабылып 1938-жылы қамаққа алынады. Бул хәққында анық мағлыұмат «Қарақалпақстанның жаңа тарийхы» китабында «XX әсирдің 20-40-жылларындағы сиясий ре-

прессиялар» деген темада, соның 244 бетінде толық мағлыұмат берілген. Мысал келтиреміз: 1937-жылдың май айынан 1938-жылдың сентябрь айы аралығында 500 ге жақын басшы хызметкерлер қамаққа алынған. 1938-жылдың биринши ярымына шекем республикамызда «контрреволюцияшыл» хызмети ушын қамалған 2536 адам болған соның менен бирге және «контрреволюцияшыл-миллетшилер» деп жазыұшы-шайырлар хәм журналистлер қамаққа алынды. Жазыұшы-шайыр Сейфулғабит Мажитов, баласы Рахим Мажитов, Избасар Фазылов, белгили журналистлерден Хожан Абдихаликов хәм Оразалы Қосекеевлер қамалады.[6. 2003. 244.б.]

Оразалы Қосекеевти 18 жылға судлаған. Тюрмада Қазақстанда болған 18 жылда ақланып азатлыққа шыққан хәм ауылға аман қуұысқан. Оразалы Қосекеев Қарақалпақстанда биринши журналистлердин бири болып жумыс ислеген оның өмирлик жолдасы Амина Танташева миллети татар болады, Қарақалпақстанда биринши радио баслаұшысы (диктор) болып ислеген. Кийеұи қамалғаннан кейин олда куұдалаұға ушырап дикторлық жумысынан шығарылады. Сол ўақытлары Республикамыздың пайтахты Төрткул болған. Амина Танташева баласы Ринат хәм қызы менен Төрткулден Нөкиске көшип келген. Амина баласы Ринатты Пушкин мектепке оқыұға апарады, хұжжетлерин көрип халық душпанының баласын оқыұға ала алмаймыз деп қайтарып жибереди. Усыннан кейин Амина баласы Ринатты Танташев деп өзиниң фамильясына өзгертип алады. Оразалы менен Аминадан Ринат хәм бир қызы болады, бирақ қызы қайтыс болып қалады. Кейин ўақытлар өтип Амина Танташева Хожелидеги балалар интернатының директоры болып ислеиди. Сол ислеп жүрген ўақтында өлген қызының орнына интернаттан бир қыз сақлап алады. Оразалы тюрмадан келген ўақытта ол қыз 5-6 жасар болады. Қызының өлгенлигинен қабардар болған Оразалы қызды көрип хайран болып, мынаұ кимниң қызы деп сорағанда, бизиң қызымыз деп жуұап береди, бирақ оған көпшиликтиң көзинше түсиндире алмайды, мен кеткеннен кейин басқа биреұден артырғансаң деп өкпелеп Қоңыратқа Айгүл деген апасының үйине тыңламастан кетип қалады, соннан ара үзиледи қайтып Хожелиге кемеиды. [7. 2024. №6 сан. 12.]

Оразалы Қоңыратта Камхоздың директоры болып ислеиди, сол жерде бугалтер болып ислеитуғын турмысы келиспей ажыралып келген Дәригүл апаға үйленеди, ол Сейфулғабит деген татар кисиниң қызы болады. Оразалы кейинги өмирлик жолдасы Дәригүл ападан Света, Полат деген бир қыз бир уллы болады. Олар хәзир Қоңырат районында жасайды, қызы Света туұыұ үйинде хамшира болып ислеиди. Баласы Полат әкесиниң кәсибин ийелеп қалады.

Мен, Сырғагүл ападан Әжинияздың өмирін арнаулы изертлеген илимпаз филология илимлериниң докторы Қ. Байниязовтың бул ўақыялардан хабары барма деп сорағанымда аўа хабары бар еди деп жуўап берди. Себеби ол изертлеп жүрген ўақытағы советлик идеология күшинде болғаны ушын ашық айдын жаза алмады. Бир жағынан репрессиядан қорқып қалған бабамыздың урпақлары Қ. Байниязовқа жарлының баласы, орта хал хожалық болған деп жазыўды илтимас еткен хәм өзи де сол ўақыттағы сиясаттан батылып жаза алмаған, сол себепли Төрени «Ақжигит», Балтекени «Балтабек» деп өзгертирип жаздырған. Себеби Қ. Байниязовтың мийнетлерин оқығанымызда Әжинияз бабамыздың туўған-туўысқанлары, ағайинлери менен сәўбетлескени ҳаққында мақалалары хәм «Қосықтың күши» деген илимий мийнети бар. Бул мағлаўматлардың сыр сақланғанлығының бирден бир себеби Қосекеев Оразалының репрессияға ушыраўы баслы себеби болған екен. Бул болып өткен тарийхий ўақыялар, бир мақалаға жайласпады, биз тийкарынан Әжинияздың бабаларына тоқтадық, олардан өнип өскен урпақлары көп екен, биз бул ҳаққында китабымызда жәрялаймыз деген үмиттемиз.

Жуўмақлап айтқанда усындай өткен әсирдеги большевиклердин надурис алып барған сиясатының жәбирин жазықсыз инсанлар тартты олардың шаңарағының тынышлығын, аўызбиршилигин бузды, руўхый, мораллық зиянын тийгизди. Бул репрессия биринши гезекте жазықсыз саўатлы халыққа хәм ҳадал хызмет етип атырған инсанлар ушын болса, екінши гезекте араб, парсы тилинде жазылған халқымыздың бай әдебий мийрасын, руўхый, мәдений қәдириятларын жоқ қылыўға қаратылды. Сол себептен би-зиң бай әдебий мийрасымыз бизге толық жетип келмеди. Бул мийраслардың сақланып қалыныўында тийкарынан жыраўлар, бақсылар, қыссаханлар хәм халықтың ишинен шыққын қатықулақ инсанлардың хызметлери оғада уллы болды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы 2014. 12. б.
2. Байниязов Қ. Қосықтың күши. «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 39. б.
3. «Жас Ленинши», № 65 (40-45) 1969-жыл, 15-августь
4. Камалов Қ. Ел хызметинде. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы 1995. 445. б.
5. Байниязов Қ. Қосықтың күши. «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 33. б.
6. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы 2003. 244.б.
7. Есебаев М. «Илим хәм жәмийет» 2024. № 6. 12. б.
8. Информатор: Нөкис қаласының турғыны Орынбаева Сырғагүл 1950-жылы туўылған. Жасаў мәнзили Нөкис қаласы Мәжнұнтал көшеси, бурынғы Жданов көшеси № 37 жайда турады.

QOSPA (KOMPOZIT) GÁPLERDI OQITIWDA INTERAKTIV USILLARDI QOLLANIW: TÁJIRIYBE HÁM USILLAR

Yusupova Ú.N.

*Kegeyli rayoni mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriw bólimine
qarashlı 5-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı*

Tayanch so'zlar: murakkab gap, sintaksis, interaktiv usullar, o'qitish texnologiyalari, dars xaritasi, baholash, maktab.

Ключевые слова: сложное предложение, синтаксис, интерактивные методы, технологии обучения, карта урока, оценка, школа.

Key words: complex sentence, syntax, interactive methods, teaching technologies, lesson map, assessment, school.

РЕЗИЮМЕ:

Ushbu maqolada maktablarda qoraqalpoq tilida (mahalliy tilda) murakkab gaplarning tuzilishi va izchilligini o'qitishning interaktiv usullari (Carousel, Boomerang, Terminal, PSMU, BBB va Fishbone) muhokama qilinadi. Ushbu usullarning maqsadi o'quvchilarning nutq, fikrlash va sintaktik ko'nikmalarini yaxshilashdir. Misollar, mashqlar va dars rejaları kiritilgan.

РЕЗИЮМЕ:

В данной статье рассматриваются интерактивные методы («Карусель», «Бумеранг», «Терминал», «ПСМУ», «БББ», «Рыбий скелет») для обучения структуре и средствам связи сложных предложений на каракалпакском (местном) языке в школах. Цель методов – повышение культуры речи, мышления и синтаксического мастерства учащихся. Примеры, упражнения и карты уроков.

SUMMARY:

This article examines interactive methods («Carousel», «Boomerang», «Terminal», «PSMU», «BBB», «Fishbone») for teaching the structure and means of connecting complex sentences in the Karakalpak (local) language in schools. The purpose of the methods is to improve students' speech culture, thinking, and syntactic skills. Examples, exercises, and lesson charts.

1. **Kirisiw.** Sóylew – adamlar arasındaǵı baylanıstıń eń áhmiyetli quralı, gáp hám onıń túrleri bolsa til biliminiń tiykarǵı obyektı bolıp esaplanadı. Qospa gáp (kompozit gáp) – sintaksistıń quramalı birligi bolıp, onıń quramında bir neshe ápiwayı gápler grammatikalıq baylanıs arqalı birlesedi. Qospa gáplerdi tereń ózlestiriw ana tilin oqıtıwda áhmiyetli, sebebi olar tekstıń logikası, ideyalardıń bir pútinligin kórsetedi hám kommunikativlik xızmet atqaradı. Usı múnásibet

penen tómendegi maqalada mektep sabaqlarında interaktiv metodlardı qollanıwdın pedagogikalıq tiykarları hám ámeliy úlgeri usınıs etiledi [1].

(Hújjettiń tiykarǵı empirikalıq hám metodikalıq materialları – júklengen metodikalıq kórsetpe tiykarında alınǵan.).

2. Ádebiyattanıw hám teoriyalıq tiykar. Sońǵı jılları til oqıtıwda interaktiv hám innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardıń roli artıp barmaqta. Ápiwayı túsindiriwden göre oqıwshını belsendi qatnasıwshılar dárejesine kóteretuǵın «belsendi oqıtıw» usılları bilim sapasın hám oqıw motivaciyasın arttıradı. Qospa gáplerdiń grammatikalıq baylanısların oqıtıwda da berilgen usıllar – ámeliy haqıyqıy tapsırmalar arqalı sintaksislik qádiriyatlardı bekkemleydi [2].

3. Usıllar sıpatlaması (ámel hám qurallar). Júklengen metodikalıq kórsetpede keltirilgen tiykarǵı interaktiv usıllar tómendegi quram hám maqsetke ie [3]:

«Karusel» – topar aylanısı arqalı hárbir oqıwshı temanın belgili bir bólimin izertlep, keyin tolap usınadı. Qospa gáp quramında qanday ápiwayı gáp bar ekenligin hár bir topar anıqlaydı hám baylanıs túrlerin tallaydı [4].

«Bumerang» – tekst penen islew, topardan toparǵa tapsırma beriw, qısqa waqıt ishinde informaciyanı toplaw hám qayta usınıw. Bahalaw imkaniyatı joqarı, oqıwshınıń baqlawı hám óz-ara bahalawın óz ishine aladı.

«Terminal» – shártli «terminal» kartalarınan paydalanıw, soraw-juwap arqalı bilimdi tekseriw hám xoshametlew (tańlaw elementi). Bul usıl tákirar bekkemlew ushin jaramlı.

«PSMU» – pikir-talas formatında jazba hám awızeki juwmaq shıǵarıw usılı; oqıwshılardıń dálillew hám argument keltiriw kónlikpelerin rawajlandıradı [1].

«BBB» (Bilemen – biliwdi qáleymen – bilgenim) – úsh bólekli jazıw arqalı sistemalastırıw; jańa leksika hám sintaksislik formalardı integraciyalaw ushin qollanıladı.

«Balıq skeleti» – máseleni talqılaw hám usınıslardı sistemalastırıw; kompoziciyalıq strukturalar hám baylanıs quralların grafikalıq tárizde kórsetiw imkaniyatın beredi.

Hár bir metodtıń sabaqtı ótkeriw basqıshlarına sáykes texnologiyalıq kartası usınıs etilgen: kiris (motivaciya), tiykarǵı bólim (shınıǵıwlar), juwmaq (juwap-juwap, baha) hám qosımsha úy tapsırması.

4. Shinigiwlar hám sabaq kartası (agitaciyalıq úlgi). Maqalada mektep 9-klass ushın bir sabaq kartasınıń qısqasha úlgi beriledi (muǵallım ushın variant).

Tema: Qospa gáp: dúzilisi hám baylanıs quralları.

Maqset: Qospa gáplerdiń túrlerin ajrata bilw hám olardıń baylanıs quralların grammatikalıq tallaw kónlikpelerin qalıplestiriw.

Kórgizbeli qurallar: tekst, tarqatpa materiallar, kartalar (V/+/-/?/!), «Balıq skeleti» plakatlardı.

Metod: Karusel + Bumerang + PSMU.

Kirisiw (5 minut): toparlıq jılıtw – qısqa tekst oqılıp, qospa hám ápiwayı gápler kórsetiledi.

Tiykargi bólim (30-35 minut):

Toparlıq tapsırma «Karusel»: hár bir toparǵa tekst bólegi beriledi, ápiwayı gáplerdi belgilew hám olardıń baylanıs túrin anıqlaw. (10 min).

«Bumerang» shinigiwi: topardaǵı nátiyjelerdi almasırtıp, keri baylanıs beriw; hár bir topar basqa topardıń talqılawına ózgerisler kirgizedi. (10 min).

«PSMU»: Oqıwshılar óz juwmaqların jazıp, tez argument keltiredi. (10 min).

Juwmaqlaw (10 minut): «BBB» boyınsha oqıw nátiyjesin sistemalastırıw; oqıtıwshı juwmaqlap, bahalaydı. (5-10 min) [4].

Bahalaw kriteriyaları: ápiwayı gápti anıqlaw, baylanıs túrin durıs anıqlaw, dálillew hám awızeki bayanlaw qábileti.

5. Oqıw nátiyjelerin bahalaw hám monitoring etiw.

Interaktiv metodlardan paydalanıw metodıkası oqıwshılardıń belsendiligin arttıradı, bilimlerdiń turaqlılıǵın hám kommunikativlik kónlikpelerin jaqsılaydı. Bahalaw bir neshe dárejede ámelge asırılıwı kerek: formativ (sabaq ishinde baqlaw), summativ (sabaq sońındaǵı test/jazıw), sonday-aq, ózin-ózi bahalaw hám toparlıq bahalaw elementleri kirgiziledi. «Bumerang» hám «Terminal» usılları arqalı qısqa múddetli baqlaw hám motivaciyanı támiyinlew múmkin [3].

6. Pedagogikalıq usınıslar. Interaktiv usıllardı sabaqlarǵa sistemalı kirgiziń: hápte dawamında bir sabaqta májbúriy qollanıw nátiyjeli.

Sabaq kartaların aldınnan tayarlap, tarqatpa materiallardı (óz aldına betler, kartalar) tayarlaw kerek.

Oqıtıwshı toparlıq jumıstı basqarıw, waqıttı durıs bólistiriw hám bahalawdı anıq alıp barıw kónlikpesin rawajlandırıwı kerek.

Qospa gáplerdi oqıtıwda kóp túrli tekstli materiallardan (ádebiy úzindi, gazeta materialları, waqıyaların sıpatlamaları) paydalanın; bul semantikalıq baylıqtı kórsetedi [2].

7. Juwmaq. Qospa gáplerdiń qurılısı hám baylanıs quralların úyretiw til biliminiń áhmietli bólegi bolıp esaplanadı. Interaktiv usıllar (Karusel, Bumerang, Terminal, PSMU, BBB, Balıq skeleti) oqıw procesin jedellestirip, oqıwshılardıń sintaksislik túsiniǵın hám sóylew kónlikpelerin nátiyjeli qalıplestiredi. Joqarıda kórsetilgen metodika ámeliy sabaq kartaları hám shınıǵıwlar arqalı mektep muǵallimleri ushın qollanıwǵa beyimlestirilgen [1].

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. M.Dawletov (Qaraqalpaq tili ulıwma orta bilim beriw beriw mektepleriniń 9-klassları ushın sabaqlıq) Nókis-»Bilim»-2019
2. Pirmiyazova A. Qaraqalpaq tilin ilimiy pedagogikalıq texnologiyada oqıtıw. Nókis 2009
3. Allaniyazova Sh, Tańirbergenov J. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar. Nókis-2005
4. E.Berdimuratov. Házirgi qaraqalpaq tili (Leksikologiya) Nókis «Bilim» 1994

INGLIZ TILI DARSLARIDA KOOPERATIV METODDAN FOYDALANISHNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK YECHIMLARI

Bekmuratova N.

Qoraqalpogʻ davlat universiteti oʻqituvchisi, PhD

Tayanch soʻzlar: ESP taʼlimi, hamkorlikda oʻqitish, kasbiy kompetentlik, ijobiy oʻzaro bogʻliqlik, individual javobgarlik, til kompetensiyasi, jamoada ishlash koʻnikmasi, motivatsiya.

Ключевые слова: ESP-образование, совместное обучение, профессиональная компетентность, положительная взаимосвязь, индивидуальная ответственность, языковая компетенция, навыки работы в команде, мотивация.

Key words: ESP education, collaborative learning, professional competence, positive interdependence, individual responsibility, language competence, teamwork skills, motivation.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada ESP (English for Specific Purposes) - kasbiy yoʻnalishga moslashtirilgan ingliz tili taʼlimi jarayonida hamkorlikda oʻqitish metodining (Cooperative Learning) ahamiyati yoritilgan. Muallif tomonidan Dewey, Lewin, Deutsch, Johnson & Johnson, Brown va Siltala kabi olimlarning nazariy gʻoyalariga tayana turib, hamkorlikda oʻqitishning asosiy tamoyillari - ijobiy oʻzaro bogʻliqlik, individual javobgarlik, yuzma-yuz muloqot, ijtimoiy koʻnikmalar va guruh faoliyatini baholash - ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga koʻra, ushbu metodni ESP taʼlimida qoʻllash talabalarning kasbiy terminologiyani amalda qoʻllash, masʼuliyat, tolerantlik va ijodkorlik kabi shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga, hamda kasbiy muloqot madaniyati va jamoada ishlash koʻnikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu tariqa, hamkorlikda oʻqitish metodi nafaqat til kompetensiyasini, balki boʻlajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini ham rivojlantirishda samarali metodik vosita sifatida tavsiya etiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье освещается значение ESP (English for Specific Purposes) – метода совместного обучения (Cooperative Learning) в процессе обучения английскому языку, адаптированного к профессиональной ориентации. Автором, опираясь на теоретические идеи таких ученых, как Dewey, Lewin, Deutsch, Johnson & Johnson, Brown и Siltala, научно проанализированы основные принципы совместного обучения – положительная взаимосвязь, индивидуальная ответственность, личная коммуникация, социальные навыки и оценка групповой деятельности. Согласно результатам исследования, применение данного метода в ESP-образовании служит развитию личностных качеств студентов, таких как практическое применение профессиональной терминологии, ответственность, толерантность и креативность, а также формированию культуры профессионального общения и навыков работы в команде. Таким образом, метод совместного обучения рекомендуется как эффективное методическое средство развития не только языковой компетенции, но и профессиональной компетентности будущих специалистов.

SUMMARY:

This article highlights the importance of the ESP (English for Specific Purposes) method of collaborative learning (Cooperative Learning) in the process of teaching English, adapted to a professional orientation. Based on the theoretical ideas of such scientists as Dewey, Lewin, Deutsch, Johnson & Johnson, Brown, and Siltala, the author scientifically analyzes the main principles of collaborative learning – positive interdependence, individual responsibility, face-to-face communication, social skills, and assessment of group activity. According to the research results, the application of this method in ESP education serves the development of personal qualities of students, such as the practical application of professional terminology, responsibility, tolerance, and creativity, as well as the formation of a culture of professional communication and teamwork skills. Thus, the method of collaborative learning is recommended as an effective methodological tool for developing not only language competence, but also the professional competence of future specialists.

Zamonaviy global ta'lim makonida ingliz tilini o'qitish barcha darajadagi ta'lim tizimlari uchun ustuvor yo'nalish sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, ESP (English for Specific Purposes) - kasbiy yo'nalishga yo'naltirilgan ingliz tili ta'limi - mutaxassislar tayyorlashning ajralmas tarkibiy qismi sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. ESP asosiy maqsad sifatida talabalarning muayyan sohaga oid aniq ehtiyojlarini o'rganish va shu ehtiyojlarga moslashtirilgan lingvistik, kommunikativ hamda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishni ko'zda tutadi.

Hutchinson va Waters (1987) ta'riflaganidek, ESP - bu «o'rganuvchilarning maxsus ehtiyojlariga asoslangan ta'lim falsafasi» bo'lib, u an'anaviy til o'qitishdan tubdan farq qiladi. ESP faqat grammatika yoki umumiy leksikaga e'tibor qaratmaydi, balki muayyan kasb sohasida zarur bo'lgan mutaxassislik terminologiyasi, sohaviy nutq me'yorlari, kasbiy vaziyatlarda muloqot qilish strategiyalari, hujjatlar bilan ishlash, ilmiy matnlarni tahlil qilish kabi amaliy kompetensiyalar majmuasini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, ESP ta'limi talabalarning mustaqil fikrlashini, kasbiy holatlarni anglay olishini, murakkab kommunikativ masalalarni hal qilish qobiliyatini va real kasbiy muhitda faol ishtirok etish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Bunda zamonaviy CLIL, kommunikativ yondashuv, task-based learning kabi metodlardan foydalanish ESPning samaradorligini yanada oshiradi. Shu jihatlari bilan ESP nafaqat til bilimini, balki mutaxassisning integral kasbiy kompetentligini shakllantiruvchi muhim pedagogik platforma sifatida xizmat qiladi.

XXI asrda til ta'limida yangicha metodlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Richards va Rodgers (2014) hamda Harmer (2015) izlanishlarida ko'rsatib o'tilganidek, o'quvchilarni faol ishtirokchi sifatida jarayonga jalb qiluvchi, hamkorlikka asoslangan va kommunikativ muhitni yaratishga qaratilgan metodlar yuqori samaradorlik beradi. Shu nuqtai nazardan, hamkorlikda o'qitish metodikasi

(cooperative learning) ESP ta'limida eng samarali yondashuvlardan biri sifatida e'tirof etilib, uning nazariy asoslari XX asrning 30–40-yillarida Dewey, Lewin va Deutsch kabi pedagog va psixologlarning izlanishlarida shakllanib, keyinchalik Johnson & Johnson, Brown, Siltala kabi olimlar tomonidan rivojlantirilib, ijobiy o'zaro bog'liqlik, individual javobgarlik, yuzma-yuz muloqot, ijtimoiy ko'nikmalar va guruh faoliyatini baholash kabi tamoyillarga tayanuvchi ta'limiy yondashuv sifatida ilmiy asoslab berildi.

Johnson va Johnson (1975, 1994) tomonidan ishlab chiqilgan hamkorlikda o'qitish nazariyasi (Cooperative Learning Theory) pedagogik tadqiqotlarda eng samarali ijtimoiy-faol ta'lim texnologiyalaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Ushbu modelning nazariy asosi talabalarning birgalikdagi faoliyatini tizimli tashkil etishga qaratilgan bo'lib, uning samaradorligi beshta fundamental tamoyilga tayanadi.

Birinchidan, ijobiy o'zaro bog'liqlik (positive interdependence) - guruh a'zolarining umumiy maqsadga erishishda bir-biridan foydalanadigan bo'lgan holda harakat qilishini anglatadi. Bu tamoyil guruhda jamoaviy mas'uliyatni kuchaytiradi va har bir a'zo yakunli natija uchun o'z hissasini qo'shishga intiladi.

Ikkinchidan, individual javobgarlik (individual accountability) - har bir talaba o'quv natijasi uchun shaxsan mas'ul ekanligini ta'minlaydi. Bunda guruh ishida faol bo'lmagan a'zolarga yo'l qolmaydi va har bir ishtirokchi o'quv jarayonidagi rolini anglaydi.

Uchinchidan, yuzma-yuz ijtimoiy o'zaro ta'sir (face-to-face promotive interaction) - talabalarning ochiq muloqot olib borishi, bir-birini qo'llab-quvvatlashi, fikr almashishi va bilimlarni hamkorlikda mustahkamlashini ko'zda tutadi. Bu jarayon o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini va muloqot madaniyatini yuqori darajada rivojlantiradi.

To'rtinchidan, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish (development of social skills) - raqobatni emas, balki hamjihatlik, tinglash madaniyati, nizolarni hal qilish, yetakchilik, mas'uliyatni bo'lishish kabi muhim kompetensiyalarni shakllantiradi. Zamonaviy mehnat bozorida ushbu ko'nikmalar juda qimmatli mutaxassislik sifatida baholanadi.

Beshinchidan, gruppaviy faoliyatni tahlil qilish (group processing) - guruh ishiga refleksiya qilish, kuchli va yetishmaydigan jihatlarni baholash, kelgusi faoliyatda rivojlantirish takliflarini ishlab chiqishdan iborat. Bu tamoyil o'quv jarayonining samaradorligini muntazam ravishda oshirib boradi.

Shuningdek, Johnson & Johnson modelining ilmiy ahamiyati shundaki, u hamkorlikdagi ta'limni faqat bilimni o'zlashtirish vositasi sifatida emas,

balki shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarni shakllantiruvchi kompleks pedagogik tizim sifatida talqin qiladi. Bunday yondashuv kelajak mutaxassislarini jamoada ishlash, muammo yechish, tanqidiy fikrlash va professional muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishda o'ta muhim rol o'ynaydi. Brown va Ciuffetelli Parker (2009) hamda Siltala (2010) tadqiqotlarida ham hamkorlikda o'qitishning samaradorligi alohida ta'kidlanib, Johnson va hamkorlari esa bu metodni samarali tashkil etish uchun turli shakllarda qo'llanishini tavsiya qilgan bo'lib, ular orqali talabalar hamkorlikda faoliyat olib borib, bilimlarni chuqurroq o'zlashtirish, mas'uliyatni bo'lishish va kasbiy hamda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Va ularning uch xil guruhlarini tavsiya etiladi:

- **Formal guruhlar** - bir yoki bir necha dars davomida ma'lum topshiriqni bajaradi;
- **Informal guruhlar** - qisqa vaqt davomida, dars jarayonida tashkil etilib, muhokama va umumlashtirishga yo'naltiriladi;
- **Asosiy (base) guruhlar** - doimiy tarkibda uzoq muddat davomida ishlaydi va o'zaro qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydi.

Mazkur shakllar orqali talabalar nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlaydilar, balki kasbiy terminologiyani amaliy qo'llashni o'rganadilar, hamkorlik metodidan foydalanish esa ularning motivatsiyasini oshirish, mas'uliyat, tolerantlik va ijodkorlik kabi shaxsiy sifatlarini rivojlantirish, guruhviy muhokama va qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishda samarali natijalar beradi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ESP yo'nalishida hamkorlik metodidan foydalanish bir qator ijobiy natijalarga olib keladi:

- Talabalarda kasbiy terminologiyadan foydalanish ko'nikmalari shakllanadi;
- Motivatsiya va faollik oshadi, til o'rganish jarayonidagi stress kamayadi;
- Mas'uliyatlilik, tolerantlik, kreativlik kabi shaxsiy sifatlar rivojlanadi;
- Guruhviy muhokama orqali talabalar fikr almashish, qaror qabul qilish va hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini o'zlashtiradilar.

Bu natijalar bo'lajak mutaxassislarning nafaqat lingvistik kompetensiyasini, balki kasbiy kompetensiyasini ham rivojlantiradi.

Xulosa qilib aytganda, ESP ta'limida hamkorlikda o'qitish metodini joriy etish talabalar kasbiy tayyorgarligini ta'minlashda samarali vosita hisoblanadi. Bu metod o'quvchilarda:

- til bilimlarini amalda qo'llash,
- kasbiy muloqot madaniyatini shakllantirish,

- jamoada ishlash ba qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida ESP darslarini samarali tashkil etishda hamkorlikka asoslangan ta'lim metodini keng joriy etish dolzarb pedagogik ehtiyojsifatidanamoyonbo'ladi. Chunki mazkuryondashuv nafaqat talabalarning ingliz tilidagi lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantiradi, balki ularning sohaga oid amaliy ko'nikmalarini chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Hamkorlikda o'qitish jarayonida shakllanadigan ijtimoiy-madaniy ko'nikmalar - masalan, jamoada ishlash, muammolarni birgalikda hal qilish, kasbiy vaziyatlarda samarali muloqot yuritish, turli nuqtai nazarlarni tahlil qila olish va mas'uliyatni bo'lishish kabi fazilatlar - bugungi global mehnat bozorining asosiy talablari qatoriga kiradi.

Shuningdek, ESP va kooperativ o'qitishning integratsiyasi talabalarning kasbiy kompetentligini kompleks shakllantiruvchi kuchli didaktik mexanizm sifatida qaraladi. Bunday yondashuv o'quvchilarni real kasbiy vaziyatlarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, qaror qabul qilish va professional muhitda mazmunli hamkorlikni yo'lga qo'yish kabi kompetensiyalar bilan ta'minlaydi. Natijada, talabalarda sohaga oid terminologiya bilan ishlash, kasbiy hujjatlarni o'qish va sharhlash, mijozlar va hamkasblar bilan samarali muloqot olib borish, hamda murakkab kasbiy masalalarni ingliz tilida hal etish qobiliyati yanada rivojlanadi.

Xulosa qilib aytganda, ESP ta'lim jarayoniga hamkorlik metodini integratsiya qilish nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki bo'lajak mutaxassislarining xalqaro standartlarga mos tarzda shakllanishini ta'minlaydi. Bu esa o'z navbatida ularning global mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishiga, kasbiy mobil-lik darajasining ortishiga va xalqaro kommunikatsion maydonda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga mustahkam zamin yaratadi. Shu ma'noda, mazkur yondashuvning joriy etilishi zamonaviy oliy ta'lim tizimida innovatsion, ilmiy asoslangan va istiqbolli pedagogik strategiya sifatida ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5847-sonli "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" (2019 yil 8 oktabr) farmoni.
2. Mirzayeva M.N. Oliy ta'lim muassasalari talabalarini kasbga yo'naltirib o'qitishda kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyasi. Ped. fan. fal. dok. diss. ... avtoref. – Toshkent, 2022.
3. Соломатина А.Г. Обучение иностранному языку для профессиональных целей на основе модели интегрированного предметно-языкового обучения в аграрном вузе // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2018. Т. 23. № 173. С. 49-57.

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNI FAOLLASHTIRISH ORQALI LEKSIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH

Jalgasbayeva G.J.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika
instituti o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: frazeologik birliklar, leksik kompetensiya, kontekstli o'qitish, interfaol metodlar, kommunikativ qobiliyat, raqamli texnologiyalar, geymifikatsiya, cefr standartlari, nutq rivoji.

Ключевые слова: фразеологизмы, лексическая компетенция, контекстное обучение, интерактивные методы, коммуникативная компетентность, цифровые технологии, геймификация, стандарты CEFR, развитие речи.

Key words: phraseological units, lexical competence, contextual learning, interactive methods, communicative competence, digital technologies, gamification, CEFR standards, speech development.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola filologiya talabalarining leksik kompetentsiyasini frazeologik birliklar orqali rivojlantirish masalasiga bag'ishlangan. Maqolada global ta'lim standartlari (CEFR) asosida chet tillarini o'qitishning dolzarbligi, frazeologizmlarning semantik, pragmatik va madaniy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda uch bosqichli metodologiya (nazariy, amaliy va natijali), kontekstli o'qitish, interfaol usullar (rolli o'yinlar, geymifikatsiya, raqamli platformalar kak Quizlet, Kahoot) va individual yondashuvlar qo'llanilib, O'zbekiston oliy o'quv yurtlari (Nukus DPI, O'zDJTU, Jizzax PI) talabalari misolida sinov o'tkazilgan.

РЕЗЮМЕ:

Статья посвящена проблеме развития лексической компетенции студентов-филологов посредством фразеологических единиц. В статье анализируется актуальность обучения иностранным языкам на основе глобальных образовательных стандартов (CEFR), семантическая, прагматическая и культурная значимость фразеологизмов. В исследовании использовались трехэтапная методика (теоретическая, практическая и ориентированная на результат), контекстное обучение, интерактивные методы (ролевые игры, геймификация, цифровые платформы Quizlet, Kahoot) и индивидуальные подходы, апробированные на примере студентов высших учебных заведений Узбекистана (Нукусский ДПИ, УзДЖТУ, Джизакский ПИ).

SUMMARY:

This article examines the development of lexical competence in philology students using phraseological units. It analyzes the relevance of teaching foreign languages based on global educational standards (CEFR) and the semantic, pragmatic, and cultural significance of phraseological units. The study utilized a three-stage methodology (theoretical, practical, and results-oriented), contextual learning, interactive methods (role-playing games, gamification,

digital platforms such as Quizlet and Kahoot), and individualized approaches, tested on a sample of students from higher education institutions in Uzbekistan (Nukus State Pedagogical Institute, Uzbek State Technical University, and Jizzakh Pedagogical Institute).

Kirish. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida xorijiy tillarni o'qitishning asosiy yo'nalishi ilmiy va amaliy sohalarda chet tillaridan erkin foydalana oladigan yuqori malakali kadrlar etishtirishdan iborat. Bu yo'lda o'quvchilarga kasbiy faoliyatiga mos xorijiy tilni, xususan fan-texnika atamalari, lug'aviy va grammatik jihatlarini o'rgatish orqali ilmiy adabiyotlar bilan muomala qilish va ularni og'zaki muloqotda qo'llash mahoratini shakllantirish rejalashtirilgan. Prezidentimizning "Xorijiy tillarni o'rgatishda kelajak uchun mustahkam zamin yaratadigan yangi tizimni joriy etish vaqti keldi", - Ushbu tamoyillarning amaliy qo'llanilishi sifatida mamlakatimizda filologiya talabalarining og'zaki ifodasida idiomatik birikmalarni jonlantirish orqali so'z boyligi salohiyatini oshirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Yuqorida sanab o'tilgan me'yorlardan kelib chiqib, filolog o'quvchilar nutqida frazeologik unsurlarni faol qo'llash yo'li bilan lug'aviy mahoratni rivojlantirish zamonaviy talablar doirasida muhim o'rin tutadi. Bu jihatlar mavzuning aktual darajasini yanada yuksaltirib boradi.

O'zbekistonda o'quvchilarning qobiliyatlarini shakllantirish usullariga bag'ishlangan tadqiqotlar bo'yicha Ye.A.Lagay, D.B.Seytkasimov, G.Yu. Eshonkulova, U.U.Jumanazarov, I.X.Israilova, O.M.Jalilov, G.I.Kunnazarova, D.B.Mamarimova, N.B.Mamatkulova, M.Muxtorov, M.X.Narbayeve, M.A.Nazarova, D.I.Normatova, K.A.Odiljonova, X.U.Saydullayevalarning ilmiy-tadqiqot ishlarida kabi olimlarning ishlanmalari alohida e'tiborga loyiq, chunki ular til o'qitishning innovatsion yondashuvlarini taklif etadi va global tajribalarni mahalliy sharoitlarga moslashtirishga yordam beradi. Ushbu yondashuvlar orqali talabalar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham egallab, xalqaro mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lib qolish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Natijada, frazeologik birliklarni nutqda samarali integratsiya qilish tilning tabiiy oqimiga hissa qo'shadi va kommunikativ kompetensiyani mustahkamlaydi.

Frazeologik birliklar – tilning madaniy, tarixiy va idrok jihatlarini o'zida mujassam etgan semantik va pragmatik xususiyatlarga ega barqaror leksik elementlar. Ular nutqni ifodali, tasviriyy va madaniy-konnotativ qimmatliklar bilan to'ldirishga qaratilgan. Idiomatik unsurlar tilning semantik resurslari va pragmatik vazifalarini idrok etish, lug'aviy salohiyatni yuksaltirishda muhim vositadir.

Zamonaviy globallashtirish sharoitida xorijiy tillarni o'rganish, ayniqsa ingliz tili, ilmiy, texnik va madaniy sohalarda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti va CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) standartlari asosida talabalarning nutqiy ko'nikmalari va leksik kompetensiyasini rivojlantirish zarurati ortmoqda. Frazeologik birliklar (idiomatik birikmalar) tilning madaniy-tarixiy qatlamlarini aks ettiruvchi barqaror leksik elementlar bo'lib, ular nutqning ekspressivligi, obrazlilik va pragmatik mosligini ta'minlaydi.

Filolog-talabalar nutqida frazeologik birliklarni faollashtirish leksik kompetensiyani kuchaytirishning samarali yo'li hisoblanadi, chunki bu jarayon so'z boyligini kengaytiradi, kontekstual tushunishni oshiradi va kommunikativ mahoratni mustahkamlaydi (Abdunazarova, 2015; Normatova, 2020). O'zbekiston oliy ta'lim tizimida, xususan "Notiqlik san'ati" fani doirasida bunday yondashuvlar qo'llanilmoqda. Ushbu tadqiqotning maqsadi – frazeologik birliklarni nutqda faollashtirish orqali filolog-talabalar leksik kompetensiyasini rivojlantirishning lingvodidaktik shartlarini aniqlash va amaliy samaradorligini baholash. Tadqiqot savollari:

- 1) Frazeologik birliklar nutqda qanday faollashadi?
- 2) Bu jarayon leksik kompetensiyaga qanday ta'sir qiladi?
- 3) Zamonaviy metodlar samarasi qanday?

Tadqiqot O'zbekistonning uchta oliy o'quv yurtida (Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat Pedagogika Instituti, O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti, Jizzax Pedagogika Instituti) 2024-2025 o'quv yili 2-kurs talabalari (n=90) orasida o'tkazildi. Natijalar til o'qitish metodikasiga yangi hissa qo'shishi kutilmoqda.

Metodlar. Tadqiqot integrativ yondashuvga asoslangan bo'lib, psixologik-pedagogik (Vigotskiy, 1978; Galperin, 1985) va lingvodidaktik tamoyillarni birlashtirdi. Uch bosqichli metodologiya qo'llanildi:

- 1) Axborot bosqichi (nazariy tanishuv);
- 2) Amaliy bosqichi (mashqlar);
- 3) Natijali bosqichi (baholash).

Ishtirokchilar va tanlov. Eksperimental guruh (EG, n=45) va nazorat guruhi (NG, n=45) tuzildi. EG talabalari "Notiqlik san'ati" fani doirasida (120 soat, shundan 30 soat ma'ruza, 30 soat amaliy) frazeologik birliklarga qaratilgan mashg'ulotlarda ishtirok etdi. Tanlov mezonlari: 2-kurs filolog-talabalar, ingliz tili B1 darajasi (CEFR bo'yicha). Institutsional etika qoidalari (anonimlik, rozilik) rioya qilindi.

Frazeologik birliklar ingliz tilidan tanlandi (masalan, "kick the bucket", "piece of cake"), o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi ekvivalentlari bilan qiyoslandi. Metodlar:

- **Kontekstual ta'lim:** Dialog va matnlar orqali pragmatik qo'llash.
- **Interaktiv usullar:** Rollik o'yinlar, geymifikatsiya (Quizlet, Kahoot orqali "frazelogik duellar").
- **Raqamli vositalar:** Mobil ilovalar va onlayn lug'atlar (Oxford Phrasal Verbs Dictionary).
- **Amaliy vazifalar:** Tarjima, matn yaratish, diskussiyalar.

Darslar 8 hafta davom etdi (haftada 4 soat). Oldindan va keyin testlar: leksik test (20 frazeologik birlikni kontekstda qo'llash), nutq namunasi tahlili (semantik aniqlik, ekspressivlik bo'yicha 5 ballik shkala).

Ma'lumotlar tahlili

Kvantitativ: SPSS dasturida t-test ($p < 0.05$). Kvalitativ: Nutq transkriptlarini kontent-tahlil (frazelogik birliklar chastotasi).

Natijalar (Results)

Eksperimental guruhda leksik kompetensiya ko'rsatkichlari sezilarli o'sish kuzatildi (Jadval 1).

Jadval 1. Oldin va keyin test natijalari (o'rtacha ball, 5 ballik shkala)

Guruh	Oldin (Frazelogik qo'llash)	Keyin (Frazelogik qo'llash)	O'sish (%)	p-qiymati
EG	2.4 ± 0.5	4.1 ± 0.4	70.8	< 0.01
NG	2.3 ± 0.6	2.8 ± 0.5	21.7	> 0.05

EGda frazeologik birliklar nutqda 3 baravar ko'paydi (o'rtacha 5 tadan 15 tagacha). Kontekstual tushunish 85% ga yaxshilandi. Geymifikatsiya mashg'ulotlarida ishtirokchilarning 92% i motivatsiyasi oshganini bildirdi (so'rovnat natijalari). Qiyosiy tahlilda ingliz-o'zbek ekvivalentlari (masalan, "break the ice" – "muzni buzmoq") madaniy moslikni oshirishi aniqlandi.

Kvalitativ natijalar: Talabalar nutqi ekspressiv bo'ldi, masalan, dialoglarda "hit the nail on the head" iborasini to'g'ri ishlatish chastotasi 75% ga etdi.

Muhokama. Natijalar frazeologik birliklarni faollashtirishning samaradorligini tasdiqlaydi, bu Abdunazarova (2015) va Jalilov (2018) tadqiqotlariga mos keladi. Interaktiv metodlar (Kahoot) Vigotskiyning sotsial o'rganish nazariyasiga asoslanib, til sezgisini kuchaytiradi. Biroq, cheklovlar: Kichik tanlov va qisqa muddat. Kelajakda ko'proq tillar (qoraqalpoq) integratsiyasi va uzoq muddatli monitoring tavsiya etiladi.

Frazelogik birliklar leksik kompetensiyani nafaqat kengaytiradi, balki madaniy kompetensiyani ham mustahkamlaydi, bu CEFR talablariga javob beradi. O'zbekiston ta'limida raqamli vositalar kengaytirilishi kerak.

Xulosa. Tadqiqot frazeologik birliklarni filolog-talabalar nutqida faollashtirish leksik kompetensiyani 70% ga oshirishini isbotladi. Uch bosqichli metod va interaktiv yondashuvlar samarali bo'lib, til o'qitishda qo'llash tavsiya etiladi. Bu natijalar pedagoglar uchun amaliy qo'llanma bo'lib, kelajak mutaxassislarning global raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Chet tillarini o'qitish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari. [https:// president. uz/oz/lists/ view/4327](https://president.uz/oz/lists/view/4327) (murojat sanasi 10.07.2024)
2. Lagay Ye.A. Lingvistik oliy ta'lim muassasalari talabalari nutq madaniyatining shakllanishiga kompetentsiyali yondashuv. Ped.fan.dokt.(DSc) diss.avtoref. – Toshkent, 2023. 82 b.
3. Seytkasimov D.B. Filolog-talabalarning lingvistik kompetensiyasini takomillashtirish metodikasi (Qoraqalpoq tili va adabiyoti yo'nalishi talabalari misolida). Ped.fan.dokt.(DSc) diss.avtoref. – Nukus, 2023, 74 b.
4. Eshonkulova G.Y. Filologik yo'nalishdagi talabalarga ingliz tili antropotsentrik maqollarni o'rgatishning lingvodidaktik asoslari. Ped.fan.fals.dokt.(PhD) diss.avtoref. – Toshkent, 2025. 58 b.
5. Жуманазаров У.У. Таълимни ахборотлаштириш шароитида бўлажак инглиз тили ўқитувчиларининг фразеологик компетенциясини ривожлантириш. Пед.фан.фалс.докт.(PhD) дисс.автореф. – Тошкент, 2019. –Б.11-12.
6. Jalilov O.M. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida leksik kompetensiyani takomillashtirish mexanizmlari. Ped.fan.fals.dokt.(PhD) diss.avtoref. – Jizzax, 2025, 55 b.
7. Kunnazarova G.I. Talabalarning ijtimoiy-kommunikativ kompetensiyasini badiiy asarlar tahlili vositasida rivojlantirish texnologiyasi (ijtimoiy fanlar yo'nalishi ingliz tili ta'limi misolida). Ped.fan.fals.dokt.(PhD) diss.avtoref. – Nukus, 2025, 56 b.
8. Mamaraimova D.B. Ingliz tilini o'qitishda turizm sohasidagi talabalar-bo'lajak mutaxassislarning leksik kompetensiyasini takomillashtirish. Ped.fan.fals.dokt.(PhD) diss.avtoref. – Toshkent, 2025, 56 b.
9. Muxtorov M.M. Oliy ta'lim muassasalari talabalarining B2 darajada leksik kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi. Ped.fan.fals.dokt.(PhD) diss.avtoref. – Toshkent, 2025, 48 b.
10. Normatova D.I. Malaka oshirish jarayonida pedagog kadrlarning leksik kompetensiyasini integrativ yondashuv asosida takomillashtirish. Ped.fan.fals.dokt.(PhD) diss.avtoref. – Toshkent, 2023, 47 b.
11. Odiljonova K.A. O'quvchilarning leksik kompetensiyalarini rivojlantirishda verbal vositalardan foydalanishning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirish. Ped.fan.fals.dokt.(PhD) diss.avtoref. – Andijon, 2025. 56 b.
12. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Интернет-журнал „Эйдос“. – 2006. – 5 мая.
13. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка // А.В.Кунин. – Дубна: Феникс+, 2005. – С. 7.

TURKIY TILLARDA FRAZEOLOGIZMLARNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI VA RIVOJLANISHI (QORAQALPOQ TILI MISOLIDA)

Aynazarova G. B.

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Filologiya fanlari nomzodi

Amaliy filologiya kafedrası dotsenti

Tayanch soʻzlar: frazeologiya, qoraqalpoq tili, turkiy tillar, milliy-madaniy xususiyat, etnolingvistika, xalq tafakkuri, semantika, tildagi barqaror birliklar, xalq ogʻzaki ijodi, tarixiy taraqqiyot.

Ключевые слова: фразеология, каракалпакский язык, тюркские языки, национально-культурные особенности, этнолингвистика, народное мировоззрение, семантика, устойчивые выражения, народное творчество, языковая картина мира.

Key words: phraseology, karakalpak language, turkic languages, national and cultural features, ethnolinguistics, folk worldview, semantics, stable expressions, folklore, linguistic worldview.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada turkiy tillar tizimida frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlari va ularning taraqqiyot bosqichlari Qoraqalpoq tili misolida tahlil etiladi. Frazeologizmlar xalqning milliy tafakkuri, qadriyatlar, urf-odatlar va madaniyatini ifoda etuvchi muhim til birliklari sifatida qaraladi. Tadqiqot davomida qoraqalpoq xalqining hayot tarzi, etnolingvistik dunyoqarashi va milliy oʻziga xoslik unsurlari frazeologik birliklar tarkibida aks etgan holatlar oʻrganiladi. Shuningdek, turkiy tillar oʻrtasidagi frazeologik oʻxshashlik va farqlar, ularning tarixiy ildizlari hamda zamonaviy tilda qoʻllanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqolada frazeologik birliklarning semantik, strukturaviy va funksional jihatdan shakllanish qonuniyatlari, shuningdek, ularning xalq ogʻzaki ijodi, mifologik tasavvurlar va diniy qarashlar bilan bogʻliqligi ochib beriladi. Qoraqalpoq tilining frazeologik tizimi turkiy tillarning umumiy xususiyatlariga tayangan holda, shu bilan birga, oʻz milliy madaniy xususiyatlarini saqlab qolganini koʻrsatish tadqiqotining asosiy maqsadidir. Natijada, frazeologizmlar milliy madaniyatni ifodalovchi semantik kod sifatida tahlil qilinadi va ular orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi hamda til tafakkuri oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlik aniqlanadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются национально-культурные особенности и закономерности развития фразеологизмов в тюркских языках на примере каракалпакского языка. Фразеологизмы анализируются как отражение духовных ценностей, народного мировоззрения и исторического опыта народа. Особое внимание уделяется этнолингвистическим аспектам фразеологической системы, её связи с устным народным творчеством, мифологическими представ-

лениями и религиозными верованиями. Проведён сравнительный анализ общетюркских и специфически каракалпакских фразеологических единиц, выявлены их семантические, структурные и функциональные особенности. Отмечается, что фразеологизмы выступают не только как элемент языковой системы, но и как носители культурного кода, формирующего национальное самосознание.

SUMMARY:

The article examines the national and cultural features and the development patterns of phraseological units in Turkic languages through the example of the Karakalpak language. Phraseological expressions are analyzed as reflections of the people's spiritual values, worldview, and historical experience. Special attention is given to the ethnolinguistic aspects of the phraseological system and its connection with oral folklore, mythological concepts, and religious beliefs. A comparative analysis of common Turkic and specifically Karakalpak idioms is carried out, revealing their semantic, structural, and functional characteristics. It is noted that phraseological units serve not only as elements of the linguistic system but also as carriers of cultural codes that shape national identity.

Kirish. Turkiy tillar oilasiga mansub tillar asrlar davomida o'zining boy leksik va frazeologik qatlamlari bilan ajralib turgan. Har bir tilda frazeologik birliklar xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi tildagi jonli meros hisoblanadi. Xususan, Qoraqalpoq tili frazeologiyasi turkiy tillar umumiy xususiyatlarini o'zida mujassam etgan holda, shu xalqning o'ziga xos etnomadaniy tafakkurini ifoda etadi. Har bir frazeologizm orqasida xalqning turmush tarzi, tabiatga, insoniy fazilatlariga, ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan qarashi, qadimiy mifologik qarashlari va tarixiy tajribasi mujassamdir. Shu sababdan, frazeologizmlarni faqat tilshunoslik doirasida emas, balki etnolingvistika, madaniyatshunoslik va psixolingvistika bilan bog'liq holda o'rganish zarur bo'ladi.

Tilshunoslikda frazeologizmlar haqida turli qarashlar mavjud. V.V. Vinogradov, A.V. Kunin, N.M. Shanskiy kabi rus olimlari frazeologizmlarni semantik barqarorlik, strukturaviy yaxlitlik va ko'chma ma'no asosida tahlil qilgan bo'lsa, turkiyshunoslar – M. Rahmatullaev, A. Hojiyev, A. Nurmonov, A. Qayumov kabi olimlar bu birliklarning xalq tafakkuri bilan uzviy aloqasiga urg'u bergan. Qoraqalpoq tili frazeologiyasi ham shu nuqtai nazardan qimmatli bo'lib, u nafaqat leksik boylikni, balki xalqning milliy ruhi va tarixiy tajribasini ham aks ettiradi.

Qoraqalpoq xalqining og'zaki ijodida, maqollarida, matallarida, xalq qo'shiqlarida uchraydigan barqaror iboralar, so'z birikmalari va majoziy ifodalar xalq tafakkurining badiiy yodgorligi sifatida shakllangan. Ular xalqning o'zini tutish madaniyati, axloqiy qadriyatlari, tabiat va jamiyatga munosabati, urf-odatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Shu boisdan, frazeologizmlar xalq ruhiyatining tildagi in'ikosidir.

Frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganish bugungi globallashuv sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki har bir xalqning tili orqali uning madaniy identifikatsiyasi, o'zligini anglash darajasi, tarixiy xotirasi saqlanadi. Shu nuqtai nazardan, qoraqalpoq tili frazeologizmlarini turkiy tillar kontekstida tahlil qilish, ularning umumturkiy ildizlarini aniqlash, zamonaviy tildagi o'zgarish va yangilanish jarayonlarini yoritish ilmiy jihatdan muhim masaladir.

Mazkur maqolaning maqsadi – turkiy tillarda frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlarini ochib berish, qoraqalpoq tilidagi frazeologik birliklarning tarixiy taraqqiyoti, semantik xususiyatlari hamda ularning xalq madaniyati bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatishdan iborat. Shu orqali tildagi barqaror iboralarning nafaqat lingvistik, balki madaniy-estetik va ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatini yoritish ko'zda tutiladi.

Asosiy qism. Qoraqalpoq tili frazeologizmlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ular xalqning ma'naviy dunyosini, hayotiy qadriyatlarini, turmush tarzini va tarixiy tajribasini ifoda etuvchi ko'p qatlamli til hodisasidir. Frazeologik birliklarning shakllanishida xalq og'zaki ijodi, diniy e'tiqodlar, mifologik tasavvurlar, tarixiy voqealar va ijtimoiy-madaniy sharoitlar muhim rol o'ynaydi. Masalan, qoraqalpoq tilida uchraydigan “yüregi taş bolğan” (bag'ri tosh bo'lgan), “sözini süyrek aytqan” (so'zini tortib aytgan), “közini qop bolğan” (ko'zi qop bo'lgan) kabi iboralar xalq tafakkuridagi axloqiy me'yorlar va insoniy sifatlarni baholash mezonlarini ifodalaydi. Ularning semantik asosida insonning hissiy holati, axloqiy qadriyati va ijtimoiy mavqei yotadi.

Turkiy tillarning umumiy ildizlari frazeologiyada ham yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, qoraqalpoq tilidagi “el bile iş boladı” (el bilan ish bo'ladi) iborasi o'zbek tilidagi “xalq bilan ish bitadi”, qozoq tilidagi “elmen is bitedi” kabi shakllarda uchrab, ularning semantik yadrosi birligicha saqlanib qoladi. Bu holat turkiy xalqlar o'rtasidagi tarixiy, madaniy va til jihatdan mushtaraklikni isbotlaydi. Shu bilan birga, har bir xalqning frazeologiyasida o'ziga xos madaniy konnotatsiyalar paydo bo'ladi. Masalan, qoraqalpoq tilida “suw basqan üy” iborasi ko'pincha baxtsizlik, kulfat ramzi sifatida ishlatiladi, holbuki boshqa turkiy tillarda suv timsoli hayot, tozalik va yangilanish ma'nosida qo'llanadi.

Frazeologik birliklar o'zining ichki semantik tuzilmasiga ko'ra xalq tafakkurining ko'zgusidir. Ular tildagi ramziy ifodalar orqali xalqning tabiatni idrok etish tarzini, insoniy munosabatlardagi estetik o'lchovlarini, hissiy holatini va jamiyatdagi qadriyat tizimini yoritadi. Shu sababdan frazeologizmlar tahlili nafaqat lingvistik, balki etnomadaniy ahamiyat kasb etadi. Qoraqalpoq tilidagi

“ağzını tıymasa, başına jamanlıq keler” kabi iboralar axloqiy saboq beruvchi xalq donoligini aks ettiradi.

Frazeologik birliklarning rivojlanish bosqichlari tarixiy davrlar bilan chambarchas bog‘liq. XIX–XX asrlarda qoraqalpoq xalqining ijtimoiy hayotida yuz bergan o‘zgarishlar, siyosiy va iqtisodiy omillar frazeologiyada yangi mazmun qatlamlarini shakllantirgan. Masalan, “temir qulaq” iborasi dastlab real predmet bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik u “eshitmaydigan, befarq odam” ma’nosida metaforik qo‘llanishni olgan. Bu jarayon frazeologizmlarning semantik kengayish va ko‘chish xususiyatini namoyon etadi.

Zamonaviy qoraqalpoq tilida yangi ijtimoiy voqeliklarni ifodalovchi frazeologik birliklar ham shakllanmoqda. Masalan, “raqamli dunyede qalmaq” yoki “tilini internet basqan” kabi yangi iboralar raqamli davr madaniyatining tildagi ifodasi bo‘lib, xalq tafakkurining zamon bilan uyg‘un ravishda yangilanayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, qadimiy frazeologizmlar xalq madaniyatining ildizi sifatida tilda yashab kelmoqda.

Shunday qilib, qoraqalpoq tili frazeologiyasi turkiy tillarning umumiy ildizlariga tayanadi, ammo o‘zining milliy, tarixiy va madaniy kontekstida boyib, mustaqil tizim sifatida shakllangan. U xalq tafakkurining badiiy, estetik va ma’naviy ifodasini ta’minlaydigan til qatlamidir.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, turkiy tillar, xususan, qoraqalpoq tili frazeologizmlari milliy madaniyat, xalq tafakkuri va tarixiy xotiraning o‘zaro uyg‘unlashgan tizimidir. Har bir frazeologik birlik xalq hayotining ma’lum bir davriga, ijtimoiy munosabatlariga, axloqiy qadriyatlariga, tabiatga va inson ruhiyatiga oid tasavvurlariga tayanadi. Shu bois frazeologizmlar xalqning madaniy merosini saqlovchi, uning milliy identitetini ifodalovchi lingvokulturologik fenomen sifatida baholanadi. Qoraqalpoq tili frazeologizmlarida qadimiy turkiy ildizlarning saqlanib qolishi bilan birga, zamonaviy ijtimoiy hayotga moslashgan yangi ma’no qatlamlarining paydo bo‘lishi ham kuzatiladi. Bu holat frazeologiyaning dinamik tizim ekanini, u xalq tafakkurining o‘zgaruvchan, lekin barqaror ruhini aks ettirishini isbotlaydi.

Frazeologizmlar xalq tilining eng obrazli, emotsional va badiiy qatlamini tashkil etadi. Ular orqali xalq o‘zining estetik didini, qadriyatlarini, mentalitetini, hissiy tajribasini va ijtimoiy tajribasini avloddan avlodga yetkazadi. Shu ma’noda frazeologizmlar tilning nafaqat ifoda vositasi, balki millat ruhining tildagi in’ikosi, xalqning “so‘z san’ati” sifatida namoyon bo‘ladi. Qoraqalpoq tili frazeologiyasining o‘ziga xosligi shundaki, u turkiy tillarga xos umumiy semantik tamoyillarni saqlagan holda, qoraqalpoq xalqining tarixiy-madaniy tajribasi bilan boyigan.

Kelgusida qoraqalpoq tili frazeologizmlarini boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy tahlil qilish, ularning semantik strukturasidagi umumiy va milliy jihatlarni aniqlash, frazeologik birliklarning etnolingvistik hamda pragmatik xususiyatlarini o'rganish turkiy tillar frazeologiyasining yanada chuqur o'rganilishiga xizmat qiladi. Bu yo'nalishdagi izlanishlar nafaqat lingvistik, balki madaniyatshunoslik va sotsiologik tadqiqotlar uchun ham muhim ilmiy asos yaratadi.

Frazeologiya xalqning ichki dunyosini, ruhiy holatini, tarixiy tajribasini va madaniy merosini ifodalovchi ko'zgudir. Shu sababli, qoraqalpoq tili frazeologizmlarini o'rganish nafaqat til boyligini aniqlash, balki xalqning ma'naviy-madaniy qadriyatlarini anglash, ularni saqlab qolish va zamonaviy avlodlarga yetkazish uchun ham beqiyos ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vinogradov V.V. Osnovnye tipy frazeologicheskikh yedinit russkogo yazyka. – Moskva: Nauka, 1972.
2. Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka. – Moskva, 1986.
3. Rahmatullaev M. O'zbek tili frazeologiyasining masalalari. – Toshkent: Fan, 1978.
4. Hojiyev A. Til va tafakkur. – Toshkent: Fan, 1989.
5. Nurmonov A. Tilning ichki tuzilishi. – Toshkent: O'qituvchi, 2002.
6. Qayumov A. O'zbek tili frazeologiyasining nazariy asoslari. – Toshkent: Universitet, 1995.
7. Jumaniyozov K. Qoraqalpoq tili frazeologiyasi. – Nukus: Bilim, 2010.
8. Sarsembayev N. Qazaq tilindegi frazeologizmlardın etnomadaniy mazmuni. – Almaty: Qazaq universiteti, 2015.
9. Berdimuratova Z. Til va milliy tafakkur uyg'unligi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2020.
10. Aitjanova G. Turk tillarida frazeologik birliklarning umumiy va o'ziga xos xususiyatlari. – Qoraqalpoq universiteti ilmiy jurnali, 2022.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA INGLIZ TILINI KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA O'QITISH METODIKASI

Kabulova Z.X.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil
tadqiqotchisi*

Tayanch so'zlar: kollaborativ, til sathlari, og'zaki nutq, yozma nutq, ko'nikma, kompetensiya, asosiatsiya, kommunikativ ko'nikma, kasbiy kompetensiya.

Ключевые слова: сотрудничество, уровни языка, устная речь, письменная речь, навык, компетентность, ассоциация, коммуникативный навык, профессиональная компетентность.

Key words: cooperation, language levels, oral speech, written speech, skill, competence, association, communication skill, professional competence.

РЕЗЮМЕ:

Ilmiy tadqiqot doirasida oliy ta'lim tizimida ingliz tilidagi og'zaki (oral speech) va yozish (writing) ko'nikmalarini rivojlantirishni amaliyotdagi mavjud holati tahlil qilingan. Jahonda og'zaki va yozish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yisha qo'llanilgan metodlar va mualliflik metodlari yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В рамках научного исследования проанализировано современное состояние практики развития навыков устной речи и письма на английском языке в системе высшего образования. Освещены методики и авторские методики, используемые в мировой практике развития навыков устной речи и письма.

SUMMARY:

This research analyzes the current state of practice in developing English speaking and writing skills in higher education. It highlights methods and proprietary approaches used globally to develop speaking and writing skills.

Global integratsiya jarayonlari va axborot texnologiyalarining keng rivojlanishi sharoitida xorijiy tillarni, xususan, ingliz tilini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Oliy ta'lim tizimida bu ehtiyojga javoban kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim jarayonlarini tashkil etish dolzarb masalaga aylangan.

Kompetensiyaviy yondashuv – bu bilimlar, ko'nikmalar va malakalar asosida shakllanadigan, real hayotiy vaziyatlarda samarali faoliyat yuritish

imkonini beruvchi kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuvdir. Bu modelda ta'lim jarayonining markazida talaba turadi, u faqat bilim oluvchi emas, balki faol ishtirokchi, yaratuvchi shaxs sifatida qaraladi.

“Kompetentlik – biror soha bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lgan va shu sababli fikri salmoqli, ishonchli bo'lgan kishining sifati” deb ta'riflanadi. Ilmiy ishlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kompetensiyaning asosiy turlari quyidagicha: tayanch va maxsus kompetensiya. Tayanch professional kompetensiya maxsus kompetensiyaga nisbatan asosiy hisoblanadi va professional ta'lim muassasasining ta'lim jarayonida shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Strukturaviy jihatdan tayanch kompetensiya ikki kichik guruhga bo'linadi: Kalit va umumiy kasbiy kompetensiya.

“Kompetensiya” va “konsepsiya” tushunchalari o'z mazmuni va mohiyatiga ko'ra qadim zamonlardan beri mavjud bo'lib, Alisher Navoiy, Abu Nasr Forobiy hamda Abu Rayxon Beruniy kabi mutafakkirlar ilm olish, kamolot, mansab sirlari haqida bir qancha fikrlar bildirgan. Mahmud Koshg'ariy “Devoni lug'atit turk” asarida “Olim va ziyolilar so'zini ezgulik ila tingla. Ilm va hunar o'rgan, amal qil”. Abu Rayhon Beruniy “Maqsadimiz o'quvchini zeriktirmaslik. Biror narsani qayta-qayta o'qish zerikarli va charchatadi. Agar talaba bir masaladan ikkinchisiga o'tsa, bu turli bog'larda yurishga o'xshaydi. Bir bog' o'tishi bilan boshqa bog' boshlanadi. Ularning barchasini ko'rish va tomosha qilishni xohlaydi. Har bir yangi narsa qiziqarlidir” deb yozgan edi, bugungi kunda bu fikrlar zamonga moslashtirilgan yangi talqinda ifodalangan. Kompetensiya va kompetentsiya tushunchalariga to'xtalib, eng avvalo bu tushunchalarga berilgan ta'riflarni tahlil qilish zarur.

Oliy ta'limda ingliz tilini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuvning qo'llanilishi.

Oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitish jarayonida quyidagi kompetensiyalarni shakllantirish maqsadga muvofiq:

- **Kommunikativ kompetensiya** – og'zaki va yozma nutqda erkin muloqot qila olish qobiliyati;
- **Madaniy kompetensiya** – ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlar madaniyatini tushunish;
- **Axborot-kommunikatsion kompetensiya** – raqamli vositalardan foydalana olish;
- **Kasbiy kompetensiya** – soha doirasida ingliz tilidan foydalanish. Bu kompetensiyalarni rivojlantirish uchun interaktiv metodlar, masalan, rol o'yinlari, debatalar, loyihaviy ishlar, klasterlar, case-study va blended learning kabi yondashuvlar samarali hisoblanadi.

O‘qitish metodikasi.

Ingliz tilini o‘qitishda quyidagi metodik tamoyillar asosida ish olib borish tavsiya etiladi:

- **Talabaga yo‘naltirilgan ta’lim** – har bir talabaning ehtiyojlari va qiziqishlariga mos individual yondashuv;
- **Integratsiyalashgan ta’lim** – ingliz tilini boshqa fanlar bilan bog‘lab o‘qitish;
- **Reflektiv yondashuv** – talabalarning o‘z o‘qish faoliyatini tahlil qilish va baholash ko‘nikmalarini shakllantirish;
- **Baholashning kompetensiyaviy mezonlari** – natijaga yo‘naltirilgan, aniq mezonlar asosida baholash.

Xulosa. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ingliz tilini o‘qitish metodikasi ta’lim sifatini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Bu yondashuv orqali talabalarda nafaqat til ko‘nikmalari, balki kasbiy va madaniy kompetensiyalar ham shakllanadi. Oliy ta’limda bu modelni amaliyotga tatbiq etish orqali global mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Назарова З.У. (2022). “Олий таълимда чет тилларини ўқитишда компетенциявий ёндашув”. – Филология фанлари.
2. Richards J.C., Rodgers T.S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
3. CEFR – Common European Framework of Reference for Languages. Council of Europe, 2020.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг PQ–2909-сонли қарори (2017 йил 6 апрель) – Чет тилларини о‘rganishni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.
5. D.R.Xoshimova. “Ingliz tilidagi konnotativ mohiyatli o‘quv materialidan ta’lim jarayonida foydalanishning lingvomadaniy va metodik jihatlari” Mug‘allim ilmiy metodik jurnal. 42-46 b.b. 2025.
6. R.I.Ayatov. Ingliz tilini o‘qitishni aralash ta’lim texnologiyalaridan foydalangan holda didaktik almashinuv metodi orqali takomillashtirish. 2025/1. Inter education and global study. Том 1, Номер 1. Стр. 62-68.
7. D.R.Muxamatjonova. The effectiveness of using the knowledge of tree methods to develop students’ oral speech. “So‘ngi-ilmiy tadqiqotlar nazariyasi” respubliksi ilmiy-uslubiy jurnali 7-jild, 1-son, 2024.

MADANIY TAFOVUTLARNI BARTARAF ETISHDA FOYDALANILADIGAN TARJIMA USULLARI

Muxammadiyeva U.F.

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti II bosqich tayanch doktranti*

Tayanch so'zlar: tarjimashunoslik, madaniy tafovut, xorijlashtirish, o'zlashtirish, madaniy ekvivalentlik, tarjima strategiyalari.

Ключевые слова: переводоведение, культурные различия, фореинизация, доместикация, культурная эквивалентность, переводческие стратегии.

Key words: translation studies, cultural differences, foreignization, domestication, cultural equivalence, translation strategies.

PEZIOME:

Maqolada tarjimada madaniy tafovutlarni bartaraf etish masalasi tarjimashunoslik nazariyasi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor madaniy realiyalarni boshqa tilga o'tkazish jarayonida qo'llaniladigan xorijlashtirish, o'zlashtirish va neytrallashtirish kabi tarjima usullariga qaratilgan. Xitoy, ingliz, qozoq va o'zbek badiiy matnlaridan olingan tarjima misollari tahlil qilinib, madaniy ekvivalentlikka erishish yo'llari aniqlangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, madaniy tafovutlarni bartaraf etishda tarjimon muvozanatli yondashuv - asl madaniyatni saqlash va o'quvchiga moslashtirish o'rtasidagi uyg'unlikni topishi muhimdir.

PEZIOME:

В статье анализируется вопрос устранения культурных различий в переводе с точки зрения теории переводоведения. Основное внимание уделено таким переводческим методам, как фореинизация, доместикация и нейтрализация, которые применяются при передаче культурных реалий на другой язык. На основе примеров перевода, взятых из китайских, английских, казахских и узбекских художественных текстов, определены пути достижения культурной эквивалентности. Результаты показывают, что при устранении культурных различий переводчику важно найти сбалансированный подход - гармонию между сохранением оригинальной культуры и её адаптацией к читателю.

SUMMARY:

This article explores the issue of overcoming cultural differences in translation from the perspective of modern translation studies. The focus is placed on the main translation strategies such as foreignization, domestication, and neutralization used to render culture-specific elements from one language into another. Through comparative analysis of Chinese, English, Kazakh, and Uzbek literary texts, the research identifies key methods of achieving cultural equivalence and communicative adequacy. The results show that successful translation requires a balanced approach - maintaining the authenticity of the source culture while ensuring accessibility and clarity for the target audience.

Kirish. Bugungi kunda tarjima nafaqat tillararo o‘zaro almashuv, balki madaniyatlararo kommunikatsiya sifatida qaralmoqda [1]. Tarjimashunoslik sohasida ko‘plab olimlar tarjimada lingvistik emas, aynan madaniy tafovutlar eng katta qiyinchilik tug‘dirishini ta’kidlashmoqda. Masalan, amerikalik tarjimashunos E. Nida turli madaniy farqlar tufayli yuzaga keladigan noaniqliklar tarjimonlar uchun eng jiddiy muammo ekanini qayd etgan - bu omil o‘quvchilarda matnni noto‘g‘ri tushunishga olib kelishi va jiddiy oqibatlar keltirishi mumkinligini u ta’kidlaydi [2]. Shu bois, tarjimon matn aslida singdirilgan madaniy ma’nolarni to‘g‘ri anglab, ularni boshqa til orqali o‘quvchiga yetkazish jarayonida “madaniy masofa”ni qisqartirish uchun maxsus strategiyalar qo‘llashi lozimligi ilmiy adabiyotlarda ko‘p bor uqtilgan.

Hozirgi zamon tarjimashunosligida ushbu muvozanatni ta’minlash uchun turli tarjima usullari va strategiyalari taklif etilgan. Tarjimada madaniy tafovutlarni bartaraf etish deganda, asl matnda uchraydigan turfa madaniy realiyalar, tarixiy va etnografik atamalar, ijtimoiy hayot va urf-odatlariga oid tushunchalarni boshqa tilga to‘g‘ri va adekvat o‘g‘irish nazarda tutiladi. Bu borada G‘arb va Sharq tarjimashunoslari qator nazariy yondashuvlarni ishlab chiqqan: Y. Nidaning dinamik ekvivalentlik nazariyasi, P. Nyumarkning kommunikativ va semantik tarjima uslublari [3], L. Venutining xorijlashtirish va o‘zlashtirish (domestikatsiya) strategiyalari [4], X.F. Aixeláning madaniy realiyalarni tarjima qilish bo‘yicha taksonomiyasi – bularning barchasi madaniy tafovutlarni qanday engish masalasiga qaratilgan ilmiy yondashuvlardir [5]. Ushbu maqolada tarjimada madaniy tafovutlarni bartaraf etishda qo‘llaniladigan eng asosiy usullar ilmiy manbalar tahlili va misollar asosida ko‘rib chiqiladi.

Materiallar. Ushbu tadqiqotda materillar sifatida mazkur masalaga doir ilmiy manbalar hamda turli tillardan olingan tarjima misollari foydalanildi. Ilmiy manbalar qatorida xalqaro tarjimashunoslikka oid ilmiy maqolalar va tadqiqotlar tahlil qilindi. Jumladan, L. Lun tomonidan xitoy tilidan rus tiliga qilingan badiiy asarlar tarjimalarida madaniy realiyalarni tarjima qilish strategiyalari bo‘yicha olib borilgan tadqiqot natijalari qo‘llanildi [6]. Ushbu tadqiqotda Q. Junsyu [7], C. Syueqin [8], S. Fensya [9] kabi xitoy adiblarining asarlari rus tiliga tarjima qilingan matnlari tekshirilgan bo‘lib, unda Xitoy madaniyatiga oid atamalar (milliy kiyim-kechak, taom nomlari, tarixiy tushunchalar va hokazo)ni rus tiliga o‘g‘irish usullari tahlil qilingan. Mazkur manbada zamonaviy qozoq adabiy matnidagi milliy koloritga ega so‘z va iboralarni rus tiliga tarjima qilishdagi muammolar hamda ularni hal etish strategiyalari yoritilgan (misol sifatida I. Yesenberlining “Ko‘chmanchilar” trilogiyasidan olingan parchalar tahlil qilingan [10]).

Usullar. Tadqiqotda taqqoslama tahlil (komparativ analiz) hamda tasviriy-deskriptiv usul qo‘llandi. Dastlab, turli manbalardan to‘plangan tarjima misollarida

asl matn va tarjima matn o'rtasidagi madaniy tafovutlar tahlil qilinib, tarjimonlar qo'llagan usullar identifikatsiya qilindi. Keyin ilmiy adabiyotlardagi mavjud nazariy tasniflar yordamida ushbu usullar guruhlariga ajratilib sistematsizatsiya qilindi. Xususan, Li Lun tadqiqotida taklif etilgan yondashuvdan kelib chiqib, tarjima strategiyalarini uch asosiy guruhga ajratib o'rganishga ahamiyat berildi:

- Manba madaniyatini saqlovchi usullar – asl matndagi madaniy unurni tarjimada o'z holicha imkon qadar saqlab qolishga qaratilgan (tarjimashunoslikda bu xorijilashtiruvchi yondashuv deb ataladi).
- Maqsad madaniyatiga moslashtiruvchi usullar – asldagi madaniy unurni maqsad tilidagi ekvivalent yoki analog tushuncha bilan almashtirishga qaratilgan (ya'ni, matnni o'quvchiga "o'zlashtirish", mahalliy madaniyatga yaqinlashtirish).
- Neytrallashtiruvchi va izohli usullar – madaniy unurni to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilmasdan, tushuntirish, tavsiflash yoki umumiyalashtirish orqali ma'noni ochib berishga qaratilgan (zarur hollarda esa, qoldirib ketish ham shu guruhga kiritiladi).

Yuqoridagi tasnif asosida har bir guruhga kiruvchi tarjima usullarining matndagi konkret namoyon bo'lishi kuzatildi va ularning afzallik hamda cheklovlari tahlil qilindi. Ilmiy-nazariy manbalar tahlili ham metod sifatida muhim o'rin tutdi – ushbu masalada tadqiqotlar olib borgan olimlarning fikrlari o'rganilib, natijalarga izoh berishda ularga tayanildi. Xususan, Y. Nida, L. Venuti, M. Baker, P. Newmark, J. Aixelá kabi tadqiqotchilarning nazariy ishlari va ular taklif qilgan tarjima usullari bizning tahlil mezonlarimizni belgilashda qo'l keldi.

Natijalar. Tadqiqot natijasida tarjimonlar madaniy tafovutlarni bartaraf etishda qo'llaydigan eng asosiy usullar quyidagi uch guruhda namoyon bo'lishi aniqlandi:

1. Asl madaniy unurni saqlab qolish (xorijilashtirish) – Bunda tarjimon madaniy tafovutni asl holicha qoldirib, o'quvchiga begona bo'lsa-da, asl madaniyat ruhini his qildiradigan tarjimaga intiladi. Bu usulda transliteratsiya (so'zning asl talaffuziga yaqin yozib berish) yoki kalkalash (so'zma-so'z aynan tarjima) kabi texnikalar qo'llanadi. Maqsad – matnda egzotika va autentiklikni saqlash. Masalan, ingliz tilidagi Thanksgiving bayrami nomi o'zbek tiliga "Thanksgiving" tarzida aynan qoldirilsa yoki kimono so'zi "kimono" shaklida tarjimada ishlatilsa, bu xorijiy madaniy unsurlarni saqlab qolish usulidir. Bunda o'quvchiga tushunarsizlik tug'ilmasligi uchun tarjimon matn izohiga, lug'atga yoki qo'shimcha izoh jumlasiga murojaat qilishi mumkin. Aynan shunday yondashuv "xorijilashtiruvchi strategiya" deb ataladi va u tarjima matnini manba madaniyati rangida saqlashga xizmat qiladi. Bu usul ko'pincha ilmiy va tarixiy matnlarda, shuningdek, asl madaniyat ruhini yetkazish muhim bo'lgan badiiy

asarlarda uchraydi. Masalan, Li Lun xitoycha realiyalar rus tiliga tarjimasini o'rganganida ko'plab hollarda transliteratsiya yoki kalkalash qo'llanganini qayd etadi – ya'ni, Xitoy madaniyatiga oid atamalar tarjimada iloji boricha aslga yaqin shaklda berilgan. Bu xorijlashtirish strategiyasi o'quvchiga begona madaniyat haqida bilib olish, matnda “chet el nafasi”ni his qilish imkonini beradi. Biroq, kam tanish madaniy realiya tarjimada aynan qoldirilsa, matnni tushunish qiyinlashishi mumkin. Shu sabab, tarjimon ko'pincha bunday hollarda qo'shimcha izoh beradi. Masalan, matnda yapon milliy kiyimi “yukata” so'zi uchrasa, uni “yukata (yaponlarning yozgi kimono kiyimi)” deb tarjimada keltirish mumkin – birinchi marta tilga olinganda qisqa izoh beriladi, keyingi qayd etilishlarda esa shunchaki “yukata” deb qoldiriladi. Demak, xorijlashtiruvchi usul asl unsurga sodiqlikni saqlaydi, ammo o'quvchi uchun qo'shimcha tushuntirishni talab qilishi mumkin.

2. Maqsad madaniyatga moslashtirish (o'zlashtirish) – Bu yondashuvda tarjimon madaniy tafovutni maqsad til va madaniyatga yaqinlashtirib, o'quvchi o'z madaniyatidagidek qabul qiladigan shaklda beradi. Tarjimashunoslikda buni “domestikatsiya” (o'zlashtirish) strategiyasi deb atashadi. Bunda funktsional ekvivalent va madaniy ekvivalent kabi usullar qo'llanishi mumkin. Madaniy ekvivalent – bu “taxminiy tarjima” usuli bo'lib, manba tilidagi madaniy so'zga maqsad til madaniyatida mavjud muqobil topiladi. Masalan, fransuz tilidagi “baccalauréat” atamasini inglizchaga “A-levels” deb tarjima qilish – fransuz ta'lim tizimidagi attestatni ingliz tizimidagi unga yaqin hujjat nomi bilan almashtirish – madaniy ekvivalentdir. Yoki ingliz tilidagi “coffee and cakes” iborasini o'zbek tilida “choy va shirinxonlik” deb berish mumkin – bu ham o'xshash madaniy holatni ifodalovchi ekvivalent tanlashdir. Funktsional ekvivalent esa mazmunni tushuntirib berishga asoslanadi: bunda asl madaniy so'zning ma'nosi umumiyroq tushuncha yordamida yoki izohlash orqali tarjima qilinadi. P. Newmark ta'rifiga ko'ra, funktsional ekvivalent asl madaniy so'zga kultural konnotatsiyasiz, neytral so'z topish orqali uni generallashtirish demakdir. Masalan, yuqorida keltirilgan “пайғамбар жасы” iborasini rus tiliga “60 yosh” deb tarjima qilish aslida madaniy konnotatsiyani tushirib tashlab, umumiy yosh ko'rsatkichini berishdir – bu funktsional ekvivalentning bir ko'rinishi. Xuddi shuningdek, arab tilidagi “hájj” (Islomdagi haj ziyorati) so'zini boshqa tilga “Musulmonlarning Makka shahriga ziyorati” deb bayon qilish ham funktsional (tushuntirma) tarjimaga misol bo'ladi. Moslashtiruvchi strategiyada shuningdek adaptatsiya usuli qo'llanadi – bu tarjimada madaniy adaptatsiya bo'lib, manba madaniyatga xos hodisa o'rniga maqsad madaniyatdagi ekvivalent hodisani keltirish demakdir. Misol uchun, amerikaliklar nishonlaydigan Halloween bayramini o'zbekcha matnda “qarg'a kuni” deb emas, balki “Xellouin (arvohlar bayrami)” tarzida yoki ta'riflab berish afzal. Bunda asl bayram nomi keltiriladi-yu, qavs ichida uning mohiyati

tushuntiriladi. Ba'zan to'liq adaptatsiya ham mumkin: masalan, Amerika madaniyatidagi "your GPA" (o'quvchining o'rtacha bali) tushunchasini o'zbek tilidagi matnda "sizning o'rtacha bahoyingiz" deb berish, yoki ingliz tilidagi "meter" va "mile" o'lchov birliklarini ruscha tarjimada "metr" va "verst"ga almashtirish (klassik tarjimalarda kuzatiladi) – bular mazmunni saqlagan holda madaniy birliklarni almashtirishga misoldir. M. Baker o'zining mashhur taksonomiyasida bu usulni "madaniy substitutsiya" deb ataydi – ya'ni, madaniy xususiyatga ega birlikni o'quvchi uchun tanishroq boshqa birlikka almashtirish, natijada tarjima matni tabiiy, tushunarli va o'quvchiga yaqin bo'ladi [11].

3. Madaniy unurni neytrallash va tushuntirish (izohli tarjima) – Ushbu usullar madaniy tafovutni eritmashtirishga, ya'ni butkul yopiq holda berib yubormaslik, lekin maksimal tushunarli shaklga keltirishga qaratilgan. Bunda tarjimon asl madaniy unurning bevosita ekvivalentini topa olmasa yoki topishni maqsadga muvofiq ko'rmasa, deskriptiv tarjima (tushunchaning tavsifini berish) yoki izoh qo'shish usulini tanlaydi. Masalan, yapon tilidagi "kedomatsu" tushunchasini rus tiliga "Yangi yil uchun yog'ochdan yasalgan bezak (kedomatsu)" deb tarjima qilish mumkin – avval ma'nosi tushuntiriladi, so'ng asl atama o'zini qavs ichida keltiriladi. Yoki arab tilidagi "iftor" so'zini inglizchada "fast-breaking meal (iftar)" deb bayon qilish – bu ham tushuntirma tarjimadir. Bu usul asl unurning to'liq ekvivalentini berolmaslik holatlarida ko'p qo'l keladi. Izohli tarjima orqali tarjimon madaniy elementga kichik sharh beradi: izoh matn ichida vergul yoki qavsda, yoki matn ostida izoh sifatida keltirilishi mumkin. Masalan, italyan tilidagi "befana" – Rojdestvo bayramiga oid bir personaj – o'zbekchaga "befana (Rojdestvo kechasida bolalarga sovg'a ulovchi kampir)" deb berilishi mumkin, bu yerda izoh orqalik tushuntirildi. Neytrallash usulida esa asl madaniy unurning o'zigagina xos bo'lgan jihati olib tashlanib, umumiyroq ibora tanlanadi. Bu, aslida, yuqorida aytilgan funksional ekvivalentning o'ta holati deyish mumkin: Newmark fikricha, bu "madaniy komponentni analiz qilish va umumlashtirish" orqali tarjima qilishdir. Buning natijasida madaniy rang neytrallanadi, lekin mazmun saqlanadi. Misol uchun, ingliz tilidagi "She wore a kimono" gapini o'zbekchaga "U milliy uslubdagi uzun xalat kiyib olgan edi" deb tarjima qilsak, "kimono" so'zini aytmay, uning umumiy tavsifini berdik – bu neytral tarjimadir. Ayrim hollarda tarjimon butunlay tushirib yuborish (omission) usuliga ham murojaat qilishi mumkin. Albatta, bu keskin strategiya bo'lib, faqat agar madaniy unurning tarjima matnini tushunishga xizmat qilmasligi va uni qoldirish matnga zarar yetkazmasligiga amin bo'lingandagina qo'llanadi.

Yuqorida sanab o'tilgan uch guruh usullar, albatta, qattiq chegaralangan emas – tarjima amaliyotida ular ko'pincha kombinatsiyalangan holda namoyon bo'ladi. Masalan, tarjimon dastlab asl madaniy so'zning o'zini qoldirib, ketidan

tushuntirish berishi (masalan: “МАЛМАЛААНГ – an’anaviy marosim raqsi” kabi), yoki bir matnning turli qismlarida turli strategiyalarni qo‘llashi mumkin. Muhimi, matnning umumiy maqsadi va uslubi inobatga olinib, eng maqbul usul tanlanadi.

Muhokama. Yuqoridagi natijalardan ko‘rinadiki, tarjimonlar madaniy tafovutlarni bartaraf etishda moslashuvchan yondashuvni qo‘llaydilar. Tanlanadigan usul bir qator omillarga bog‘liq: matn turi, janri, mazmuni, maqsadli auditoriya, hatto buyurtmachi talabiga qarab, bir strategiya ikkinchisidan afzal bo‘lishi mumkin. Masalan, ilmiy-ommabop yoki hujjatli matnlar tarjimasida murakkab madaniy atamalarni o‘quvchiga tushunarli qilib berish birlamchi ahamiyatga ega – bu holatda moslashtirish yoki tushuntirish usullari qo‘l keladi. Aksincha, badiiy adabiyot tarjimasida esa asl madaniy ruhni saqlash ko‘proq qadrlanishi mumkin – o‘quvchi muayyan darajada ekzotik unsurlarni his qilishga tayyor bo‘ladi, shu bois xorijlashtirish usulini qo‘llash o‘zini oqlaydi. Masalan, O‘zbekistonda nashr qilingan ba’zi G‘arb adabiyoti tarjimalarida realiyalarni aynan qoldirish an’anasi bor: Halloween yoki Thanksgiving bayramlari nomlari tarjimada aynan shu tarzda berilib, izohda qisqagina tushuntiriladi. Bu usul kitobxonni asl asardagi muhitga yaqinlashtiradi. Boshqa tomondan, keng ommaga mo‘ljallangan axborot matnlarida, masalan, turizm bukletlari, reklama matnlari tarjimasida madaniy begonalikni kamaytirish uchun to‘liq moslashtirish ko‘pincha afzal – zero bu matnlarning maqsadi auditoriyani jalb etish, ortiqcha “begonalik hissi” uyg‘otmaslikdir.

Tarjimashunos olimi Ch. Nord ta’kidlaganidek, yaxshi tarjima – bu o‘z oldiga qo‘yilgan kommunikativ vazifani bajara olgan tarjimadir [12]. Badiiy asar tarjimasini o‘quvchida asl asarni o‘qiyotgandagi kabi estetik zavq uyg‘ota olsa, texnik hujjat tarjimasini mutaxassis uchun kerakli ma’lumotni aniq bera olsa – demak, tarjimon o‘z ishini uddalagan. Madaniy farqlarni bartaraf etish strategiyasi ham aynan shu maqsadga qaratilgan bo‘lishi zarur. Ekvivalentlikka erishish deganda mutlaqo har bir so‘zning lug‘aviy tarjimasini topish emas, balki matnning madaniy va kommunikativ ta’sirini ekvivalent darajada etkazish tushuniladi. Tarjimon ba’zida aslga juda yopishib olgan holda har bir madaniy detalni qoldirishga intilsa-yu, o‘quvchi bundan matnni tushunmay qolsa – bunday tarjimaning qiymati past bo‘ladi. Aksincha, hammaga tanish bo‘lgan tushunchalarga “o‘g‘irib” yuborib, asliyatda asl muallif aytmoqchi bo‘lgan o‘zigacha xos rang-baranglikni yo‘qotib qo‘yish ham ma’naviy yo‘qotishga olib keladi. Shu bois tajribali tarjimonlar ko‘pincha muvozanatli yondashuvni tanlaydi: muhim madaniy unsurlarni imkon qadar asl shaklda saqlaydi, kerak bo‘lsa izoh beradi, ammo asarning o‘quvchiga ta’siriga xalal beruvchi darajadagi begona elementlarni mos ekvivalentlar bilan almashtiradi.

Xulosa. Tarjimada madaniy tafovutlarni bartaraf etish masalasi – tarjimashunoslikdagi eng muhim va qiziqarli mavzulardan biri. Ushbu tadqiqotda ko‘rib chiqilganidek, tarjimonlar qo‘lida madaniy farqlarni engish uchun bir qator samarali usullar mavjud: xorijlashtirish yordamida asl koloritni saqlash, o‘zlashtirish orqali matnni o‘quvchiga yaqinlashtirish, yoxud neytrallashtirish bilan mazmunni soddalashtirib yetkazish. Har bir usulning o‘z afzallik va cheklovlari bor – muhim jihati shundaki, tarjimon ularni vaziyatga qarab ongli ravishda qo‘llashi lozim. Ma’lum bo‘lishicha, ko‘p hollarda tarjimada kombinatsiyalashgan yondashuv eng yaxshi natija beradi: muhim madaniy atamalarni qoldirish, noaniq joylarda izoh berish va ba’zi unsurlarni moslashtirish orqali matn ham tushunarli, ham boy bo‘lib chiqadi.

Tarjima – bu asl va tarjima tillarigina emas, balki madaniyatlar o‘rtasidagi muloqotdir. Tarjimon bir millatni ikkinchi millatga “tanishtirar” ekan, u go‘yoki madaniyat elchisi rolini ham bajaradi. Shunday ekan, madaniy tafovutlarni to‘g‘ri boshqarish va bartaraf eta bilish tarjimon mahoratining muhim ko‘rsatkichi sanaladi. To‘g‘ri tanlangan strategiya natijasida tarjima asari original singari o‘quvchiga ta’sir eta oladi, bunda o‘quvchi begona madaniyatni ham tushunadi, uni hurmat qilgan holda qabul qiladi. Demak, tarjimada madaniy tafovutlarni bartaraf etish – bu aslida madaniy ko‘prik yaratish demakdir. Bunday ko‘priklar orqali turli xalqlar bir-birining boy madaniyatidan bahramand bo‘lishadi, globallashtirish dunyoda o‘zaro anglashuv va hurmat qaror topadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mizamkhan B. Perevod kak instrument kul’turnogo obmena // Vestnik MGLU. – 2015. – Vyp. 11 (722). – S. 64–69.
2. Nida E. A.; Taber, C. R. The Theory and Practice of Translation. – Leiden : E. J. Brill, 1969. – 229 p.
3. Newmark P. A Textbook of Translation. – New York : Prentice Hall, 1988. – 292 p.
4. Venuti, L. The Translator’s Invisibility: A History of Translation. – London ; New York : Routledge, 1995. – 353 p.
5. Aixelá X. F. Culture-specific items in translation. // Translation, Power, Subversion. – Clevedon : Multilingual Matters, 1996. – P. 52–78.
6. Lun L. Translation Strategies for Rendering Cultural Realia from Chinese into Russian (on the material of literary texts). – Minsk : Belarusian State University, 2019. – 142 p.
7. Q. Junsyu. Wei cheng [Fortress Besieged]. – Beijing : Renmin Wenxue Chubanshe, 1991. – 406 p.
8. C. Syueqin). Hong Lou Meng [Dream of the Red Chamber]. – Beijing : Foreign Languages Press, 2010. – 2 vols.
9. S. Fensya. Cultural Images and Their Transformation in Translation. – Shanghai : Fudan University Press, 2018. – 215 p.
10. Есенберлин И. Кочевники: трилогия («Заколдованный меч», «Отчаявшиеся», «Хан Кене») // Ziyouz elektron kutubxonasi. <https://www.ziyouz.com/books/mobile/epub/Chingiz%20Aytmatov%20C%20Muxtor%20Shoxonov.%20Cho%27qqida%20qolgan%20ovchining%20ohi-zori.epub>
11. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London ; New York : Routledge, 1992. – 304 p.
12. Nord C. Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis. – Amsterdam ; Atlanta, GA : Rodopi, 1991. – 294 p.

AMALIY INGLIZ TILI O'QUV MASHG'ULOTLARIDA KONNOTATIV MOHIYATLI O'QUV MATERIALLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Xoshimova D.R.

Impuls tibbiyot instituti

Chirchiq filiali dotsenti, PhD

Tayanch soʻzlar: amaliy ingliz tili, konnotatsiya, denotatsiya, lingvokulturologiya, autentik material, kommunikativ yondashuv, madaniyatlararo kompetensiya.

Ключевые слова: практический английский язык, коннотация, денотация, лингвокультуро-логия, аутентичный материал, коммуникативный подход, межкультурная компетенция.

Key words: practical english, connotation, denotation, linguacultural studies, authentic material, communicative approach, intercultural competence.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada amaliy ingliz tili mashg'ulotlarida konnotativ mohiyatga ega o'quv materiallardan foydalanish zaruriyati, ularning kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi o'rni va ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, konnotativ ma'nolarning turlari, ularni o'qitish metodikasi, autentik materiallardan foydalanish prinsiplari hamda o'quvchilarning madaniyatlararo tafakkurini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается необходимость использования коннотативных учебных материалов на практических занятиях по английскому языку, их роль и значение в формировании коммуникативной компетенции. Анализируются виды коннотативных значений, методика их преподавания, принципы использования аутентичных материалов, возможности развития межкультурного мышления студентов.

SUMMARY:

This article examines the need to use connotative teaching materials in English language practical classes, their role, and importance in developing communicative competence. It analyzes the types of connotative meanings, teaching methods, principles of using authentic materials, and opportunities for developing students' intercultural thinking.

Kirish. Hozirgi zamon til o'qitish metodikasi tildan foydalanishning **kommunikativ, madaniy va emotsional** jihatlariga e'tibor qaratishni taqozo etmoqda. Ingliz tili nafaqat xalqaro aloqa vositasi, balki ma'lum bir milliy madaniyatni, dunyoqarashni va qadriyatlar tizimini o'zida mujassamlashtirgan murakkab tizimdir. Shu bois, ingliz tilini samarali o'rgatish uchun o'quvchilarga

faqat grammatik qoidalarni emas, balki soʻz va iboralarning **konnotativ maʼnolarini** ham oʻrgatish muhimdir. **Konnotatsiya** - bu soʻzning asosiy, denotativ maʼnosidan tashqari, unga yuklangan baholovchi, emotsional yoki madaniy maʼnodir. Masalan, slim (nozik) va skinny (orayib ketgan) soʻzlari denotativ jihatdan oʻxshash boʻlsa-da, konnotativ jihatdan biri ijobiy, ikkinchisi salbiy tusga ega. Shu sababli konnotatsiyalarni bilish oʻquvchining muloqotdagi tabiiylik darajasini belgilaydi.

Konnotatsiya tushunchasi va uning lingvokulturologik asoslari

Tilshunoslikda konnotatsiya masalasi koʻplab olimlar (O. Jespersen, M. A. K. Halliday, C. Kramsch, A. Wierzbicka) tomonidan oʻrganilgan. Ularning fikricha, til - bu nafaqat muloqot vositasi, balki madaniyatning ifodasi, milliy tafakkurning oynasidir. Konnotatsiya til birliklarining milliy-madaniy xususiyatlarini, xalqning dunyoqarashini, qadriyatini aks ettiradi. Masalan:

- *rose* - goʻzallik, sevgi, samimiyat timsoli;
- *fox* - aql, hiyla va ayyorlik ramzi;
- *home* - oilaviy iliqlik va tinchlik ifodasi.

Shunday qilib, konnotativ maʼnolarni oʻrganish talabalarga **soʻz ortidagi madaniy qatlamni** anglash imkonini beradi.

Konnotativ mohiyatli materiallarning turlari va ularning afzalliklari.

Amaliy ingliz tili mashgʻulotlarida quyidagi turdagi konnotativ materiallardan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

Material turi	Tavsif	Darsdagi afzalligi
Adabiy matnlar (sheʼr, hikoya, roman parchalari)	Tilning estetik, obrazli qatlamini ochib beradi	Til sezgirligini oshiradi, emotsional soʻzlarni tahlil qilish imkonini yaratadi
Kino va serial dialoglari	Jonli muloqot va tabiiy nutq namunasi	Real kontekstdagi konnotatsiyalarni oʻrganish imkonini beradi
Qoʻshiqlar matnlari	Emotsional, metaforik soʻzlashuvni oʻz ichiga oladi	Soʻzlarning hissiy qiymatini tushinishga yordam beradi
Reklama va shiorlar	Baholovchi konnotatsiyalar kuchli boʻladi	Soʻzning ijtimoiy-psixologik taʼsirini oʻrganish imkonini beradi
Internet memlar va postlar	Zamonaviy leksik birliklar asosida	Yoshlar nutqidagi yangi konnotativ qatlamlarni oʻrganish uchun qulay

Bu materiallar talabalarda **madaniy kontekstda fikrlash, assotsiativ tafakkur va estetik idrokni** shakllantiradi.

Konnotativ materiallardan foydalanishning metodik bosqichlari

Konnotativ ma'nolarni o'rgatish jarayoni **bosqichma-bosqich** amalga oshiriladi:

1. Motivatsion bosqich.

O'quvchilarga konnotatsiya tushunchasi misollar orqali tushuntiriladi. O'qituvchi muhokama uchun savollar beradi:

- Nega *home* va *house* so'zlari bir xil ma'noga ega emas?
- *Freedom* so'zi siz uchun qanday his-tuyg'ularni uyg'otadi?

2. Analitik bosqich.

Talabalar matndagi konnotativ so'zlarni ajratadi, ularning ma'no turlarini aniqlaydi: ijobiy, salbiy, neytral. Misol:

He's such a child! – bu ibora kontekstga qarab iliqlik yoki tanqidni bildirishi mumkin.

3. Tafakkur va solishtirish bosqichi.

O'quvchilar inglizcha konnotatsiyalarni ona tilidagi o'xshash birliklar bilan solishtiradi.

Masalan, inglizcha *black sheep* (uyatli, begona odam) iborasini o'zbekcha “qora qo'y” iborasi bilan taqqoslash.

4. Amaliy bosqich.

O'quvchilar konnotativ birliklardan foydalangan holda:

- dialog yoki munozara tuzadi;
- kichik esse yozadi;
- rol o'yinlarida ishtirok etadi.

Bu bosqich o'quvchilarning **nutqiy faoliyatini faollashtiradi** va konnotatsiyalarni tabiiy tarzda ishlatish malakasini mustahkamlaydi.

4. Dars namunasi (praktik misol)

Mavzu: “Expressing Feelings and Emotions”

Maqsad: Talabalarga his-tuyg'ularni ifodalovchi konnotativ birliklarni o'rgatish.

Material: Qo'shiq matni — “You Raise Me Up” (Josh Groban).

Vazifa:

Qo'shiqni tinglab, emotsional so'zlarni ajratish (joy, sorrow, faith, strength). Har bir so'zning konnotativ ma'nosini tahlil qilish.

O'z hayotingizdagi shunday hisni ifodalovchi kichik hikoya yozish.

Natija: Talabalar his-tuyg'ularni ifodalovchi so'zlarning konnotativ qatlamini anglaydi va ularni og'zaki hamda yozma nutqda qo'llashni o'rganadi.

5. O'qituvchi uchun metodik tavsiyalar.

O'quv materiallari **autentik** bo'lishi lozim (ya'ni asl ingliz manbalardan olingan).

Konnotativ soʻzlar **kontekstsiz oʻrganilmasligi** kerak - ularni doimo voqea, vaziyat ichida tahlil qilish zarur.

Oʻquvchilarning yosh xususiyati va til darajasiga mos materiallar tanlanadi.

Tahlil jarayonida **interaktiv metodlar** (munozara, klaster, “mind map”, rol oʻyinlari) qoʻllanadi.

Oʻqituvchi dars davomida oʻquvchilarni **emotsional fikrlashga** undashi lozim, chunki konnotatsiyani tushunish hissiy idrok bilan chambarchas bogʻliq.

Xulosa. Amaliy ingliz tili mashgʻulotlarida konnotativ mohiyatli oʻquv materiallardan foydalanish oʻquvchilarda:

- **til sezgirligini** rivojlantiradi;
- **madaniyatlararo tafakkurni** kengaytiradi;
- **muloqotda tabiiylik va ifodaviylikni** taʼminlaydi.

Bu yondashuv til oʻrganishni quruq grammatika emas, balki **madaniy-muloqot jarayoni** sifatida qabul qilishga yordam beradi. Natijada, talabalar ingliz tilini nafaqat bilish, balki **his etish, tushunish va ijodiy qoʻllash** koʻnikmasiga ega boʻladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kramsh C. Language and Culture. Oxford University Press, 1998.
2. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. Mouton de Gruyter, 2003.
3. Halliday M. A. K. Language as Social Semiotic. Edward Arnold, 1978.
4. Karimova N. Ingliz tili oʻqitish metodikasi. Toshkent: Oʻzbekiston faylasuflari jamiyati, 2020.
5. Richards J. C., & Rodgers, T. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2014.
6. Gʻofurova D. Lingvokulturologiya asoslari. Toshkent, 2019.

INGLIZ TILDAGI KOMMUNIKATSIYANI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Jumabayeva M.K.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi, Alfraganus university filolgiya fakulteti o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: kommunikatsiya, kompetensiya, interaktiv, debat, podcast, onlayn.

Ключевые слова: коммуникация, компетентность, интерактив, дебаты, подкаст, онлайн.

Key words: communication, competence, interactive, debate, podcast, online.

РЕЗЮМЕ:

Bugungi global dunyoda ingliz tili nafaqat xalqaro muloqot vositasi, balki ta'lim, biznes, texnologiya va ilm-fan sohalarida ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli ingliz tilida erkin va samarali kommunikatsiya qilish ko'nikmasi har bir til o'rganuvchining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada ingliz tilidagi og'zaki va yozma muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan asosiy metodlar va yondashuvlar tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В современном глобальном мире английский язык является не только средством международного общения, но и играет важную роль в образовании, бизнесе, технологиях и науке. Поэтому умение свободно и эффективно общаться на английском языке является одной из главных целей каждого изучающего язык. В данной статье анализируются основные методы и подходы, направленные на развитие навыков устной и письменной коммуникации на английском языке.

SUMMARY:

In today's globalized world, English is not only a means of international communication but also plays a vital role in education, business, technology, and science. Therefore, the ability to communicate fluently and effectively in English is one of the primary goals of every language learner. This article analyzes the main methods and approaches aimed at developing oral and written communication skills in English.

Kommunikativ yondashuv. Kommunikativ yondashuv - bu ingliz tilini real hayotiy vaziyatlarda qo'llashga yo'naltirilgan metodikadir. Bu yondashuvda asosiy e'tibor grammatik qoidalardan ko'ra, til orqali fikr bildirish, savol berish va muomala qilishga qaratiladi.

Asosiy metodlar:

- Rol o'yinlari (role plays)
- Muammoli vaziyatlarni hal qilish (problem-solving tasks)
- Jamoaviy muhokamalar (group discussions)
- Interaktiv dialoglar

Bu uslublar o'quvchining faolligini oshiradi va uni real muloqotga tayyorlaydi.

Integratsiyalashgan ko'nikma yondashuvi (Integrated Skills Approach)

Bu metodika til o'rganishda tinglab tushunish (listening), gapirish (speaking), o'qish (reading) va yozish (writing) ko'nikmalarini birgalikda rivojlantirishga qaratilgan.

Misollar:

- Audio matn asosida yozma insho yozish
- Matn o'qib, so'ng uni og'zaki ravishda qayta hikoya qilish
- Video asosida debat o'tkazish

Bu yondashuv kommunikatsiya uchun zarur bo'lgan barcha ko'nikmalarning uyg'unligini ta'minlaydi.

Vazifaga asoslangan o'qitish (Task-Based Language Teaching – TBLT)

TBLT yondashuvida o'quvchilar ma'lum bir vazifani bajarayotganda til vositalaridan foydalanadilar. Masalan, sayohatni rejalashtirish, taqdimot qilish, mahsulot reklamasini ishlab chiqish kabi.

Afzalliklari:

- O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatadi
- Kommunikativ vazifalarni bajarish orqali tilni tabiiy tarzda o'zlashtiradilar

Texnologiyalardan foydalanish.

Zamonaviy texnologiyalar - internet, mobil ilovalar, sun'iy intellekt (masalan, ChatGPT), video va audio materiallar yordamida til o'rganishni samarali tashkil qilish mumkin.

Foydali vositalar:

- Duolingo, Quizlet, BBC Learning English
- Zoom yoki Skype orqali onlayn suhbatlar
- Podcast va YouTube darslari

Bu usullar o'quvchilarning mustaqil o'rganishiga va til muhitiga yaqinlashishiga yordam beradi.

Madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish.

Til - bu nafaqat so'zlar tizimi, balki madaniyatlararo muloqot vositasidir. Shuning uchun ingliz tilini o'rganishda ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlar madaniyati, odob-axloq me'yorlari va turmush tarzini o'rganish ham muhim.

Tavsiya etiladigan metodlar:

- Kino va seriallar orqali o'rganish
- Onlayn xorijiy do'stlar bilan yozishmalar (pen pals)
- Madaniyat mavzusida debatlar

Xulosa. Ingliz tilida samarali kommunikatsiya qilish ko'nikmasi tizimli va metodik yondashuvni talab qiladi. Yuqorida ko'rib chiqilgan yondashuvlar va metodlar til o'rganish jarayonini jonlantirish, o'quvchilarning ishtirokini kuchaytirish va til muhitiga yaqinlashtirishga xizmat qiladi. Har bir metodikaning o'ziga xos afzalliklari mavjud bo'lib, ular o'quvchilarning ehtiyoj va qiziqishlariga mos holda qo'llanilishi kerak. Ingliz tilidagi muloqatni rivojlantirishga oid ihlal chiqilgan metodikalarni ta'lim jarayonida tadbqiq etish va takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Communicating Strategically in English as a Lingua Franca: A Corpus-Driven Investigation — Janin Jafari. ELF (English as a Lingua Franca) kontekstida kommunikatsion strategiyalarni tahlil qiladi. routledge.com
2. Systematic Literature Mapping: Studies Related to ESL/EFL Oral Communication Skills (2018 2022) - Arlene Portugal va Luis Antonio Balderas Ruiz. ESL/EFL sharoitida og'zaki kommunikatsiyaga oid tadqiqotlarning metodologiyasi, kontekstlari, kalit mavzulari. ccsenet.org+1
3. A Study of Communication Strategies Used by English Department Student — Wahyu Wigati va Lilia Indriani. Ingliz tili bo'limi talabalarining kommunikatsion strategiyalari. ejournal-fkip.unisi.ac.id
4. The Role of Non Verbal Communication in Teaching English Speaking Skills: Students' Voices - Yerico Ferginan, Ilma, Desvitasari. Ingliz tilida nutq ko'nikmalarini o'rgatishda noverbal kommunikatsiyaning roli. journal.iaincurup.ac.id
5. Education Communication in the English Learning Process - Jetas Rahman, Afrizal va Ernita Arif. Ingliz tilini o'rgatish jarayonida o'quvchi o'qituvchi o'rtasidagi muloqot va uning muammolari. ijsoc.goacademica.com
6. Learning English Language through Literature: Insights from a Survey at University Level in Bangladesh - Ashrafuzzaman, Iftakhar Ahmed, Mariam Begum. Adabiyot yordamida ingliz tilini o'rgatishning turli tillar ko'nikmalari va til jihatlariga ta'siri. jlls.org
7. English Language Teaching and Intercultural Communication Competence — Xiaochi Zhang va Jinjing Zhang. Ingliz tilini o'rgatishda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyaning shakllanishi. scholarsjournal.net

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARIDA MATN YARATISH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Sobirjonova D.R.

*Alfraganus universiteti xorijiy filologiya fakulteti o'qituvchisi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

Tayanch so'zlar: matn yaratish, kompetensiya, ingliz tili o'qituvchisi, akademik yozuv, kommunikativ kompetensiya, ijodiy tafakkur, metodika.

Ключевые слова: текстопроизводство, компетентность, учитель английского языка, академическое письмо, коммуникативная компетентность, творческое мышление, методика.

Key words: text production, competence, English language teacher, academic writing, communicative competence, creative thinking, methodology.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida matn yaratish (text production) kompetensiyasini shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Til o'qituvchisi uchun zarur bo'lgan yozma va og'zaki matn tuzish ko'nikmalari, ularni rivojlantirish metodikasi hamda zamonaviy yondashuvlar (kommunikativ, kompetensiyaviy, kognitiv va ijodiy yondashuvlar) ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, o'quv jarayonida matn bilan ishlash va matn yaratish texnologiyalari, shuningdek, talabalarda akademik yozuv madaniyatini shakllantirishning samarali usullari tahlil etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются вопросы развития текстопроизводящей компетенции в профессиональной подготовке будущих учителей английского языка. Научно рассматриваются необходимые учителю-иностранцу навыки письменного и устного текстопроизводства, методика их развития и современные подходы (коммуникативный, компетентностный, когнитивный и креативный). Также анализируются технологии работы с текстом и текстопроизводства в образовательном процессе, а также эффективные методы формирования культуры академического письма у студентов.

SUMMARY:

This article analyzes the issues of developing text production competence in the professional training of future English language teachers. The skills of written and oral text production necessary for a language teacher, the methodology for their development, and modern approaches (communicative, competency-based, cognitive, and creative approaches) are scientifically covered. Also, the technologies of working with text and text production in the educational process, as well as effective methods for forming an academic writing culture in students, are analyzed.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ingliz tili o'qituvchisining kasbiy mahorati faqat grammatik bilimlar yoki til qoidalarini bilish bilangina emas, balki mazmunli, mantiqan izchil, madaniy jihatdan boy matn yaratish qobiliyati bilan

ham belgilanadi. Tilni bilish — bu muloqotda ishtirok etish imkoniyati, ammo matn yaratish — bu fikrni mustaqil, mantiqan asoslangan va ifodali shaklda bayon etish san'atidir.

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchisi uchun matn yaratish kompetensiyasi:

- o'z fikrini ingliz tilida yozma va og'zaki shaklda to'liq ifodalash;
- turli janrlarda (esse, maqola, xat, nutq, tahlil, dars material) matnlar yaratish;

mantiqiy bog'lanish va strukturani saqlash;

madaniy, uslubiy va pragmatik jihatdan to'g'ri ifoda tanlash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Demak, matn yaratish kompetensiyasi — bu ingliz tili o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir.

Asosiy qism.

1. Matn yaratish kompetensiyasi tushunchasi va uning tuzilmasi

Tilshunoslikda "matn yaratish" tushunchasi ikki asosiy jihatdan o'rganiladi:

1. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan – bu grammatik, leksik, uslubiy birliklardan foydalanib izchil nutq tuzish faoliyati.

2. Metodik nuqtayi nazaridan – bu til o'rganuvchining fikrni kommunikativ maqsadga muvofiq shakllantira olish ko'nikmasidir.

Matn yaratish kompetensiyasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- Leksik-grammatik kompetensiya: so'z boyligi, grammatik to'g'rilik, bog'lovchi vositalardan foydalanish.
- Diskursiv kompetensiya: matnning mantiqiy izchilligi, bog'lanish, tema-rema strukturasi saqlash.
- Pragmatik kompetensiya: matnning maqsadga, auditoriyaga va kommunikativ vaziyatga mosligi.
- Madaniyatlararo kompetensiya: matnda milliy va madaniy xususiyatlarni to'g'ri aks ettirish.
- Ijodiy kompetensiya: fikrni original tarzda, erkin va estetik shaklda ifodalash qobiliyati.

Bu komponentlarning uyg'unligi o'qituvchining kasbiy nutq madaniyatini belgilaydi.

2. Bo'lajak o'qituvchilarda matn yaratish kompetensiyasining ahamiyati

Ingliz tili o'qituvchisi:

- dars jarayonida yozma topshiriqlarni tuzadi, matnli materiallar yaratadi;
- o'quvchilarga yozma nutq ko'nikmasini o'rgatadi;
- ilmiy, metodik, ta'limiy matnlar bilan ishlaydi;
- kommunikativ jarayonda og'zaki matn (speech) yaratadi.

Demak, bu kompetensiya nafaqat o'qituvchi shaxsining kasbiy rivoji, balki ta'lim sifatining kafolatidir. Matn yaratishni bilmagan o'qituvchi talabalarda yozma va og'zaki nutqni to'liq shakllantira olmaydi.

3. Matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishning metodik asoslari

3.1. Kommunikativ yondashuv

Tilni o'rganish - bu kommunikatsiyaga kirishish demakdir. Shu bois matn yaratish topshiriqlari real kommunikativ vaziyatlarga asoslangan bo'lishi lozim.

Masalan:

- "Write an email to your foreign colleague inviting him to your university."
- "Describe your teaching philosophy in 150 words."

Bu usul talabalarda mazmunli, maqsadga yo'naltirilgan yozuv ko'nikmasini rivojlantiradi.

3.2. Kompetensiyaviy yondashuv

Bu yondashuvda asosiy e'tibor talabaning bilimiga emas, balki amaliy faoliyatda qo'llay olish qobiliyatiga qaratiladi.

Mashg'ulotlarda quyidagi faoliyat turlari qo'llaniladi:

- matnni tahlil qilish va qayta tuzish;
- dalil keltirish asosida argumentativ matn yozish;
- muayyan janr bo'yicha matn loyihasini yaratish.

3.3. Kognitiv va ijodiy yondashuv

Kognitiv yondashuv talabalarning fikrlash jarayonini faollashtirishga qaratilgan. O'qituvchi "creative writing" usullaridan, klaster, "brainstorming", "story chain" kabi metodlardan foydalanadi.

Masalan:

Dars topshirig'i: "Write a story that begins with the sentence: It was the first day I realized teaching could change lives."

Bu topshiriq talabaning kasbiy identifikatsiyasini mustahkamlaydi va yozma ifoda qobiliyatini rivojlantiradi.

4. Matn yaratish kompetensiyasini rivojlantirish bosqichlari

1. Tayyorlov bosqichi: so'z boyligini kengaytirish, grammatik vositalarni takrorlash, namunaviy matnlarni o'rganish.

2. Model asosida yozish bosqichi: o'quvchilar mavjud matn strukturasi asosida yangi matn yaratadi.

3. Mustaqil yozish bosqichi: o'quvchi mustaqil ravishda maqsadga yo'naltirilgan matn yozadi (esse, maqola, xat, bayon, taqdimot).

4. Refleksiya bosqichi: yozilgan matn tahlil qilinadi, xatolar aniqlanadi, tahrir qilish va takomillashtirish amalga oshiriladi.

Har bir bosqichda o'qituvchi feedback (mulohaza) berishi juda muhim, chunki u talabaning fikrlash jarayonini to'g'ri yo'naltiradi.

5. Amaliy mashg'ulotlarda qo'llaniladigan metodik usullar

Metod	Tavsif	Kutilgan natija
Brainstorming	Mavzu bo'yicha erkin fikrlar aytish	Yozuv uchun g'oya va so'z boyligini shakllantirish

Peer review	Talabalar bir-birining yozgan matnini tahlil qiladi	Tahliliy fikrlash va tanqidiy yondashuvni rivojlantirish
Draft and Revision	Matnni qayta yozish jarayoni	Matn sifatini oshirish, stilistik tozalikka erishish
Portfolio method	Talaba yozgan matnlar to'plamini yuritadi	O'z o'sishini kuzatish, mustaqil o'rganish
Project-based writing	Darslik, maqola yoki blog yaratish	Kasbiy yozuv tajribasini orttirish

6. Zamonaviy texnologiyalarning roli. Bugungi kunda matn yaratish jarayonida raqamli texnologiyalar (AI-assistentlar, grammatik tahlil dasturlari, onlayn blog platformalari) samarali qo'llanilmoqda.

Masalan:

- Grammarly, Quillbot, ChatGPT kabi vositalar yozuv jarayonini tahlil qilishda yordam beradi;
- Google Classroom, Padlet, Edmodo orqali talabalarning matnlarini baholash va fikr almashish osonlashadi.

Ammo o'qituvchi bu texnologiyalardan yozuvni osonlashtiruvchi vosita sifatida, ammo fikrlash o'rnini bosuvchi vosita sifatida emas qo'llanishini ta'minlashi kerak.

Xulosa. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchisida matn yaratish kompetensiyasini shakllantirish:

- kasbiy mahoratning asosi hisoblanadi;
- talabalarda fikrni mustaqil, mantiqan asoslangan va madaniy jihatdan mos ifoda etish ko'nikmasini shakllantiradi;
- ta'lim jarayonining ijodiy va kommunikativ xususiyatini kuchaytiradi.

Shu bois, pedagogik oliy ta'lim muassasalarida matn yaratish kompetensiyasini rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar, yozma muloqot darslari, "academic writing" kurslarini tashkil etish, shuningdek, o'qituvchilarning tahliliy va ijodiy tafakkurini o'stirish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kramsch C. Language and Culture. Oxford University Press, 1998.
2. Harner J. How to Teach Writing. Longman, 2004.
3. Richards J. C., & Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2014.
4. Hymes D. Communicative Competence and Language Teaching. Routledge, 1992.
5. Karimova N. Ingliz tili o'qitish metodikasi. Toshkent, 2020.
6. G'ofurova D. Kasbiy kompetensiyani shakllantirish metodlari. Toshkent, 2019.
7. Ur P. A Course in Language Teaching: Practice and Theory. Cambridge University Press, 2012.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

QARAQALPAQ XALÍQ AWÍZ-EKI DÓRETPELERI ARQALÍ OQÍWShÍ- JASLARǴA MILLIY TÁRBIYA BERIWDÍŃ BAZÍ BIR MÁSELELERI

*Sultaniyazova A.B.
Ajiniyaz atındaǵı NMPI
erkin izleniwshi*

Tayanch so'zlar: таълим, ривожланиш, мактаб, жараён, milliy tarbya, xaliq pedagogika.

Ключевые слова: образование, развитие, школа, процесс, ноциональный воспитание, народный педагогика.

Key words: education, development, school, process, national education, folk pedagogy.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada milliy tarbyaning bazi bir jiqatlari so'z etiladi, pedagog olimlarning fikrlari boyon etilgan, bo'lajak pedagoglar uchun foydali ma'lumotlar olishi mumkin.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются некоторые аспекты народный педагогики, излагаются взгляды ученых-педагогов, а также может быть предоставлена полезная информация для будущих педагогов.

SUMMARY:

The article discusses some aspects of folk pedagogy, presents the views of educational scientists, and may also provide useful information for future teachers.

Qaraqalpaq xalıq awız-eki dóretpeleriniń kelip shıǵıw tarǵına sholıw jasap ótetuǵın bolsaq kóp mısalları keltiriwge boladı.

Qaraqalpaq xalıq awız-eki dóretpelerine qıssaqańlıqta kitredi “Qıssa” - arabsha sóz bolıp, tariyx sayaxat, seyil, gúrriń, waqiya apsana degen manilerdi ańlatadı. Orta ásirlerde “Qıssa dep atalıwda tap usı mániler kózde tutılǵan.

Qaraqalpaq folklorın jıynawshı jarıqqa shıǵarıwshı, izertlewshı ataqlı alım Q. Ayimbetov qıssa xanlardıń atqarıwshılar ortasındaǵı ornı haqqında ayta kelip, olardıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı kesteni sıızıp bergen. Professional qıssaxanlar el aralap basılǵan kitaplardı oqıp hám shayırlardıń maqtawların, aytısların, qosıqların, dástanların hawazǵa salıp kópshilikke tamasha beretuǵın, sóz benen sóz óneriniń iyesi xalıq jırshılarınıń biri.

Belgili alim H. Hamidov óziniń “SHigis tillerdegi jazba derekler” atlı miynetinde qıssaxanshılıq ónerine hám olardıń repertuarınıń ózgesheliklerine qaray bir qansha toparǵa bólip hár bir qıssaǵa ayrıqsha toqtap ótedi. A. Paxratdinov qıssaxanlar hám olardan jetilip shıqqan shayırlar haqqında anıq anıqlamalar beredi. Bulardıń barlıǵı mektep oqıwshları menen joqarı oqıw orınlarınıń studentleriniń ulıwma awız ádebiyatı menen qızıǵıwshılıq ıqlasbentleriniń ayyem zamanlardan kiyatırǵan xalıq baylıǵın olardıń folklordaǵı atqaratuǵın xızmetin hám ózligin tanıwdaǵı milliy sezimlerin aytıwǵa járdem beredi. Bala tárbiyası ádep- ikramlıq, qánát, ırazılıq, shúkirlik, táwbe, adalat, jaslıq hám ıshqı muxabbet, didaktiykalıq dástan qosıqlar hár bir jas awlatlardı jedellilikke tárbiyalaydı[1].

Adamzat tarepinen ayyem zamanlardan beri awız-eki xalıq dóretpesinde dástanlarda, qosıqlarda, terme-tolǵawlarda, ertek, junbaq, naqıl, ańız janırlarda sonday-aq salt-sana, dástur, lazım úrip- ádetlerinde, balalar qosıqlarında, balalar oyınlarında saqlanıp kiyatırǵan pedagogikalıq mádeniyat bala tarbiyasında hesh nársе menen salıstırıp bolmaytuǵın qudretli quralǵa aylandı. Ol atateginiń kim ekenligin ańlawda belgili nusqaw bolıp xızmet etti. Xalqımız onı qisqasha etip “ xalıq pedagogikası “ dep atadı. Solardıń ishinde dástanlar qaraqalpaq xalqınıń ayyemnen kiyatırǵan ğaziynesi bolıp onǵa sol xalıqtıń dúniyaǵa kóz –qarası, tariyxı mádeniyatı tanıstırıladı.

Xalqımızdıń pedagogikalıq, filosofiyalıq, etikalıq hám jeke adamdı tarbiyalawdaǵı tájribeleriniń usılların kórsetip beredi. XX ásirdeń basına shekem qaraqalpaq xalqı oqıw- jazıwına iye bolıwına qaramastan tiykarınan óziniń milliy baspasına bolǵanlıqtan, dástanlar xalıqqa bilim beriwde, mádeniyatlı etiwde keń múmkinshilikke iye bolǵan ózgeshe bir poetikalıq danalıq óneri boldı. Ótmish, tariyx, mádeniyat kórkem ómer haqqındaǵı onlaǵan ásirlerden kiyatırǵan bay tájribeler turmısqa baylanıstırıp xalıq pedagogikası tiykarında jumıs alıp barıldı.

Ullı adamlardıń perzent tarbiyasındaǵı pedagogikalıq kóz qarasları tarbiya beriw barısında belgili mektep bolıp keldi. Xalqımız insan ruwxın tereń úyrenip onı qádirley bilip, onıń nazik usıllarınan paydalanıp, shıǵısqa tán úrip- ádetler tiykarında jaslarǵa miynet kónlikpelerin sindirip kelgenligi belgili. Miraslarımızdıń dúrdanaların turmısqa sindiriwdegi ata-babalarımızdıń islegen ajayıp xızmetleri usı waqıtqa shekem adamzattı tanlandirip keledi. Máselen:

*Qarshıǵa qustıń balası
Qayında bolar uyası
Qayınıń basın jel qaqsas*

*Qayǵıda bolar anası
Jılqısı qustıń balası
Jılǵada bolar ıyası
Jılǵanıń túbin suw alsa
Juwırıp shıǵar anası[2].*

Bul tolǵawlar milliy mádeniyatımızdın esteligi siyaqlı hám dúniya mádeniyatınıń erisken ullı baylıǵı spatında bizge teberik hám qadirdan. Ulıwma xalıq awızeki ádebiyatı ásirese dástanlar bilim hám tarbiyanıń baslı ideyası. Ádeb ikramlılıqtı, úrip- adet salt-sana dástúrlerdı úyretiwdegi xalıq pedagogikasınıń entsiklopediyası bolıp tabıladı. Bul tarawda dástanlar ele arnawlı izertlew obektine aynalǵanı joq. Sońǵı waqıtlarda bolıp atırǵan awız ádebiyatı menen xalıq dástúrin baylanıstırıwshı jańa taraw- xalıq pedagogikasdı dep atalıp ol jámiyetshiligimizde úlken qızıǵıwshılıq oyatıp atır.

Dástanlar ayrıqsha poetikalıq danalıq bolıp, ol tek jas awladlarǵa ǵana ádep-ikramlıq tárbiyasınan sabaq berip qoymaydı. Ol úlkenlerdiń de aqlı oyınıń rawajlanıwına, ádep-ikramlılıq ruwxında tárbiyalanıwına baǵdar berip otıradı. Jaslardı keleshekte hár tárepleme jetiliske jeke adam etip tarbiyalaw xalıq pedagogikasınıń alǵa umtılwında baslı maqseti boldı.

Xalıq dástanlarınıń adam tarbiyasındaǵı motivi de mine usıǵan qaratıldı. Qaysı dástandaǵı qahramandı alıp qaramayıq sulıwlıqta, danalıqta teń joq toǵız qırı, bir sıırı ideyal tulǵa bolıp jetilisedi. Olar xalıqtıń jol kórsetiwshı juldızı, adamlardı hadal miynetlerge tárbiyalawdaǵı jarsshısı, gawhar taslardıń ishinen eń hasılların terip alatuǵın altın izlewshilerdey túrli tárepinen jetiliske adamlardıń arasınan eń jaqsıların jaqsıların saylap alıwshı sinshıl tárbiyashılar.

Sonıń úshin da bul qaharmanlar xalıqtı basqarıwda, aqlı berip jol kórsetiwde úlken abroy mártebege iye dástanlarda dúniyaǵa jaqtılıqtıń nurın shashqan adıwlı qaharmanlardıń minezine sırlas tariqqanda kúsh oylasqanda aql qosatuǵın adamgershilik qásiyetlerdiń bay úlgeri menen qurallanǵan hám talapshań minezleri arqalı iste sinalǵan jaqsı islerdiń aynalasına jiynalǵan adamlar.

Máselen. Alpamıstıń dódereǵine jiynalǵan Gúlparslın , Qarjan, Ashim, Jadiger, Qaraman, “Qırıq qız” da Gulayımın qurallas dosları Sarbinaz, Arıslan, Altınay, Otbasqan, “Ǵariyp Ashıq” ta Azizbek xoja, baǵman baba, Aqsha, Tilew wazir, ózleriniń aqıllılıǵı qaytpas qara ǵaybirliǵı menen tanıladı. Xalıq naqıllarında “dostıń záhár ish” degen sol sózge sadıq bolǵan Qarajan dostı úshin balasın óltirse Ziltaban Otbasqan óltiretuǵın biletura jawız kúshke kókiregin galpaq etip Gúlayımın ornına dushpanǵa jekpe-jek gureske shıǵadı. Duwalanıp tasqa aylanǵan Shariyardı sıyqırlı kúshniń tilegin ashıp ólimnen

qutqarıw ushın basın baygige tikken oqımısılı dana qız Anjim izinen kelip kórer adam bolmasa da tawekelge baradı. Gúlpارشın, qırtqa, Shaxsanem, Sayatxan, Ziliyxa, Húrlıyxalar óziniń aqılılıǵı dilwarlıǵı hayal zatına tán jılwalıq hám olardıń boljawshılıǵı menen Gariyip Najep, Hamira, Azibek xojalar jelden juyrik sozende bulbulden ziyat qosh hawazlıǵı menen Yusup dúniyadaǵı teńlesi joq sulıwlıǵı menen Edige shaqqanlıǵı el basqarıwdaǵı siyasatshıl hiylekeligi menen Nuratdın shıdamlılıǵı turaqlılıǵı menen, qullası hár qaysı kútilmegen álwan túrli qırları arqalı kózge túsip otıradı. Alpamıs, Gúlayım, Anjim, Ayparsha, Gárip, Yusup- Hamira, Sarbinazlar sarkarda aqılǵoy katqudalıq qásiyetleri menen tikeles tamashaǵoylerine tanılǵan súyikli qahramanlar bolıp olardıń hárqaysısı eline hadal xızmet etiwshi jawingerlik doslıq hám tuwisqanlıqtıń joqarǵı ideyalı sıpatında moyınlawǵa erisken qaharmanlar boladı.

Ol qaharmanlardıń obrazındaǵı xalıq tárepinen bahalanǵan estetikalıq kriteriyasında ideyal qaharmanlar denesindegi kúshi ǵana emes, xalıqtıń túsiniǵı menen sáykes keletuǵın adamzattıń hasıl qasiyetlerin iyelewi, ózligin seziw, bilim, tabıw, óz eliniń perzenti bolıwǵa ılayıq adam bolıp xalıq ármanına aylanıp ketedi.

Jas awlad dástanlardaǵı barlıq súyikli qaharmanların tiykarınan batır Alpamıs, Qoblan, Gúlayımlarday dana Edige Ayparsha, Nuratdinlerdiń danalıǵınday Qurtqa, Sayatxan, Shaxsánem, Hurliqa, anjimlerdiń dilwarlıǵı menen sulıwlıǵınday ajayıp kórinistegi qaharmanlarǵa iye bolǵısı keledi. Biraq bir adam sonshellı ullı bolsa da usınshama ájayıp qásiyetler menen sapalardı jalǵız kisiniń jeke basında qaliplestiriw múmkin emes. Bunday elden erek, jurttan bólek qaharmanlar xalıqtıń ideyalında qıyalında ǵana jasadap keledi.

Sonlıqtantanda dástanlardıń tárbiyalıq ideyasında shańaraq urıw tiyreleriniń birliǵı ishıq muhabbat sezimleriniń joqarı dárejede bolıwı, tuwıp ósken el jurtın shin berilgenlik penen súyiw ullı maqset jolında ózgeler ushın ózin ayamay islegen isleri, basqalardı da bunday tulǵalardıń bolǵanına isendiredi. Máselen dástan qaharmanları tuwılmastan burın-aq eń ataqlı adamlardıń ul yaqı qızlarınan qalıńlıq tayarlap, aqlayquda bolıwı yaqı basqa jurtlardan qızdıń xabarın esitiwi yaqı tús kóriwi súwretin kóriwi arqalı bolajaq yarın izlep ketiwi analarınıń jolbarıstıń, kiyiktiń etine jerik bolıw uqsaqan turaqlı motivler qanalashı, qosarlı rawajlanıwın tapqan degen oy tuwıladı.

Ayyemgi xalıqlardıń túsiniǵinde bunday bekkem úlken urıwlarıń basqa milletler menen aǵayın bolıp basınıń birigiwine jáne qanınıń taralıp keleshekтеgi deni saw aqıllı, sardar adamlardıń dóretiwine alıp keledi dep túsingen.

Dástan waqıyalarına ata- babalarımızdıń jaratqan obrızlarındaǵı er hám hayal zatınıń jetiliske qasiyetleriniń qanday bolǵanlıǵın ayqın ayırıwǵa boladı.

Haqıyqıy er, adamzat dáwjúrek, gezi kelgende ólim menen aralas jawıngerlik ğayrat kórsete alatuǵın óz elin, urıwın dushpanlarınan aman saqlawǵa háreket etiwdey qasiyetleri menen belgili bolıwı kerek. Eski awlatlardıń túsinişinde hayal zatı iybeli, adepli aqıllı qatnasıq ideyalı pútkil eldiń ideyalına aylamadı, dep tastıyqlanadı. Olardıń jılwa nazı, sulıwlıǵın bilayınsha táripleydi.

*Appaq júdá dodaqlı
Talshibıqtay buralǵan
Kórgenlergiń aquın alǵan
Eki beti gúl-gúl janǵan
Qarshıǵaday qıyalanǵan
Awzıları oymaqtay
Erinleri qaymaqtay
Suw túbinde qundızday
Erte tuwıp tez batqan
Ómiri zaya juldızday[2].*

Dastandı jir etken onı dóretken xalıq hár tárepleme rawajlanǵan pútkil eldiń ideyasına ótedi. Dástanlardagı tárip etilgen Jiydeli Baysın, Qońırat, ata jurtı Turkistan, Shabbaz, Alıp shırwın, Mısır, Qanan, altın Orda, Bes tóbe, Aqsha kól, Diyar Bakır, Sarkop taǵı basqa qalalar menen elatlar baǵı baqshalı, hávli- háremli abadan el jeti jannettiń biri sıpatında táriplenip ol jurtlarda jasawshı qaharmanlar jas qıran, qoy awzınan shóp almas, patriot adamlar bolıp tulǵanadı. Ol waqıtları qoy ústinde baz torǵay jumalaǵan paraxat zamanlar edi, dep maqtanısh penen súwretlenedi.

Dastanlardagı hár bir qaharaman jeke tulǵa bolıp, olardıń barlıǵı birikken jaǵdayda adamlar arasındagı qatnasıq idealı, pútkil eldiń idealına aylanadı dep túsiniledi. Mınlaǵan jıllardıń ruwxıy múlki bolǵan bul jaqsı úlgiilderdi orta mekteplerde oqıtıw menen jas buwınlardı ata-babalarımızdıń eski dawırdegi jasaw qalıpi, oy-tilegi azeliy bay tájribesi ushqır qıyal baxtlı keleshek úshın júrgizgen umtiliwları, qaharmanlıq gúresi menen tanıstırıwǵa úlgi alıwǵa múmkinshilik beredi. Onıń tiykarǵı ideyasında haq niyetlilik jasaw kún kóristi jaqsılaw, tirishilik ómirdi saltanat etiw, tuwılıp ósken jerin shın ıqlas penen súyiw uqsaǵan ullı maqset tereń bayanlanadı.

Dástanlardıń xalqqa unamlı úlgi kórsetiwdegi bahası karamatlı pedagogikalıq tapqırılıǵı menen hesh kim básekelese almaydı. Dástanlar qaraqalpaq xalqınıń milliy sezimleriniń qalıplesiwinde ózin tanıwında hám eń ahimiymetlisi ájayıp awlatlardıń tárbiyalanıp jetilisiwinde tariyxıy rol oynaydı. Búl dástanlar óz aldında entsiklopediyalıq dóretpe bolıp ǵana qalmastan obrızlı etip aytqanda qaraqalpaqlardıń ulıwma pútkil xalıqtıń universiteti boladı.

Awladtan awlatqa ótip sońǵılarına dástur bolıp kiyatırǵan miyraslarda úlkenlerdiń jaslarǵa jawıngerlik miyneti hám estetikalıq tájribeleri, atababalarıń úrip ádetin saqlaw olardıń wasıyatlarına sadıq bolıw hám el súygen awladlardıń atabroyın joqarı kóteriw hám ol baslaǵan ádiwli isti múltiksiz dawam ettiriw minneti. Bul hár bir elin degen azammattıń wazıypası bolıp tabıladı. Dástanlardıń unamlı hám kúshli tárepleriniń biri mudamı tıńlawshını unamlı tárepke baǵdarlawǵa umılǵanlıǵı bolıp esaplanadı. Oy- órisiniń áskeriy tájribesi hám el basqarıwdaǵı sheberligi jetiliskeń kórnekli arıaplar úlǵı bolarlıqtay tárepinen ǵana kórinip qalmaydı. Jadiger, Ersam, Nuratdin sıyaqlı belgileri qalıplesip jetiliskeń qaharmanlardıń idealın jaratıp beriwshi belgileri jaslardıń qatnasında kózge túsedi. Olardıń túsiginde jaslar kóp jaǵınan atanasına ozip ketiwi kerek. Sonda ádep ikramlılıq protsestiń jetilisiwi turaqlı jasay aladı degen túsiniń rawajlanadı.

Dástanlarda sol waqıtları eń keń taralǵan idealardıń biri ózin sırtqı jawlardan qorǵaw qaraqalpaq xalqınıń ele xalıq bolıp birikpey atırǵan waqıtlardaǵı rıwlardıń milliy jaqtan basın biriktiriw erkinlik hám ǵáresizlik úshin ǵúres máselelerin sheship berdi.

Xalıq qaharmanlarınıń watanına degen súyispenshiligi dastanlarda eń shıńına shıqqanlıǵı sonsheli barlıq qaharmanlar bir kisidey ruwlardıń hám pútkil eldiń paraxat jasawı ushın taq turadı.

Dástanlarda mudamı adalatlı urıs hám patriotlıq motivler suwretlene bermey estetikalıq súwretlemelerge de orın berilip waqıya qosarlı túrde alıp barıladı. Tábiyat gozzallıǵı hayal-qızlardıń názikligi tulpardıń jelisi quslardıń sayrawı adam hawazı sıyaqlı belgiler dastandı jrlawshıǵa da tıńlawshıǵa da quwanışlı ruwx baǵısh etedi.

Dástanlar tariyxtıń kórkem sawlesi bolıwına qaramastan real suwretleniwi jaǵınan ayrıqsha kózge taslanadı onda xalıqtıń úy úrizgershikte uslap tutqan zatları qural saymanları menen birge Ǵúlayımnıń miyweli baǵı Alpamıs Ǵáriptiń qoy baǵıwı Qarazbannıń juwasın aydawı Maspattshanıń tarı egiwinde babaǵa kómek beriwi. Qoblannıń Mamannıń órneǵın úziwi, Alpamistiń zindanında jatıp qobız soǵıwı, babanın saz shertip qosıq aytıwı adamǵa ruxlanıwshılıq kúsh payda etedi. Barshınnıń “jegdesin qıya jamılıp kórgenniń aqılın alıp”degende tamılǵan milliy kiyimlerdiń Qara úyden, saraylardıń olarǵa jarasıq ushın qoyılǵan buyımlardıń sán-saltanatı sóz ásbaplar attıń erturmanı sidemet, jelpoları qullası qol óneri kásiplerinen saza berip muzeyde óz kóziń menen kórgen hasıl buyımlarday tamılıp turadı. Bul zatlar ondaǵı ómir toǵanısları qahramanları óz-ara qatnas máseleleri quwanış jas awlatlardıń estetikalıq talǵamı menen sezimlerin qalıplestiriwde ruwxıy kúsh ekenligin kórsetedi .

Adamlardıń ayyemgi Xorezim Qorasan, Qotan, Altın Orda atırıp jámiyettiń aql oyınına sezimlerine tásir etiwshi dástanlardıń adamzat tárbiyasındaǵı hár qıylı usıllar túsindiriw úyretiw kórsetiw jarıslar ótkeriw keńes qurıw maqullaw wasiyat etiw aql berip tóreshilikke turǵızıw qadaǵan etiw kóndiriw, uyaltıw, betine basıw, qarǵıs aytıw, ant etiw, qorqıtıw, jazalaw, t, b birlikti buzıw hám awızbirshilikke tárbiyalawdıń quralı boladı. Ádep ikramlılıq jaqtan tásir etiwde de hár qıylı normalıq usıllar boladı pátiya beriw, jaqsı tilek aytıw, perzent tilew.

Solay etip hár tárepleme jetiliske adamlardıń minez qulqın anıqlawda xalıq pedagogıkası tárbiyasınıń usılları menen quralları arqalı bul ideyanı ámelge asıradı hám rawajlandıradı. Tarbiya bul kúta eski nárese hár bir jańa awlad onıń xalıqtıń eski mádeniyatı tiykarında qaytadan jańarıp iske asıradı. ser salıp qaraǵanimızda dástanlardıń hár bir qatarında uǵımlarında qayta dóretiw hám aǵartıwshılıq nasıyatı mudam tákrarlanıp nasıyatlanadı onda xalıqtıń bir qansha morallıq estetikalıq ideyası sawlelendirilgen miynet súyiwshilik ruqlar menen qawimlerdiń dirigiwge umtılwı shańaraqtıń birligi emotsionallıq hám patriotlıq sezimler qaharmanlar arasındǵı óz-ara adamgershilik qatnas dúshpandı jek kóriwshilik úlkenge húrmet balalarǵa ǵamqorlıq adamgershilikerlik taǵı basqa kónlikpeler balalar sanasında turaqlı túrde qalıplesip baradı.

Mekteplerde sabaq barısında dástanlardı úyreniw arqalı oqıwshılarda dawirdiń tariyxıy kórinisin kompleksli túrde túsiniw qabileti tereńlesip baradı. Haqıyqatında da dástanlardıń ulıwma tematikalıq mazmunı tómendegi wazıypalardı óz ishine aladı. Dastanlar jámiyetlik túrmistıń rawajlanıw basqıshları haqqında túsiniw beriwshi, dástanlar xalıqtıń tariyxıy - mádeniy maǵlıwnatın ashıp beriwshi dastanlar talim tárbiya islerindegi psixologiyalıq, pedagogikalıq tárbiyanıń quralı, xalıqtıń milliyligin belgilep beriwshi ómirdiń gozzallıǵın táriplewshi xalıqtıń biybaha baylıǵı bolǵan idealogiyalıq kórsetkish bolıwı menen da ahimiyetli. Ol usı wazıypalardı óz ishine alıwı menen xarakterli bolıp tabıladı[2].

Sonıń úshın da muǵallimlerdiń tiykarǵı wazıypası dástandaǵı iske asırılǵan eń jaqsı milliy xarakterdi ata-babalardıń aql – oyı menen dóretilgen san-sanaqsız tájriybelerdi toplaǵan baylıǵı, is-háreketi arqalı sawlelendiretuǵın dastannıń mazmunı barlıq bahalı táreplerin tegis túsindirip beriwı kerek.

ПАЙДАЛАНИЛҒАН АДЕБИЯТЛАР:

1. Қазақбаев С. Қарақалпақ салт-дәстүр жырлары. Нөкіс, «Қарақалпақстан». 2012. –11 б.
2. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауыз екі дәретпелери. Нөкіс:, «Билим» 1996. -142б.

ТЕХНОЛОГИЯ ТАЪЛИМИДА ЎҚУВЧИЛАРНИ ХАЛҚ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ КАСБЛАРИГА ЙЎНАЛТИРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Шомирзаев М. Х.

*Термиз давлат университети профессори,
педагогика фанлари доктори*

Алиқулов Ф.Э.

Шеробод туман 1-сон политехникуми ўқитувчиси

Эшдавлатова Г.А.

*Термиз давлат университети қошидаги академик
лицей ўқитувчиси*

Таянч сўзлар: мактаб, синф, ўқувчи, таълим, тарбия, ахлоқ, технология, касб, йўналиш, халқ ҳунаромандчилиги, кўникма, меҳнатсеварлик, тежамкорлик, ижодкорлик, тизим, миллийлик, тарихийлик, маҳаллийлик.

Ключевые слова: школа, класс, учащихся, образование, воспитание, этика, технология, профессия, направление, народное ремесло, умение, трудолюбие, бережливость, творчество, система, национальность, историчность, местность.

Key words: school, class, student, education, upbringing, ethics, technology, profession, direction, folk craft, skill, diligence, thrift, creativity, system, nationality, historicity, localism.

РЕЗЮМЕ:

Мақолада мактаб технология таълимида халқ ҳунаромандчилигининг спектрал-вариатив компонентларини фанлараро такомиллаштириш мазмуни ёритилган.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассмотрено содержание междисциплинарного совершенствования спектрально-вариативных компонентностей народных промыслов в школьных технологиях обучения.

SUMMARY:

The article describes the content of interdisciplinary improvement of the spectral-variable components of folk crafts in school technology education.

Кириш. Республикамиз Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг бевосита ташаббуси ва раҳбарлигида қабул қилинган ҳамда изчил равишда амалга оширилаётган Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиш бўйича Ҳаракатлар стратегияси республикамызда риво-

жланиш тараққийтининг янги босқичини бошлаб берди. Бу жараённинг амалий натижалари бугунги кунда ҳаётимизнинг барча соҳаларида, энг муҳими халқимизнинг онгу таффакури, интилиш ва ҳаракатларида яққол намоён бўлмоқда.

Ҳаракатлар стратегиясининг тўртинчи – ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан бири бўлган таълим тизимини такомиллаштириш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

Давлатамиз раҳбари ҳар бир вилоятга ташрифи доирасида ўтказилган йиғилишларда, турли учрашувларда сўзланган маърузалари ва суҳбатларида баркамол авлодни тарбиялаш, ёшларни соғлом турмуш тарзига амал қилиб яшаш масалаларига кун тартибидagi долзарб масала сифатида қараш зарурлигини таъкидлаб келмоқда. Президентимиз таъкидлаганидек: “Агар фарзандларимизга тўғри тарбия бермасак, ҳар куни, ҳар дақиқада уларнинг юриш – туриши, кайфийатидан огоҳ бўлиб турмасак, уларни илму ҳунарга ўргатмасак, муносиб иш топиб бермасак, бу омонатни бой бериб қўйишимиз ҳеч гап эмас”.

Адабиётлар таҳлили. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг 3-бобида келтирилган “Кадрлар тайёрлашнинг Миллий модели”да бозор иқтисодиёти шароитида бўлғуси авлоднинг таълим ва тарбиясини такомиллаштиришнинг янги мазмун ва шаклдаги лойиҳаси таклиф этилди. “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг 3.3.3-банди “Ўзлуксиз таълим ва турлари” деб номланади. Ушбу банднинг “Умумий ўрта таълим” деб номланган қисмида умумий ўрта таълим ўқувчилари билиши, ўзлаштириши лозим бўлган жиҳатлар келтирилди. Жумладан: “...ўқувчиларнинг фанлар бўйича мунтазам билим олишларини, уларда билим ўзлаштириш эҳтиёжини, асосий ўқув-илмий ва умуммаданий билимларни, миллий ва умумбашарий қадриятларга асосланган маънавий-ахлоқий фазилатларни, технологик кўникмаларини, ижодий фикрлаш ва атроф-муҳитга онгли муносабатда бўлишни ва касб танлашни шакллантиради...”, - дейди [3].

Муҳокама. Ёшларни умумий ўрта таълим мактабларининг бошланғич синфлариданоқ оддий умумтехнологик кўникмалари, иш-ҳаракат усуллари ва меҳнат қилиш кўникмаларини шакллантириб бориш ва ривожлантириш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчилар технология таълими ва касбга йўналтириш фани асослари бўйича мукамал билим оладилар. Ўқув масканларида ўқувчиларнинг ўқув-умуммеҳнат, умуммиллий, умуммаданий билимлари, бошланғич касбий

маълумотлари, дастлабки ижтимоий ва технологик муносабатлари шакллантирилиб борилади.

Ёшларни технологик жараёнга тайёрлашда, уларнинг технологик жиҳозлар, кишилари билан онгли ва ишончли муносабатда бўлиш талаб этилади. Ўқувчилар меҳнат маҳсулотларини истеъмолга чиқариши ва ушбу жараёнда тежамкорлик, удабуронлик, ишбилармонлик каби фазилатларни шакллантириш, уларни технологик жараёнга тайёрлашнинг асосини ташкил этади ва қуйидагиларни амалга оширишни мақсад қилиб қўяди:

- ўқувчиларни технологик жараёнга ҳамда меҳнатни юзага келтирувчи кишиларга бўлган ҳурматини шакллантириш;
- ўқувчиларни замонавий ишлаб чиқариш, халқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш, қурилиш, алоқа, машинасозлик ва халқ миллий хунармандчилиги асослари билан таништириш;
- ўқувчиларнинг умумтехнологик билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш ҳамда уларни оддий технологик жараёнда иштирок этишга тайёрлаш;
- уларни умумтаълим мактаблари жараёнида ва уни битиргандан сўнг турли хил йўналишлардаги касб-ҳунарларга тайёрлаш кабидир.

6-16 ёшли болаларнинг технологик жараёнга тайёргарлиги умумтаълим мактаблари, мактабдан ташқари таълим муассасалари, оила, маҳалла, ишлаб чиқариш ва мустақил фаолиятда амалга оширилади ҳамда қатор вазифаларни бажаришни назарда тутати.

Технологик жараён тайёргарлигининг вазифаларини амалга оширишда таълим ва тарбиянинг ривожлантирувчилик, таълимийлик, тарбиявийлик, амалийлик, ишлаб чиқарувчилик, яратувчилик, касбий йўналтирилганлик каби жиҳатлар назарда тутилади.

Ҳозирги даврда ўқувчиларни технологик жараёнга тайёрлашнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ўқувчиларда ўқиш ва технологияга бўлган онгли муносабатни шакллантириш, унинг ақлий ва жисмоний ривожланишини таъминлаш;
- ўқувчиларда меҳнатсеварлик, ахлоқий, фуқаролик, тежамкорлик, ижодкорлик каби инсонийлик фазилатларини тарбиялаш ҳамда улар фаолиятида технологияни доимий эҳтиёжга айлантириб бориш;
- ўқувчиларда бозор иқтисодиёти шароитида рақобатбардошлик хусусиятларини шакллантириш, табиат захиралари, моддий буюмлар, нарсалар ва материалларга бўлган тежамкорлик муносабатларини шакллантириш;

- ўқувчиларда умумтехнологик кўникма ва малакаларни шакллантириш, техникавий, технологик, тузиш-қуриш (монтаж-демонтаж), чизиш, ишлаб чиқариш ва миллий ҳунармандчилик соҳалари бўйича дунёқарашларини шакллантириш.

Фикримизча ёшларнинг технологик тайёргарлиги ҳозирги даврда меҳнат тарбияси, таълими ва касбга йўналтириш ишлари, ишлаб чиқаришда иштирок этиш ҳамда турли касбларни эгаллаш жараёнларини қамраб олади. Умумтаълим мактабларида ўқувчиларнинг технологик тайёргарлигини амалга оширишнинг асосий шакли – технология таълими ва тарбияси ҳамда касбга йўналтириш ишлари ҳисобланади [8, 126].

Умумий ўрта таълим мактабларида технология таълимини амалга оширишнинг мақсадлари қуйидагилардан иборат: бошланғич 1-4-синфларда ўқитиладиган технология таълими ва касбга йўналтириш фани ўқувчиларга дастлабки касбий таълим бериш, тарбиялаш, уларни руҳан ва жисмонан ривожлантиришнинг негизи ҳисобланади ҳамда қуйидаги мақсадларни амалга оширишни назарда тутати:

ўқувчилар оддий технологик турлар, технологик жараёнлари, оддий технологик қуроллар билан танишиш ҳамда оддий иш-ҳаракат усулларини тўғри бажаришни ўрганадилар;

ўқувчилар технология машғулотларини тўғри режалаштириш, иш ўрнини тартибли сақлаш, хавфсизлик қоидаларига риоя қилиш каби бошланғич технологик кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутати ҳамда бадиий технология билан мужассамлашган ҳолда ўқитилади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-9-синф ўқувчиларида умумтехнологик кўникма ва малакалари ривожлантирилади, уларнинг қизиқиши ва қобилиятларига кўра, касбий мойилликлари, касб-ҳунар турларини танлашга йўналтирилган хислатлари, умумтехнологик маданияти шакллантирилиб борилади. Шунингдек, ўқувчиларга иқтисодиётнинг турли соҳалари, яъни уларга ишлатиладиган техника ва технология, ўзбек миллий ҳунармандчилиги асослари тўғрисида назарий билимлар берилади, амалий кўникма ва малакалар шакллантирилади. Технологик фаолиятнинг турли соҳалари амалий технологик жараён билан яқинроқ танишишларига имкон яратилади, улар харидоргир маҳсулотлар ишлаб чиқаришга (йўналтирилади) ўрганилади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг юқори синфларида ўқитиладиган технология таълими ва касбга йўналтириш фани жараёнида бўлғуси ишчи ва мутахассисларнинг касбий фаолиятида қўлланиладиган турли хил асбоб-ускуна, жиҳоз ва мосламалар билан ишлаш кўникма ва малакалари

шакллантирилади. Бу жараёнда, уларга механизациялаштирилган, электрлаштирилган, автоматлаштирилган воситалар билан ишлаш, технологик билим, кўникма ва малакалар ҳамда меҳнат қонунчилигига риоя қилиш, санитария-гигиена қоидалари ва йўл-йўриқлари асосларини ўргатиш таъминланади.

Технология таълими ва касбга йўналтириш вазифалари қуйидагилар:

- ўқувчиларни турли ишлаб чиқариш соҳалари мазмунига тааллуқли вазифаларни (ечиш) бажариш, тажрибалар ўтказиш, ўлчаш-текшириш асбоблари ва маълумотларидан тўғри фойдалана олиш ҳамда уларни технология машғулотларини бажаришга ўргатиш;
- ўқувчиларнинг билим ва меҳнатга бўлган муҳаббатини шакллантириш, меҳнат аҳлларига нисбатан ҳурмат ҳиссини сингдириш, уларни жамоатчилик ва ватанга садоқат руҳида тарбиялаш;
- ўқувчиларни бозор иқтисодиёти қонуниятлари талаблари асосида сифатли, харидоргир истеъмол моллари, рақобатбардош меҳнат маҳсулотлари ишлаб чиқаришга одатлантириш, тайёрланган маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиш воситаларини ўргатиш, иш бошқарувчилик, ҳомийлик, ишбилармонлик, тадбиркорлик фазилатларини сингдириб бориш ва ривожлантириш;
- технология таълими ва касбга йўналтириш жараёнига ўзбек миллий ҳунармандчилиги соҳаларининг киритилиши орқали халқнинг миллий руҳи, яшаш турмуш тарзлари, анъаналарини, удумларини, урф-одатларини тиклаш ва ривожлантириш, миллий қадриятлар, тарихий ёдгорликлар, обидалар, халқ усталарининг бой меросларини ўрганиш, ўргатиш ва уларни амалий фаолиятларда қўллаш вазифаларини ҳал этиш;
- технология таълими ва касбга йўналтириш жараёнида ахборот технологиялари ва ҳисоблаш техникаси, замонавий технология ва жиҳозларнинг қўлланилиши давр талаблари даражасида ва жаҳон тажрибаларига мос ҳолда ўргатилишини таъминлаш;

технология таълими ва касбга йўналтиришни сифатли ва самарали даражада амалга оширишда мактаблар, мактабдан ташқари қўшимча тарбиявий муассасалар, оила, ишлаб чиқариш корхоналари, ишбилармон ва тадбиркорлар уюшмаларининг ўрни бекиёс. Ушбу муассасалар халқ миллий ҳунармандчилиги билан ўзаро ҳамкорликдаги муносабатларининг ўрнатилиши ва ривожланишининг аҳамияти янада оширилиши лозим.

Ўқувчиларда технологик жараёнларга онгли ва ижодий муносабатни тарбиялаш, меҳнат тарбиясининг вазифаси ҳисобланиб, у мустақил

Ўзбекистон фуқароси ахлоқий қиёфасининг асосий хусусияти. Ҳар бир меҳнатчи – ишчи ва деҳқон, зиёлилар ўз ҳаётини меҳнатсиз тасаввур қила олмайди. Мадомики шундай экан, бу жараён меҳнатга онгли муносабатда бўлиш, меҳнатнинг жамият учун фойдали эканини англаш, меҳнат топшириқларини ихтиёрий қизиқиш орқали меҳнатнинг илғор услублари ва замонавий техник воситалари ёрдамида бажариш билан ифодаланади.

Мактаб устахоналарида ўқувчилар билан изчил ва режали равишда меҳнатга онгли муносабатни шакллантириш зарур. Технологик топшириқларни бажаришда ўқувчининг жавобгарлик, масъулиятлилик, меҳнатсеварлик, виждонийлик каби фазилатлари шакллантирилади. Ўқувчилар меҳнат интизомига қатъий амал қилган ҳолда, уларда меҳнат қилиш кўникма ва малакалари ривожлантирилади, давлат мулкига ғамхўрлик муносабати тарбияланади ва меҳнатга онгли, ижодий муносабатни шакллантириш билан узвий боғлиқ бўлади.

Меҳнатсеварлик, топширилган ишга жавобгарлик ҳиссини тарбиялаш, ҳамкорлик ва ўзаро бир-бирига ёрдам кўрсатиш жараёнида янги жамият кишиси шаклланади [4, 27]. Шу боис умумий ўрта таълим мактабларига технология таълими ва касбга йўналтириш машғулоти билан ўқувчилар бажарадиган бошқа турли вазифалар бирлашган ҳолда ташкил қилинади. Ўқувчилар меҳнат топшириқларини ўзаро биргаликда бажаришда, улар бир-бирларига ёрдам бериб, фикр алмашиб, маслаҳатлашиб бажаришларига тўғри келади. Дам олиш пайтларида ўқувчиларнинг бажарган ишларини назорат қилиш, хулосалар чиқариш, тавсиялар бериш; ижобий ҳаракатларини таъкидлаб алоҳида рағбатлантириб ўтиш ҳамда уларнинг онгли ижодий фаолияти натижаларини тасаввур қила олишга ҳам одатлантириб бориш лозим бўлади.

Ўқувчилар томонидан фойдали маҳсулот (буюм)ларнинг тайёрланиши, унинг ҳозирги замон ишлаб чиқаришга мос келадиган жараёнларга самарали йўлга қўйилиши ишда турли мослама ва механизмлардан фойдаланиш имконини беради. Бундай шарт-шароитларда тайёрланган маҳсулот сифати ва ишни бажариш муддатларини назорат қилишда ўқувчиларнинг жавобгарлигини ошириш назарда тутилади [8, 125].

Ҳар бир ўқувчи ўзининг шахсий меҳнати бошқа ўқувчилар меҳнати билан чамбарчас боғлиқлигини чуқур тушуниб етиши учун маҳсулот тайёрлашда меҳнат топшириқларининг аниқ тақсимланиши назорат қилиниши лозим. Бундай шароитларда айрим ўқувчилар томонидан улар ишида эҳтиётсизлик ва интизомсизликка йўл қўйилса, у ҳолда ишда турли хил узилиш ва салбий ҳолатлар юзага келади. Бозор иқтисодиёти шароитида йўл қўй-

илган ушбу салбий ҳолатлар натижасида ишлаб чиқарилган тайёрланган маҳсулотлар сотилмасдан қолади. Бутун жамоа фаолияти инқирозга учраб, катта моддий зарар келиб чиқади.

Ўқувчилар билан ўтказиладиган суҳбат ва йўл-йўриқларда нимани ва қайси асбоб билан қандай кетма-кетликда ва изчилликда ишлаш кераклиги ҳақидагина маълумот бериш билан чегараланиб қолмаслиги керак. Бу ерда, мазкур меҳнат маҳсулоти сифатининг аҳамиятини таъкидлаш керак. Шунингдек, истеъмолга чиқариш, яъни тайёрланган маҳсулотни буюртмачига етказиш (топшириш) жараёни муҳим тарбиявий аҳамиятга эга. Ўқувчиларда меҳнатсеварлик, технология ва касб-хунар кишиларига ҳурмат ҳиссини тарбиялаш учун, уларнинг ўз-ўзларини бошқарилишлари ва ўз-ўзларига хизмат кўрсатишларида ижобий тарбиявий таъсир кучли бўлади. Бу ўринда, ўқувчилар ўқитувчига мазкур ишни ташкил этишида яқиндан ёрдам беради.

Чунончи, ўқувчиларга машғулотлар жараёнида асбоб-ускуналар тарқатишни ишониб топшириши ҳамда иш ўринларининг тоза ва тартибли бўлишини таъминлайди [7,47]. Асбоб-ускуналарни тарқатувчи масъул ўқувчи эса, тузатиш асбобларнинг мавжуд ҳолатини текширади ва навбатчи ўқувчиларга уларни йиғиб олишларида ёрдам беради. Бу ишда қобилиятли ва фаол ўқувчиларни танлаб олиниши мақсадга мувофиқ, технология таълими ва касбга йўналтириш жараёнида ўқувчилар ўзаро дўстона муносабатда бўлиши ва бир-бирларига беғараз ёрдам кўрсатиши, ҳамкорликда итшлаши, ижрочилик, жавобгарлик, масъулиятлилиқ, ўзаро талабчанлик ва иш юзасидан танкидий муносабатларга одатланадилар. Ўқитувчи, бу муносабатларнинг камол топишини ва ривожланишини диққат билан кузатиши ва уларни одоб-ахлоқ доирасида тўғри йўналтириши лозим.

Тарбия натижалари машғулотларнинг мазмунига боғлиқ бўлмай, балки уларнинг ташкил қилиниши ва ўқувчиларнинг ишларини назорат қилинишига ҳам боғлиқ. Ўқувчилар кўникма ва малакаларининг шаклланишини босқичма-босқич олиб бориш ва мустаҳкамлаш лозим.

Шундай ҳолталар ҳам бўладики, ўқувчи биринчи муваффақиятсизлигида ўзига-ўзи “менинг бажарган ишимдан ҳеч нима чиқмаяпти” деб ҳисоблаб, ишнинг сифатли бажарилишига эътиборсиз қарайди [5,115]. Баъзи ҳолларда эса, биринчи муваф-фақиятсизлиқнинг салбий таъсирларига, уларнинг ота-оналари ҳам сабабчи бўладилар.

Ота-оналар ўз фарзандларини жисмоний ва ижодий меҳнатга қобилиятсиз деб ўйлайдилар ва ўзларининг асосланмаган тахминларини айтадилар. Шу ўринда, улар ўз фарзандларининг имконияти ва қобилиятларини тўғри

баҳолашларига ҳамда ўқитувчи ва бошқа мутахассисларга ҳалал берадилар. Шу сабабли, ўқитувчи бундай ҳолларда, ўзининг илмий психологик, педагогик ва касбий жиҳатдан асосланган таҳлилларига таяниши лозим.

Ўқувчиларда ўзини-ўзи танқидий баҳолаш ва камчиликларга нисбатан мурасасиз бўлиш ҳисларини тарбиялайди. Унда, ўқитувчи тайёр буюмни текшириб кўради ва уни ўқувчиларнинг ўзларига мустақил равишда баҳолашни таклиф қилади. Илғор ўқитувчилар иш тажрибалари бундай услуб муҳим тарбиявий аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. Ўқувчилар тайёрланган буюмларнинг сифатини аниқлашга доир мунтазам машқ қилишлари, уларда ўзини-ўзи назорат қилиш кўникмалари, ўзини-ўзи меҳнатини танқидий баҳолаш ҳиссининг шаклланишига ёрдам беради [6, 79].

Хулоса ва тавсиялар. Умумий ўрта таълим мактабларида технология таълими ва касбга йўналтиришдан ташкил этилган технологик тажриба-синов машғулотларини кузатиш ва таҳлиллар натижасида дарс машғулотларини такомиллаштириш учун қуйидаги омиллар зарур эканлиги аниқланди:

1. Технология таълими ва касбга йўналтириш машғулотлари мазмуни асосан, қўл билан бажариладиган амалий иш ҳаракатларига йўналтирилмоғи лозим. Бу ҳол, турли хил механизациялаштирилган, электрлаштирилган, автоматлаштирилган воситалар, қурилмалар, станоклар билан таъминланишидаги тансиқликнинг, турли хил жароҳатланишларнинг, материаллар тансиқлигининг ва бошқа қутилмаган ҳолатларнинг олдини олишга ёрдам беради.

2. Умумий ўрат таълим мактабларида ташкил этилаётган технология таълими ва касбга йўналтириш машғулотлари мазмунини танлашда, тарихий, миллий, маҳаллий, минтақавий хусусиятларини ҳисобга олиш керак бўлади. Бу хусусиятларни таъминлашда халқ миллий ҳунармандчилиги соҳалари зарур бўлган барча педагогик талабларни тўлиқ таъминлайди.

3. Технология таълими ва касбга йўналтириш машғулотлари мазмунида халқ миллий ҳунармандчилигининг ўрганилиши ва ўргатилиши, таълимнинг ҳаёт билан боғлиқлиги, ишлаб чиқаришга яқинлиги, амалийлиги, моддий-техник таъминотини ташкил этишнинг қулайлигига эътибор бермок лозим.

4. Халқ миллий ҳунармандчилиги бўйича турли машғулотларни технология таълими ва касбга йўналтириш негизида ташкил этиш мақсадга мувофиқ, чунки уларда қатор умумлаштирувчи хусусиятлар мавжуд.

5. Халқ миллий ҳунармандчилиги Шарқ халқларининг моддий қадриятларига оид маданиятнинг ёрқин намунаси сифатида ўрганишини психо-

логик, педагогик, дидактик, услубий жиҳатлари алоҳида таҳлилни талаб қилади.

6. Халқ миллий ҳунармандчилигининг технология таълими ва касбга йўналтириш негизда ўрганилиши, ушбу соҳанинг ўқув-услубий жараёни янгиланишини тақозо этади. Шунинг билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикаси умумий ўрта таълим мактабларида технология таълими ва касбга йўналтириш концепцияси ва Давлат таълим стандартини яратиш, ўқув режа ва дастурларини ишлаб чиқиш лозим. Шунингдек, яратилган янги авлод дарсликларини мазмун ва сифат жиҳатидан такомиллаштириш, ўқув-услубий қўлланмалар билан бойитиш, ушбу соҳа бўйича дидактик ва тарқатма материаллар яратиш ҳамда машғулотларда кўрсатмалиликни ташкил этиш зарур.

7. Халқ ҳунармандчилиги миллий қадриятларнинг муҳим йўналиши сифатида таълим тизимида мукамал ўрганилишида тарбиявийлик, одоб-ахлоқийлик имкониятлари ёритилиб борилиши лозим.

8. Миллий қадриятларнинг таълим-тарбия тизимида, хусусан, ўқувчиларни технология ва касбга тайёргарлигини такомиллаштиришда халқ ҳунармандчилиги мисолида ўрганилиши касбий таълим тизимининг миллийлик, тарихийлик, маҳаллийлик, минтақавийлик хусусиятларини намоён этилиши асосида қайта қурилишини тақозо этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони Тошкент шаҳри, 2017-йил 7- февраль ПФ - 4947.
2. Мирзиёев Ш.М. Ватанимиз тақдири ва келажаги йўлида янада ҳамжиҳат бўлиб, қатъият билан ҳаракат қилайлик. // “Халқ сўзи” газетаси., 2017-йил, 16-июнь.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ва “Қадрлар тайёрлаш миллий дастури”ги қонунлари. // Т.: “Шарқ”, 1997
4. Абдураззақов А. А. XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошларида ўзбек хотин-қизларнинг чеварчилик касб-ҳунарлари. Обществeнные науки: “Ўзбекистан”. 1998. № 1.- 214 б.
5. Абдуллаев Т. А, Ҳасанова С. А. Одежда ўзбеков (XIX-начало XX в. в). Т.: “Фан”, 1978. – 176 с..
6. Алламуратов А. Каракалпакская народная вышивка. Нукус:, “Каракалпакстан” 1977. – 196 с..
7. Урацов М. Б. Кашгадўзлик ва тўқимачилик ҳунарларига оид атамалар. “Ўзбек тили ва адабиёти”. 1996. № 6.- 148 б.
8. Шомирзаев М.Х., Каримов И.И. Технология фанини ўқитишда инновatsion педагогик технологиялар. - Т.:“Университет” 2020, - 192 б.

O'QUVCHILARNING KREATIVLIK QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISHDA FANLARARO BOG'LANISH TEKNOLOGIYALARI (*Texnologiya darslari misolida*)

Tursunov J.E.

*Qo'qon davlat universiteti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD)*

Tayanch so'zlar: loyiha, dizayn, kreativ shaxs, ijodkorilik, ijodiy fikrlash, qobiliyat, ijodiy qobiliyatlar.

Ключевые слова: проект, проектирование, творческая личность, креативность, творческое мышление, способность, творческие способности.

Key words: project, design, creative person, creativity, creative thinking, ability, creative abilities.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari texnologiya fani oldidagi dolzarb vazifalar va o'quv jarayonidagi, psixologik, pedagogik hamda texnik-texnologik jihatlar, ta'lim-tarbiya jarayonida fanlararo bog'lanishlardan foydalanish haqida va umumiy o'rta ta'lim tizimini isloh qilish, o'qitish texnologiyalarini takomillashtirish, o'quvchilarda zamonaviy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, buning uchun yangicha o'qitish metodikalaridan foydalanishga doir ko'plab tashkiliy-huquqiy va ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Bu orqali raqobatbardosh va yuksak salohiyatli kadrlar avlodini tayyorlash tizimini yaratish maqsad qilinmoqda. Bu esa o'quvchi-yoshlarda kreativlik bilan bog'liq qobiliyatlarni shakllantirishni dolzarb vazifalardan biriga aylantirmoqda. Shu bois innovatsion vositalar asosida yoshlarda kreativlik qobiliyatlari shakllantirish zarurati haqidagi fikr va mulohazalar yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются актуальные задачи перед технической наукой общеобразовательной школы и психолого-педагогическими и технико-технологическими аспектами образовательного процесса, использование межпредметных связей в образовательном процессе и общем среднем образовании. Многие организационные, правовые и проводятся научно-исследовательские работы по реформированию системы, совершенствованию технологий обучения, формированию у студентов современных знаний и умений, использованию для этого новых методов обучения. Через это направлено создание системы подготовки поколения конкурентоспособных и высокопотенциальных кадров. Это делает формирование у учащихся творческих способностей одной из актуальных задач. Именно поэтому на основе инновационных инструментов обсуждались мысли и мнения о необходимости развития творческих способностей у молодежи.

SUMMARY:

In this article, the current tasks before the technical science of general secondary schools and the psychological, pedagogical and technical-technological aspects of the educational process, the use of interdisciplinary links in the educational process and general secondary education are discussed.

Many organizational, legal and scientific research works are being carried out on reforming the system, improving teaching technologies, forming modern knowledge and skills in students, using new teaching methods for this purpose. Through this, it is aimed to create a system of training a generation of competitive and high-potential personnel. This makes the formation of creativity-related skills in students one of the urgent tasks. That's why, on the basis of innovative tools, thoughts and opinions about the need to develop creative abilities in young people have been discussed.

Kirish. Jahonda o'quvchilarni kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish tizimi yaratish masalalari dolzarblik kasb etmoqda. Jahon ta'limi tajribasida zamonaviy jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin tutayotgan STEAM fanlari – aniq fanlar (science), texnologiya (technology), injiniring (engineering), dizayn (art), matematika (mathematics)ning imkoniyatlariga tayangan holda kreativ shaxsni tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida belgilanmoqda. Shuningdek, YUNESKOning 2020 yilning oktyabrida e'lon qilingan «The Future of Jobs» nomli ma'ruzasida ham tanqidiy fikrlash va kreativlik 2025 yilga borib eng ko'p talab qilinadigan ko'nikmalar ro'yxatining dastlabki beshtaligidan o'rin olishi aytib o'tilgan. Shu bois, xalqaro ta'lim makonida o'quvchi-yoshlarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishning nazariy asoslarini takomillashtirish muhim ijtimoiy-pedagogik vazifalardan biri sifatida baholanmoqda.

Dunyoning rivojlangan ilmiy tadqiqot institutlarida va xalqaro markazlarida o'quvchilardagi yashirin qobiliyatlarni yuzaga chiqarish, bugungi kun talab qilayotgan ko'nikmlarni rivojlantirishga qaratilgan ta'sir vositalarini takomillashtirish yuzasidan ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Dunyodagi rivojlangan mamlakatlar o'z oldiga nafaqat mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishni, balki chuqur bilim va ilmiy yutuqlarga asoslangan innovatsion iqtisodiyotga o'tish vazifasini qo'yimoqda. Shuning uchun ham o'z iqtisodiyotini mavjud tabiiy resurslarni sarflash evaziga emas, innovatsion mahsulotlar yaratish, o'zlashtirish va ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqishga joriy qilish orqali rivojlantirish taraqqiyotning asosiy omili sifatida qaralmoqda. Bunday ijtimoiy o'zgarishlar modernizatsiyalashgan umumiy o'rta ta'lim tizimidan kreativ, tanqidiy fikrlovchi, muamolarni tezkorlik bilan bartaraf etadigan va vaziyatlarga tez moslashadigan o'quvchilarni tarbiyalash talabini yanada kuchaytirmoqda.

O'zbekistonda ham umumiy o'rta ta'lim tizimini isloh qilish, o'qitish texnologiyalarini takomillashtirish, o'quvchilarda zamonaviy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, buning uchun yangicha o'qitish metodikalaridan foydalanishga doir ko'plab tashkiliy-huquqiy va ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Bu orqali raqobatbardosh va yuksak salohiyatli kadrlar avlodini tayyorlash tizimini yaratish maqsad qilinmoqda. Bu esa o'quvchi-yoshlarda kreativlik bilan bog'liq qobiliyatlarni shakllantirishni dolzarb vazifalardan

biriga aylantirmoqda. Shu bois innovatsion vositalar asosida yoshlarda kreativlik qobiliyatlari shakllantirish zarurati yuzaga kelmoqda. Zero, «axborot kommunikatsiya texnologiyalari, kimyo va biotexnologiya, genetika, ekologiya va qishloq ho‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, farmakologiya, tibbiy diagnostika kabi hayotiy muhim tarmoqlarda mahalliy innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish» talabi kreativ qobiliyat, fikrlash tarzi va ko‘nikmalariga ega mutaxassislar tayyorlash tizimini takomillashtirishga asos bo‘ladi [1].

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Bundan kelib chiqqan holda umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida texnologiya darslarining «Texnologiya va dizayn» yo‘nalishi bo‘yicha dizayn loyihalar vositasida o‘quvchilar kreativ qobiliyatlarini shakllantirish bilan bog‘liq muammolarni maqsadga muvofiq tadqiq etishda uning mazmun va mohiyatini tashkil etuvchi hamda ta‘lim sohasining takomillashgan DTS, o‘quv dasturiga mos keluvchi zaruriy shakl, metod hamda vositalarini ilmiy asosda tanlab, tizimlashtirish lozimdir.

Bugungi kunda o‘quvchilarda kreativlikni shakllantirish va bu orqali ularni mehnat va kasbiy faoliyatga nisbatan ijodiylik ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurati ortib bormoqda. O‘quvchilarda kreativlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ta‘lim mazmunida texnologiya darslarining o‘rni yuqori hisoblanadi. Texnologiya darslarida dizaynerlik jarayoni o‘quvchilarni mustaqil ishlashga erkin fikrlashga ijodiy izlanishga hamda samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Texnologiya darslarida o‘quvchilarga o‘rgatilishi lozim bo‘lgan umummehnat hamda umumkasbiy kompetensiyalarni shakllantiruvchi o‘quv materiallari tarkibida dizayn elementlariga oid bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan materiallar mazmunini belgilash, avvalo, hozirgi kunda ishlab chiqarish korxonalaridagi mutaxassislar, ixtirochilarning mehnat faoliyatini kuzatish, ulardagi ijodkorlik qobiliyatini namoyon bo‘lish jarayonini loyihalash va uni amalda qo‘llash malakalarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Shuningdek, 5–7-sinf o‘quvchilari uchun texnologiya fanining mavzulari oddiy va tushunarli qilib tanlab olinganligi asosida o‘quvchilarda kreativlik ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan ushbu masala dizayn loyihalar vosita sifatidan tanlab olingan.

Umumiy o‘rta ta‘lim maktablari «Texnologiya» fanining DTS va o‘quv dasturi tahlilidan ayon bo‘ladiki, dasturda o‘quvchilarni dizayn (badiiy konstruksiyalash) asoslari bilan yaqindan tanishtirish, dizaynga oid bilim va ko‘nikmalarni doimiy ravishda shakllantirib borish belgilangan. Mazkur dasturda 5-sinf o‘quvchilari «dizaynerlik ishlaridan amaliy mashqlar bajarish. Kasblarga doir buyumlar va mahsulotlarning estetik va iqtisodiy jihatlarini

hisobga olgan holda loyihalash»ga oid bilim va ko'nikmalarini egallashi nazarda tutilgan». 6-sinfda esa, o'quvchilar «...oddiy buyumlarni konstruksiyalash va modellastirish jarayonida xalq hunarmandchiligi sohalariga tegishli mahsulotlarning badiiy estetik xususiyatlarini tahlil qilish va dizaynerlik echimlarini hal qilish mashqlarini bajarish» ishlari bo'yicha o'quv topshiriqlari berilgan bo'lsa, 7-sinf o'quvchilari esa «...tayyorlanadigan buyumlarni loyihalash va unda dizayn usullarini qo'llash. Dizaynerlik vazifalarini bajarish yuzasidan loyihalar tuzish» bo'yicha topshiriqlar bajarilishi belgilangan [2].

Hozirgi kunda umumiy o'rta ta'limdagi «Texnologiya» darslarida modernizatsiyalashgan Davlat ta'lim standarti mazmuniga ko'ra o'quvchilar texnologiya faniga oid bir qator bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari ko'zda tutilgan. Unga ko'ra o'quvchilar mehnat jarayoni haqida dunyoqarash, umummehnat bilim, ko'nikma va malakalariga ega bo'lish, kasb-hunarlar haqida umumiy tasavvurga ega bo'lish, xalq xo'jaligi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarini to'g'risida bilimlarga ega bo'lishi, turli materiallarga boshlang'ich badiiy ishlov berish ko'nikmalariga ega bo'lish, milliy mehnat an'analari, urf-odatlarini bilish, buyumning texnologik haritasini tayyorlash ko'nikmalariga ega bo'lishga oid vazifalarni hal etishga e'tibor qaratilgan.

Ma'lumki, texnologiya fanining maqsadi va vazifalarini hal etishda turli ko'rsatkichlar bo'yicha ish olib borilishi maqsadga muvofiq. Bunga ko'ra, dastavval texnologik ta'limning maqsadiga oid mazmuniga e'tibor qaratadigan bo'lsak, o'quvchilarni akliy rivojlanishi mehnatsevarlik hamda inson mehnatni kadrlashga urgatish, «ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlash orqali kasbgacha tayyorgarliklarini amalga oshirish hamda jamiyat va shaxs farovonligi yo'lida mehnat faoliyatiga qo'shilishlariga imkon beruvchi shaxsiy sifat va tafakkurlarini rivojlantirishdan iborat ekanligi ko'zda tutilgan» [3].

Shu ma'noda texnologik ta'limda o'quvchilarni tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan zaruriy talablarning mavzuga mos jihatlarini tahlil etish sohaning o'z ilmiy-amaliy echimini kutayotgan dolzarb muammolar sirasiga kiradi. Shu bois, «Texnologiya» darslari jarayonida o'quvchilar umummehnat va umumkasbiy ko'nikma va malakalarini shakllantirish texnologiyalarini o'rganish bo'yicha ma'lumotlarni taqqoslash va tahlili yuzasidan tegishli bo'lgan asoslarga tayanib ish ko'rish mazkur tadqiqotning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Texnologiya fanidagi ayrim mavzular 2021-2022-o'quv yili uchun o'zgartirildi va ko'proq zamonaviy kasblar va faoliyat turlari bilan o'quvchilarni tanishtirish va kasbga yo'naltirishga e'tibor qaratildi. Misol uchun 5-sinf «Kompozit materiallar» bobida kompozit materiallardan

foydalanish usullari, ishlov berishda foydalanadigan asbob-uskunalar haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, darslik polimer loydan suvenir (kitobcha shaklidagi brelok) va 3 D ruchkada har xil uch o'lchamli ob'ektlar yasashga o'rgatish kiritilishi ham ularda kreativlikni shakllantirishda muhim vosita bo'ladi. «Energiyani ishlab chiqarish va undan foydalanish» nomli yangi bob o'quvchida hayot faoliyatida o'zi uchun turli muqobil energiya hosil qiluvchi uskunalarni texnik imkoniyatlaridan qiynalmay foydalanish ko'nikmasini shakllantiradi. Texnologiya darsligiga «Mexatronika-LEGO education» bobi yangidan kiritildi. Bu bobda aylanma harakatlanuvchi sodda mexanizm yasash, karusel yasash, karusel tezligini oshirish, asosiy algoritmik konstruksiyalar, robototexnik tizimni loyihalash, Otto robotini yig'ish, robotlar musobaqasi mavzulari kiritilgan. Darslikka yangi kiritilgan «Ijtimoiy-iqtisodiy texnologiya asoslari» bobi o'quvchilarga iqtisodiy bilimlarni egallash va ularni kundalik hayotda qo'llash uchun zarur ko'nikmalarni shakllanishiga xizmat qiladi. Darslikka TRIZ (ixtirochilik muammolarini hal qilish nazariyasi) metodi oid topshiriqlar kiritildi. Bunda o'quvchilar izlanish va tadqiqot olib borish, algoritm va modellarni tadqiqotchilik ta'limiga tatbiq etib, muammoga yo'naltirilgan loyihalarni amalga oshirishni o'rganadilar.

Texnologiya darslarida o'quvchilarning topshiriqlarni bajarishi bilan bog'liq harakatlari, ayniqsa, ijodiy faoliyat, jumladan, dizayn loyihalar vositasida kreativlikni rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarni o'zlashtirishda muhim urin tutadi. Bunda quyidagi omillar alohida e'tibor qaratishni talab qiladi:

Birinchi omil, bu shubhasiz, ta'limning me'yoriy talablarga muvofiqligi, ya'ni har qanday o'quv materialining mazmuni, avvalo, sohaning DTS hamda o'quv dasturiga muvofiq bo'lishi kerak.

Ikkinchi omil – asosiy o'quv material sifatida ham, o'quvchilarda umummehnat ko'nikmalarini shakllantirishning komponenti sifatida qo'shimcha tarzda kiritilayotgan material, xususan, dizayn loyihalariga oid materiallarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan o'quv mashg'ulotlari sifatida ham murakkab, ham o'ta oddiy, ya'ni, ijodiylik hissini uyg'otmaydigan mazmunda ham bo'lmasligi lozim. Birinchi holatda muayyan darajada zo'riqish, bajarish imkoniyati pastligi bois samara bermasa, ikkinchi holatda ijodkorlikka rag'bat uyg'otish kuzatilmaydi.

Uchinchi omilni o'z tarkibiy komponentlariga ko'ra ikki toifaga ajratish mumkin, ya'ni o'quvchilarning qiziqishlari, tabiiy moyilliklari, shuningdek, ularning gender xususiyatlarini e'tiborga olgan holda taqdim etiladigan o'quv materiallari kreativlikni rivojlantirishning muhim omillaridan biridir.

Ishchi harakatlarning muvofiklashtirish ish unumdorligini oshirish amalga oshiriladigan ishlarni tez va sifatli kilib bajarish buyum va belgilari manbai bo'lib xizmat kiladi.

Natijalar va muhokama. Texnologiya darslarida o'quvchilarga ta'lim berish jarayonini tashkil etishda holatni mazmunini belgilash hamda to'g'ri yunaltirish kerak. DTS da belgilab berilgan o'quv materiallarni urganish uchun o'quvchiga shart sharoitlar yaratib berilgan.

Amaliy malaka ko'nikmalarni egallash uchun o'quvchi o'zlashtirilayotgan mehnat mashqlari va ishlab chiqarishga yo'naltirilgan boshlang'ich topshiriqlarni bajarishlari zarur. Bu jarayonni amalga oshirish uchun o'quvchilarga metodik qo'llanma metodik tavsiya va tarbiyaviy maqsadlarga yunaltirilgan buladi. O'quvchilar bu jarayonda uzlari mustaqil biror ishni amalga oshirishlari kerak. Bu jarayon muhim ahamiyatga ega.

O'quv jarayonini boshqarishning shartlaridan biri o'qituvchining amalga oshirilayotgan ishga e'tiborli bulishi kerak. O'quvchilardan qay biri qanday ko'nikmaga egaligi va malakasi qay darajada ekanligini nazorat qilishi zarur. Har bir holatda ta'lim mazmuni o'quvchi uchun yangi bulgan yoki uning tomonidan o'zlashtirilmagan holatlardan iborat bo'ladi. Oldin o'zlashtirilgan bilimlar keyingi o'zlashtirish uchun zamin vazifasini o'taydi.

«Ta'lim mazmunini tashkil etuvchi qismlarga ajratishda o'qituvchi, avvalo, mazkur ko'nikmaning bajarilishi jihatidan emas, balki o'zlashtirish jihatidan murakkabligini e'tiborga olishi lozim bo'ladi. Shu sababli o'quvchining tayyorgarligiga bog'liq holda ajratilgan har bir qism bir holatda butun mehnat jarayonini, boshqa bir holatda ish ketma-ketligini, yana bir holatda yagona ma'lum usulni qamrab olishi mumkin. O'quvchilarning yangi ko'nikmalarni tez va puxta egallashlari uchun qator hollarda real mehnat vazifalaridan foydalanish maqsadga muvofiq emas. Yangi o'rganilayotgan topshiriq o'quvchiga garchi u avvaldan uning tarkibiga kiruvchi operatsiyani egallagan bo'lsada, juda murakkab bo'lib ko'rinishi mumkin» [4].

Har qanday holatda ham o'quvchi o'rganayotgan harakatini tushunmasa uning mazmun mohiyatini bilmasa qilingan ishda sifat samara bo'lmaydi. O'quvchi o'zi qilayotgan harakati mohiyatini tushunishi va tasavvur qila bilishi lozim. Amalga oshirilgan jarayon to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini bilishi darkor.

Ayniqsa, ijodkorlik elementlari mavjud bo'lgan topshiriqlarni bajarishda o'quvchilar tomonidan vazifani anglaganlik darajasi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Amalga oshirilishi kerak bo'lgan maqsad to'g'risidagi bilimni o'qituvchi etkazib bera olishi lozim. O'quvchi bu jarayonni amaliy o'zlashtiradi. Bunda u ishlab chiqarish bilan amalga oshirilgan ishlarni o'z ko'zlari bilan kuzatadi

o'lash va belgilashni o'rganadi. Barcha hollarda ma'lum ishlab chiqarish vazifasini o'rganadi.

Texnologiya darslarida amalga oshiriladigan bilim turlari turlicha bo'lib, masalan ko'rgazmali uni amalga oshirish uchun esa harakatlar vositasidan foydalaniladi. So'zli harakat shaklida esa masala sharti so'zlar yordamida ifodalanadi. Uni amalga oshirish uchun esa ma'lum harakatni talab etadi. Texnologik ta'limda shakl ko'proq oxirgi o'rinda oraliq holat bo'lib hisoblanadi. Yechim doimo amaliyot bilan sinab ko'riladi.

Amaliyotlar ko'rsatishicha mehnat jarayonini aniq tasavvurlar ham mehnat faolyatini tezlashtirib tez bajarilishiga xizmat qiladi. O'z harakatlarini kafolatlaydi va muvaffaqiyatini yuksaltiradi. Mehnat unumdorligini oshiradi. O'quv ustasining muhim uslubiy vazifasi shundaki, o'quvchi yangi harakatlarni to'g'ri bajara olishi yoki unga erishish yo'llarini farqlay olishi bilan belgilanadi.

Ta'lim turlari bosqichida o'qituvchi va o'quvchining hamkorligi turlicha o'zgarib boradi. Dastlab o'rganish ko'nikish qiyin va sekin bo'ladi, keyinroq ko'nikma hosil bo'lib tezlashadi. Har bir jarayonni o'rganish uzluksiz va tizimli nazorat ostida bo'ladi. Ko'nikma shakllangan sari ish unumdorligi oshib boradi.

O'quvchilarda kreativlikni shakllantirishda qo'llaniladigan dizayn loyihalar ham uzluksizlik prinsipi asosida o'zgarib, murakkablashib, ijodiy yondashuvlar takomillashib boradi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida fanlararo bog'lanishlardan foydalanish katta ahamiyatga ega. Ma'lumki, «har qanday fan o'ziga yaqin bo'lgan boshqa fanlarning ta'sirida yuzaga keladi va ular bilan birgalikda rivojlanadi. Shuning uchun maktablarda, «bilim yurti va oliy o'quv dargohlarida fanlarni o'qitish-o'rgatish ishlarida fanlararo bog'lanish va aloqalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Xuddi shu singari texnologiya fani darslarini ham boshqa fanlarga bog'lab o'tish samarali natijalar beradi, dars samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri bo'lib hisoblanadi. Texnologiya fanidagi fanlararo bog'lanishlarni ikki xil ko'rinishga bo'lish hamda ularni shartli ravishda ichki va tashqi fanlararo bog'lanishlar deb atash mumkin». Texnologiya fani darslarida ichki bog'lanish deganda shu sohaga oid fanlardagi mavzularning o'zaro bog'lanishi, aloqadorliklari tushuniladi. Tashqi bog'lanish esa Texnologiya fani darslarini boshqa fanlar bilan bo'ladigan bog'lanishlarini bildiradi»[5]. Demak, texnologiya fanining bunday ketma-ketlikda o'qitilishi bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, ular bir-birlarini mustahkamlab va to'ldirib boradi. O'quvchilarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishda Texnologiya ta'limi bilan Tasviriy san'at fanlari bilan o'zaro hamkorligini ta'minlash muhim

ahamiyatga ega hisoblanadi. «Texnologiya darslarida rasmlarning tutgan oʻrni benihoya kattadir, chunki birorta detal yoki buyumni yasashdan avval uning rasmi yoki eskizi chiziladi va oʻquvchilarga koʻrsatiladi. Oʻquvchilar ham ana shu rasmlarni daftoriga koʻchirib chizib oladilar. Oʻquvchilar ana shu rasmlar orqali oʻsha detal yoki buyum toʻgʻrisida tasavvur hosil qiladilar. Koʻrinib turibdiki, bu erda oʻquvchilarda har xil rasmlar chizish malakasi ham shakllana boradi. Lekin tajribalardan maʼlumki, rasm chizish oson ish emas. Koʻpgina oʻquvchilar rasm chizishga oid etarli maʼlumot va malakaga ega boʻlmaganliklaridan bu ishini bajarishda qiyinchiliklarga duch keladilar». Shu sababli oʻqituvchi texnologiya darslarida oʻquvchilarga buyumlarning texnik rasmi, eskizi, yaqqol tasviri, perspektiva, rasmlarni chizishdagi ish ketma-ketligi shuningdek, ranglarni farqlash, ularni mutanosib joylashtirish va shu kabilar haqida ham tushuncha berib borishga toʻgʻri keladi.

Shuningdek, bu faoliyatda chizmachilikka oid bilim va koʻnikmalarni shakllanishi samarali boʻladi. «Texnologiya darslarini chizmachiliksiz tasavvur etib boʻlmaydi. Texnologiya darslarida chizmachilik ham oʻz oʻrnida juda zarurdir. Chunki har qanday detalni yasash uning chizmasini oʻqishdan boshlanadi va bu jarayonda oʻquvchida boʻljak buyum uning qismlari toʻgʻrisida tasavvur hosil boʻladi. Binobarin, Texnologiya darslaridagi muhim koʻrgazmalardan biri boʻlgan texnologik va instruksion kartalarni chizish va ulardan foydalanish ham chizmalardan qanday foydalanishga bogʻliqdir. Demak, oʻquvchilarning amaliy faoliyati va tayyorlanadigan buyumlarning sifati koʻp jihatdan ularning chizmachilikka oid bilim va koʻnikmalarga ham bogʻliq ekan. Biroq chizmachilik VII sinfdan boshlab oʻqitiladi. Shu sababli Texnologiya oʻqituvchisi V sinfdan boshlab oʻquvchilarga chizma, oʻlcham, oʻq chiziqlari, kesim, qirqim, chizmachilik asboblari va ulardan foydalanish haqida maʼlumotlar berib borishi zarur». Bunda oʻquvchilarning oldingi sinflarda shu sohaga oid olgan bilimlarini hisobga olgan holda ish koʻrilishi lozim.

Oʻquvchilarda kreativlik qobiliyatlarini shakllantirishda maktab taʼlimidagi matematika taʼlimining beqiyos oʻrni mavjud. Oʻquvchilarda matematik bilimlarni shakllantirish va matematik tafakkurni rivojlantirish ham ularning tafakkuri va fikrlash tarziga kuchli taʼsir koʻrsatadi. Bunday fikrlash tarzi ularda kreativlik qobiliyatlarini ham rivojlantiradi. Shu bois maktab taʼlimida texnologiya taʼlimi bilan birga Matematika taʼlimini ham innovatsion asosda olib borish samarador hisoblanadi. «Texnologiya taʼlimi darslarida oʻquvchilarga toʻgʻri burchak, perpendikulyar va parallel chiziqlar, toʻgʻri burchakli uchburchak va toʻgʻri toʻrtburchak kabi shakllarni hosil qilishga oid tushunchalar zarur boʻladi. Bulardan tashqari, oʻquvchilar texnologiya fani darslarida

simmetriya o'qi, shakllarni simmetrik joylashtirish, aylana, uni bo'laklarga bo'lish, urinmalar o'tkazish chizg'ich, go'niya, transportir, burchak o'lchagich, sirkul kabi turli asboblarda yordamida detal yoki buyumlarning burchaklarini, yoy markazlarini, to'g'ri va egri chiziqli boshqa o'lchamlarini aniqlashlariga to'g'ri keladi. Bunday paytlarda geometriyaga oid bo'lgan bilimlar zarur bo'ladi. Binobarin, maktab geometriya kursida chizish va o'lchash qurollaridan foydalanish, yuzalarni almashtirish kabi ishlarni bajarishda katta imkoniyatlar bor. Vazifa shulardan Texnologiya darslarida o'rinli foydalanishdan iborat». Shuningdek, berilgan buyumlarning uzunligi, eni, balandligi, yuzasi, hajmi kabi turli o'lchamlarni aniqlash, qancha material vaqt sarf bo'lishini hisoblash kabi ishlarni bajarishda esa arifmetikaga oid bilimlar zarurdir.

O'quvchilarning texnologiya ta'limiga chuqurroq kirib borishlari sharoitida ularga Fizika va Kimyo fanlarining bilim va ko'nikmalari asqotadi. Chunki texnologiya ta'limida biror bir moddaning zararli ta'siri, biror bir narsani yasash jarayonidagi fizik o'zgarishlarni anglab etish ularda salomatliklarini xavf ostiga qo'ymaslik imkonini beradi. «Texnologiya ta'limi buyicha amaliy mashg'ulotlarda turli materiallarga ishlov berishdan oldin ularning fizikaviy xususiyatlarini bilish zarur. Moddaning tashqi ta'sir natijasida o'zining kimyoviy tarkibini saqlab qolish xususiyati uning fizik xossalari deyiladi. Bunday xossalarga materiallarning rangi, zichligi, eruvchanligi, issiqlikdan kengashi, issiqlik sig'imi, issiqlik va elektr o'tkazuvchanligi, magnitlanishi kabi xossalari kiradi. Masalan, metall qizdirilganda undan issiqlik yoki elektr toki o'tganda metalga magnit ta'sir ettirilganda uning tarkibi o'zgarmaydi. Metalning fizik xossalari ularni bir-biridan farqlashda va ishlatishda juda qo'l keladi. Masalan, har qanday metall o'ziga xos yaltiroqlikka ega bo'lib, bu uning rangi deyiladi. Hamma metalning rangi bir xil emas. Masalan, mis qizil, qalay yaltiroq ok, rux kulrang, po'lat och ko'k rangda bo'ladi. Bu erda metallar xavoda oksidlanib qolsa rangi o'zgarishi, eng yupqa metall bo'lagi ham nur o'tkazmasligini ta'kidlash mumkin. Material qizdirilganda o'zidan issiqlikni tez o'tkazishi uning issiqlik o'tkazuvchanligi deyiladi. Metall o'zidan issiqlikni qancha tez o'tkazsa, u shunchalik tez va tekis qiziydi hamda soviydi. Shu sababli metallardan buyumlar yasashda va ularga ishlov berish chog'ida ularning issiqlikdan o'lchamlari o'zgarishi mumkinligini hisobga olish zarurligi kayd etiladi. Umuman olganda materiallarning fizikaviy xususiyatiga ko'ra farqlay olish, muqobilarni tanlash orqali detal va buyum qismlarini tayyorlashga erishiladi» [5].

Bulardan tashqari, texnologiya fani darslarida materiallardan dastlabki asboblarda yoki dastgohlarda yordamida turli buyumlar yasashda, asboblarni

sozlashda harakat turlari, kuch, bosim, quvvat, energiya, ish, ishqalanish kabi fizik tushunchalardan keng foydalanish zarur.

Xulosa. Xulosa o'rnida texnologiya ta'limi o'quvchilarda kreativlikni shakllantirish asosida ularda kasb tanlashda to'g'ri tanlovni amalga oshirish ko'nikmalarini ham rivojlantirishni maqsad qiladi. Misol uchun, «5-7-sinflarda asosan kasb haqida ma'lumot beriladi. O'quvchilar qanday ommaviy ishchi kasblar borligi bilan tanishadilar. Bu kasblarning elementlari o'quvchilarning ustaxonadagi faoliyati mazmunini tashkil etadi. Bu hol o'qitishning shu davrida o'quvchilarni umumtexnik tayyorlash vazifasiga to'la mos keladi. 6-sinfda va ayniksa, 7-sinfda kasb to'g'risida ma'lumot berish bilan bir qatorda kasbiy tarbiyalash ishlari ham olib boriladi. Bunga sabab shuki, 7-sinfni bitirish arafasida o'quvchilar bo'lgusi mehnat tayyorgarlikning profili (yo'nalishi)ni tanlab olishlari zarur. Har bir profil ko'plab ommaviy ishchi kasblarni o'z ichiga oladi. Bular ustaxonadagi mashg'ulotlarning mazmuni bilan izchil aloqada bo'lgan kasblar bo'lishi (masalan, metall va yog'ochga, gazlamagaishlov berishga oid kasblar) yoki ular bilan hech qanday aloqador bo'lmagan kasblar bo'lishi mumkin»[6].

Biroq, maktablarning ish tajribasida shunday manzarani kuzatish mumkinki, o'qituvchilar bu masalani o'quvchilarning o'zlashtirishlariga qarab xal etishga urinishadi, ya'ni a'lochi o'quvchilarga tanlash huquqi beriladi yomon o'zlashtiruvchilar esa qolgan kasb turlaridan birortasini tanlashga majbur bo'lishadi.

Xulosa qilganda, umumiy o'rta ta'limda «texnologiya» ta'limi o'quvchilarda mehnatsevarlik bilan birga ijodiylik ko'nikmalarini rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois o'quvchilarda kreativlik ko'nikmalarini shakllantirishda, mehnat muhitini his qilish, texnika va texnologiyalarning yaratilish jarayoni, undan foydalanishga doir bilimlarini oshirish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –Toshkent.: O'zbekiston. 2021. –B. 238
2. O'quv dasturlarini uzviyligini rivojlantirish – ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. 14.09.2020 <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/umumii-urta-talim/4889.htm>
3. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. Москва : Педагогика, 1981. – С.48. [Lerner I.Ya. Didactic foundations of teaching methods. Moscow : Pedagogika, 1981. – p.48.]
4. Karimov I. O'quvchilarning ijodkorlik faoliyatini tashkil etish. //Xalq ta'limi j.,-Toshkent. 2010 yil 4-soni. –B. 58-59.
5. Karimov I. Mehnat ta'limida o'quvchilar ijodkorlik faoliyatini tashkil etishning uyg'unlashgan texnologiyalari: Monografiya. T.: Adabiyot uchqunlari, 2015. – b. 139. [Karimov I. Harmonized technologies for organizing the activities of creativity of students in labor education: monograph. T.: Sparks of literature, 2015. - b. 139]

ELEKTRON TA'LIM VOSITALARI ORQALI TALABALARINING BILIM VA KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Ikromova M.X.

*Qo'qon davlat universiteti dotsenti v.b., pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori(PhD)*

Tayanch so'zlar: elektron ta'lim, raqamli kompetensiya, internet, ijtimoiy media, raqamli xavfsizlik, raqamli savodxonlik, interfaol ma'ruza, onlayn simulyatsiya.

Ключевые слова: электронное обучение, цифровая компетентность, интернет, социальные сети, цифровая безопасность, цифровая грамотность, интерактивная лекция, онлайн-симуляция.

Key words: e-learning, digital competence, internet, social media, digital security, digital literacy, interactive lecture, online simulation.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada oliy ta'lim muassasalarida elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning tashkiliy-didaktik tuzilmasi komponentlarini yaratish tamoyillari, elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning didaktik mazmuni muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются принципы создания компонентов организационно-дидактической структуры развития цифровой компетентности студентов с помощью электронных образовательных средств в высших учебных заведениях, дидактическое содержание развития цифровой компетентности студентов с помощью электронных образовательных средств.

SUMMARY:

The article discusses the principles of creating the components of the organizational and didactic structure of the development of digital competence in students through electronic educational tools in higher education institutions, the didactic content of developing digital competence in students through electronic educational tools.

Bugungi jamiyatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, sun'iy intellekt kabi ilg'or texnologiyalar hayotning har bir jabhasiga kirib bormoqda. Shunday ekan, hozirgi zamonda biz kelajak avlodga yo'l ko'rsatuvchi bolalarda til, matematik fikrlash, foydalanish ko'nikmasi kabi kelajakda yashash uchun asos bo'ladigan xislat va qobiliyatlarni shakllantirishni ta'minlashimiz kerak.

O'quv jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish ta'limning o'quv, rivojlantiruvchi va tarbiyaviy funksiyalarining birligini ta'minlaydi. Axborotdan malakali foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish esa maktab ta'limining asosiy vazifalaridan biridir. Shunga ko'ra, zamonaviy axborot jamiyatida kompyuter, aloqa texnologiyalari, shu jumladan radio, televidenie, mobil aloqa, Internet, ma'lumotlarni qayta ishlash tarmoqlari va boshqalar yordamida keng ko'lamli kasbiy, kognitiv, bo'sh vaqt, maishiy va boshqa vazifalarni hal qilishi kerak bo'lgan o'qituvchi uchun alohida rol beriladi.

Elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning tashkiliy tuzilmasi o'quv rejasini ishlab chiqish, o'quv maqsadlari, o'qitish usullari, baholash strategiyalari, o'qituvchilar malakasini oshirish va infratuzilmani o'z ichiga olgan bir nechta asosiy komponentlarni o'z ichiga oladi.

Ushbu komponentlar talabalar uchun keng qamrovli va samarali raqamli savodxonlik dasturini yaratish uchun birgalikda ishlaydi. O'quv dasturlari dizaynerlari raqamli savodxonlik bilan bog'liq bir qator mavzularni o'z ichiga olgan holda talabalar o'rtasida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga e'tibor qaratishlari kerak. Baholash strategiyalari o'quv maqsadlari va qo'llaniladigan o'qitish usullariga mos kelishi kerak.

O'qituvchilar o'quv dasturlarini samarali etkazib berish uchun elektron ta'lim vositalari va raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha o'qitilishi kerak. Ta'lim muassasalarining elektron ta'lim vositalari va raqamli texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun zarur infratuzilmaga ega bo'lishi kerak.

Umuman olganda, talabalar uchun samarali raqamli savodxonlik dasturini yaratish uchun o'quv dasturlari dizaynerlari, o'qituvchilari va ta'lim muassasalari ma'murlari o'rtasida muvofiqlashtirilgan harakatlar talab etiladi. Elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning tashkiliy-didaktik tuzilishi bir nechta asosiy komponentlarni o'z ichiga oladi, jumladan:

1. O'quv dasturlarini loyihalash: O'quv dasturini loyihalash talabalarda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. U internet, ijtimoiy media, raqamli xavfsizlik va onlayn muloqotni tushunish kabi raqamli savodxonlik bilan bog'liq bir qator mavzularni o'z ichiga olishi kerak.

2. O'quv maqsadlari: O'quv maqsadlari aniq va aniq bo'lishi kerak, bunda talabalar o'quv dasturidan nimani o'rganishi kutilmoqda. Bu o'qituvchilarga samarali dars rejalari va baholashlarni ishlab chiqishda yordam beradi.

3. Ta'lim usullari: Qo'llaniladigan o'qitish usullari turli xil va qiziqarli bo'lishi kerak, jumladan, interfaol ma'ruzalar, guruh muhokamalari va amaliy mashg'ulotlar. O'rganishni yaxshilash uchun onlayn simulyatsiyalar, videolar va viktorinalar kabi elektron ta'lim vositalaridan ham foydalanish mumkin.

4. Baholash strategiyalari: Baholash strategiyalari o'quv maqsadlari va qo'llaniladigan o'qitish usullariga mos kelishi kerak. Ular talabalarning muvaffaqiyatini baholash va fikr-mulohazalarini bildirish uchun shakllantiruvchi va summativ baholashni o'z ichiga olishi kerak.

5. O'qituvchilar malakasini oshirish: O'qituvchilar o'quv dasturlarini samarali etkazib berish uchun elektron ta'lim vositalari va raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha o'qitilishi kerak. Shuningdek, ularga raqamli ta'limning so'nggi tendentsiyalaridan xabardor bo'lish uchun doimiy malaka oshirish imkoniyatlari taqdim etilishi kerak.

6. Infratuzilma: Maktab elektron ta'lim vositalari va raqamli texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun zarur infratuzilmaga ega bo'lishi kerak, shu jumladan ishonchli internetga kirish va tegishli apparat va dasturiy ta'minot.

Umuman olganda, elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning tashkiliy-didaktik tuzilishi o'quv dasturlarini ishlab chiquvchilar, o'qituvchilar va maktab ma'muriyatlari o'rtasida kompleks va samarali raqamli savodxonlik dasturini yaratish uchun muvofiqlashtirilgan sa'y-harakatlarni talab qiladi.

Talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirish bugungi raqamli asrda juda muhimdir. Elektron ta'lim vositalari o'qitish va o'qitish jarayonini yaxshilash va talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirish uchun ishlatilishi mumkin. Elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning didaktik mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Raqamli savodxonlik: Talabalar elektron ta'lim vositalaridan samarali foydalanish uchun raqamli savodxonlikka ega bo'lishlari kerak. Raqamli savodxonlik raqamli qurilmalar, dasturiy ilovalar va internetdan qanday foydalanishni tushunishni o'z ichiga oladi.

2. Axborotni boshqarish: Elektron ta'lim vositalari talabalarga axborotni samarali boshqarishni o'rganishga yordam beradi. Bu ma'lumotni qidirish, ma'lumotni baholash va ma'lumotlarni tartibga solish kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi.

3. Muloqot va hamkorlik: Elektron ta'lim vositalari talabalar va o'qituvchilar o'rtasida muloqot va hamkorlikni osonlashtirishi mumkin. Talabalar raqamli vositalardan foydalangan holda qanday qilib samarali muloqot qilishni va

onlayn platformalar yordamida boshqalar bilan qanday hamkorlik qilishni o'rganishlari kerak.

4. Ijodkorlik va innovatsiyalar: Elektron ta'lim vositalari talabalarda ijodkorlik va innovatsiyalarni rivojlantirishi mumkin. Talabalar o'zlarining g'oyalari, dizaynlari va loyihalarini yaratish va almashish uchun raqamli vositalardan foydalanishlari mumkin.

5. Tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish: Elektron ta'lim vositalari talabalarga tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Talabalar ma'lumotlarni tahlil qilish, muammolarni hal qilish va ongli qarorlar qabul qilish uchun raqamli vositalardan foydalanishlari mumkin.

6. Raqamli fuqarolik: Talabalar raqamli fuqarolar sifatida o'z huquq va majburiyatlarini tushunish, boshqalarning shaxsiy hayoti va intellektual mulkini hurmat qilish, onlaynda mas'uliyatli va xavfsiz bo'lishni o'z ichiga olgan raqamli fuqarolik haqida bilishlari kerak.

Umuman olganda, elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetensiyani rivojlantirishning didaktik mazmuni talabalarga raqamli vositalardan samarali foydalanish, axborotni boshqarish, muloqot qilish va hamkorlik qilish, ijodiy va innovatsion, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish, mas'uliyatli raqamli fuqarolar bo'lishni o'rgatishdan iborat.

Elektron ta'lim vositalari orqali talabalarda raqamli kompetensiyani rivojlantirishning didaktik tuzilishi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Baholash: Talabalarining joriy raqamli ko'nikma va bilimlarini baholash ularning raqamli kompetensiyasini rivojlantirishdagi birinchi qadamdir. Bu so'rovlar, viktorinalar yoki boshqa baholash vositalari orqali amalga oshirilishi mumkin.

2. Rejalashtirish: Baholash natijalariga asoslanib, o'qituvchilar talabalarga o'rgatish kerak bo'lgan raqamli ko'nikmalar va bilimlarni rejalashtirishlari mumkin. Bunga tegishli elektron ta'lim vositalari va resurslarini tanlash kiradi.

3. Amalga oshirish: O'qituvchilar rejalashtirilgan tarkibni talabalarga etkazish uchun elektron ta'lim vositalaridan foydalanishlari mumkin. Buni onlayn platformalar, ta'lim dasturlari yoki boshqa raqamli resurslar orqali amalga oshirish mumkin.

4. Amaliyot va fikr-mulohaza: Talabalar raqamli vositalardan foydalanishni mashq qilish va o'qituvchilar va tengdoshlaridan fikr-mulohazalarni olish imkoniyatiga muhtoj. Bu topshiriqlar, guruh loyihalari yoki onlayn muhokamalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

5. Natijalarni belgilash: O'qituvchilar talabalarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirishdagi yutuqlarini baholashlar, viktorinalar yoki boshqa baholash vositalari orqali baholashlari mumkin. Bu talabalar qo'shimcha yordam va takomillashtirishga muhtoj bo'lgan sohalarni aniqlashga yordam beradi.

6. Mulohaza: Talabalar o'zlarining ta'lim tajribalari haqida fikr yuritishlari va raqamli vositalardan foydalanishda kuchli va zaif tomonlarini aniqlashlari kerak. Bu o'z-o'zini aks ettirish yoki tengdoshlarni baholash orqali amalga oshirilishi mumkin.

Umuman olganda, talabalarda raqamli kompetentsiyani rivojlantirishning didaktik tuzilishi ularning mavjud ko'nikmalarini baholash, tegishli raqamli kontentni rejalashtirish va amalga oshirish, amaliyot va fikr-mulohazalar uchun imkoniyatlarni taqdim etish, taraqqiyotni baholash va aks ettirishni rag'batlantirishni o'z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Starkey L.A. Review of research exploring teacher preparation for the digital age. Cambridge Journal of Education. 2020. 50(1), 37–56.
2. Mamatov D.N., Urazova M.B., Abduraimov Sh.S., Vakhidova N.Kh., Radjapova D.D. Perfection of technology of preparation of future teachers of vocational education to the designing activity the main contents of the dissertation international journal of advanced science and technology Vol. 29, No. 8s. – P. 2205-2215. ISSN: 2005-4238 IJAST Copyright – 2020 SERSC (Scopus).
3. Xanbabayev X. Development of students' digital competence in the process of independent study. Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ). -ISSN (E): 2347-6915, Vol.11, Issue 10. Oct. 2023. – P. 456-460.
4. Дворская А.В. Основные типы компьютерных средств обучения. Школьные технологии. 2004. №3. 392
5. Xanbabayev H. Local module technology of developing digital competence in students. International conference on higher education teaching. Hosted from Hamburg, Germany. 2023. –P. 4-

ФИКРЛАШ МАДАНИЯТИ ЎЗЛИГИГА АЙЛАНГАН МАКТАБ МУҲИТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Аллабаева А.П.

*Тахиятош тумани 13-сонли мактабгача
таълим таъшилот раҳбари*

Таянч сўзлар: замонавий технологиялар ва рақамли воситалар, фикрлаш маданияти, интерактив методлар, лойиҳавий фаолият ва ижодий топшириқлар, дарс жараёни.

Ключевые слова: современные технологии и цифровые инструменты, культура мышления, интерактивные методы, проектная деятельность и творческие задания, учебный процесс.

Key words: modern technologies and digital tools, culture of thinking, interactive methods, project activities and creative tasks, educational process.

РЕЗЮМЕ:

Мақолада мактаб муҳитида фикрлаш маданиятини шакллантиришнинг педагогик аҳамияти муҳокама қилинади. Фикрлаш маданияти мактабда мунтазам амалга ошириладиган интерактив методлар, лойиҳавий фаолият ва ижодий топшириқлар орқали ривожлантирилиши мумкинлиги асослаб берилган. Хусусий ва умумий мактаблар мисолида педагогик стратегиялар таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается педагогическое значение формирования культуры мышления в школе. Обосновывается, что культура мышления может развиваться посредством интерактивных методов, проектной деятельности и творческих заданий. Педагогические стратегии анализируются на примере частных и государственных школ.

SUMMARY:

The article discusses the pedagogical significance of developing a thinking culture in schools. It is argued that a culture of thinking can be fostered through interactive methods, project-based activities, and creative tasks. Pedagogical strategies are analyzed using examples from both private and public schools.

XXI асрда мактаб таълими нафақат билим бериш, балки ўқувчиларда фикрлаш маданиятини шакллантириш вазифасини ҳам ўз зиммасига олади. Фикрлаш маданияти - бу шахсининг мустақил, танқидий ва ижодий фикрлай олиш қобилияти бўлиб, унинг келажакдаги ижтимоий, касбий ва шахсий фаолияти учун асосий кўникмалардан бири ҳисобланади.

Мактаб муҳитида фикрлаш маданияти ўзлигига айланиши учун қуйидаги шартлар муҳим:

- Дарс жараёни интерактив ва фаол бўлиши,

- Ўқувчиларда лойиҳавий ва тадқиқотчилик фаолиятини қўллаб-қувватлаш,

- Мустақил ва гуруҳлик фаолият орқали фикрларни муҳокама қилиш маданиятини ривожлантириш,

- Замонавий технологиялар ва рақамли воситалардан фойдаланиш.

Фикрлаш маданиятини шакллантиришнинг педагогик асослари:

- Конструктивизм (Дьюи, Выготский) – билимни фаол яратиш орқали эгаллаш.

Муаммоли таълим – топшириқлар ва вазиятли машқлар орқали ижодий ва танқидий фикрлашни ривожлантириш.

Лойиҳавий таълим ва PBL – ўқувчиларнинг мустақил қарор қабул қилиш қобилиятини юксалтириш.

Интерактив ва рақамли технологиялар – симуляциялар, онлайн тренинглар, виртуал лабораториялар.

Баҳолаш ва рефлексия – self-assessment, peer-assessment, portfolio орқали фикрлаш жараёнини таҳлил қилиш.

Амалий тавсиялар

Дарсларда мунтазам интерактив методларни қўллаш (debate, brainstorming, case-study).

Лойиҳавий ва тадқиқотчилик фаолиятини барча синфларда тизимли жорий қилиш.

Ўқитувчилар учун фикрлаш маданиятини шакллантириш бўйича мунтазам методик тренинглар.

Мактаб муҳитини “фикрлаш маданияти ўзлигига айланган жой”-га айлантириш учун клублар ва кружоклар ташкил қилиш (scienceclub, debateclub).

Ахборот ва рақамли саводхонлик кўникмаларини ривожлантириш.

Хулоса

Фикрлаш маданияти мактабда фаолиятнинг асосий компонентига айланиши мумкин. Шу орқали ўқувчилар мустақил қарор қабул қилиш, танқидий ва ижодий фикрлаш кўникмаларини мустаҳкамлайди. Мактаб муҳити фикрлаш маданияти ўзлигига айланганида, таълим сифати ва ўқувчи фаоллиги сезиларли даражада ошади.

Мактаб муҳитида фикрлаш маданияти ўзлигига айланиши - бу жамият учун юқори интеллектуал салоҳиятга эга авлодни тарбиялашнинг асосий

шартидир. Шу боис мақолада мазкур масаланинг назарий ва амалий асослари ёритилади.

1. Фикрлаш маданиятини шакллантиришнинг назарий-методологик асослари.

1.1. Конструктивизм ва билимни фаол яратиш жараёни

Ж. Дьюи, Л. Выготский, Ж. Пиаже каби олимлар таълим жараёнини ўқувчининг фаол фикрлашга асосланган индивидуал тажрибаси орқали амалга оширилишини таъкидлайди. Конструктивизмга кўра:

- билим тайёр ҳолда берилмайди;
- ўқувчи уни ўзи яратади, синаб кўради, тасдиқлайди;
- фикрлаш фақат фаол, интерактив жараёнда шаклланади.

Шу сабабли мактаб муҳитида ўқувчилар ўйлайдиган, савол берадиган, тадқиқ қиладиган, фикрлашни “амалий жараён” сифатида намоён этадиган вазиятлар яратилиши зарур.

1.2. Муаммоли таълим – фикрлаш маданиятининг асосий механизми

Муаммоли таълим – ўқувчиларнинг олдида реал ҳаётдан олинган муаммоларни қўйиш, уларни таҳлил қилиш, ечим вариантларини топиш ва баҳолаш жараёнидир. Бундай таълимда ўқувчи: танқидий фикрлайди, мантикий фикр юритади, энг мақбул ечимни топишга ҳаракат қилади, ўз фикрини далиллар билан ҳимоя қилади.

Бу жараён фикрлаш маданиятининг ички тузилмаси – таҳлил, синтез, қиёслаш, аргументatsiя ва хулоса чиқариш кўникмаларини мустаҳкамлайди.

1.3. Рақамли технологияларнинг ўрни

Замонавий мактаб муҳити ахборот технологияларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Рақамли воситалар фикрлаш маданиятини ривожлантиришда муҳим восита сифатида хизмат қилади:

- виртуал лабораториялар,
- симуляциялар,
- Padlet, Quizizz, Kahoot платформалари,
- GoogleClassroom ва электрон портфолиола.

Булар ўқувчининг мустақил изланишини қўллаб-қувватлайди, тажрибавий фаолиятни кучайтиради ва интерактив фикрлаш муҳитини яратади.

2. Мактаб муҳитида фикрлаш маданияти ўзлигига айланиши учун шарт-шароитлар

2.1. Педагогик муҳит ва ўқитувчининг ролини қайта кўриб чиқиш:

Фикрлаш маданияти шаклланадиган мактабда ўқитувчи ахборот берувчи эмас, балки:

- йўналтирувчи,
- маслаҳатчи,
- мотивация берувчи,
- таълим стратегияларини ташкил қилувчи шахсга айланади.

Шунингдек, дарслар “савол” ва “изланиш” марказига айланиши лозим. Ҳар бир дарсда: “нега?”, “қандай қилиб?”, “бошқа вариантлар қандай?” каби саволлар ўқувчилар фаоллигини оширади.

2.2. Мактабнинг инновацион экотизими.

Фикрлаш маданияти ўзлигига айланган мактабда қуйидаги элементлар бўлиши керак: Debate club, STEM лабораториялар, Research workshops, Media literacy курслари, Creative writing кружоклари, Fan-based project кўргазмалари. Бу экотизим болаларни мустақил фикрлашга, тадқиқ қилишга ва ижодий ёндашувга ундайди.

2.3. Баҳолаш тизимидаги инновациялар:

Анъанавий баҳолашда асосий эътибор ёдлашга қаратилиши маълум. Аммо фикрлаш маданияти учун: self-assessment, peer-assessment, criteria-based(rubrics), portfolio каби механизмлар жуда муҳим. Чунки улар ўқувчини ўз фикрини баҳолашга, хулоса чиқаришга ва масъулиятни ҳис қилишга ўргатади.

3. Амалий методлар ва технологиялар.

3.1. Интерактив методлар. Интерактив методлар фикрлаш маданиятининг асосий қуроли ҳисобланади. Энг самаралилари:

“SixThinkingHats” - муаммони турли нуктаи назардан кўриқа ёрдам беради.

Debate - аргументация ва фикр ҳимоясини ривожлантиради.

Case-study - ҳаётий вазиятларни таҳлил қилиш имконини беради.

Brainstorming - ижодий фикрлар генерациясини кучайтиради.

Mindmapping - концептуал фикрлашни ривожлантиради.

3.2. Лойиҳавий таълим (PBL)

Лойиҳаларда ўқувчи: муаммо топади, ахборот излайди, таҳлил қилади, ечим топади, натижани тақдим этади.

Бу жараёнда ўқувчи реал ҳаёт билан боғланади ва фикрлаш маданиятининг барча кўникмаларини амалда қўллайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, мактаб муҳитида фикрлаш маданиятини шакллантириш – замонавий таълимнинг стратегик вазифасидир. Бу нафақат таълим сифатини, балки ўқувчининг мустақил ҳаётга тайёрглигини таъминлайди. Фикрлаш маданияти ўзлигига айланган мактаб: innovatsion фикрлайдиган, далилга таянувчи, ижодий ёндашувга эга,

мустақил қарор қабул қила оладиган ёшларни тарбиялайди. Шу боис, педагогик муҳит, ўқитиш технологиялари ва баҳолаш тизимини тубдан янгилаш фикрлаш маданиятининг асосий шартидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Dewey J. How We Think. Boston: D.C. Heath & Co., 2009.
2. Facione P. A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. Insight Assessment, 2015.
3. Lipman M. Thinking in Education. Cambridge University Press, 2003.
4. Halpern D. F. Thought and Knowledge. Psychology Press, 2014.
5. Marzano R. Teaching for Thinking. ICLE, 2010.
6. Vygotsky L. S. Mind in Society. Harvard University Press, 1978.
7. Jonassen D. Learning to Solve Problems. Routledge, 2011.
8. Fullan, M. Education in Motion. Routledge, 2021.
9. OECD. Future of Education and Skills 2030. Paris, 2020.
10. Ходжиматова Н. Танкидий фикрлаш методикаси. Тошкент: О'zMU, 2020.

O'QUVCHILARDA TANQIDIY-KREATIV TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISHDA TASAVVURLARNING MAZMUN-MOHİYATI

Choriyev B.A.

QarDTU Nuriston akademik litseyi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: tanqidiy-kreativ tafakkur, raqamli texnologiyalar, kompetensiya, tanqidiy tafakkur, ijtimoiy kompetensiya, intellektual fazilatlar.

Ключевые слова: критически-креативное мышление, цифровые технологии, компетентность, критическое мышление, социальная компетентность, интеллектуальные качества.

Key words: critical and creative thinking, digital technologies, competence, critical thinking, social competence, intellectual qualities.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali ta'limning zamonaviy transformatsiyasida o'quvchilarning tanqidiy-kreativ tafakkurini shakllantirishda tasavvurlarning mazmun-mohiyatini boyitish usullari va kompetensiya toifalarini umumiy tavsiflash haqidagi mulohazalar keltirilib, soha manbalariga tayangan holda ilmiy qarashlar asoslandi.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлены соображения о методах обогащения содержания и сущности воображения в формировании критического и творческого мышления учащихся в условиях современной трансформации образования посредством использования цифровых технологий в образовании, а также общая характеристика категорий компетенций, основанная на научных взглядах, основанных на отраслевых источниках.

SUMMARY:

This article presents considerations regarding methods for enriching the content and essence of imagination in developing students' critical and creative thinking in the context of the current transformation of education through the use of digital technologies in education, as well as a general description of competency categories based on scientific views drawn from industry sources.

Ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish ta'limning zamonaviy transformatsiyasining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida tan olingan. Ko'p sonli modellarda (UNESCO, Nesta, DigCompOrg va boshq.) raqamli texnologiyalarni konstruktivistik yondashuv bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Raqamli texnologiyalarning o'zi murakkab o'quv vazifalarini

echishning universal vositasi emas, lekin ular o'quvchilar uchun "tafakkur vositasi"ga aylanadi [21]. O'quvchilar tomonidan qo'llaniladigan turli xil raqamli servislar orqali yuqori darajadagi kognitiv jarayonlarni jalb qilgan holda mazmun (kontent) o'zi haqida mulohaza yuritish jarayoni boshlanadi, chunki o'quvchilar o'zlarining o'quv strategiyasini tanlash imkoniyatiga ega bo'ladilar [15]. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu modellarning barchasi faqat o'qituvchilar tomonidan frontal yoki individual ish uchun emas, balki o'quvchilar tomonidan ham raqamli servislardan faolroq foydalanishni nazarda tutadi.

Xususan, Yevropa raqamli yangilanish modeli DigCompOrgda, o'qitish va o'qishni tavsiflashga qaratilgan raqamli texnologiyalar guruh ishlarida, kreativlik va ijtimoiy-hissiy ko'nikmalarni rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etish kerakligi ta'kidlanadi. O'quvchiga markazlashgan o'qitishda texnologiyalar mavjud metodikalarni to'ldiradi yoki kuchaytiradi, deb faraz qilinadi. Masalan, kreativlik yoki ijtimoiy-emotsional ko'nikmalar o'quvchilarga ushbu ko'nikmalarni qo'llash va ularning g'oyalarini amalga oshirish vositasi sifatida raqamli xizmatlarni taqdim etish orqali rivojlantirilishi mumkin. Bir qator holatlarda guruh ishlari onlayn-xizmatlardan foydalangan holda tashkil etilishi mumkin [13].

Bugungi kunda raqamli texnologiyalardan foydalanishning zamonaviy modellarini konstruktivistik pedagogika mazmuniga kiritilishi zarur bo'lib, uning poydevorini L.S.Vigotskiy, J.J.Piaje va Dj.Dyui ishlari tashkil etadi. Ta'limda darsning diqqat markazi o'qituvchining harakatlaridan o'quvchining harakatlariga o'tadi. Tajriba va olingan ma'lumotlarga asoslangan harakat yangi bilimlarni shakllantirishda asosiy o'rin tutadi. Shuning uchun, o'quvchi o'z o'rganishida ko'proq subyekt pozitsiyani egallaydigan faol yoki interfaol o'rganish shakllaridan foydalanish kerak: o'quvchilar maqsadlarni qo'yadilar, muammolarni hal qilish strategiyalarini tanlay oladilar va savollarga mustaqil ravishda javob izlaydilar. Topshiriqlarning o'zi o'quvchilarning real hayot kontekstiga yaqinlashtirilgan vazifalar yoki muammolardan iborat bo'lib, yagona to'g'ri echimga ega bo'lmaydi yoki echimning turli usullariga ruxsat beradi, bu esa raqamli texnologiyalarni faol o'rganish (active learning), o'quvchiga markazlashgan o'rganish (student-centered learning), muammoga yo'naltirilgan o'rganish kabi ta'lim yondashuvlari kontekstida ko'rib chiqish imkonini beradi [4].

Ushbu strategiyalar o'qituvchi tomonidan sinfda amalga oshiriladi va o'quvchilarga o'quv jarayonida faol ishtirokchilarga aylanish imkonini beradi, bunda o'qituvchi murabbiy va fasilitator vazifasini bajaradi [6]. Bu erda o'rganish (learning) va o'qitish (teaching) atamalarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin,

chunki birinchisi aynan o'quvchilarning faolligiga, ikkinchisi esa o'qituvchi harakatlariga urg'u beradi. Faol o'rganish faqat frontal yoki "an'anaviy" o'qitishga qarama-qarshi qo'yiladi va nafaqat o'qituvchi, balki o'quvchilar tomonidan ham raqamli texnologiyalardan foydalanishni nazarda tutadi [16]. O'qitishga bunday yondashuv o'quvchilarga zamonaviy dunyoda hayot uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni, masalan, tanqidiy tafakkur, mustaqillik, muammolarni ijodiy hal qilish va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishga yordam beradi [9]. Faol o'rganish o'quvchilarga materialni yaxshiroq tushunish va uzoq vaqt davomida eslab qolish imkonini beradi, chunki o'quv jarayonida faol ishtirok etish ishtirok va motivatsiyani oshiradi. Ushbu yondashuv muayyan vaziyat va dars maqsadlariga qarab turli shakllarda bo'lishi mumkin. U guruh muhokamalari, juftlikda ishlash, tadqiqot, loyihaga asoslangan faoliyat, o'yinlar va shu kabi usullarni o'z ichiga olishi mumkin. Faol o'rganishning asosiy g'oyasi o'quvchilarning o'quv jarayonida ishtirok etishi, mustaqil ishlashi va echimlarni izlashidan iborat. Maqsad shunchaki bilim olish emas, balki o'quvchilarning mustaqil ishlash va muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishdir. Natijada o'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish, ma'lumotni tahlil qilish va baholash, umumlashtirish va uni amalda qo'llash qobiliyati shakllanishi kerak. Faol o'rganish shuningdek, o'quvchilarga muvaffaqiyatli ijtimoiy faoliyat uchun zarur bo'lgan muloqot, hamkorlik va etakchilik kabi ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Umuman olganda, ushbu yondashuv zamonaviy ta'limning muhim komponenti bo'lib, u faol, mustaqil va tanqidiy fikrlaydigan shaxslarni rivojlantirishga qaratilgandir.

Faol o'rganish kengroq yondashuv – o'quvchiga markazlashgan o'rganish doirasida ko'rib chiqilishi mumkin. O'quvchiga markazlashgan o'rganishda o'qituvchi o'quvchilarni rag'batlantiradigan, ularga mustaqil va faol ravishda bilim izlash, tadqiqot o'tkazish va muammolarni hal qilish imkonini beradigan muhitni yaratishga qaratilgan. O'qituvchi o'quvchilarga bilim va ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradigan, savollar tuzadigan va mulohaza yuritishga undaydigan ustoz vazifasini bajaradi [12]. Bu holda o'quvchi individ sifatida faol pozitsiyani egallaydi, o'z o'rganishining to'liq subyektiga aylanadi. O'qituvchi o'quvchi bilan birgalikda ularga o'quv maqsadlarini amalga oshirishga yordam beradi, maqsadlarni o'z maqsadlariga aylantiradi. Shu bilan birga, o'qituvchi odatda o'quvchilar faoliyatiga ko'proq e'tibor qaratadi. Pedagogikada ushbu yondashuvning rivojlanishi, boshqa jihatlar qatori, mazmunni tanlashga katta e'tibor beriladigan rivojlantiruvchi ta'lim tizimida to'liq amalga oshiriladi [2].

Mazkur tadqiqot ishimiz davomida o'quvchiga markazlashgan o'rganish o'qituvchining mavqei va sinf muhitini tashkil etish nuqtayi nazaridan

qaralib, uni zamonaviy kompetentlik ta'lim kontekstida ko'rib chiqish kerak. Bunga batafsilroq to'xtalib o'tamiz, chunki bu tadqiqotimizning alohida sohaları – tanqidiy-kreativ tafakkur kompetensiyalari, raqamli texnologiyalar, o'qituvchilarning dars maqsadlari va tashkil etilishi haqidagi tasavvurlari o'rtasidagi bog'liqlikni namoyish etish imkonini beradi. So'ngra tanqidiy-kreativ tafakkur kompetensiyalarini darsning asosiy komponentlari sifatida batafsil ko'rib chiqamiz.

Kompetensiya toifalarini umumiy tavsiflash uchun F.Lyo Deyst va Dj. Vinterton [14] modelidan foydalanish taklif etiladi. Turli mamlakatlarda kompetentlik yondashuvini qo'llash bo'yicha bajarilgan ko'plab nazariy ishlar va amaliy tadqiqotlar asosida yagona, yaxlit kompetensiya modeli yaratildi. Ushbu modelda kompetensiyalar to'rt turga bo'linadi: 1) kasbiy vazifalar bilan bog'liq va kontekstual qo'llanilishi bilan ajralib turadigan funksional kompetensiyalar; 2) boshqalar bilan o'zaro aloqada bo'lish qobiliyatini o'z ichiga olgan ijtimoiy kompetensiyalar; 3) boshqa ko'plab modellardagi "tafakkur" tushunchasiga yaqin turgan kognitiv kompetensiyalar; 4) o'z o'rganishini va his-tuyg'ularini boshqarish hamda yuqorida tilga olingan uchta guruhdagi kompetensiyalar bilan kesishmada turgan meta-kompetensiyalar.

Bu holatda tanqidiy-kreativ tafakkur kognitiv kompetensiyalar toifasiga kiradi. Model mualliflarining fikriga ko'ra, bular "muayyan kasbiy kontekstda ham, muammolarni hal qilish uchun undan tashqarida ham foydalanish mumkin bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalardir" [14, 38-6]. Biz kognitiv kompetensiyalarni asosiy umumiy ta'limning (DTS) asosiy ta'lim dasturini o'zlashtirishning meta-fan natijalarida ko'ramiz.

Tanqidiy tafakkur. "Delfi hisoboti" [8] nomi bilan ham tanilgan hisobotda 43 nafar mutaxassis tomonidan birgalikda ishlab chiqilgan tanqidiy tafakkur tavsifi keltirilgan. Delfi usuli bir qator savollarga javob berishning bir necha bosqichlaridan iborat bo'lib, ular davomida ishtirokchilar maksimal konsensusga erishishlari kerak. Shunday tanqidiy tafakkur kompetensiyasi doirasida oltita toifa bir ovozdan belgilangan bo'lib, ularning har biri quyi toifalarga bo'lingan: 1) Talqin (toifalarga guruhlash, ma'nolarni aniqlash); 2) Tahlil (bayonotlar, savollar va dalillar o'rtasidagi bog'liqlikni topish); 3) Baholash (bayonotlarning ishonchliligi va dalillarning ishonarliligini baholash); 4) Hukm (farazlarni shakllantirish va xulosalarni o'zi chiqarish, axborotdagi bo'shliqlarni aniqlash); 5) Tushuntirish (fikrlar yo'lini / usulini tushuntirish, xulosalarini himoya qilish va dalillarni taqdim etish); 6) O'z-o'zini tartibga solish (refleksiya, o'z-o'zini tekshirish va tuzatish).

Mutaxassislar tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini o'z fikrlash jarayonlarini kuzatish va baholash, obyektiv va mantiqiy fikrlashni o'rganish, shuningdek, axborot bazasi va hayot tajribasini kengaytirish orqali yaxshilash mumkin degan, fikrga kelishdilar. Bu tasvirlangan konstruktni yuqorida tavsiflangan modeldagi meta-kompetensiyaga yaqinlashtiradi. Hisobotda tanqidiy tafakkurni muvaffaqiyatli shakllantirish uchun fanga oid bilimlarga ehtiyoj borligi ta'kidlangan. Mutaxassislarning tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini tahlil qilishdan olgan xulosalaridan biri quyidagicha: tanqidiy tafakkur ko'nikmalarining o'zi muayyan fanlardan tashqarida bo'lsa-da, ularni ma'lum kontekstlarda muvaffaqiyatli qo'llash uchun maxsus bilimlar talab qilinadi, ularning ba'zilar ushbu muayyan kontekstlarda asoslangan qarorlar qabul qilish uchun qo'llaniladigan ma'lum usullar va uslublar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Tanqidiy tafakkurning yana bir mashhur modeli – Pol va Elder modelidir [18]. Tanqidiy tafakkur – har qanday predmet, mazmun yoki muammo haqida fikrlash usuli bo'lib, unda fikrlovchi o'z tafakkuri sifatini yaxshilaydi, natijada paydo bo'lgan tuzilmalar uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi va intellektual standartlarni qo'llaydi. Model uchta komponentdan iborat: 1) Tafakkur (mulohaza yuritish) elementlari; 2) Tafakkur elementlariga qo'llanilishi kerak bo'lgan “intellektual standartlar”; 3) Tanqidiy fikrlovchi insonga xos bo'lgan, intellektual standartlarni fikrlash elementlariga izchil va tartibli qo'llash natijasida kelib chiqadigan intellektual xususiyatlar.

Mualliflarning [18] fikriga ko'ra, o'quvchilar tafakkurini yaxshilash uchun uni o'zlashtirishlari kerak bo'lgan ikkita muhim jihat mavjud. Ular o'z fikrlashlarining “qismlarini” (komponentlarini) aniqlay olishlari va shuningdek, fikrlashning ushbu komponentlaridan foydalanish jarayonini baholay olishlari lozim. Bu shuningdek, tanqidiy tafakkurni Lyo Deyst va Vinterton modelidagi meta-kompetensiyaga yaqinlashtiradi.

Universal intellektual standartlar. Intellektual standartlar tafakkur sifatini aniqlash uchun ishlatiladi. “Yaxshi” tanqidiy tafakkur ushbu standartlarni o'zlashtirishni talab qiladi. Model mualliflarining (1997) fikriga ko'ra, yakuniy maqsad – fikrlash standartlarini fikrlash jarayoniga kiritishdir, shunda ular yanada to'g'riroq fikrlashlari uchun qo'llanma bo'ladi.

Intellektual fazilatlar. Fikrlash standartlarini fikrlash elementlariga izchil qo'llash shaxsning intellektual xususiyatlarining rivojlanishiga olib keladi.

Kreativlik. Kreativlikni maqsadli o'rganishning boshlanishi o'tgan asrning o'rtalariga to'g'ri keladi va Gilfordning ishlari bilan bog'lanadi. Dastlab, muallif intellekt tuzilmasining umumiy modelini taklif qildi. Gilford ikkita

aqliy operatsiyani ajratib ko'rsatdi: konvergensiya va divergensiya. Konvergent tafakkur bir nechta g'oyalarni bitta g'oyaga birlashtirishda yoki bir nechta echimlar berilgan holda, yagona to'g'ri echimni tanlashda talab qilinadi. Divergent tafakkur – bu bitta nuqtai nazardan ko'p sonli g'oyalarni yaratish qobiliyatidir.

Gilfordning g'oyalari E.P.Torrens tomonidan rivojlantirilgan bo'lib, u kreativlikni o'lchanadigan bo'lishi uchun zarur bo'lgan konstruktini operatsionallashtirdi. U kreativlikning to'rtta komponenti yoki xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi: 1) ravonlik (turli muammolarni aniqlash va yaratish qobiliyati); 2) moslashuvchanlik (turli xil g'oyalarni ishlab chiqish, obyektidagi yangi xususiyatlarni ko'rish va ular uchun yangi foydalanishni topish, jarayon davomida o'z nuqtayi nazarini o'zgartirish, taklif qilingan g'oyani rad etish, boshqa g'oyalarni taklif qilish va boshqalarning fikrlarini hisobga olish qobiliyati); 3) originallik (g'ayrioddiy javoblar va nostandart echimlarni taklif qilish qobiliyati); 4) subyekt tomonidan taklif qilingan g'oyalarning ishlab chiqilganligi (tafsilotlarni qo'shish orqali obyektни takomillashtirish qobiliyati) [19].

Tanqidiy-kreativ tafakkur. Tanqidiy-kreativ tafakkur konstruktларini birlashtirish hamda "kreativ tafakkur" atamasining paydo bo'lishi so'nggi yillardagi tadqiqotlarda kuzatilishi mumkin [17]. Biroq, bu birlashtirish uchun asoslar ancha oldin qo'yilgan edi, chunki tanqidiy-kreativ tafakkur yagona konstrukt sifatida bo'lmasa ham, balki o'xshash kognitiv jarayonlar sifatida qaraladi, bu esa ularni yagona tadqiqot mavzusi deb hisoblash imkonini beradi. L.S. Vigotskiy ishlarida ilg'or aqliy funksiyalar va ularning xususiyatlari haqidagi tavsiflarida tanqidiy-kreativ tafakkurga havolalarni topish mumkin [2]. "Fikr amalga oshiriladigan asosiy mantiqiy shakllar bo'lib aqlning analitik-sintetik faoliyati hisoblanadi, ya'ni avval idrok etilgan dunyoni alohida elementlarga ajratiladi va keyin bu elementlardan atrof-muhitni yaxshiroq tushunishga yordam beradigan yangi shakllanishlar yaratiladi" [2]. Ajratib ko'rsatilgan ikkita jarayonni konvergent va divergent tafakkur, yoki tahlil va sintez analogi deb hisoblash mumkin [5]. A.R. Luriya ishlarida tanqidiy-kreativ tafakkurga o'xshash ilg'or aqliy funksiyalarning – tushunchalarda, mantiqiy xotirada va ijodiy tasavvurda namoyon bo'lish tavsifiga ham duch kelamiz, ular ijtimoiy tabiatga ega ekanligi va rivojlanishi mumkinligi sababli ham yaqinlashtiriladi [3].

Yuqorida tavsiflangan yondashuvlarda bir qator umumiy tamoyillar yoki kesishmalarni aniqlash mumkin. Bir tomondan, ular kognitiv kompetensiyalarni yoki tafakkurni rivojlantirish bilan bog'liq. Aksariyati o'quvchilarning har

tomonlama rivojlanishiga qaratilgan (muammoga yo'naltirilgan o'rganish, instrumental pedagogika, subyekt-faoliyatli yondashuv). Boshqa tomondan, barcha yondashuvlar o'quvchilar faoliyatining xarakterini darsda ishtirokini oshirishga qarab o'zgartirishni anglatadi.

Tadqiqotlarda shuningdek, o'qituvchilarning tasavvurlariga ta'sir qiluvchi yoki ular bilan bog'liq bo'lgan boshqa xususiyatlarni ham baholaydi: jinsi, yoshi, tajribasi, raqamli texnologiyalardan shaxsiy foydalanishi, konstruktiv pedagogik tamoyillarni qabul qilish va sinfda raqamli texnologiyalarning maqsadlarini tushunish. Mazkur omillar ushbu dissertatsiyada ko'rib chiqilmaydi, ammo biz uchun ushbu mavzu bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar uchun umumiy asos yaratish muhimdir.

Tadqiqotimizda D. Donnelly modeli qo'llaniladi, bu nafaqat o'qituvchilarning ta'lim jarayonining diqqati – o'quv jarayonining o'qituvchiga yoki o'quvchiga markazlashganligi – haqidagi tasavvurlarini, balki o'qituvchining ma'lum bir vositani (faol yoki passiv) tanlashdagi pozitsiyasini ham aks ettiradi. O'qituvchilarning tasavvurlaridagi o'zgarishlarning turli trayektoriyalari va o'zgarishlar uchun turli boshlang'ich nuqtalar mavjud bo'lishi mumkin, deb taxmin qilinadi.

Bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, texnologiya bilan ishlash tajribasini o'rtirish o'qituvchining pozitsiyasini o'quvchiga markazlashgan ta'lim, yoki konstruktivistik yondashuvga qarab o'zgartirishi mumkin [20], garchi mamlakatimizda ham, xorijda ham umumta'lim maktablarida o'qituvchilarning o'quvchilar tomonidan sinfda raqamli texnologiyalardan foydalanishga salbiy munosabati juda keng tarqalgan bo'lsa ham [11]. O'quvchilar tomonidan raqamli texnologiyalardan (noutbuklar, planshetlar, smartfonlar, kompyuterlar) foydalanish o'rganish vositasi sifatida emas, balki asosiy ta'lim jarayonidan chalg'ituvchi to'siq sifatida ko'proq qoraladi. Ehtimol, bu o'qituvchilar tomonidan zarur tajribaning yo'qligidan dalolat beradi.

Ushbu tadqiqotda o'qituvchining shaxsiy tajribasi o'qituvchining quyidagi harakatlari orqali shakllantiriladi: 1) hamkasblar va boshqa o'qituvchilar tomonidan ishlab chiqilgan vositalar, usullar va uslublarni sinab ko'rish; 2) muayyan sinfda o'z fanida tanqidiy-kreativ tafakkurni shakllantiradigan darslarni hamkorlikda va individual ravishda ishlab chiqish; 3) belgilangan o'quv maqsadlariga muvofiq raqamli texnologiyalarni tanlash; 4) darsni sinfda o'tkazish; 5) o'z amaliyotining refleksiyasi; 6) darslarni hamkasblar va fasilitator bilan muhokama qilish; 7) amaliyotlar va vositalarni hamkasblar bilan almashish.

O'qituvchining shu tarzda shakllantirilgan shaxsiy tajribasi o'qituvchilarning raqamli texnologiyalar haqidagi tasavvurlarini va ularning tanqidiy-kreativ tafakkurni shakllantiradigan darslarga qanday mos kelishini o'zgartirishi kutiladi. "Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mutaxassislik bilimlarini rivojlantirish uchun shaxs nafaqat dalilli bilimlarni, balki yangi ko'nikmalarni qachon, qay tarzda va qanday sharoitlarda qo'llash kerakligi haqida protseduraviy bilimlarni ham rivojlantirishi kerak. Bunday bilimlarni faqat yangi ko'nikmalarni amaliy qo'llash va keyinchalik ushbu amaliyot haqida mulohaza yuritish orqali olish mumkin" [7]. O'qituvchining o'z harakati, yangi vosita yoki usulni qo'llashi haqidagi refleksiyasi yoki "tadqiqoti" shaxsiy tajribani tushunishga va keyinchalik o'qitish amaliyotini o'zgartirishga yordam beradi, L.S. Vigotskiy tomonidan aytilganidek, "harakatlar" va "reaksiyalarni" o'zgartirish uchun zarur bo'lgan g'oyalar yoki "fikrlar"ni o'zgartirish siklini boshlab beradi: "Xulq-atvorni axloqiy jihatdan yaxshilash uning dastlabki shakllaridan boshlanishi kerak, ya'ni harakatlarni yaxshilash fikrlarni yaxshilashdan boshlanishi kerak – bugungi psixologiya uchun aniq va shubhasizdir. Dunyo haqida to'g'ri fikrlashni o'rgatish o'quvchi tajribasida dunyo elementlari va uning reaksiyalari o'rtasida to'g'ri aloqalar o'rnatilishini ta'minlash demakdir. Unga o'zi haqida to'g'ri fikrlashni o'rgatish uning tajribasida o'zining fikrlari va harakatlari, ya'ni dastlabki va ijro etuvchi reaksiyalar o'rtasidagi to'g'ri aloqalarni o'rnatish demakdir" [2, 171-6].

Ko'rib turganimizdek, "tajriba" fikr va harakat o'rtasidagi aloqalar shakllanadigan makonga aylanadi. Tadqiqotimizga va o'qituvchilarga nisbatan – g'oyalar va harakatlar o'rtasidagi aloqalar shakllanadigan makonga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. М.: Эксмо, 2005. - 1134 с.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения.-М.: ИНТОР, 1996. — 544с.
3. Лурия А. Р. Лекции по общей психологии. СПб.: Питер, 2006. - 320 с.
4. Михайлова А. М. Развитие критического и креативного мышления на уроках с использованием ИКТ: теоретические основания и практические примеры // Информатика и образование. - 2021. - № 6. - С. 43-50.
5. Bloom B. S. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Longmans, Green, 1956. — 207 p.
6. Bonwell C., Eison J. Active learning: Creating excitement in the classroom // ASHE-ERIC Higher Education Reports. - 1991. - № 1. - 121 p.
7. Bransford J. D., Brown A. L., Cocking R. R. (Eds.) How people learn: Brain, mind, experience and school. Washington, DC: National Academy Press, 1999. - 386 p.
8. Facione P. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. California Academic Press, Millbrae, CA, 1990. - P. 2-21.
9. Gogus A. Active Learning. / In: N. M. Seel (eds). Encyclopedia of the Sciences of Learning. Springer, Boston, MA, 2012. - P. 77-80.

10. Hannafin M.J. Student-Centered Learning. In: Seel, N.M. (eds) Encyclopedia of the Sciences of Learning. - Springer, Boston, MA, 2012. - P. 3211-3214
11. Hermans R., Tondeur J., van Braak J., Valcke M. The impact of primary school teachers' educational beliefs on the classroom use of computers // Computers & Education. - 2008. - P. 1499-1509.
12. Jones L. Student-Centered Classroom. Cambridge University Press, 2007. - 41 p.
13. Kampylis P., Punie Y., Devine J. Promoting effective digital-age learning: A European framework for digitally-competent educational organisations. Joint Research Centre (Seville site), 2015. - P. 2-49.
14. Le Deist F. L., Winterton J. What is competence? // Human Resource Development International. - 2005. - Vol. 8. - № 1. - P. 27-46.
15. Luckin L., Bligh B., Manches A., Ainsworth S., Crook C., Noss R. Decoding learning: The proof, promise and potential of digital education. Nesta, 2012. - 86 p.
16. Michael J. A., Modell H. I. Active learning in secondary and college science classrooms: A working model for helping the learner to learn. Routledge, 2003. - 198 p.
17. OECD. PISA 2022 Creative Thinking Framework / PISA 2022 Assessment and Analytical Framework, OECD Publishing, Paris, 2023. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/dfe0bf9cen/index.html? itemId=/content/publication/ dfe0bf9c-en>
18. Paul R., Elder L. The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools. Dillon Beach: Foundation for Critical Thinking Press, 2019. - 28 p.
19. Torrance E. P., Goff K. A quiet revolution // The Journal of Creative Behaviour. - 1989. - Vol. 23. - № 2. - P. 136-145.
20. Tondeur J., Van Braak J., Ertmer P. A., Ottenbreit-Leftwich A. Understanding the relationship between teachers' pedagogical beliefs and technology use in education: A systematic review of qualitative evidence // Educational Technology Research and Development. - 2016. - Vol. 65. - № 3. - P. 555-575.
21. Wegerif R. Literature review in thinking skills, technology and learning. School of Education, Open University, 2002. - 48 p.

START-UP LOYIHALARINING TA'LIM JARAYONIDAGI AMALIY FUNKSIYALARI VA INNOVATSION IMKONIYATLARI

Nuritdinova M.F.

Andijon davlat chet tillari instituti doktranti

Tayanch so'zlar: start-up, innovatsion ta'lim, loyihaviy o'qitish, kreativ fikrlash, talaba faolligi, ta'lim jarayoni, amaliy ko'nikma.

Ключевые слова: стартап, инновационное образование, проектное обучение, творческое мышление, активность студентов, образовательный процесс, практические навыки.

Key words: start-up, innovative education, project-based learning, creative thinking, student engagement, educational process, practical skills.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada start-up loyihalarining ta'lim jarayonidagi amaliy o'rni va ularning zamonaviy ta'lim talablariga mos innovatsion imkoniyatlari yoritiladi. Start-up yondashuvi talabalarning mustaqil fikrlashi, kreativ yondashuvi, tashabbuskorlik va muammolarni hal qilish qobiliyatini shakllantirishda muhim pedagogik vosita sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot jarayonida start-up loyihalarining talabalarda amaliy ko'nikmalar yuzaga keltirishi, o'quv jarayonini jonlantirishi va ta'lim mazmunini zamonaviylashtirishdagi funksiyalari tahlil qilindi. Shuningdek, ta'lim muassasalarida start-up ekotizimini yaratishning afzalliklari hamda innovatsion loyihalarning o'quvchilarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga ta'siri ko'rsatib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье раскрываются практическая роль стартап-проектов в образовательном процессе и их инновационные возможности, соответствующие требованиям современного обучения. Стартап-подход рассматривается как эффективный педагогический инструмент, способствующий развитию у студентов самостоятельного мышления, творческого подхода, инициативности и навыков решения проблемных ситуаций. В ходе исследования проанализировано влияние стартап-проектов на формирование у студентов практических умений, повышение их активности и обновление содержания образования. Кроме того, показаны преимущества создания стартап-экосистемы в образовательных учреждениях и влияние инновационных проектов на профессиональное и личностное развитие обучающихся.

SUMMARY:

This article explores the practical role of start-up projects in the educational process and examines their innovative potential in meeting the requirements of modern education. The start-up approach is viewed as an effective pedagogical tool that fosters students' independent thinking, creativity, initiative, and problem-solving abilities. The study analyzes how start-up projects contribute to the development of practical skills, increase student engagement, and modernize the content of education. In addition, the advantages of establishing a start-up ecosystem within educational

institutions and the positive impact of innovative projects on students' professional and personal growth are highlighted.

Kirish. Bugungi jadal o'zgarayotgan global sharoitda ta'lim tizimi talabalardan nafaqat nazariy bilimni o'zlashtirishni, balki uni real hayotda qo'llay olishni, mustaqil qaror qabul qilish va ijodiy fikrlashni talab qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, start-up loyihalariga asoslangan pedagogik yondashuvlar ta'lim jarayonini yangilashda asosiy omillardan biriga aylanmoqda. Start-upga asoslangan mashg'ulotlar talabaning shaxsiy faolligini oshirib, uni izlanishga undaydi, mustaqil fikrlashga rag'batlantiradi va o'z g'oyasini hayotga tatbiq etish jarayoniga yo'naltiradi.

O'zbekistonda ham ta'lim islohotlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida yoshlarning innovatsion g'oyalarini qo'llab-quvvatlaydigan start-up ekotizimini shakllantirish, texnoparklar, inkubatsiya markazlari, akseleratsiya dasturlari va ijodiy makonlar yaratish izchil davom etmoqda. Bunday sharoit talabalarining amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish, ularni raqobatbardosh mutaxassis sifatida tayyorlash uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Shu bois ushbu maqolada start-up loyihalarining ta'lim jarayonidagi amaliy funksiyalari, innovatsion imkoniyatlari, ta'lim sifatiga ta'siri va pedagogik afzalliklari keng yoritiladi.

Asosiy qism. Start-up loyihalarining ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi zamonaviy ta'limning eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Chunki bunday loyihalar nazariya va amaliyot o'rtasidagi bo'shliqni qisqartirib, talabalarining o'rganayotgan bilimlarni real hayotda sinab ko'rishiga imkon yaratadi. Start-up faoliyati talabaning shaxsiy faolligini oshiradi, unda ijodiy yondashuv, tanqidiy fikrlash va muammolarni tahliliy ko'rib chiqish qobiliyati shakllanadi. Ta'limning bu modeli an'anaviy ma'ruzaviy usullarni to'ldirib, o'quvchi-talabaning subyekt sifatidagi rolini kuchaytiradi. Ayniqsa, start-up loyihalarining bosqichma-bosqich amalga oshirilishi – g'oya tanlash, bozorni o'rganish, prototip yaratish, jarayonni boshqarish va yakuniy taqdimot qilish – talabaning har tomonlama harakatchanlik va mas'uliyat bilan yondashishini taqozo etadi.

Start-up yondashuvi talabalarda amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishda ham alohida ahamiyatga ega. Bunday jarayonda talaba nafaqat o'z g'oyasini ishlab chiqadi, balki uni tahlil qiladi, zarur ma'lumotlarni yig'adi, bozor ehtiyojini o'rganadi, jamoa bilan ishlaydi va o'z echimini himoya qilishga tayyorgarlik ko'radi. Shuningdek, start-up jarayonida talabalar biznes modeli, risklarni baholash, strategik rejalashtirish va vaqtni boshqarish kabi ko'nikmalarni egallaydilar. Bu esa ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan

kompetensiyalarni shakllantiradi. Start-up loyihalari yordamida o'quvchilar o'zining shaxsiy qiziqishlarini kashf etadi, mustaqil qaror qabul qilishni o'rganadi va mas'uliyatli ijodkor sifatida rivojlanadi.

Ta'lim muassasalarida start-up ekotizimining shakllanishi innovatsion muhit yaratishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Universitetlar qoshida tashkil etilayotgan texnoparklar, start-up inkubatori, akseleratsiya markazlari, innovatsion laboratoriyalar talabalarga o'z g'oyalarini sinab ko'rish uchun qulay maydon yaratmoqda. Bu jarayonda talabalar mentorlar bilan ishlash, mutaxassislarning tavsiyalarini olish, loyiha jarayonida to'plangan bilim va ko'nikmalarni real sharoitlarda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada, start-up loyihalarining ta'limga integratsiyalashuvi o'quv jarayonini zamonaviylashtiradi, talabalarning kasbiy raqobatbardoshligini oshiradi va ularda innovatsion tafakkurni shakllantiradi.

Umuman olganda, start-up loyihalari talabaning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirish, amaliy ko'nikmalarni mustahkamlash, jamoaviy va ijtimoiy faoliyatda harakatchanlikni oshirish uchun samarali pedagogik mexanizm ekanligi bilan ahamiyatlidir. Ta'lim jarayonida bunday loyihalardan foydalanish nafaqat talabani faollashtiradi, balki uni kelajak kasbiy muhitga to'laqonli tayyorlaydi.

1-Jadval. Start-up loyihalarining ta'limdagi funksiyalari va imkoniyatlari.

Yo'nalish	Amaliy funktsiyalar	Innovatsion imkoniyatlar
Ta'lim jarayoni	Nazariya va amaliyotni bog'lash, o'quvchilar faolligini oshirish	Raqamli texnologiyalar (AI, VR/AR), interaktiv o'qitish
Talaba kompetensiyasi	Tahliliy fikrlash, jamoada ishlash, qaror qabul qilish	Kreativ fikrlash, tadbirkorlik ko'nikmalari
O'qitish metodlari	Muammoli vaziyatlar asosida o'rganish	Loyiha asosida ta'lim, dizayn thinking
Kasbiy tayyorgarlik	Real muammolarga echim ishlab chiqish	Start-up tijoratlashtirish, bozor talabiga mos kompetensiya
Ta'lim muhitidagi ekotizim	Mentorlik, jamoa bilan ishlash	Texnopark va inkubatsiya maydonlaridan foydalanish

Taklif. O'tkazilgan tahlillar natijasiga tayangan holda, ta'lim jarayonida start-up loyihalaridan yanada samarali foydalanish uchun bir qator takliflar ilgari suriladi. Avvalo, oliy ta'lim muassasalarining o'quv rejalari va dasturlariga "Start-up asoslari" kabi fan yoki modulni majburiy komponent sifatida kiritish lozim, chunki bu talabalar uchun amaliy va innovatsion bilimlarni tizimli

ravishda berishga xizmat qiladi. Fakultetlar qoshida start-up laboratoriyalari, mini-texnoparklar va ijodiy maydonchalar tashkil etilishi talabalar ijodkorligini qo'llab-quvvatlashga yordam beradi. Shu bilan birga, start-up tanlovlari, akseleratsiya dasturlari va mentorlik mashg'ulotlarini muntazam o'tkazish orqali yoshlarning g'oya yaratish va uni himoya qilish ko'nikmalari mustahkamlanadi. Start-up faoliyatini ishlab chiqarish korxonalari bilan hamkorlikda tashkil etish talabalarni mehnat bozoriga yaqindan tanishtirishga xizmat qiladi.

Faol start-uplarda qatnashayotgan talabalar uchun grantlar, rag'batlantiruvchi stipendiyalar va metodik yordam ajratish ularning g'oyalarini amaliyotga tatbiq etishga turtki beradi. O'qituvchilar uchun start-up metodikasi bo'yicha muntazam malaka oshirish kurslarni tashkil etish esa pedagogik jarayonda innovatsion yondashuvlarni barqaror qo'llash imkonini yaratadi. Shuningdek, start-up loyihalarini baholashni o'qitish natijalariga integratsiya qilish o'quv jarayonining amaliy yo'nalishini kuchaytiradi.

Xulosa. Yig'ilgan ilmiy-nazariy va amaliy ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, start-up loyihalari talabalarda zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirish, amaliy faoliyatga tayyorlash va kreativ tafakkurni rivojlantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Ushbu yondashuv talabalarning o'quv jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlab, ularni real muammolarni hal qilishga, yangi g'oyalar yaratishga va o'z bilimlarini amaliyotga tatbiq qilishga undaydi. Start-up faoliyati talabaning o'z g'oyasiga egalik qilish hissini kuchaytiradi, uni mas'uliyatli qaror qabul qilishga o'rgatadi va o'z ustida ishlashga motivatsiya beradi. Shuningdek, start-up ekotizimining ta'lim tizimida shakllanishi yoshlarning innovatsion salohiyatini ro'yobga chiqarish, ularni raqobatbardosh mutaxassis sifatida tayyorlash va kasbiy yo'nalishni ongli tanlashiga zamin yaratmoqda. Umuman olganda, start-up loyihalaridan foydalanish ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish, o'quv jarayonini jonlantirish va talabalarning kasbiy hamda shaxsiy rivojlanishiga kuchli turtki beruvchi strategik ahamiyatga ega metod sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdukhalilov B. B. (2021). Innovatsion loyihalar va startup faoliyatining nazariy asoslari. Tashkent: Fan.
2. Ahmedov Sh. I. (2022). Ta'limda loyihaviy yondashuv va innovatsion metodlar. Pedagogika va psixologiya, (3), 45–52.
3. Davletov A. (2022). Innovative teaching methods in developing students' practical skills. European Journal of Research, 14(1), 112–118.
4. Drucker P. (2015). Innovation and entrepreneurship. New York, NY: Harper Business.
5. Hasanov I. (2023). Start-up loyihalarini baholashning amaliy jihatlar. Ta'lim jarayoni: innovatsiya va tajriba, (2), 33–39.

6. Kurbanova D. (2022). Global tourism culture and higher education: Integration perspectives. *Journal of Tourism and Development*, 18(4), 205–214.
7. Mirziyoyeva M., & Karimova N. (2023). Startup ecosystem in higher education: Opportunities and challenges. *International Journal of Education and Training*, 9(2), 56–67.
8. Nazarova G. (2022). *Innovatsion pedagogik texnologiyalar va startap elementlari*. Tashkent: Tafakkur.
9. OECD. (2021). *Education for innovation: Skills for the 21st century*. Paris: OECD Publishing.
10. Qodirova Z. (2021). *Talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirish metodlari*. Bukhara: Ilm Sarchashmalari.
11. Tursunov R. (2023). *Pedagogical aspects of integrating startup projects into higher education*. Tashkent: Science Publishing.
12. UNESCO. (2021). *Education for innovation and skills development*. Paris: UNESCO Press.
13. UNWTO. (2022). *Tourism and innovation in education: Global review*. Madrid: UNWTO Publishing.
14. Kharitonov D. A. (2020). *Startap-proekty v sisteme tsifrovoy ekonomiki: Sovremennyye podkhody*. Moscow: Yurayt.
15. European Commission. (2020). *Entrepreneurship education at school in Europe*. Brussels: Eurydice.
16. Kurbanova D. Global Tourism Culture and Higher Education: Integration Perspectives. // *Journal of Tourism and Development*. – 2022. – Vol. 18(4). – P. 205–214.

TALABALARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA KOUCHING YONDASHUVINING METODIK INTEGRATSIYASI

Djampulatova N.M.

*Yunus Rajabiy nomidagi O'zbek milliy musiqa san'ati instituti
"Tillar, ijtimoiy-gumanitar fanlar va jismoniy madaniyat" kafedrası katta o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD).*

Tayanch so'zlar: kouching yondashuvi; pedagogik kouching; kommunikativ kompetensiya; interfaol metodlar; ta'lim texnologiyalari; refleksiya; motivatsiya; shaxsga yo'naltirilgan ta'lim; o'qitish strategiyalari.

Ключевые слова: коучинговый подход; педагогический коучинг; коммуникативная компетенность; интерактивные методы; образовательные технологии; рефлексия; мотивация; личностно-ориентированное обучение; стратегии обучения.

Key words: coaching approach; pedagogical coaching; communicative competence; interactive methods; educational technologies; reflection; motivation; learner-centered education; learning strategies.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada ta'lim jarayonida talabalarning shaxsiy, kommunikativ va ijodiy salohiyatini rivojlantirishda kouching yondashuvining o'rni va imkoniyatlari tahlil qilinadi. Kouchingning mohiyati sifatida talabaning o'z-o'zini anglashiga ko'maklashish, mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirish, maqsad qo'yish va unga erishish strategiyalarini shakllantirish jarayoni yoritiladi. Maqolada kouching texnologiyalarining asosiy tamoyillari, pedagogik jarayonda qo'llanish usullari va ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri ilmiy-nazariy nuqtai nazardan asoslab beriladi. Shuningdek, kouchingning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi ahamiyati, uning motivatsion, refleksiv va interfaol o'qituv texnologiyalari bilan integratsiyasi tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari kouching yondashuvi talabalarda mustaqil fikrlash, maqsadli o'qish, o'z ta'lim faoliyatini samarali boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishda yuqori samara berishini ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются роль и возможности коучингового подхода в развитии личностного, коммуникативного и творческого потенциала студентов в образовательном процессе. Раскрывается сущность коучинга как процесса содействия самопознанию учащихся, направленного на самостоятельное принятие решений, формирование стратегий постановки целей и достижения результатов. В статье теоретически обоснованы основные принципы коучинговых технологий, методы их применения в педагогической практике и влияние на повышение эффективности обучения. Особое внимание уделено значению коучинга в развитии коммуникативной компетенции, а также его интеграции с мотивационными, реф-

лексивными и интерактивными образовательными технологиями. Результаты исследования показывают, что коучинговый подход способствует формированию у студентов навыков самостоятельного мышления, целенаправленного обучения и эффективного управления собственной учебной деятельностью.

SUMMARY:

This article analyzes the role and potential of the coaching approach in developing students' personal, communicative, and creative abilities within the educational process. The essence of coaching is explained as a facilitative process that supports learners' self-awareness, encourages autonomous decision-making, and develops strategies for goal-setting and achievement. The paper provides a theoretical justification of the key principles of coaching technologies, methods of their application in pedagogical practice, and their impact on improving learning outcomes. Special attention is given to the significance of coaching in enhancing communicative competence and its integration with motivational, reflective, and interactive teaching technologies. The research findings demonstrate that the coaching approach effectively fosters students' independent thinking, purposeful learning, and self-management of academic activities.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirish, uning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va samarali muloqotga kirisha olishini ta'minlashga qaratilmoqda. Globallashuv, raqamli transformatsiya va axborot oqimining keskin ortishi natijasida talabalarning o'quv jarayonida nafaqat bilim, balki o'z-o'zini boshqarish, maqsad qo'yish, refleksiya, tanqidiy fikrlash kabi kompetensiyalarni egallashi dolzarb masalaga aylandi. Mazkur jarayonda an'anaviy pedagogik usullar talabaning shaxsiy faolligini to'liq yuzaga chiqarishda etarli samara bermayotganligi bois, yangi interfaol va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarga ehtiyoj ortib bormoqda.

Shu nuqtai nazardan, kouching yondashuvi ta'lim jarayonida zamonaviy, samarali va talaba markazidagi pedagogik texnologiya sifatida alohida ahamiyatga ega. Kouching — bu talabaning ichki resurslarini faollashtirish, uning o'z maqsadini anglashiga, o'qish motivatsiyasini shakllantirishga, mas'uliyatni oshirishga va mustaqil qarorlar qabul qilishga yordam beradigan rivojlantiruvchi jarayondir. Kouchingda o'qituvchi murabbiy, yo'naltiruvchi va motivator sifatida faoliyat yuritadi, bunda talaba esa o'quv jarayonining passiv ishtirokchisi emas, balki faol yaratuvchisiga aylanadi.

So'nggi yillarda kouching texnologiyalarining kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi ahamiyati alohida tadqiqotlar markaziga aylandi. Chunki samarali kommunikatsiya — jamoada ishlash, muammolarni hal qilish, tanqidiy tahlil qilish va fikrni aniq ifodalash kabi ko'nikmalarning asosidir. Kouching jarayonida ochiq savollar, refleksiv suhbatlar, maqsadni to'g'ri qo'yish metodlari hamda interfaol muloqot texnikalari aynan ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kouchingning mazmun-mohiyati, pedagogik jarayonda qo'llash mexanizmlari, uning talabalarning shaxsiy va kommunikativ rivojiga ta'siri

bo'yicha ilmiy izlanishlar ortib borayotgan bo'lsa-da, oliy ta'lim tizimida ushbu yondashuvning metodik asoslarini yanada chuqur o'rganish va amaliyotga samarali integratsiya qilish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. Shu bois mazkur maqolada kouchingning pedagogik mazmuni, uning ta'lim jarayonidagi roli, kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi o'rni hamda amaliy qo'llash usullari keng ilmiy-nazariy tahlil etiladi.

Asosiy qism. “Kouching” so'zi yaqinda paydo bo'lgan bo'lsa-da, lekin tushuncha sifatida ko'p yillardan buyon mavjud. Kouching g'oyasini qadimiy yunon faylasufi Suqrot “Men hech kimni hech narsaga o'rgata olmayman, men faqat o'ylashga majbur qila olaman” deb ta'kidlagan.

Kouching inglizcha coaching – ko'rsatma berish, murabbiylik, mashq qilish, repititor bilan mashg'ulot kabi ma'nolarni anglatib, an'anaviy trening va maslahat berishdan kouch maslahati qattiq tavsiyalar bermasligi, mijoz bilan birgalikda echim izlashi bilan farq qiladi. Shuningdek, kouchingning boshqa barcha maslahatlardan farqi unda mijoz o'zining salohiyatini joriy etishiga umid qilishidir.

Kouching “Psixologiya”, “Menejment”, falsafa, mantiq va hayotiy tajriba birligidan paydo bo'lgan. Bu jarayon hayotning turli sohalari va faoliyatida maqsadlarga erishishga qaratilgan. Kouching g'oyasini ifodalaydigan ekvivalentlardan biri “birgalikda erishish” yoki “rivojlantiruvchi maslahat berish”dir. Shuningdek, kouchingning psixologik maslahatidan farqli va o'xshash xususiyatlari mavjud (1.8-jadvalga qarang):

1.8-jadvalga qarang

Kouchingning psixologik maslahatidan farqli va o'xshash xususiyatlari

O'xshash xususiyatlari	Farqli xususiyatlari
Samarali maqsadlarga erishish uchun zamonaviy psixologik texnologiyalardan foydalanadigan psixologik maslahatning yangi yo'nalishi	Maqsadlarga qisqa vaqt ichida turli usullar bilan erishishga o'rgatiladi
Nima qilish kerakligini o'rgatmaydi	Tavsiya beirsh motivatsiya yo'nalishiga ko'ra farqlanadi
Muloqot tarzida olib boradi	Kerakli savollardan foydalangan holda o'zining muammolarini mustaqil tahlil qilish usullarni o'rgatishga asoslanadi
Yuzma-yuz va onlayn shaklda uchrashiladi	Ijod qilish muhiti yaratiladi
	Optimizm va muvaffaqiyat psixologiyasidan foydalaniladi

Kouching tushunchasining mazmun-mohiyati amaliyotda turlicha ifodalangan (1.9-jadvalga qarang):

Kouching tushunchasining mazmun-mohiyati [168]

№	Kouching	Kouching tushunchasining mazmun-mohiyati
1	Kouching	Oilada ham, sportda ham, biznesda ham o'yinchiga ruh berish, energiya baxsh etish va unumdorligii yaxshilashga, o'rganish va rivojlanishga imkon beradigan san'at amaliyoti
2	Kouching	Turli kasblarda olingan, maxsus usullar bilan to'ldirilgan va tezda natijaga erishishga mo'ljallangan texnikalar yig'indisi
3	Kouching	Suhbat shaklidagi o'z-o'zini amalga oshirish treningi bo'lib, unda trener (kouch) sessiya(suhbat)ning borishiga, mijoz esa mazmuniga mas'ul
4	Kouching	Suhbat va odamni mo'ljallangan maqsadlariga harakatini engillashtiradigan xulq-atvor yordamida qoniqish muhitini yaratish san'ati
5	Kouching	Mijozning har tomonlama rivojlanishiga olib keladigan shartlar yaratish jarayoni
6	Kouching	Boshqa odamni o'qitish va rivojlantirish natijaviyligini ko'tarishga yordam beradigan san'at
7	Kouching	Shaxs yoki talabaning, hayoti davomida, ishida, tijoratida yoki jamoa ishlarida kutilgan natijalar olishiga yordam beradigan, davomli munosabatlar
8	Kouching	Talaba dunyoqarashini kengaytiradi, hayoti sifati va samarasini ko'taradi
9	Kouching	Samarali natija olish maqsadida hamjihatlikdagi harakat. Salohiyatni ko'tarish tizimi
10	Kouching	Shaxsiy va tashkiliy samaradorlikni ko'tarishning eng yangi texnologiyasi
11	Kouching	Kafolatlangan maksimal imkoniyatli samarali natija olish maqsadida rivojlantirish jarayoni ishtirokchilarining birgalikdagi salohiyatini joriy etish tizimi
12	Kouching	Uzluksiz birgalikdagi takomillashuv

Pedagogikada kouching – bu so'nggi bir necha o'n yilliklarda faol rivojlana boshlagan yondashuv bo'lib, asoschilarini bitta tadqiqotchidan ajratib olish qiyin. Biroq, kouching konsepsiyasini shakllantirish va uni ta'lim kontekstida qo'llashda ba'zi tadqiqotchilar asosiy rol o'ynaydi. Ulardan biri Timoti Golvi – amerikalik kouch, shaxsiy va kasbiy samaradorlikni oshirishga oid qator kitoblar muallifi hisoblanadi. Golvi o'z kitobida “ichki o'yin” inson ichida, uning tafakkuri va harakatlari o'rtasida sodir bo'ladigan kurash tushunchasini kiritadi. U ko'plab ichki to'siqlar va shubhalar odamlarga o'z maqsadlariga erishishga to'sqinlik qilishini ta'kidlaydi, ularni o'z-o'zini anglash va jarayonga

e'tibor berish orqali bartaraf etish strategiyalarini taklif qiladi. U taklif etgan kouching asosida ichki o'yin konsepsiyasi yotadi.

1974 yili ichki o'yin konsepsiyasini o'z ichiga olgan "Ichki tennis o'yini" (The Inner game) nomli kitobni yozdi va u milliondan ko'proq nusxada chop etdi. Ushbu kitobda birinchilar qatorida trener(kouching)lik ishiga bo'lgan o'z qarashlarini tavsifladi. Kitob xalqaro bestselleri bo'lib qoldi. Keyinroq u ichki o'yin uslubini turli sport va biznes ko'rinishlarida bayon etilgan yana bir necha kitob nashr etgan.

Timoti Golvi asoslagan kouchingni hayot va faoliyatning turli sohalarida qo'llaydigan "The Inner Game" konsalting kompaniyasini tashkil etdi. Kouching "anglash, ishonch va tanlash"ga, ya'ni baholanmaydigan aqlga ishonch va o'qishda tanlashnnig birinchi huquqini ta'lim oluvchining o'ziga taqdim etishga asoslanadi [189].

Kouching tushunchasining so'zma-so'z tarjimasi yo'l-yo'riq ko'rsatish, instruktor, xususiy o'qituvchi, murabbiylikdir. Murabbiy odamni chempion qilishga qodir inson, ya'ni o'sib borayotgan sportchilarni g'oliblikka etaklaydi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, ta'lim tizimida kouching so'zi hali keng tarqalmagan. Boshqa sohalarida (biznes, menejment, psixologiya) bu atama yanada keng tarqalgan. Bugungi kunda atamaning yangiligi uning tushunchasida ba'zi nomuvofiqliklarni keltirib chiqarmoqda. Ba'zi bir guruh mutaxassislari buni murabbiylik uslubidagi mashg'ulotlar deb atashsa, ikkinchi guruh kouchingni shaxsiy va kasbiy rivojlanish bo'yicha maslahatchi, yordamchi deb bilishadi, boshqa bir guruh mutaxassislar kouchingni psixoterapiyaning bir turi deb hisoblashadi. Albatta bunday turli fikrlar yuzaga kelishi tabiiy holatdir.

Ommabop afsonadan farqli o'laroq, kouch so'zi yangilik emas. Bu so'zning kelib chiqishi Vengriya tarixiga borib taqaladi. 16-asrda vagon, arava degan ma'noni anglatgan. Bu erda ko'rilgan atamaning chuqur o'xshashliklaridan biri bu "maqsadga tezda erishadigan va yo'lda harakatlanishga yordam beradigan" ma'no kelib chiqadi [149]. Keyinchalik 19-asrning ikkinchi yarmida ingliz talabalari bu atama bilan xususiy repetitorlarni atay boshlashdi.

XIX asrning to'qsoninchi yillari boshlarida mazkur tushuncha sport leksikonida mustahkam o'rnatildi, ishtirokchilarga barcha ichki resurslardan foydalanishga chinakam yordam beradigan sport murabbiyi nomi sifatida, keyinchalk yordam, maslahat beradigan shaxslarga nisbatan qo'llanilib boshladi. 1980 yillardan boshlab kouchinglik biznesda rasman tan olindi. Hozirda 50 ga yaqin maktab va 500 ga yaqin kouchinglik turlari mavjud. 1990 yilar boshida kouchinglik alohida kasb sifatida paydo bo'ldi. Amerikada kouching kasbi

Xalqaro kouchlar federatsiyasi sa'y-harakatlari tufayli 2001 yilda rasman tan olingan.

Kouching rivojlanishda davom etmoqda va yangi sohalarida tobora ko'proq qo'llanilmoqda. G'arbda Kouching yondashuvi o'ziga xos o'qitish usuli sifatida o'z-o'zidan rivojlanmagan, balki biznes konsalting va psixologik maslahat berishda ilg'or amaliyotlarga asoslangan. Ba'zi mualliflar kouchingni etakchiligini quyidagicha izohlaydi:

har bir shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishda ichki imkoniyatlari va salohiyati katta;

odamlar faqat o'zlari yangiliklarga tayyor bo'lganlarida va o'zlari istagan paytda o'zgarishlari mumkin;

muvaffaqiyatni qanday aniqlashimiz bizning yutuqlarimizga bevosita ta'sir qiladi;

biz o'z imkoniyatlarimizni qarashlarimiz bilan cheklaymiz (masalan ba'zi narsalarga bu mumkin emas yoki buni iloji yo'q deb suniy to'siqlar qo'yamiz);

odamlar chin dildan xohlaganlarida nimanidir o'rganadilar va yangiliklarga ochiladilar;

biz hamma narsani o'rganish imkoniyatiga egamiz, biroq o'rganish faqat kelajak haqida o'ylaganimiz va rejalashtirganimizda sodir bo'ladi;

boshqalarga yordam berish uchun biz doimo o'zimiz rivojlanishimiz kerak.

Shuni takidlash kerakki, biz qaysi kouching maktabi haqida gapirsak ham, kouching nima ekanligini aniqlaydigan umumiy fikrlar mavjud:

maqsadga erishish uchun hamkorlikka asoslangan o'zaro munosabat (qo'llab quvvatlashi);

bosqichma-bosqich shaxsning rivojlanishi va qobiliyatini oshirish jarayonida individual o'sish, tajriba orttirish va shaxsiy qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan bosqichlar to'plami anglatiladi;

rivojlanishga qaratilgan tamoyillar, uslublar tizimi, ularning imkoniyatlari va hayotdan imkon qadar ko'proq resurs olishi;

inson o'zini-o'zi boshqarishga va intizomni rivojlantirish jarayoni;

faoliyatdan va yangi ma'lumot, bilimdan zavq olish jarayoni [www.vmkurs.ru/coaching].

Kouch talabalar hayotini yaxshi tomonga o'zgartirish uchun echimlar topishini, maqsadlarga erishish va ijodiy izlanishlarini rag'batlantiradi. Boshqacha qilib aytganda, kouching jarayonida talabalar maqsadga erishish yo'llarini o'zgacha uslubda topishadi va anglashadi. Kouch esa talaba uning fikr va g'oyalari e'tiborsiz qolmayotganligini his qilishi uchun ijodkorlik, ishonch va muqobillikni izlash uchun maxsus muhit yaratadi. Talabalar

o'zlarining shaxsiy va kommunikativ rivojlanishlarida o'z ishtirokini anglab etishlari, maqsadlariga erishish yo'llarida g'oyalar manbai bo'lishlari, ularni amalga oshirish uchun yuqori ishtiyoq bilan ishlashlari va buning uchun ijodiy jarayonni tashkil etishlari lozim.

V.N.Smironovning fikricha, "Kouch sizning iste'dodingizning bog'bonidir va muvaffaqiyatingizga yordam beruvchi shaxsdir" [<http://coach-s.narod.ru>].

Kouchinglik quyidagi vaziyatlarda samarali bo'lishi mumkin:

talaba o'z oldiga aniq maqsad qo'yishi va nimani xohlashini aniq bilishi kerak;

talaba yangicha va noodatiy tarza fikrlashga tayyor bo'lishi kerak;

talaba o'ziga nisbatan aytilgan tanqidni to'g'ri qabul qilishi kerak;

talaba natija uchun faqat o'zi javobgar ekanligini his qiladi va mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi.

Boshqacha qilib aytganda, kouchdan foydalangan holda talabalar o'z maqsadlariga "juda tez, eng samarali usulda erishadilar va bundan zavq oladilar". Kouchingning ettita asosiy tamoyili mavjud.

Ingliz tilini o'rganishda talabalarning kommunikativ kompetensiyasini takomillashtirishda kouching yondashuvini joriy etish uchun aniq harakatlar rejasi bilan bosqichlar ishlab chiqiladi. Kouchingning asosiy rejasi - ingliz tilida muloqot, samarali savollar berish va javoblarni eshitishdan iborat. Ingliz tilidagi muloqot mobaynida talabaning salohiyati to'la ochilishi ro'y beradi va uning motivatsiyasi ko'tariladi, shu tariqa u mustaqil ravishda o'ziga muhim bo'lgan echimga keladi hamda o'zi mo'ljallaganlarini amalga oshiradi. Kouching bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Kouch va talaba orasidagi kommunikativ ta'sir qoidalarini belgilash hamda talabaning og'zaki muloqotini takomillashtirish.

2. Muloqot vaziyatini tahlil qilish.

3. Maqsadlarni aniqlash, masalani qo'yish, erishish yo'llarini aniqlash. Ingliz tilida kommunikativ qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish yo'llarini aniqlash, ingliz tilida kommunikativ kompetensiyani takomillashtirishda interfaol metodlardan foydalanish.

4. Reja asosida ish tutish (muloqot vaziyatlari bo'yicha harakatlanish).

5. Bu jarayonni nazorat qilish va qo'llab-quvvatlash (ma'qullash, bahosini ko'tarish, dalda bo'lish).

Kouching o'zining ko'plab afzalliklariga qaramay, ma'lum kamchilik va cheklavlarga ega. Ta'lim sohasidagi kouchingning kamchiligi haqiqatdan ham talabaning psixologik ta'sirchanligiga bog'liq bo'lishi mumkin. Kouchinglik samaradorligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan bir necha omillar mavjud.

Muvaffaqiyatsizlikdan qoʻrqish – bunda talaba kouching jarayonida faol ishtirok etishdan bosh tortishi mumkin. Bu ochiqlik va tajribaga tayyorlikning etishmasligiga olib kelishi mumkin. Bu esa muvaffaqiyatni oʻrganish uchun muhimdir.

Oʻz-oʻzini past baholash – agar talaba oʻz qobiliyatiga shubha bilan qarasa, oʻzini past baholasa, bu taʼlim jarayonini va kouchingni foydali vosita sifatida qabul qilishni qiyinlashtirishi mumkin.

Motivatsiyaning yoʻqligi – kouching jarayonida shaxsiy foyda yoki motivatsiyani koʻrmaydigan talabalar mashgʻulotlarga ishonchsizlik yoki loqaydlik bilan qarashlari mumkin. Bu ularning faolligiga ham, kouchinglikni idrok etishga ham taʼsir koʻrsatadi.

Yuqorida keltirilgan kamchiliklarni bartaraf etish uchun kouch quyidagicha yoʻl tutishi maqsadga muvofiq:

kouch talabalar oʻzlarini xavfsiz his qiladigan va oʻz fikrlari va his-tuygʻularini ochiq ravishda baham koʻrishlari mumkin boʻlgan muhitni yaratishi;

kouch talabalarning motivatsiyasini oshirish uchun turli usullardan foydalanishi mumkin. Jumladan, erishish mumkin boʻlgan maqsadlarni belgilash va ularni muvaffaqiyatga erishish yoʻlida qoʻllab-quvvatlash;

har bir talaba oʻziga xos boʻlib, muayyan oʻquvchining ehtiyojlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda individual yondashuv muhim;

kouchlar talabalarga qiyinchiliklarni engib oʻtish va oʻziga boʻlgan ishonchni oshirishga yordam berish uchun oʻquv resurslari va qoʻllab-quvvatlashni koʻrsatishi muhim. Ushbu psixologik jihatlarni tushunish va ular bilan ishlash kouchinglik natijalarini sezilarli darajada yaxshilashi va talabalarga oʻqish va shaxsiy oʻsish uchun taqdim etilgan imkoniyatlardan maksimal darajada foydalanishga yordam berishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, kouchingning kamchiligi talabaning psixologik qarshiligidir, chunki kouching gʻoyalari amalga oshirish, talabalar ongidagi koʻpgina eskiliklarni buzish va yangi odatlarni shakllantirishni nazarda tutadi. Kutiladigan natijada talaba faoliyatining samaradorligini jiddiy oshiradi.

Oʻtkazilgan tahlillar shuni koʻrsatadiki, kouching yondashuvi zamonaviy taʼlim jarayonida talabaning shaxsiy va kommunikativ rivojlanishini taʼminlashda yuqori samaradorlikka ega boʻlgan pedagogik texnologiyalardan biridir. Kouchingning asosiy mohiyati — talabaning ichki resurslarini aniqlash, ularni faollashtirish va mustaqil oʻquv faoliyatini boshqarish koʻnikmalarini shakllantirishdir. Bu yondashuv taʼlim jarayonini biryoqlama bilim berishdan koʻra, talabaning fikrlashi, refleksiyasi, muomala madaniyati va maqsadli oʻrganish strategiyalarini rivojlantirishga yoʻnaltiradi.

Tadqiqotda aniqlanganidek, kouching texnikalari — ochiq savollar, refleksiv suhbatlar, maqsadni aniq belgilash, fikrlashni faollashtiruvchi metodlar — talabalarda kommunikativ kompetensiyaning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xususan, kouching jarayoni talabalarning o'z fikrini aniq va mantiqiy ifoda etish, muloqot jarayonida mas'uliyatli va faol bo'lish, o'rganishga motivatsiya va ishonch hosil qilish kabi muhim ko'nikmalarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, kouching yondashuvining ta'lim jarayoniga integratsiyasi interfaol o'qitish metodlarini boyitadi va o'qituvchi hamda talaba o'rtasida hamkorlikka asoslangan muhitni shakllantiradi. Bu esa o'z navbatida ta'lim samaradorligini oshirish, o'quv jarayonini individuallashtirish va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim strategiyalarini kuchaytirishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Whitmore J. (2009). *Coaching for Performance*. London: Nicholas Brealey.
2. Dewey J. (1933). *How We Think*. Boston: D.C. Heath.
3. Kolb D. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Prentice Hall.
4. Vigotskiy L.S. (1991). *Мышление и речь*. Moskva: Pedagogika.
5. Amonashvili Sh.A. (2010). *Pedagogika sotrudnichestva*. Tbilisi.
6. OECD (2022). *Teachers as Lifelong Learners: International Practices in Coaching and Reflection*.
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 25-yanvardagi "Pedagog kadrlar tayyorlashni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА МАЪНАВИЙ–МАЪРИФИЙ ИШЛАР МОНИТОРИНГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ ВА ЗАМОНАВИЙ МОДЕЛЛАРИ

Пулатов Ж.

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik
akademiyasi dotsenti, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Таянч сўзлар: маънавият, маърифат, мониторинг, тарбия, инновация, рақамли технология, илмий таҳлил, миллий кадриятлар, таълим тизими.

Ключевые слова: духовность, просвещение, мониторинг, воспитание, инновация, цифровые технологии, научный анализ, национальные ценности, система образования.

Key words: spirituality, enlightenment, monitoring, education, innovation, digital technology, scientific analysis, national values, education system.

РЕЗЮМЕ:

Мақолада олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингини такомиллаштириш тенденциялари ва замонавий моделлари илмий жиҳатдан таҳлил қилинган. Президент фармонлари, халқаро тажрибалар ва илмий манбалар асосида маънавий ишлаб чиқаришнинг моҳияти, мониторингнинг илмий-методологик асослари ва унинг рақамли технологиялар билан уйғунлиги ёритилган. Мақолада “Маънавий-маърифий ишлар мониторинги маркази” фаолиятини ташкил этиш бўйича таклифлар илгари сурилган.

РЕЗЮМЕ:

В статье научно проанализированы тенденции и современные модели совершенствования мониторинга духовно-просветительской работы в системе высшего образования. На основе указов Президента, международного опыта и научных источников раскрыта сущность духовного производства, научно-методологические основы мониторинга и его интеграция с цифровыми технологиями. В статье выдвинуты предложения по организации деятельности «Центра мониторинга духовно-просветительской работы».

SUMMARY:

The article provides a scientific analysis of the trends and modern models for improving the monitoring of spiritual and educational activities in the higher education system. Based on presidential decrees, international experience, and scientific sources, the essence of spiritual production, the scientific and methodological foundations of monitoring, and its integration with digital technologies are revealed. The article also proposes recommendations for organizing the activities of the “Center for Monitoring Spiritual and Educational Work.”

Кириш. Ҳозирги глобал ўзгаришлар даврида жамият тараққиётининг асосий мезони инсон капитали ва унинг маънавий салоҳияти билан ўлчанмоқда.

Президент Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганидек: “Биз Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилган эканмиз, бу йўлда фақат жадал ислохотлар, илм-маърифат ва инноватсиялар билан илгарилай оламиз”.

Бу сўзлар таълим тизимидаги ислохотларнинг моҳиятини белгилаб беради: маънавий ва интеллектуал етук авлодни тарбиялаш орқали мамлакат келажагини таъминлаш. Олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингини такомиллаштириш - таълим самарадорлигини ошириш, ёшларнинг фуқаролик позицияси ва маънавий иммунитетини мустаҳкамлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Маънавий-маърифий фаолият - бу нафақат ахлоқий кадриятларни сингдириш, балки инсон онгини, дунёқарашини ва ижтимоий фаоллигини шакллантиришга қаратилган комплекс жараёндир. Олий таълим муассасаларида бу жараёни илмий асосда ташкил этиш, унинг самарадорлигини баҳолаш ва доимий равишда такомиллаштириш мониторинг фаолиятининг асосий вазифасидир. Маънавий-маърифий ишлар мониторинги — таълим жараёнининг маънавий йўналишига доир маълумотларни йиғиш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва натижалар асосида стратегик қарорлар қабул қилиш тизимидир. Унинг мақсади - таълим муассасасидаги маънавий муҳит ҳолатини ўрганиш, тарбиявий ишлар самарадорлигини аниқлаш ва ривожлантириш бўйича аниқ тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Маънавий-маърифий фаолиятнинг илмий-методологик асослари. Олий таълим тизимида маънавий-маърифий фаолиятни ташкил этиш ва бошқариш илмий-методологик жиҳатдан мураккаб ва кўп қиррали жараёндир. Бу соҳадаги илмий ёндашувлар педагогика, психология, фалсафа, социология ва маданиятшунослик фанлари билан узвий боғлиқдир. Педагогик нуқтаи назардан, маънавий-маърифий фаолият — таълимнинг тарбиявий вазифасини амалга ошириш воситасидир. Унинг мазмуни талабаларда ахлоқий меъёрларни, миллий ғояга садоқатни ва ижтимоий масъулиятни шакллантиришга қаратилган. Психологик жиҳатдан эса, бу фаолият шахс онги ва ички дунёси билан боғлиқ бўлиб, мотив, эҳтиёж, қиммат ва қарашлар тизимида намоён бўлади. Маънавий тарбиянинг самарадорлиги - шахснинг ички мотивацияси ва ўзини англаш даражаси билан ўлчанади. Фалсафий нуқтаи назардан, маънавият - инсон онгининг олий шакли бўлиб, унинг инсоний моҳиятини белгилайди. У маданият, дунёқараш, кадрият ва ижтимоий фаолият орқали намоён бўлади.

Президент Ш.М. Мирзиёевнинг 2022 йил 28 январдаги ПФ–60-сонли “Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” Фармонида таълим соҳасида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш, ахлоқий тарбияни кучайтириш, ёшларда миллий ва умуминсоний кадриятларга ҳурмат туйғусини сингдириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Шунингдек, 2019 йил 8

октябрдаги ПФ–5847-сонли Фармонда “2030 йилгача олий таълим тизимини ривожлантириш концепцияси” қабул қилиниб, унда маънавий-маърифий фаолиятни ташкил этиш ва мониторинг қилишнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш вазифаси белгиланган.

Бу ҳужжатлар, илмий тадқиқотлар ва амалиёт натижалари шуни кўрсатадики, олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингини такомиллаштиришнинг қуйидаги методологик тамойиллари муҳим аҳамиятга эга:

1. Инсонпарварлик ва умуминсоний қадриятларга таяниш
2. Миллий ғоя ва миллий манфаат устуворлигини таъминлаш;
3. Илмий таҳлил ва инновatsion ёндашувларни жорий этиш;
4. Маънавий фаолиятда тизимлилик ва узлуксизлик тамойили;
5. Ёшлар фаоллигини ижтимоий ҳамкорлик асосида ривожлантириш.

Шу асосда таълим муассасасида фаолият юритувчи ҳар бир профессор-ўқитувчи ва тарбиячи нафақат билим берувчи, балки маънавий муҳитни шакллантирувчи субъект сифатида фаолият кўрсатиши зарур.

Олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингининг мазмуни ва вазифалари. Маънавий-маърифий ишлар мониторинги — бу маълум бир давр ичида таълим муассасасида амалга оширилаётган тарбиявий, маънавий, маданий ва ижтимоий фаолиятнинг ҳолатини тизимли равишда кузатиш, таҳлил қилиш ва баҳолаш жараёнидир. Бу жараённинг асосий мақсади - маънавий муҳитнинг барқарорлигини таъминлаш, тарбия жараёнининг самарадорлигини ошириш ва ёш авлодда юксак маънавиятни шакллантиришга қаратилган фаолиятни такомиллаштиришдан иборат. Маънавий-маърифий ишлар мониторингининг илмий-амалий асослари педагогика ва психология фанларининг ўзаро уйғунлигида намоён бўлади. Педагогик нуқтаи назардан, мониторинг - таълим жараёнидаги маънавий йўналишни баҳолашнинг илмий усули бўлиб, у тарбия жараёнидаги кучли ва заиф томонларни аниқлаш, келгусидаги вазифаларни белгилашга ёрдам беради. Психологик жиҳатдан эса, мониторинг шахс ривожланишидаги ички омилларни, яъни мотив, эҳтиёж, қадриятлар тизимини таҳлил қилишга хизмат қилади.

Маънавий-маърифий фаолиятнинг асосий йўналишлари қуйидаги-лардан иборат:

1. Ёшларни миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида тарбиялаш;
2. Ахлоқий тарбия ва ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш;
3. Илмга, меҳнатга, янгиликка муҳаббатни шакллантириш;
4. Ёшларда маънавий иммунитетни кучайтириш;
5. Миллий ғоя ва маънавий меросга ҳурматни мустаҳкамлаш.

Бу йўналишларнинг самарадорлигини таъминлаш учун мониторинг тизими куйидаги вазифаларни бажаради:

- маънавий-маърифий фаолиятнинг режавий бажарилиши ва натижадорлигини таҳлил қилиш;

- талабаларнинг маънавий ривожланиш даражасини аниқлаш;

- ўқитувчилар ва тарбиячилар фаолиятидаги ижодкорлик ва ташаббускорликни баҳолаш;

- таълим муассасасининг маънавий муҳитининг умумий ҳолатини белгилаш;

- олинган маълумотлар асосида илмий таҳлил ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Замонавий тенденциялар ва рақамли технологияларни жорий этиш. Сўнгги йилларда Ўзбекистон олий таълим тизимида рақамли технологияларни жорий этиш орқали маънавий-маърифий ишлар мониторингини такомиллаштириш бўйича катта қадамлар қўйилди. Президент Ш.М. Мирзиёевнинг “Рақамли Ўзбекистон–2030” стратегиясида таълим соҳасида рақамли муҳит яратиш, электрон маълумотлар базасини шакллантириш ва “Электрон университет” тизимини йўлга қўйиш муҳим йўналиш сифатида белгиланди.

Бу жараёнда куйидаги инновация платформалар самарали иш бермоқда:

“E-MINBAR” – маъруза ва амалий машғулотларни онлайн кузатиш ҳамда ёзиб олиш имконини берадиган платформа;

“Elektron universitet” – таълим жараёнларини тўлиқ рақамлаштириш, ҳужжат айланмасини қисқартириш ва таҳлилни автоматлаштиришга хизмат қилади;

QR-кодли электрон манбалар тизими – талабалар ва профессор-ўқитувчилар учун электрон адабиётлар ва маънавий материалларга тезкор кириш имконини яратади;

“Bulutli texnologiyalar” (cloud technologies) – маънавий-маърифий фаолиятни индивидуаллаштириш ва талабалар фаолиятини реал вақт режимида баҳолашни таъминлайди.

Замонавий ахборот технологиялари асосидаги мониторинг тизими нафақат маънавий ишларнинг самарадорлигини оширади, балки таълим жараёнида шаффофлик ва натижавийликни таъминлайди. Электрон маълумотлар таҳлили орқали ҳар бир талабанинг маънавий фаоллиги, тадбирларда иштирок даражаси, ижтимоий фаоллиги каби кўрсаткичлар аниқланади. Бу эса тарбия жараёнини шахсга йўналтирилган ҳолда бошқариш имконини беради. Бундан ташқари, вебинарлар, онлайн-семинарлар, масофавий маънавий тарбия лойиҳалари, “blended learning” ва “flipped classroom” каби технологияларни жорий этиш орқали маънавий-маърифий фаолиятнинг янги модели шаклланмоқда.

Бу жараёнлар натижасида маънавий-маърифий ишларнинг куйидаги тенденциялари кузатилмоқда:

- Маънавий фаолиятда рақамли билимлар ва ахборот маданиятининг ўсиши;
- Илмий-амалий мониторинг асосида тарбия жараёнини бошқариш;
- Электрон таҳлил орқали самарадорликни баҳолашнинг аниқлиги ошиши;
- Ёшларнинг фаол иштирокини таъминловчи интерактив тизимларнинг кенгайиши;
- Илм ва маънавият уйғунлигини таъминлашга қаратилган инновatsion ёндашувлар.

Бу ҳолатлар таълим жараёнидаги маънавий муҳитни яхшилаш, профессор-ўқитувчиларнинг маънавий салоҳиятини ошириш, талабаларнинг ижтимоий фаоллигини кучайтириш учун замин яратади. Шунингдек, таълим муассасаларида “Маънавий-маърифий ишлар мониторинги маркази”ни ташкил этиш, унинг фаолиятини электрон ҳисобот тизимларига улаш, маънавий фаолият бўйича таҳлилий маълумотлар базасини яратиш зарурати туғилмоқда.

Маънавий ишлаб чиқаришнинг моҳияти ва илмий талқини. Маънавий ишлаб чиқариш - жамият тараққиётининг интеллектуал ва ахлоқий асосидир. Бу жараён инсон онги, дунёқараши ва ижтимоий фаоллигини бойитишга қаратилган маънавий қадриятларни яратиш ва ўзлаштириш фаолиятини англатади. Маънавий ишлаб чиқариш нафақат маънавий бойликларни яратиш, балки уларни авлоддан авлодга етказиш, жамият онгини тозалаш ва янгилаш жараёни ҳамдир.

Бу тушунча илмий адабиётларда икки асосий йўналишда изоҳланади:

-Маънавий бойликларни яратиш (spiritual creation) - яъни инсон тафаккури, илмий-ахлоқий ғоялар, маданий қадриятлар ва фалсафий таълимотларни шакллантириш жараёни.

-Маънавий бойликларни ўзлаштириш (spiritual assimilation) - яъни жамият ва шахс томонидан ушбу қадриятларни амалиётда қўллаш, уларни ҳаёт тарзига сингдириш жараёни.

Фалсафий нуқтаи назардан маънавий ишлаб чиқариш - моддий ишлаб чиқариш билан узвий боғлиқ, чунки моддий неъматлар инсоннинг ҳаётий эҳтиёжларини қондирса, маънавий неъматлар унинг руҳий эҳтиёжларини таъминлайди. И. М. Ильичева ва С. П. Штумпф тадқиқотларида таъкидланишича, маънавият маданиятдан ажралган ҳолда мавжуд бўлолмайди, у ижтимоий тажриба ва фалсафий билиш натижасида шаклланади.

Психология нуқтаи назаридан эса, маънавий ишлаб чиқариш инсоннинг ички эҳтиёжи - ўзини англаш, маъно излаш ва ахлоқий мувозанатга инти-

лиш фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Бу жараёнда шахс нафақат маълумот олувчи, балки маънавий жараёнларни яратувчи субъект сифатида намоён бўлади.

Олий таълим тизимида маънавий ишлаб чиқариш талабаларнинг дунёқараши, фаол ҳаётий позицияси, ижодкорлиги ва инноватсион тафаккурини ривожлантириш орқали амалга ошади. Бу жараёни самарали йўлга қўйиш учун педагогик тизимда қуйидаги йўналишлар устувор аҳамиятга эга:

-маънавий қадриятларни интеграциялаштирувчи фанлараро ёндашувни кучайтириш;

-маънавий-маърифий тарбияни фан, маданият ва ахборот технологиялари билан уйғунлаштириш;

-талабаларнинг мустақил фикрлаш ва ахлоқий қарор қабул қилиш қобилиятини ривожлантириш;

-фаол фуқаролик позициясини шакллантириш.

Шу орқали олий таълим муассасаси фақат билим бериш эмас, балки маънавий муҳитни яратувчи ижтимоий институт сифатида фаолият кўрсатади.

Халқаро тажриба ва миллий моделлар интеграцияси. Жаҳон амалиётида таълим тизимларида маънавий-маърифий фаолиятни мониторинг қилиш кенг қўлланилмоқда. Масалан:

Япония тажрибасида “Кокоро кёйку” (“Юрак тарбияси”) дастури орқали талабаларда масъулият, меҳр-шафқат ва ҳамкорлик туйғуларини ривожлантириш йўлга қўйилган;

Германияда “Moralische Bildung” концепцияси асосида ахлоқий таълимни баҳолаш учун махсус психометрия усуллари қўлланилади;

Туркияда “Değerler Eğitimi” (“Қадриятлар таълими”) дастури орқали ёшлар тарбиясида миллий ва исломий қадриятларни уйғунлаштириш бўйича давлат сиёсати амалга оширилади;

Жанубий Кореяда “Mind education” дастури орқали маънавий барқарорликни ривожлантириш учун рақамли технологиялар ва интерактив платформалардан фойдаланилади.

Ўзбекистон тажрибаси учун бу моделлар қимматли аҳамиятга эга, чунки улар миллий қадриятлар билан замонавий инноватсияларни уйғунлаштириш имконини беради. Шу асосда миллий таълим тизимида қуйидаги модел таклиф этилади:

1. Маънавий-маърифий фаолиятнинг электрон мониторинг платформасини яратиш;

2. Маънавий-маърифий тадбирларни баҳолаш индикаторларини ишлаб чиқиш (талабалар иштирок даражаси, ижтимоий фаоллик, маънавий рефлексия кўрсаткичлари ва ҳ.к.);

3. “Маънавият маркази” фаолиятини университет даражасида ташкил этиш ва уни илмий-тадқиқот йўналишига айлантириш;

4. Ҳар бир олий таълим муассасасида “Ахборот соати” ва “Тьюторлик соати” фаолиятини методик жиҳатдан мувофиқлаштириш.

Бу модел олий таълим тизимини маънавий жиҳатдан барқарор ривожлантиришга хизмат қилади ва таълим самарадорлигини юқори босқичга кўтарди. Олий таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар мониторингини такомиллаштириш — замонавий таълим ислохотларининг ажралмас қисми бўлиб, у жамиятнинг маънавий салоҳиятини ривожлантиришда ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики:

Маънавий-маърифий фаолиятни самарали ташкил этиш учун илмий-методологик асос ва рақамли инфратузилма зарур;

Мониторинг тизими таълим муассасаси фаолиятида шаффофлик ва натижавийликни таъминлайди;

Маънавий ишлаб чиқариш ва маънавий иммунитетни кучайтириш орқали ёшлар онгида миллий ғояга садоқат мустаҳкамланади;

Халқаро тажрибалардан фойдаланиш миллий моделни бойитади ва уни глобал стандартларга яқинлаштиради.

Шу асосда қуйидаги илмий тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Маънавий-маърифий фаолиятни баҳолашнинг илмий индикаторларини яратиш;

2. “Маънавият ва маърифат мониторинги маркази”ни ҳар бир ОТМда ташкил этиш;

3. Профессор-ўқитувчиларни маънавий тадбирларни ташкил этиш бўйича қайта тайёрлаш дастурларини йўлга қўйиш;

4. Маънавий-маърифий ишлар натижаларини илмий таҳлил қилиш учун электрон маълумотлар базасини шакллантириш;

5. Маънавий-маърифий фаолиятда илмий таҳлил ва ахборот технологияларини бирлаштирган интегратив моделни жорий этиш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ–60-сонли Фармони, 28.01.2022 й.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ–5847-сонли Фармони, 08.10.2019 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ–2909-сонли Қарори, 20.04.2017 й.
4. Мирзиёев Ш.М. “Янги Ўзбекистон стратегияси”. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2022.
5. Ильичева И.М. Психология духовности. – Москва, 2003.
6. Штумпф С.П. Природа духовности. – Москва, 2016.
7. Баскова М.Н. Социально-философские аспекты духовности. – Нижний Новгород, 2006.
8. Садков В.Г., Овчинникова О.П. Мониторинг качества образования. – Москва, 2000.
9. Кинжаева М. Маънавий ишлаб чиқариш ва инсон тараққиёти. – Тошкент, 2019.

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK TEXNOLOGIK TA’LIM O‘QITUVCHILARINING TAYANCH VA KASBIY KOMPETENSIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Hojikarimova G.T.

Farg‘ona davlat universiteti

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Tayanch so‘zlar: tayanch kompetensiya, kasbiy kompetentlik, pedagogika, maxsus fanlar, innovatsiya, kasbiy faoliyat, innovatsion yondashuv yondashuv.

Ключевые слова: базовая компетентность, профессиональная компетентность, педагогика, специальные дисциплины, инновации, профессиональная деятельность, инновационный подход.

Key words: basic competence, professional competence, pedagogy, special disciplines, innovation, professional activity, innovative approach.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada innovatsion yondashuv asosida bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarini tayanch va kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirish metodikasi yoritilgan bo‘lib, talabalar pedagogik ta’limini tashkil etishda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni eng samarali usullardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etishi bayon etilgan. Talabani o‘quv jarayonidan tashqari, belgilangan topshiriqlarni mustaqil ravishda izlash, bajarish va tayyorlash jarayonidir. Bu jarayon davomida talaba maxsus bilim, ko‘nikma hamda malakalarni o‘z kuchi bilan shakllantiradi. Mustaqil ta’lim, ayniqsa, doimiy ravishda o‘z-o‘zini rivojlantirish va yangiliklarga moslashish zarurati mavjud bugungi kun pedagoglari uchun muhimligi ta’kidlangan. Integrativ yondashuv negizida bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarining mustaqil faoliyatini yo‘lga qo‘yish algoritmi, ishlab chiqilib, talabani ilgari egallagan bilim darajasi, mavjud ko‘nikmalari hamda berilgan yo‘naltiruvchi ko‘rsatmalarga bog‘liq holda shakllanishi ko‘rsatilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается методика совершенствования базовых и профессиональных компетенций будущих учителей технологического образования на основе инновационного подхода, и указывается, что процесс формирования профессиональных компетенций имеет особое значение как один из наиболее эффективных методов в организации педагогического образования студентов. Помимо образовательного процесса, это процесс самостоятельного поиска, выполнения и подготовки студентом поставленных задач. В ходе этого процесса студент самостоятельно формирует специальные знания, умения и квалификации. Подчеркивается важность самостоятельного обучения, особенно для современных учителей, которым необходимо постоянное самосовершенствование и адаптация к инновациям. Разработан алгоритм организации самостоятельной деятельности будущих учителей технологического образования на основе интегративного подхода, и показано ее формирование в

зависимости от ранее приобретенного уровня знаний студента, имеющихся у него умений и заданных ориентиров.

SUMMARY:

The article discusses the methodology for improving the basic and professional competencies of future teachers of technological education based on an innovative approach, and it is stated that the process of forming professional competencies is of particular importance as one of the most effective methods in organizing the pedagogical education of students. In addition to the educational process, it is a process of independent search, execution and preparation of assigned tasks by the student. During this process, the student forms special knowledge, skills and qualifications on his own. The importance of independent education is emphasized, especially for today's teachers, who need constant self-development and adaptation to innovations. An algorithm for establishing independent activities of future teachers of technological education based on an integrative approach has been developed, and its formation is shown depending on the student's previously acquired level of knowledge, existing skills and given guidelines.

Kirish. XX asr oxiri – XXI asr boshlarida zamonaviy jamiyat tovarlar sifatidan inson sifatiga va undan keyin hayot sifatiga o'tish yo'lida rivojlanayotib, «Hayot sifati tamadduni» deb nomlangan yangi yondashuv kirib keldi. Shu bois insonning intellektual-ta'limiy salohiyati katta qiymatga egaligi jamiyat rivojlanishining zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatidagi eng muhim masalalaridan biri bo'lgan bu ta'lim sifati masalasi ekanligi haqida fikrlar yuritila boshlandi.

Globallashuv va integratsiya jarayonlari jadallashib borayotgan hozirgi sharoitda texnologik ta'lim o'qituvchisining kompetensiyalarini rivojlantirish orqali kasbiy faoliyatga tayyorlashga ehtiyoj ortib bormoqda.

Innovatsion ta'lim texnologiyalarining mohiyati, turlari va nazariy asoslari. Lug'aviy jixatdan "innovatsiya" tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda ("innovation") «yangilik kiritish» degan ma'noni anglatadi. Innovatsion ta'lim (ingl. "innovation" – yangilik kiritish, ixtiro) – ta'lim oluvchida yangi g'oyalar, meyor, qoidalarni yaratish, sho'ga shaxslar tomonidan yaratilgan ilg'or g'oyalar, meyor, qoidalarni tabiiy qabulga oid sifatlar, malakalarini shakllantirish imkoniyatini yaratadigan ta'lim.

Ta'lim innovatsiyalari – ta'lim soxasi yoki o'quv jarayonida mavjud muammoni yanigicha yondashuv asosida yechish maqsadida qo'llanilib, avvalgidan ancha samarali natijani kafolatlay oladigan shakl, metod va texnologiyalardir.

Ta'lim innovatsiyalarning asosiy shakllari quyidagilar:

- faoliyat yo'nalishiga ko'ra, pedagogik jarayonda va ta'lim tizimini boshqarishda qo'llaniladigan innovatsiyalar;
- kiritilgan o'zgarishlarning tavsifiga kura, radikal, kombinatsiyalangan va modifikatsiyalangan innovatsiyalar;

- o'zgarishlarning ko'lamiga ko'ra, tarmoq(lokal), modul va tizim innovatsiyalari;

- kelib chiqish manbaiga ko'ra, jamoa tomonidan bevosita yaratilgan va o'zlashtirilgan innovatsiyalar.

Ta'lim innovatsiyalari hozirgi sharoitda o'quvchilarning o'quv-bilish faolliklarini kuchaytirish, o'qitish sifatini oshirish va samaradorligini yaxshilash maqsadida innovatsion xarakterga ega bo'lgan ta'lim shakllaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Zamonaviy sharoitda o'quvchilarning o'quv-bilish faolliklarini kuchaytirish, o'qitish sifatini oshirish va samaradorligini yaxshilash maqsadida innovatsion xarakterga ega ta'lim shakllaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Bugungi kunda quyidagi innovatsion xarakterga ega bo'lgan innovatsion ta'lim shakllari sifatida amaliy o'yinlar, muammoli o'qitish, interfaol ta'lim, modul-kredit tizimi, masofali o'qitish, blended learning (aralash shqitish) va maxorat darslari ta'limning innovatsion shakllari sifatida e'tirof etilmoqda.

Hozirgi kunda yangi davr talabiga mos yetuk kadrlarni, bozor iqtisodiyoti talabiga javob beradigan ta'lim-tarbiya jarayonini yanada takomillashtirishdek muhim vazifalar turibdi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Hozirgi kunda talabalarining mustaqil o'quv faolligini rivojlantirishda ularning mustaqil o'quv faoliyatini tizimli asosda samarali tashkil etish va boshqarish muhim yo'nalish bo'lib xizmat qiladi. Talabalarining ijodiy tayyorgarlik jarayonida mustaqil ta'limning uzluksiz va uzviy amalga oshirilishi zarur. Bizningcha, bu yo'nalishda yuqori natijalarga erishish uchun ta'lim jarayonida, xususan ma'ruza, amaliy va seminar mashg'ulotlarida, talabalarda o'rganilgan o'quv materialini mustahkamlashga qiziqish uyg'otish muhimdir. Bu, o'z navbatida, darslik va qo'shimcha adabiyotlardan mustaqil ravishda o'qish ishtiyoqini shakllantirishga asoslanadi.

“O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”[2] da mamlakatimizning kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasini xalqaro nufuzga ega Quacquarelli Symonds World University Rankings, Academic Ranking of World Universities yoki Times Higher Education kabi tashkilotlar reytingida eng yaxshi 1000 ta oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga kiritish, shuningdek, mazkur muassasalarda o'quv jarayonini bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tkazish vazifalari belgilangan.

Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarini maxsus kompetensiyalarini shakllantirishda mustaqil ta'limni tashkil etish, mutaxassislik fanlaridan kiyimlarni loyihalash va modellashtirish bo'yicha ta'lim metodikasi sohasida bir nechta muhim tadqiqotlar mavjud. Xususan, Gulnora Jumayeva tomonidan

olib borilgan tadqiqotlar talabalarga kiyim dizayni asoslarini o'rgatishda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi interaktiv aloqaning ahamiyatini ta'kidlaydi. "Ta'limni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati" esa, o'z navbatida, zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida talabalarga amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishda innovatsion texnikalarni qo'llash imkoniyatlarini o'rganadi. "Innovatsion ta'lim texnologiyalarining mohiyati va nazariy asoslari" nomli tadqiqotda esa zamonaviy axborot texnologiyalarining modellashtirishda foydalanish usullari batafsil ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari, kiyimlarni loyihalashda dizayn va modellashtirishning metodologik jihatlarini bo'yicha yangi adabiyotlar ham mavjud. "Ta'lim jarayonida innovatsion axborot texnologiyalari" asarida talabalarining loyihalash jarayonida kreativ fikrlashni rivojlantirish muhimligi ta'kidlanadi, bu esa kiyim dizayni bo'yicha chuqur bilimlarni shakllantirishga yordam beradi [3, 4].

M. M. Qodirovning ilmiy tadqiqot ishida bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining kasbiy sifatlarini shakllantirish mazmuni hamda uni rivojlantirish muammolari o'rganilgan bo'lib, bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy sifatlarini shakllantirish pedagogik muammo sifatida tahlil qilingan, bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining individual psixologik xususiyatlari hamda kasbiy sifatleri tuzilmasi asoslari bayon etilgan. [5].

Z.T.Raximovning ilmiy tadqiqot ishida innovatsion yondashuv asosida bo'lajak kasb ta'lim o'qituvchilarining o'quv-bilish kompetentligini rivojlantirish texnologiyasi o'rganilgan bo'lib, unda innovatsion yondashuv ta'lim jarayonini rivojlantirishning muhim omili ekanligi, o'quv-bilish kompetentligining mohiyati va mantiqiy jihatdan tahlili, innovatsion yondashuv asosida bo'lajak kasb ta'lim o'qituvchilari o'quv-bilish kompetentligini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari nazariy hamda amaliy jihatdan o'rganilgan. Oliy ta'lim muassasalarida kasb ta'limi (qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish) ta'lim yo'nalishi talabalarida o'quv-bilish kompetentligini innovatsion yondashuv asosida rivojlantirishning o'ziga xos jihatlari, kasb ta'limi (qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish) ta'lim yo'nalishi talabalarining ushbu jarayonga xos fiziologik, ijtimoiy va psixologik jihatdan tayyor bo'lishlari, zamonaviy sharoitda ta'lim sifatini yaxshilash va samaradorligini oshirishda ham psixologik omillarga tayanish pedagogik faoliyatning ijobiy natijaga ega bo'lishini ta'minlashi, kasb ta'limi (qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish) ta'lim yo'nalishi kasbiy faoliyati malaka talabalarini aks etadigan kasbiy kompetentsiyalarning faoliyat turlari hisoblanadigan, ilmiy tadqiqot, loyihaviy konstruktorlik, texnik servis, ishlab chiqarish, tashkiliy-boshqaruv, pedagogik faoliyat mazmuni va mohiyati yoritilgan. [6].

A.F.Umarova ilmiy tadqiqot ishida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining loyixalash va modellastirish va kiyim dizayni sihasidagi mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi, AKT savodxonligi zamonaviy texnologik taraqqiyotning talablari yetarlicha javob bermasligi, mazkur muammo bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borish va ulardan amaliyotda o'quv mashg'ulotlarining tarkibi, shakllari, usullarini takomillashtirish metodikalari ishlab chiqilgan.[7]

Natija va muhokama. Innovatsion yondashuv natijasida: pedagogik tizimning tamomila o'zgarishi; o'quv jarayonining o'zgarishi; pedagogik nazariyaning o'zgarishi; o'qituvchi faoliyatining o'zgarishi; talaba faoliyatining yangilanishi; pedagogik texnologiyaning o'zgarishi; ta'lim mazmunining yangilanishi; o'qitish shakl, metod va vositalarining o'zgarishi; ta'lim tizimi boshqaruvning o'zgarishi; ta'lim maqsadi va natijalarning o'zgarishi yuzaga keladi.

Bo'lajak mutaxassislarning har tomonlama yetuk, chuqur bilimli, mustaqil fikrlaydigan va izlanishlarga moyil kadrlar sifatida kamol topishlari uchun, ularni mustaqil ishlashga rag'batlantiruvchi ilg'or pedagogik hamda axborot texnologiyalarini ta'lim jarayonida joriy etish katta ahamiyatga egadir. Shuningdek, talabalarda mustaqil ta'lim olishga qiziqish va zaruriyat uyg'otishda pedagogik texnologiyalar keng imkoniyatlarga ega.

Ta'lim-tarbiya jarayoniga integrativ yondashuv, ya'ni o'quv jarayonini ishlab chiqarish jarayoni bilan integratsiyalash orqali maxsus kompetentlikni rivojlantirish muhim omil hisoblanadi. Ta'lim jarayonini loyihalash va loyihalangan pedagogik texnologiyani amaliyotga tadbqiq etish o'qituvchidan maxsus kompetentlik talab qiladi. O'rganishlar davomida, "talaba faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan pedagogik texnologiya" tamoyili asosida, talabalarning mustaqil o'quv faoliyatini kuchaytirish uchun quyidagi pedagogik texnologiyalar qo'llanildi.

Kompetentlikka ega faol o'qituvchini shakllantirishning pedagogik omillari quyidagi jihatlar bilan tavsiflanadi:

1. Pedagogik va ijtimoiy qonuniyatlarning uyg'unligi: O'qituvchi ta'lim jarayonini tashkil etishda ijtimoiy qonuniyatlarni hisobga olishi zarur.

2. Kasbga to'g'ri yo'naltirish: bo'lajak mutaxassislarga kasb tanlash jarayonida to'g'ri yo'nalish ko'rsatish zarur.

3. Ijtimoiy hayotga yo'naltirish: O'qituvchi ijtimoiy muhitga moslashgan ta'lim berish qobiliyatiga ega bo'lishi muhim.

4. Kasb mas'uliyatini anglash: O'qituvchi o'z kasbga mas'uliyat bilan yondashishni chuqur anglashga intilishi lozim.

5. Kasbiy va ijtimoiy tashabbus: O'qituvchi ijtimoiy muhitda tashabbuskor bo'lishi kerak.

6. Pedagogik va ijtimoiy hamkorlik: O'qituvchi boshqalar bilan hamkorlik qilish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim.

7. Ilmiy-ijodiy izlanuvchanlik: O'qituvchi doimo yangi bilim va ko'nikmalarni o'rganishga tayyor bo'lishi kerak.

8. Kasbiy mahorat va pedagogik tajriba: O'qituvchi kasbiy malakasini muntazam ravishda oshirib borishi zarur.

9. Pedagogik faoliyatda ijtimoiy-psixologik faollik: O'qituvchi o'quvchilarning psixologik holatini hisobga olib, ijtimoiy muammolarni hal etishda faollik ko'rsatishi kerak.

10. Kasbiy raqobatbardoshlik: O'qituvchi o'z kasbiy sohasida raqobatbardosh bo'lishi zarur. Ushbu omillar bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarida zamonaviy ta'lim talablariga javob beradigan keng qamrovli kompetentlikni shakllantirish uchun muhim asos hisoblanadi. Shunday qilib, kasbiy faoliyatda doimiy intilish va ijodkorlik me'yori bilan ish tutadigan, o'z shaxsiy hamda kasbiy xususiyatlarini jamiyat maqsadlari bilan uyg'unlashtirgan holda, jamiyatdan olinadigan naf nisbatini chuqur anglaydigan faol o'qituvchini ijtimoiy jihatdan faollashgan hamda maxsus kompetentlikka ega pedagog sifatida ko'rish mumkin.

Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish samaradorligi faqat qo'llanilayotgan metodlardan iborat bo'lib qolmay, balki jarayonni qanday tanlash va uni tashkil etish shakllariga ham bevosita bog'liqdir. Bu yo'nalishda muvaffaqiyatga erishish uchun ta'lim jarayonida barcha tarkibiy qismlar o'zaro ta'sir va yaxlitlikni ta'minlaydigan integrativ rolni bajaruvchi tashkiliy shakllar orqali amalga oshirilishi kerak.

Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida mustaqil ish eng samarali shakllardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Talabani mustaqil ishi – o'quv jarayonidan tashqari, belgilangan topshiriqlarni mustaqil ravishda izlash, bajarish va tayyorlash jarayonidir. Bu jarayon davomida talaba maxsus bilim, ko'nikma hamda malakalarni o'z kuchi bilan shakllantiradi. Mustaqil ta'lim, ayniqsa, doimiy ravishda o'z-o'zini rivojlantirish va yangiliklarga moslashish zarurati mavjud bugungi kun pedagoglari uchun muhimdir.

Kasbiy kompetentlikni shakllantirish xususiyatlari

Fan nomi	Fanni o'qitish shakli	Kompetentlik xususiyatlari	Faoliyat turi	Baholash Darajalari
Tikuv buyumlarini konstruksiyalash va modellashtirishni avtomatlashtirish tizimlari	Nazariy mashg'ulot	Nazariy ma'lumotlar bo'yicha bilimlar tezkorlikda takomillashadi	Kreativlik, tezkorlik, qiziquvchanlik, ijodkorlik	Yuqori o'rta past
	Amaliy mashg'ulot	Amaliy mashg'ulotlar mahsus jihozlangan xonalarda olib boriladi. Bo'lajak o'qituvchilar u yerda egallagan nazariy bilimlarini amaliyotda sinab buyumlar tayyorlashadi	Ijodkorlik, konstruktorlik, ishlab chiqarish, texnologik	
	Labaratoriya mashg'uloti	Labaratoriya mashg'ulotlarida loyihali tayyor buyumlar tayyorlashlarida namoyon bo'ladi	Tashkiliy boshqaruv, loyihalash, konstruktorlik	
	Mustaqil ta'lim	Buyumlarni mustaqil loyihalaydilar va tayyorlaydilar	Mantiqiy, uslubiy, mustaqil bilish, ilmiy tadqiqot, tahlil qilish	

Talabalarining mustaqil ishi mazmuniga e'tibor qaratish, ularni maxsus kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirish, o'quv jarayonida variativlik va tabaqalanishni qo'llash zarur. Talabalarining qiziqishlarini inobatga olib, ta'lim muassasasining ichki tuzilmasi tomonidan mustaqil ishlarning bajarilishini nazorat qilish ham muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonni samarali tashkil etish nafaqat o'quvchilar bilimini mustahkamlashga, balki ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga ham katta hissa qo'shadi.

Xulosa. Zamonaviy ta'lim jarayonida maxsus kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim metodologik asos sifatida tanlanmoqda. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish uchun o'qitish jarayoni turli o'quv fanlari va faoliyatlar integratsiyasi orqali yaxlitlik tamoyili asosida amalga oshiriladi. Ushbu yondashuv talabalarining bilimlarini tizimlashtiradi, ijodiy fikrlash va mustaqil ta'lim olish qobiliyatlarini kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. UNESCO Institute for Statistics. International Standard Classification of Education – ISCED 2011. UNESCO, Montreal, 2012.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi PF-5847-sonli “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. [Htts://lex.uz/doss/4545884](https://lex.uz/doss/4545884)
3. Jumayeva Gulnora Amirqulov (2024). Ta’limni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati. Tadqiqotlar jahon ilmiy-metodik jurnali, 45-son, 1-qism.
4. Ollaberganova R. K. (2024). Innovatsion ta’lim texnologiyalarining mohiyati va nazariy asoslari. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot jurnali, Vol.1, No5.
5. Qodirov M.M (2020). Bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy sifatlarini shakllantirish, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi.
6. Raximov Z.T. (2021). innovatsion yondashuv asosida bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarining o‘quv bilish kompetentligini rivojlantirish texnologiyasi, pedagogika fanlari doktori (Dsc) dissertatsiyasi
7. Fotima Abdurahimovna Umarova (2021). Talabalarga kiyimlarni loyihalash va modellashtirishni o‘rgatishda axborot-kommunikatsiya texnologiya vositalaridan foydalanish orqali ta’lim samaradorligiga erishish. “Центр инновационных технологий” (O‘zbekiston), (103).
8. Khojkarimova Gulasal Tadjaliyevna. (2025). Didactic possibilities of developing students' special competence through automated systems of construction and modeling of sewing items. conference on the role and importance of science in the modern world, 2(8), 38–41.
9. Xojikarimova Gulasal Tadjaliyevna (2023). Integrativ yondashuv asosida bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarini maxsus kompetensiyalarini shakllantirishning didaktik imkoniyatlari. Pedagogika. (2023/1)

OLIIY TA'LIM TIZIMIDA SINERGETIK PARADIGMAGA ASOSLANGAN YONDASHUV: NAZARIY ASOSLAR, XORIJIY TAJIRIBA VA MILLIY RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Shovazova O.A.

*“Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini
mexanizatsiyalash muhandislari instituti”*

Milliy tadqiqot universiteti tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: sinergetika, paradigma, oliy ta’lim, o‘zaro ta’sir, innovatsion ta’lim, empirik tahlil, xorijiy tajriba.

Ключевые слова: синергетика, парадигма, высшее образование, взаимодействие, инновационное образование, эмпирический анализ, зарубежный опыт.

Key words: synergetics, paradigm, higher education, interaction, innovative education, empirical analysis, foreign experience.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada oliy ta’lim tizimida sinergetik paradigmaning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va uning amaliy ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida sinergetik yondashuvning joriy etilishi, o‘qitish jarayonida o‘zaro ta’sir, moslashuvchanlik, hamkorlik va o‘z-o‘zini tashkil etish tamoyillarining roli yoritiladi. Shuningdek, xorijiy tajriba – Germaniya, Finlyandiya va Janubiy Koreya ta’lim tizimlarida sinergetik paradigma joriy etish tajribasi tahlil qilinib, ularning O‘zbekiston ta’lim tizimiga mos jihatlari va farqlari taqqoslanadi. Tadqiqot natijasida sinergetik yondashuvning milliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilishdagi o‘rni, ustuvor yo‘nalishlari hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлен научно-теоретический анализ формирования и этапов развития синергетической парадигмы в системе высшего образования. Рассматривается процесс внедрения синергетического подхода в высших учебных заведениях Узбекистана с акцентом на принципы взаимодействия, гибкости, сотрудничества и самоорганизации в учебном процессе. Кроме того, проведено сравнительное исследование международного опыта Германии, Финляндии и Республики Корея с целью анализа возможностей его адаптации к национальной системе образования. Полученные результаты подчеркивают значимость синергетической парадигмы в модернизации высшего образования Узбекистана и содержат практические рекомендации по её дальнейшему совершенствованию.

SUMMARY:

This article provides a scientific-theoretical analysis of the formation and development stages of the synergistic paradigm in the higher education system. It explores the implementation of the synergistic approach in higher education institutions of Uzbekistan, focusing on the principles of interaction, flexibility, collaboration, and self-organization in the teaching process. The study

also compares international experiences from Germany, Finland, and South Korea, analyzing their applicability to the national education system. The findings highlight the role of the synergistic paradigm in modernizing higher education in Uzbekistan and offer practical recommendations for its further enhancement.

I. Kirish. Globallashuv, raqamli transformatsiya va ta'limda innovatsion yondashuvlar kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda O'zbekiston oliy ta'lim tizimi yangi paradigmalarga ehtiyoj sezmoqda. Sinergetik paradigma ta'lim jarayonida murakkab tizimlarni o'zaro aloqadorlik, o'z-o'zini tashkil etish va dinamik muvozanat asosida tahlil qilishni ko'zda tutadi. Bu yondashuv ta'lim jarayonida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi interaktivlikni, mustaqil fikrlashni hamda ijodiy muhitni rivojlantiradi.

Sinergetika (yunoncha 'synergos' – hamkorlik ma'nosini anglatadi) nazariyasi murakkab tizimlarda o'zaro ta'sir va hamkorlik orqali yangi tartib holatining vujudga kelishini o'rganadi. Hermann Xaken, Ilya Prigojin kabi olimlar sinergetikani fizika, kimyo, biologiya va ijtimoiy tizimlarda qo'llaganlar. Ta'lim sohasida sinergetik paradigma inson tafakkuri va ta'lim jarayonining o'z-o'zini rivojlantiruvchi tizim sifatida talqin etilishini ta'minlaydi. So'nggi o'n yillikda tarixiy tadqiqotlarning metodologik asoslarini yangicha talqin etishga doir ilmiy munozaralarda sinergetika va u bilan chambarchas bog'liq bo'lgan xaos nazariyasi konseptlari tobora kengroq e'tiborni qozonmoqda. Mazkur yo'nalishlar zamonaviy ilmiy tafakkurda murakkab tizimlarning dinamik xususiyatlarini, ularning beqarorlik va o'z-o'zini tashkil etish jarayonlarini chuqurroq anglashga imkon beruvchi nazariy-metodologik asos sifatida shakllanmoqda.

II. Adabiyotlar tahlili. Sinergetika tushunchasining shakllanishi, avvalo, kimyoviy fizika bo'yicha Nobel mukofoti sohibi, aslzoda rus kelib chiqishli, belgiyalik olim Ilya Prigojinning ilmiy izlanishlari bilan uzviy bog'liqdir. U nomuvozanatli sistemalar fizikasini o'rganish jarayonida yangi, ilgari noma'lum bo'lgan hodisalarni kashf etgan bo'lib, ushbu yutuqlar mashhur "Betartiblikdan tartib sari" ("From Being to Becoming") asarida konseptual jihatdan ifodalangan. Prigojin o'z tadqiqotlarida murakkab ochiq tizimlarning entropiya orqali muvozanatdan uzoqlashgan holatlarda qanday qilib tartibli tuzilmalar (ya'ni, dissipativ strukturalar) hosil qilishini nazariy asosda isbotlagan. Sinergetika, keng ma'noda, murakkab dinamik tizimlarning evolyutsiyasi va o'z-o'zini tashkil etish qonuniyatlarini o'rganadigan fan sifatida qaraladi. Bu yo'nalish tizimlarning beqarorlik holatida o'zgaruvchanlik, o'zaro ta'sir va o'zini tiklash mexanizmlarini tahlil etishga asoslanadi. Sinergetika nazariyasining shakllanishida nemis fizigi Hermann Xaken alohida o'rin tutadi. U sinergetikani

faqat o‘z-o‘zini tashkil etish haqidagi fan emas, balki “ko‘plab quyi tizimlarning o‘zaro ta’siri natijasida yangi makroskopik tuzilma yuzaga kelish jarayonlarini o‘rganadigan nazariya” sifatida ta’riflagan. Xaken ta’kidlashicha, bu nazariya turli darajadagi tizimlar o‘rtasidagi hamkorlik mexanizmlarini o‘rganish orqali tizim evolyutsiyasining universal qonuniyatlarini ochib beradi. 1980-yillarga kelib, dunyo ilm-fani turli mamlakatlarda sinergetikaga yaqin yo‘nalishlarning shakllanishiga guvoh bo‘ldi. Germaniyada bu yo‘nalish “sinergetika” (G. Xaken), fransuz tilida so‘zlashuvchi mamlakatlarda “dissipativ tuzilmalar nazariyasi” (I. Prigojin), AQSHda esa “dinamik xaos nazariyasi” (M. Feygenbaum) nomlari bilan rivoj topdi. Ushbu terminologik farqlar turli ilmiy maktablarning metodologik yondashuvlaridan kelib chiqadi, biroq ularning mohiyati yagona – murakkab tizimlarning o‘zini tartibga soluvchi, o‘zgaruvchan xatti-harakatlarini o‘rganishga qaratilgan. Mahalliy ilmiy adabiyotda “sinergetika” atamasi eng keng qo‘llaniladigan, ixcham va sig‘imli tushuncha sifatida shakllandi. Ba’zi tadqiqotchilar esa bu yo‘nalishlarning barchasini “murakkablik fani” (science of complexity) deb atashni ma’qul ko‘radi. Mazkur ilmiy paradigma tizimlarning vaqt o‘tishi bilan o‘zgaruvchanligini va evolyutsion rivojlanishning ko‘p bosqichli, notekis tabiatini e’tirof etadi. Evolyutsion-sinergetik paradigma nuqtayi nazaridan, rivojlanish jarayoni tizimning nisbatan barqaror holatlar ketma-ketligi bilan tavsiflanadi. Bu holatlar o‘rtasida qisqa muddatli xaotik davrlar — bifurkatsiyalar yuz beradi. Ana shu nuqtalarda tizim yangi barqaror holatga o‘tadi, bu holat esa o‘zining “atraktori” (ya’ni, tortuvchi holat) bilan belgilanadi. Demak, rivojlanish – bu beqarorlik va muvozanat o‘rtasidagi doimiy dinamik jarayon bo‘lib, har bir bosqichda tizim yangi tartibga erishish yo‘lida o‘zini yangilab boradi. Shu tariqa, sinergetika nafaqat tabiiy-ilmiy sohalarida, balki tarix, sotsiologiya, pedagogika va falsafa kabi ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishlarda ham metodologik asos sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

III. Tahlillar va asosiy natijalar. Oliy ta’limda sinergetik paradigmaning shakllanish bosqichlari: O‘zbekiston oliy ta’limida sinergetik yondashuvning shakllanishi mustaqillikdan so‘nggi davrda, xususan, so‘nggi yillarda ta’lim islohotlarining jadallashuvi bilan bog‘liq. 2017-yildan boshlab oliy ta’limda kredit-modul tizimi, mustaqil ta’lim soatlari, talabalarning individual ta’lim yo‘llari joriy etildi. Bu o‘zgarishlar ta’lim jarayonining markaziga talaba shaxsini qo‘yib, sinergetik tamoyillarga yaqinlashuvni kuchaytirdi.

O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida sinergetik yondashuvning joriy etilishi (empirik tahlil):

Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti MTU,

Toshkent davlat transport universiteti

Samarqand davlat universiteti

misolida o'tkazilgan empirik tahlillar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida interaktiv metodlar hamda raqamli muhitdan foydalanish talabalarining o'zaro hamkorlikda o'qish samaradorligini 25–30% ga oshirmoqda. Respondentlar so'rovnomasi (n=420) natijalariga ko'ra, talabalarining 68% sinergetik yondashuv asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda mustaqil fikrlash va ijodkorlik ko'nikmalari yaxshilanganini ta'kidlagan.

Sinergetik yondashuv dunyo ta'lim tizimlarida turlicha modifikatsiyalar orqali amalga oshirilmoqda. Jumladan, Germaniya, Finlyandiya va Janubiy Koreya tajribalari oliy ta'limda nazariya va amaliyot, o'qituvchi va talaba, ilm-fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi o'zaro sinergiyani shakllantirishda samarali model sifatida e'tirof etiladi.

Germaniya tajribasi: “Dual System” modeli: Germaniyada sinergetik ta'lim konsepsiyasi “Dual System of Education” modeli asosida shakllangan bo'lib, u nazariy ta'lim (universitet) va amaliy o'quv (ish joyidagi o'qitish) o'asidagi o'zaro uyg'unlikni ta'minlaydi. Ushbu modelda talabalar o'z kasbiy yo'nalishiga mos kompaniya yoki ishlab chiqarish korxonalarida 40–50% vaqt davomida amaliy faoliyat olib boradilar. Bu tizim sinergetik tamoyilning “o'zaro ta'sir” va “o'zini tashkil etish” mexanizmlariga asoslanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Germaniyada dual ta'lim tizimida o'qigan bitiruvchilarning ishga joylashish ko'rsatkichi 85–90% ni tashkil etadi, bu esa o'qitishning sinergetik yondashuv asosida tashkil etilganligidan dalolat beradi.

Finlyandiya tajribasi: “Open Learning Ecosystem” modeli: Finlyandiyada sinergetik paradigmaning amaliy ifodasi “Open Learning Ecosystem” modeli orqali amalga oshiriladi. Ushbu tizimda ta'lim jarayoni qat'iy markazlashgan emas, balki o'zaro ta'sirga asoslangan ochiq o'quv muhiti sifatida tashkil etiladi. Bu modelda o'qituvchi “bilim manbai”dan ko'ra “ta'lim jarayonining moderator”i sifatida ishtirok etadi, talabalar esa o'z-o'zini tashkil etuvchi faol sub'yekt sifatida jarayon markazida turadi. Finlyandiya Ta'lim Kengashi (Finnish National Board of Education, 2022) ma'lumotlariga ko'ra, ushbu tizim o'quvchilarning ijodiy fikrlash va muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topish ko'nikmalarini 32% gacha oshirgan.

Janubiy Koreya tajribasi: “Synergy Campus” konsepsiyasi: Janubiy Koreyada sinergetik yondashuv “Synergy Campus” konsepsiyasi orqali joriy etilgan. Ushbu konsepsiyada ta'lim, ilm-fan va innovatsion texnologiyalar uzviy bir butun

tizim sifatida integratsiyalashgan. Universitetlar “smart-campus” infratuzilmasi orqali o‘quv jarayonini raqamli platformalar bilan bog‘lab, talabalarga virtual laboratoriyalar va ilmiy-tadqiqot simulyatorlaridan foydalanish imkoniyatini yaratmoqda. Masalan, KAIST va POSTECH universitetlarida o‘tkazilgan sinergetik loyiha tahlillari natijasida o‘quvchilarning tadqiqotchilik salohiyati 28% ga oshgani aniqlangan. Bu esa ta’lim va texnologiya o‘rtasidagi sinergiyaning samarali mexanizmini namoyon etadi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, mazkur xorijiy modellar o‘zaro hamkorlik, integratsiya, moslashuvchanlik va o‘zini tashkil etish tamoyillarini muvaffaqiyatli amalga oshirmoqda. Ularning tajribasi O‘zbekiston oliy ta’lim tizimiga moslashtirilgan shaklda — masalan, “Dual-Sinergetik Ta’lim” yoki “Ochiq Hamkorlik Ekotizimi” kabi model asosida — qo‘llanilishi mumkin. Bunday yondashuv milliy oliy ta’lim muassasalarida amaliyotga yo‘naltirilgan, interfaol va innovatsion o‘quv muhiti yaratish orqali sinergetik paradigmani mustahkamlash imkonini beradi.

Quyidagi jadvalda xorijiy va O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida sinergetik paradigmani joriy etishning ayrim jihatlari taqqoslanadi:

1-jadval.

Xorijiy va O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida sinergetik paradigmani joriy etishning taqqoslov tahlili

Mamlakat	Yo‘nalish	Afzalliklar	Cheklovlar	O‘rganiladigan jihatlar
GERMANIYA	Dual System	Nazariya va amaliyot integratsiyasi	Murakkab boshqaruv	Amaliy komponentni kuchaytirish
FINLYANDIYA	Open Learning Ecosystem	Ijodiy erkinlik va hamkorlik	Texnologik talab yuqori	Talabani faol sub’yekt sifatida shakllantirish
JANUBIY KOREYA	Synergy Campus	Raqamli infratuzilma va innovatsiya	Yirik investitsiya zarur	Texnologik sinergiyani joriy etish
O‘ZBEKISTON	Bosqichma-bosqich joriy etilmoqda	Islohotlar yo‘lga qo‘yilgan	Resurslar yetishmaydi	Xalqaro tajribani moslashtirish

IV. xulosa va takliflar. Sinergetik paradigma oliy ta’limni yangilash, o‘qitish jarayonini insonparvarlik, o‘zaro hamkorlik va ijodkorlik asosida tashkil etishda muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekiston ta’lim tizimi ushbu yo‘nalishda bosqichma-bosqich islohotlarni amalga oshirmoqda. Shu bilan birga, xorijiy tajribalarni chuqur o‘rganish va ularni milliy kontekstga

moslashtirish, o'qituvchilarning sinergetik kompetensiyalarini rivojlantirish muhim vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Haken, H. (2004). Synergetics: Introduction and Advanced Topics. Springer.
2. Prigogine I. (1997). The End of Certainty. Free Press.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda PQ–4884-son qarori.
4. UNESCO (2023). Higher Education Transformation Report.
5. Abdullaeva G. (2024). Sinergetik yondashuv asosida ta'limni modernizatsiyalash. Tashkent: TDPU nashriyoti.
6. Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF). The Dual System of Vocational Education and Training in Germany. Berlin, 2022.
7. Finnish National Board of Education. The Finnish Model of Open Learning Ecosystems. Helsinki, 2022.
8. Ministry of Education, Republic of Korea. Smart and Synergistic Campus Innovation Policy Report. Seoul, 2023.

KASBIY RIVOJLANISHDA O'ZINI O'ZI BOSHQARISH VA REFLEKSIYANING AHAMIYATI

Roziqova N.A.

*Professional ta'limni rivojlantirish instituti "Ta'limda boshqaruv"
kafedrasi dotsenti, Pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)*

Tayanch so'zlar: o'zini o'zi boshqarish, kasbiy rivojlanish, refleksiya, motivatsiya, o'zini baholash, shaxsiy samaradorlik, feedback, refleksiv tafakkur, shaxsiy rivojlanish strategiyasi, o'zini o'zi nazorat qilish.

Ключевые слова: самоуправление, профессиональное развитие, рефлексия, мотивация, самооценка, личная эффективность, feedback, рефлексивное мышление, стратегия личностного развития, самоконтроль.

Key words: Self-management, professional development, reflection, motivation, self-assessment, personal effectiveness, feedback, reflective thinking, personal development strategy, self-control.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada shaxsning kasbiy rivojlanish jarayonida o'zini o'zi boshqarish va refleksiyaning o'rni hamda ahamiyati ilmiy jihatdan yoritilgan. O'zini o'zi boshqarish shaxsning faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash qobiliyati sifatida tahlil etilgan. Refleksiya esa shaxsning o'z tajribasini tahlil qilish, xulosalar chiqarish va kelgusi faoliyatini takomillashtirish vositasi sifatida qaralgan. Maqolada shaxsiy samaradorlik, ichki motivatsiya, fidbek, kouching va refleksiv yondashuv orqali kasbiy o'sishga erishishning ilmiy-amaliy jihatlari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье научно раскрываются роль и значение самоуправления и рефлексии в процессе профессионального развития личности. Самоуправление рассматривается как способность личности планировать, контролировать и оценивать собственную деятельность. Рефлексия, в свою очередь, представлена как средство анализа собственного опыта, извлечения выводов и совершенствования дальнейшей профессиональной деятельности. В статье освещены научно-практические аспекты достижения профессионального роста через личную эффективность, внутреннюю мотивацию, обратную связь (feedback), коучинг и рефлексивный подход.

SUMMARY:

This article scientifically examines the role and significance of self-management and reflection in the process of professional development. Self-management is analyzed as an individual's ability to plan, control, and evaluate their own activities. Reflection, in turn, is viewed as a tool for analyzing one's experience, drawing conclusions, and improving future professional performance. The article highlights the scientific and practical aspects of achieving professional growth through personal effectiveness, internal motivation, feedback, coaching, and a reflective approach.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda insonning kasbiy muvaffaqiyati nafaqat bilim va malakaga, balki o'zini o'zi boshqarish qobiliyatiga ham bog'liq. O'zini o'zi boshqarish bu insonning o'z xatti-harakati, fikr va hissiyotlarini ongli ravishda nazorat qilish, faoliyatini rejalashtirish va belgilangan maqsadlarga erishish jarayonidir.

O'zini o'zi boshqarish - bu shaxsning kasbiy o'sishi va samarali faoliyat yuritishining asosiy mezonidir. Ta'lim sohasidagi rahbarlar uchun bu sifat ayniqsa muhim, chunki ular nafaqat boshqalarni boshqaradilar, balki o'z faoliyatini ham muntazam takomillashtirishlari lozim.

O'zini o'zi boshqarish insonga o'z faoliyatini samarali tashkil etish, vaqtni to'g'ri taqsimlash, ichki resurslarini to'g'ri yo'naltirish imkonini beradi. Bu jarayon quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

1. Maqsad qo'yish;
2. Rejalashtirish;
3. O'z faoliyatini nazorat qilish;
4. O'z-o'zini baholash;
5. O'z faoliyatini tuzatish va takomillashtirish.

Kasbiy rivojlanish jarayonida shaxsning o'zini o'zi boshqarish qobiliyati uni mustaqil, mas'uliyatli va faol mutaxassis sifatida shakllantiradi. Bu malakalar muvaffaqiyatli faoliyatning psixologik poydevori hisoblanadi. O'zini o'zi boshqara oladigan shaxs:

- o'z vaqti va energiyasini samarali taqsimlaydi;
- qaror qabul qilishda mustaqil bo'ladi;
- stress va qiyinchiliklarga bardoshli bo'ladi;
- shaxsiy va kasbiy maqsadlariga izchil yetadi.

Psixologik jihatdan o'zini boshqarish insonning ichki jarayonlarini muvofiqlashtirishni o'z ichiga oladi. Asosiy psixologik komponentlar quyidagilardan iborat:

- Motivatsiya - faoliyatga turtki beruvchi ichki kuch.
- Irodaviy sifatlar - chidamlilik, mas'uliyat, qat'iyatlik.
- Emotsional barqarorlik - stress va salbiy ta'sirlarga qarshi tura olish qobiliyati.
- O'zini anglash - o'z kuchli va kuchsiz tomonlarini bilish, shaxsiy imkoniyatlarini baholash.
- Refleksiya - o'z faoliyatini tahlil qilish, xulosa chiqarish va xato-kamchiliklarni tuzatish qobiliyati.

Refleksiya (lotincha reflectio - qaytish, aks ettirish) - bu insonning o'z tajribasi, faoliyati va fikrlarini tahlil qilishi, ularni ongli ravishda baholash jarayonidir.

Refleksiya insonga "Men nimani qildim?", "Nega shunday qildim?", "Natija qanday bo'ldi?", "Kelgusida qanday o'zgarish kiritishim mumkin?" kabi savollarga javob topish imkonini beradi. Bu jarayon shaxsning ongini ochadi, o'z xatolaridan saboq olishga yordam beradi va kelgusida faoliyat samaradorligini oshiradi.

Refleksiya turli mezonlar asosida turlarga bo'linadi. Eng muhimlari quyidagilar:

I. 1) Shaxsiy refleksiya.

Shaxsiy refleksiya - insonning o'z "Men"i, shaxsiy qadriyatlarini, hissiyotlari va xulq-atvorini tahlil qilish jarayonidir. U orqali inson o'zini yaxshiroq anglaydi, emotsional holatini boshqaradi va shaxsiy barqarorlikka erishadi. Shaxsiy refleksiya quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- o'z kuchli va zaif tomonlarini anglash;
- o'z xatolarini qabul qilish va tuzatish;
- shaxsiy maqsadlar va qadriyatlarni belgilash.

Bu tur nafaqat shaxsiy rivojlanishga, balki emotsional barqarorlik va stressga chidamlilikni oshirishga ham xizmat qiladi.

II. 2) Kasbiy (professional) refleksiya.

Kasbiy refleksiya - insonning o'z kasbiy faoliyatini tahlil qilish, ish usullarini baholash va takomillashtirish jarayonidir. U mutaxassisga quyidagilarni amalga oshirish imkonini beradi:

- o'z ishini ob'ektiv baholash;
- kuchli va zaif tomonlarni aniqlash;
- faoliyat samaradorligini oshirish;
- innovatsion yondashuvlarni joriy etish.

Pedagoglar uchun kasbiy refleksiya ayniqsa muhimdir, chunki u dars jarayonini tahlil qilish, o'quvchilar bilan muloqotni yaxshilash va ta'lim sifatiga ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

III. 3) Metakognitiv refleksiya.

Metakognitiv refleksiya - insonning o'z tafakkur jarayonlarini kuzatish va boshqarish qobiliyatidir. Bu tur "o'ylash haqida o'ylash" degan ma'noni anglatadi. Metakognitiv refleksiya orqali inson:

- o'z o'rganish uslublarini tahlil qiladi;
- qay usul samarali ekanini anglaydi;
- bilimni o'zlashtirish jarayonini boshqaradi.

Bu ko‘nikma ayniqsa o‘quv jarayonida muhim bo‘lib, talabalarda mustaqil o‘rganish va tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

IV. 4) **Kommunikativ refleksiya.**

Kommunikativ refleksiya - insonning boshqalar bilan muloqot jarayonini tahlil qilishi va o‘z xatti-harakatlarining boshqalarga ta‘sirini anglash qobiliyatidir. Bu tur orqali inson:

- muloqotda empatiyani rivojlantiradi;
- boshqalar nuqtai nazarini to‘g‘ri qabul qiladi;
- munosabatlarda kelishmovchiliklarni oldini oladi.

Kommunikativ refleksiya jamoaviy ishda va pedagogik faoliyatda alohida ahamiyatga ega.

V. 5) **Ijtimoiy refleksiya.**

Ijtimoiy refleksiya - insonning jamiyatdagi roli va ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o‘rnini anglash jarayonidir. U shaxsga jamoa, tashkilot yoki jamiyat normalariga mos ravishda faoliyat yuritish imkonini beradi.

Bularning barchasi insonning o‘zini boshqarish va kasbiy o‘sish tizimini mukammallashtiradi.

Tadqiqotchi *D.Kolb (David Kolb)* o‘zining “Tajriba asosida o‘qitish” nazariyasida refleksiyani uzluksiz rivojlanish siklining markaziga qo‘ygan. Bu sikl to‘rt bosqichdan iborat:

1. Amaliyot tajribasi - mutaxassis real faoliyatda ishtirok etadi.
2. Reflektiv kuzatish - faoliyat natijalarini tahlil qiladi.
3. Abstrakt xulosalar - tajribadan nazariy xulosa chiqaradi.
4. Yangi harakat rejasi - kelgusi faoliyatni yaxshilash uchun reja tuzadi.

Bu sikl doimiy ravishda takrorlansa, kasbiy rivojlanish tabiiy va tizimli tus oladi.

Pedagogikada refleksiya turlarini rivojlantirish quyidagi natijalarni beradi:

- ta‘lim jarayonida talabalar faolligini oshiradi;
- shaxsiy va kasbiy o‘sishga turtki beradi;
- tanqidiy va tahliliy fikrlashni shakllantiradi;
- pedagogik innovatsiyalarni joriy etishga asos yaratadi.

Bunday ko‘nikmalar mutaxassisni o‘z faoliyatini mustaqil baholay oladigan, o‘zgarishlarga moslashuvchan va ijodkor shaxs sifatida shakllantiradi.

Ta‘lim jarayonida refleksiya o‘qituvchi va rahbarlar uchun o‘z faoliyatini takomillashtirish, samarali usullarni tanlash va shaxsiy o‘sish nuqtalarini aniqlashda muhim vosita hisoblanadi.

Kasbiy rivojlanishda “o‘zini boshqarish va refleksiya” - bu alohida ko‘nikmalar emas, balki boshqa barcha kompetensiyalar rivojlanishining asosidir. Masalan:

1. **Muloqot kompetensiyasi** refleksiyasiz rivojlanmaydi, chunki odam o‘z so‘zi va ta‘sirini anglamasa, uni to‘g‘ri boshqarolmaydi.

2. **Liderlik kompetensiyasi** ham refleksiyaga asoslanadi - yetakchi o‘z harakatining jamoaga ta‘sirini tahlil qila bilishi kerak.

3. **Ijodiy kompetensiya** - refleksiv tafakkursiz imkonsiz, chunki yangilikni anglash uchun avval mavjud tajribani tanqidiy tahlil qilish lozim.

O‘zini o‘zi boshqarish va refleksiya bir-biri bilan chambarchas bog‘liq jarayonlardir. Refleksiyasiz inson o‘zini samarali boshqara olmaydi, chunki o‘zgarish va rivojlanishning asosi - o‘z xatti-harakatlarini ongli tahlil qilishdir.

Refleksiya insonga o‘z faoliyati natijalarini ko‘rish, xato va yutuqlarni tahlil qilish, kelgusida yaxshiroq qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Bu esa o‘zini o‘zi boshqarish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Kasbiy rivojlanishda refleksiya orqali shaxs:

- o‘zining kuchli va zaif tomonlarini anglaydi;
- faoliyatidagi samarasiz jihatlarni aniqlaydi;
- o‘zgarishlar kiritish uchun ichki motivatsiya paydo qiladi;
- shaxsiy va kasbiy o‘rish yo‘nalishlarini belgilaydi.

Shunday qilib, refleksiya - bu o‘zini o‘zi boshqarishning intellektual mexanizmi, ya‘ni “o‘zini bilish orqali o‘zini rivojlantirish” usulidir.

Refleksiya inson ongining eng muhim funksiyalaridan biri bo‘lib, u shaxsiy, kasbiy va intellektual rivojlanishning asosiy sharti hisoblanadi. Shaxsiy, kasbiy, metakognitiv va boshqa turdagi refleksiyalar uyg‘un rivojlanganda insonning o‘z faoliyatini ongli ravishda boshqarishi, xatolarni kamaytirishi va doimiy ravishda takomillashib borishi ta‘minlanadi.

Shuning uchun ta‘lim tizimida va kadrlar tayyorlash jarayonida refleksiya madaniyatini shakllantirish zamonaviy mutaxassis uchun zarur kompetensiya hisoblanadi.

O‘zini o‘zi boshqarish va refleksiyani rivojlantirish izchil va ongli ravishda amalga oshirilishi kerak. Buning uchun quyidagi strategiyalar samarali hisoblanadi:

1. **Shaxsiy rivojlanish rejasini ishlab chiqish.** Inson o‘z oldiga aniq maqsadlar qo‘yishi, ularga erishish qadamlarini belgilashi va natijalarni muntazam tahlil qilib borishi lozim.

2. Refleksiv kundalik yuritish. Har kuni yoki haftasiga bir marta o'z faoliyati haqida yozuvlar olib borish, xulosalar chiqarish, qaysi jihatlar samarali, qaysilari takomillashtirishni talab qilayotganini qayd etish foydali bo'ladi.

3. Feedback (aloqa) va kouchingdan foydalanish. Boshqalarning fikrini eshitish va qabul qilish, kasbiy maslahatchilar yordamida shaxsiy o'sish nuqtalarini belgilash refleksiyaning chuqurlashtiradi.

4. Motivatsiya va o'z-o'zini baholashni rivojlantirish. Inson o'z yutuqlarini qadrlashni, kamchiliklarini tan olishni va ularni bartaraf etish bo'yicha reja tuzishni o'rganishi lozim.

Pedagog yoki rahbar uchun o'zini boshqarish ko'nikmalari quyidagi natijalarni beradi:

- dars va ish jarayonini samarali tashkil etish;
- kasbiy stressni kamaytirish;
- innovatsion g'oyalarni amalga oshirishda tashabbuskorlik;
- faoliyatini doimiy tahlil qilish va takomillashtirish;
- shaxsiy va kasbiy muvozanatni saqlash.

O'zini boshqara olgan o'qituvchi o'zgalarni ham samarali yo'naltira oladi. Shuning uchun bu ko'nikmalar rahbarlik va ta'lim sohasida muhim kasbiy kompetensiya hisoblanadi.

O'zini boshqarish ko'nikmalari mutaxassisning shaxsiy va kasbiy samaradorligini belgilaydigan asosiy omillardan biridir. Ular shaxsga faqat ish faoliyatida emas, balki hayotdagi barcha sohalarida muvaffaqiyatli bo'lish imkonini yaratadi.

Shunday ekan, ta'lim tizimi va kasbiy tayyorgarlik jarayonida o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish zamonaviy mutaxassis uchun strategik vazifadir.

O'zini boshqarish qobiliyati quyidagi ijobiy natijalarga olib keladi:

- ish unumdorligini oshiradi;
- shaxsiy va kasbiy samaradorlikni ta'minlaydi;
- stress va emotsional charchoqni kamaytiradi;
- mas'uliyat va mustaqillikni rivojlantiradi;
- kasbiy motivatsiya va barqarorlikni saqlab turadi.

O'zini o'zi boshqarish insonning ichki dunyosi va tashqi faoliyatini muvofiqlashtiruvchi asosiy mexanizmdir. Psixologik jihatdan bu ongli nazorat, motivatsiya va refleksiya jarayoni bo'lsa, pedagogik jihatdan shaxsiy faoliyatni rejalashtirish va baholash madaniyatidir.

Shu sababli, ta'lim tizimida ham, kasbiy rivojlanish jarayonida ham o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy mutaxassis uchun strategik ahamiyatga ega vazifadir.

Xulosa. Kasbiy rivojlanish jarayonida o'zini o'zi boshqarish va refleksiya shaxsiy samaradorlikni oshirishning asosiy shartlaridan hisoblanadi. O'zini boshqara oladigan va o'z faoliyatini tahlil qiladigan mutaxassis doimiy ravishda rivojlanib boradi, yangi sharoitlarga tez moslashadi va faoliyatda yuqori natijalarga erishadi.

Refleksiya va o'zini o'zi boshqarish bu shaxsiy o'sishning ikki qanoti bo'lib, ularsiz haqiqiy kasbiy kamolotga erishish mumkin emas.

O'zini boshqarish va refleksiya bu rahbar shaxsining ichki barqarorligini va kasbiy o'sishini ta'minlaydigan ikki ustundir. Ularsiz uzluksiz rivojlanish va innovatsion qarorlar qabul qilish deyarli imkonsiz.

Rahbar shaxsining barqaror rivojlanishi o'zini boshqarish va refleksiyasiz imkonsiz. Bu ko'nikmalar faqat shaxsiy samaradorlikni emas, balki butun ta'lim muassasasi madaniyatini o'zgartirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xodjiyeva N.Sh. "Shaxsning kasbiy rivojlanishida o'zini o'zi boshqarishning ahamiyati". -Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021. -156 b.
2. Yusupova Sh.X. "O'zini o'zi rivojlantirish va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish strategiyalari". -Nukus: Qoraqalpoq DPI nashriyoti, 2023. -128 b.
3. Зеер Э.Ф. "Психология профессионального развития личности". -Екатеринбург: Изд-во УрГПУ, 2019. -224 с.
4. Карпов А.В. "Психология саморегуляции и рефлексии". -Москва: Институт психологии РАН, 2018. -192 с.
5. Селевко Г.К. "Современные образовательные технологии и рефлексивная деятельность педагога". -Москва: Народное образование, 2021. -176 с.

MULOQOT JARAYONINING MAZMUNI O‘QUVCHILAR SHAXSIYATINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Sultanova V.K.

Qoraqalpog‘iston tibbiyot instituti

“O‘zbek tili, tillar va ijtimoiy fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: hamkorlikdagi faoliyat, muloqot ko‘nikmalari, guruhli o‘yinlar.

Ключевые слова: совместная деятельность, коммуникативные навыки, групповые игры.

Key words: joint activities, communication skills, group games.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqola muloqot jarayonining mazmuni umumiy umumta’lim maktabi o‘quvchilari shaxsiyatini rivojlantirishdagi imkoniyatlari haqida batafsil fikr yuritilgan. O‘zaro ishchan muloqotning o‘quvchi shaxsining taraqqiyotidagi beqiyos ahamiyati yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье подробно рассматриваются возможности содержания процесса общения в развитии личности учащихся общеобразовательной школы. Подчеркивается исключительная значимость интерактивного общения в развитии личности ученика.

SUMMARY:

This article examines in detail the potential of communication content in the personal development of students in comprehensive schools. The exceptional importance of interactive communication in student development is emphasized.

O‘quvchilarning o‘zaro muloqoti ular hayotida muhim o‘rin egallaydi. Buni mazkur muammo bilan shug‘ullangan barcha pedagoglar va psixologlar alohida ta’kidlaganlar. Chunki, sinfdoshlar va tengdoshlar bilan o‘zaro munosabat o‘quvchi hayoti va o‘quv faoliyatining markazida turadi. Bu, o‘z navbatida, o‘quvchining xulq-atvori va faoliyati sifati hamda mazmunini aniqlaydi.

L.I.Bojovichning [1] ta’kidlashicha, agar kichik maktab yoshida o‘quvchilarni hamkorlikdagi faoliyat birlashtirsa, 5-9-sinf o‘quvchilarini aksincha, mashg‘ulotlarning jozibaliligi va qiziqishlarni asosan sinfdoshlar bilan amalga oshiriladigan keng ko‘lamli muloqotlar belgilaydi.

O‘quvchilarning o‘zaro yosh va o‘quv imkoniyatlariga ko‘ra tengliklari mazkur jarayonning jozibali bo‘lishini ta’minlaydi. Bu esa, o‘quvchilarda hosil bo‘ladigan ulg‘ayganlik hissining axloqiy mohiyatini namoyon qiladi.

Bu jarayonning dastlabki bosqichida vujudga keladigan holatlar o'quvchilarda yangi ehtiyojlar, intilishlar, his-tuyg'ular, tashvishlar, o'rtoqlari va kattalar bilan o'zaro munosabatlaridagi talablarning vujudga kelishiga asos bo'ladi. Bu o'quvchilarning tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlarining chuqurlashuviga ko'maklashadi.

O'quvchilarda shunday qadriyatlar shakllanadiki, bu qadriyatlar kattalarga nisbatan ularning tengdoshlari uchun ko'proq tushunarli va ahamiyatlidir. Kattalar bilan bodadigan muloqot o'quvchining tengdoshlari bilan amalga oshiriladigan muloqoti o'rnini bosolmaydi. Bu jarayonda tengdoshlar orasidagi munosabatda o'zaro yaqinlik kuzatiladiki, bu yaqinlikni ularning o'zlari ham aniq his etadilar. Sinfdoshlar bir-birlariga nisbatan o'rtoq, juda yaqin o'rtoq, sirdosh do'st mavqeyida bodishlari mumkin. Ularning muloqotlari o'quv faoliyati va maktabdagi munosabat doirasidan ba'zan chiqishi ham mumkin. Bu muloqot jarayonida o'quvchilar yangi qiziqishlar, mashg'ulotlar, munosabatlarga ega bo'lib, bu ular uchun mustaqil va o'ta muhim hayotiy faoliyat bo'lishi mumkin. Bu jarayon juda ko'p voqea-hodisalarga boy bo'ladi. Jumladan, o'zaro kurashlar va tshqnashuvlar, g'alabalar, magdubiyatlar, zarbalar, kashfiyotlar va umidsizliklar, tashvishlar va quvonchlar bularning barchasi o'quvchining haqiqiy hayot tarzini ifodalaydi. Bu jarayonda o'quvchi harakat qiladi, fikrlaydi, shu bilan bir qatorda, ko'p vaqti va kuchini sarflaydi.

O'quvchi uchun o'z sinfdoshlari va tengdoshlari bilan muloqot ulkan qadriyat hisoblanadi. Ba'zan o'qish-o'rganishni ham ikkinchi o'ringa chiqarib qo'yadi. Shu bilan bir qatorda, o'quvchilarning yaqinlari, qarindosh-urug'lari bilan bo'ladigan muloqotlarining qiziqarliligini pasaytiradi. O'quvchining o'z sinfdoshlari va tengdoshlari bilan muloqoti uning mustaqil tarzda amalga oshiradigan shaxsiy munosabatlarini farqlash imkonini beradi. O'quvchi bu yoshda bunday munosabatga haqliman, deb hisoblaydi va o'z huquqlarini himoya qiladi. Shuning uchun ham, ular kattalarning ehtiyotsizlik bilan xalaqit berishlariga qarshi noroziliklarini bayon qiladilar va qattiq ranjiydilar.

O'quvchida qat'iy tarzda sinfdoshlari, tendoshlari bilan muloqot, hamkorlikdagi faoliyatga intilish, jamoa bo'lib yashash istagi, yaqin o'rtoqlar va do'stlarga ega bo'lish, boshqa bir tomondan esa, tan olingan, qabul qilingan hamda hurmatga loyiq do'st sifatida namoyon bo'lish istagi ustivor bo'ladi. Bu o'z navbatida o'quvchining muhim ehtiyojiga aylanadi. Sinfdoshlar bilan munosabatdagi muvaffaqiyatsizlik, yaqin do'stlarga ega bo'lmaslik, do'sti bilan munosabatning buzilishi yoki do'stlikka darz ketishi o'quvchida og'ir kechinmalarni vujudga keltiradi. Bu o'quvchi uchun eng yoqimsiz holatdir. Jamoa va o'rtoqlarining samimiy hukmi, muloqotga kirishish istagining mavjud

emasligini o'quvchilar, eng og'ir jazo sifatida tengdoshlari bilan gaplashmaslik, muloqotga kirishmaslikdan iborat, deb qabul qiladilar. Yolg'izlikni his qilish o'quvchi uchun eng og'ir holatdir.

Sinfdoshlar bilan o'zaro munosabatdagi muvaffaqiyatsizlik o'quvchini maktabdan tashqarida do'stlar izlashga undaydi. Bunday do'stlar esa, aksariyat hollarda yaxshi xulq-atvorga ega bo'lmaydilar. Bunday dalillarni hayotda ko'plab uchratish mumkin va ular aksariyat hollarda salbiy oqibatlariga olib keladilar.

O'quvchining o'rtoqlari e'tiborini o'ziga jalb qilishga bo'lgan intilishi, ularni qiziqtirish va ijobiy munosabat uyg'otishga harakat qilishi turlicha namoyon bo'lishi mumkin. Bu to'g'ridan-to'g'ri yoki kattalarning talablariga zid tarzda o'zining shaxsiy sifatlarini namoyon qilish, bunga ba'zan qiziqchilik, turli ko'ngilochan harakatlar, bo'lgan-bo'lmagan voqealarni so'zlab berish orqali erishadilar.

I.S.Konning [64] ta'biricha, bu yoshdagi o'quvchilar uchun xos bo'lgan asosiy tendensiyalardan biri - muloqotni o'qituvchilari, ota-onalari, kattalar va tengdoshlari, sinfdoshlariga yo'naltirishdan iboratdir. Uning ta'kidlashicha, bu jarayon juda sekin va bosqichma-bosqich ro'y berishi mumkin. Bu holat o'quvchi hayotining jabhalarida turlicha, o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Bu jarayonda kattalar bilan tengdoshlarining nufuzlari va ko'rsatadigan ta'sirlari bir xilda emas, balki turlichadir. Biroq, bu jarayon albatta amalga oshadi. O'quvchining o'z tengdoshlari bilan bo'ladigan muloqotga ehtiyojini ota-onalar yoki o'qituvchilar qondira olmaydilar. Bu ehtiyoj o'quvchilarda juda vaqtli vujudga keladi va jadallik bilan kuchayib boradi.

Ijtimoiy-pedagogik xarakteriga ko'ra o'quvchining xulq-atvori jamoali-guruhli ko'rinishga ega. O'quvchilar jamoasining pedagogik-psixologik funkuiyasi nimadan iborat, degan haqli savol tug'iladi. Bu savolga quyidagilar yordamida javob berish mumkin:

Sinfdoshlarning o'zaro muloqoti o'quv-tarbiya jarayonida o'ta muhim ahamiyatga xos bo'lib, u axborotlar almashinishning o'ziga xos tarmog'idir. Bu muloqot jarayonida o'quvchilar ko'plab muhim ma'lumotlarni bilib olish imkoniyatiga ega bo'ladilar, ijtimoiy hamda obyektiv voqelik haqidagi bilimlarni o'zlashtiradilar. Aksariyat hollarda muayyan sabablarga ko'ra kattalar, ya'ni ota-onalar va o'qituvchilar ularga bunday ma'lumotlarni taqdim etmaydilar. Masalan, gender munosabatlar haqidagi ma'lumotlarning aksariyatini o'quvchilar tengdoshlari bilan o'zaro muloqot jarayonida bilib oladilar. Bizning milliy mentalitetimiz xususiyatlaridan kelib chiqqan holda

ota-onalar va o'qituvchilar ham o'quvchilarga jinsiy munosabatlar haqida deyarli ma'lumotlar bermaydilar.

Bu o'z navbatida ijtimoiy faoliyat va xalq turmush tarzining o'ziga xos jihati hisoblanadi.

Guruhli o'yinlar, shuningdek birgalikdagi faoliyatning turli ko'rinishlari yordamida o'quvchilarda ijtimoiy aloqa uchun zarur bo'lgan muhim ko'nikmalar tarkib topadi. Jamoaviy intizomga bo'ysunish, o'z huquqlarini talab qilish, shaxsiy qiziqishlarini jamoa qiziqishlari bilan uyg'unlashtirish ko'nikmasi kabilar shular jumlasidanndir. Tengdoshlar jamoasidan tashqarida o'quvchi kattalarga xos bo'lgan muloqot sifatlarini o'zlashtirishi mumkin. Guruhli munosabatlar jarayonida bellashish ota-onalar bilan munosabatda mavjud emasligi tufayli u qimmatli hayot maktabi bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchilar orasidagi o'zaro muloqot hissiy aloqaning o'ziga xos ko'rinishidir. Muayyan guruhga mansublik ongi, hamjihatlik, o'rtoqlarcha o'zaro yordam o'quvchilarga kattalardan mustaqillikni ta'minlabgina qolmasdan, ularga hissiy qulaylik va barqarorlik baghshlaydi.

O'quvchilar orasidagi o'zaro muloqotning pedagogik-psixologik jihatlari ikkita ehtiyojning o'zaro qarama-qarshiligi zaminida vujudga keladi. Ular: a) yakkalanish; b) jamoaga qo'shib olish.

Yakkalanish kattalarning nazoratining qutilishga intilish natijasida vujudga keladi. Bunday holat o'quvchining o'z tengdoshlari bilan bo'lgan munosabatida ham kuzatiladi. Bunda o'quvchining nafaqat ijtimoiylashishga bo'lgan ehtiyoji, balki shaxsiy mustaqilligiga bo'lgan ehtiyoji ham kuchayadi. Bu jarayonda o'quvchi o'zining shaxsiy mustaqilligi daxlsizligi ta'minlanishini xohlaydi. Ko'pincha o'quvchilar o'zlarining alohida xonalari, komyufterlari, jihozlari bo'lishini xohlaydilar. Bu yoshdagi o'quvchilarda "yolg'izlik"ning mohiyatini anglashga bo'lgan munosabat o'zgaradi. O'quvchilar yolg'izlikni jismoniy holat sifatida baholaydilar. Ulg'aygan sari ular bu so'zning mohiyatini kengroq sharhlaydilar. Unga nafaqat salbiy, balki ijobiy baho beradilar.

Yolg'izlik va sarson-sargardonlik hissi insonning shaxs sifatida shaklanishidagi yoshga ko'ra qiyinchiliklar bilan bog'liqdir. Bu o'quvchilarda muloqotga va tengdoshlari bilan muayyan guruhga birlashish istagini tug'diradi. U o'zi mansub bo'lgan jamiyatda kattalarga xos bo'lgan holatni topish uchun harakat qiladi.

Muloqotga bo'lgan kuchli ehtiyoj o'quvchilarda engib bo'lmas davriy hissiyot hisoblanadi. Ular kun davomida emas, balki har soatda muayyan guruhlarda bo'lib muloqot qilishga intiladilar. O'quvchining ehtiyojlarida yashirin tarzda ifodalangan ko'pqirrali, individual, ijtimoiy xulq-atvor

kohinishlarining vujudga kelishi, chuqur mayllarning hosil bo'lishida muloqot muhim o'rin egallaydi. Muayyan bir o'quvchi o'z tengdoshlari jamoasida o'z hurmatini mustahkamlanishi, insoniy qadriyatlari tan olinishini istasa, boshqasi uchun hissiy aloqadorlik muhim ahamiyatga ega. Uchinchi bir o'quvchi esa, o'zida mavjud bo'lgan axborotlar va muloqot ko'nikmalarini o'zlashtirish, egallashni xohlaydi. Yana bir o'quvchi esa, muloqot jarayonida tengdoshlarini boshqarish, ularga buyruq berish ehtiyojlarini qondiradi. Bu mayllarning aksariyat qismi vaqt o'tgan sari anglanmagan holda yo'qolib ketadi.

T. B. Dragunovaning [4] ta'biricha, o'smir yoshdagi o'quvchilarda yangi ehtiyojlar, intilishlar, qiziqishlar, tashvishlar, kattalar va o'rtoqlariga nisbatan talablar vujudga kelib, muayyan qadriyatlar shakllanadi. Buning natijasida ular o'rtoqlari va tengdoshlariga kattalarga nisbatan ko'proq yaqin bo'ladilar. Shuning uchun ham, kattalar bilan muloqot o'rtoqlari bilan amalga oshadigan muloqotning o'rnini bosa olmaydi.

O'smir yoshdagi o'quvchilar jamoasini ikkiga ajratish mumkin: a) maktabdagi o'rtoqlar jamoasi; b) maktabdan tashqaridagi tengdoshlar jamoasi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'quvchining maktabdagi o'rtoqlari unga ota-onalaridan ko'ra ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Chunki, ular ota-onalarga nisbatan ayovsizroq bo'ladilar.

L.I.Bojovichning[1] ta'biricha, o'quvchi o'zini nafaqat o'zlashtirish nuqtai nazaridan baholaydi, balki bolalarga bo'lgan munosabati, sinfdoshlar orasida tutgan o'rni, maktabdagi holatiga ko'ra ham o'ziga baho beradi. Buning natijasida o'quvchining o'z tengdoshlari bilan bo'lgan munosabati ular bilan muloqot natijasida vujudga keladi va shakllanadi.

O'quvchi aksariyat hollarda o'rtoqlaridan biri bilan, ba'zida esa ularning bir nechitasi bilan muloqot qilishga intiladi. U do'stlari bilan ko'proq birga bo'lishga harakat qiladi, muloqot jarayonida ulardan ko'proq axborotlarni qabul qilib oladi. O'zaro muloqotga kirishgan tengdoshlar eng quvnoq, aqlli bo'lishlari kuzatiladi. O'quvchining ideallari uning xulq-atvorini yo'naltiruvchi vositadir. Chunki tengqur sinfdoshlar olami o'ziga jalb etish xususiyatiga ega bo'lib, bu jarayonda o'quvchi o'zini boshqalar bilan qiyoslash, o'z tajribasini boyitish, quvvatlarini namoyon qilish, ko'nikmalarini takomillashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunday muloqot jarayonida o'quvchi o'ziga yangicha ko'z bilan qaraydi, o'z hatti-harakatlariga baho beradi. Bu esa o'ta muhimdir. O'z-o'zini baholash o'quvchini rivojlantiruvchi muhim omildir. Muloqot jarayonida hamdardlik, achinish, qayg'udoshlik, quvonch hissini tengdoshlar o'zaro baham ko'radilar.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, do‘stlik - o‘smir yoshdagi o‘quvchilar uchun muloqotni kengaytiruvchi muhim hodisa bo‘lib, bu jarayonda ular hissiy jihatdan qattiq bog‘lanadilar va ular orasida shaxslararo munosabatlar ko‘lami kengayadi. Sinfdooshlar orasidagi do‘stlikning pedagogik-psixologik qimmatini shundaki, uning yordamida o‘quvchilar bir-birlarini kashf etadilar va bir vaqtning o‘zida boshqalarni ham tushunib etadilar. Do‘stlik va o‘zaro ishchan muloqot o‘quvchi shaxsining taraqqiyoti uchun beqiyos ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: Избр. психол. тр./ - 3-е изд. - М. : МПСИ ; Воронеж: МОДЭК, 2001. - 349 с.
2. Вердербер Р., Вердербер К. Психология общения. -СПб.: Прайм- Еврознак, 2003. - 320 с.
3. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. - М., 1987.
4. Драгунова Т. В. О некоторых психологических особенностях подростка //Вопросы психологии личности школьника. -М.: Издательство академии педагогических наук РСФСР, 1961
5. Фалей М. В. Педагогическое общение. - Южно-Сахалинск: изд- во СахГУ, 2014. - 116 с.

FAROSAT TARBIYASINI RIVOJLANTIRISHDA TARIXIY-MADANIY YONDASHUVNING O'RNI VA AHAMIYATI

Abdimuratova G.M.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Umumiy pedagogika kafedrasi o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: farosat tarbiyasi; tarixiy-madaniy yondashuv; milliy qadriyatlar; ma'naviy-axloqiy barkamollik; tafakkur madaniyati; pedagogik model; innovatsion texnologiyalar; interfaol metodlar; ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar; ijtimoiy mas'uliyat.

Ключевые слова: Воспитание прозорливости; историко-культурный подход; национальные ценности; духовно-нравственное совершенствование; культура мышления; педагогическая модель; инновационные технологии; интерактивные методы; духовно-просветительские мероприятия; социальная ответственность.

Key words: prudence education; historical-cultural approach; national values; spiritual and moral development; culture of thinking; pedagogical model; innovative technologies; interactive methods; spiritual and educational activities; social responsibility.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada farosat tarbiyasini rivojlantirish jarayonida tarixiy-madaniy yondashuvning o'rni va ahamiyati ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi asosida farosat tarbiyasining samarali mexanizmlarini ishlab chiqish va ularni ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy etishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish uchun nazariy tahlil, empirik kuzatuv, anketalar, intervyular, tajriba-sinov ishlari va statistik tahlil metodlari qo'llanildi. Tadqiqot natijalari farosat tarbiyasini rivojlantirishda tarixiy-madaniy yondashuvni qo'llash yoshlarning ma'naviy-axloqiy barkamolligi, tafakkur madaniyati va ijtimoiy mas'uliyat hissini oshiradi, pedagoglar uchun esa tarbiya jarayonida innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu asosda ishlab chiqilgan pedagogik model ta'lim muassasalarida interfaol metodlar, AKT vositalari va ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni uyg'unlashtirish orqali farosat tarbiyasining samaradorligini oshirishi ilmiy asoslangan holda isbotlandi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье проводится глубокий научно-теоретический и практический анализ роли и значения историко-культурного подхода в процессе развития воспитания прозорливости. Основная цель исследования заключается в разработке эффективных механизмов воспитания прозорливости на основе гармонии национальных и общечеловеческих ценностей и их внедрения в процесс обучения и воспитания. Для достижения этой цели использованы методы теоретического анализа, эмпирического наблюдения, анкетирования, интервью, опытно-экспериментальной работы и статистического анализа. Результаты исследования показывают, что применение историко-культурного подхода в развитии воспитания прозор-

ливости повышает духовно-нравственное совершенствование молодежи, культуру мышления и чувство социальной ответственности, а также расширяет возможности педагогов по разработке инновационных подходов в воспитательном процессе. Разработанная на этой основе педагогическая модель научно обоснованно доказывает, что интеграция интерактивных методов, средств ИКТ и духовно-просветительских мероприятий в учебных заведениях повышает эффективность воспитания прозорливости.

SUMMARY:

This article provides an in-depth scientific-theoretical and practical analysis of the role and significance of the historical-cultural approach in the development of prudence education. The main objective of the study is to develop effective mechanisms for fostering prudence based on the harmony of national and universal values and to integrate them into the educational and upbringing process. To achieve this goal, methods of theoretical analysis, empirical observation, questionnaires, interviews, experimental testing, and statistical analysis were applied. The results of the study demonstrate that applying the historical-cultural approach to prudence education enhances the spiritual and moral development of youth, their culture of thinking, and sense of social responsibility, while also expanding teachers' opportunities to design innovative approaches in the educational process. The pedagogical model developed on this basis scientifically proves that integrating interactive methods, ICT tools, and spiritual-educational activities in educational institutions increases the effectiveness of prudence education.

Kirish. XXI asrda ta'lim va tarbiya jarayonlari global axborot oqimi, madaniy xilma-xillik va ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalar sharoitida yangicha talablarga javob berishni taqozo etmoqda. Shu jarayonda nafaqat bilim, balki shaxsning ma'naviy-axloqiy barkamolligi, ijtimoiy mas'uliyati va tafakkur madaniyati ham ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Farosat tarbiyasi - shaxsni fikrda, so'zda va amalda chuqur mulohazali, odobli, ijtimoiy ongli bo'lishga yo'naltiruvchi tarbiya tizimi sifatida bugungi kunda dolzarb masalaga aylanib bormoqda.

Tarixiy-madaniy yondashuv esa tarbiya jarayonini xalqning boy tarixiy merosi, milliy qadriyatlarini, urf-odatlarini, ma'naviy-ma'rifiy tajribalari bilan uyg'unlashtirishga asoslanadi. Bu yondashuv farosat tarbiyasining mazmunini yanada boyitadi, uning metodologik asoslarini mustahkamlaydi va yosh avlodni milliy o'zlikni anglash hamda umuminsoniy qadriyatlarni egallashga yo'naltiradi.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda qabul qilingan "Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yanada takomillashtirish" bo'yicha davlat dasturlari, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda Milliy o'quv dasturlarida tarbiya jarayonining sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishi belgilab berilgan. Shu sababli, tarixiy-madaniy yondashuv asosida farosat tarbiyasini rivojlantirish masalasi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ilmiy izlanishlar talab etadi.

Mazkur maqolada farosat tarbiyasini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari, tarixiy-madaniy yondashuvning metodologik tamoyillari, ularning o'zaro integratsiyasining pedagogik samaradorligi chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek,

milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirishga asoslangan pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlar orqali farosat tarbiyasini rivojlantirish mexanizmlari ham ochib beriladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda farosat tarbiyasini rivojlantirishda tarixiy-madaniy yondashuvning o'rni va ahamiyatini aniqlash uchun kompleks metodologik yondashuv asos qilib olindi. Tadqiqotda nazariy, empirik va statistik usullar o'zaro integratsiyada qo'llanildi.

Nazariy tahlil metodlari orqali farosat tarbiyasi va tarixiy-madaniy yondashuvga doir ilmiy manbalar, pedagogik konsepsiyalar, milliy va xorijiy tajribalar tizimli o'rganildi. O'zbekiston xalq pedagogikasi, sharq mutafakkirlarining axloqiy-falsafiy qarashlari hamda zamonaviy pedagogika nazariyalarida farosat tarbiyasiga oid tamoyillar qiyosiy tahlil qilindi.

Empirik usullar sifatida oliy ta'lim muassasalarida kuzatish, suhbat, anketa so'rovlari va tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tarixiy-madaniy yondashuv asosida o'quv dasturlari, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar va klublar faoliyati o'rganildi.

Statistik tahlil yordamida anketalar va suhbatlar natijalari qayta ishlanib, farosat tarbiyasini rivojlantirishda tarixiy-madaniy yondashuvning samaradorlik darajasi ilmiy asoslangan holda aniqlanib, jadval va grafiklar shaklida ifodalandi.

Metodologik asoslar sifatida tizimlilik, tarixiylik, innovatsionlik va shaxsga yo'naltirilganlik tamoyillari qabul qilindi. Mazkur metodologik yondashuvlar asosida farosat tarbiyasining tarixiy-madaniy yondashuv bilan integratsiyalashgan modeli ishlab chiqildi va uning samaradorligi ilmiy-eksperimental jihatdan sinovdan o'tkazildi.

Natijalar. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-amaliy natijalarga erishildi:

Farosat tarbiyasining tarixiy-madaniy qadriyatlar asosidagi pedagogik modeli ishlab chiqildi.

Talabalar ongida farosat tarbiyasining ahamiyati bo'yicha ko'rsatkichlar 65–78 foizga oshdi.

O'quv dasturlari Alisher Navoiy, Ahmad Yassaviy, Avloniy kabi mutafakkirlarning hikmatlari va axloqiy qarashlari bilan boyitildi.

Tarbiya jarayonida innovatsion texnologiyalarni milliy qadriyatlar mazmuni bilan uyg'unlashtirish mexanizmi ishlab chiqildi.

Pedagoglar uchun "Farosat tarbiyasida tarixiy-madaniy yondashuv" mavzusida metodik qo'llanma yaratish bo'yicha tavsiyalar tayyorlandi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, farosat tarbiyasini rivojlantirishda tarixiy-madaniy yondashuv shaxsning ma'naviy-axloqiy barkamolligi, tafakkur madaniyati va ijtimoiy mas'uliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Muhokama va xulosa. Tadqiqot natijalari farosat tarbiyasini rivojlantirishda tarixiy-madaniy yondashuvning samaradorligini ilmiy asoslab berdi. Bu yondashuv yoshlarning tafakkur madaniyatini rivojlantiradi, axloqiy immunitetini shakllantiradi, milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytiradi.

Farosat tarbiyasida tarixiy-madaniy yondashuvni qo'llash shaxsni nafaqat bilimli, balki ma'naviy etuk, tafakkur madaniyatiga ega, ijtimoiy mas'uliyatli qilib shakllantirishga yordam beradi. Bu yondashuv pedagoglar faoliyatida ham yangi metodologik qarashlarni shakllantiradi.

Asosiy xulosalar:

Tarbiya jarayonida tarixiy-madaniy yondashuv shaxsning ma'naviy-axloqiy barkamolligini oshiradi.

Milliy qadriyatlarni o'quv dasturlariga integratsiyalash yoshlarning tafakkur madaniyati va ma'naviy immunitetini mustahkamlaydi.

Innovatsion pedagogik model farosat tarbiyasining samaradorligini oshiradi va pedagoglarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch". Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Xudoyberdiyeva M. "Pedagogik jarayonda tarbiya metodlari". Toshkent: O'zbekiston, 2019.
3. UNESCO. "Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives". Paris, 2017.
4. Dewey J. "Democracy and Education". New York: Macmillan, 1916.
5. Vygotsky L.S. "Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes". Harvard University Press, 1978.

PEDAGOGIK FAOLIYATDA MULOQOT FUNKSIYALARINING AHAMIYATI

Ilmiy rahbar: Sattorova M.A.

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti

Pedagogika kafedrası dotsenti

Turayeva Z.

Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti

magistranti

Таянч сўзлар: педагогик фаолият, мулоқот, функция, муносабатлар, ижтимоий тарбия, педагогик мулоқот.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, общение, функция, отношения, социальное воспитание, педагогическое общение.

Key words: pedagogical activity, communication, function, relationships, social education, pedagogical communication.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада педагогик фаолиятда мулоқот функцияларининг аҳамияти ва таълим тарбия жараёнида педагогик мулоқотнинг тарбиявий жиҳатлари очиб берилган.

РЕЗЮМЕ:

В статье раскрывается значение функций общения в педагогической деятельности и воспитательные аспекты педагогического общения в образовательном процессе.

SUMMARY:

This article explores the importance of communication functions in pedagogical activity and the educational aspects of pedagogical communication in the educational process.

Muloqot - yunoncha soʻz boʻlib, suhbatlashuv, shaxslararo suhbat va oʻzaro fikr almashuv, ikki yoki undan ortiq kishilarning soʻzlashuvida paydo boʻladi. Inson muloqot jarayonida ijtimoiy tajriba, taʼlimtarbiya, turli munosabatlar, axloqiy meyorlar gʻoya va mafkoʻra omillari taʼsirida yashab ijtimoiylashadi va shaxs sifatida kamolotga yetadi. Kishilar oʻrtasidagi oʻzaro muloqot pedagogik-psixologik fanlarning asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanib, u oʻz ichiga shaxslararo munosabatning eng muhim mexanizmlarini qamrab oladi.

Psixologiya fanida muomala kategoriyasi keng ma'noda tushuniladi hamda hamkorlik faoliyatining ichki aloqasini mujassamlashtirib, o'zaro ta'sir va o'zaro munosabatni aks etgiradi va ijtimoiy protsessual faoliyatni ifodalaydi.

Pedagogikada muloqot o'qituvchi va o'quvchilar jamoasining o'zaro ta'sir malakasi, usuli va tizimini anglatib uning mohiyati, o'zaro axborot almashishida, ta'lim va tarbiyaviy ta'sir o'tkazishida, o'zaro birbirlarini tushunishga erishishlarida namoyon bo'ladi hamda quyidagi xususiyatlarga ega:

- muloqot o'qituvchining pedagogik faoliyatida eng muhim kasbiy qurol hisoblanadi;
- muloqot jarayonida uning maqsadga muvofiq amalga oshirishni ta'minlash uchun ijtimoiy nazorat va ijtimoiy qonuniyatlar muhim ahamiyatga ega;
- o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarning eng muhim tarkibiy qismi muloqot sanalib, motivatsiyada motiv qanday ahamiyat kasb etsa, u ham xuddi shunday muhim rol o'ynaydi;
- pedagogikada muloqot - o'qituvchining o'quvchilarga ta'sir o'tkazish asosida o'zaro munosabatini faol tashkil qilishi, muayyan bir maqsadni dastur asosida amalga oshirishning rejalashtirilgan funksiyasini bajarishidir;
- muloqot - hamkorlik faoliyatining ehtiyojidan vujudga kelib chiqadi va shaxslararo munosabat rivojlanishining ko'p qirrali jarayoni hisoblanadi;
- noto'g'ri pedagogik muloqotdan o'quvchida qo'rkuv, o'z kuchiga ishonchsizlik paydo bo'ladi, uning diqqat-e'tibori, ishchanlik harakati susayadi, nutq dinamikasi buziladi, mustaqil va erkin fikrlash qobiliyati pasayadi.

O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro yaqin muloqotidan asosiy maqsad:

- salbiy holatlarni vujudga keltiruvchi barcha jarayonlarga barham berish;
- o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish;
- o'quvchilarni faollikka, erkin fikrlashga, o'z fikr mulohazalarini cho'chimasdan bayon qilib unga tayanishga o'rgatish;
- o'quvchilarning yashirin qobiliyatlarini uyg'otish;
- dars va darsdan tashqari jarayonlarda quvonch va shodlik kayfiyatini paydo qilish. A.S.Makarenkoning fikricha, o'qituvchi muloqoti hurmat va talabchanlikka asoslangan munosabat shaklida bo'lishi lozim.

Pedagogik muloqot funksiyalari.

O'qituvchining pedagogik muloqoti ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, quyidagi funksiyalari bilan xarakterlanadi:

- o'quvchilarning psixik holatini mukammal bilishi;

- o‘zaro axborot almashishni yo‘lga qo‘yishi;
- ta‘lim-tarbiyaviy faoliyatni birgalikda tashkil etishi;
- o‘quvchini erkin fikr-mulohaza yuritishga o‘rgatishi;
- salbiy holatlarni sinf jamoasi bilan birgalikda bartaraf etishi;
- do‘stlar uchun qayg‘urish va ularga yordam berishga o‘rgatish;
- o‘zligini anglash, o‘quvchilar bilan muloqotda qoniqish his etish.

Muloqot jarayonida o‘qituvchi qisqa muddatda o‘zining psixologik bilimlariga tayanib o‘quvchining psixik xususiyatlarini mukammal bilishga harakat qilishi lozim. O‘quvchining ichki dunyosiga, ruhiy holatiga kirib bormasdan, unga nisbatan turli tarbiyaviy jazolar qo‘llash, tanbeh berish mumkin emas. Bu holat o‘quvchi bilan o‘zaro muloqotni tuzatib bo‘lmas darajada buzilishiga, o‘quvchining yashirin holatga, o‘z “qobig‘i”ga kirib olishiga sabab bo‘ladi. O‘qituvchining o‘zaro axborot almashishi bilan bog‘liq xususiyatlari, uning sinf jamoasiga singib keta olish qobiliyati bilan bog‘liq.

O‘qituvchi ta‘lim — tarbiyaviy faoliyatni o‘quvchilar bilan birgalikda tashkil etadi. Bunda sinfning faol o‘quvchilari hamda norasmiy liderlari bilan o‘zaro muloqotning adolatli bo‘lishi muhim ahamiyatga ega: o‘quvchilarni tarbiyaning turli elementlarini ongli ravishda mustaqil bajarishga jalb etish, bunda o‘quvchilarga tashkilotchilik va ijro etish rollarini bajarishga imkoniyat yaratib berish lozim. O‘qituvchining muloqoti o‘quvchining o‘zligini anglash funksiyasini takomillashtiradi. Bunda o‘qituvchining vazifasi muloqot asosida o‘quvchilarga o‘zining "Men"ini anglashni, shaxs sifatida o‘z fikrini dadil va erkin gapirishni, jamoada o‘z o‘rnini bilishni, o‘z-o‘zini baholashni o‘rgatishi kerak.

Pedagogik muloqot tuzilishi jihatidan o‘qituvchi ijodkorligining noyob namunasidir. Pedagog olimlar o‘qituvchining o‘quvchilar bilan muloqotiga ko‘plab tavsiflarni ilmiy asarlarida bayon etsaparda, muloqot avvalo, o‘qituvchining shaxsiy psixologik xususiyati sifatida namoyon bo‘ladi. Olimlar esa, muloqot uchun o‘qituvchiga yo‘nalish beradi, xolos. Jumladan, rus pedagogi V.A.Kan-Kalikning fikricha, o‘qituvchining pedagogik muloqoti tuzilishi quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

1. Prognostik etap: O‘qituvchi tomonidan sinf jamoasi bilan bo‘lajak muloqotni modellashtirish.

2. Kommunikativ aloqa: O‘quvchi bilan dastlabki o‘zaro tanishuv jarayonida bevosita muloqotni tashkil etishga erishish.

3. Pedagogik jarayon: O‘qituvchining xatgi - harakati, pedagogik mahora-ti bevosita muloqotni boshqarishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

4. Natijalar tahlili: Amalga oshirilgan muloqotni tahlil etish, yutuq va kamchiliklarni xolisona baholab kelgusi faoliyat uchun modellashtirish.

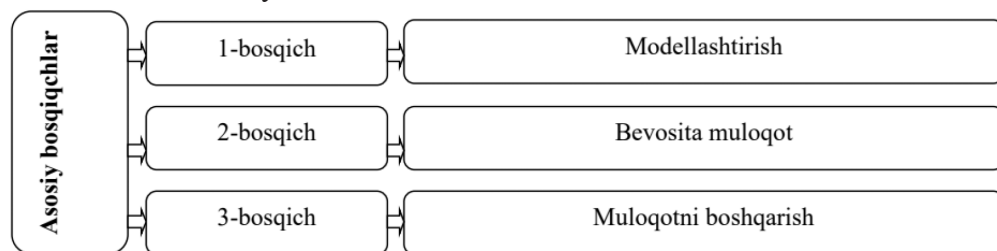
Muloqotning har bir bosqichida o'qituvchi nimani bilishi kerak?

Modellashtirish bosqichida auditoriyaning barcha andozalarga javob berishi, har bir o'quvchining psixologik xususiyatlarini o'rganishi, ta'lim-tarbiyaviy jarayonda uchrashi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar dinamikasini oldindan ko'ra olish va bartaraf etish, muloqotning o'zaro hamkorlik asosida qurilishi, ya'ni muloqot o'qituvchi shaxsiga emas, balki o'quvchi shaxsiga ham mos kelishini ta'minlash zarur. Kommunchativ aloqa bosqichida sinf jamoasini o'zaro muloqotga tez jalb etadigan suhbat texnikasini puxta bilish, ularning barcha qiziqishlariga javob bera olish, erkin fikr bildirishlariga imkoniyat yaratish va o'quvchilar ongiga ijobiy ta'sir etishning turli usullarini qo'llash metodlarini egallash lozim.

Pedagogik jarayon bosqichida o'qituvchining faoliyati bevosita ta'lim-tarbiyaviy ishlarni ma'lum bir yo'nalishga solish, o'quvchilar tashabbusini qo'llab - kuvvatlash, sinf jamoasining rasmiy va norasmiy liderlari bilan adolatli muloqotni tashkil etish, o'z fikrlarini jamoa fikrlari bilan real ssharoitga moslashtira olish ko'nikmalarini yaratish kabi faoliyat olib boriladi.

Natijalar tahlili o'qituvchi o'z faoliyatiga xolisona baho berishi, yutuq va kamchiliklarni inobatga olib, kelgusi ta'lim-tarbiyaviy faoliyatida tanqidiy qo'llashni bilishi lozim, ushbu bosqichda maqsad, reja va natijalarning birligi ta'minlanadi, o'quv-tarbiya jarayonida o'qituvchi o'quvchilar bilan muloqotni tashkil etish va boshqarishda rahbarlikni, tashabbuskor bo'la olishni bilishi kerak.

O'quvchilarning axloqiy jihatdan tarbiyalanganligi uning atrofidagi muhitga nisbatan bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladi. Axloqiy tarbiyalanganlik o'quvchining his - tuyg'ularida ichki kechinmalarida ifodalanadi va xulq atvorida, o'qituvchi bilan muloqot jarayonida yuzaga qalqib chiqadi. O'quvchilar bilan yaqin munosabatda bo'lish va mehribonlikni namoyish etish, o'qituvchining sinf jamoasi bilan munosabatda to'g'ri va odilona muloqotini tashkil etishda asosiy zamin bo'ladi.

5.1-rasm. Pedagogik muloqotni tashkil etishning asosiy bosqichlari

Muloqot turli rollar orqali shaxs faoliyati uchun ijtimoiy maydon yaratadi, shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini rejalashtiradi. O'qituvchi o'quv- tarbiya jarayonida o'zining shaxsiy tashabbuskor va rahbarlik rolini namoyish etadi. Dars jarayonida esa o'qituvchi o'quvchilarni tashkilotchi va ijrochi rollarida bo'lishga imkoniyat yaratishi kerak.

Muloqot asosida shaxs o'zligini tanishni o'rganadi. O'qituvchi darsni rejalashtirar ekan, faqat o'rganilayotgan dars mavzusi to'g'risidagi ma'lumotlar bilan o'quvchilarni axborot ko'lamiga jalb etishni o'ylamasligi kerak, balki o'qituvchining yordamiga muhtoj bo'lgan o'quvchilarni topishi, ularga yordam berish uchun ssaroit yaratishi, har bir o'quvchining qiziqishini ta'minlovchi ssaroitlarni ko'ra olishi va o'zaro hamkorlikni ta'minlashi lozim.

5.2. Pedagogik muloqotning asosiy ko'rinishlari.

Pedagogik faoliyatda o'qituvchi muloqot asosida o'quvchilar bilan yaxshi munosabatni tashkil eta olishi, demokratik talablarni qo'llashi va birgalikda ijodiy faoliyat olib borishi kerak. Pedagogik muloqot esa, bu o'qituvchi kasbiy faolligining bir ko'rinishi bo'lib, bunda ta'lim va tarbiya muammolari o'qituvchi hamda o'quv-tarbiya jarayonining boshqa ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro ta'sir vositasi bilan hal qilinadi. Bu vaziyatda o'qituvchi baho beruvchi rolida namoyon bo'ladi hamda uning o'zi baho oluvchi hisoblanadi. bunday hollarda pedagogik ta'sir ko'rsatish vazifalari va vositalari hamda o'qituvchining o'quvchilar bilan pedagogik muloqoti quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

Kommunikativ muloqot.

Interaktiv muloqot.

Perseptiv muloqot.

1. Kommunikativ muloqotda bir tomonlama axborot uzatiladi. Muomala o'z ichiga hamkorlik faoliyatining qatnashchilari bilan o'zaro axborot almashuvini qamrab olgan bo'lib, kommunikativ muloqot sifatida tavsiflanishi mumkin. O'qituvchi va o'quvchi bir - birlari bilan muloqotga kirishishi jarayonida muloqotning muhim vositalari bo'lmish til va nutq faoliyati bevosita muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Interaktiv muloqotning muhim jihati ikki tomonlama birbiriga ta'sir etishdir. Muloqotga kirishuvchi o'qituvchi o'zaro ta'sir etishda, ularning tarbiyaviy faoliyatiga nafaqat so'z orqali, balki fikr almashinuv, xatti - harakat va xulq - atvori bilan o'zaro ta'sir o'tkazishi tushuniladi.

3. Perseptiv muloqotda o'qituvchi va o'quvchilar jamoasi o'zaro birbirlarini idrok qilishi, anglashi tushuniladi. Bunda muloqotga kirishuvchilar o'zaro birbirlarini idrok qilish asosida ulardan biri ikkinchisining ishonchini qozonadi,

aqlli, farosatli, tajribali, yuksak tayyorgarlikka ega barkamol inson sifatida idrok qilinadi.

Muloqotning har uchala tomonini yaxlit olib qaraganda o‘zaro hamkorlik faoliyatini tashkil qilishning usullari va unda ishtirok etuvchilarning munosabatlari yaqqol namoyon bo‘ladi. Pedagogik muloqot muvaffaqiyatli tashkil etilishi uchun, o‘qituvchi o‘quvchilar bilan hamkorlik faoliyatiga chukur kirishib keta olishi, shaxsni har tomonlama shakllantirishning maqsad va vazifalarini chuqur anglab, faoliyat olib borishi lozim.

O‘qituvchining o‘quvchilar hamda o‘qituvchilar jamoasi bilan uzviy aloqada bo‘lishi, uning jonli muloqotni to‘g‘ri tashkil etishida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quvchilar bilan jonli muloqotga kiripshb, ularning hurmat - e‘tiboriga sazovor bo‘lish birdaniga sodir bo‘ladigan va ta’limtarbiya sohasida yutuqlarga darhol yetaklaydigan jarayon emas. Buning uchun o‘qituvchi yillar davomida tayyorlanadi, pedagogik mahorat sirlarini egallaydi, tajribali ustoz o‘qituvchilarning yutuqlaridan foydalanadi. Yosh o‘qituvchi uchun jonli muloqotni yaratishda quyidagi vazifalarga e‘tibor berish talab qilinadi:

- o‘quvchilarning individual xususiyatlarini, psixik holatini chuqur o‘rganish, sinf jamoasining rasmiy va norasmiy liderlari faoliyati bilan tanishish, ularga nisbatan adolatli munosabatda bo‘lish;

- jonli muloqot asosida mustaqil fikrlovchi, o‘zining qadrgimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga intiluvchi erkin shaxsga ta’lim-tarbiya berishi shartligini unutmashlik;

- jonli muloqotning pirovard natijasi o‘quvchilarni o‘z aqli, o‘z tafakkuri, o‘z mehnati bilan mas’uliyatni his etishini ta’minlashi, ularni ongli ravishda ozod va hur fikrlovchi inson bo‘lib tarbiyalanishi lozimligini unutmashlik;

- jonli muloqot tufayli o‘quvchilarning muayyan darajadagi intelleyuual salohiyatlarini, aqp - zakovati qudratini yuzaga chiqarishga erishish.

Pedagogik muloqotining muhim jihatlaridan biri uning vositalaridir. Vositalar tashkilotchilik qobiliyati, baho beruvchi, intizomga undovchi bo‘lishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda o‘qituvchi o‘z ishinig mohir ustasi bo‘lishi uchun tashkilotchilik qobiliyati asosida ta’sir ko‘rsatishga ko‘proq yondashishi lozimligi ta’kidlanadi. O‘qituvchining pedagogik muloqoti amalda o‘zining uchta shakli bilan namoyon bo‘ladi:

- bilimlarni egallashda o‘qituvchi bilan o‘quvchilarning birgalikda hamkorlik qilishlari;
- o‘qituvchining o‘quvchilarga tazyiq o‘tkazishi va ularning faolligini ro‘yobga chiqarmasligi;

- o'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro muloqotda, nisbatan mo'tadil munosabatda bo'lishi va o'quvchi jamoasi tomonidan hal etilayotgan barcha muammolardan o'zini chetga olishi. Muloqotdagi noo'rin vaziyatlarni o'qituvchining o'zi tajribasizligi tufayli paydo qiladi. U o'quvchilar bilan bir xil o'zaro muloqot olib bora olmaydi, ba'zi ipggirokchilarga nisbatan tazyiq o'tkazsa, ba'zi ishtirokchilarga muvofiq ravishda faoliyat olib boradi. O'qituvchi muloqotga emotsional tus berish bilan neytral holat orqali muloqotdagi faoliyatini ijodiylikdan salbiylikka o'zgartirishi mumkin. Bularning hammasi muloqot muhitini, sinfdagi ma'lum iqlimni o'zgartiradi.

Takomillashgan pedagogik muloqot o'qituvchining o'z-o'zini muloqot jarayonida va erishilgan yutuqlari natijalarini muntazam nazorat qilib borishini nazarda tutadi. To'g'ri tashkil etilgan pedagogik muloqot davomida o'qituvchi tanlagan vositalar ta'lim-tarbiya jarayonining vazifa va ssharoitlariga muvofiq kelishini o'lchovchi vosita sifatida tushuniladigan pedagogik nazokat mujassamlanadi. Pedagogik faoliyatda o'qituvchi muloqot orqapi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

birinchidan.. ta'lim-tarbiya jarayonining o'qituvchi tomonidan yakka holda olib borilishi va bu faoliyatga yagona o'zi javobgarligi;

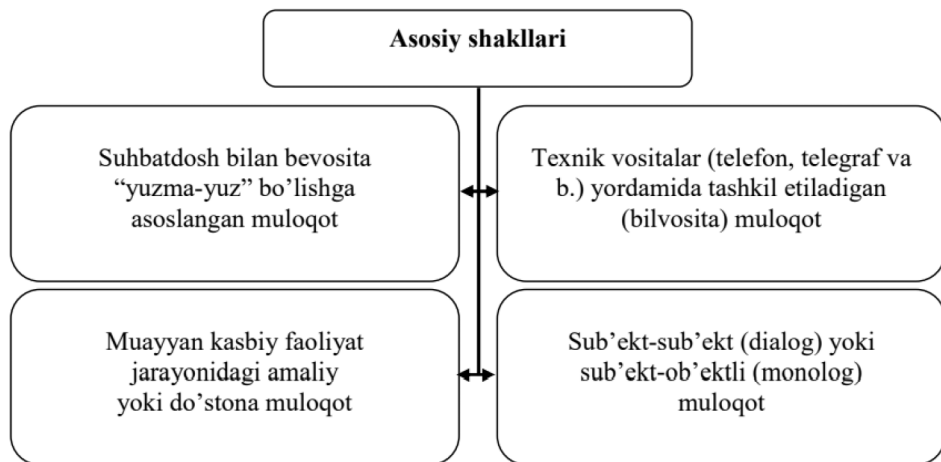
ikinchidan. ta'lim-tarbiya jarayonida bir maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy - psixologik tizimning bir maromda ta'minlashi;

uchinchidan. ta'lim va tarbiyaning muvaffaqiyatini belgilovchi o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro munosabatida muayyan bir tizimning tashkil qilinishi;

to'rtinchidan. o'quvchini mustaqil fikrlovchi erkin shaxs sifatida shakllantirish, yashirin iste'dodini ro'yobga chiqarishga erishish imkoniyatlaridan foydalanish;

beshinchidan. komil inson tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor sohasi sifatida o'qituvchi pedagogik faoliyatining birlamchi vazifasi ekanligini unutmaslik. Muloqot jarayonida o'quvchilarning xulqi ijtimoiy qonun - qoidalar maromiga zid kelsa, u holda uning xatti-harakatiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatiladi, ya'ni, e'tiroz, tanbeh, ogoxdantirish kabi vositalar ko'llaniladi.

Muloqot jarayonida o'qituvchining axloqiy namunalari muhim ahamiyatta ega bo'lib, axborot almashinuv, o'zaro ta'sir, kabi muloqot vositalarining muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Har bir fikr va e'tiroz bildirilganda, muloqotdan o'quvchining ruhiy o'zgarishlariga, tashqi ko'rinishiga e'tibor berish, lozim bo'lganda o'qituvchining uzr so'rashi, tavoze bilan o'quvchiga murojaat qilishi o'qituvchi muomala odobining muhim belgisidir.

5.2-rasm. Muloqotning asosiy shakllari

Ta'lim muassasalarida olib borilayotgan pedagogik faoliyatda o'qituvchi muloqot jarayonida nojo'ya xatgi - harakati, qo'polliqi, o'ylanmay bildirilgan noto'g'ri fikri, ortiqcha imo-ishoralari natijasida o'quvchilar bilan bo'ladigan muloqotning buzilishiga, tuzatib bo'lmaz qaltis vaziyatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Buning natijasida muloqot odobi, yaxshi muomala bilan fikr almashuv o'z o'rnini nizoli vaziyatga bo'shatib beradi. Ushbu salbiy holatlarga yo'l qo'yilmaslik uchun, pedagogik muomalada o'quvchilar bilan o'zaro munosabat hurmat va ishonch negizida kurilish kerak. Bunda o'qituvchi o'quvchining xukuq va majburiyatini, maktabda, jamoada, oilada bajaradigan vazifalari nimalardan iborat ekanligini har lahzada eslatib turishi lozim.

5.3. O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqotni tashkil etish usullari va muloqotda tarbiyaviy jarayon tamoyillari.

O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqoti samarali bo'lishi uchun suhbatdoshni o'ziga moyil qilib olish zarur. O'zaro moyillikka erishish uchun amalda qo'llanilib kelinadigan bir qator murakkab bo'lmagan pedagogik ta'sir etuvchi usullardan foydalaniladi. Ularning eng muhimlari o'quvchi ishonchini qozonish hamda ta'sir etishi va ma'qullash usullaridir. -ishonchini krzonit usuli o'quvchilar bilan muloqot asosida ta'sir ko'rsatishning yuqori samara beradigan usulidir. U o'quvchi ongiga qaratilgan bo'lib, idrok qilish orqali o'quvchilar ishonchini qozonishni va ularning roziligini nazarda tutadi. Ishonchini qozonish dalillash, isbotlash orqali olib boriladi. Ishonchini qozonish usuli muloqot dasturi sifatida darsdan tashqari jarayonlarda, o'quvchi bilan yakka holda suhbatlarda, ma'naviy-tarbiyaviy soatlarda qo'llaniladi. Ishonchini qozonish usuli yordamida o'qituvchi o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantiradi, ularda o'z-o'zini tarbiyalashga nisbatan javobgarlik hissini oshiradi.

Ishonchini qozonish usuli nafaqat o'qituvchi bilan muloqot jarayonida, balki ta'lim-tarbiyaviy faoliyatdan tashqari holatlarda ham o'quvchiga ta'sir qiladi. O'quvchi ishonchini qozonish ijobiy yoki salbiy natijalar paydo qilishi ham mumkin. O'qituvchi ishontirish bilan o'quvchida ijobiy xislatlarni uyg'otishi uchun tarbiyaviy metodlarni o'z o'rnida qo'llashi shart. Tarbiya jarayonida har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Chunki bir xil yoshdagi o'quvchilar psixik jihatdan turli xarakterga ega bo'lipsh mumkin.

O'quvchilarning qobiliyat va mayllari, qiziqishlari, irodaviy xislatlari har xil bo'lgani uchun bir o'quvchiga nisbatan foydali bo'lgan ishonchini qozonish usuli, boshqasiga zararli bo'lishi mumkin. Shuning uchun har bir o'quvchining ruhiyatini, psixologiyasini, ichki dunyosini o'qituvchi muntazam o'rganib borishi, o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini, tarbiyalanuvchi temperamentaning umumiy tiplarini o'rganish metodikasini bilgap lozim. Masalan, ko'rish va eshitish qobiliyati, faolligi, tez anglashi, sust fikr yuritishi, hovliqma yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, serg'ayrat yoki g'ayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, pala-partish va chala ishlaydigan, yoki ishga tez kirishib ketishi kabilar nerv faoliyati tizimiga bog'liq bo'lib, o'qituvchi o'quvchi ishonchini qozonishi uchun ularni bilishi va zarur bo'lgan xulosalarni ishlab chiqishi shart. O'quvchi ishonchini kozonishning yana bir muhim xususiyati o'quvchilarni shaxs sifatida rivojlanishida o'z-o'zini tarbiyalashidir.

O'zo'zini tarbiyalash o'quvchining o'zini o'zi idora qilishi, o'zida erkinlikni, ijtimoiy mavqeini, tashabbuskorlik va mustaqillikni shakllantirishdir. O'quvchining yashirin qobiliyatlari o'z-o'ziga ishonch orqali yuzaga chiqadi. O'quvchi uchun o'z - o'zini baholash qiyin jarayon. O'quvchi ta'lim-tarbiya berayotgan o'qituvchiga ishonch bilan ergashib, o'ziga nisbatan ishonch ruhida tarbiyalanar ekan, unda, avvalo, mustahkam iroda shakllanadi, o'z burchini to'g'ri tushunadi, bilish va o'rganishga qiziqishi kuchayadi, o'z-o'zini har tomonlama takomillashtirishga intiladi, o'ziga atrof muhitdagi o'rtoqlari ko'zi bilan xolisona baho beradi, o'ziga ishonadi va unda qoniqish hissi paydo bo'ladi. Xarakteridagi salbiy odatlarni, zararli sifatlarni tez anglab, ularni yo'qotish va bartaraf etishga intiladi. -ta'sir etish va ma'qullash usuli muloqotning umumiy jarayonidir.

Ikki suhbatdoshning bir-birlariga ta'sir ko'rsatishlari, tarbiyaviy maqsadni ma'qullatirish vositasi sifatida o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ushbu usul vositasida o'qituvchi o'huvchi ruhiyatiga va xulq-atvoriga tarbiyaviy maqsadni ko'zlab sezilarsiz ravishda psixologik ta'sir ko'rsatadi. O'quvchi

psixikasiga nazoratsiz kiradi. Ushbu usul, muloqot jarayonida o'qituvchi o'quvchilarda axloqiyirodaviy xislatlarni faol takomillashtiradi.

O'qituvchi xushmuomalaligi, muosharat odobining cheksiz qudrati bilan o'quvchi psixikasining anglanmagan qirralariga pedagogik ta'sir etadi, o'qituvchi va o'quvchining yaqindan muloqotda bo'lishini, bir-birlariga ishonchini, topshiriqlarni ma'qullab vaqtida bajarish uchun javobgarlik hissini shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Психологический словарь / авт.-сост. В.Н. Копорулина, М.Н. Смирнова, Н.О. Гордеева, Л.М. Балабанова; под общей ред. Ю.Л. Неймера. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. — 640 с.
2. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. — Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, — 1312 с.
3. Абдукодиров А., Ишмухаммедов Р., Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар / – Т.: Фан ва технология, 2010.
4. Агавелян О.К., Агавелян Р.О., Рюмина Т.В. Современные исследования в коррекционной психологии и педагогике/ Новосиб. гос. пед. ун-т. - Новосибирск: НГПУ, 2013.- 169 с.
5. Азизхўжаева Н.Н. Ўқитувчи тайёрлашнинг педагогик технологияси. – Т.: ТДПУ, 2000. – 52 б.
6. Айбазова М.Ю. Подготовка будущих учителей к работе в условиях инклюзивного образования / М.Ю. Айбазова, К.Ю. Лавринцев // Педагогика. — 2014. — № 4. — С. 82-86.

TYUTORLAR FAOLIYATIDA TALABALARNING O'QUV JARAYONIGA MOSLASHUVCHANLIGINI RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Muqumova D.I.

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti dotsenti

Abdullayeva O.D.

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti tyutori

Tayanch soʻzlar: adaptatsiya, kompetensiya, irsiylik, shaxsiy sifatlar, psixologik moslashuv, reflekslar, analizatorlar.

Ключевые слова: адаптация, компетентность, наследственность, личностные качества, психологическая адаптация, рефлексy, анализаторы.

Key words: adaptation, competence, heredity, personal qualities, psychological adaptation, reflexes, analyzers.

РЕЗЮМЕ:

Maʼlumki inson oʻz umrining muhim davrlaridan birini oʻtkazadigan, professional va shaxs sifatida shakllanadigan taʼlim muassasasi mazkur muhitning muhim tarkibiy qismi sanaladi. Oʻquv-kasbiy faoliyati davomida talaba zarur kasbiy darajaga yetishish maqsadida eng muhim boʻlgan kasbiy kompetensiyalarni egallab boradi, unda kasbiy ahamiyatli sifatlar shakllanadi, shaxsning kasbiy maqsadlari va kasbning unga qoʻyadigan talablari muvofiqlashadi, yaʼni kasbiy faoliyatga moslashish roʻy beradi.

РЕЗЮМЕ:

Известно, что образовательное учреждение, где человек проводит один из важнейших периодов своей жизни, где происходит его профессиональное и личностное становление, является важным компонентом этой среды. В ходе учебно-профессиональной деятельности студент приобретает важнейшие профессиональные компетенции для достижения необходимого профессионального уровня, у него формируются профессионально значимые качества, происходит согласование профессиональных целей личности и требований профессии, то есть происходит адаптация к профессиональной деятельности.

SUMMARY:

It is well known that an educational institution, where a person spends one of the most important periods of their life, where their professional and personal development takes place, is a vital component of this environment. During their educational and professional activities, students acquire essential professional competencies to achieve the required professional level, develop professionally significant qualities, and align their personal professional goals with the requirements of the profession—that is, they adapt to professional activity.

Talabalarining o'quv jarayoniga moslashishini shakllanishiga ularning shaxsiy xususiyatlari sifatida quyidagi tushunchalar bilan tavsiflash mumkin:

birinchidan, psixologik tomondan – shaxsning psixologik jarayonlari, holatlari va xossalari birligi. Psixologik tomondan asosiysi psixik xossalari (yo'nalganlik, temperament, xarakter, qobiliyatlar) bo'lib, psixik jarayonlarning borishi, psixik holatlarning yuzaga kelishi, psixik tuzilmalarning namoyon bo'lishi ularga bog'liqdir. Biroq muayyan talabani o'rganayotib, yuqoridagilar bilan bir qatorda har bir individning, uning psixik jarayonlari va holatlarining xususiyatlarini hisobga olish kerak;

ikkinchidan, ijtimoiy tomondan – talabaning ma'lum ijtimoiy guruh, millat va shu kabilarga mansubligidan kelib chiqadigan ijtimoiy munosabatlar, muloqot va ta'sir darajalari;

uchinchidan, biologik tomondan, oliy nerv faoliyatining tipi, analizatorlarning funksiyasi, shartsiz reflekslar, instinktlar, jismoniy kuch, tana tuzilishi, yuz qirralari, teri, ko'zlarning rangi, bo'yi va boshqa belgilar, asosan, irsiylik va tug'ma berilganlar bilan bog'liq bo'lib, yashash sharoitlari ta'sirida ma'lum miqdorda o'zgarishi mumkin.

Bu tomonlarning o'rganilishi talabaning shaxsiy sifatleri va imkoniyatlarini, uning yoshga oid va shaxsiy xususiyatlarini ochib beradi. Boshqa yosh davrlari bilan solishtirganda, o'spirinlik yoshida tezkor xotira va diqqatni ko'chirishning, verbal-mantiqiy topshiriqlarni bajarishning eng yuqori tezligi tilga olinadi. Shunday qilib, talabaning moslashish davri biologik, psixologik, ijtimoiy rivojlanishning barcha oldingi bosqichlariga asoslanadigan eng yuqori "cho'qqi"larga erishish bilan tavsiflanadi. [1]

Talabalik yoshi, B.G.Ananevning ta'kidlashicha, insonning asosiy sotsiogen potentsiyalarini rivojlantirish uchun senzitiv davr sanaladi. Oliy ta'limdagi o'quv jarayoni va undagi ijtimoiy muhit talaba psixikasiga, uning shaxsiy sifatlarining rivojlanishiga katta ta'sir o'tkazadi. OTM o'quv jarayonida talaba aqliy faoliyatining yo'naltira olishi, ya'ni shaxsning kasbiy faoliyatga yo'nalganligini tavsiflovchi fikrlash tarzini shakllantiradi. OTMda muvaffaqiyatli o'qish uchun umumiy intellektual rivojlanishning, jumladan, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, diqqat, eruditsiya, bilishga qiziqishlarning kengligi, mantiqiy operatsiyalarni egallaganlikning ancha yuqori darajasi va shu kabilar talab qilinadi. Bilish darajasi bir muncha pasayganida motivatsiya yoki ishchanlik qobiliyati, qo'nimlilik, o'quv faoliyatida puxtalik va ozodalik kabi xislatlar hisobiga uni ma'lum bir vaqt to'ldirib turish mumkin. Ammo bu kabi faollikning pasayish chegaralari mavjud bo'lib, undan keyingi to'ldiruvchi mexanizmlar yordam bermaydi va talaba o'qishdan chetlashtirilishi mumkin. Turli OTMlarda bu darajalar salgina farq qiladi, biroq

umuman olganda, hatto poytaxt va viloyatlardagi, nufuzli va u qadar nufuzi baland bo‘lmagan deb hisoblanadigan OTM larni solishtirilganda ham, ular deyarli bir xil.

Talaba faoliyatida muvaffaqiyatning zaruriy sharti u uchun yangi bo‘lgan OTMda o‘qishning xususiyatlarini o‘zlashtirish sanaladi. Demakki, bu ichki noqulaylik (diskomfort) hissini barataraf qilish va muhit bilan nizolarning oldini olishga imkon qadar o‘z ta’sir kuchini ko‘rsatadi. Dastlabki kurslarda talabalar jamoasi shakllanadi, aqliy faoliyatni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish ko‘nikma va malakalari rivojlanadi, tanlangan kasb anglanadi, optimal ishlash va dam olish tartibi to‘g‘ri tashkil qilinadi, o‘z-o‘ziga ta’lim va tarbiya bo‘yicha ish tizimi o‘rnatiladi. [3]

I.P.Pavlov tomonidan kashf qilingan psixofiziologik holat – dinamik stereotip tashkil etadigan, ishchi stereotipning keskin qulashi ba’zida asabiy zo‘riqish va stress reaksiyalariga olib kelishi mumkin. Shu sababli avvalgi stereotiplarning qo‘llanilishi bilan bog‘liq moslashuv davri dastlabki paytlarda o‘zlashtirishning pastligiga ham, muloqotdagi qiyinchiliklarga ham sabab bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Ayrim talabalarda yangi stereotipning shakllanishi “sakrash”lar bilan, boshqalarida esa bir maromda kechishi kuzatiladi. Shubhasiz, bu kabi keskin o‘zgarishlarning o‘ziga xosliklari oliy nerv faoliyati tipining tavsiflari bilan bog‘liq, ammo ijtimoiy omillar bunda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Talabaning individual xususiyatlarini bilish, faoliyatning yangi turlari va yangi muloqot doirasiga olib kirishni uning asosiga qurish dezadaptatsion sindromning oldini olish, moslashish jarayonini bir maromli va psixologik jihatdan qulay qilishga ko‘maklashadi.

OTM kichik kurslari sharoitida talabalarning moslashuv jarayonini qarab chiqish uchun uni tashkil qiluvchi ba’zi elementlarining o‘ziga xosliklarini ochib berish kerak.

Talabalarning moslashishi ijtimoiy muhitda OTM ta’lim tizimining strukturaviy va funksional tarkibiy qismlar bilan tavsiflanadi. Moslashish jarayonida talaba ta’lim tizimining maqsadini anglab yetishi, unga kirishib ketishi va ta’limning o‘ziga xos metodlarini egallashi lozim.

OTM o‘quv jarayoniga moslashishning elementi sifatida talaba, yoki talabalar guruhi, yoki talabalar kichik guruhi namoyon bo‘lishi mumkin, bunda ular o‘quv doirasida bog‘langan bo‘lishi shart emas.

OTM o‘quv jarayoniga birinchi bosqich talabalarining moslashish faoliyatida kechadigan shart sharoitlarning yangicha xolatlariga duch kelishi va bu xolatni batafsilroq o‘rganib chiqib, quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

- talabaning maqsadlari yangiligi;
- OTM o‘quv-tarbiya jarayoni doirasida kechadigan faoliyatning yangiligi;
- uning ijtimoiy muhitdagi yangi munosabatlar;
- qishloq joylardan kelgan talabalar uchun shahar sharoitiga moslashishni talab etadigan ijtimoiy muhitning yangiligi. [2]

Moslashish ehtiyoji talaba tomonidan anglanilgan yo anglanilmagan bo'lishi mumkin. Moslashuv ehtiyoji anglanilmagan holatda talaba avvalgi faoliyat va xulq-atvor usullari mumkin emasligini ko'rib, stixiyali tarzda, sinov va xatolar yo'li bilan boshqa usullarni axtaradi, natijada, moslashish sekin va katta qiyinchiliklar bilan kechadi.

Moslashish ehtiyojini talaba ikki darajada qondirishi mumkin:

- OTM darajasi, bunda moslashish ehtiyojini amalga oshirish (realizatsiyalash) uchun zaruriy tashqi sharoitlar yaratiladi;

- shaxsiy daraja, bunda moslashish ehtiyoji shaxsning o'zini o'zi tarbiyalashi va o'ziga o'zi ta'lim berishining harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi.

Moslashish ehtiyojini rivojlantirish jarayonida quyidagi asosiy muammolarini farqlash mumkin

- shaxs bilan ijtimoiy muhit o'rtasida nomuvofiqlikning yuzaga kelishi. U predmetli faoliyat yoki shaxsiy muhit natijasida ham shaxsning turli kichik strukturalarida (motivlar, yo'nalganlik, bilimlar, ko'nikmalar, malakalar) yuzaga kelishi mumkin;

- talaba tomonidan bu nomuvofiqlikni psixik keskinlik, xavotirlilik, kognitiv uyg'unlashuvning o'zgarishi (dissonans) ko'rinishida boshdan kechirilishi;

- talaba tomonidan bu nomuvofiqlikning anglanishi, motivlarning ustanovkasi va moslashishga yo'naltirilishini amalga oshirilishi;

- talaba tomonidan moslashish maqsadi, rejasi, individual strategiyasi va taktikasini loyihalashtirish.

Tyutorlar talabalarning o'quv jarayoniga muvaffaqiyatli moslashuvida muhim rol o'ynaydi. Moslashuvchanlik xususiyatlari talabaning yangi sharoitlarga, o'quv yuklamasiga, o'zlariga qo'yilgan talablarga va o'quv jarayonining boshqa jihatlariga tez va oson ko'nikish orqali faolligini oshiradi. Tyutorlar bu jarayonni quyidagi yo'llar bilan qo'llab-quvvatlashlari mumkin:

1. Individual yondoshuv: Har bir talabaning individual xususiyatlarini, qiziqishlarini, bilim darajasini va o'quvdagi qiyinchiliklarini o'rganish. Talabaning shaxsiy ehtiyojlariga mos keladigan o'quv rejasini, maslahatlarni va qo'llab-quvvatlashni ta'minlash.

2. O'quv ko'nikmalarini rivojlantirish: Talabalarga vaqtni to'g'ri taqsimlash, konspekt qilish, mustaqil ishlash, imtihonlarga tayyorlanish va boshqa zarur o'quv ko'nikmalarini o'rgatish. O'quv jarayonida samarali strategiyalarni qo'llashga yordam berish.

3. Motivatsiyani oshirish: Talabalarni o'z maqsadlarini aniqlashga va ularga erishishga undash. Ularning muvaffaqiyatlarini e'tirof etish va rag'batlantirish. O'quv jarayoniga qiziqishni uyg'otish va motivatsiyani saqlab turish.

4. Ijtimoiy moslashuvga ko‘maklashish: Talabalarga yangi jamoaga qo‘shilishiga va do‘stlar o‘rttirishiga yordam berish. Ularni o‘quv yurtining ijtimoiy hayotiga faol jalb qilish. Guruhlarda ishlash, loyihalarda qatnashish va boshqa hamkorlik faoliyatlarini tashkil etish.

5. Muammolarni hal qilishda yordam berish: Talabalarning o‘quv jarayonida yuzaga keladigan muammolarini aniqlash va ularni hal qilish yo‘llarini topishda yordam berish.

Psixologik yordamga muhtoj bo‘lgan talabalarni mutaxassislariga yo‘naltirish.

6. Axborot bilan ta‘minlash: Talabalarga o‘quv jarayoni, imkoniyatlar, resurslar va boshqa zarur ma‘lumotlar haqida o‘z vaqtida xabar berib turish. Ularni o‘quv yurtining veb-sayti, e‘lonlar taxtasi va boshqa axborot manbalaridan foydalanishga o‘rgatish.

7. Doimiy muloqot: Talabalar bilan muntazam ravishda muloqotda bo‘lish, ularning fikrlarini va takliflarini inobatga olish. Ular uchun ochiq va ishonchli muhit yaratish.

Tyutorlar har bir talabaning o‘ziga xos xususiyatlarini, qiziqishlarini va ehtiyojlarini hisobga olgan holda individual o‘quv rejalarini tuzishlari va ularga mos maslahatlar berishlari lozim. Tyutorlar ushbu xususiyatlarni o‘z faoliyatida qo‘llash orqali talabalarining o‘quv jarayoniga muvaffaqiyatli moslashuvini ta‘minlashlari va ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga hissa qo‘shishlari mumkin. [4]

Xulosa. Tyutorlar faoliyatining samaradorligini oshirish uchun ularning malakasini doimiy ravishda oshirish, zamonaviy ta‘lim texnologiyalari va psixologik yordam ko‘rsatish usullari bilan tanishtirib borish, ularning faoliyatini ilmiy asosda baholash va rag‘batlantirish tizimini yaratish zarur. Bundan tashqari, tyutorlik institutining huquqiy asoslarini mustahkamlash va ularning ish sharoitlarini yaxshilash lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O‘zbekiston, 2017. – 488 b.
2. Голубева Н. М. Диагностика уровней адаптации студентов к профессиональной деятельности. Методические рекомендации. - Челябинск: ЧГАКИ, 2002. - 60 с.
3. Жилина Л.А. Адаптация студентов к образовательной среде вуза: учебно-методическое пособие/Л.А.Жилина. – Омск: Изд-во «Полиграфический центр КАН», 2008. – 60 с.
4. Иноятлов У.И. Теоретические и организационно-методические основы управления контроля качества образования в профессиональном колледже. Дисс. докт. пед. наук. – Ташкент, 2003. – 327 с.
5. Mukumova D.I. Birinchi bosqich talabalarining o‘quv jarayoniga moslashishini oshirishning pedagogik sharoitlari // Bola va zamon. -Toshkent, 2018 - №3. -B. 28-31. (13.00.00, №1)
6. Мукумова Д.И. Стратегии адаптации выпускников технических высших учебных заведений на рынке труда // Школа будущего. – Москва, 2017. -№ 2. –С.50-54. (13.00.00, № 20)
7. Мукумова Д.И. Адаптация студентов-первокурсников к воспитательной деятельности в вузе // Актуальные проблемы психологии Узбекистана. Respublika ilmiy konferensiyasi materiallari. –Toshkent, 2018. – С. 313-315.

TEXNOLOGIYA TA'LIMI DARSLARIDA FOYDALANILADIGAN PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Boymurodova R.A.

*Shaxrisabz davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti*

Tayanch so'zlar: texnologik ta'lim, innovatsion texnologiyalar, nazariy metodlar, pedagog, faoliyat, bilim, ko'nikma.

Ключевые слова: технологическое образование, инновационные технологии, теоретические методы, учитель, деятельность, знания, умения и навыки.

Key words: technological education, innovative technologies, theoretical methods, teacher, activity, knowledge, skills.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining texnologiya dars mashg'ulotlarida pedagogik texnologiyalaridan foydalanib o'qitishni tashkil qilishning mohiyati yoritib berilgan bo'lib, ilmiy nazariy asoslar keltirilgan. O'quv jarayonining barcha elementlari tuzilmasi, tashkil etilishi va faoliyati talabalarni o'qitishga qaratiladi shu boisdan talabalik davridayoq kerakli bo'lgan bilim va ko'nimlarini egallab borish masalalari muhokama qilinadi. Pedagogik texnologiyalarni aynan texnologiya darslarida qo'llanilishi bo'lajak o'qituvchilarning nazariy, amaliy bilimlari va malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье раскрывается сущность организации обучения с использованием педагогических технологий на уроках технологии будущих учителей технологического образования, излагаются научно-теоретические основы. Структура, организация и деятельность всех элементов образовательного процесса направлены на воспитание учащихся, поэтому рассматриваются вопросы усвоения необходимых знаний и умений в период обучения. Использование педагогических технологий на уроках технологии способствует формированию теоретических, практических знаний и умений будущих учителей.

SUMMARY:

This article highlights the essence of organizing teaching using pedagogical technologies in technology lessons for future teachers of technological education, and presents scientific theoretical foundations. The structure, organization and activity of all elements of the educational process are aimed at educating students, therefore, the issues of mastering the necessary knowledge and skills during the student period are discussed. The use of pedagogical technologies in technology lessons serves to form the theoretical, practical knowledge and skills of future teachers.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risidagi qonun” O‘RQ-637-qonunning maqsadi –ta‘lim sohasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga solishdir. Qonun ta‘kidlaydiki: zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion shakllari va metodlari joriy e‘tilishi, axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko‘zda tutilgan.

Hozirgi kunda ta‘lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni o‘quv jarayoniga qo‘llashga bo‘lgan qiziqish, e‘tibor kundan – kunga kuchayib bormoqda, buning sabablaridan biri, shu vaqtgacha an‘anaviy ta‘limda o‘quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o‘rgatilgan bo‘lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, xatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga o‘rgatadi. O‘qituvchi bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan ta‘lim jarayonida o‘quvchi asosiy o‘rin egallaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Texnologiya ta‘limi zamonaviy ta‘lim tizimida amaliy va nazariy bilimlarni uyg‘unlashtirish, talabning kasbiy va shaxsiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Pedagogik texnologiyalar esa dars jarayonini tizimli, samarali tahlili M.X.Shomirzayevning “O‘qitish texnologiyasida innovatsion pedagogik texnologiyalari” nomli darsligida texnologiya ta‘limida ma‘ruza, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlari asosiy an‘anaviy texnologiyalar ekanligini ta‘kidlaydi. Rol o‘yinlari va simulyatsiyalar texnologik jarayonlarni amalda o‘rganish imkonini beradi. Loyiha asosidagi ta‘lim (Project-based learning), modellashtirish va virtual laboratoriyalar zamonaviy darslarda keng qo‘llaniladi[1].

G‘arbiy manbalarda (Johnson va Johnson, 2017) jamoaviy ishlash, muammoli vaziyatlar va case-study metodlari talabning fikrlash va muammo yechish ko‘nikmalarini rivojlantiradi deb ko‘rsatilgan[2].

Multimedia va onlayn platformalar talabning mustaqil faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydi.

Har bir pedagogik davr o‘zining texnologiyalar avlodini yaratgan. Ta‘lim texnologiyalarining birinchi avlodi an‘anaviy metodikalardan iborat edi; ikkinchiva uchinchi avlod texnologiyalarini modul-blok hamda yaxlit blok o‘qitish tizimi tashkil qilar edi; ta‘lim texnologiyalarining to‘rtinchi avlodiga integral texnologiya kiradi. Noan‘anaviy pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish ta‘lim taraqqiyoti jarayonini tubdan o‘zgartirib yubordi, bu esa rivojlanayotgan, shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish, tabaqalashtirish, insoniylashtirishning ko‘plab muammolarini hal qilish, o‘quvchilarning o‘ziga xos ta‘lim istiqbolini shakllantirish imkonini beradi. Barcha texnologiyalar uchun muayyan umumiy

belgilar: o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining anglanganligi, samaradorlik, harakatchanlik, mantiqiylik, yaxlitlik, ochiqlik, loyihalashtirilganlik; o'quvchilarning o'quv jarayonidagi mustaqil faoliyati ta'lim vaqtining 60-90% ini tashkil qilishi; shaxslashtirish kabilar xosdir[3].

Pedagogik texnologiya, o'quv jarayonining barcha elementlarini qamrab olishi bilan alohida ajralib turadi. Tizimlilik tamoyilining mohiyati shu bilan ifodalanadi. O'quv jarayonining barcha elementlari, ularning o'zaro bog'liklik sharti asosida yagona tizim kabi loyihalanadi. Bunda o'quv jarayonining barcha elementlari tuzilmasi, tashkil etilishi va faoliyati – talabalarni o'qitishga rag'batlantiradi[4].

Bu erda, o'quv jarayoni va o'qitish jarayoni tushunchalarini aniq ta'riflash zarurligini qayd etmoq, joizdir. Agar bu tushunchalarni ishlab chiqarish sohasi bilan solishtiradigan bo'lsak, ular ishlab chiqarish jarayoni va texnologik jarayon tushunchalari bilan mos keladi. Ishlab chiqarish jarayoni ikki qismdan ishlab chiqarishni tayyorlash va texnologik jarayonlaridan iborat.

“O'qitish – bu o'qituvchi va talaba orasidagi munosabatning maqsadga yo'naltirilgan jarayoni bo'lib uning davomida inson ma'lumotli bo'ladi”. Ushbu ifodadan, o'qitish sifati, maqsadlarni shakllantirish sifatiga bog'liq ekanligi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Pedagogik texnologiyada, maqsadlarni shakllantirish umumiylikdan xususiylikka tizimli yondashish asosida amalga oshiriladi. Shunday qilib, takrorlanish tamoyili, pedagogik texnologiyaning mohiyatini o'qitishning ko'zlangan natijalariga erishish kafolati bilan uni turli guruhlarda ko'pchilik o'qituvchilar tomonidan ko'p marotaba qo'llash imkoniyatini belgilaydi. Pedagogik texnologiya o'qitishning ko'zlangan natijalariga maqbul xarajatlar bilan kafolatli erishish imkoniyatini yaratishini ko'rsatadi. O'quv jarayonining samaradorligiga pedagogik texnologiyaning yuqorida bayon etilgan.

Tamoyillari: ilmiylik, loyihalanish, tizimlilik, maqsadga yo'naltirilganlik, faoliyat yondashuvi, boshqariluvchanlik, qayta takrorlanuvchanlikni amalga oshirib erishiladi

- O'quv jarayoni elementlarini tahlil etish va maqbullashtirish asosida, uni maqsadga yo'naltirilgan, tizimli loyihalash;
- Davlat ta'lim standartlari asosida o'quv maqsadlari toifalarini aniq o'rnatish yo'li bilan bilimlar va malakalarni o'zlashtirilish darajasi maqbullashtirilgan Bu bilan ta'limning ommabopligiga va o'quv dasturlarini bajarilishiga erishiladi;
- Bilimlar va ko'nikmalarni o'zlashtirilishining tizimliliigi, ketma-ketligi va mustahkamligi, muntazam diagnostik testlar o'tkazilishi va o'qitish

jarayonini boshqarilishi, zamonaviy axborot vositalaridan foydalanilish orqali taʼminlanadi;

- Shaxsga yoʻnaltirilgan oʻqitish texnologiyasini qoʻllanilishi – talabalarni faollashtirish, shaxsni rivojlantirish, oʻquv vaqtidan maqbul foydalanishni taʼminlaydi.
- Bir marta tuzilgan oʻquv hujjatlari asosida oʻquv jarayonini koʻp marotaba takrorlash imkoniyati orqali pedagogik texnologiyada iqtisodiy samaraga erishiladi.

Muhokama. “Texnologiya taʼlimi darslarida qoʻllaniladigan pedagogik texnologiyalar” boʻyicha zamonaviy taʼlim metodlari, raqamli texnologiyalari va inovatsion oʻqitishni oʻz ichiga oladi. Texnologiya fani amaliy mashgʻulotlari, loyiha ishlari, modellash va raqamli vositalarda ishlash talab qilinadi. Bilimlar va koʻnikmalarni oʻzlashtirilishining tizimlilik, oʻqitish jarayonini boshqarilishi, zamonaviy axborot vositalaridan foydalanilish orqali taʼminlanadi.

Xulosa. Xulosa qilib, shuni taʼkidlash joizki, Pedagogik texnologiyada taʼlim metodlarini tanlashda yuqorida sanab oʻtilgan mezonlariga asoslangan holda oʻquv jarayonlarini toʻgʻri loyihalashtirish orqali tashkil etilsa, berilayotgan oʻquv materiallari mazmuni tahsil oluvchilar ongiga tez va oson singdirilishiga hamda ularning xotirasida uzoq vaqt saqlanilishiga erishishimiz mumkin.

Bunday texnologiya taʼlimi darslarida turli pedagogik texnologiyalarni uygʻun qoʻllash oʻquv jarayonining mazmunini boyitadi. Oʻquvchilarning ijodkorligini rivojlantiradi. Texnologiya taʼlimi jarayonida innovatsion yondashuvlarini qoʻllanilishi darsning sifati va samaradorligini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shomirzayev M.X. Oʻqitish texnologiyasida innovatsion pedagogik texnologiyalar. Darslik, 2020.
2. Haleem A., va boshq. “Understanding the role of digital technologies in education”, Science Direct, 2022. (raqamli texnologiyalarning taʼlimga taʼsiri, imkoniyatlar va muammolar tahlili).
3. Shomirzayev M.X. Maktab texnologiya taʼlimida milliy hunarmandchilikning spektral - variativ komponentlarini fanlararo takomillashtirish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. -T.: Tafakkur, 2020. -164 b.
4. Shomirzayev M.X. Oʻzbek xalq milliy hunarmandchiligining spektral - variativ shakllanish va spektral - variativ rivojlanishida fanlar integratsiyasi. Monografiya. -T.: Tafakkur, 2020. - 132 b.

BO'LAJAK LOGOPEDLARNI- NUTQI RIVOJLANMAGAN BOLALAR NUTQINI TASHHIS QILISHGA O'RGATISH METODIKASI

Sayfullayeva I.Q.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti
"Maxsus pedagogika" fakulteti
p.f.f.d(PhD), v.b.dotsent*

Tayanch so'zlar: logoped, nutqi rivojlanmagan bola, tashxis, fonematik eshitish, artikulyatsion apparat, metodika., nutqiy kamchilik

Ключевые слова: логопед, ребенок с недоразвитой речью, диагностика, фонематический слух, артикуляционный аппарат, методика, дефект речи.

Key words: speech therapist, child with speech underdevelopment, diagnosis, phonemic hearing, articulatory apparatus, methodology.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada bo'lajak logopedlarni nutqi rivojlanmagan bolalar nutqini tashxis qilishga o'rgatish metodikasi yoritilgan. Unda nutqiy va nutqiy bo'lmagan faoliyatni, fonematik eshitish, artikulyatsion apparat va bog'langan nutqni tekshirish usullari tizimli ravishda bayon etilgan. Tadqiqot natijalari logopedlarni diagnostik va korreksion faoliyatga tayyorlashning amaliy hamda nazariy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье изложена методика подготовки будущих логопедов к диагностике речи у детей с речевым недоразвитием. Систематизировано изложены методы исследования речевой и неречевой деятельности, фонематического слуха, артикуляционного аппарата и связной речи. Результаты исследования способствуют укреплению практических и теоретических основ подготовки логопедов к диагностической и коррекционной работе.

SUMMARY:

This article describes the methodology for training future speech therapists to diagnose the speech of children with underdeveloped speech. It systematically describes methods for examining speech and non-speech activity, phonemic hearing, the articulatory apparatus, and connected speech. The results of the study serve to strengthen the practical and theoretical foundations of training speech therapists for diagnostic and correctional activities.

Nutq kamchiligiga ega bo'lgan bolalarni har tomonlama tekshirish, tug'ruqqacha, tug'ruq vaqtidagi va tug'ruqdan keying davri to'g'risidagi zarur ma'lumotlarni bilish zarur. Shuning uchun nutqiy faoliyat bilan birga

ruhiy faoliyatning nutqiy bo'lmagan faoliyat (umumiy va nutqiy motorika), xulq, hissiyot-iroda qatlaminig o'ziga xos xususiyatlari, ichki va tashqi nutqining shakllanishi hamda holati, nutqni idrok qilish va tushunish, tovushlar talaffuzining holati, fonematik tahlil va sintez, fonematik tasavvurlar, leksika va nutqning grammatik tuzilishi holati bog'langan nutq, nutq ohangi va sur'ati buzilishlarining xususiyatlari ham o'rganiladi. Bolalarning nutqiy va nutqiy bo'lmagan motorikasini, ular xulqining o'ziga xos tomonlarini, ichki va tashqi nutqini o'rganish bo'yicha materiallar, shuningdek, nutqi umumiy riojlanmagan bolalarni tekshirish ishlarimizdan olingan ma'lumotlar va boshqa mualliflarning tekshirish natijalarini hisobga olgan holda ishlab chiqildi.

Tekshirishning asosiy bosqichida logoped bola haqidagi anamnez ma'lumotlarini aniqlash maqsadida ota-onalar bilan suhbat o'tkazadi. Ota-onalar bilan suhbatda logoped oilada bo'lib o'tgan alohida ahamiyatga ega hodisalarni va shunga bog'liq holda bolalarning umumiy nutq taraqqiyotining o'ziga xos tomonlarini aniqlaydi.

Bolaning tug'ruqqacha, tug'ruq vaqti va tug'ruqdan keying davrlardagi rivojlanishining o'ziga xos tomonlari aniqlandi. Bu quyidagi taxminiy tartib asosida olib boriladi:

a) Tug'ruqqacha bo'lgan davr.

Ona bilan suhbatda logoped ba'zi nasliy omillarni belgilaydi: ota-onalarning bola tug'ilguniga qadar salomatligining ahvoli, ularda asab-ruhiy, teri-tanosil kasalliklari, nutqiy patologiya bo'lganmi, ota-onalardan biri spirtli ichimliklar yoki giyohvand moddalarni suiste'mol qilmaydimi, yuqumli va boshqa kasalliklarga uchraganmi?

Shuningdek, bolaning tug'ruqqacha bo'lgan rivojlanishiga oid quyidagi asosiy jihatlar aniqlanadi:

- Onaning bola tug'ilayotgan vaqtdagi yoshi;
- Onaning homiladorlikning birinchi va ikkinchi yarmida boshdan kechirgan kasalliklari (qizilcha, gripp, toksoplazmoz, qandli diabet, jigar, buyrak kasalliklari, angina, anemiya);
- Homiladorlikning birinchi va ikkinchi yarmida shikastlanishlar, qorin yuzasida lat eyishlar, yurak-tomir kasalliklari, toksikozlar, bolaning tushish xavfi bo'lganmi?
- Homiladorlik davrida dorilar bilan davolanganmi yoki yo'qmi?
- Homiladorlik davrida rentgenologik tekshiruvdan o'tganmi yoki qandaydir radioaktiv nurlanish bo'lganmi va boshqalar.

Homiladorlik davridagi noqulay omillarni aniqlash logopedga bu omillarni bolaning keyingi nutqiy taraqqiyotiga bevosita ta'sirini aniqlashda yordam beradi.

b) Tug`ruq davri.

Logoped ona bilan suhbatda tug`ruq o'tishining tavsifi va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi: tug`ruqning boshlanish vaqti-o'z vaqtida, homiladorlikning 8-oyida, 7- oyida suvning barvaqt ketishi bo'lganmi, tug`ruqning uzoq davom etishi, qisqichlarning qo'llanishi, vakuum-ekstraktorning qo'llanishi, tug`ruq faoliyatining muvofiq ta'minlovchi dorilar qo'llash, homilani qo'l bilan yoki kessar operatsiyani qo'llab ajratib olish.

Bu suhbatda bolaning tug'ilgan paytidagi holati aniqlanishi zarur: darrov yig'laganmi yoki yo'qmi, ko'k, oq asfiksiya, og'irligi (1500 gr dan ko'p yoki kam), bo'yi, turli shikastlar, sinishlar, qon quyilishi, tug`ruq shishi, boshqa jarohatlanishlar bo'lganmi?

v) tug`ruqdan keying davr.

Bolaning tug'ilgandan keying davrdagi somatik rivojlanishi haqidagi ma'lumotlarni logoped ona bilan olib boriladigan suhbat jarayonida aniqlaydi:

-bolani onaga tug'ilganidan keyin necha soat o'tgach olib kelingan, bola ko'krakni qanday olgan va emgan (faol, faol emas, tezda charchab uxlashi);

-bola uyg'oq vaqtida o'zini qanday tutar edi: tinch yoki notinch, baqiroq, yig'loq va boshqalar;

-hayotining birinchi yilida – uch yoshgacha; pnevmoniya: ko'k yo'tal, dispepsiya, dizentriya kasalliklari bilan og'rganmi?

Shuningdek, bolada qandaydir tug'ma kasalliklar bor yoki yo'qligi yurak porogi, maymoqlik va bosh jarohatlanishi bo'lgan-bo'lmagani aniqlanadi?

Bola rivojlanishining tug`ruqdan keyingi davridagi me'yordan chetga chiqishlar, turli salbiy xodisalar aniqlangach, logoped tomonidan umumiy nutq rivojlanmaganligining etiopatogenezi yanada to'la o'rganish maqsadida tahlil qilinadi.

1. Nutqi to'liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalarning ichki nutqini tekshirish ularning sust lug'atini o'rganishga qaratilgan bo'lib, quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi: fonematik tahlil holatini, so'zlar, gaplar va bog'lanishni, nutqni tushunish holatini aniqlash.

A.R.Luriya ichki nutqni tekshirishda uning tashqi tomon bilan o'zaro bog'liqligini e'tiborga olish kerakligini ta'kidlaydi. U buni shu bilan tushuntiradiki, nutqni eshitishning buzilishi nutq artikulyatsiyalari va tashqi nutqning ikkilamchi buzilishiga olib keladi. Artikulyator jarayonlar va ichki nutqning buzilishi nutq tovushlarini idrok qilish va nutq mazmunini tushunish

kabi jarayonlarga ta'sir qiladi. bundan ilgari L.S.Vigotskiy ham ichki nutqning murakkabligi haqida yozgan edi. Uning fikricha, nutqni tushunish- tovush signali bo'yicha reaksiyani bajarishdan ko'ra ko'proq va bohsqacharoq narsadir.

Fonematik eshitishni tekshirish. Fonematik eshitish bolada bevosita nutqiy aloqa asosida shakllanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar bir-biridan bir tovush bilan farq qiladigan so'zlarni ajrata olmaydilar, shuning uchun bolalarga bir tovush bilan farq qiladigan so'zlarni beramiz:

Gul-kul	So'z-ko'z
Kuz-tuz	Kun-tun
Sim-shim	Bahor-nahor

va shu so'zlarga mos rasmlarni topish hamda ko'rsatish ko'nikmasi aniqlanadi.

So'zlarni tushunish va tekshirish. Tekshirish shundan boshlanadiki, bolaga narsalarning nomi aytiladi va ularni ko'rsatib berish so'raladi. Masalan, tana qismlari- ko'z, peshona, yuz, burun, soch, dahan, qo'l, oyoq va boshqalar.

Keyin bolaga uy jihozlarini: stol, stul, shkaf, qandil, ko'zgu; o'yinchoqlardan- qo'g'irchoq, mashina, koptoklarni ko'rsatish taklif qilinadi.

So'zlarni tushunishni tekshirishning keying bosqichi rasmda tasvirlangan narsalarni tanish ko'nikmasini aniqlashdan iborat bo'ladi. Bunda bolaga turli mavzuli guruhlariga kiruvchi va bir-biridan shakli, rangi, hajmi va son jihatidan farq qiluvchi narsalar tasvirlangan rasmlar ko'rsatiladi. Bu rasmlarda uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar, o'yinchoqlar, sabzavotlar, mevalar, idish-tovoqlar, transport, shuningdek, yil fasllari tasvirlangan bo'ladi.

Bu didaktik material bolalar bog'chasining dastur talablariga muvofiq keladi va ularning yoshiga qarab ajratiladi.

Sodda gaplarni tushunishni tekshirish. Bolaga vaziyatli rasmlar ko'rsatiladi va bir qator quyidagi ko'rinishli soda gaplar aytiladi: "Qiz o'tiribdi", "Qizda qizil koptok bor", "Bola yuguryapti", "Bolada mashina bor", "Kuchuk yuguryapti" va hokazo. Shundan so'ng bola aytilayotgan hodisa tasvirlangan rasmni ko'rsatishi lozim. Bundan tashqari, quyidagilarni ko'rsatish so'raladi: olmaxonning momiq dumi, qiz qayerda sakrayapti, yuguryapti, yozyapti, sirpanchiq uchyapti va hokazolar.

Keyin bitta gapda kelgan 1,2,3 ta izchil xususiyatlarni bajarishni o'z ichiga oluvchi so'z shaklidagi buyruqlarni bajarish usulidan foydalaniladi. Masalan "Tur, stol yoniga bor, o'yinchoqlarni ol va polga qo'y. koptokni ol, polga ur va menga ber".

So'ng bolalarning grammatik qurilishlarini tushunishlari aniqlanadi.

1. Birlik va ko'plikdagi otlarni tushunish. Bolaga narsalarga oid rasmlar ko'rsatiladi, uni tanishi va ko'rsatish ko'nikmasi aniqlanadi: mashina qayerda, mashinalar qayerda, qo'g'irchoq qayerda, olma qayerda, olmalar qayerda va boshqalar.

2. Kichraytirish- erkalash qo'shimchasiga ega bo'lgan so'zlarni tushunish. Bolaga narsalarga oid rasmlar beriladi va quyidagilarni ko'rsatish ko'nikmasi aniqlanadi: stol qayerda, o'yinchoqli stolcha qayerda, qoshiq qayerda, qoshiqcha qayerda, quyon qayerda, quyoncha qayerda va hokazolar.

3. Bog'lanishli nutq mazmunini tushunish. Bu bo'limda she'riy va darak gapli matnlar mazmunini tushunish tekshiriladi. Buning uchun bolalarga she'riy matn taklif qilinadi.

Nutqi to'liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalarning ichki nutqini chuqur tekshirish ruhiy-logopedik tekshirishning umumiy tartibida bolalarning sust lug'atini va ular ruhiy faoliyatining ba'zi tomonlari holatini aniqlashga yordam beradi, chunki mantiqiy idrok insonning murakkab ixtisosiy perseptiv fikri-mnemik faoliyati bo'lib hisoblanadi.

Ichki nutq bolaning kishilar bilan aloqa bog'lanishga va faoliyatiga ta'sir qiladi, nutqiy va nutqiy bo'lmagan harakatlarni rejalashtirish vositasi bo'lib maydonga chiqadi.

Bolaning muloqotga kirishishini tekshirish. Nutqi to'liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan birinchi uchrashuvda logoped bolaning muloqotga qanday kirishishini aniqlaydi:

(oson, qiyin yoki xayiqib, qo'rquq, negativizm).

Bolaning o'z tengdoshlari bilan qanday nutqiy aloqaga kirishi tekshiriladi: boshqalar bilan oson nutqiy aloqa o'rnatiladi, tez-tez yoki kamdan-kam urishadi, nutqiy aloqaga kirishishda tashabbuskor yoki sust. Nutqiy aloqaga kirishishi barqaror.

Nutqdan tashqari bo'lgan motorikani tekshirish. Logoped bolaga so'z qoidalarini va taqlid bo'yicha quyidagi vazifalarni bajarishni taklif qiladi:

- vazifa bo'yicha ikkala oyoqda yoki bir oyoqda yugurish, sakrash;
- yurish, yugurish, sakrashda ogohlantirish bo'yicha to'xtash;
- bir oyoqda, so'ng ikkinchi oyoqda sanoq ostida turish;
- logopedga ko'tokni otish va uni ilib olish;
- polda yotgan «obruv» ichiga ikkala oyoq uchida sakrab kirish va undan
- sakrab chiqish;
- bayroqchalarni ushlagan holda qo'lni quyidagi buyruqlarga amal qilib
- harakatlantirish: oldinga, orqaga, yuqoriga, pastga;

- choʻkkalab oʻtirgan holda polda koptokni u qoʻldan bu qoʻlga yumalatish, soʻngra koptokni koʻtarib, oʻrindan turish;
- yugurish vaqtida koptokni otish va ilib olish;
- lentani tugun qilib, soʻng «bantik» qilib bogʻlash va boshqalar.

Bola motorikasini tekshirish natijasida logoped quyidagi maʼlumotlarni oladi: oyoq, qoʻllar muvofiqligi (toʻgʻri, notoʻgʻri, umuman yoʻq); tana muvozanatini sezish, bolaning oʻz gavdasini tutishi, harakatlarni bajarish darajasi (toʻliq, notoʻliq); bir harakatdan ikkinchi harakatga oʻtishi (oʻz vaqtida, sekinlashgan), hali boshlamagan harakatlarni bajarish mustaqilligi (toʻliq yoki logoped yordamida); chapaqaylik, yuz harakatlari meʼyorda, samimiy va yuz naylarining giperkineziyasi, sinkineziyasi, yaʼni asosiy harakatlar bilan birga bajariladigan qoʻshimcha harakatlar biroz yaqqol ifodalangan.

Bolaning motor faoliyatini tekshirish natijalarini quyidagi parametrlar boʻyicha umumlashtiramiz.

Meʼyorli motorika.

- harakatlarning statik muvofiqlashuvi shakllangan topshiriq boʻyicha yoki erkin ravishda kerakli holatni aniq belgilay oladi,
- harakatlarning dinamik muvofiqlashuvi shakllangan
- harakatlar aniq, ishonch bilan bajariladi, motor faolligining turli xil koʻrinishlari bilan oʻzaro bogʻlangan (yugurish, sakrash, chapak chalishda);
- qoʻl barmoqlari va mayda qoʻl harakatlari toʻla shakllangan yuz ishoralari ifodali va emotsional.

Motor harakatlari buzilishlariga quyidagilar kiradi:

- harakatning haddan tashqari muvofiqlashmagan harakatlarning boʻlishi, faolligi, qoʻzgʻaluvchanlik
- motor zoʻriqishi, harakatlarning cheklanganligi va muvofiqlashmagan harakatlar, harakatlarning besoʻnaqay va sustligi,
- yuzdagi samimiylilikning bir oz yoki yaqqol ifodalanganligi, panja barmoqlari va mayda qoʻl harakatlarining etarli rivojlanmaganligi.

4. Artikulyatsion apparatni tekshirish metodikasiga asosan tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarning sababi boʻlgan artikulyatsion aʼzolar tuzilishida yaqqol ifodalangan tuzilishda quyidagilarga eʼtibor beriladi.

- Lab qalin, yupqa, yuqori labning kalta boʻlishi, labdagi yoriqliklar
- Til makroglossiya, tilning ingichka boʻlishi, til tagidagi yuganchaning kalta boʻlishi
- Jagʻ progeniya, prognatiya
- Tishlar yoʻq boʻlishi, orasi ochiq boʻlishi, yon ochiq tishlar

- Qattiq tanglay baland, yassi, tor va yoriqlar bo'lishi
- Yumshoq tanglay kalta, ikkiga bulingan, yo'q bo'lishi

Artikulyatsion apparat tuzilishini baholash me'yori:

- artikulyatsion apparatning me'yorda bo'lishi;
- artikulyatsion apparat tuzilishida kamchiliklar, buzilishlarning bo'lishi.

So'ngra artikulyatsion apparat harakatchanligi tekshiriladi.

- Bunda lab, pastki jag', til, yumshoq tanglay mashqlaridan foydalaniladi.
- Pastki jag' uchun mashqlar: og'izni katta ochish, og'izni ochiq holda bir, ikki (6) sekundgacha ushlab turish og'izni yopish; og'izni katta ochish, pastki jag'ni o'ng va chap tomonga harakatlantirish tinch holat.

Til mashqlari. Tilni keng holatda ko'rsatish tilni keng holatda pastki lab ustiga qo'yish, yuqori lab tomon ko'tarish tilni og'izga kirgizish, og'izni ochish va navbatma-navbat tilni keng va tor holda ko'rsatish; tilni tor holda tutib, yuqori labni yalash, shu holda pastki labni yalash, tilni tor holda tutib, uni og'izning chap va o'ng burchaklariga harakatlantirish; og'izni ochish, tilni surib qattiq tanglayga tekkizish va kuch bilan tortib olish. Bu mashqlar bir necha marta qaytariladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ayupova M.Yu. Logopediya.-T.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2007 y. 236 b
2. Muminova L.R va b. Monografiya "Rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalar bilan olib boriladigan korreksion-rivojlantiruvchi texnologiyalar". Toshkent.2020. 39, 43, 206 b
3. Qodirova F.U., Sayfullayeva I.Q. Inklyuziv va korreksion ta'limda art texnologiyalar. O'quv qo'llanma. 2022 yil. 60, 77, 126 b
4. Ayupova, X.M.Pulatova.Logopedik ritmika. Darslik.2007. 19-b.

BO'LAJAK LOGOPEDLARNI OG'IR NUTQ NUQSONLI BOLALAR BILAN ISHLASHGA TAYYORLASHNING MAZMUNI

Achilova S.Dj.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti
"Maxsus pedagogika" kafedra
p.f.f.d (PhD), dotsent.*

Tayanch so'zlar: logoped, alaliya nutq nuqsoni, afaziya nutq nuqsoni, dislaliya nutq nuqsoni, dizartriya nutq nuqsoni, duduqlanish nutq nuqsoni, rinolaliya nutq nuqsoni, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar, korreksion-logopedik ish, metod, differentsiatsiya, intellekt.

Ключевые слова: логопед, алалия, афазия, дислалия, дизартрия, заикание, ринолалия, дети с нарушением зрения, дети с нарушением слуха, коррекционная логопедическая работа, метод, дифференциация, интеллект.

Key words: speech therapist, alalia, aphasia, dyslalia, dysarthria, stuttering, rhinolalia, children with visual impairment, children with hearing impairment, corrective speech therapy work, method, differentiation, intelligence.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada bo'lajak logopedlarni og'ir nuqsonli bolalar bilan ishlashga tayyorlashning mazmuni yoritilgan. Muallif tomonidan og'ir nutq nuqsonlari dizartriya nutq nuqsoni, rinolaliya nutq nuqsoni, duduqlanish nutq nuqsonlari ularni bartaraf etish bo'yicha haqida ma'lumot berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается содержание подготовки будущих логопедов к работе с детьми с тяжёлыми нарушениями речи. Приводятся сведения о тяжёлых речевых нарушениях, таких как дизартрия, ринолалия и заикание, а также об их устранении.

SUMMARY:

The article examines the content of training future speech therapists to work with children with severe speech disorders. Information is provided on severe speech disorders such as dysarthria, rhinolalia and stuttering, as well as their elimination.

Hozirgi globallashuv davrida mamlakatimizning ustuvor siyosatidan biri albatta, bu har bir yosh avlodni intellektual salohiyatli, jismonan sog'lom, ma'naviyati etuk, har tomonlama barkamol shaxs qilib voyaga etkazish hisoblanadi. Davlatimizning bir qator qonun va qarorlarida jamiyatimizning bir bo'lagi bo'lgan alohida yordamga muhtoj bolalar va o'smirlarni ijtimoiy

qo'llab-quvvatlash, ularga ta'lim-tarbiya berish, kasb-hunarga o'rgatish, sog'lom tengqurlari qatoridan o'rin egallab, o'z qobiliyati va imkoniyatlarini ko'rsata olishga, ma'naiy etuk inson bo'lishiga qaratilgan chora-tadbirlar belgilab berilgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023-y.), O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonuni va boshqa bir qator qonun va qarorlar alohida ta'lim ehtiyojli bolalar ham o'zining sog'lom tengdoshlari kabi ta'lim-tarbiya olish huquqiga ega ekanligini belgilaydi. Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berishning huquqiy asosi sifatida O'zbekiston Respublikasining 2008-yil 7-yanvardagi O'RQ 139-sonli "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi, 2020-yil 15-oktabrdagi O'RQ-641-sonli "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi va 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-sonli O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi, 2017-yil 1-dekabrdagi PF-5270 sonli "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2017-yil 1-avgustdagi F 5006-sonli "Nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoyishi hamda 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-sonli "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Qarorlariva boshqa hujjatlarni ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Bu ishlarning davomi o'laroq 2022-yil 27-fevraldagi PQ-74-sonli "Nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori fikrimizning dalilidir. Shu bilan birga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 391-sonli Qarori hamda 2021-yil 11-avgustdagi "Reabilitatsiya markaziga ega bo'lgan davlat ixtisoslashtirilgan ko'p tarmoqli maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 510-sonli Qaroriga muvofiq alohida ta'lim ehtiyojiga ega maktabgacha yoshdagi bolalar ixtisoslashtirilgan ko'p tarmoqli maktabgacha ta'lim tashkilotlari va qo'shma tipdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlariga ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirish, ularni ijtimoiy hayotga moslashtirish uchun jalb etilishi qonuniy hujjatlar orqali belgilab berilgan.

Ma'lumki, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga: ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar (ko'r va zaif ko'ruvchilar), eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar (kar va zaif eshituvchilar), aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar, nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar (dislaliya, rinolaliya, dizartriya, duduqlanish nutq nuqsoni, alaliya nutq nuqsoni, afaziya nutq nuqsoni..). Shulardan og'ir nutq nuqsonlariga dizartriya nutq nuqsoni, rinolaliya nutq nuqsoni, duduqlanish nutq nuqsonlari kiradi.

Logopediya bu - nutq buzilishlari haqidagi maxsus ta'lim va tarbiya vositasida nutq buzilishlarini o'rganish, tuzatish va oldini olish haqidagi pedagogik fandır. Logopediya nutq faoliyati buzilishining sabablari, mexanizmlari, alomatlari, oqimlari tarkibini o'rganadi. Shuning uchun uni maxsus pedagogika sirasiga qo'shadilar.

«Logopediya» termini grekcha logos (so'z, nutq), peydeo (tarbiyalayman, o'qitaman) so'zlardan tashkil topgan bo'lib, tarjimada to'g'ri «nutqni tarbiyalash» ma'nosini anglatadi.

Fan sifatida logopediya nutq nuqsonini tuzatish, nutqiy faoliyatida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayoni hisoblanadi. Logopediyani o'rganish ob'ekti - nutq nuqsoniga ega bo'lgan shaxs. Adabiy tilda qabul qilingan nutq normasidan bir oz bo'lsa ham chetga chiqish-bu nutq nuqsoni deb sanaladi.

Zamonaviy logopediya strukturasi maktabgacha yoshli, maktab bolalar logopediyasi, o'smirlar va katta yoshdagilar logopediyasiga bo'linadi.

Logopediyaning asosiy maqsadi nutqida nuqsoni bor shaxslarni o'qitish, tarbiyalash va qayta tarbiyalashning ilmiy asoslangan tizimini ishlab chiqish, shuningdek nutq nuqsonining oldini olishdan iboratdir. Logopediya fani optimizm va chuqur insonparvarlik bilan yo'g'rilgandır. U nutqida nuqsoni bor bolalarning shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar yaratib beradi.

I.P.Pavlovning birinchi va ikkinchi signal sistemalari orasidagi o'zaro ta'sir haqidagi, shartli reflektorlik aloqalarining shakllanish qoidalari haqidagi nazariyalari, P.K.Anoxinning funksional tizimlar haqidagi ta'limoti, ruhiy funksiyalarni dinamik tarzda cheklash haqidagi ta'limot (I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, A.R.Luriya) va nutq faoliyatining zamonaviy neyropsixolingvistik nazariyalari haqidagi ta'limot logopediyaning tabiiy-ilmiy, psixofiziologik asosidir.

I.P.Pavlov ta'limotiga muvofiq nuqt bosh miyaning murakkab psixologik funksiyasini, uning ikkinchi signal tizimini o'zida namoyon etadi. bu esa signallarning signali sanaladi. Birinchi va ikkinchi signal tizimlari bir-biri bilan

uzviy bog‘langandir. Ikkinchi signal tizimi birinchi tizim asosida shakllanadi. Ammo keyinchalik ikkinchi signal tizimining birinchi signal tizimiga tartibga soluvchi ta’siri namoyon bo‘ladi. so‘z alohida xususiyatning signali, umumlashtirish, mavhumlashtirish qurolidir. Birinchi va ikkinchi signal tizimlari orasidagi o‘zaro murakkab aloqalarni hisobga olish nutq buzilishini tuzatish, buzilgan nutq va nutqsiz funksiyalarning o‘rnini bosish ustida samarali logopedik ish olib borish uchun imkoniyat yaratadi.

Logopediya fanining quyidagi vazifalarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Nutq buzilishining turli shakllarida nutq faoliyatining ontogenezini o‘rganish.
2. Nutq buzilishlarining keng tarqalganligi, alomatlari va darajalarini aniqlash.
3. Nutqiy faoliyati buzilgan bolalarning o‘z-o‘zidan va biror maqsadga qaratilgan rivojlanish dinamikasini, shuningdek nutqiy zaiflikni ularning shaxs sifatida etishuviga, ruhiy rivojlanishiga, turli ko‘rinishdagi faoliyatlarini namoyon qilishga, o‘zlarini tutishlariga ta’sirini aniqlash.
4. Rivojlanishida turli xil farqlar bo‘lgan bolalarda (eshitish, ko‘rish, fikrlash qobiliyatining hamda tayanch xarakterli apparatining buzilishi hollarida) nutqning shakllanishi va nutq buzilishlari xususiyatini o‘rganish.
5. Nutq buzilishining kelib chiqish sabablari, mexanizmlari, tuzilishi va alomatlarini aniqlash.
6. Nutq buzilishlarining pedagogik tashhisi, metodlarini ishlab chiqish.
7. Nutq buzilishlarini tartibga solish.
8. Nutq buzilishini bartaraf etish tamoyillari, differensiyalashgan metodlari va vositalarini ishlab chiqish.
9. Nutq buzilishining oldini olish metodlarini takomillashtirish.
10. Logopedik yordamni tashkil etish masalalarini ishlab chiqish.

Logopediyaning yuqorida ko‘rsatilgan vazifalarida uning ham nazariy, ham amaliy yo‘nalishlari belgilab berilgandir. Uning nazariy tomoni-nutq buzilishlarini o‘rganish, hamda ularning oldini olish, aniqlash va tuzatishning ilmiy asoslangan metodlarini ishlab chiqishdan iborat. Amaliy tomoni-nutq buzilishini oldini olish, aniqlash va bartaraf etishni o‘z ichiga oladi. Logopediyaning nazariy va amaliy vazifalari bir-biriga chambarchas bog‘langandir.

Qo‘yilgan vazifalarni hal etish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak:

- 1) fanlararo aloqalardan foydalanish va nutq hamda undagi nuqsonlarni o‘rganuvchi ko‘plab mutaxassislar (psixologlar, neyropsixologlar,

neyrofiziologlar, tilshunoslar, pedagoglar, turli ixtisosdagi vrachlar va boshqa kishilar)ni hamkorlikda ish olib borishga jalb etish;

2) nazariya sohasidagi yangiliklarni amaliyotga tezroq tatbiq etish uchun fan va amaliyot o'rtasidagi aloqalarni, nazariy va amaliy muassasalar orasidagi hamkorlikni ta'minlash;

3) nutqning buzilishini o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish tamoyillarini amalga oshirish;

4) nutq buzilishini oldini olish uchun aholi o'rtasida logopedik bilimlar targ'ibotini olib borish.

Yuqoridagi vazifalarning bajarilishi logopediyaning ta'sir kuchini belgilaydi.

Logopedik ta'sir etishning asosiy yo'nalishi nutqning rivojlanishi, nuqsonli nutqni tuzatish va nuqsonlarning oldini olishdan iborat. Logopedik ish jarayonida sezuvchanlik qobiliyatini rivojlantirish; uni harakatga keltiruvchi kuch, ayniqsa nutqqa ta'sir etuvchi harakatlarni bilish, ayniqsa tafakkur faoliyatini, xotira, diqqat jarayonlarini rivojlan-tirish; shuningdek ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, yaxshilash bilan bir vaqtda bola shaxsini tarkib toptirish; ijtimoiy muhitga ta'sir etish nazarda tutiladi.

Logopedik jarayonni tashkil etish nutq buzilishini to'g'rilash bilan bir qatorda psixofizik nuqsonlarni ham tugatish yoki engillatish uchun sharoit yaratadi. U pedagogik ta'sir qilishning muhim maqsadi bo'lgan shaxsni har tomonlama kamol toptirish imkonini beradi.

Og'ir nutq nuqsonli bolalar bilan o'qituvchi – logoped korreksion – logopedik ishni tashkil etib, aniq reja asosida og'ir nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalar bilan ish olib boradi.

Duduqlanish nutq nuqsoni – bu nutq apparati muskullarining tortishish natijasida nutqning sur'at-ohangining buzulishidir.

Dizartriya nutq nuqsoni – bu nutq apparati inervatsiyasining organik buzilishi sababli nutqning talaffuz tomonidan buzilishidir.

Rinolaliya nutq nuqsoni - bu nutq apparatining anatomik va fiziologik kamchiliklari sababli ovoz tembri va tovushlar talaffuzidagi buzilishdir.

Bo'lajak logopedlarga og'ir nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashda avvalombor, ushbu nutq nuqsonlarni kelib chiqish sabablarini, ularga ta'sir qiluvchi omillar, ularning turlari aniqlagan holda o'rganiladi. Bo'lajak logopedlar logopediya fanini boshqa fanlar bilan bog'liqligini, shaxsga har tomonlama ta'sir ko'rsatish, nutq buzilishini bartaraf etish va oldini olish bilan omilkorona shug'ullanish uchun nutqdagi nuqsonlarning belgilarini, ularning etiologiyasi, mexanizmlari, nutq faoliyati buzilishi tarkibidagi nutqiy va nutqsiz belgilar munosabatlarini

bilish kerak. Bu logopediyaning boshqa fanlar bilan bo'ladigan aloqasini belgilaydi.

Bo'lajak logopedar logopediya fani umumiy anatomiya va fiziologiya, nutq mexanizmlari, nutq jarayonining bosh miyada tashkil etilishi haqidagi, nutq faoliyatida ishtirok etadigan analizatorlarning qurilishi va harakatga kelishi haqidagi bilimlardan foydalanadi. Nutq buzilishi mexanizmlarini tushunish tuzatish jarayoni qonuniyatlarini aniqlash uchun oliy ruhiy funksiyalarning dinamik lokalizatsiyalanishi to'g'risidagi, nutqning ongda shakllanishi borasidagi bilimlarni egallash kerak bo'ladi.

Nutq murakkab funksional jarayondir. Uning asosida muloqot jara-yonidagi til belgisi tartiblaridan qo'llanish yotadi. Tilning murakkab tizimi uzoq muddatli ijtimoiy-tarixiy rivojlanish mahsuli bo'lib, u bola tomonidan nisbatan qisqa muddatlarda o'zlashtirib olinadi.

Nutqiy tizm bosh miya a'zolarining faoliyatiga asoslanadi. Ulardan har biri nutq faoliyatining o'ziga xos vazifasini bajaradi.

A.R. Luriya miya faoliyatini uchta funksional blokka ajratadi.

Birinchi blok bosh miya po'stlog'i osti (yuqori stvol va limbik oblast) haqidagi bilimlarni o'z ichiga oladi. U bosh miya qatlami tonusining normalligi va uning tetiklik holatini ta'minlaydi.

Ikkinchi blok-orqa miya qatlami katta yarim sharlari bo'laklarini o'z ichiga oladi, tashqi dunyodan olingan sezgi axborotlarini qabul qiladi, qayta ishlaydi va saqlaydi. U bilish (gnostik) jarayonini amalga oshiradigan asosiy miya apparati hisoblanadi.

Uning tuzilish birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi doiralarga ajraladi. Birlamchi doira-miya qatlamining proeksion doiralaridir, uning neyronlari juda ham yuqori darajada o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ularda alohida sezgi a'zolaridan sezgi axborotlarini qabul qilish hodisasi yuz beradi.

Miya qatlami apparatlarining birlamchi doiralari ustidan ikkilamchi doiralar qurilgandir. Ular birlamchi doira orqali olingan qo'zg'alishlarni tahlil qiladi. Ikkilamchi doiralar, birlamchi doiralar kabi, o'zining ixtisosiy moddalligi (ko'rish, eshitish va boshqa doiralar)ni saqlaydi. Birlamchi va ikkilamchi doiralar u yoki bu analizator (ko'rish, eshitish va boshqalar)ning bosh miya qatlami birikmasini o'zida namoyon etadi.

Uchlamchi doiralar analizatorlarning miya qatlami bo'linmalarini o'zgartirish doiralari hisoblanadi. Ular turli moddallikda olingan sezgi axborotlarini tahlil, sintez, integratsiya qilish vazifasini o'taydi. Ularning faoliyati asosida sintezlarning beqaror va tashqi darajasidan simvolik darajaga,

e'tiborini qaratish munosabatlari, murakkab logik-grammatik so'zlar qurilishi haqidagi bilimlar bilan ish ko'rishga o'tish sodir bo'ladi.

Uchinchi blok katta yarim sharlar qobig'ining oldingi bo'limlari (motor, motor oldi va old frontal soha) doirani o'z ichiga oladi. Bu blok inson faoliyatini rejalashtirish, moslashtirish va nazorat qilishni ta'minlydi. U shuningdek miya qobig'i ostidagi a'zolar faoliyati barcha tizmlarning tonusi va tetik holatini ular faoliyati oldiga qo'yilgan vazifalarga muvofiq moslashtirishni amalga oshiradi.

Yuqoridagi fikrlardan shuni xulosa qilish mumkin, bugungi kunda bo'lajak logopedlar og'ir nutq nuqsonli bolalar bilan ishlashda nafaqat logopedik bilimlar balki boshqa fanlar bilan aloqadorligi bilish. Va eng asosiysi bolalarni tushunish, ular bilan muloqatga kirishish zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Морозова Н.Й. Как преодолет заикание. Изд-во ЭКСМО М., 2002
2. Волкова П.С., Шаховская С.Н., Логопедия. Издательство Владос. М., 2002
3. Архипова Е.Ф. «Стертая дизартрия у детей» Учебное пособие для студентов вузов, Москва-2006г.
4. Achilova S.J. "Dislaliya.Dizartriya" /O'quv qo'llanma. «ZEBO PRINT» TOSHKENT – 2021.

TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHDA PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK METODLAR UYG'UNLIGI

Tirkasheva Z.S.

*Xalqaro innovatsion universiteti
"Pedagogika" kafedrasi o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: pedagogik jarayon, tanqidiy fikrlash, pedagogik texnologiya, metodik yondashuvlar metakognitsiya, konstruktivizm, pedagogik texnologiyalar, refleksiya, kognitiv jarayonlar.

Ключевые слова: педагогический процесс, критическое мышление, педагогическая технология, методологические подходы, метапознание, конструктивизм, педагогические технологии, рефлексия, когнитивные процессы.

Key words: pedagogical process, critical thinking, pedagogical technology, methodological approaches, metacognition, constructivism, pedagogical technologies, reflection, cognitive processes.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada tanqidiy fikrlash tushunchasi psixologik va pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi, shuningdek, ta'lim jarayonida uni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali metodlar yoritiladi. Tadqiqotda kognitiv psixologiya, konstruktivizm, metakognitiv yondashuvlar hamda faol ta'lim texnologiyalarining imkoniyatlari ilmiy manbalar asosida o'rganiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье понятие критического мышления анализируется с психологической и педагогической точек зрения, а также освещаются эффективные методы, способствующие его развитию в образовательном процессе. В исследовании на основе научных источников рассматриваются возможности когнитивной психологии, конструктивизма, метакогнитивных подходов и активных образовательных технологий.

SUMMARY:

This article analyzes the concept of critical thinking from psychological and pedagogical perspectives, and highlights effective methods that contribute to its development in the educational process. The study examines the potential of cognitive psychology, constructivism, metacognitive approaches, and active learning technologies based on scientific sources.

Kirish. Ma'lumki, jamiyaning rivojlanishi, uning taraqqiyoti va ravnaqi bevosita u yerda tayyorlanayotgan va faoliyat yuritayot mutaxassis kadrlar faoliyati bilan bog'liq, chunki o'sha jamiyatning taraqqiy etishi ular yaratgan moddiy va ma'naviy ne'matlar katta ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan jamiyat

kapitali, uning moddiy texnik bazasi va salohiyat intellektual yoshlarning kamoloti, iqtidorlarining pedagogik jarayondagi erishgan yutuqlari, ijodiy izlanishlari mahsulidir. Zamonaviy ta'lim jarayoni nafaqat bilim berishni, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv va asosli qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantirishni ham o'z oldiga maqsad qilib qo'yimoqda. Jahon ta'lim tizimida "XXI asr ko'nikmalari" konsepsiyasining joriy etilishi aynan tanqidiy fikrlashni shaxsning hayotiy, kasbiy va ijtimoiy muvaffaqiyati uchun eng muhim omil sifatida belgiladi. Tanqidiy fikrlash shaxsning yangi ma'lumotlarni qayta ishlash, mavjud bilimlar bilan solishtirish, dalillarni tekshirish, turli nuqtayi nazarlar o'rtasida mantiqiy bog'liqliklarni aniqlash hamda mustahkam xulosa chiqarish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Shu boisdan, ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlashni shakllantirish o'qituvchidan maqsadli pedagogik dizayn, zamonaviy psixologik yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va innovatsion metodlar uyg'unligini talab etadi.

Tanqidiy fikrlash va uning mazmun-mohiyati, nazariy asoslari haqida to'xtalsak, bu tushuncha dastlab D. Xalpern tomonidan chuqur tahlil etilgan bo'lib, unga ko'ra, "tanqidiy fikrlash sog'lom refleksiv jarayondir, shuningdek, tanqidiy fikrlashyo'naltirilgan xarakterga ega bo'lib, o'z xatolaridan xolis bo'lish va sog'lom mazmun izlashdir. Shu mulohazalarga tayangan holda ta'lim-tarbiya jarayonida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining shakllanishi o'quvchiga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

-fikrlash jarayoni jadallashadi; -o'z oldiga aniq maqsad qo'yib, unga erishish yo'llarini izlaydilar;

-o'quvchilarda bilim olish, yangi axborotlarni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqish ortadi; -o'quv-bilish jarayonida o'quvchilarda faollik ta'minlanadi; -o'quvchilarda ular orasida vujudga kelgan rang barang fikrlarni tinglash va mushohada qilish ishtiyoqi kuchayadi [1]. Mazkur imkoniyatlar va ta'lim-tarbiya jarayonidagi pedagogik shart-sharoitlar asosida o'quvchi-yoshlarni mustaqil fikrlash va mantiqiy tafakkurini shakllantirish orqali tanqidiy fikrlash o'quvchi shaxsining intellektual va ijtimoiy rivojlanishida markaziy o'rin tutadi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim jarayoni o'quvchining tafakkurini faollashtiradi, muloqot madaniyatini oshiradi va qaror qabul qilish mas'uliyatini mustahkamlaydi. Bu jarayonni samarali tashkil etish uchun o'qituvchi interfaol metodlardan foydalanishi, muammoli vaziyatlar yaratishi hamda har bir o'quvchining fikrini qadrlashi zarur. Tanqidiy fikrlash tushunchasi inson tafakkurining eng yuqori bosqichini ifodalaydi. Uning mohiyati axborotni idrok etish, tahlil qilish, baholash va o'z fikrini asosli tarzda ifoda etish jarayonidan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. Psixologiya fanining rivojlanishi, psixologik bilimlarning yutuqlari asosida hozirgi vaqtda psixologiya va pedagogikada ta'limning rolini oshirishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Bu vazifalarni amalga oshirishda maktab, akademik litsey va professional ta'lim o'quvchilarida erkin fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'rganilayotgan fan doirasida talabalarga bilim beradi, lekin mavzu bo'yicha bilim olishning optimal usullari, o'ziga xos usullari hali ham yetarli emas. Bu yo'nalishda mashhur o'zbek psixologlari, psixologiya fanlari doktori, professorlar M.Davletshin, E.G'oziyev, V.M.Karimova, pedagog olimlarimizdan M.To'laganov, S.Qodirov, O.Hasanboyevlarning ilmiy faoliyatini alohida ta'kidlash lozim. Sh. Baratov, A. Jabborova, Z.T. Nishonova o'zlarining ilmiy izlanishlari va tavsiyalari bilan umumta'lim maktablari va kasb-hunar ta'limi muassasalarida yoshlarda mustaqil fikrlashni shakllantirish va rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar.

Psixologik adabiyotlarda tanqidiy fikrlash yuqori darajadagi kognitiv jarayonlar kategoriyasiga kiritiladi. P. Andersonning Bloom taksonomiyasi bo'yicha yangilangan modellari tanqidiy fikrlashni tahlil, baholash va yaratish bosqichlari orqali izohlaydi. R. Ennis esa tanqidiy fikrlashni "o'ylab va asosli qaror qabul qilishga qaratilgan refleksiv va ratsional fikrlash jarayoni" sifatida ta'riflaydi [2].

D. Halpernning tadqiqotlariga ko'ra, tanqidiy fikrlash mustaqil intellektual odat bo'lib, u turli kontekstlarda qo'llanishi, transfer bo'lish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Shu boisdan, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda o'qitish jarayonining kontekstual va faol xarakteri alohida ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik adabiyotlarda tanqidiy fikrlash konstruktivistik yondashuv bilan bog'lanadi (J. Dyui, L. Vygotskiy). Dyui fikricha, o'quvchi haqiqiy bilimga faqat amaliy faoliyat va muammoli vaziyatlar orqali erishadi. Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi esa o'quvchilarda metakognitiv hamkorlik, refleksiya va muloqot asosida tanqidiy fikrlashning shakllanishi uchun nazariy asos yaratadi.

Natijalar. Zamonaviy adabiyotlarda (J. Bruner, D. Kolb) o'quvchi tajribasiga asoslangan o'qitish (experiential learning), kollaborativ o'qitish, raqamli axborot madaniyati va dizayn-o'ylash (design thinking) tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning eng samarali yondashuvlari sifatida ko'rsatiladi.

Tanqidiy fikrlashning psixologik asoslari

1. Kognitiv jarayonlar. **Kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan tanqidiy fikrlash bir qator yuqori darajadagi mental jarayonlarning integratsiyasi orqali shakllanadi:**

- ▶ Diqqatni boshqarish: muhim ma'lumotni ajratish, chalg'ituvchi omillarni inkor qilish;
- ▶ Analitik fikrlash: murakkab ma'lumotlarni strukturaviy tahlil qilish;
- ▶ Mantiqiy mulohaza: deduktiv, induktiv va analogik xulosalar chiqarish;
- ▶ Konseptual o'ylash: tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqliklarni aniqlash;
- ▶ Xotira operatsiyalari: yangi bilimlarni mavjud bilimlar bilan integratsiya qilish.

Ushbu jarayonlar o'quvchilarning intellektual rivojlanish darajasi, motivatsiyasi, axborotni qayta ishlash tezligi va emotsional barqarorligiga bevosita bog'liq.

2. Metakognitiv monitoring. Metakognitsiya tanqidiy fikrlashning yadrosi hisoblanadi. U o'z fikrlash jarayonini nazorat qilish, tahlil qilish va boshqarish imkonini beradi. Metakognitiv monitoring quyidagilarni o'z ichiga oladi: fikrlash strategiyasini tanlash; fikrlash jarayonini kuzatish; xatolarni anglash va tuzatish; fikrlashni rejalashtirish; qaror qabul qilish sifatini baholash.

Zamonaviy psixologiyada metakognitiv yondashuv tanqidiy fikrlashning rivojlanishida asosiy vosita sifatida e'tirof etiladi.

3. Emotsional-intellektual omillar. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda emotsional intellekt muhim rol o'ynaydi. Shaxsning emotsional barqarorligi, tashqi bosimlarga chidamliligi, qarama-qarshi fikrlarni qabul qila olish qobiliyati ratsional fikr yuritishga imkon yaratadi. Muhim psixologik sifatlar: ochiq fikrlilik; dalillarga tayanish odati; shoshqaloqlikdan tiyilish; refleksiv tahlil. Tanqidiy fikrlashning pedagogik asoslari.

1. Konstruktiv yondashuv. Konstruktivizmga ko'ra, bilim o'quvchiga tayyor ko'rinishda berilmaydi, balki faol o'quv jarayonida yaratiladi. O'qituvchining vazifasi - vaziyat yaratish, yo'naltirish, resurs berish va tahlilni rag'batlantirishdir.

2. *Muammoli ta'lim.* Muammoli vaziyatlar o'quvchini izlanishga undaydi, bilishga bo'lgan ehtiyojni kuchaytiradi, tanqidiy fikr yuritishni faollashtiradi.

3. *Refleksiv yondashuv.* Refleksiya o'quvchi uchun "fikrlashni o'ylash" imkonini beradi. Bu jarayon tanqidiy fikrlashni mustahkamlaydi va qarorlarning sifatini oshiradi [3].

Zamonaviy psixologik-pedagogik metodlar.

Design Thinking (dizayn-o'ylash). Innovatsion muammolarni hal etishda qo'llaniladigan metod. O'quvchilarda empatiya, tahlil, g'oya yaratish, prototiplash va baholash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Socratic questioning - Sokrotik savollar. Javob berishga emas, fikrlashga majbur qiladigan mantiqiy savollar tizimi.

Blooming questions metodikasi (Bloom taksonomiyasiga asoslangan). Savollar darajasi - eslab qolishdan tortib tahlil, yaratishgacha.

Case-inquiry (iloji boricha tadqiqotga yo'naltirilgan keyslar). Oddiy keyslardan farqli ravishda o'quvchi savollar qo'yadi, dalillar yig'adi, tahlil qiladi.

Peer Review - o'zaro baholash. O'quvchilar bir-birining fikrini, javobini, loyihasini tanqidiy tahlil qiladi. Bu orqali konstruktiv tanqid madaniyati shakllanadi.

Munozara. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish faqat biror metod yoki texnika bilan chegaralanmaydi. Bu jarayon psixologik komponentlar (kognitiv, metakognitiv, emotsional) bilan pedagogik omillar (faol metodlar, muammoli ta'lim, refleksiya)ning uzviy birligida amalga oshiriladi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalarning o'quv jarayoniga kirib kelishi tanqidiy fikrlashga qo'yiladigan talablarni yanada oshirmoqda. O'quvchi:

- axborotni tekshira olishi;
- yolg'on ma'lumotlarni aniqlashi;
- fikrlar xilma-xilligini baholashi;
- mustaqil qaror qabul qilishi;
- dalillar bilan ishlay olishi.

O'qituvchining roli ham o'zgarib bormoqda — u bilim beruvchi emas, balki muhit yaratuvchi, yo'naltiruvchi, muloqot tashkil etuvchi moderatorga aylanmoqda.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zamonaviy ta'limning poydevor vazifasini bajaradi. Psixologik yondashuvlar tanqidiy fikrlashning ichki (kognitiv, metakognitiv, emotsional) mexanizmlarini izohlasa, pedagogik yondashuvlar bu jarayonni o'quv faoliyati orqali tashkillashtirish strategiyalarini belgilaydi [4].

Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

-tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda metakognitiv yondashuv hal qiluvchi rol o'ynaydi;

-muammoli ta'lim, dizayn-o'ylash, dalillarga asoslangan fikrlash va argument xaritalari eng samarali metodlar sifatida namoyon bo'ladi;

-raqamli muhitda tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun maxsus raqamli topshiriqlar, simulyatsiyalar va AI bilan ishlash kompetensiyalari talab qilinadi;

-tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun ta'lim jarayoni kompleks, tizimli va maqsadli bo'lishi zarur.

Xulosa. So'nggi yillarda uzluksiz ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar, yangi davlat ta'lim standartlari va innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlarning keng qo'llanilishi o'quvchilarda mustaqil fikrlash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. O'qituvchilar dars jarayonida mustaqil fikr almashuv, hamkorlikda ishlash, muammoli topshiriqlar, muammoli savollar va loyiha ishlari orqali tanqidiy tafakkurni shakllantirmoqda. Demak, xulosa sifatida shuni aytish kerakki, o'quvchilarda ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish – zamonaviy ta'limning eng muhim maqsadlaridan biridir. Bu jarayon o'quvchilarning mustaqil qaror qabul qilishi, ijodiy fikrlashi va kelajak hayotida to'g'ri yo'l tanlashi hamda mantiqiy tafakkurining rivojlanishi uchun zarurdir. Pedagogik-psixologik shart-sharoit va psixologik omillarni hisobga olgan holda tanqidiy fikrlashni shakllantirish ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi, o'quvchi shaxsining intellektual va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov F., Yo'ldoshev J., Matjonov I. "Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyalari". – Toshkent: Innovatsiya, 2021.
2. Raxmonov H. "Interfaol metodlar va tanqidiy fikrlash". – Toshkent: O'zbekiston Fan nashriyoti, 2020.
3. Yo'ldoshev J. "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat". – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013.
4. Qodirova F. "O'quvchilar tafakkurini rivojlantirishning metodik asoslari". – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019.

TARBIYACHINING PEDAGOGIK MAHORATINI OSHIRISH YO‘LLARI

Ochilov A.E.

*Xalqaro innovatsion universiteti
Pedagogika kafedrasi mudiri, dotsent*

Nortoijeva M.Z.

*Xalqaro innovatsion universiteti
Pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi*

Tayanch so‘zlar: pedagogik mahorat, kompetentlik, samimiylik, fidoyilik, pedagogik madaniyati, ko‘nikma, ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy-madaniy bilim, shaxsga yo’naltirilgan ta’lim.

Ключевые слова: педагогическое мастерство, компетентность, искренность, преданность, педагогическая культура, умения, социальные, экономические, духовные и культурные знания, личностно-ориентированное образование.

Key words: pedagogical skills, competence, sincerity, dedication, pedagogical culture, skills, social, economic, spiritual and cultural knowledge, person-oriented education.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ta’lim tarbiya berishda ularning aqliy xususiyatlarini, bilimning shakllanishini, kasbiy kompetentligi va mahorati bugungi kunda ta’lim jarayoni oldiga qo‘yilgan talablardan biri yetuk shaxs, ijtimoiy bilimdonlik darajasiga ega bo‘lgan yoshlarni tayyorlashda tarbiyachilarning o‘rni, birinchi navbatda munosib hayot tayyorgarligi, bilim va ma’naviyatga ega bo‘lishlari, intellektual-aqliy faoliyatini rivojlantirishda kasbiy mahoratga asoslangan ta’lim jarayoni haqida fikr bildirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается роль педагогов в подготовке зрелой личности, социально развитого и профессионально-ориентированного образовательного процесса в образовании учащихся начальной школы, прежде всего, в приобретении ими необходимых жизненных навыков, знаний и духовности, развитии их интеллектуально-интеллектуальной активности. Одним из требований к образовательному процессу сегодня является развитие их ментальных качеств, знаний и профессиональной компетентности.

SUMMARY:

This article discusses the role of educators in preparing young people with a mature personality, a level of social awareness, and a professional skill-based educational process in educating primary school students, one of the requirements for the educational process today is their mental characteristics, the formation of knowledge, professional competence and skills, primarily in acquiring appropriate life skills, knowledge and spirituality, and the development of intellectual and mental activity.

Tarbiyachining kasbiy mahorati – bu ma’lum shaxsiy (bolalarni sevishi, mehribonligi, xayrixohligi va h.k) va kasbiy (bilimdonligi, javobgarlikni his qilishi, ijodkorligi eruditsiyasi va h.k.) fazilatlarining yig’indisi hisoblanib, u pedagogik-psixologik, uslubiy tayyorgarligida, bolalarni tarbiyalashning optimal yo’llarini izlab topishida namoyon bo’ladi. Shuning uchun tarbiyachining kasbiy mahorati, bilimdonligi, zukkoligi, ijodkorligi bilan birga shaxsiy sifatlarni takomillashtirishni ham taqozo qiladi. Tarbiyachining kasbiy kompetenti va mahorati o’quvchini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarbiyachi faoliyat mahoratini qanday fazilatlar belgilaydi.? - U avvalo mafkuraviy tayyorgarlikka ega bo’lishi lozim. Bu deganimiz Milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an’analarni bilishi va ularni yoshlar ongiga yetkazib, tarbiyalanuvchilarda ota-bobolarimiz yaratgan boy merosga hurmatni tarbiyalay olishi kerak.

Buning uchun avvalo tarbiyachining o’zi milliy qadriyatlarning mohiyat-mazmunini chuqur anglashi, ularga hurmati va e’tiqodi bo’lishi darkor. Ijtimoiy hayot qonunlarini aniq tushunish, milliy-ahloqiy qadriyat, mafkura mazmunini anglash tarbiyalanuvchilarda bobolar, avlodlar ruhiga hurmatni, ilmiy dunyoqarash asoslarini tarbiyalash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarbiyachi pedagogik kasbi sohasida: bolalarni sevish va ular bilan ishlashga qiziqishi, pedagogik ishni sevish, ruhiy pedagogik ziyraklik va kuzatuvchanlik, pedagogik nazokat, pedagogik tasavvur, tashkilotchilik qobiliyati, haqqoniylik, dilkashlik, talabchanlik, qat’iylik va maqsadga intilish, vazminlik, o’zini tuta bilish, kasbiy layoqatlilik.

Shuningdek, tarbiyachi bilim sohasiga saviya, ma’naviy ehtiyoj va qiziqish, intellektual qiziqish, yangilikni his qila bilishi lozim. Faoliyatlar kishini o’ziga duch kelgan hodisalarni tahlil qilish va umumlashtirish tajribasi bilan boyitadi.

Pedagogik malaka – egallagan bilim va ko’nikmalarni faoliyatning ma’lum turini egallab olish, yaxshi bajara olish qobiliyatidir. Shuni alohida qayd qilib o’tmoq zarurki, pedagoglik kasbi murakkab va mas’uliyatli kasbdur. Ushbu kasbning sharafliligi va murakkabligi shu bilan belgilanadiki, u doimo ongning yagona sohibi bo’lgan inson bilan muloqotda bo’ladi. Ongli va tirik jonzot esa aqliy, ruhiy hamda jismoniy jihatdan doimo rivojlanishda bo’ladi. Shuning uchun, u bilan doimo muloqotda bo’lganda, unga ta’sir ko’rsatish uchun muntazam ravishda psixologiya, tarbiya nazariyasi kabi fanlarni mukammal o’rganib, o’z kasbiy mahorati ustida muttasil ish olib borishi kerak. Bu tarbiyachilarda pedagogik – psixologik va metodik tayyorgarlikni ta’minlaydi.

Tarbiyachining pedagogik mahorati - pedagogik jarayonda tarkib topadi. Pedagogik jarayon esa kasbiy va shaxsiy tayyorgarlikni yo’lga qo’yib, bo’lajak

mutaxassisni mehnatga, hayotga tayyorlash uchun davlat, jamiyat, millat va kelajak avlod oldida javob beradigan mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi. Shuning uchun, pedagog shaxsiy va kasbiy fazilatlar egasi bo'lishi lozim.

Pedagogning shaxsiy fazilatlarini sirasiga iymon-e'tiqodi, dunyoqarashi, ijtimoiy ehtiyoj va faolligi, odob-axloqi, fuqarolik burchlarini his qilishi, ma'naviyati, dilkashligi, talabchanligi, qat'iyligi va maqsadga intilishi, insonparvarligi, huquqiy bilimdonligi kabilar kiradi. Bular tarbiyachilarda kasbiy xususiyatlarni o'zida tarbiyalab borishga ko'maklashadi. Yuqorida qayd etib o'tilgan va pedagogik mahoratga berilgan ta'rif, hamda tarbiyachining professiogrammasi xususiyatlari va pedagoglarga qo'yiladigan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy talablardan kelib chiqib pedagogika nazariyasi pedagogik mahoratni quyidagi asosiy komponent (tarkibiy qism)lardan iborat bo'lishi lozimligini ifodalaydi.

Bularning barchasi xususiy mohiyat-mazmun kasb etsada, ular yaxlit holda tarbiyachi (pedagog)ning kasbiy malakalarining mazmunini ifodalaydi. Zero, pedagogik texnika – o'qitish, ta'sir ko'rsatish, ta'lim-tarbiya oluvchilarga o'z his-tuyg'ulari, bilimlari, axloqiy fazilatlarini o'rgatish texnologiyasini ifodalasa, pedagogik muomala–kasbiy faolligining bir ko'rinishi bo'lib, ta'lim-tarbiyada shu jarayon ishtirokchilarining o'zaro ta'sir va hamkorligini aks ettiradi. Tarbiyachining kasbiy kompetenti va mahorati, Pedagogik madaniyat – tarbiyachilik burchi, mas'uliyati, qadr-qimmati, vijdoni, axloqiy e'tiqodini nazarda tutib, pedagogning talabchanligi, adolati, komilligi, rostgo'yligi, to'g'riligini anglatadi. Pedagogik mahorat tizimida pedagogik nazokat (takt) – pedagogning pedagogik maqsadga muvofiq, foydali, qimmatli harakatlarining o'lchovi, me'yori va ta'sir vositasining chegarasi sifatida xarakterlanadi. Pedagogik mahoratning qayd qilingan tarkibiy qismlari pedagogning kasbiy xususiyatlarini boyitadi va uni mohirlik sari yetaklaydi va tarbiyachida pedagogik mahorat malakalarining tarkib topishiga yordam beradi. Ammo, o'z kasbining mohir ustoz bo'lish uchun faqatgina ularga tayanib, ish tutish kutilgan natijani bermasligi mumkin. Buning uchun muntazam ravishda pedagogik fikrlash, pedagogik o'ylash, pedagogik ish tutish lozim bo'ladi. Bu deganimiz, o'z faoliyatini pedagogik hodisalarni, vaziyatlarni tahlil qilish, ularning har bir bog'lanish joylarini anglashga intilish, kunlik natijalarni mustaqil ravishda tahlil qilishi va yangi ta'lim-tarbiyaga doir g'oya Pedagogik muomala, Pedagogik madaniyat, Pedagogik qobiliyat, Pedagogik nazokat, Pedagogik ijro, Pedagogik texnika, Pedagogik mahoratlarni avvalgilari bilan taqqoslay olishga odatlanishi ham lozim bo'ladi. Asosiy pedagogik-psixologik

muammolarni topa olish ularni hal etishning eng qulay yo‘llarini topish ustida o‘ylashi kerak.

Insonparvarlik – insonning qadri erkinligi baxt-saodati, teng huquqliligi to‘g‘risida insoniylikning barcha tamoyillarini yuzaga chiqarish uchun shart-sharoitlar yaratib berish haqida g‘amxo‘rlik qilishni ifodalovchi tushuncha.

Pedagoglarning individual psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda o‘z imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanish; oldindan aniqlanayotgan vaziyatlarga nisbatan to‘g‘ri munosabatda bo‘lish, o‘zgalar muvaffaqiyatini oqilona baholash, moddiy va ma‘naviy rag‘batlantirishda adolatlilik.

Samimiylik – atrofda kishilar bilan munosabatda sofdillik, vijdonlilik ifodalanadigan shaxsiy sifat.

Vatanni sevish – ona yurtiga, ota-onasiga va yor-u do‘stlariga sadoqatli bo‘lish va e‘tiqod qilish; mustaqil respublikamiz konstitutsiyasi va qonunlari, davlatimiz ramzlari, milliy urf-odatlar va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik.

Fidoyilik – tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish, muhofaza qilish, otabobolarimiz qoldirgan madaniy meroslarni to‘plash, o‘rganish, avaylab saqlash va targ‘ib qilish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasi. 2018 -yil, 28-dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021-yillarda maktabgacha ta’lim tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2707- sonli qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017.y., 1-son, 11-modda, 35-son, 923-modda; Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 31.07.2018 y.
3. A.Xoliqov. Pedagogik mahorat. – Toshkent, 2010, -367 b. 4. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. Издателско-полиграфический творческий дом им.Чулпана. Т.; 2005. -200 с. 5. Umumiy pedagogika Darslik 1-qism /O.Musurmanova va boshq. – Toshkent, Yoshlar nashriyot uyi, 2020. -376 b.

BO‘LAJAK PEDAGOGLARNI KASBIY TAYYORLASH TIZIMI VA PEDAGOGIK TAJRIBA ORTTIRISH JARAYONIDA AMALIYOTNING O‘RNI

Shonazarov J.U.

Xalqaro innovatsion universiteti

“Psixologiya va jismoniy madaniyat” kafedrasi mudiri, dotsent

Tayanch so‘zlar: pedagogik jarayon, oliy ta‘lim, bo‘lajak pedagog, kasbiy shakllanish, kasbiy mahorat, pedagogik amaliyot, kasbiy va maxsus tayyorgarlik, nazariy bilimlar, o‘quvchi, o‘qituvchi shaxsi, ta‘lim tizimi, pedagogik faoliyat, maktab amaliyoti, pedagogik mahorat, ijodkorlik, pedagogik tajriba.

Ключевые слова: педагогический процесс, высшее образование, будущий учитель, профессиональное становление, профессиональное мастерство, педагогическая практика, профессионально-специальная подготовка, теоретические знания, студент, личность учителя, система образования, педагогическая деятельность, школьная практика, педагогическое мастерство, творчество, педагогический опыт.

Key words: pedagogical process, higher education, future teacher, professional formation, professional skills, pedagogical practice, professional and special training, theoretical knowledge, student, teacher personality, education system, pedagogical activity, school practice, pedagogical skills, creativity, pedagogical experience.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada pedagogika oliy o‘quv yurtlari talabalarini kasbiy faoliyatga tayyorlash tizimida pedagogik amaliyotning o‘rni va ahamiyati, maktab amaliyotida talabalarni kasbiy-pedagogik tayyorlashning pedagogik imkoniyatlari bayon etilgan. Shuningdek, bo‘lajak pedagoglarni kasbiy tayyorlash tizimidagi muammolar, mazkur o‘qituvchilarni o‘quv-tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishga tayyorlashda oliy ta‘lim muassasasining asosiy yetakchi omil ekanligi masalalari keltirib o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются роль и значение педагогической практики в системе подготовки студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности, педагогические возможности профессионально-педагогической подготовки студентов в условиях школьной практики. Также рассматриваются проблемы в системе профессиональной подготовки будущих учителей, вопрос о том, что высшие учебные заведения являются основным ведущим фактором в подготовке этих учителей к организации педагогической деятельности.

SUMMARY:

This article describes the role and importance of pedagogical practice in the system of preparing students of higher pedagogical institutions for professional activity, the pedagogical possibilities of professional and pedagogical training of students in school practice. It also discusses the problems

in the system of professional training of future teachers, the issue of the fact that higher educational institutions are the main leading factor in preparing these teachers for organizing educational activities.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritgan dastlabki kunlardayoq mamlakatimizda ta'limni tashkil yetish sohasida tub islohotlarni amalga oshirish, uni yuksak darajada takomillashtirish va jahon ta'limi darajasiga ko'tarish kabi masalalarga alohida ye'tibor qaratildi. Ana shu ye'tiborning yorqin isboti ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari hamda ta'limning O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasidagi ustuvor yo'nalish deb ye'lon qilinganligi bilan belgilanadi. Ushbu ustuvor yo'nalishlar asosida yurtimizda amalga oshirilayotgan ijobiy va amaliy faoliyatlardan biri ham jamiyatda o'qituvchining o'rni, obrusi va uning maqomini oshirish xususida e'tirof etilar ekan, aynan pedagog ixtisosligini tanlagan har bir inson kimlarni o'qitayotgan va tarbiyalayotganligi uchun o'ziga javobgarlikni olib, fanlarni yuqori darajada o'quvchi-talabalar onggiga singdira oluvchi sharaflı kasb egasi ekanligini chuqur anglamog'i zarur. Chunki, muallimlik kasbining sharafliligi, nafaqat, uning o'qituvchi, turli bilimlarni o'rgatuvchi va mohir tarbiyachi bo'lganligi uchungina emas, balki uning o'zi tanlagan kasb-hunar yunalishidagi barcha mutaxassisliklar bo'yicha maxsus fanlarni va ularning poydevori bo'lgan fundamental fanlarni hamda o'qitish va tarbiya berishni, psixologiya va pedagogika asoslarini a'lo darajada egallagan bo'lishi shart.

Bo'lajak pedagoglarni kasbiy tayyorlash tizimida va pedagogik tajriba orttirish jarayonida nazariy bilimlar qanchalik mukammal va puxta o'rgatilar ekan, ularning amaliy natijasi qay darajada talabalar ongida mustahkam o'zlashtirilishi bevosita malakaviy va pedagogik amaliyotlarning o'tkazilishi bilan kafolatlanadi. Bo'lg'usi pedagoglarning maxsus tayyorgarligi, oliy ta'limda olingan nazariy bilimlarning mustahkamlanishida pedagogik amaliyotning o'rni juda muhim bo'lib, u o'qituvchilikning nazariy bilimlarini amalda qo'llash, malakali o'qituvchilardan o'rganish, o'quvchilarni har tomonlama rivojlantirish va o'quv-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil etish ko'nikmalarini shakllantiradi. Amaliyot jarayoni quyidagilarni o'z ichiga oladi: o'qituvchi va o'quvchilar bilan muloqot qilish, darslarni rejalashtirish va o'tkazish, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini baholash hamda ta'lim-tarbiya jarayonini samarali boshqarishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. Bugungi kun o'qituvchisi o'z o'quvchilarini tayyor bilim qabul qiluvchi sifatida emas, balki sinfda o'quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish uchun munozara

qilishga undashi, ijodkorlikka tayyorlashi, maslahatchi, ko‘makchi bo‘lib yo‘l ko‘rsatishi uning kasbiy bilimdonligi va mahoratidan darak beradi.

Ushbu tadqiqotlar natijasi va o‘rganishlar tahliliga ko‘ra zamonaviy o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy sifatlari uning kasbiy tayyorgarligi va mehnat faoliyati davomida uzluksiz rivojlanib, takomillashib borishi ilmiylik, uzviylik, izchillik va tizimlilik, ta‘lim-tarbiyaning birligi qoidalariga amal qilingan holda izohlab beriladi. Mazkur mavzuni yoritishda tahliliy, eksperiment, kuzatish, faoliyat mahsulini tahlil etish, test metodlari, muammoli o‘qitish, interfaol metodlar asosida pedagogik jarayondagi muammolar, nizoli vaziyatlar mohiyatan o‘rganilib tahlil etiladi, chunki bo‘lajak pedagoglarning amaliyot davomidagi kuzatishlar orqali maktab hujjatlari bilan ishlash jarayonida pedagogik tajribalar o‘rganiladi, xato va kamchiliklar tahlil etiladi hamda ijodiy yangiliklar, yutuqlar o‘rganiladi.

O‘qituvchining kasbiy mahoratini takomillashtirish to‘g‘risidagi muammolar Yevropa olimlari Ya.A.Komenskiy, Djon Lokk, G.Pestalossi, A.Disterveg, K.D.Ushinskiy kabilarning asarlarida o‘z ifodasini topgan. O‘qituvchida pedagogik mahoratni shakllantirishning ilmiy – nazariy asoslari pedagog olim V.A.Slastyonin tomonidan ham tadqiq qilingan. U kasbiy – pedagogik tayyorgarlik, o‘qituvchining shaxsi va kasbiy shakllanish yo‘nalishi va bunda pedagogik mahorat to‘g‘risida so‘z yuritib, shunday yozadi: “O‘qituvchi muntazam ravishda pedagogik nazariyalarga tayansagina, o‘qituvchilik mahoratini egallaydi. Chunki, pedagogik amaliyot doimiy ravishda pedagogik nazariyaga murojaat qilishni taqozo etadi. Birinchidan, ilmiy nazariyalar – taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari, tamoyillari, qoidalarini aks ettiruvchi ilmiy bilimlardir, amaliyot bo‘lsa, doimo aniq vaziyatga asoslanadi. Ikkinchidan, pedagogik faoliyat – falsafa, pedagogika, psixologiyaga oid bilimlar sinteziga asoslanuvchi yaxlit jarayondir. Bu bilimlar sintezsiz pedagogik amaliyotni maqsadli qurish juda mushkul”. Demak, o‘qituvchidan nafaqat pedagogik mahoratni mukammal egallash talab etiladi, balki, pedagogik amaliyotni to‘g‘ri va maqsadli tashkil qilish uchun chuqur ilmiy-nazariy ma‘lumotlarga ham ega bo‘lish lozim [2].

Maktab amaliyotida pedagogika bilan psixologiyaning o‘zaro hamkorligi va aloqasi an‘anaviy va azaliy bo‘lib, ularni yosh avlod tarbiyasining zamon talablari ruhida amalga oshirishdagi roli va nufuzi bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy shakllanishida muhim omil hisoblanadi. O‘z-o‘zidan ravshanki, bunday aloqa hamisha ham mavjud bo‘lib kelgan va buni ilg‘or psixologlar va pedagoglar tushuntirib berishga harakat qilishgan. Jumladan, rus pedagogi va psixologi K.D.Ushinskiy tadqiqotlarida pedagogika uchun o‘z ahamiyatiga

ko'ra psixologiya barcha fanlar ichida birinchi o'rinda turadi, deb ta'kidlagan edi. Kishini har jihatdan tarbiyalamoq uchun, - deb qayd etgan edi K.D.Ushinskiy, uni har jihatdan o'rganmoq darkor [3]. Shuningdek, hozirgi ta'lim jarayonida zamonaviy pedagog shaxsiga, kasbiga xos xislat va fazilatlarining mujassam bo'lishi, ulardan o'qitish va tarbiyalash jarayonida o'rinli, meyorida foydalana olish zarurligi M.G.Davletshinning "Umumiy psixologiya" darsligida, o'quv jarayonida yuzaga keladigan pedagogik vaziyatlarni hal etishga oid Omonov H.T., N.X.Xo'jayevlarning pedagogik tadqiqotlariga ko'ra talabalarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish, muammolarni hal qilishda tayyor standart yechimlar bilan birga nostandard yechimlar qilishga undash, amaliyot davomida kasbiy tayyorgarlikka erishish yo'llari va imkoniyatlarini oshirishga oid pedagogik va psixologik maslahatlar olishi ham muhimligi keltirib o'tilgan.

Bo'lajak pedagoglarni kasbiy va maxsus tayyorgarligi, pedagogik kompetentligi xususida xususida N.Azizxodjayeva tadqiqotlarida o'qituvchining muloqot madaniyati, o'zining fani bo'yicha yangi axborotlar bilan tanishish masalasi va ularni individual tajribalarida qo'llab, bilimlarini oshirib borishi pedagogik amaliyotlar jarayonida o'zining pedagogik tajribalarini ilg'or tajribalar bilan integratsiyalash, o'z kasbdoshlarining tajribalarini o'rganishi, innovatsion tajribalarni o'zlashtirish qobiliyati va o'z tajribalarini umumlashtirgan holda ularni boshqalarga yetkazish malakasi muhimligini ta'kidlab o'tadi [1]. Shuningdek, pedagog olimlardan V.Slastyonin bilan I.Isayevlar esa pedagogning kasbiy kompetentligi uning pedagogik faoliyatini amalga oshirishga qaratilgan nazariy va amaliy tayyorgarligining birligi bo'lib, pedagogning professionalizmini belgilashini ta'kidlagan.

Natijalar. Pedagog olimlarning bo'lajak pedagoglarni kasbiy shakllanishi va pedagogik tajriba orttirish jarayonida pedagogik amaliyotlarning o'rni to'g'risidagi ilmiy qarashlarni o'rganib chiqib aytish mumkinki, «Bilishning asosini amaliyot tashkil etadi», ya'ni amaliyot bilimlarimizning haqiqiyligini ko'rsatuvchi mezondir [3]. Fikrimizcha, amaliyotda qo'llanilmagan bilim hosilsiz daraxtga o'xshaydi. Shuning uchun bo'lajak pedagoglarning amaliy kompetentligini shakllantirishda har bir dars, har bir faoliyat, har bir mashg'ulot amaliyot bilan bog'liqligiga, anglangan ma'lum maqsadga qaratilganligiga e'tibor berish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Kuzatishlarimizga qaraganda qaysi sohada bo'lmasin, soha mutaxassislarining yuqori darajadagi amaliy bilimlarga ega bo'lishi, birinchidan, ish joylarida ijobiy pedagogik muhitni shakllantirib, ishning samaradorligi va intensivligini ta'minlansa, ikkinchidan, ushbu sohaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham ta'lim va turli ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda amaliyotchi

pedagoglarga bo'lgan e'tibor dolzarb masala sifatida davlat siyosati darajasiga ko'tarilmoqda.

Bo'lajak pedagoglarni kasbiy tayyorlash tizimida pedagogik amaliyot davomida o'quv mashg'ulotlarida o'quvchilarga mustaqil rivojlanish imkoniyatini berish orqali ular bilan yosh o'qituvchilar o'zaro do'stona, ishchan muloqotni vujudga keltirishi muhim ahamiyatga ega. Bunday muloqot jarayoni o'z navbatida o'quvchilarning bilish faolligi va mustaqil rivojlanishlarini vujudga keltirish orqali amalga oshiriladi. Bu shuni ko'rsatadiki, bo'lajak mutaxassis o'zini shaxsiy-kasbiy takomillashtirishi asosida yangi darajaga ko'tarilishga intiladi. Bu esa uning kasbiy axloqiy takomillashuvini ta'minlaydi. Bo'lajak o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan intilishi unda faollik, mustaqillik, mustaqil bilim olish va o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyojini vujudga keltiradi. Ana shu jarayon bevosita o'quvchilar bilan muloqot asosida pedagogik amaliyot bosqichida amalga oshiriladi. Shubhasiz, ta'lim-tarbiya jarayoni o'quvchilarning o'zlarida o'z-o'zini bilish, baholash, nazorat qilish hamda ixtiyoriy takomillashish ehtiyojini vujudga keltirish orqali ta'minlanadi.

Kasbiy faoliyatga tayyorlanish davri amaliyot jarayoni orqali bo'lajak mutaxassislarda shaxsiy-kasbiy sifatlarining shakllanishi bilan tavsiflanadi. Bunday sifatlar sirasiga: maqsad sari intilish, qat'iylik, tashabbuskorlik, o'z-o'zini bilishga intilish, o'zining shaxsiy kuchiga bo'lgan ishonchni mustahkamlash hamda ijodiy layoqatlilik kabilarni kiritish mumkin [4]. Muayyan, bir-biriga zid bo'lgan hayotiy vaziyatlarga duch kelganda talabalar o'z ijodiy quvvatlarini faollashtiradilar va aniq maqsadga yo'naltiradilar. Demak, bo'lajak pedagoglik kasbini tanlagan o'qituvchilarini tayyorlashning muhim bosqichlaridan biri pedagogik amaliyot sanaladi. Oliy ta'lim muassasasi auditoriyasida egallangan nazariy bilimlar, malaka va ko'nikmalar maxsus ta'lim muassasalarida amaliyot davomida sinovdan o'tadi va rivojlantiriladi.

Munozara. Pedagogik amaliyotning ijodiy xarakterga egaligi shundaki, mazkur jarayonda bo'lajak o'qituvchilarda tadqiqotchilik layoqatlari rivojlantiriladi. Shu asosda ular ta'lim-tarbiya jarayonini nostandart usullar yordamida tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bunda talabalarning ijodkor o'qituvchilar bilan hamkorlik qilishlari muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, o'quv-tarbiya jarayoni samaradorligini ta'minlashda pedagogik mahoratga ega bo'lgan o'qituvchilarning o'zaro hamkorligi, bir-birlarining tajribalaridan ijodiy foydalana olish zarurligini talabalar ongiga yetkazish ham muhim ahamiyatga ega. Buning uchun talabalar pedagogik amaliyot davomida tajribali o'qituvchilar bilan maslahatlashishlari, ularning kasb mahoratlarini o'zlashtirishlari muhimdir. Bo'lajak o'qituvchilar pedagogik

amaliyot jarayonida o'zaro darslarga kirish, o'quv-tarbiyaviy faoliyatlarni metodik jihatdan tahlil qilish yo'llarini bilishi, o'quvchilar bilan o'zaro faol muloqot kirish madaniyatini o'zlashtirishi, o'quvchi shaxsini rivojlantirishga xizmat qiladigan vaziyatlarning dars jarayonidagi o'rni va ahamiyatini anglab yetishlari lozim [5].

Pedagogik amaliyotlar va pedagogik tajribalar tahliliga ko'ra yosh o'qituvchilar ko'proq tajribali hamkasblariga nisbatan o'z qobiliyatlariga kamroq ishonch bildirishlari ma'lum bo'ldi. Shuningdek, ularning yoshi va tajribasiga qarab, taklif etilayotgan sohalarda o'z qobiliyatlariga bo'lgan ishonchini tahlil qilganda, yosh o'qituvchilar, tajribali o'qituvchilarga nisbatan, o'quvchilarga maktabda yaxshi o'qishiga ishonch va rag'bat hissini uyg'otishga yordam berishida o'zlariga kamroq ishonch bildirishgan (56% nisbatan 61%), ta'limni qadrlashga o'rgatishda (44% nisbatan 52%), o'quvchilar uchun mos savollar tayyorlash (61% nisbatan 70%), sinfda tartibbuzarlik xatti-harakatlarini boshqarish (42% nisbatan 51%), o'qishga qiziqishi pastligini namoyish etgan o'quvchilarni rag'batlantirish (motivatsiya berish), darsga qiziqtirish (34% nisbatan 44%), o'quvchilarning tanqidiy fikrlashiga yordam berish (42% nisbatan 56%), sinfda tartib-intizomni nazorat qilish (61% nisbatan 75%) ga past ko'rsatkichda ekanligi kuzatilgan. Tadqiqotga ko'ra, o'qituvchilar o'quv materialini bevosita taqdim etishdan ko'ra, o'quvchilarning anglash yoki bilish faoliyatini rivojlantirish metodlariga kamroq murojaat qilishadi.

Yosh o'qituvchilar tanlangan yo'nalish sohasida: ko'p madaniyatli yoki ko'p tilli muhitda va ayniqsa, individual o'qitish metodlarini rivojlantirishda, maktabda o'quvchilarni baholash, boshqaruv metodlarini egallash bo'yicha, o'z malakasini oshirish va qayta tayyorlashga kamroq zaruriyat sezadilar. Ta'kidlash joizki, o'qituvchilarning kundalik pedagogik amaliyotiga "tanqidiy fikrlash", "ijodiy fikrlash" atamalari tobora ko'proq kiritilmoqda, biroq o'quvchilarning tanqidiy yoki ijodiy tafakkurini shakllantirishni baholash uchun yagona yondashuvlar hali aniqlanmagan. So'nggi bir necha yil mobaynida o'qituvchilarning kasbiy darajasini yaxshilash, o'qituvchilarni tayyorlash va malakasini oshirish tizimini modernizatsiya qilish, shuningdek, o'qituvchilarni professional baholash bilan bog'liq qator sohalar amalga oshirildi va mamlakatimizda davom etmoqda.

Xulosa. Hozirgi ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogda muallimning shaxsiga, kasbiga xos xislat va fazilatlarining mujassam bo'lishi, ulardan o'qitish va tarbiyalash jarayonida o'rinli, meyorida foydalana olish zarurligini nazarda tutadi. Yuqorida keltirilgan mulohazalar va tahlillar asosida shuni ta'kidlash joizki, bo'lg'usi o'qituvchi kasbiy tayyorgarlikning belgilangan

darajasiga erishishi uchun o'zida mavjud bo'lgan individual-psixologik imkoniyatlar va oliy ta'lim muassasasida mazkur kasbni egallash uchun yaratilgan barcha zaruriy shart-sharoitlardan unumli foydalanishi lozim. Shuningdek, oliy ta'lim va maktab amaliyoti davrida bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi bosqichlarida ta'limiy va tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etishda psixologik xizmatni belgilangan talab va meyorlar darajasida yo'lga qo'yish zarurligini anglashi muhimdir. Demak, o'qituvchining kasbiy muvaffaqiyati uning shaxsiy va kasbiy sifatlari, hamda milliy psixologik qiyofasi qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Shunday ekan, hozirgi kun o'qituvchisi bolalar bilan ishlaganda pedagogik amaliyot tajribalari va mahorat maktabi taassurotlari asosida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy qobiliyatlarini har tomonlama rivojlanishiga yordam berishi, o'quvchilarning aqliy va amaliy malakalarini faollashtirishni ta'minlaydigan ta'lim usullari va metodlarini qo'llashga diqqatini qaratishi lozim. Buning uchun o'qituvchi ta'lim muassasasidagi shart-sharoitlar va o'z imkoniyatlaridan kengroq foydalanishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Moliya, 2003. -192b.
2. Mirqosimova M., Kasimova Z. Umumiy pedagogika va psixologiya. Darslik – Toshkent: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2022 yil.- 48 bet.
3. Mirqosimova M., Kasimova Z. Umumiy pedagogika va psixologiya. Darslik – Toshkent: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2022 yil. - 47 bet.
4. B.Xadjayev, A. Choriyev, Z. Saliyeva. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Toshkent “IQTISODIYOT DUNYOSI” 2018.
5. Yarmatov R. Bo'lajak o'qituvchi shaxsini tarbiyalash va rivojlantirish. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2009. - 83 bet.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА КАК ФАКТОР УСПЕШНОГО РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИНЖЕНЕРОВ

Шамиева О.Р.

*доцент кафедры “Социально – гуманитарные
дисциплины и физическое воспитание”. НГГТУ*

Очилов Э.Ю.

ассистент кафедры “Инженерная психология”. НГГТУ

Tayanch so'zlar: muhandis, muhandislarning kasbiy ta'limi, muhandislarning psixologik tayyorgarligi.

Ключевые слова: инженер, профессиональное образование инженеров, психологическая подготовка инженеров.

Key words: engineer, professional education of engineers, psychological training of engineers.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada psixologik tayyorgarlikning asosiy jihatlari, jumladan, muloqot qobiliyatlari, hissiy intellekt va stressga chidamlilikni rivojlantirish, shuningdek, ushbu omillarning muhandislik vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishga ta'siri ko'rib chiqiladi. Unda zamonaviy ishlab chiqarish va innovatsiyalar muammolariga tayyor bo'lgan har tomonlama mutaxassislarni tayyorlash uchun muhandislar uchun kasbiy ta'lim va malaka oshirishga psixologik usullarni integratsiya qilish zarurligi ta'kidlangan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются основные аспекты психологической подготовки, включая развитие коммуникативных навыков, эмоционального интеллекта и стрессоустойчивости, а также влияние этих факторов на успешное выполнение инженерных задач. Подчеркивается необходимость интеграции психологических методов в систему профессионального образования и повышения квалификации инженеров для формирования комплексных специалистов, готовых к вызовам современного производства и инноваций.

SUMMARY:

This article examines key aspects of psychological preparation, including the development of communication skills, emotional intelligence, and stress resilience, as well as the impact of these factors on the successful completion of engineering tasks. It emphasizes the need to integrate psychological methods into the professional education and training of engineers to develop comprehensive specialists prepared for the challenges of modern production and innovation.

Введение. В современном мире инженерное дело выходит за рамки сугубо технической профессии, становясь комплексной деятельностью,

требующей не только глубоких знаний, но и развитых личностных качеств. Быстрые технологические изменения, глобализация и усложнение производственных процессов ставят перед инженерами новые вызовы, связанные с необходимостью адаптации к изменяющимся условиям, работе в междисциплинарных командах и поиску инновационных решений. В таких условиях психологическая подготовка становится неотъемлемой частью профессионального развития инженера, обеспечивая не только повышение эффективности труда, но и формирование устойчивости к стрессу, развитие коммуникативных навыков и творческого мышления.

Психологическая подготовка - это система мероприятий, направленных на развитие у личности качеств и навыков, обеспечивающих эффективную деятельность в условиях психоэмоциональных и профессиональных нагрузок. В контексте инженерной профессии под психологической подготовкой понимается формирование у специалистов способности к саморегуляции, стрессоустойчивости, адаптивности, мотивации и развитию «мягких навыков». Психологическая подготовка оказывает комплексное влияние на профессиональный рост инженера. Исследования показывают, что наличие развитых психологических компетенций способствует:

- более высокой продуктивности;
- снижению уровня профессионального стресса;
- повышению уровня удовлетворённости трудом;
- формированию устойчивой профессиональной идентичности;
- успешной социализации в профессиональной среде.

Психологическая подготовка - это целенаправленный процесс формирования у личности таких психических и поведенческих качеств, которые обеспечивают успешную деятельность в сложных и нестабильных условиях. По мнению А.Н. Леонтьева, «деятельность человека всегда имеет внутреннюю, психологическую сторону, без учёта которой невозможно достичь устойчивых результатов» [11].

Основная часть. Современная инженерная деятельность характеризуется высокой степенью сложности и многозадачности. Инженеры сталкиваются с необходимостью оперативно принимать решения в условиях постоянных технологических изменений и давления времени [9]. Это требует не только глубоких технических знаний, но и развитых психологических навыков.

По данным исследования Ковалёва, уровень профессионального успеха инженера на 40% зависит от его психологической готовности к работе в стрессовых условиях и взаимодействию с командой [4]. В этом контексте

психологическая подготовка включает в себя развитие стрессоустойчивости, эмоционального интеллекта, коммуникативных компетенций, развитие творческого мышления:

- Профессиональный стресс является одной из главных причин снижения продуктивности инженеров. Исследование показало, что до 65% инженеров испытывают хронический стресс на рабочем месте, что ведет к профессиональному выгоранию [6]. Развитие стрессоустойчивости включает в себя практики когнитивно - поведенческой терапии и техники релаксации [7]. Например, в компании Siemens внедрение тренингов по стресс-менеджменту позволило снизить уровень профессионального выгорания среди инженеров на 25% за год [10].

- Эмоциональный интеллект способствует улучшению межличностного взаимодействия и повышению эффективности работы в командах. Голман впервые ввел понятие эмоционального интеллекта как способности понимать и управлять эмоциями [2]. В исследовании Смирновой установлено, что инженеры с высоким уровнем эмоционального интеллекта демонстрируют на 30% более высокие показатели командной работы и адаптивности к изменениям [4]. В компании Google развитие эмоционального интеллекта среди инженеров стало частью программы лидерства, что повысило общий уровень инноваций (Google HR Report, 2021).

- Коммуникативные навыки как фактор успешной командной работы. Недостаток коммуникативных навыков приводит к ошибкам и конфликтам. По данным Кузнецовой, 45% инженерных проектов сталкиваются с проблемами из-за неэффективного общения в команде [5]. Внедрение тренингов по активному слушанию и ведению переговоров в корпорации Bosch позволило увеличить успешность проектов на 15% (Bosch Internal Review, 2020). Такие навыки обеспечивают лучшее понимание целей и ускоряют процесс принятия решений.

- Развитие творческого мышления является залогом инноваций. Амосова отмечает, что инновационный потенциал инженера напрямую связан с его психологической готовностью к экспериментам и ошибкам [1]. Использование техник мозгового штурма и дивергентного мышления в компании Tesla способствует постоянному внедрению новшеств и улучшению продуктов (Tesla Innovation Report, 2023).

В традиционных учебных программах психологическая подготовка представлена слабо. Семенов указывает, что менее 10% учебных часов посвящается развитию личностных и психологических навыков. В России

и за рубежом наблюдается тенденция к интеграции курсов по эмоциональному интеллекту, стресс-менеджменту и коммуникациям в инженерное образование [3]. Например, МГТУ им. Баумана внедряет такие курсы в магистерские программы, что уже показало улучшение успеваемости и адаптации студентов к профессиональной деятельности. Включение психологических аспектов в образовательные программы инженерных направлений способствует формированию целостной личности специалиста, способного не только решать технические задачи, но и эффективно функционировать в условиях профессионального и социального давления.

Таким образом, систематическая психологическая подготовка должна рассматриваться как неотъемлемая часть профессионального образования и последующего сопровождения инженерных кадров на всех этапах их карьеры. Это позволит не только повысить индивидуальную результативность специалистов, но и обеспечить устойчивое развитие инженерного потенциала в целом.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Амосова Т.В. Инновационное мышление и психологическая готовность / Т.В. Амосова // Журнал инноваций. - 2020. - №5. - С. 60–67.
2. Голман Д. Эмоциональный интеллект / Д. Голман. - Москва : Олимп-Бизнес, 1995. - 304 с.
3. Иванова Н.В. Психологическая подготовка инженеров в условиях современного производства / Н.В. Иванова // Вестник инженерного образования. - 2021. - №4. - С. 45–52.
4. Ковалёв А.С. Психологические факторы профессионального успеха инженера / А.С. Ковалёв // Психология труда и управления. - 2019. - Т. 8, №2. - С. 23–30.
5. Кузнецова Е.М. Коммуникативные навыки как ключевой фактор эффективности инженерных команд / Е.М. Кузнецова // Менеджмент в промышленности. - 2017. - №3. - С. 34–40.
6. Левин И.П. Стресс и выгорание в инженерной деятельности / И.П. Левин // Психология труда. - 2018. - №1. - С. 15–22.
7. Петрова М.С. Методы развития стрессоустойчивости у специалистов / М.С. Петрова // Современные технологии управления. - 2020. - №4. - С. 55–61.
8. Смирнова Л.А. Влияние эмоционального интеллекта на эффективность командной работы / Л.А. Смирнова // Психологический журнал. - 2022. - Т. 43, №2. - С. 88–96.
9. Johnson R. The role of psychological skills in engineering performance // International Journal of Engineering Education. - 2020. - Vol. 36, No. 1. - P. 45–53.
10. Siemens Annual Report. Stress management programs impact on engineering workforce. - 2022. - URL: <https://siemens.com/annual-report-2022> (дата обращения: 23.09.2025).
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1975.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ФАКТОРНОГО АНАЛИЗА ПРИ ОЦЕНКЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ ВЫПУСКНЫХ КУРСОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Ташиева С.Р.

*старший преподаватель кафедры «Узбекского языка и литературы»
Национального исследовательского университета "Ташкентский институт ин-
женеров ирригации и механизации сельского хозяйства", PhD*

Tayanch so'zlar: oliy o'quv yurti, baholash, kasbiy kompetentsiya, faktor usuli, matematik modellashtirish.

Ключевые слова: вуз, оценка, профессиональная компетентность, факторный метод, математическое моделирование.

Key words: university, assessment, professional competence, factor method, mathematical modeling.

РЕЗЮМЕ:

Bitiruvchining kasbiy malakasi, bir necha o'quv fanlari bo'yicha qo'yiladigan baholardan, shuningdek, amaliy ko'nikma va malakalardan kelib chiqqan holda shakllanadigan murakkab o'lchovdir. Mazkur holda o'rtacha qiymat kabi tipik usullaridan foydalanish noo'rin bo'lishi mumkin, zero ushbu bahoni shakllantiruvchi omillarning ustuvorligi turlicha bo'lishi mumkin. Maqolada oliy o'quv yurtlari bitiruv bosqich talabalarining kasbiy malakasini shakllantiradigan har bir fanning ustuvorligiga muvofiq tarzda kasbiy kompetensiyani baholashning namunaviy usuli taklif etiladi.

РЕЗЮМЕ:

Профессиональная компетентность выпускника, в виде совокупности соответствующих знаний, есть мера составная, формирующаяся из оценок по нескольким специальным дисциплинам, а также исходя из практических навыков и умений. Использование типичных методов средних значений может быть неуместно в данном случае, т.к. приоритет составляющих оценок может быть разным. В статье предложен типовой метод оценки профессиональной компетентности студентов выпускного курса высшего учебного заведения в соответствие с приоритетом каждой дисциплины, формирующей их профессиональную компетентность.

SUMMARY:

The professional competence of a graduate, in the form of a set of relevant knowledge, is a composite measure formed from assessments in several special disciplines, as well as based on practical skills and abilities. The use of typical average value methods may be inappropriate in this case, as the priority of the component estimates may vary. The article offers a standard method for assessing the professional competence of graduate students of a higher educational institution in accordance with the priority of each discipline that forms their professional competence.

Актуальность. Факторный анализ представляет собой методику математического моделирования, которая позволяет снизить размерность данных, выявляя основные факторы, и, определив их приоритет, детерминировать взаимосвязь между ними единым значением. Данный метод включает в себя выполнение следующих ключевых этапов [1, сс. 1-6]:

1. Выбор переменных для анализа (в контексте настоящего исследования - оценок студентов по различным дисциплинам).
2. Построение корреляционной матрицы для выявления взаимосвязей между переменными.
3. Извлечение факторов - нахождение скрытых переменных, которые объясняют основную часть вариативности данных.
4. Оценка нагрузки факторов - определение степени вклада каждого из факторов в различные переменные.

Основная часть. Факторный анализ позволяет выделить переменные (факторы), которые объясняют корреляции между различными показателями. В данном случае такими показателями могут быть оценки по дисциплинам, и факторный анализ может помочь понять, какие дисциплины в наибольшей степени способствуют формированию профессиональной компетентности. Для применения метода факторного анализа необходимо собрать данные о результатах успеваемости студентов по ряду дисциплин. Пусть для группы студентов имеется таблица оценок по следующим дисциплинам (Табл. 1) [4]:

Таблица 1.

Типовая таблица оценок по дисциплинам

Студент	Дисциплина 1	Дисциплина 2	Дисциплина 3	Дисциплина 4	Дисциплина 5
1	4.5	4.0	5.0	4.5	4.8
2	3.8	4.2	4.5	4.0	4.3
3	5.0	4.8	5.0	4.9	5.0
.....	...	...	...	...	...

Проведем на основе данных, приведенных в табл.1 факторный анализ.

Для определения количества факторов, которые следует извлечь, можно использовать метод главных компонент или критерий Кайзера (извлечение факторов с собственными значениями больше 1). На основе корреляции между оценками по дисциплинам извлекаются дополнительные факторы; при этом, всю выборку факторов можно интерпретировать как набор дисциплин, которые тесно связаны между собой и влияют на общий уровень компетентности студента в соответствующей области.

Методы и результаты. После проведения факторного анализа с использованием данных таблицы, мы получаем следующие результаты:

Фактор 1 - Основные профессиональные знания (включает дисциплины, связанные с теоретическими аспектами профессии).

Фактор 2 - Практическая подготовка (включает дисциплины, направленные на решение профессиональных задач).

Фактор 3 - Личностные и коммуникативные качества (включает дисциплины, связанные с развитием лидерских и коммуникативных навыков).

Таблица факторных нагрузок (приоритетов) может выглядеть следующим образом (Табл. 2):

Таблица 2.

Факторные приоритеты по условным дисциплинам образовательной программы

Дисциплина	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Дисциплина 1	0.85	0.12	0.05
Дисциплина 2	0.70	0.45	0.22
Дисциплина 3	0.88	0.10	0.15
Дисциплина 4	0.60	0.75	0.12
Дисциплина 5	0.55	0.68	0.32

В данном случае, фактор 1 имеет высокие нагрузки по дисциплинам, связанным с теоретической подготовкой (например, Дисциплина 1 и Дисциплина 3), что позволяет интерпретировать его как "Основные профессиональные знания". Фактор 2 выделяет дисциплины, ориентированные на практическую деятельность, такие как Дисциплина 4 и Дисциплина 5.

После выделения факторов можно вычислить общий индекс профессиональной компетентности для каждого студента. Это можно сделать, суммируя взвешенные оценки по каждому из факторов. Взвешенные оценки для каждого студента рассчитываются на основе его результативности по дисциплинам, учитывая их факторные нагрузки [2; 3, сс. 1-4].

Индекс профессиональной компетентности студента I_c может быть рассчитан как сумма взвешенных оценок по каждому из факторов:

$$I_c = w_1 \cdot F_1 + w_2 \cdot F_2 + w_3 \cdot F_3$$

где:

w_1, w_2, w_3 - веса факторов,

F_1, F_2, F_3 - оценки студента по соответствующим факторам.

Индекс профессиональной компетентности является искомой характеристической оценкой профессиональной компетентности студента.

Вывод. Применение методов факторного анализа для оценки профессиональной компетентности учащихся выпускных курсов высших учебных заведений является перспективным инструментом, который позволяет значительно улучшить объективность и точность оценки образовательных достижений студентов. Традиционные подходы, базирующиеся исключительно на средних баллах или индивидуальных оценках по дисциплинам, не всегда отражают комплексную картину компетентности, так как они игнорируют взаимосвязи между различными образовательными областями и не учитывают различные аспекты подготовленности студентов.

Одним из значительных преимуществ использования факторного анализа является его способность выявлять ключевые факторы, влияющие на успешность профессиональной подготовки, и тем самым способствует оптимизации образовательных процессов. Например, если факторный анализ показывает, что успешное освоение теоретических дисциплин имеет высокую корреляцию с профессиональными навыками, можно сделать вывод о необходимости усиления теоретической подготовки. В то же время, если практические дисциплины, такие как тренинги, практические сессии на учебных полигонах или лабораторные работы, показывают более низкие результаты, это может служить сигналом для улучшения практического обучения или создания дополнительных условий для реализации практико-ориентированных занятий.

Не менее важным является и то, что факторный анализ способствует индивидуализированному подходу в оценке профессиональной компетентности. Это позволяет вузам более точно адаптировать свои образовательные программы к потребностям каждого студента, обеспечивая тем самым более высокий уровень подготовки. Также применение данного метода может позволить образовательным учреждениям своевременно реагировать на изменения в образовательных стандартах и требованиях рынка труда, обеспечивая выпускников соответствующими знаниями и навыками.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Гуляева Т.И. и др. Опыт количественного анализа результатов анкетирования студентов по вопросам качества обучения: методика, модели, перспективы. ФГБОУ ВО «Орловский государственный аграрный университет», г. Орел, Россия, №2, 2019, сс.284-302
2. Лоцицкая Е. В. Применение факторного анализа в оценке деятельности учебной кафедры // Обучение и воспитание: методики и практика. 2013. №10.
3. Шмарихина Е.С. Исследование факторов успеваемости обучающихся // Вестник НГУЭУ. 2018. №3.
4. Аналитический центр НАФИ. Факторный анализ. Лекция №8, 2017 г.

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ХАМ РУЎХИЙЛИҚ ТИЙКАРЛАРИ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

ÓZBEKSTANDA TENNISTIN PAYDA BOLÍWÍ HÁM RAWAJLANÍW TARIYXÍ

Berdekeev A.A.

*Ózbekstan mámleketlik dene tárbiyasí hám sport universiteti
Nókis filiali oqıtıwshısı*

Tayanch so‘zilar: Ózbekstan va Qoraqalpog‘istonda tennis sportining rivojlanishi, tennis federatsiyasi, musobaqalar tashkil etish, raketka ustalari, “Davis Kubogi”, “Chellendjer”, “Tashkent-Open”, “Prezident Kubogi”.

Ключевые слова: развитие теннисного спорта в Узбекистане и Каракалпакстане, федерация тенниса, организация соревнований, мастера ракетки, “Кубок Дэвиса”, “Челленджер”, “Ташкент-Опен”, “Кубок Президента”.

Key words: development of tennis in Uzbekistan and Karakalpakstan, tennis federation, organization of competitions, masters of the racket, “Davis Cup”, “Challenger”, “Tashkent-Open”, “President's Cup”.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada tennis sportining rivojlanishi, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘istonga kirib kelishi haqida yozilgan. Tennis sportining rivojlanishi uchun kortlarning qurilishi, musobaqalarning o‘tkazilishi. Denis Istominning yutiqalari, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘istonda sport ustasi, sport ustaligiga nomzod unvonni egallagan sportchilar haqida ma‘lumotlar ham keltirib o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассказывается о развитии теннисного спорта, его проникновении в Узбекистан и Каракалпакстан. Строительство кортов для развития теннисного спорта, проведение соревнований. Также представлена информация о достижениях Дениса Истомина, спортсменах, завоевавших звания мастера спорта и кандидата в мастера спорта в Узбекистане и Каракалпакстане.

SUMMARY:

This article describes the development of tennis and its penetration into Uzbekistan and Karakalpakstan. Construction of courts for the development of tennis, holding competitions. Information is also provided about Denis Istomin's achievements and the athletes who have been awarded the title of Master of Sports and Candidate Master of Sports in Uzbekistan and Karakalpakstan.

Kirisiw. Tennis Ózbekstanda XX ásirniń baslarında payda bola basladı. Birinshi tennis maydanshası 1903-jılda Tashkent qalasında qurıldı. Bul maydansha, tennis torı hám onıń eki shetine ornatılğan ústinler óner bilim jurtınıń oqıtıwshısı

shexiyaliq Van Drachek tárepinen “qol bala” tárizinde tayarlangán. Áste-aqırınlıq penen tennis maydanshaları Skobelov (Fergána) Xojakend (Lenin-abat), Qoqan hám Samarqandta payda bola basladı.

Ózbekstanda tennis tiykarınan, 1928-1930-jıllardan keyin rawajlana baslağan. 1936-jılǵa birinshi márte Tashkent qalası birinshiligi ótkerilip, oğan 90 tennisshi qatnasıp, sonnan 22 tennisshi hayal-qızlar bolğan.

Aqırǵı 2-3 jıl ishinde mámleket tárepinen Ózbekstanda sporttı, sol qatarda tennisti rawajlandırıwǵa júdá úlken áhmiyet berilmekte. Tashkentte qurılğan zamanagóy tennis maydanları xalıq aralıq talaplarǵa juwap beredi. Házirgi waqıtta bul jóneliste Respublikanıń basqa qalalarında da úlken jumıslar alıp barılmaqta.

Ózbekstan tennisiniń rawajlanıwında hám tájiriyebeli tennisshilerdi tayarlawda 50-jıllarda jumıslar alıp barǵan A.E.Plotnikov, A.V.Kaplan, N.Y.Kozlov, M.F.Yachmenev sıyaqlı trenerler ayrıqsha orın iyeledi. Keyin ala G.Sh. Dashevskiy, V.N.Kamelzon, V.A.Pushkaryov, S.K.Abidov, I.G.Limakina, N.I.Prokofyeva, A.G.Yelxinler joqarı sheberlikke iye tennisshilerdi jetilistiriwde sezilerli xızmet kórsetti.

Ózbekstan mámleketlik dene tárbiya hám sport universitetinde tennis boyınsha qánigelerdi tayarlaw 1959-jıldan baslangán. Házirgi kúnge shekem 350 den aslam qánigeler tayarlangán.

Kóplegen tennisshilerimiz uzaq jıllar dawamında xalıq aralıq jarıslarda joqarı nátiyjelerge erisip kelgen. Solardan Ye.Larina, A.Kolyaskin, A.Podolskiy, V.Kaplan, V.Bezverxov, N.Prokofyeva, I.Limakina, G.Sorokotyaga, V.Ovchinnikov, R.Almakayeva, V.Bogatiryov, O.Ogorodov, D.Tomashevich, N.Stepanova, T.Ganiyev, D.Mazur va I.Tólaganovalar Ózbekstan tennisin joqarı shoqqılarǵa jeteklep kelgen bolsa, D.Istomin, F.Dustov, S.Ikramov, V.Uzakov, T.Ismailov, D.Karimov, S.Fayziyev, X.Sultanov, N.Shofayziev hám A.Amanmuradova, S.Sharipova, N.Abduraimov, A.Xabibulinalar búgingi kúnde de sırt el tennis ustaların lal qaldırmaqta.

Bunda ásiyese, Denis Istominniń joqarı nátiyjeleri alǵısqa ılayıq. D.Istomin 2010-jıl dawamında ótkerilgen xalıq aralıq jarıslar nátiyjesine kóre “En zor soqqı” iyesi degen ataqtı alıwǵa miyassar boldı. 2017-jıl 16-29-yanvarda Avstraliya ashıq chempionatında D.Istomin dúnyanıń birinshi raketkası Novak Djokovichti 3:2 esabında jeńdi. Sonıń menen birge 2012-jıl “London-2012”, 2016-jıl “Rio-de-Janeyro” hám 2021-jıl “Tokyo-2020” jazǵı olimpiya oyınlarında qatnastı.

Izertlewdir maqseti. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstanda tennis sportınıń rawajlanıw tariyxın úyreniw hám onıń rawajlanıwın keńeytiwden ibarat.

Izertlewdi shólkemlestiriw usılları. Izertlewde ilimiy ádebiyatlardaǵı maǵlıwmatlardı teoriyalıq analiz hám ulıwmalastırıw sıyaqlı usıllardan paydalanılǵan.

Izertlew nátiyjeleri hám dodalaw. Ózbekstan óz gárezsizligine eriskennen keyin barlıq sport túrleri sıyaqlı tennis sport túrine de ayırıqsha mámleket itibar qarattı. Ózbekstan tennisshileri tek gána san jaǵınan emes, bálkim sıpat barısında úlken shoqqılarga qádem taslay basladı.

Mámleketimizdiń birinshi prezidenti I.Karimovtıń dene tárbiya hám sport den-sawlıqtı jaqsılawda, fizikalıq hám intelektual táreplerden barkamal áwlattı tárbiyalawda eń isenimli qural ekenligin tereń túsingenligi hámde usı sport túri menen turaqlı shuǵıllanıp turıwı tennisti misli kórilmegen basqışlarǵa kóterdi. Tashkent qalası, wálayat qalaları, rayonları hátteki alıs awıllıq jerlerde zamanagóy sport obektleri qurıldı. Sońǵı jıllarda jáhán standartlarına mas tennis sport saraylarında eń dárejesi joqarı bolǵan “Tashkent-chellenjer”, “Tashkent-Open”, “Prezident kubogi”, jaslar hám úlkenler arasında Aziya jarısları, “Devis Kubogi” tańlap alıw turnirleri hám basqa kópten-kóp jarıslardıń ótkerilip turıwı usı sport túrinin Mámleket siyasatı názerinde ekenligin bidiredi.

1992-jılda Ózbekstan tennis federaciyasınıń xalıq aralıq tennis federeciyası ITF quramına tolıq aǵza bolıp qabıl qılınıwı hám usı jılı Dominikan Respublikasında ótkerilgen pútkil jáhán tennis Kongressinde Ózbekstan menen bir qatarda Rossiya hám Ukraina mámleketleriniń ITF quramına kiritiliwi mámleketimiz tennisi bekkem fundamentke iye ekenligin sıpatladı. Jáne eki jıldan soń mámleketimizge ITFtıń xalıq aralıq tennisti rawajlandırıw bólim baslıǵı Devid Meyli keldi. Ol Tashkent, Samarqand hám basqa qalalarımızdaǵı tennis obektlerin kózden keshirdi hámde tennis ushın jaratılǵan sharayatlarǵa joqarı baha berdi. 1993-jılda ITF Respublikamızda tennisti jáne de rawajlandırıw ushın, onıń xalıq aralıq dárejedegi abırayın asırıw maqsetinde Ózbekstan tennis federaciyasına úlken muǵdarda qawenderlik járdemlerin berdi.

Ulıwma, 1993-jıl Ózbekstan tennisi ushın keskin burılıw jılı bolıp qaldı. Ózbekstan tennis federaciyası ITFtıń teń huqıqlı aǵzası boldı. Tennis áleminde isbilermen sıpatında keń tanılǵan shveycariyalıq úlken isbilermen, “GTR-LTD” firmasınıń baslıǵı Sasson Kakshuri menen Ózbekstan tennisin rawajlandırıw barısında shártname dúzildi. Ózbekstan tennisshileriniń xalıq aralıq maydangá shıǵarıw, mámleketimizde úlken jarıslardıń turaqlı ótkerilip keliniwi usı isbilermen atı menen baylanıslı. Onıń qollawı menen O.Ogorodov, D.Tomashevich, T.Ganiyev hám basqa kóplegen tájiriybeli tennisshilerimiz jáhánniń eń kúshli tennisshileri menen ótkeriletuǵın shınıǵıwlarında qatnasa basladı hám joqarı reytingli tennis jarıslarına shaqırıldı. Ózbekstanlı raketka ustaları “Devis Kubogi”, Chellendjer”, “Tashkent-Open”, “Prezident Kubogi” hám basqa xalıq aralıq jarıslarda jáhán tennisshileri menen bir qatarda bellesiw imkanyatına iye boldı. Avstraliya, Chexiya, Qatar, Ispaniya hám basqa mámleketlerde ótkerilgen jarıslarda jerleslerimiz ayırıqsha órnek kórsetti. “Devis Kubogi”niń finalına

jollama alıwshı jarıslarda (1994-2002-j.j.) saylandı kamandamız Qıtay, Qubla Koreya, Yaponiya, Tailand, Pakistan, Indoneziya sıyaqlı mámleketlerdiń jetekshi tennisshileri menen teń gúres alıp bardı hám kópshiligin uttı.

1997-jıl 25-avgust kúngi “Ózbekstan Respublikasında tennisti rawajlandırıwdı qollap-quwatlaw jamǵarmasın dúziw haqqında”ǵı, 1998-jıl 11-sentyabr kúngi “Ozbekstan Respublikasında tennisti jánede rawajlandırıw is-ilájları haqqında”ǵı hám 2008-jıl 27-apreldegi “Respublikalıq olimpiya rezervleri tennis mektebin shólkemlestiriw haqqında”ǵı qabıl qılınǵan qararları Ózbekstan tennisiniń huqıqıy-normaların, materiyallıq-texnikalıq negizin jaratıwǵa imkan berdi hám pútkil Respublika boylap jas tennisshilerdi tayarlawǵa tiykar boldı.

1985-jılda Respublikamızdıń barlıq wálayatlarında 22 tennis kortı jumıs alıp barıp atırǵan bolsa, Tashkent qalasında 71 tennis kortı xızmet kórsetken. Ğárezsizlik sebepli elimizdiń hátteki eń alıs awıllarında da zamanagóy tennis kortları qurıla basladı. 1991-jılǵa shekem mámleketimiz boylap 184 tennis kortları dizimge alınǵan bolsa, búgingi kúnge kelip jáhán standartları talaplarına juwap beretuǵın tennis kompleksleri 600 den asıp ketti. Eń quwanarlısı usı tennis kortlarında joqarıda aytılgan eń abıraylı xalıq aralıq jarıslar úzliksiz ótkerilip turıptı, bos waqıtlarda bolsa jas balalardan baslap eń jası úlken nuraniyeler azanlı-kesh óz den sawlıqların bekkemlep, sport sheberligin rawajlandırıp kelmekte.

Qaraqalpaqstan Respublikasında ğárezsizlikten keyingi tennistiń rawajlanıwı.

Qaraqalpaqstan Respublikasında tennisti rawajlandırıw maqsetinde 2012-jılı barlıq qala hám rayonlardan keminde 1 tennis kortları iske túsirilip, hár-bir qala hám rayonlardan tennis sekciyaları ashıldı.

Usı sekciyalardı trenerler menen támiyinlew maqsetinde Ózbekstan tennis federaciyası qánigeleri tárepinen oqıw-kursları shólkemlestirilip, barlıq trenerlerdiń tájiriybeleri asırıldı.

2012-jılı Nókis qalası Hurliman qız baqsı kóshesinen zamanagóy bir jabıq tennis sport zalı hám 4 ashıq xard qaplamalı tribunaǵa iye tennis kortları qurılıp paydalanıwǵa tapsırıldı.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 1997-jıl 25-asvgust kúngi «Ózbekstan Respublikası tennisti rawajlandırıwdı qollap-quwatlaw jamǵarmasın shólkemlestiriw haqqında»ǵı 414-sanlı qararı tiykarında Ózbekstan Respublikası tennisti rawajlandırıwdı qollap-quwatlaw jamǵarması hámde Qaraqalpaqstan Respublikasında, barlıq wálayatlarda hám Tashkent qalasında onıń bólimleri shólkemlestirildi.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 1999-jıl 11-sentyabr kúngi «Ózbekstan Respublikasında tennisti jánede rawajlandırıw is-ilájları haqqında»ǵı 392-sanlı qararı tiykarında Qaraqalpaqstan tennis federaciyası shólkemlestirildi.

Keyin ala Qaraqalpaqstan tennis federaciyası, Ózbekstan tennis federaciyası Qaraqalpaqstan bólimi bolıp qayta dizimnen ótkerildi.

Búgingi kúnde, Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha sport mektepleriniń tennis sekciyalarında tennis penen turaqlı shuǵıllanıwshılar sanı 2024-jıl yanvar jaǵdayına 244 sportshını (sonnan qızlar 119) quraydı.

Usı shuǵıllanıwshılardan 87 tennisshi massalıq razryadqa, 10 tennisshi birinshi razryadqa hám 7 tennisshi Ózbekstan sport ustalıǵına talaban razryadlarına iye.

Qala hám rayon sport mekteplerinde jámi 13 trener-oqıtıwshılar (sonnan 4 trener hayal-qızlar) jumıs alıp barıp atırǵan bolıp, solardan 6 trener joqarı maǵlıwmatlı, 7 trener orta-arnawlı maǵlıwmatlı, 1 trener joqarı kategoriyalı, 2 trener birinshi kategoriyalı hám 3 trener ekinshi kategoriyalı bolıp esaplanadı.

Tennis penen shuǵıllanıwshılar ushın qala hám rayonlarda jámi 31 ashıq tennis kortları bar bolıp, solardan 7 kort ulıwma bilim beriw mekteplerinde, 7 kort kásip-óner kollejlerinde, 2 kort joqarı oqıw orınlarında, 12 kort sport mekteplerinde, 1 kort sport klublarında hám 2 kort basqa mekemelerde bolıp tabıladı.

Nókis qalasında jaylasqan sport mekteplerinde 4 ashıq zamanagóy xard qaplamalı tennis kortları hám 1 jabıq tennis sport zalı bar bolıp, Respulikalıq jarıslardı ótkeriwge juwap beredi.

Elimiz ǵárezsizlikke eriskennen keyin, Ózbekstan kóleminde ótkerilgen jarıslarda tennisshilerimizden, reyting beriwshi turnirler hám ashıq birinshiliklerde Nurishev Bayrambay, Ziyatdinov Salawat, Berdekeev Abubakir, Egamberdiev Sanjar, Dawletiyarov Dawranbek, Djumaniyazov Azat, Nurlıbaev Quwanış, Yuldasheva Nadira, Sagidullaeva Nasiba, Zaripov Sultan, Akimov Babaniyaz, Akimov Ajiniyaz, Aytbaev Ulugbek, Jumabaev Kayrat, Qurbanbaeva Feruza, Tlewova Tumaris, Duysenbaeva Tumaris, Ibragimova Shaxnoza, Muratbaev Aydos, Maxamatdinova Ayzada, Uzaqbergenov Aydos, Yusupova Jansaya, Allambergenova Biybiruza, Amaniyaev Aziz, Bekbawliev Tatlımurat, Gulimov Asadbek, Raxmanova Zulfiya, Melsova Sogdiana, Ismailova Dilnoza hám Qurbanbaeva Feruzalar jeńimpazlıqtı hám sıylı orınlardı iyelegen bolsa, Ózbekstan Respublikası chempionatları ham kubok jarıslarında Qutıbaev Saǵıydulla (Ózbekstan Respublikası chempionatı 2-orın 1998-jıl), Qutıbaev Sanetulla (Ózbekstan Respublikası chempionatı 1-orın 2018-jıl, Ózbekstan Respublikası kubogı 3-orın 2020-jıl), Espolova Nasiba (Ózbekstan Respublikası kubogı 3-orın 2020-jıl, Ózbekstan Respublikası chempionatı 2-orın 2021-jıl), Nurmuxambetov Rasul (Ózbekstan Respublikası chempionatı 1-orın 2015-jıl, Ózbekstan Respublikası chempionatı 2-orın 2017-jıl, Ózbekstan Respublikası chempionatı 3-orın 2017-jıl, Ózbekstan Respublikası chempionatı 3-orın 2021-jıl), Rametullaeva Aseliya (Ózbekstan Respublikası chempionatı juplıqta 3-orın 2014-jıl), Dosnazarov Baxadir (Ózbekstan Respublikası chempionatı 2-orın

2016-jil), Muratbaev Begis (Ózbekstan Respublikası kubogi jupliqta 3-orin 2023-jil) hám Raxmetova Azizalar (Ózbekstan Respublikası kubogi jupliqta 3-orin 2023-jil) jeńimpazlıqtı hám sıylı orınlardı qolğa kirkizgen.

Ózbekstan Respublikası sport saylandı komandasınıń 2021-jıl ushın tastıyqlanğan diziminde erler saylandı komandasınıń tiykarǵı quramınan Qutibaev Sanetulla hám jaslar saylandı komandasınıń rezerv quramınan Dosnazarov Bahadırler orın alǵan bolsa, Espolova Nasiba hayal-qızlar saylandı komandasınıń tiykarǵı quramınıń 2021-2022-2023-jıllar ushın tastıyqlanğan diziminen orın alǵan.

Usı joqarı nátiyjelerge erisip kiyatırǵan sportshılardı kategoriyaǵa iye, tájiriybeli trenerlerden A.Berdekeev, O.Bekniyazov, J.Bektursinova. A.Djumaniyazov, M.Espolova, B.Kerimbaev, S.Zaripov, K.Jumabaev, Sh.Ibragimova ham S.Egamberdievler tayarlap kelmekte.

Juwmaqlaw. Tennis sport túri házirgi waqıtta eń kóp tarqalğan hám rawajlangan sport túri bolıp esaplanadı. Zamanagóy sharayatlar hám Prezidentimizdiń sportqa degen itibarı sebepli sporshılarımız Aziya, Jáhán hám Olimpiyada jarıslarında jaqsı nátiyjelerge erispekte. Ózbekstan Respublikası jaslar saylandı komandasınıń rezerv hám tiykarǵı quramına bunnan bilayda sportshılar tayarlawǵa hámde tennis sportınıń rawajlanıwına óz úlesimizdi qosıwǵa háreket etemiz.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. «Dene tarbiyası hám sport haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikası Nızamı. (2015-jıl 04-sentyabr) <https://lex.uz/docs/2742233>
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń “Máhállelerde jaslardı ǵalabalıq sportqa qamtıwdı jána basqıshqa alıp shıǵıw is-ilájlari haqqında”ǵı PQ-201-sanlı qararı (2022-jıl 11-aprel) <https://lex.uz/docs/5950242>
3. Ózbekstan Respublikası sport ministriniń 2024-jıl 18-mart kúngi 01/412-A/F-sanlı buyrıǵı.
4. Ózbekstan Respublikası sporttı rawajlandırıw ministriniń 2022-jıl 25-avgust kúngi 771-A/F-sanlı buyrıǵı.
5. U.Z.Salimov, A.A.Pulaton, Sh.A.Pulaton – Tennis – Tashkent, 2023-jıl.
6. A.A.Pulaton, Sh.A.Pulaton, S.A.Abidov, F.A.Pulaton – Tennis nazariyasi va uslubiyyati – Tashkent, 2017-jıl.
7. V.P.Bezverxov – Tennis – Tashkent, 2017-jıl.
8. U.Z.Salimov, Sh.A.Pulaton, A.A. Pulaton, – Tennis – Tashkent, 2018-jıl.
9. V.P.Bezverxov – Tennis / óquv-qóllanma – Tashkent, 2017-jıl.
10. B.P.Везверхов – Библиотека тренера теннис – Tashkent, 2011-jıl.
11. К.Ж.Ибрагимов – Типовая учебная программа по теннису – Tashkent, 2019-jıl.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТ СТРАТЕГИЯСИНИ АМАЛГА ОШИРИШДА МАЪНАВИЯТНИНГ РОЛИ

G'oyibnazarov R.

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik
akademiyasi dotsenti, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Таянч сўзлар: маънавият, маърифат, мутафаккир, стратегия, тараққиёт, Янги Ўзбекистон, дунёқараш, миллий ғоя.

Ключевые слова: духовность, просвещение, мыслитель, стратегия, развитие, Новый Узбекистан, мировоззрение, национальная идея.

Key words: spirituality, enlightenment, thinker, strategy, development, New Uzbekistan, outlook, national idea.

РЕЗЮМЕ:

Янги Ўзбекистонни янги инсонларини, мутахассисларини шакллантиришда маънавиятли-ликнинг аҳамияти бекиёс. Қадимдан халқимиз маънавиятли-маърифатли бўлган, улар халқ оғзаки ижодини, маънавий меросларимизни, мутафаккирлар илмий асарларини яхши билганлар. Тараққиёт стратегиясини амалга оширишда маънавият ҳал қилувчи рол ўйнайди.

РЕЗЮМЕ:

Роль духовности в формировании новых людей и специалистов нового Узбекистана несравнима. Наш народ издревле духовно просвещен, знает фольклор, наше духовное наследие, научные труды мыслителей. Духовность играет решающую роль в стратегии развития.

SUMMARY:

The role of spirituality in the formation of new people and specialists of the new Uzbekistan is incomparable. Our people have been spiritually enlightened since ancient times, they know folklore, our spiritual heritage, the scientific works of thinkers. Spirituality plays a decisive role in the development strategy.

Кириш. “Биз учун маънавият-инсонлар ўртасидаги ўзаро ишонч, ҳурмат ва эътибор, халқ ва давлат келажагини биргаликда қуриш йўлидаги эзгу интилишлар, ибратли фазилатлар мажмуасидир.

Бошқача айтганда, маънавият-жамиятдаги барча сиёсий-ижтимоий муносабатларнинг мазмуни ва сифатини белгилайдиган пойдевордир”, [1.267.] – деб ёзган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобида.

Бугун тилимизга “Янги Ўзбекистон”, “Беш ташаббус”, “Ҳаракатлар стратегияси”, “Тараққиёт стратегияси” каби иборалар кириб келди. Бу янги ибораларда мамлакатимиздаги ислохотлар ўз аксини топган. Юнон файласуфи Сукрот айтганидек, “Ўзгаларни ўзгартирмоқчи бўлган инсон, аввало, ўзини ўзгартириши лозим”. Инсон ўзини қандай ўзгантиради? Инсон жамиятда яшайди. “Энг катта бойлик-бу ақл заковат ва илм, энг яхши мерос-бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик-бу билимсизликдир” [2.24.], - деган Президентимиз ҳақ эдилар. Негаки мамлакат тараққиёти ёшлар қўлида, мутахассислар салоҳиятига, билимига боғлиқ экан, демак уларни дунёқарашини ўзгартириш, миллий ғояни сингдириш, аввало, ижтимоий- гуманитар фанларни яхши ўқитиш орқали амалга ошади.

“...биз Янги Ўзбекистонни барпо этиш ва Учинчи Ренасанс пойдевори-ни яратишда зиёлиларимизга катта ишонч билан қараймиз” [3.42.]. Янги Ўзбекистон Тараққиёт стратегиясини амалга оширишда зиёлиларнинг ўрни бекиёс каттадир. Зиёлилик – билимдонлик, маънавиятлилик, маърифатлилик орқали намоён бўлади.

Маънавият – жамиятнинг юраги, кўксидаги туморидир. Тумор - инсон-ни яхши – ёмондан асрагани каби маънавият ҳам жамиятни яхши – ёмондан асрайди. Яна ҳам тўғрироғи маънавиятсиз – жамият йўқ. Жамиятнинг тараққиёти унинг ҳаракатлантирувчи кучига боғлиқ. Жамиятнинг ҳаракатлантирувчи кучи эса – бу халқ. Халқ тафаккурини, умуман дунёқарашини ўстирмасдан, ўзгартирмасдан маърифатни юксак поғонага кўтармасдан туриб юксак маънавиятлилика эришиш мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2021 йил 26 мартда имзолаган “Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида қуйидаги фалсафий фикрлардан огоҳ бўламиз: “маънавий-маърифий ишларнинг самараси ва таъсирчанлигини ошириш, қўлами ва миқёсини янада кучайтириш, мамлакат аҳолиси, аввало, ёшлар қалбида амалга оширилаётган ислохотларга дахлдорлик ҳиссини кучайтириш” зарурлиги кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, “жамиятда соғлом дунёқараш ва бунёдкорликни, умуммиллий ҳаракатга айлантириш” ҳамда “маънавий тарбиянинг узвийлигини таъминлаш, ғоявий ва ахборот хуружларига қарши мафкуравий иммунитетни кучайтириш”, “маънавий-ахлоқий мезонлар, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг устуворлигига эришиш” каби ўта долзарб вазифалар Қарорда белгилаб берилган.

Дарҳақиқат, мамлакат тараққиёти биринчи галда ёшларга боғлиқ. Ёшларни ақл-идрокли, билимли, ориятли, дид-фаросатли қилиб тарбиялашимиз шарт. Ёшлар тарбиясида, аввало, оила масъул. Кўпинча ота-оналар ўз айбларини мактабга ағдарадилар. Ҳолбуки, мактабнинг биринчи галда-

ги вазифаси болага билим беришдир. Болани шахс сифатида шаклланиши оилага боғлиқ. Конституциямизда оила – давлатнинг кичик ячейкаси деб бекорга белгилаб қўйилмаган.

Давр оила олдидаги вазифаларни янада такомиллаштириш лозимлигини кўрсатмоқда. Инсон турмуш тарзини янгилаш, ўзгартиришни давр тақозо қилмоқда. Янги турмуш тарзининг шакллантиришда маънавиятнинг роли бекиёсдир. Қарор Янги Ўзбекистонни янги ёшлари дунёқарашини ҳосил қилишига хизмат қилади.

Халқимиз қадимдан маънавиятли бўлган. Бутун дунё халқларига ўз билимлари, эътиқодлари, мардликлари, ватанпарварликлари, оилапарварликлари, тарбиячиликлари билан ўрناк бўлиб келганлар.

Қадимдан халқимиз – оилапарвар бўлган. Оила – муқаддасдир. Оила – маънавиятликни шакллантириш воситасидир. Қуръони Каримда “фарзандлар – жаннат райҳонларидир” – деган фикр келтирилган. Фарзандларни комил инсонлар қилиб тарбиялаш эса эр-хотинни инсонийлик фарзларидир. Ислон таълимотида оила, фарзанд тарбияси, инсонлар ўртасида иззат-ҳурмат муҳим эканлигини кўрсатиб ўтилган. Мутафаккир Шайх Азизиддин Насафий: “Комил инсонда тўрт нарса камолга етган бўлади: - яъни яхши сўз, яхши амал, яхши хулқ ва маърифат” – деган эди. Бу тўрт, айтиш мумкин бўлса фарзни болага аввало, ота-она ўргатиши керак бўлади. Чунки, маънавиятли оила – жамият таянчи ҳисобланади.

Натижалар. Қарорда “2021-2023 йилларда Маънавият ва маърифат масканларини барпо этиш” вазифаси белгиланган. Ҳар бир туман, қишлоқ марказларида Маънавият ва маърифат масканларини барпо этиш бу ёшлар дунёқарашини ўзгартиришига, миллий урф-одатларимизни, миллий кадриятларимизга ҳурмат билан муносабатда бўлишига ўргатиши шубҳасиз. Шу билан биргаликда ҳар бир маҳалла гузарларида, ҳар бир ташкилот биносида зиё маскани “Маънавият ва маърифат” хоналари ташкил этилса бу хонада Муҳтарам Президентимиз асарлари “Халқ сўзи”, “Янги Ўзбекистон”, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, “Китоб дунёси”, “Ҳуррият”, “Ишонч” каби газеталар “Тафаккур”, “Маънавий ҳаёт”, “Жаҳон адабиёти”, “Шарқ юлдузи” каби журналлар мавжуд бўлса ташкилотга, корхонага ташриф буюрган фуқаролар ёки ишчи-хизматчилар бундай зиё масканидан яхшилик, эзгулик, инсонийлик нурларидан баҳраманд бўлардилар.

Қарорда “2021-2022 ўқув йилидан бошлаб олий таълим тизимининг тегишли таълим йўналишлари ўқув режаларига бакалаврият босқичида “Маънавиятшунослик”, магистратура босқичида “Қасбий маънавият” фанлари киритилиши кўрсатиб ўтилган. Бу топшириқ тўлиқ ижро қилинса му-

тахассисларимизнинг маънавиятлилик даражаси талаб даражасида бўлиши мумкин.

Муҳокама. Муҳтарам Президентимизнинг 2021 йил 19 январдаги маънавий- маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалаларига бағишланган видеселекторда айтган “Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир”, - деган фалсафий фикри мамлакатимиздаги барча раҳбарларни, айниқса, зиёлиларни янада ҳушёр торттирди. Демак, жамиятда маънавиятни роли, аҳамияти беқиёс даражада юксак. Маънавиятликни шакллантириш нафақат боғча, мактаб, коллеж, лицей, олий ўқув юртлари олдидаги вазифалар эмас балки бутун инсоният олдидаги инсоний масъулиятдир. “Маънавиятшунослик” фанида Марказий Осиё мутафаккирлари илмий меросларини, Ахлоқ, Нафосат, Мантиқ фанларини ҳам қамраб олса яхши бўлади. Аввало бу инсонийликни шакллантирадиган фанлар алоҳида-алоҳида ўқитилса янада яхшироқ, фойдалироқ бўларди. Маънавиятлик инсонга хос. Демак, инсонларни, айниқса, Янги Ўзбекистонни янги ёшлари юксак маънавиятли, юксак билимли, юксак дидли, юксак фаросатли, юксак ақлли, билимли, етук мутахассис бўлиши зарур. Қарор Учинчи Ренессанс пойдеворини бунёд этишга хизмат қиладиган энг муҳим ҳужжатдир. Эндиги асосий вазифа эса Президент имзолаган табаррук қарорни барча бандларини виждонан бажариш унинг мазмун-моҳиятини халққа етказишдир.

Хулоса. Жамият мавжуд экан, унда инсонлар яшайди. Жамиятнинг тараққиёти хоҳлаймизми ёки йўқми билимга, маърифатга, маънавиятга, инсонларнинг дунёқарашига боғлиқ. Маънавият мамлакатда олиб борилаётган барча ислохотларнинг асоси ҳисобланади. Чунки қабул қилинаётган барча фармон ва қонунлар инсон манфаати учун хизмат қилиши зарур.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛЕР:

1. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент. “Ўзбекистон”, 2021 йил, 267-бет.
2. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент. “Ўзбекистон”, 2021 йил, 24-бет.
3. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент. “Ўзбекистон”, 2021 йил, 42-бет.
4. Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом еттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент. “Ўзбекистон” нашриёти – 2017 йил.
5. Saifnazarov I., Xujayev M. (2018) Axmad Zaki Validiy islamic culture. Экономика и социум, 2, 55-57.
6. Umarjonov S.S., Safarov M.K. (2021). Fahriddin Roziyning “Latoif ul- g’iyosiyot” qo’lyozma asarida aql va e’tiqod masalasining qo’yilishi va uning diniy- falsafiy germeneytik tahlili. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1058-1068.
7. Adashova M. (2022) Abu Mansur Moturidiy falsafiy merosida shaxs ma’naviyatini yuksaltirish masalalari. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social science. 2 (1) ISSN 2181-1784.

TA'LIMDA VATAN MAVZUSINI JADID G'OYALARI ASOIDA O'QITISH (ABDULLA AVLONIY IJODI MISOLIDA)

Jumayev F.A.

TIPU dotsenti, filol.fan.nomzodi.

Tayanch so'zlar: vatan, jadidizm, ma'rifatparvar, ta'lim, maorif, adabiyot, uslub, she'riyat, tashbeh, kreativ, renessans.

Ключевые слова: родина, джадидизм, просвещение, образование, просвещение, литература, стиль, поэзия, аллегория, творчество, возрождение.

Keywords: homeland, jadidism, enlightenment, education, enlightenment, literature, style, poetry, allegory, creativity, renaissance.

PEZIOME:

Maqolada o'z millati, xalqi, yurti ozodligi va ertasi uchun fidoiyilik ko'rsatgan hamda jadidizm yo'nalishida ijod qilgan ulug' allomalardan biri, ma'rifatparvar shoir Abdulla Avloniyning ijodidagi Vatan mavzusiga to'xtanilgan.

PEZIOME:

В статье рассматривается тема Родины в творчестве Абдуллы Авлони, одного из великих ученых и просвещенных поэтов, проявившего самоотверженность ради свободы и будущего своего народа, нации и страны и работавшего в направлении джадидизма.

SUMMARY:

The article examines the theme of the Motherland in the works of Abdullah Avloni, one of the great scholars and enlightened poets who showed dedication for the freedom and future of his people, nation and country and worked in the direction of Jadidism.

Adabiyot o'qitish ta'limining eng muhim vazifasi – dunyoqarashi keng, kreativ fikrlashi, olamni go'zallik ila his etivchi barkamol va salohiyatli yoshlarni tarbiyalashdan iboratdir.

Binobarin, badiiy asarda inson qalbi, uning ruhiy kechinmalari, ruhiy holati aks etadi va bu holat bevosita o'quvchi qalbini ham zabt eta oladi.

Bizning salaflarimiz dunyo tamaddunida barcha ilm – fan sohalarida o'z nomlarini muhrlagan bo'lsalar – da, ularning deyarli barchasi badiiy tafakkur jihatidan o'ta zukko bo'lishgan.

Garchi Abu Ali ibn Sino tibbiyot olamida mashhur bo'lsa-da, uning ko'plab dostonlari, musiqaga oid asarlari ham bisyor. Yoki buyuk mutaffakir Alisher

Navoiy – g‘azal mulkining sultoni deya e‘tirof etilsa – da, shoirning arxitektura, musiqa, irrigatsiya sohalariga doir ham asarlari mavjud.

Yuqoridagi fikrlarimizning davomi o‘laroq jadidizm yo‘nalishida ijod qilgan ulug‘ allomalar, jumladan, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Botu, Elbek, Cho‘lpon hamda Abdulla Qodiriy singari bobolarimiz ham aynan ana shunday daholarimizning munosib davomchilaridir. Ular ikkinchi Uyg‘onish davri (Renessans)ni boshlab bergan – yurtimizning munosib o‘g‘lonlari edilar.

Muhtaram prezidentimiz Sh.Mirziyoyev: “Biz jadidchilik harakati, ma‘rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o‘rganishimiz kerak. Bu ma‘naviy xazinani qancha ko‘p o‘rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko‘p savollarga to‘g‘ri javob topamiz”- deb ta‘kidlaganlari bejiz emasligini bugunning ijtimoiy – siyosiy hayoti o‘zi isbotlab turibdi.

Jadidchilar o‘sha davrning deyarli barcha sohalarida faol bo‘lishgan. Masalan: teatr, dramaturgiya, maorif va ta‘lim, madaniyat va matbaa kabi sohalar shular jumlasidandir.

Eng muhimi, ular o‘z millati, xalqi, yurti ozodligi va ertasi uchun barcha imkoniyatlari doirasida fidoiyilik qildilar.

Ayniqsa, ularning ilmg‘a bo‘lgan munosabati nafaqat o‘sha davr, balki barcha zamonlar uchun muhim sanalishini ta‘kidlash joizdir.

Shulardan biri milliy uyg‘onish davrining e‘tiborli vakili, jurnalist, ma‘rifatparvar, shoir, olim va dramaturg Abdulla Avloniy bo‘lib, usha davrning suronli va og‘ir kunlarida yashab, ijod qildi.

Abdulla Avloniyning ijodiy va ijtimoiy faolligi XX asrning boshlariga tog‘ri keladi. “...o‘z she‘rlarini “Hijron” taxallusi bilan e‘lon qildi. Maqolalarini esa “Mulla Abdulla”, “Avloniy” va “Abdulla Avloniy” nomlari bilan bostirdi.

Abdulla Avloniyning ijodi o‘zining didaktik jihatdan mukammalligi hamda o‘ziga xos uslubi bilan ajralib turadi. Shu bois shoirning mashhur “Turkiy guliston yohud axloq” asaridagi ko‘plab hikoya rivoyatlari, shuningdek, turli mavzularni qamrab olgan she‘lari maktab darsliklaridan o‘rin olgani bejiz emas.

“Alhosil tarbiya bizlar uchun yo hayot-yo mamot, yo najot-yo halokat, yo saodat-yo falokat masalasidir” -deydi shoir.

Darhaqiqat, inson kamoloti uchun tarbiyaning o‘rni beqiyosdir. Ayniqsa, uning Vatanga bo‘lgan muhabbat tuyg‘usi bilan uyg‘unlashganda bu yaqqol namoyon bo‘ladi va bu insonga xos bo‘lgan fazilatlarining eng ulug‘iga aylanadi.

Filologiya fanlari doktori, jadidshunos olim, prof. B.Qosimov: “Vatan tuyg‘usi – eng insoniy, eng mo‘tabar tuyg‘ularning biri. Vatanni shunchaki sevish mumkin emas. Uning dardi bilan yashamoq, uning baxtidan quvonmoq,

u bilan faxrlanmoq kerak. Vatan onadek muqaddas. Uni qadrlash, e'zozlash, uning shodlik va quvonchiga sherik bo'lish, g'am – g'ussasini baham ko'rish farzandning burchidir. Abdulla Avloniy Vatan va uning oldidagi burchini shunday tushunadi” - deganda naqadar haq gapni aytgan edi.

Shopirning “Maktab gulistoni” turkum she'rlaridan, jumladan, “Vatan” nomli she'ri ham o'rin olgan bo'lib:

*Sening isming bu dunyoda muqaddasdur;
Har kim sening qadring bilmas- aqli pastdur.
Sening tuyg'ing yuraklarga savdo solar,
Sening darding boshqa dardni tortib olur.*

Yuqoridagi bandda shoirning inson hayotidagi o'rni, ahamiyati borasidagi fikrlarni bildirish barobarida bu tuyg'u barcha boshqa kechinmalardan ustun ekanligini ifodalaydi.

Eng muqaddas tuyg'ularning, tushunchalarning bahosi yo'q, albatta. Shoir ona Vatanini hur va ozod ko'rishni istaydi. Mustamlaka jarohatlarini shoir yaxshi anglaydi va “Vatan faryodini” chuqur his etadi. Zotan, adabiyotshunos olim B.Qosimov aytgalaridek: “Turkistonni savodli va ma'rifatli, to'q va farofon, ozod va obod Vatanga aylantirish, birinchi navbatda, mustaqillikka erishish, mustamlakachilik iskanjasidan xalos bo'lish jadidchilik harakatining asosiy maqsad – vazifasini tashkil qilar edi ”.

Abdulla Avloniyning ham qarashlari aynan ana shunday g'olar bilan sug'orilgan edi.

*Shoir “Hijron so'zi” she'rida yana shunday ta'riflarni keltiradi:
Tug'ub o'sdim bu Vatanda,
Vatanim misli yo'q jahonda!
Tog'laridan konlar chiqar,
Erlaridan donlar chiqar.*

Yuqoridagi keltirilgan she'rda ham shoir Vatan manzaralarini o'ziga xos mahurat bilan ta'riflaydi. Bunday sodda va xalqchil uslubni o'quvchilar oson o'zlashtiradi hamda shoirning asosiy g'oyasi ular qalbidan tezda joy oladi.

Shoir Vatanning har bir zarrasidan ilhom oladi va ularni tashbehlarda ta'rif-u tavsir etadi.

*Toshkent emas, toshqand erur,
Kesaklari gulqand erur.
Ishlaganga xazinadur,
Dangasaga harinadur.*

Ona Vatanga bo'lgan yuksak muhabbat namunasi o'laroq, shoir Toshkand so'ziga qofiyadosh sifatida toshqand so'zini qo'llaydi va bu ohangdoshdoshlik she'rining o'qilishida ham o'ziga xos ifoda jozibaligini yuzaga keltiradi.

Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida barcha umuminsoniy fazilatlarini ta'riflar ekan, Vatanni sevmog borasidagi tuyg'ularni o'zgacha ehtiros bilan ifodalaganligini ko'ramiz:

"Vatan har bir kishining tug'ilib o'skan Shahar va mamlakatni shul kishining vatani deyilur". Har kim tug'ilgan, o'sgan erini jonidan ortiq suyar. Hatto bu vatan his-tuyg'si hayvonotlarda ham bordur...

Biz turkistonliklar o'z vatanimizni jonimizdan ortiq suyganimiz kabi, arablar arabistonlarini, qumliklar, issiq cho'llarini, eskimular shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzlik yerlarini boshqa yerlardan ziyoda suyarlar. Agar suymaslar edi, havosi yaxshi, tirikchilik oson yerlarga o'z vatanlarin tashlab hijrat qilurlar edi".

Darhaqiqat, hamma uchun u tug'ilib o'sgan tuproq muqaddas. Inson qalbida u dunyoning qaysi burchagiga bormasin, uni vataniga bo'lgan muhabbati o'z bahriga, yurt og'ushiga chorlayveradi.

O'zga yurtlarda ya'ni musofirlikda yashayotganlar o'sha yurt haqida qanchalik go'zal latiflar bilan ta'riflamasin, lekin baribir qalbining tub – tublarida o'zi tug'ilgan yurtni qo'msashi, qalbida jo bo'lgan Vatan sog'inchi orom bermaydi.

Abdulla Avloniy shu zaminda tavallud topgani uchun va qachondir yana ushbu tuproqqa qo'yilishining o'zini ham bir baxt deb biladi. Chunki o'zim ham shu tuproqdan yaralib, yana shu tuproqqa aylanaman, - deydi shoir.

Jadidchilik harakati garchi Ismoil Gasprinskiy tomonidan asos solingan bo'lsa-da, bu harakat bizning yurtimizda ham o'zining munosib izdoshlarini topdi.

A.Avloniy ana shunday ma'rifatni va maorifni yuksaltirishga butun borlig'ini fido qilgan g'oya vakillaridan biri edi.

"XIX asr oxiri – XX asr boshlarida turkistonliklar tilida "jadid", "Usuli jadid" degan so'z va ibora aylanib qoldi. Dastlab ziyolilar orasida qo'llanilib yurilgan bu so'z va ibora borgan sari oddiyoq odamlarning tiliga ko'cha boshladi", - deydi adabiyotshunos olim Sh.Rizayev.

Ammo bu harakatni o'sha davr uchun yangilik bo'lgani uchun hamma turlicha qabul qiladi. A.Avloniy ana shunday muhitda, sharoitda va vaziyatda ijod qildi. U barcha jadidlar qatori yurtni ozod va obod, millatning ma'rifatli bo'lishini chin dildan istadi.

I. Gasprinskiyning ilgʻor fikrlarining munosib davomchilari boʻlgan, vatanimiz ozodligi, hurriyati va kelajagi uchun kurashgan Avloniy kabi millatimizning fidoyi farzandlari xizmatlari taqsinga sazovordir.

Bu haqda jadidshunos olim Z.Abdurashidov jumladan shunday yozadi: “Albatta, Gasprinskiyning Turkistonga qilgan safari izsiz boʻlmadi. Uning ishini bu oʻlkada ham davom ettiruvchilar talaygina edi. Ular Gasprinskiyni “Muhtaram uztozimiz”, - deb tilga oladilar”.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Abdulla Avloniy tom maʼnoda oʻz vatanini sevgan va ardoqlagan ijodkor.

Abdulla Avloniyning Vatan mavzusiga doir asarlarini tahlil etar ekanmiz, uning taʼrif-u tavsiflarida, baʼzan sodda, baʼzan keskin fikrlarida faqat Avloniygagina xos tasvir yoʻsinlarida duch kelamiz.

Shu bois uning barcha asarlari zahirida ana shu muqaddas tuygʻu – yaʼni Vatanga boʻlgan ulkan muhabbatbarq urib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yohud axloq. www.ziyouz.com. Kutubxonasi.
2. Rizayev Sh. Jadid dramasi. Toshkent.1997.-B.4-5.
3. Abdulla Avloniy.Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent. 1998.- B.8-9.
4. Abdulla Avloniy. Jadid. Uz. Teleg.kanali.
5. Qosimov B. A.Avloniy. Tanlangan asarlar..-Toshkent.1998.-B.34-35.
6. Abdulla Avloniy.Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent. 1998.- B.196.
7. Qosimov B. Jadidchilik-Milliy uygʻonish va oʻzbek filologiyasi masalalari.Toshkent.1993.-B.21-22.
8. Abdulla Avloniy.Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent. 1998.- B.197.
9. Abdurashidov.Z. Ismoil Gasprinskiy va Turkistonda jadidchilik. Toshkent.2008.-B.11-12.

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

RAQAMLI PEDAGOGIKA SHAROITIDA BO‘LAJAK MATEMATIKA O‘QITUVCHILARINING INKLYUZIV TA’LIMGA TAYYORGARLIGINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Tursunov I.G.

CHDPU fizika-matematika fanlari doktori, professor

Narimbetova Z.A.

CHDPU pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent v.b.

Nurxonova M.J.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

1-bosqich magistri

Tayanch so‘zlar: raqamli pedagogika, inklyuziv ta’lim, matematika o‘qitish, raqamli kompetensiya, pedagogik texnologiya, shaxsga yo’naltirilgan ta’lim.

Ключевые слова: цифровая педагогика, инклюзивное образование, преподавание математики, цифровая компетентность, педагогические технологии, личностно-ориентированное образование.

Key words: digital pedagogy, inclusive education, mathematics teaching, digital competence, pedagogical technology, personalized learning.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada raqamli pedagogika sharoitida bo‘lajak matematika o‘qituvchilarining inklyuziv ta’limga tayyorgarligini shakllantirish texnologiyasi nazariy va amaliy jihatdan yoritilgan. Raqamli pedagogika konsepsiyasi, uning inklyuziv ta’limdagi ahamiyati hamda matematika fanini o‘qitishda raqamli vositalardan foydalanishning samarali yo‘llari tahlil qilingan. Bo‘lajak o‘qituvchilarda raqamli va inklyuziv kompetensiyalarni shakllantirish bosqichlari, metodlari va texnologik yondashuv asoslari ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari, raqamli ta’lim muhitida individual yondashuvni qo‘llash orqali o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshirish imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается технология формирования готовности будущих учителей математики к инклюзивному образованию в условиях цифровой педагогики с теоретической и практической точки зрения. Анализируются понятие цифровой педагогики, её значение в инклюзивном образовании, эффективные способы использования цифровых инструментов в обучении математике. Разработаны этапы, методы и основы технологического подхода к формированию цифровых и инклюзивных компетенций будущих учителей. Результаты исследования позволяют повысить профессиональную готовность учителей посредством использования индивидуального подхода в цифровой образовательной среде.

SUMMARY:

This article examines the technology of developing future mathematics teachers' readiness for inclusive education in the context of digital pedagogy. It analyzes the concept of digital pedagogy, its role in inclusive education, and the effective use of digital tools in teaching mathematics. The stages, methods, and technological approaches for developing digital and inclusive competencies in prospective teachers are presented. The study shows that implementing personalized learning in a digital educational environment can significantly enhance teacher professional preparedness.

Kirish. XXI asrda ta'lim tizimida yuz berayotgan raqamli transformatsiya jarayonlari o'qituvchi kasbiga yangicha talablarni ilgari surmoqda. Raqamli pedagogika tushunchasi ta'limda yangi paradigma sifatida shakllanib, o'quv jarayonini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishni, o'qitishning moslashuvchan va shaxsga yo'naltirilgan modelini yaratishni nazarda tutadi [2; 4].

Inklyuziv ta'lim esa, barcha o'quvchilarning, jumladan, maxsus ehtiyojga ega bo'lganlarning teng ta'lim imkoniyatlarini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik jarayondir. Shu bois raqamli pedagogika va inklyuziv ta'limning uyg'unlashuvi, ayniqsa, bo'lajak matematika o'qituvchilarini tayyorlashda muhim metodologik yo'nalish hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi - raqamli pedagogika sharoitida bo'lajak matematika o'qituvchilarining inklyuziv ta'limga tayyorgarligini shakllantirish texnologiyasini ishlab chiqish va uning asosiy tarkibiy qismlarini tahlil qilishdir.

Asosiy qism. Raqamli pedagogika - bu o'quv jarayonini raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, elektron platformalar, raqamli resurslar va interfaol vositalar yordamida tashkil etishga qaratilgan tizimdir [2]. U o'qitish jarayonini individuallashtirish, adaptiv o'quv yo'nalishlarini yaratish, o'quvchilarni faol o'rganishga jalb etish imkonini beradi.

Matematika ta'limida raqamli texnologiyalar quyidagi afzalliklarni beradi:

- Vizualizatsiya: abstrakt tushunchalarni grafik modellar orqali ifodalash (GeoGebra, Desmos va h.k.);
- Interfaollik: o'quvchilar bilan ikki tomonlama muloqotni kuchaytirish;
- Moslashuvchanlik: o'quvchining individual o'zlashtirish sur'atiga qarab o'quv materialini moslashtirish.

Raqamli vositalar inklyuziv ta'limni samarali tashkil etish uchun keng imkoniyatlar yaratadi:

- maxsus ehtiyojli talabalar uchun moslashtirilgan o'quv resurslari (subtitrlar, video, ovozi matn, kontrastli interfeyslar);
- raqamli testlar va diagnostika tizimlari orqali o'quvchining individual o'sish dinamikasini kuzatish;

- masofaviy va aralash ta'lim orqali har bir o'quvchiga qulay o'quv sharoitini yaratish [3].

Bo'lajak matematika o'qituvchisining inklyuziv tayyorgarligi quyidagi asosiy kompetensiyalarni o'z ichiga oladi:

- Pedagogik kompetensiya - inklyuziv o'qitish metodlarini bilish va qo'llash;
- Raqamli kompetensiya - o'quv jarayonida raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish;
- Psixologik va kommunikativ kompetensiya - o'quvchilarning shaxsiy ehtiyojlarini hisobga olib muloqot o'rnatish;
- Refleksiv kompetensiya - o'z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish ko'nikmalari.

Bo'lajak o'qituvchilarni raqamli inklyuziv ta'limga tayyorlash texnologiyasi quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

Bosqich	Mazmuni	Shakl va metodlar
1. Motivatsion	Inklyuziv ta'lim mohiyatini anglash, kasbiy motivatsiyani shakllantirish	Seminarlar, psixologik treninglar
2. Bilimlarni shakllantirish	Raqamli pedagogika va inklyuziv metodika asoslarini o'rganish	Ma'ruzalar, onlayn kurslar
3. Amaliy bosqich	Raqamli dars loyihalarini ishlab chiqish, mikrodars o'tkazish	Virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar
4. Refleksiv	Tajribani tahlil qilish, natijalarni baholash	Portfoliolar, o'z-o'zini baholash anketalari

Mazkur model o'qituvchining kasbiy o'sishini qo'llab-quvvatlashga, hamda raqamli kompetensiyalarni tizimli shakllantirishga qaratilgan.

Raqamli vositalar va metodik echimlar:

- GeoGebra, Maple, Wolfram Alpha dasturlari - vizual modellash va interfaol topshiriqlar tuzish uchun;
- Google Classroom, Moodle, Edmodo - masofaviy o'qitish va inklyuziv muloqot uchun;
- AI-assistentlar va adaptiv test tizimlari - o'quvchilar uchun shaxsiylashtirilgan o'quv yo'nalishlarini yaratish uchun.

Shunday qilib, raqamli pedagogika asosida yaratilgan tayyorgarlik texnologiyasi bo'lajak matematika o'qituvchilarining kasbiy salohiyatini oshirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Raqamli pedagogika sharoitida bo'lajak matematika o'qituvchilarini inklyuziv ta'limga tayyorlash texnologiyasi - bu raqamli vositalar, pedagogik metodlar va psixologik yondashuvlar uyg'unligiga asoslangan tizimli jarayondir.

Taklif etilgan model o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, raqamli tafakkurni shakllantirish va ta'limni insonparvarlik asosida tashkil etishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. - Toshkent, 2020.
2. Xodjayeva M., Karimov B. Raqamli pedagogika asoslari. - Toshkent: TDPU nashriyoti, 2023.
3. UNESCO. Inclusive Education and Digital Learning Framework. - Paris, 2022.
4. Anderson T., Dron J. Teaching Crowds: Learning and Social Media. - AU Press, 2019.
5. Xalilova D. Matematika o'qitishda inklyuziv yondashuv texnologiyalari. - Toshkent, 2024.
6. Narimbetova Z.A. Matematika o'qitish metodikasi fanidan amaliy mashg'ulotlarni o'qitish texnologiyasi bo'icha uslubiy ko'rsatma // Toshkent.2020. "GOLD-PRINT" . 46 bet.

ЎСИМЛИКЛАРНИНГ ТАШҚИ МУҲИТ ОМИЛЛАРИГА ЧИДАМЛИЛИГИНИ ОШИРИШДА БИОПРЕПАРАТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

*Рўзимова Х.К.
ЧДПУдоценти*

Таянч сўзлар: микроб, биопрепарат, штамм, бактерия, шўрланиш, курғоқчилик, пестицид, тупроқ, ўсимлик, бугдой, ғўза, экология.

Ключевые слова: микроб, биопрепарат, штамм, бактерии, засоление, засуха, пестицид, почва, растение, пшеница, хлопок, экология.

Key words: microbe, biological product, strain, bacteria, salinity, drought, pesticide, soil, plant, wheat, cotton, ecology.

РЕЗЮМЕ:

Кишлоқ хўжалиги ўсимликлар учун фойдали хусусиятга эга бўлган бактериялар асосида биопрепаратлар яратиш ва улардан фойдаланишга ҳам алоҳида эътибор билан қараб келинмоқда. Минерал ўғитлар билан бирга биопрепаратлардан фойдаланиш, яхши сифатга эга бўлган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш имкониятини бериши кўплаб тажрибаларда ўз исботини топган.

РЕЗЮМЕ:

Особое внимание уделяется также созданию и использованию биопрепаратов на основе бактерий, обладающих полезными свойствами для сельскохозяйственных растений. Применение биопрепаратов совместно с минеральными удобрениями, как доказано многочисленными экспериментами, позволяет получать сельскохозяйственную продукцию высокого качества.

SUMMARY:

Special attention is also paid to the development and use of bacterial-based biopreparations with beneficial properties for agricultural plants. The use of biopreparations in combination with mineral fertilizers, as demonstrated by numerous experiments, allows for the production of high-quality agricultural products.

Кириш. Дунёда экологик ҳолатнинг бузулиши, жумладан тупроқнинг ҳар хил сабаблар билан шўрланиб бориши, суғориладиган ерларда дехқончилик қилишда жуда улкан муаммоларни пайдо бўлишига олиб келмоқда. Бу муаммоларнинг ечимини топишда, кўплаб воситалардан фойдаланиш таклиф қилинаётган бўлсада, уларнинг орасида энг самарали тадбир сифатида ўсимликларнинг илдиз тукчалари атрофида тўпланадиган микро-

организмлар асосида тайёрланган биопрепаратлардан фойдаланиш тавсия қилинган.

Қишлоқ хўжалиги ўсимликларини ҳосилдорлигига салбий таъсир кўрсатадиган асосий омиллардан бири, азот ва фосфор сақлайдиган озукаларнинг етишмаслиги ҳисобланади. Ўсимликлар билан ассоциация ҳосил қилиб яшайдиган микроорганизмлар, илдизда яшовчи патогенларни ривожланишини бўғиб қўйиши ва ўсишини, ривожланишини барқарорловчи моддаларни синтез қилиши ҳисобидан дефицит элементларнинг сўрилишини кучайтиришлари ҳамда ўсимликларни ҳосилдорлигини оширишлари мумкин. Мана шундай хусусиятга эга бўлган микроорганизмлар асосида яратилган микроб биопрепаратлардан фойдаланишнинг долзарб эканлиги, уларнинг экологик жиҳатдан хавфсиз бўлганлиги учун ҳам ҳеч қачон шубҳа уйғотмайди.

Тупрокни ўғитловчи биопрепаратлардан фойдаланиш атроф-муҳитга таъсир этадиган агрокимёвий босимни камайишига олиб келиши, бундай препаратлардан фойдаланишни қанчалик даражада мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатади. Аммо, бундай препаратлар яратиш ва улардан фойдаланишни мувоффақиятли йўлга қўйиш учун фақатгина фаол штаммни бор эканлиги кифоя қилаолмайди. Бундай муҳим ва долзарб муаммони мувоффақиятли ечимини топиш, кенг маънода биопрепаратларни ишлаб чиқариш технологиясини яратиш ҳамда уларни товар кўринишини тўғри танлашга ҳам боғлиқ.

Биопрепаратлар тайёрлаш технологиясини яратишда, танланган микроорганизмни тирик ҳолатда яшаб қолишини таъминловчи ташувчиларни танлаш айниқса катта аҳамиятга эга. Шу мақсадда ташувчи сифатида ҳар хил табиатга эга бўлган бирикмалардан фойдаланилади: торф, биогумус, ўсимлик чиқиндилари, целлюлоза-қоғоз саноати чиқиндилари ва ҳ.к.

Албатта торф энг яхши ташувчи ҳисобланади ва унинг асосида кўплаб биопрепаратлар яратилган. Биз, ўтказган тажрибаларимизда ташувчи сифатида органик чиқиндиларни вермиком постлаш орқали олинган биогумусдан фойдаландик. Биогумуснинг таркибида ўсимликларнинг ўсиши учун фойдали бўлган кўплаб биологик фаол моддалар сақланганлиги чун ҳам ундан ташувчи сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Тажрибаларимизда юқори даражада азот ютиш хусусиятига эга бўлган *Azotobacter chroococcum* Ar штаммини ҳамда тупроқ таркибидаги қийин эрувчи фосфорни эрувчанлигини ошириш хусусиятига эга бўлган *Bacillus sp* штаммларидан фойдаландик ва уларни биогумус сақлаган озук муҳитида ҳар бирини алоҳида тартибда ўстириб, ферментация охирида қурутилган биогумус ёрдамида уларни аралаштирдик ва намлиги 20-25% га тенг бўл-

ган биопрепаратга айлантирдик. Тадқиқотларимиз натижасида, биогумус бактериал препаратларга асос сифатида, микроорганизмлар титри юқори даражада сақлаб қолишини кузатдик ($1 \cdot 10^8$ – $5 \cdot 10^8$ хуж/г) ҳамда +40С да сақланганда (совутгич шароитида) 6 ой мобайнида препарат титрини ушлаб тураолишини аниқладик.

Айнан шу масалада Ўзбекистон Миллий Университетининг Микробиология ва биотехнология кафедрасида ризосфера бактериялари асосида микробли препаратлар яратиш йўлида тизимли равишда тадқиқотлар олиб борилмоқда. *Azotobacter*, *Bacillus*, *Pseudomonas* туркумига кирувчи бактерияларни ҳар хил штаммлари асосида препаратлар яратилган ва уларни самарадорлиги аниқланган.

Ушбу ишда кафедранинг бактериялар коллекциясида сақланадиган *Pseudomonas putida* pP-1 штаммининг ғўза ўсимлигини касалликлардан ҳимоя қилиш хусусиятлари ўрганилган. Тажрибаларда Кинг В озуқа муҳитида 2 сутка давомида ўстирилган *Pseudomonas putida* pP-1 штаммининг култураль суяқлигидан фойдаланилган. Кўрсатилган муҳитда 48 соатда бактерия 10^9 КОЕ/мл ҳужайра тўпланиши аниқланган. Штаммни ғўза ўсимлигига таъсирини ўрганиш учун вегетацион тажрибалар қўлланиб, уруғнинг униб чиқишини ҳамда микроорганизмлар билан касалланишини ҳисобга олиш ишлари амалга оширилган. Ғўзанинг униб чиқиши, ҳамда ундаги бактериялар ва замбуруғларни калонияланганлигини аниқлаш мақсадида, уруғни КГА субстратга экиб, 5 сутка давомида термостатда ўстирилган. Мана шу шароитда ғўзанинг униб чиқиши 91,5% ни ташкил қилган. Тажрибалар стерия субстратда ўтказилаётганлигини ҳамда уруғ сиртидаги микромицетларни сони кам эканлиги (5,5–6,0%) ни ҳисобга олган ҳолда, экув материалини қўшимча равишда, титри $1,5 \cdot 10^{15}$ спора/мл бўлган *Fusarium oxysporum* билан зарарлантирилган (ишлов берилган). Ҳар бир вариантда 20 донадан бодринг уруғи олинган.

Бактериоз билан касалланишни ҳисоб-китоблари махсус тайёрланган методика ёрдамида амалга оширилган [методические указания по государственным испытаниям фунгицидов, антибиотиков и протравителей семян сельскохозяйственных культур. // Под ред. К.В.Новожилова, М., 1985, 130 с].

Ўсимликнинг бактериоз билан касалланиш даражасини балларда баҳоланди:

1. соғлом ўсимлик;
2. енгил зарарланган (уруғ палласининг 25% дан кўп бўлмаган қисми зарарланган);
3. ўртача зарарланган (50% гача);
4. кучли зарарланган (уруғпаллани 75% сирти зарарланган);

5. жуда кучли зарарланган (уруғпалланинг 75% дан кўп бўлган қисми зарарланган. Бунга нобуд бўлган ўсимликлар ҳам киритилган).

Бактериознинг ривожланишини (Р,%) қуйидаги формула асосида аниқланади:

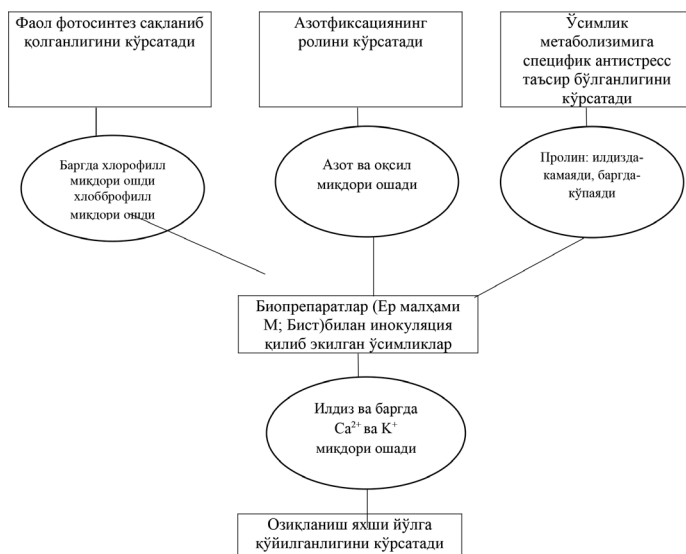
$$P = \sum a \cdot b \cdot 100 A \cdot K$$

бунда; а- зарарланиш белгилари бир хилда бўлган ўсимликлар сони;
 б- шу белгига мос равишда зарарланиш балли;
 А- ҳисобга олинган ўсимлик сони;
 К- ҳисоб шкаласидаги энг ёмон балл.

Ўтказилган вегетатив тажрибалар ўрганилаётган штамми (*Pseudomonas putida* pP-1), ғўза ўсимлигини бактериоздан ҳимоя қилишда катта самарага эга эканлигини кўрсатди. Ўсимликнинг узунлиги назоратдагига нисбатан 1:1 см ($12,5 \pm 1,3$ назорат; $13,6 \pm 1,4$ тажриба) га кўпроқ; бактериоз билан касалланиш эса, 30-34% га пасайганлигини кўрсатди.

Вегетатив тажрибалар асосида *Pseudomonas putida* pP-1 штаммининг самарадорлигини, каттароқ материалларда ўтказиш зарурлигини кўрсатди. Тажрибалар давом этмоқда.

“Бист” биопрепаратларини қурғоқчилик стрессига қарши таъсирининг механизмлари

Изоҳ: Сув етишмаганда, ўсимликда абсцис кислотаси ҳосил бўлади: баргдаги оғизчалар ёпилади, натижада транспирация, нафас олиш, ўсиш секинлашади ёки тўхтабди, баъзан ўсимлик нобуд бўлади.

Шундай қилиб, комбинирланган биопрепарат яратишда ташувчи таркибини ҳамда технологик режимни янада мукаммаллаштириш, натижасида қимматбаҳо қурутиш ускуналарида фойдаланмасдан, биогумус асосида тупрокни бойитувчи препаратлар яратиш мумкин эканлиги, бу эса биогумусдан фойдаланишни янада кенгайтириши ва уни самарадорлигини ошириши ҳамда қишлоқ-хўжалик ўсимликларини ҳосидорлигини ошириш билан бирга тупрокни экологик ҳолатини яхшилашга имкон яратиши мумкин эканлиги аниқланди.

Хулоса.

1. Биопрепаратлар билан ишлов бериб экилган уруғдан униб чиққан ўсимликларда назоратдаги ўсимликларга нисбатан баргдаги хлорофилл миқдори кўпроқ бўлади, бу эса стресс шароитда ҳам ризобактериялар ўсимликларда фаол фотосинтез жараёнини сақланиб қолишига ёрдам беришини кўрсатади.

2. Ўсимликни ер устки қисмида, айниқса ҳосил бўлган уруғида азот ва оксил миқдори ошади, бу эса, ўсимликда фаол азотфиксация жараёни содир бўлишини кўрсатади

3. Ўсимлик илдизи ва баргида Ca^{+2} ва K^{+} ионлари миқдори ошади, бу эса, ўсимликни озикланиши яхши йўлга қўйилганлигини кўрсатади ва нихоят, биопрепаратлар билан ишлов берилган ўсимлик илдизида пролин аминокислотасини миқдори камайиб, баргида кўпаяди, бу эса, ўсимлик метаболизмига специфик антистресс таъсир бўлганлигини кўрсатади.

4. Микроб препаратлари ҳар хил агроиклим шароитларида ҳам юқори самара беради, аммо уларни самарадорлиги кўпроқ намликка боғлиқ бўлади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. К. Д. Давронов, В.В.Шургин, Х. Ч. Буриев., Д.Ю. Уббинязова "Псевдоризобин" биологик препаратини шўрланган тупроқларда нўхат экинига қўллаш самарадорлиги (тавсиянома) Тошкент, 2015, 23 бет.

2. Муродова С. С. Махаллий ризобактериялар штаммлари асосида ғўзанинг стресс шароитларга чидамлилигини оширувчи янги, рақобатдош микроб препаратларини яратиш ва уларнинг амалий ахамиятини баҳолаш. Автореф. докт. биол. наук 03.00.04-биотехнология, Институт микробиология АН РЎз 2018, 54с.

3. М. Ю. Меркулова "Оценка эколого-биологического состояния почв функциональных зон г. Саратова с учетом особенностей овражно-балочной сети. дис. канд. биол. наук., Ростов-на-Дону, 2016, 148с.

4. И. А. Сморгалов., Е. Л. Воробейник "Влияние промышленного загрязнения тяжелыми металлами на дыхание лесной подстилки" // Известия Оренбургского государственного аграрного университета, 2012. No5 (37). 224-227с.

5. К. Д. Давранов, Х. К. Рўзимова ва бошқалар "Биологик ўғит олиш усули" Патент № IAP 02780 2018 йил

ILMIY VA AMALIY SOHALARDA MATEMATIKANING QO‘LLANILISHI

Esonturdiyev M.N.

*Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, Toshkent,
Uzbekiston*

Tayanch so‘zlar: matematika, kompyuter algebrasi, muhandislik, moliya, kompyuter fani, modellashirish, tahlil, optimallashtirish, algoritmlar, kriptografiya, mashinaviy o‘rganish.

Ключевые слова: математика, компьютерная алгебра, инженерия, финансы, информатика, моделирование, анализ, оптимизация, алгоритмы, криптография, машинное обучение.

Key words: mathematics, computer algebra, engineering, finance, computer science, modeling, analysis, optimization, algorithms, cryptography, machine learning.

PEZIOME:

Ushbu maqola matematik fanining turli sohalardagi keng qamrovli ta’sirini o‘rganib, uning murakkab muammolarni tushunish va yechishda tutgan muhim o‘rnini ta’kidlaydi. Muhandislik, moliya va kompyuter fanlari kabi sohalarda matematika modellashirish, tahlil va optimallashtirish jarayonlarining nazariy asosini tashkil etadi. Strukturaviy muhandislikdan boshlab, moliyaviy opsiyalar narxlashiga va mashinaviy o‘rganish algoritmlarigacha bo‘lgan amaliy misollar orqali maqola matematikaning fanlararo chegaralarni yengib o‘tuvchi yagona til sifatida innovatsiya va rivojlanishga turli sohalarda katta hissa qo‘shayotganini ko‘rsatadi. Ushbu tadqiqot matematikaning zamonaviy ilm-fan va texnologiyadagi muhimligi hamda uning ko‘p tarmoqli integratsiyasini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

PEZIOME:

В данной статье рассматривается широкое влияние математики в различных областях, подчёркивая её важную роль в понимании и решении сложных задач. В таких областях, как инженерия, финансы и информатика, математика формирует теоретическую основу для моделирования, анализа и оптимизации процессов. На практических примерах, охватывающих широкий спектр задач – от проектирования конструкций до ценообразования финансовых опционов и алгоритмов машинного обучения, – в статье показано, как математика, как единый язык, выходящий за рамки междисциплинарных границ, вносит значительный вклад в инновации и развитие в различных областях. Данное исследование способствует более глубокому пониманию роли математики в современной науке и технологиях и её междисциплинарной интеграции.

SUMMARY:

This article examines the broad impact of mathematics in various fields, emphasizing its important role in understanding and solving complex problems. In fields such as engineering, finance, and computer science, mathematics forms the theoretical basis for modeling, analysis, and optimization processes. Through practical examples ranging from structural engineering to financial options

pricing and machine learning algorithms, the article demonstrates how mathematics, as a single language that transcends interdisciplinary boundaries, makes a significant contribution to innovation and development in various fields. This study contributes to a deeper understanding of the importance of mathematics in modern science and technology and its multidisciplinary integration.

Kirish. Matematika – asosiy va eng qadimiy fanlardan biri hisoblanib, bu - tuzilish, tartib va munosabatlar haqidagi fandir. Dunyoning barcha murakkab tizimlari orqali hodisalarni tushunish uchun yagona nazariy asosni taqdim etadi. Matematika turli sohalaridagi muammolarni ifodalash, hal etish imkonini beruvchi abstraktsiyalarni yaratish va o'rganishga qaratilgan fandir. Haqiqatdan ham, boshqa sohalarida qo'llanilayotgan matematik usullar xilma-xilligi ba'zida berilgan natija matematikaning o'ziga xos yutug'imi yoki boshqa bir fan sohasining yutug'imi ekanini ajratishni qiyinlashtiradi. Kompyuter texnologiyalari fanining jadal rivojlanishi amaliy matematikadan, ayniqsa diskret matematikadan keng foydalanishga olib keldi. Hatto matematika va kompyuter texnologiyalari fanining uyg'unlashgan maxsus bir yo'nalishi - kompyuter matematikasi ham shakllangan.

Kompyuter algebrasi - kompyuter matematikasining asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, matematik masalalarni yechish uchun algoritmlarni kompyuterlarda amalga oshiradi. Bu algoritmlar ba'zida qo'lda yechish uchun juda katta yoki murakkab bo'lgan masalalarni qisqa vaqt ichida hal qilish imkonini beradi. Kompyuter algebrasining samaradorligi tufayli ilm-fan va ishlab chiqarishda matematik algoritmlardan foydalanish tobora ortmoqda.

Hisoblash imkoniyatlari osontligi tufayli matematik algoritmlar keng ommaga qulayligi sababli, matematikaning boshqa fanlardagi ahamiyati yanada ortib bormoqda.

Turli fan sohalarida matematikaning amaliy ahamiyati: Psixologiya sohasida noaniqlik sharoitida qaror qabul qilishning matematik nazariyalari inson xatti-harakatlarini tasvirlash uchun nazariy asos yaratdi. Odamlar murakkab qaror qabul qilish vaziyatlarida qanday harakatlar qilishlari kerakligi bo'yicha tavsiyalar, samarali qaror qabul qilish qoidalarini aniqlash orqali ishlab chiqilishi mumkin. Ushbu yondashuv asosida olib borilgan psixologik tadqiqotlar odamlarning tavsiya etilgan qoidalarga qay darajada amal qilishini empirik sinovlar orqali baholashga imkon beradi. Nazariya, shuningdek, inson xatti-harakatlarining ratsionalligi (mantiqiyligi)ni tushunishda foydali vosita bo'lib xizmat qiladi [1].

Sotsiologiyada ijtimoiy tizimlarning rasmiy matematik modellarini qo'llash nisbatan yaqinda boshlangan bo'lib, ijtimoiy o'zaro ta'sirlarning ilk o'yin nazariyasiga asoslangan modellarini ishlab chiqish 1920-yillarda boshlangan.

Ijtimoiy fanlar murakkab psixologik va sotsiologik nazariyalarni tushunish va ularning dolzarbligini ko'rsatishda matematikadan foydalanadi - bu oddiy matematik modellaridan tortib, murakkab kompyuter simulyatsiyalarigacha bo'lishi mumkin. Iqtisodiyotda esa tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda iste'mol qilish jarayonlarini tahlil qilish deb ta'riflanadi. Hozirgi kunda matematikadan iqtisodiy qonunlarni shakllantirishda foydalanilmoqda, bu esa iqtisodiy muammolarni aniqlash va hal qilish imkonini beradi.

Matematika - asosiy fundamental fanlardan biridir. U bilim olishda yordam beradi va boshqa barcha fanlarni o'rganishda ko'makchi vosita hisoblanadi. Tibbiyot oliygohlarida matematikadan dars beriladi, chunki bu shifokorlarga murakkab biotexnik testlar - masalan, KT (kompyuter tomografiyasi) tekshiruvlari va tana suyuqliklari tahlili natijalarini tushunishga yordam beradi. Farmatsevtlar esa dorilarning to'g'ri dozasini va ularning mumkin bo'lgan yon ta'sirlarini tushunishlari uchun matematika bilimiga ega bo'lishlari kerak [2].

Matematika turli sohalarda turlicha usullarda qo'llaniladi. Ba'zi sohalar qaror qabul qilishda yordam sifatida statistikadan foydalanadi, shu bilan birga matematika fizika nazariyalarining rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Ko'pgina fiziklar matematikasiz fizika qonunlari faqat taxmin va farazlarga aylanishini tan olishadi.

Matematikaning turli sohalardagi qo'llanilishi haqidagi sharhlar.

Matematikani jismoniy muammolarga qo'llashning dastlabki tarixi - bu muvaffaqiyatsiz urinishlar tarixidir. Olov tabiatan yuqoriga intiladi, havodan yengil bo'lgan narsa ham yuqoriga ko'tariladi degan fikrni kimdir ilgari surgani yaxshi g'oya hisoblangan edi. Biroq, sharning hajmi bilan uning ko'tarilish tezligi o'rtasidagi aniq munosabatni tushunishga bu fikr yordam bermadi. Bu masalaning aniqlik va umumiylikka ega bo'lgan matematik fizika doirasida yechim topishigacha ikki yuz yildan ortiq vaqt o'tdi. Bu rivojlanishga Nyuton va uning zamondoshlari sayyoralar harakatini ularni boshqaruvchi oddiy matematik qonunlarni ilgari surish orqali muvaffaqiyatli tushuntira olganliklari turtki bo'ldi. Keyingi 200 yil mobaynida matematik fizika osmon mexanikasini o'rganish bilan sinonim bo'lib qoldi, va sayyoralarning harakatini tushunishdagi yutuqlar boshqa har qanday hodisani tushunishdagi deyarli to'liq muvaffaqiyatsizlik bilan mutanosib edi [3].

Hisoblash matematikasining muhandislikda qo'llanilishi. Hisoblash (kalkulyus) muhandislikda o'zgarishlar sur'atini va yig'ilishni tahlil qilish usullarini taqdim etish orqali muhim rol o'ynaydi. Differensial hisob harakat, issiqlik uzatish va suyuqlik oqimi kabi dinamik tizimlarni modelashtirish va tahlil qilishda keng qo'llaniladi. Muhandislar fizik tizimlarning xatti-harakatini aniq prognoz qilish uchun kalkulyusdan olingan differensial tenglamalarga tayanadilar [4].

Masalan, mexanik muhandislikda hisoblash (kalkulyus) turli yuklanish sharoitida materiallardagi deformatsiya taqsimotini aniqlash uchun qo'llaniladi. Muhandislar mashinalar va konstruksiyalarni loyihalashda tezlik, tezlanish va kuchni hisoblash uchun hosilalar kabi tushunchalardan foydalanadilar. Bundan tashqari, integral hisob muhandislarga maydon, hajm va ish bilan bog'liq masalalarni yechishga yordam beradi, bu esa qurilish loyihalarida beton hajmini hisoblash kabi ishlar uchun fuqarolik muhandisligi sohasida juda muhimdir [5].

Konstruktiv tahlilda chiziqli algebradan foydalanish. Chiziqli algebra chiziqli tenglamalar sistemalarini yechish va vektor fazolarini o'rganish uchun kuchli vositalarni taqdim etadi, bu esa konstruktiv va loyihalashda asosiy ahamiyatga ega. Muhandislar kuchlar, siljishlar va konstruksiyalarning geometrik xususiyatlarini ifodalash uchun matritsalar va vektorlardan foydalanadilar [6].

Konstruktiv muhandislikda ko'priklar, binolar va boshqa infratuzilmalarning barqarorligi va harakatini tahlil qilish uchun chiziqli algebra usullari qo'llaniladi. Muhandislikda keng qo'llaniladigan sonli usul - cheklangan elementlar tahlili (Finite Element Analysis, FEA) murakkab strukturaviy muammolarni diskretlashtirish va yechishda chiziqli algebra algoritmlariga katta darajada tayanadi. Konstruksiyalarni o'zaro bog'langan elementlar sifatida ifodalash orqali muhandislar haqiqiy sharoitlarni simulyatsiya qilib, mustahkamlik, chidamlilik va samaradorlikni optimallashtirish uchun loyihalarni takomillashtira oladilar [7].

Muhandislik loyihalashtirishda optimallashtirish usullari. Optimallashtirish usullari berilgan cheklovlar ostida muhandislik muammolarining eng yaxshi yechimini topish uchun zarurdir [24]. Chiziqli dasturlash, nochiziqli optimallashtirish va genetik algoritmlar kabi matematik optimallashtirish usullari muhandislik dizayni va tahlilida keng qo'llaniladi [8], [24].

Masalan, aviakosmik muhandislikda optimallashtirish samarasiz qarshilikni va yoqilg'i sarfini kamaytirib, ko'tarilish kuchini maksimal darajada oshiradigan samarali samolyot shakllarini loyihalashda muhim ahamiyatga ega. Xuddi shunday, kimyo muhandisligida optimallashtirish jarayon parametrlarini

takomillashtirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, shu bilan birga xarajatlar va atrof-muhitga ta'sirni kamaytirish uchun qo'llaniladi [9].

Ma'lumki, zilzila tabiatda sodir bo'ladigan eng xavfli hodisalarning biridir. Zilzila kuchi Rixter shkalasi yordamida o'lchanadi. Rixter shkalasida zilzila bali logarifmik formulalar yordamida hisoblanib o'lchanadi. Rixter shkalasi 4 bo'lgan zilzila ta'siri xuddi yonimizdan poyezd o'tgandagi tebranish kabi bo'ladi. Lekin, Rixter shkalasi bo'yicha 7 bo'lgan zilzila yer yorilishi va uylarning qulashiga olib kelishi mumkin. Chunki, shkalalar bo'yicha farq bo'lsa ham, ularning kuchlari orasidagi farq marta bo'ladi [15], [25].

Moliyaviy modellashtirishda statistik tahlil. Statistik tahlil moliyaviy modellashtirishda moliya bozorlaridagi noaniqlikni tushunish va o'lchash uchun vositalarni taqdim etish orqali muhim rol o'ynaydi. Regressiya tahlili, vaqt qatorlari tahlili va Monte-Karlo simulyatsiyasi kabi usullar tarixiy ma'lumotlarni tahlil qilish, kelajakdagi tendensiyalarni oldindan bashorat qilish va investitsiya portfellarining xavf va foyda profilini baholashda keng qo'llaniladi [10].

Masalan, portfel boshqaruvida statistik usullar investorlar uchun xavf va daromad maqsadlarini muvozanatlash orqali aktivlarni taqsimlashni optimallashtirishga yordam beradi. Turli aktiv sinflari orasidagi korrelyatsiya va kovariatsiyani tahlil qilish orqali investorlar xavfni kamaytirib, daromadni maksimal darajada oshiradigan diversifikatsiyalangan portfellarini shakllantira oladilar. Bu tamoyil zamonaviy portfel nazariyasi (Modern Portfolio Theory) nomi bilan tanilgan [11].

Opsion narxlashda differensial tenglamalarning qo'llanilishi. Differensial tenglamalar moliyaviy hosilalar, masalan, opsionlar, fyucherslar va svoplarning narxlash va baholanishida markaziy ahamiyatga ega. Zamonaviy moliyaning asosiy modeli bo'lgan Black-Scholes-Merton modeli opsion narxlarining vaqt davomida o'zgarishini ifodalovchi qisman differensial tenglamaga (QDT) asoslangan [12].

Black-Scholes tenglamasini yechish orqali savdogarlar va investorlar opsionlarning adolatli qiymatini aniqlay olishadi hamda pozitsiyalarini sotib olish, sotish yoki himoyalash haqida oqilona qarorlar qabul qilishadi. Differensial tenglamalar shuningdek, Heston modeli va stoxastik o'zgaruvchanlik modellari kabi yanada murakkab modellar asosini tashkil etadi, bu modellar bozor dinamikasining qo'shimcha xususiyatlarini hisobga olib, narxlash aniqligini oshiradi [13].

Ehtimollik va statistikadan foydalanib xavfni boshqarish. Ehtimollik nazariyasi va statistika xavfni boshqarishda ajralmas vositalar bo'lib, moliyaviy

institutlarga bozor xavfi, kredit xavfi va operatsion xavf kabi turli xil xavflarni o'lchash va kamaytirishda yordam beradi. Value at Risk (VaR), kutilayotgan yo'qotish (expected shortfall) va stress-test kabi usullar portfellar va institutlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan hodisalarni baholashda qo'llaniladi.

Masalan, banklar qarzдорlarning to'lov qobiliyatini yo'qotish ehtimolini baholash uchun ehtimollik modellaridan foydalanib, mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun kerakli zahiralarni miqdorini hisoblaydi. Sug'urta kompaniyalari esa sug'urta da'volarining ehtimolini baholash uchun aktuar usullarni qo'llab, sug'urta to'lovlarini kompaniyaning moliyaviy barqarorligi va foydasini ta'minlaydigan darajada belgilaydi [14].

Algoritmlar va ularning matematik asoslari. Algoritmlar kompyuter fanining tayanchi bo'lib, muammolarni samarali hal qilish uchun tizimli protseduralarni ta'minlaydi. Algoritmarni o'rganish ularning to'g'riligi, samaradorligi va kengayish imkoniyatlarini tushunish uchun qat'iy matematik tahlilni o'z ichiga oladi. Kombinatorika, ehtimollar nazariyasi va diskret matematika kabi matematik tushunchalar algoritmarni ishlab chiqish va tahlil qilishning asosini tashkil etadi [16].

Masalan, tezkor va birlashtirish kabi saralash algoritmalarining tahlili ularning vaqt murakkabligini tushunishni o'z ichiga oladi, bu uchun rekurrent munosabatlar va asimptotik tahlil kabi matematik usullar qo'llaniladi. Xuddi shunday, eng qisqa yo'llarni topish uchun Dijkstra algoritmi kabi graf algoritmari grafik nazariyasining tushunchalaridan foydalanib, tarmoqlarda samarali harakatlanish va marshrutni optimallashtirish imkonini beradi [17].

Kriptografiya va sonlar nazariyasi. Kriptografiya - xavfsiz muloqotni ta'minlovchi fan bo'lib, u ko'p jihatdan matematik tamoyillarga, ayniqsa sonlar nazariyasiga tayanadi. Tub sonlar, modul arifmetikasi va diskret logarifmlar kriptografik algoritmalarining asosiy qurilish elementlari bo'lib xizmat qiladi. Ular shifrlash, raqamli imzolar va xavfsiz aloqa protokollarining matematik asoslarini ta'minlaydi [18].

Masalan, keng qo'llaniladigan RSA va elliptik egri chiziqlar kriptografiyasi (ECC) kabi shifrlash tizimlarining xavfsizligi katta sonlarni omillarga ajratish va diskret logarifm masalalarini yechishning murakkabligiga asoslangan bo'lib, bu masalalarning har ikkisi ham sonlar nazariyasiga tayanadi. Tub sonlar va chekli maydonlarning matematik xossalardan foydalanish orqali kriptografik protokollar raqamli aloqalarda maxfiylik, butunlik va haqqoniylikni ta'minlaydi [19].

Graf nazariyasi va tarmoq tahlili. Graf nazariyasi ijtimoiy tarmoqlar, transport tizimlari va kompyuter tarmoqlari kabi murakkab tarmoqlarni

modellash tirish va tahlil qilish uchun matematik asos yaratadi. Graf algoritmlari va ularning metrikalari kompyuter fanlari mutaxassislariga tarmoq ma'lumotlaridan foydali ma'lumotlarni ajratib olish, qonuniyatlarni aniqlash hamda tarmoq samaradorligini optimallashtirish imkonini beradi [20].

Masalan, graf algoritmlaridan bo'lgan kenglik bo'yicha qidiruv (KBQ) va chuqurlik bo'yicha qidiruv (ChBQ) tarmoqlarni samarali yurib chiqish va o'rganish uchun asosiy vositalardan hisoblanadi. Tarmoqdagi markaziylik (centrality) o'lchovlari, xususan, oraliq markaziylik (betweenness centrality) va PageRank algoritmi, tarmoqdagi tugunlarning ahamiyatini miqdoriy baholash imkonini beradi. Bu esa ijtimoiy tarmoqlarda ta'sir kuchiga ega shaxslarni yoki transport tarmoqlarida muhim infratuzilma obyektlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi [21].

Mashinali o'rganish va ma'lumotlarni tahlil qilish usullari. Mashinali o'rganish - sun'iy intellektning bir bo'limi bo'lib, kompyuter tizimlariga aniq dasturlashtirilmasdan turib, ma'lumotlar asosida o'rganish va bashoratlar yoki qarorlar qabul qilish imkonini beruvchi matematik hamda statistik usullarga tayangan holda ishlaydi. Chiziqli algebra, ehtimollar nazariyasi va optimallashtirish kabi matematik tushunchalar mashinali o'rganishning turli algoritmlariga, jumladan chiziqli regressiya, tayanch vektor mashinalari (support vector machines) va sun'iy neron tarmoqlari kabi modellar asosiga xizmat qiladi [22].

Ma'lumotlarni tahlil qilish jarayonida statistik usullardan yirik ma'lumotlar to'plamidan mazmunli bilim va xulosalarni ajratib olish, qonuniyatlarni aniqlash hamda ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish uchun foydalaniladi. Gipotezalarni sinash, regressiya tahlili va klasterlash kabi usullar ma'lumotlar orasidagi bog'liqliklar va tendensiyalarni aniqlashda matematik tamoyillarga tayanadi [23].

Xulosa. Matematika zamonaviy ilm-fan va texnologiyaning asosiy tayanchlaridan biri bo'lib, uning nazariy tamoyillari turli sohalarida amaliy muammolarni hal etishda keng qo'llanilmoqda. Xususan, sonlar nazariyasi va modul arifmetikasi kriptografiya tizimlarining asosini tashkil etadi, bu esa raqamli xavfsizlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Graf nazariyasi va tarmoq tahlili esa murakkab tizimlar - ijtimoiy tarmoqlar, transport infratuzilmalari va kompyuter tarmoqlarining tuzilmasini o'rganish va optimallashtirishda qo'llaniladi. Mashinali o'rganish hamda ma'lumotlarni tahlil qilish usullarida esa matematikaning chiziqli algebra, ehtimollar nazariyasi, statistika va optimallashtirish kabi bo'limlari asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Matematika xalq xo'jaligida, turli muhandislik sohalarida va ilmiy

tadqiqotlarda ishlatiladi. Insonning tovushni qabul qilishi ham matematikada logarifmik qonuniyatga asoslanadi.

Shunday qilib, matematika nafaqat nazariy fan sifatida, balki real hayotdagi masalalarni hal etish va innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishda ham ajralmas vosita ekanligi yaqqol namoyon bo'lmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Pisano R, Sozzo S. A unified theory of human judgements and decision -making under uncertainty. *Entropy*. 2020.
2. Kumar S, Jain A, Shukla AP, Singh S, Raja R, Rani S, Harshitha G, AlZain MA, Masud M. A comparative analysis of machine learning algorithms for detection of organic and nonorganic cotton diseases. *Mathematical Problems in Engineering*. 2021 Jun 16;2021:1-8.
3. Karniadakis GE, Kevrekidis IG, Lu L, Perdikaris P, Wang S, Yang L. Physics-informed machine learning. *Nature Reviews Physics*. 2021 Jun;3(6):422 -40.
4. Stewart, James. "Calculus: Concepts and Contexts." Cengage Learning, 2015.
5. Kreyszig, Erwin. "Advanced Engineering Mathematics." John Wiley & Sons, 2018.
6. Strang, Gilbert. "Introduction to Linear Algebra." Wellesley-Cambridge Press, 2016.
7. Reddy, J. N. "An Introduction to the Finite Element Method." McGraw -Hill Education, 2018.
8. Boyd, Stephen, and Vandenberghe, Lieven. "Convex Optimization." Cambridge University Press, 2004.
9. Goldberg, David E. "Genetic Algorithms in Search, Optimization, and Machine Learning." Addison-Wesley, 1989.
10. Hull, John C. "Options, Futures, and Other Derivatives." Pearson, 2017.
11. Tsay, Ruey S. "Analysis of Financial Time Series." John Wiley & Sons, 2010.
12. Wilmott, Paul. "Paul Wilmott Introduces Quantitative Finance." John Wiley & Sons, 2007.
13. Shreve, Steven E. "Stochastic Calculus for Finance II: Continuous-Time Models." Springer, 2008.
14. McNeil, Alexander J., et al. "Quantitative Risk Management: Concepts, Techniques and Tools." Princeton University Press, 2015.
15. U.A.Rozikov, N.H.Mamatova, Matematika va Turmush, T:Fan, 2020.
16. Cormen, Thomas H., et al. "Introduction to Algorithms." MIT Press, 2009.
17. Sedgewick, Robert, and Wayne, Kevin. "Algorithms." Addison-Wesley, 2011.
18. Katz, Jonathan, and Lindell, Yehuda. "Introduction to Modern Cryptography." CRC Press, 2014.
19. Paar, Christof, and Pelzl, Jan. "Understanding Cryptography: A Textbook for Students and Practitioners." Springer, 2010.
20. Diestel, Reinhard. "Graph Theory." Springer, 2017.
21. Newman, Mark. "Networks: An Introduction." Oxford University Press, 2018.
22. Bishop, Christopher M. "Pattern Recognition and Machine Learning." Springer, 2006.
23. Hastie, Trevor, et al. "The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference, and Prediction." Springer, 2009.

BO‘LAJAK INFORMATIKA O‘QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR YO‘NALISHLARI

Sharipov R.Z.

*Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti Axborot texnologiyalar
markazi Raqamli talim texnologiyalarni joriy etish bo‘lim boshlig‘i*

Tayanch so‘zlar: raqamli kompetentlik, informatika o‘qituvchisi, kasbiy tayyorgarlik, AKT vositalari, raqamli pedagogika, zamonaviy texnologiyalar, o‘quv jarayoni, raqamli salohiyat, ta‘lim muhitlari, metodik yondashuv.

Ключевые слова: цифровая компетентность, учитель информатики, профессиональная подготовка, ИКТ-средства, цифровая педагогика, современные технологии, образовательный процесс, цифровой потенциал, образовательные среды, методический подход.

Key words: digital competence, computer science teacher, professional training, ICT tools, digital pedagogy, modern technologies, educational process, digital potential, educational environments, methodological approach.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari tahlil qilingan. Informatika o‘qituvchisi uchun zarur bo‘lgan kompetensiyalar, xususan, pedagogik, texnik, axborot-kommunikatsiya va innovatsion ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu kompetensiyalarni rivojlantirishda ta‘lim mazmunini yangilash, amaliy mashg‘ulotlar, innovatsion pedagogik metodlardan foydalanish va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bunda o‘qituvchilarning malaka oshirish, ilmiy-amaliy loyihalarda ishtirok etish va zamonaviy ta‘lim vositalaridan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur. Faqat tizimli yondashuv orqali informatika o‘qituvchilari yuqori darajada tayyorlanadi va o‘quvchilarga sifatli ta‘lim berish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются приоритетные направления развития профессиональной компетентности будущих учителей информатики. Компетенции, необходимые учителю информатики, включают, в частности, педагогические, технические, информационно-коммуникационные и инновационные навыки. В формировании этих компетенций важное значение имеет обновление содержания образования, практическая подготовка, применение инновационных педагогических методов, эффективное использование информационных технологий. Это требует развития у педагогов навыков повышения квалификации, участия в научных и практических проектах, использования современных образовательных инструментов. Только благодаря системному подходу учителя информатики получают высокую квалификацию и смогут предоставить качественное образование учащимся.

SUMMARY:

The article analyzes the priority areas of professional competence development of future computer science teachers. The competencies necessary for a computer science teacher include, in particular,

pedagogical, technical, information and communication and innovative skills. In developing these competencies, updating the content of education, practical training, the use of innovative pedagogical methods and the effective use of information technologies are important. In this regard, it is necessary to improve the skills of teachers, participate in scientific and practical projects and form skills in the use of modern educational tools. Only through a systematic approach can computer science teachers be trained at a high level and have the opportunity to provide students with high-quality education.

Kirish. Zamonaviy raqamli jamiyatda axborot texnologiyalari hayotning deyarli barcha sohalariga chuqur kirib bordi. Shu bois informatika fani va uni o'qitish jarayoni ta'lim tizimining ajralmas bo'g'iniga aylandi; Bu fanning tobora ortib borayotgan dolzarbligi o'z navbatida, ushbu yo'nalishda faoliyat yurituvchi o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga bo'lgan talabni oshirmoqda. Bo'lajak informatika o'qituvchilari zamonaviy texnologiyalarni chuqur bilish, ularni o'quv jarayoniga samarali integratsiya qilish, algoritmik tafakkur va ijodiy yondashuv asosida darslarni tashkil etish qobiliyatlariga ega bo'lishlari talab etiladi.

Informatika o'qituvchisining kasbiy kompetentligi - bu nafaqat fan mazmunini yetkazish, balki o'quvchilarda raqamli savodxonlikni shakllantirish, mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv, innovatsion vositalardan foydalana olish ko'nikmalarini rivojlantirish orqali ularga XXI asrda muvaffaqiyatli hayot kechirish uchun zarur bo'lgan asosiy kompetensiyalarni berish jarayonidir. Ushbu maqolada bo'lajak informatika o'qituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar, bu jarayonda foydalaniladigan usullar, pedagogik yondashuvlar va takomillashtirish yo'nalishlari atroflicha yoritiladi.

Kasbiy kompetentlik tushunchasi va uning mohiyati kasbiy kompetentlik - bu o'qituvchining kasbiy faoliyatini samarali tashkil etish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy fazilatlar yig'indisidir zamonaviy yondashuvga ko'ra, bu tushuncha quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi bilimlar-fanning nazariy asoslari va amaliy jihatlarini mukammal bilish ko'nikmalar-ushbu bilimlardan amaliyotda foydalana olish qobiliyatlar-pedagogik faoliyatda muammolarni hal etish, qaror qabul qilish shaxsiy sifatlar - mas'uliyat, ijodiy yondashuv, muloqot madaniyati, liderlik bo'lajak informatika o'qituvchisi uchun bu kompetensiyalar quyidagilar bilan boyitiladi dasturlash, algoritmik fikrlash, sun'iy intellekt asoslari, raqamli xavfsizlik, veb-ishlanmalar, ta'limiy platformalarda ishlash, ma'lumotlar bazasi bilan ishlash va boshqalar.

Kasbiy kompetentlikni shakllantiruvchi omillar ta'lim mazmunining zamonaviyligi bugungi informatika o'qituvchisi an'anaviy "kompyuter savodxonligi" dan ancha ilgari lab ketgan bo'lishi kerak zamonaviy texnologiyalar, sun'iy intellekt, mashinaviy o'rganish, kiberxavfsizlik, mobil ilovalar va startap madaniyati haqida tasavvurga ega bo'lishi zarur. amaliy mashg'ulotlarning ustunligi nazariy bilimlarni mustahkamlash va real muammolarni hal qilish

uchun talabalarga robototexnika, dasturlash tillari (Python, Java, C++), veb-ilovalar yaratish, ma'lumotlar bazasini boshqarish bo'yicha amaliy topshiriqlar berilishi lozim innovatsion pedagogik texnologiyalar bugungi ta'lim muhitida o'quvchilarni qiziqitirish va ularning faol ishtirokini ta'minlash uchun quyidagi yondashuvlar samarali loyiha asosida o'qitish (PBL), masalaga yo'naltirilgan yondashuv, interaktiv dasturlar, gamifikatsiya (o'yin elementlari), onlayn platformalardan foydalanish (Kahoot, Mentimeter, Code.org). axborot-kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanish bugungi o'qituvchi o'z darslarini Google Classroom, Moodle, Edmodo, Zoom, MS Teams kabi platformalarda tashkillashtirish, testlar yaratish, elektron portfoliolar yuritish, multimedia resurslaridan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak. tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish bo'lajak o'qituvchi nafaqat dars o'tishni, balki o'quvchilarni mustaqil izlanishga, savol qo'yishga, muammoga yechim topishga, ijodkorlikka yo'naltira olishi lozim.

Kasbiy kompetentlikning asosiy tarkibiy qismlari pedagogik kompetensiya - bu kompetensiya o'qituvchining darsni to'g'ri tashkil etishi, metodika tanlashi, baholash mezonlarini qo'llashi, o'quvchilar bilan ijobiy psixologik muhit yaratishi bilan bog'liq texnik kompetensiya kompyuter arxitekturasini, operatsion tizimlar, tarmoqlar, dasturlash tillari, ma'lumotlar tuzilmasi, algoritmlar bo'yicha chuqur bilim talab etiladi axborot-kommunikatsion kompetensiya o'quv resurslarini internet orqali yaratish va tarqatish, multimedia darsliklar tayyorlash, interaktiv taqdimotlar, elektron testlar yaratish - bu ko'nikmalar har bir informatika o'qituvchisi uchun zarurdir innovatsion kompetensiya - yangi texnologiyalarni kuzatib borish, ularni ta'lim jarayoniga joriy etish, texnologik trendlarga moslashish o'qituvchining innovatsion salohiyatini belgilaydi; Ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalar - jamoada ishlash, hamkasblar bilan samarali muloqot qilish, o'quvchilarning psixologiyasini tushunish, doimiy kasbiy rivojlanish kabi kompetensiyalar o'qituvchilik kasbining ajralmas qismidir.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari modullashtirilgan ta'lim dasturlarini joriy etish har bir modul ma'lum bir kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. masalan, "Algoritmik fikrlash asoslari", "Mobil dasturlash", "Sun'iy intellekt ta'limida" kabi modullar amaliy loyihalarda ishtirok talabalarni amaliy IT-loyihalarga jalb etish orqali ularning real tajriba orttirishiga erishiladi. Bu loyihalar o'quvchilarda ham dasturlashga qiziqish uyg'otadi o'quv amaliyotini kuchaytirish maktablar bilan hamkorlikda faoliyat olib borish, talabalarni real o'qituvchilik amaliyotiga jalb etish samarali bo'ladi onlayn ta'lim vositalari bilan ishlashni chuqurlashtirish onlayn ta'lim platformalari orqali dars o'tish, fan olimpiadalari, kodlash bo'yicha

tanlovlar tashkil etish, webinar va forumlarda ishtirok kasbiy kompetentlikni mustahkamlaydi; Kreativlik va muammoli vaziyatlarda ishlash malakasini oshirish kod yozish jarayonida, real hayotiy muammolarni dasturlash orqali yechish — informatika o'qituvchisining muhim salohiyatlaridan biridir.

Xulosa. Bugungi raqamli jamiyatda informatika fani va uning o'qituvchilariga bo'lgan talab keskin ortib borayotgan bir sharoitda, bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish ta'lim tizimi oldidagi dolzarb va muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayon nafaqat ularning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajasini oshirish, balki jamiyatda raqamli savodxonlikni kengaytirish, innovatsion tafakkurga ega avlodni tarbiyalashga ham xizmat qiladi. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, informatika o'qituvchisi uchun zarur bo'lgan kompetensiyalar keng ko'lamlı va ko'p qirralı bo'lib, ular pedagogik, texnik, axborot-kommunikatsion, innovatsion hamda shaxsiy-ijtimoiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Aynan shu kompetensiyalarni rivojlantirish orqali informatika o'qituvchilari o'quvchılarda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni yecha olish, algoritmik tafakkur va raqamli texnologiyalar bilan ishlash qobiliyatini shakllantira oladi. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchılarning kompetentligini rivojlantirishda ta'lim mazmunini zamonaviylashtirish, amaliyotga yo'naltirilgan mashg'ulotlar sonini ko'paytirish, interaktiv metodlar va raqamli platformalardan foydalanishni kuchaytirish kabi ustuvor yo'nalishlar muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, modullashtirilgan ta'lim, ilmiy-amaliy loyihalarda ishtirok, o'quv amaliyoti jarayonining takomillashtirilishi va onlayn ta'lim vositalarini chuqur o'rgatish orqali bo'lajak informatika o'qituvchilari har tomonlama tayyorlangan, raqobatbardosh mutaxassisga aylanishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish – bu izchil, tizimli va integratsiyalashgan yondashuvni talab qiladigan jarayondir. Bunda ta'lim muassasalari, pedagoglar, amaliyotchi mutaxassislar va ta'lim siyosatini belgilovchi tashkilotlarning hamkorligi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Faqatgina shunda biz zamonaviy axborot texnologiyalari bo'yicha yetuk, kasbiy jihatdan yetuk va ijtimoiy mas'uliyatli informatika o'qituvchilarini tayyorlashga erishamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6-noyabrdagi PQ-4527-son qarori – Raqamli O'zbekiston – 2030 konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida.
3. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi. Davlat ta'lim standarti: Umumiy o'rta ta'limning informatika fani bo'yicha DTS. – Toshkent, 2022.
4. Yusupov A.A., Mamatov S.S. Informatika o'qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

5. Raxmatova M.X. Pedagogik kompetensiyalarni shakllantirishda zamonaviy yondashuvlar. “Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar” jurnali, 2022, №3(10), 45–51-betlar.

6. Qodirov M.M. Kasbiy ta’limda axborot texnologiyalarining o’rni. // “Ilmiy-amaliy tadqiqotlar” jurnali, 2023, №2.

7. Hasanov B.T. Pedagogik mahorat va kasbiy kompetensiya asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston pedagogika nashriyoti, 2020.

8. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) framework. Teachers College Record, 108(6), 1017–1054. 9. UNESCO (2018). ICT Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO Publishing.

10. Anderson L.W., & Krathwohl, D.R. (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman.

11. Selwyn N. (2016). Education and Technology: Key Issues and Debates. – London: Bloomsbury Academic.

12. <https://uzedu.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi rasmiy veb-sayti.

13. <https://moe.gov.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi.

14. <https://unesdoc.unesco.org> – UNESCO rasmiy hujjatlari va ta’lim bo‘yicha tavsiyalar.

15. www.sciencedirect.com – Zamonaviy ilmiy maqolalar va ta’lim texnologiyalari bo‘yicha elektron jurnal.

RAQAMLI TA'LIM SHAROITIDA O'QITUVCHILARNING REFLEKSIV MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION MEKANIZMLARI

Abdullaeva M.M.

*Alfraganus universiteti magistranti
Toshkent, O'zbekiston.*

Tayanch so'zlar: raqamli ta'lim, refleksiv madaniyat, innovatsion mexanizmlar, o'qituvchi refleksiyasi, raqamli kompetensiya, psixologik rivojlanish.

Ключевые слова: цифровое образование, рефлексивная культура, инновационные механизмы, педагогическая рефлексия, цифровая компетенция, психологическое развитие.

Key words: digital education, reflective culture, innovative mechanisms, teacher reflection, digital competence, psychological development.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada raqamli ta'lim sharoitida o'qituvchilarning refleksiv madaniyatini rivojlantirishning innovatsion mexanizmlari tahlil qilinadi. Refleksiv madaniyat o'qituvchi shaxsining kasbiy yetukligi, o'z faoliyatini tahlil qila olish, o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan ichki motivatsiyasi va o'z-o'zini baholash madaniyatini ifodalovchi muhim psixologik-pedagogik kategoriya sifatida qaraladi. Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchilarning refleksiv madaniyati nafaqat shaxsiy kasbiy o'sishni ta'minlaydi, balki zamonaviy pedagogik faoliyatning sifat ko'rsatkichlarini belgilovchi mezon sifatida ham ahamiyat kasb etadi. Maqolada refleksiv madaniyatni rivojlantirishning asosiy omillari sifatida raqamli texnologiyalar integratsiyasi, onlayn tahliliy platformalardan foydalanish, sun'iy intellekt asosidagi o'quv refleksi tizimlari va o'qituvchilarning raqamli refleksi kompetensiyalarini shakllantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, raqamli ta'lim jarayonida refleksiv madaniyatni rivojlantirishning innovatsion mexanizmlarini amalga oshirish bosqichlari, o'qituvchining o'z faoliyatiga tanqidiy yondashuvini mustahkamlash va o'z-o'zini rivojlantirish motivatsiyasini kuchaytiruvchi psixologik shart-sharoitlar ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari raqamli ta'limga refleksiv yondashuvni kuchaytirish o'qituvchilarning kasbiy samaradorligi va shaxsiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются инновационные механизмы развития рефлексивной культуры педагогов в условиях цифрового образования. Рефлексивная культура рассматривается как важная психолого-педагогическая категория, отражающая профессиональную зрелость личности учителя, его способность анализировать собственную деятельность, внутреннюю мотивацию к саморазвитию и культуру самооценки. В цифровой образовательной среде рефлексивная культура педагогов не только обеспечивает личностный и профессиональный рост, но и служит критерием качества современной педагогической деятельности. В статье

освещаются ключевые факторы развития рефлексивной культуры: интеграция цифровых технологий, использование онлайн-аналитических платформ, системы учебной рефлексии на основе искусственного интеллекта и формирование цифровых рефлексивных компетенций педагогов. Также рассматриваются этапы реализации инновационных механизмов развития рефлексивной культуры в цифровом обучении, психологические условия, способствующие укреплению критического отношения педагога к собственной деятельности и усилению мотивации к саморазвитию. Результаты исследования показывают, что усиление рефлексивного подхода в цифровом образовании имеет важное значение для повышения профессиональной эффективности и личностного роста педагогов.

SUMMARY:

This article analyzes innovative mechanisms for developing teachers' reflective culture in the context of digital education. Reflective culture is viewed as an important psychological and pedagogical category that reflects a teacher's professional maturity, ability to analyze their own activity, internal motivation for self-development, and self-assessment culture. In a digital learning environment, teachers' reflective culture not only ensures personal and professional growth but also serves as a key indicator of the quality of modern pedagogical practice. The article highlights the main factors contributing to the development of reflective culture: the integration of digital technologies, the use of online analytical platforms, AI-based learning reflection systems, and the formation of teachers' digital reflective competencies. It also examines the stages of implementing innovative mechanisms for fostering reflective culture in digital education and the psychological conditions that enhance teachers' critical approach to their own practice and strengthen their motivation for self-improvement. The research findings demonstrate that reinforcing the reflective approach in digital education plays a vital role in improving teachers' professional efficiency and personal development.

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ta'lim tizimining barcha bosqichlariga chuqur kirib borayotgan bir davrda o'qituvchi shaxsining refleksiv madaniyatini rivojlantirish masalasi dolzarb ilmiy va amaliy yo'nalishlardan biriga aylanmoqda. Ta'lim jarayonida raqamli platformalar, onlayn resurslar, sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlili tizimlaridan samarali foydalanish o'qituvchidan nafaqat texnik ko'nikmalarni, balki o'z faoliyatini tahlil qila olish, o'z xatolaridan saboq chiqarish, yangi pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish va o'zini takomillashtirishga doimiy tayyorlikni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, refleksiv madaniyat o'qituvchining kasbiy kompetensiyalar tizimida alohida o'rin tutadi.

Refleksiv madaniyat tushunchasi o'qituvchining o'z faoliyatini baholash, tahlil qilish va o'zini o'zi rivojlantirish jarayoniga ongli munosabat bildirishini ifodalaydi. Bu madaniyat pedagogik faoliyatning sifat ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, shaxsning o'z ichki resurslarini anglash, ulardan samarali foydalanish va yangi tajribalarni qabul qilishga tayyorligini ifodalaydi. Zamonaviy raqamli ta'lim muhiti o'qituvchining refleksiv jarayonlarini yanada faollashtiruvchi sharoit yaratadi. Chunki raqamli muhitda o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o'z faoliyatini tahlil qiluvchi, natijalarni monitoring qiluvchi, shuningdek, o'z o'quvchilari bilan interaktiv muloqot olib boruvchi sub'ektga aylanadi.

Raqamli ta'limda refleksiv madaniyatni shakllantirish o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirish jarayonida asosiy mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo'ladi. O'qituvchi o'zining har bir pedagogik qarorini tahlil qiladi, dars jarayonida o'quvchilar reaksiyasini kuzatadi, o'z faoliyatini raqamli vositalar orqali baholaydi va takomillashtirish strategiyalarini ishlab chiqadi. Bu jarayonda o'qituvchi o'z faoliyatiga tanqidiy yondashadi, o'z bilimlarini qayta ko'rib chiqadi, yangi metodik yondashuvlarni sinab ko'radi. Shu bilan birga, refleksiv madaniyat o'qituvchining professional moslashuvchanligini, o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslasha olish qobiliyatini va raqamli ta'lim muhitidagi samaradorligini oshiradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, raqamli ta'lim sharoitida refleksiv madaniyatni rivojlantirish an'anaviy o'qitish yondashuvlaridan farqli o'laroq, innovatsion mexanizmlar asosida amalga oshiriladi. Bular qatoriga onlayn kuzatuv tizimlari, raqamli o'zini baholash platformalari, refleksiv kundaliklar, virtual mentorlik dasturlari, tahliliy sun'iy intellekt vositalari kiradi. Ular yordamida o'qituvchi o'z faoliyati natijalarini real vaqt rejimida tahlil qiladi, o'zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi hamda o'z ustida ishlashning samarali yo'llarini belgilaydi.

Shunday qilib, raqamli ta'lim sharoitida o'qituvchilarning refleksiv madaniyatini rivojlantirish nafaqat pedagogik jarayonning sifatini oshirishga, balki o'qituvchi shaxsining intellektual, emotsional va kasbiy o'sishiga xizmat qiladi. Ushbu maqolada ana shu jarayonning psixologik mohiyati, didaktik asoslari va innovatsion mexanizmlari tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Raqamli ta'lim sharoitida o'qituvchining refleksiv madaniyati yangi bosqichda namoyon bo'lmoqda. Bu jarayonda o'qituvchining raqamli kompetensiyasi, innovatsion texnologiyalarni idrok etish qobiliyati, shuningdek, o'z faoliyatini tahlil qilish va yangilashga bo'lgan ichki tayyorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Refleksiv madaniyat – bu o'qituvchining o'z pedagogik faoliyatiga ongli yondashuvi, o'zini baholash, xatolarini tan olish va o'z ustida ishlash madaniyatini ifodalovchi murakkab tizimdir. Raqamli ta'lim bu jarayonni yanada jonlantiradi, chunki u doimiy o'zgaruvchan axborot muhiti, raqamli vositalar bilan muloqot va ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatlarini taqdim etadi.

Jadval 1.

Raqamli ta'lim sharoitida o'qituvchilarning refleksiv madaniyatini rivojlantirishning asosiy jihatlari

Asosiy yo'nalish	Mazmuni	Misollar / vositalar	Natija / ahamiyati
Refleksiv madaniyat mohiyati	O'qituvchining o'z faoliyatini tahlil qilish, baholash va o'zini rivojlantirish jarayoniga ongli yondashuvi	Dars jarayonini kuzatish, o'z faoliyatini tahlil qilish	Kasbiy o'sish, ichki motivatsiya, o'zini anglash
Raqamli ta'limning roli	Raqamli muhit refleksiv jarayonlarni faollashtiradi, o'qituvchi interaktiv sub'ektga aylanadi	Onlayn platformalar, sun'iy intellekt, tahliliy tizimlar	O'qituvchi faoliyatining samaradorligi ortadi
Innovatsion mexanizmlar	Raqamli refleksiya vositalari o'qituvchi faoliyatini avtomatlashtirilgan tarzda tahlil qilish imkonini beradi	Onlayn portfoliolar, refleksiv kundaliklar, AI tahlil tizimlari	Faoliyatni real vaqt rejimida baholash, o'zini takomillashtirish
Raqamli kompetensiya	O'qituvchining texnologiyalarni tushunish, ulardan ijodiy foydalanish qobiliyati	Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams	Yangi metodik yondashuvlarni ishlab chiqish
Psixologik omillar	Refleksiv madaniyat emosional barqarorlik, stressga chidamlilik va o'zini anglashni mustahkamlaydi	Darsdagi emosional tahlil, sun'iy intellekt monitoringi	Pedagogik stressni yengish, o'zini anglash darajasining oshishi
Jamoaviy refleksiya	O'qituvchilar o'zaro tajriba almashuvi orqali refleksiv fikrlashni rivojlantiradilar	Vebinarlar, onlayn seminarlar, virtual hamkorlik	O'qituvchilar tar-mog'ida kollektiv tahlil madaniyati shakllanadi
Kasbiy mustaqillik	O'qituvchi o'z faoliyatini boshqaruvchi, tahlilchi va o'zini rivojlantiruvchi sub'ektga aylanadi	Shaxsiy portfoliolar, o'z-o'zini baholash tizimlari	Mustaqil kasbiy rivojlanish, pedagogik moslashuvchanlik
Umumiy xulosa	Refleksiv madaniyat raqamli davr o'qituvchisining asosiy sifatlaridan biridir	Innovatsion yondashuv, refleksiv fikrlash, ijodkorlik	Ta'lim sifatini oshirish, barqaror pedagogik tizimni shakllantirish

Innovatsion mexanizmlar refleksiv madaniyatni rivojlantirishda markaziy o'rinni egallaydi. Bular orasida, birinchidan, onlayn portfoliolar tizimini keltirish

mumkin. Ushbu tizim orqali o'qituvchi o'z darslari, metodik ishlanmalari va o'quvchilar yutuqlarini raqamli shaklda jamlab, ularni tahlil qiladi. Portfoliolar o'qituvchiga o'z faoliyatining dinamikasini kuzatish, yutuq va kamchiliklarni aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, refleksiv kundaliklar raqamli formatda yuritilishi – o'qituvchining shaxsiy tahlil faoliyatini muntazamlashtiradi. Masalan, Google Classroom, Moodle yoki Microsoft Teams platformalarida o'qituvchi dars jarayonlari bo'yicha o'z fikrlarini qayd etadi, o'quvchilarning fikr-mulohazalarini tahlil qiladi va o'z pedagogik strategiyasini yangilaydi.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt asosidagi refleksiv platformalar o'qituvchining faoliyatini tahlil qilishda yangi bosqichni boshlab berdi. Masalan, AI yordamida dars jarayonlari yozuvlarini tahlil qilish, o'quvchilarning reaksiyalarini qayd etish va o'qituvchi nutqidagi emotsional holatlarni aniqlash orqali o'zini baholash tizimlari shakllanmoqda. Bu esa refleksiv fikrlashni ob'ektiv ma'lumotlar asosida rivojlantirishga xizmat qiladi.

Raqamli ta'lim muhiti shuningdek, o'qituvchilar o'rtasida o'zaro tahliliy hamkorlikni kuchaytiradi. Virtual seminarlar, vebinarlar va onlayn muloqotlar orqali o'qituvchilar o'z tajribalarini baham ko'radilar, o'zaro tahlil va mulohaza orqali yangi pedagogik g'oyalarni ishlab chiqadilar. Shu tarzda refleksiv madaniyat jamoaviy shaklda rivojlanadi.

Psixologik nuqtai nazardan qaralganda, raqamli refleksiya o'qituvchining shaxsiy o'sishini, o'zini anglashni va emotsional barqarorlikni ta'minlaydi. Refleksiv faoliyat o'qituvchining o'zini baholash, his-tuyg'ularini boshqarish va pedagogik stressni yengish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Bunday o'qituvchi har qanday o'zgaruvchan vaziyatda konstruktiv qaror qabul qila oladi.

Shuningdek, raqamli ta'limdagi refleksiv madaniyat o'qituvchining professional mustaqilligini oshiradi. O'qituvchi endilikda o'z faoliyatini boshqaruvchi, o'z-o'zini o'rgatuvchi va tahlilchi sifatida harakat qiladi. Bu jarayonda u an'anaviy nazorat tizimidan mustaqil bo'lib, o'z kasbiy rivojlanish yo'lini mustaqil belgilaydi.

Natijada, raqamli ta'lim o'qituvchining refleksiv madaniyatini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi: innovatsion texnologiyalar, interaktiv vositalar va raqamli platformalar o'qituvchining o'z faoliyatiga tanqidiy va ijodiy yondashuvini shakllantiradi. Shu tariqa refleksiv madaniyat raqamli ta'lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi sifatida o'qituvchining kasbiy kamolotini ta'minlovchi omilga aylanadi.

Xulosa. Raqamli ta'lim sharoitida o'qituvchilarning refleksiv madaniyatini rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning muhim yo'nalishlaridan biri

hisoblanadi. Bu jarayon o'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishini ta'minlash, o'z faoliyatini chuqur tahlil qilish, xatolardan saboq chiqarish va yangi metodik yondashuvlarni izlash madaniyatini shakllantirish bilan bevosita bog'liqdir. Raqamli texnologiyalar ta'lim tizimiga keng kirib kelgan bugungi davrda refleksiv madaniyatni shakllantirish jarayonlari yanada samarali va innovatsion tus olmoqda.

O'qituvchining refleksiv madaniyati uning kasbiy o'zini anglash, o'z faoliyati natijalariga tanqidiy yondashuv, o'zgaruvchan raqamli muhitga moslashish va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu madaniyat o'qituvchining o'zini o'zi rivojlantirish jarayonida asosiy ichki motivator sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, refleksiv madaniyat o'qituvchi faoliyatining emotsional barqarorligini, stressga chidamliligini va o'z ishidan qoniqish darajasini oshirishda ham muhim psixologik omil bo'lib xizmat qiladi.

Innovatsion mexanizmlar – onlayn portfoliolar, refleksiv kundaliklar, virtual hamkorlik platformalari, sun'iy intellekt tizimlari va raqamli tahlil vositalari – o'qituvchilarga o'z faoliyatlarini yangi nuqtai nazardan ko'rib chiqish imkonini beradi. Ular yordamida o'qituvchi o'zining pedagogik uslubini baholaydi, o'quvchilarning ehtiyojlarini aniqlaydi va o'z faoliyatida individual strategiyalarni ishlab chiqadi.

Demak, raqamli ta'lim muhitida refleksiv madaniyatni rivojlantirish o'qituvchining kasbiy o'sishini ta'minlash, ta'lim sifatini oshirish va pedagogik jarayonni innovatsion yo'nalishda modernizatsiya qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Raqamli davr o'qituvchisining asosiy fazilati – o'zini o'zi anglay oladigan, o'z faoliyatini tahlil qilib takomillashtira oladigan, ijodiy va refleksiv fikrlovchi shaxsga aylanishidir. Shu bois, raqamli ta'lim sharoitida refleksiv madaniyatni rivojlantirish nafaqat zamonaviy talab, balki ta'lim tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlovchi psixologik-pedagogik zaruratdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. To'xtayeva D. Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchi faoliyatining psixologik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2022.
2. Karimov A. Pedagogik refleksiya: nazariya va amaliyot. – Samarqand: Zarafshon, 2021.
3. Mamatova N. Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishning psixologik asoslari. – Farg'ona, 2023.
4. Dewey J. How We Think. – New York: D.C. Heath, 1933.
5. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – London: Routledge, 1983.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА РОБОТОТЕХНИКА, МЕХАТРОНИКА, МУҲАНДИСЛИК ТЎГАРАКЛАРИНИ КЛАСТЕР ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ АСОСИДА ТАШКИЛ ЭТИШ

Халикулов Э.

ҚДПУ катта ўқитувчиси

Таянч сўзлар: модернизациялаш, робототехника, мехатроника, тармоқ тўғараклари, муҳандислик кўникмалари, кластер технологиялари, синергизм.

Ключевые слова: модернизация, робототехника, мехатроника, сетевые круги, инженерные навыки, кластерные технологии, синергия.

Key words: modernization, robotics, mechatronics, networking circles, engineering skills, cluster technologies, synergy

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада “Баркамол авлод” болалар мактабларида робототехника, мехатроника, муҳандислик тўғаракларини кластер технологиялари асосида ташкил этиш мазмуни ёритилган.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье описывается содержание организации робототехники, мехатроники, инженерных кружков в детских школах Баркамол Авлод на основе кластерных технологий.

SUMMARY:

This article describes the content of the organization of robotics, mechatronics, engineering circles in Barkamol Avlod children's schools on the basis of cluster technologies.

Жаҳон таракқиётининг ҳозирги босқичида модернизация ва инновацион ривожланиш тенденциялари авж олмоқда. ХХІ асрда инновацион жараёнлар ижтимоий ва иқтисодий таракқиётнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи сифатида майдонга келди. Жаҳон хўжалигининг глобаллашуви, рақобатнинг кучайиши шароитида инновациялар оқими ва кўлами тобора кенгайиб, жамият ва инсон манфаатлари ҳамда эҳтиёжларининг таъминланишига салмоқли таъсир кўрсатмоқда.

Жаҳон бозорида технологик жиҳатдан илғор, билим талаб қиладиган, рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган давлатларнинг замонавий сиёсати бугунги кун ўқувчиси эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакаларга янги вазифалар қўйган ҳолда ўқув жараёнини қайта

кўриб чиқишга замин яратмоқда. Ушбу тенденцияларнинг намоён бўлиши кенг технологик паркларни очишда, технологик ишлаб чиқаришга йўналтирилганликда, давлат иқтисодиётини ривожлантириш дастурларини тасдиқлашда ва натижада таълим мазмунини модернизациялашнинг шакллانган контсепциясида намоён бўлади.

Таълимни модернизациялашнинг асосий мақсади меҳнат бозорида рақобатбардош, жаҳон стандартлари асосида самарали ишлашга қодир, касбий ўсишга тайёр, ҳар кимнинг тегишли маълумот олиш эҳтиёжларини қондирадиган малакали мутахассисни тайёрлашдан иборат. Шундай қилиб, таълим мазмунида бўлаётган ўзгаришлар, тўплаш функциясида (ўқувчининг маълум бир билим даражасини шакллантириш учун) янги касбий билимларни ўзлаштира оладиган, замонавий ижтимоий-иқтисодий шароитларда мослаша оладиган ва ўқишдан кейин ривожланишини давом эттиришга имкон берадиган ва узлуксиз таълим нуқтаи назаридан кўриб чиқиладиган шахсни ривожлантириш функциясига йўлга қўйилмоқда. Бугунги кунга келиб шакл ва мазмун жиҳатидан хилма-хил, аммо умуман олганда битта мақсадга касб – ҳунарга ўргатишга ва келажақда мутахассислар учун профессионал манзарани яратишга қаратилган дарсдан ташқари таълим моделини амалга ошириш бўйича катта тажриба тўпланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 сентябрдаги ПҚ-4467-сон қарорига асосан “Баркамол авлод” болалар мактабларида робототехника, меҳатроника, муҳандислик ва компьютер дастурий таъминоти йўналишларидаги тўғарақларни доимий ривожлантириб бориш вазифаси белгилаб берилган бўлиб бунда ўқувчининг умумий ва касбий компетенциялар, фанлараро тизим-интегратив билим ва кўникмалар, фаолиятнинг муваффақиятини таъминлаш ҳам кўрсатиб ўтилган. Мактаб ўқувчиларини касб эгаллашдан олдинги тайёргарлиги ва тайёргарлик курсларини ўтказиш усуллариини ўрганишга бағишланган қўплаб тадқиқотлар ўтказилган бўлсада мактабдан ташқари таълим жараёнида ёш авлодни тарбиялаш, энг янги технологияларни жорий этиш зарурлигини кўрсатмоқда. Замонавий жамиятнинг устувор йўналишларидан бири бўлган робототехника, меҳатроника, муҳандислик касбларига бўлган талаб бугунги кунда табора ортиб бормоқда.

Робототехника, меҳатроника, муҳандислик тўғарақларини ташкил этиш илғор хорижий таълим тажрибасида ҳар бир ўқувчида тажриба ва қобилиятни ривожлантиришни мақсад қилиб индивидуал равишда, шу билан бирга турли фанлар бўйича ишлаш қобилияти ва кўникмаларини ривожлантириш фанлараро таълим мазмунини тушуниш ҳамда улар орқали қуйидаги кўникмаларни эгаллашига ёрдам беради:

- Табиий ва кундалик ҳаёт ҳамда табиатни тушунишимиз, атрофимиздаги кенг коинотни ўрганиш ва қадрлашни ошириш;
- маълумотлар ва ахборотларни изоҳлаш ҳамда таҳлил қилиш;
- Тадқиқот ва танқидий сўров - ғояларни ишлаб чиқиш ва синаш;
- Муаммоларни ҳал қилиш ва муаммоларни баҳолаш;
- Тажриба, янги билимлар, ғоялар ва маҳсулотларни кашф этиш;
- Турли хил фанлар ва фанлар бўйича ўзаро алоқадорликда ишлаш;
- Ижодкорлик ва инноватсия - янги маҳсулотлар ва ёндашувларни ишлаб чиқишдан иборатдир.

Буларнинг барчаси дунёнинг ўзгарувчан ва технологик йўналишда муваффақиятга эришиш учун тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Булар бизга фаол шахслар сифатида ривожланишига ёрдам бериш учун ўзимиз ва жамият учун муҳим қарорлардир.

Робототехника, мехатроника, муҳандислик тўғрақларини кластер технологиялари асосида ташкил этиш таълим самарадорлигини таъминлашнинг бир мунча авзалликларини белгилаб беради. Мамлакатимизда кластер технологияси купчилик томонидан эфемер, фақат хорижда қўлланадиган технология сифатида қаралади, лекин таълим муассасаларининг (мактабдан ташқари ва умумий ўрта таълим) кластер технологиясидан фойдаланиб, инноватсион лойиҳаларда қатнашиш ва таълим тизимида фойдаланиш имконияти деярли ёритилмаган. Аввал, кластер технологиясига умумий тарзда тавсиф бериб ўтсак.

Бу муаммоларни ўрганишда турли манбалардан олинган ва таълимга мослаштирилган маълумотларга таянамиз:

Кластер - сузи инглизча “cluster”- бош, тўплам, тўпланиш маънони билдиради. Кластер катта ҳажмдаги ахборотни структураланган ва тизимлаштирилган кўринишда тақдим (тасаввур) қилиш, мавзунинг асосий мазмунини аниқлаш имконини берадиган технологиялардан биридир.

Кластер - бўғин (таълим, иктисодиёт, социология, табиатшунослик ва х.к.бўғини).

Кластер - булажак мутахассисларнинг барча босқичларда (узлуксиз таълим тизими) субъектларнинг илмий, тажриба ва амалий жараёнларда бирлашиши.

Кластер технологиясининг мақсади- таълим сифатини оширишда таълимнинг илмий ва амалий муаммоларни бир вақтнинг ўзида бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган йўналишларни бирлаштириш орқали ҳал этишни таъминлаш.

Кластер хусусиятлари:

барча таълим тизимининг инновatsion стратегиясини белгилайдиган институтнинг мавжудлиги;

- касбий фаолият субъектлари асосий массасининг ҳудудий локаллаштирилиши;

- кластер тизими қатнашчиларининг интегратив алоқалари барқарорлиги;

- тизим субъектларининг ягона дастур, инновацион жараёнлар, бошқарув тизимлари, сифат назорати ва ҳ.к. доирасидаги ўзаро алоқалари узоқ муддатли мувофиқлаштирилиши;

- кластерда маъмурий тузилмаларнинг мажбурий иштироки; кластер технологияларини таълимнинг бошқа тизимлари фойдаланиши учун йўналтирилганлиги.

Кластернинг афзалликлари:

- кластер технологияси таълимдаги муаммолар ва тегишли йўналишнинг кучли томонларини аниқлаш имконини беради. Олинган ахборот таҳлил қилинади ва таълим тузилмалари томонидан таълимни ривожлантиришнинг воситалари кейинги тўғри танлови учун фавқулодда муҳим асос бўлиб хизмат қилади. Муҳими, кластер технологиялари амал қилиш шароитида ишларнинг ҳолати ҳақидаги ахборот фаолият рефлексияси ҳисобига ва унинг ҳар бир кластерлари натижалари тобора объективдир;

Кластер - мураккаб ташкил этилган ижтимоий-маърифий тизим, ўзаро боғлиқ ва ўзаро боғлиқ таркибий қисмларнинг иэрархик равишда қурилган тўплами: илмий, ўқув, инновatsion, ижтимоий-маданий, саноат муассасалари ва корхоналар ва менежмент, ишлаб чиқариш, фан ва таълим соҳаларини интеграция ва ўзаро боғлиқлик жараёнлари билан бирлаштирган ҳосила тузилмаларидир. Бундай ўқув кластерини яратиш зарурати, шунингдек, мактабдан ташқари таълим талабларга жавоб берадиган ваколатларини шакллантириш зарурати билан ҳам белгиланади.

Робототехника, меҳатроника, муҳандислик тўғаракларини ташкил этиш кластери - бу ташқи таъсирлар натижасида (аниқроғи маълумотларга кўра) очик ижтимоий тизим ҳамдир. Баркамол авлод болалар мактабларини ўзини ўзи бошқаришнинг ваколатларини кўп босқичли, комплекс ташкил этилган тизим сифатида шакллантириш бўйича таълим кластери қуйидаги принципларга мувофиқ ташкил этиш:

Тармоқ тўғаракларини ажралмас, мураккаб, кўп даражали тизимга айлантириш ва асосий афзалликлари тизимлар митақавий миқёсда, мослашувчан ва нисбий сода бошқариш кафолатини яратишдир.

Барқарорлик яратиш – бу орқали кластерга бардошли ташқи таъсирларни, яъни тармоқ тўғаракларидаги ўзгарувчанлик барқарорлигини таъминлаш. У асосан ички манбалар ҳисобига ишлайди, шу билан бирга универ-

сал воситалар ёрдамида замонавийлаштириш ва модернизatsiy қилиш учун қулайлик яратиш.

Синергизм – кластерли тўғаракларида ташқи ва ўзаро таъсир ички муҳит синергетик таъсирга олиб келади, бу ўз-ўзини ривожлантириш, ўзини ўзи англаш ва ўзини ўзи ташкил этишга олиб келади.

Мослашувчанлик ва ўзгарувчанлик - янги таркибий қисмни қўшиш орқали уни яхшилади ва салбий оқибатларга олиб келмайди, бу эса мақбул даражада барқарорлик ва ривожланишдир.

Робототехника, мехатроника, муҳандислик тўғаракларини ташкил этишда Кластерли ёндошиш тамойилларини амалга ошириш зарурияти (тизимли, интеграциялашган, ҳаёт билан боғлиқ, шунингдек шахсий ва касбий ўсишга ёъналтирилган ва ҳоказо) жараёни амалга ошириш имкони-ятларни оширади. Шундай экан кластер назарияси асосчиси, Гарвард уни-верситети профессори Майкл Портер, рақобат стратегияси концепцияси тақдимотида ("Рақобат" китобининг муаллифи), "Кластерлар - бу муайян афзалликларга эришишга қаратилган манфаатдор томонларнинг саъй-ҳара-катларини бирлаштиришнинг ташкилий шакли пост-индустриал иқтисоди-ётнинг шаклланиши шартлари" деб изоҳлайди[83]. Кластерни маълум бир тизим деб ҳисоблаш мумкин, аммо махсус элемент қўшилиши унинг иши-ни яхшилайдиган жараён бўлиб, қўшилган элементни олиб ташлаш фожи-али оқибатларга олиб келмайди.

Кластерларнинг асосий устунликлари глобаллашув, очиқлик, мослашув-чанлик ва бошқарувнинг нисбий қулайлигидадир.

Бутунликнинг тизимли атрибутига қўшимча равишда кластер алоқала-рида синергия белгиси ҳам бор бўлиб у, синергетик ёндашувни ҳам амал-га оширади. Бунда - фаол ривожланаётган усулларни кашф этиш орқали ўз-ўзини ривожлантириш, ўзини англаш ва ўзини ўзи ташкил этиш ғояла-ри устунлик қиладиган ёндашувдир. Ўз-ўзини ташкил қилиш, содда қилиб айтганда, "модданинг ўзига хос ички сабаблари туфайли юзага келадиган материянинг ўз-ўзидан ҳаракатланиш жараёнининг табиий-илмий ифода-си"дир. Асосий ғоя бу эрда объектга (тизимга) бундай эффектларни танлаш ётади унинг ички хусусиятларига мос келади. Буни қиладиганда шароитлар "резонанс" таъсир кўрсатадиган даражада кичикдир, бу эса бошқарилади-ган объектга (тизимга) жуда катта таъсир кўрсатади[54].

Кластер ёндашувига мурожаат қилишнинг зарурлиги минтақавий тизим самарадорлигини ошириш мақсадида манфаатдор томонларнинг саъй-ҳа-ракатларини бирлаштиришнинг ташкилий шакли сифатида кластернинг афзалликлари билан изоҳланади.

Шундай қилиб, кластер ёндашувини амалга оширишда қуйидаги асосий фикрларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Тармоқ тўғарақлари учун ҳуқуқий асоснинг мавжудлиги субъектларнинг фаолияти;

ишлаб чиқилган механизмлар субъектларнинг ўзаро таъсири кластерлаш;

ишлаб чиқилган механизмлар кластерни бошқариш ёндашуви;

Мактабдан ташқари таълим тизими учун тармоқли (кластерли) ўзаро таъсир шакллари жорий этишнинг муҳимлиги қуйидаги омиллар билан белгиланади:

Юқори ислохотларнинг жадал суръатларини қисқа вақт ичида янги шароитларга мослашиш мумкин бўлган таълим фақат барчанинг фаол ўзаро таъсири билан ўқув фаолияти субъектлари умумий мақсадлар ва манфатларнинг асоси, бу бизга тармоқнинг ўзаро таъсиридан аниқ фойдаланишга эришишга имкон беради;

Мактабдан ташқари таълим сифатига бўлган талабнинг ошиши, бунда ҳар бири таълим хизматининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ ҳолат (ҳар бир талабага нисбатан) индивидуал ёъналтирилганлигидир.

Мактабдан ташқари таълим тизими учун тармоқ (кластер) тўғарақларини яна бир имконияти бу ўқувчиларнинг чекланган ресурслар шароитида (моддий техник баъза этишмовчилигида) тармоқда бўлган ҳолда, бошқа таълим муассасаларида амалга ошириш имконияти (кластер) ва шароитларини яратиш, ресурслар алмашинувида имкон беради. Бу эса самарали қўшма ўқув фаолиятини ташкил этиш имкониятини ҳам яратади.

Робототехника, меҳатроника, муҳандислик тўғарақларини ташкил этишда Кластер технологиялардан фойдаланиш ва фаолиятни қуйидаги асосий ёъналишларда амалга ошириш ҳам мумкин бунда:

мавжуд стандартлар доирасида таълим ва тарбия тизимларининг янги мазмунини, янги педагогик технологияларни, дарсликларни, ўқув-услугий, методик, ўқув-лаборатория мажмуаларини (шу жумладан ўқув) синов ва синов синовларини ўтказиш;

- таълимни бошқариш тизимини модернизация қилишга қаратилган янги стратегия ва механизмларни ишлаб чиқиш ва синаш, шу жумладан таълим иқтисодиёти;
- таълим тизимида янги тузилмаларни яратиш ва ривожлантириш, таълим ташкилотлари ва таълим тизимларининг тармоқдаги ўзаро ҳамкорлиги;

- таълим сифатини баҳолаш тизимларини, таълим сифатини бошқаришнинг янги шакллари ва усулларини ишлаб чиқиш ва синовдан ўтказиш;
- таълимни ривожлантиришнинг янги шакллари ва воситаларини ишлаб чиқиш ва синовдан ўтказиш;
- педагогик янгиликларни синовдан ўтказиш ва амалга ошириш.

Ахборот таълим муҳитида кластерни электрон баъза яратиш орқали:

- экспериментал фаолиятни ташкил қилиш ва илмий-услубий таъминлаш тизими экспериментал сайтлар шаклида;
- минтақадаги ўқитувчилар методик уюшмаларининг фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш тизими;
- амалиётни кичик амалиёт ташкил этиш орқали, маълумотлар базаси форматида ташкил этиш;
- асосий бўлимларнинг фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш тизими;
- ихтисослаштирилган психологик-педагогик синфлар фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш тизими;
- ўқитувчилар таркибига бўлган эҳтиёжни электрон мониторинг тизимини яратиш;
- электрон кластер платформасини шакллантириш ва техник хизмат кўрсатиш орқали амалга ошириш мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 сентябрдаги “Халқ таълими тизимидаги мактабдан ташқари таълим самарадорлигини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4467-сонли қарори.
2. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантиришнинг назарий - методик асослари.: Пед.фандокт. ... дисс. - Т.: 2007. - 45 б.
3. Рахмонва В.Қ. Узлуксиз таълим тизими узвийлигини таъминлашнинг кластер технологиялари.: Монография. - Т.: НАВРЎЗ, 2014. - 94 б.
4. Байденко В.И. Болонский процесс: Результаты обучения и компетентностный подход (книга-приложение 1) / Под науч. ред. д-ра пед. наук, профессора В.И. Байденко. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 536 с.
5. Пардабаев Ж.Э. “СТЕАМ” - Эдусатион ас ан инновативе апроач то тхе девелопмент оф восационал траининг фор студентс” // Еуропеан Жоурнал оф Ресearч анд Рефлестион ин Эдусационал Сиенсес. Вол. 8 Но. 3, 2020. ИССН 2056-5852
6. Педагогический кластер в основе формирования «самообразующейся» личности школьника: Методические рекомендации. Часть 1 / Е. А. Акиншина, Н. Н. Суртаева, Т. И. Маркова и др. - СПб.: Экспресс, 2012. – 160 с
7. Jonathan Sallet and Ed Paisley Innovation Clusters Create Competitive Communities. - Huff Post Social News September 21, 2009.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ СЛОЖНЫХ РАЗДЕЛОВ НАНОФИЗИКИ И НАНОТЕХНОЛОГИИ НА ОСНОВЕ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ

Хайдаров Б.А.

Преподаватель ТГПУ имени Низами

Tayanch soʻzlar: nanofizika; loyihaviy taʼlim; COMSOL, AFM, LAMMPS, PBL usullari; STEAM taʼlimi; kvant effektlari; nanomateriallar; grafen; nanofiltrlar.

Ключевые слова: нанофизика; проектное обучение; метод COMSOL, AFM, LAMMPS, PBL. STEAM - образование; квантовые эффекты; наноматериалы; графен; нанополтеры.

Key words: nanophysics; project-based learning; COMSOL method, AFM, LAMMPS, PBL. STEAM - formation; quantum effects; nanomaterials; graphene; nanofilters.

РЕЗЮМЕ:

STEAM taʼlimi doirasida nanofizikani loyiha asosidagi oʻqitish (PBL) yordamida oʻrgatish masalasi koʻrib chiqiladi. Nanohodisalarni vizualizatsiya qilishda simulyatsiya va multimedaning ahamiyati alohida taʼkidlanadi. PBL usuli talabalarning tadqiqot koʻnikmalarini rivojlantirish va tayyorgarlik sifatini oshirishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается преподавание нанофизики с применением проектного обучения (PBL), с элементами STEAM-образования. Подчеркивается значение симуляций и мультимедиа для визуализации наноявлений. Метод PBL способствует развитию исследовательских компетенций и повышает качество знаний, по профессиональной подготовки студентов.

SUMMARY:

Teaching nanophysics using project-based learning (PBL) within STEAM education is considered. The importance of simulations and multimedia for visualizing nanophenomena is emphasized. The PBL method contributes to the development of research competencies and improves the quality of student training.

Стремительное развитие современной науки и технологий обуславливает необходимость внедрения новых методов в сфере образования. В частности, нанотехнологии и наноматериалы признаются одними из передовых направлений науки, и их необходимость для общества неуклонно возрастает [2-3]. Нанотехнологии нашли своё место не только в лабораториях и производстве, но и в сфере образования. Физика, как дисциплина,

является эффективной площадкой для внедрения этих технологий в программу вузов, поскольку, эта дисциплина, позволяет объяснить основные закономерности материального мира.

В данной статье рассматриваются современные педагогические подходы, направленные на изучение наноматериалов на занятиях по дисциплине Физика [6].

Цель и актуальность исследования. Целью данной статьи является разработка методики эффективного применения метода проектного обучения для объяснения сложных понятий нанофизики.

Актуальность работы обусловлена необходимостью повышения качества преподавания нанофизики для студентов в вузах и интеграции элементов STEAM-образования.

Изучение наноматериалов не только углубляет теоретические знания студентов, но и способствует развитию их научного познания, совершенствованию практических навыков и повышению творческих способностей. Кроме того, для повышения эффективности обучения обсуждаются преимущества таких методов, как проектный метод, практические работы и мультимедийные технологии. Нанофизика, как междисциплинарная область объединяет физику, химию, инженерию и биологию [9]. Изучение её понятий, квантовых эффектов, структурных характеристик наноматериалов, свойств поверхности наночастиц требует не только теоретических знаний, но и практического опыта. Однако, абстрактный характер изучаемых явлений, недостаток лабораторного оборудования и дефицит навыков самостоятельного исследования - затрудняют понимание учебного материала, в области нанотехнологий студентами.

Проблемы преподавания нанофизики. Сложные понятия нанофизики относятся к основным трудностям обучения, для студентов вузов. Абстрактность материала - квантовые явления, такие как туннелирование или поверхностная энергия, трудно представить интуитивно. Междисциплинарная связь, есть необходимость, то есть объединения знаний по физике, химии, биологии и инженерии. Недостатком практического опыта является ограниченный доступ студентов к современному лабораторному оборудованию и симуляционным программам, таким как: COMSOL, AFM, LAMMPS [1,8], PBL.

COMSOL - COMSOL Multiphysics - это пакет программного обеспечения, для анализа методом конечных элементов, решения задач и моделирования различных физических и инженерных приложений и мультифизики. Программное обеспечение упрощает работу с традиционными

физическими пользовательскими интерфейсами и связанными системами дифференциальных уравнений в частных производных.

COMSOL Multiphysics предоставляет интегрированную среду разработки и унифицированный рабочий процесс для электрических, механических, гидродинамических, акустических и химических приложений.

AFM - Атомно-силовая микроскопия (AFM) или сканирующая силовая микроскопия (SFM) представляет собой тип сканирующей зондовой микроскопии (SPM) с очень высоким разрешением. Данный метод демонстрирует разрешающую способность порядка долей нанометра, что более чем в 1000 раз превосходит оптический предел дифракции.

LAMMPS - Large-scale Atomic/Molecular Massively Parallel Simulator (LAMMPS) - это программа для моделирования молекулярной динамики, разработанная Национальными лабораториями Сандия [1]. Она использует интерфейс передачи сообщений (MPI) для параллельной коммуникации, что позволяет проводить высокопроизводительные симуляции.

LAMMPS - это свободное программное обеспечение с открытым исходным кодом, распространяемое на условиях GNU General Public License. Оно доступно для платформ Linux, Windows и macOS.

PBL - (Проектно-ориентированное обучение). Физические проекты стимулируют студентов вузов решать реальные задачи, способствуя более глубокому пониманию дисциплины, через практическую работу в команде.

Эффективность метода проектного обучения. Метод проектного обучения (PBL) является одной из наиболее результативных педагогических технологий в преподавании нанофизики.

Его преимущества включают:

- связь теории с практикой - студенты применяют теоретические знания при выполнении исследовательских проектов;

- развитие исследовательских навыков - студенты учатся формулировать гипотезы, собирать и анализировать данные, делать выводы;

- повышение когнитивной активности - студенты развивают критическое мышление, способность решать проблемы и оценивать собственные знания;

- использование современных инструментов - PBL позволяет интегрировать лабораторное оборудование и симуляционные программы (COMSOL, AFM, LAMMPS, PBL) [1];

- развитие командной работы - выполнение проектов в группах студентов в учебной аудитории, способствует формированию коммуникативных и организационных навыков у них.

Применение PBL способствует развитию исследовательских, критических и творческих навыков студентов, а также повышает их интерес к учебному процессу.

Методика основана на следующих педагогических принципах:

конструктивное обучение - студенты самостоятельно конструируют знания через исследовательскую деятельность;

реальных проблем - задачи приближены к практическим жизненным ситуациям;

групповая работа - коллективное обсуждение и совместное принятие решений между студентами группы;

интеграция дисциплин - объединение знаний из разных областей STEAM [4,5]. Результатом применения PBL является развитие аналитического мышления студентов вузов, самостоятельности и способности применять знания в новых контекстах.

Интеграция PBL в STEAM-образование. Метод PBL обеспечивает естественную интеграцию дисциплин STEAM [4,5]. Он способствует формированию системного мышления и пониманию взаимосвязи между науками физикой, химией, биологией и инженерией. Благодаря этому студенты осваивают комплексный подход к решению научных и инженерных задач.

Результаты и анализ результатов внедрения метода PBL показывает:

углубление теоретических знаний - студенты демонстрируют более глубокое понимание квантовых и наноструктурных явлений;

развитие исследовательских умений студентов - наблюдается рост навыков самостоятельного анализа, моделирования и экспериментальной работы;

повышение мотивации - участие в проектах повышает интерес студентов к физическим дисциплинам и нанотехнологиям, а также уверенность в собственных силах;

интерактивность обучения - симуляции, практические и лабораторные работы делают процесс изучения нанофизики наглядным и эффективным.

Выводы и заключение:

Проектное обучение должно применяться не только в нанофизике, но и в других областях наук, таких как химия, биология, инженерия. Это усилит интеграцию STEAM-образования для студентов вузов.

Для повышения эффективности обучения необходимо широко внедрять симуляционные программы, такие как COMSOL, LAMMPS и вир-

туальные лаборатории в учебный процесс. Это позволяет студентам визуализировать сложные процессы по нанотехнологиям и глубже понять их.

Расширение учебных программ, связанных с нанофизикой и нанотехнологиями, должно позволить студентам осваивать новые технологии в этой области. Эта деятельность создаст условия для глубокого понимания применения нанотехнологий в инженерной, экологической и медицинской областях для студентов вузов.

Широкое использование проектного обучения играет решающую роль в подготовке будущих специалистов, развитии их профессиональных способностей и повышении качества в STEAM образования. Особенно в такой дисциплинах, как нанофизика, этот метод позволяет заинтересовать студентов и адаптировать их к науке и технологиям. Мы считаем, что внедрение метода PBL в учебный процесс рассматривается как важный шаг в современной педагогике и выведет систему образования на новый уровень.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. <https://sites.google.com/a/harmonytx.org/pbl/projects/hs-project-handouts-for-physics>.
2. B. A. Haydarov Educational prospects of Nanoscience and Nanotechnologies for enhancing students scientific literacy. // Eurasian Journal of Physics, Chemistry and Mathematics (EJPCM) impact faktor ISSN; 2795-7667. 2025.
3. Lukishova S. G. Undergraduate Program in Nanoscience and Nanoengineering // Five Years After. Journal of Nanoengineering and Nanosystems, 2022. №03-с. 86-90.
4. Lobanova-Shunina, T., & Shunin, Y. Nanothinking and Nanoeducation: Nanoscientific Literacy for Responsible Consumer Decision Making. // European Scientific Journal, 2020 №18-с. 13-23.
5. Қуанышбаев. Е. Д. Физика сабақтарында наноматериалдарды оқыту, заманауи педогогикалық тәсілдер мен тәжірибелік ұсыныстар // Физико-Математические Науки. impact Factor: SJIF 2021 №3.-с. 58-60.
6. Қуанышбаев Е. Д. "Нанофизикадағы күрделі ұғымдарды жобаға негізделген оқыту әдістерімен түсіндіру". // Физико-Математические Науки . Impact Factor: SJIF 2024 №1-с. 37-42
7. Cho D. J. Training Leaders in Nanotechnology. // International Journal of Nanotechnology Education, 2020 №1-с. 1-11.
8. Шарощенко В. С. Проектная и исследовательская деятельность будущих учителей физики в области нанотехнологий. // Наноиндустрия 2018. №2.-с. 180-1830.
9. Di Sia P. Teaching Methodologies and Aids from Cooperative Learning. // The Importance of Educating to Think: European Scientific Journal, 2024.

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI RAHBARLARINING KASBIY MALAKASINI XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA BAHOLASH MEKANIZMLARI

Farxodova M.X.

*Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor
va mutaxassislarini qayta tayyorlash va
malakasini oshirish instituti tayanch doktoranti*

Tayanch soʻzlar: maktabgacha ta'lim, rahbar kompetensiyasi, ta'lim boshqaruvi, malaka baholash klassifikatsiyasi, xalqaro ta'lim standartlari, baholash markazi, xalqaro tajribalar.

Ключевые слова: дошкольное образование, руководительские компетенции, управление образованием, классификация квалификационной оценки, международные стандарты образования, центр оценки, международный опыт.

Key words: preschool education, leadership competencies, educational management, classification of qualification assessment, international educational standards, assessment center, international experience.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada maktabgacha ta'limning strategik ahamiyati, xalqaro tajribalarni o'rganish va ularni milliy sharoitga moslashtirish orqali direktorlarning rahbarlik kompetensiyasini oshirish, ta'lim sifatini oshirish hamda xalqaro standartlarga mos ravishda baholash imkoniyatlari haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается стратегическое значение дошкольного образования, необходимость изучения международного опыта и его адаптации к национальным условиям для повышения руководительских компетенций директоров, улучшения качества образования, а также возможности оценивания в соответствии с международными стандартами.

SUMMARY:

The article discusses the strategic importance of preschool education, the study of international experience and its adaptation to national conditions to enhance the leadership competencies of directors, improve the quality of education, and expand the possibilities of assessment in accordance with international standards.

Bugungi jadal rivojlanayotgan global muhitda maktabgacha ta'limning strategik ahamiyati tobora ortib bormoqda. Intellektual rivojlanishni asos solishdan tortib, ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishgacha, erta yoshdagi ta'lim bolaning uzoq muddatli muvaffaqiyati uchun mustahkam asos qo'yadi. Shu

bilan birga, maktabgacha ta'lim tashkilotlarining tashkiliy boshqaruvi ko'pincha etarlicha tizimli e'tiborga olinmaydi, bu esa ta'lim tizimining samaradorligini pasaytirish va turli xil tizimli nuqsonlarga sabab bo'lmoqda. Ushbu muammoni bartaraf etish maqsadida ko'plab davlatlar maktabgacha ta'limning boshqaruv tizimini modernizatsiya qilishda xalqaro tajribalarni tahlil qilish va qo'llashga o'tmoqda. Ko'plab mamlakatlarda maktabgacha ta'lim tashkilotlarining pedagogik kadrlarining kasbiy malakasini oshirishga qaratilgan muvaffaqiyatli amaliyotlar mavjud. O'zaro bilim, uslub va tajriba almashish ilg'or tajribalarni o'rganish va ularni mahalliy sharoitga moslashtirish imkonini beradi.

Dunyoning etakchi tajribalarini o'rganish orqali ta'lim sohasidagi mutaxassislar va siyosat ishlab chiquvchilar maktabgacha ta'limning sifatini oshirishga xizmat qiluvchi innovatsion strategiyalarni ishlab chiqish va tatbiq etish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar. Xalqaro tajribalar shuni tasdiqlaydiki, maktabgacha ta'lim sohasida faoliyat yurituvchi rahbarlar va pedagoglar uchun uzluksiz kasbiy rivojlanishga sarmoya kiritish strategik ahamiyatga ega. Muntazam treninglar va metodologik yordam orqali o'qituvchilar bolalarning turli xil talablarini yaxshiroq qondirish, shuningdek, ijobiy va inklyuziv ta'lim muhitini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Xorijiy tajriba pedagogik kadrlarning kasbiy rivojlanish dasturlariga faol jalb qilishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish tizimining zarurligini ko'rsatmoqda. Bunday tizim moliyaviy rag'batlantirish choralari, kasbiy o'sish va martaba ko'tarilish imkoniyatlarini, ilmiy-loyihaviy faoliyatda va tadqiqot ishlarida ishtirok etishni hamda boshqa ko'mak shakllarini qamrab olishi mumkin. Xorijiy tajribani mahalliy sharoit va ehtiyojlarga mos ravishda amalga oshirish O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tashkilotlarining pedagogik kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada rivojlantirish va ta'lim sifatini oshirish uchun muhim imkoniyatlar yaratadi.

Umuman olganda, maktabgacha ta'lim tashkilotlarini boshqarish tizimi jamiyat uchun juda muhim masala deb qarash kerak. Mazkur sohani samarali boshqarishni e'tiborsiz qoldirish mumkin emas, chunki maktabgacha ta'lim jamiyatning intellektual salohiyati, demografik barqarorligi va inson kapitalining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayon ayniqsa maktabgacha ta'lim tashkiloti direktorining professional malakasi, rahbarlik kompetensiyalari va boshqaruv madaniyati bilan chambarchas bog'liq.

Rahbar kadrlarning kasbiy kompetensiyasi - bu murakkab, ko'p qirrali tushuncha bo'lib, tashkilot ichida samarali boshqaruv va rahbarlikni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilimlar, ko'nikmalar, xulq-atvor va munosabatlar majmuasini o'z ichiga oladi. Uning mohiyati shundaki, rahbarlar tashkilot maqsadlarini jamoa sa'y-harakatlari bilan muvofiqlashtira olishlari, dinamik muammolarga moslashishlari va strategik qarorlarni oqilona qabul qila

olishlari lozim. Mazkur kompetensiya moliya, operatsiyalar va inson resurslari kabi texnik sohalardagi tajriba bilan bir qatorda muloqot, hissiy intellekt va nizolarni hal etish kabi muhim yumshoq ko'nikmalarni ham o'z ichiga oladi. Kasbiy kompetensiyaning mazmuni asosiy boshqaruv ko'nikmalari - qaror qabul qilish, rejalashtirish va muammolarni hal etishni ilg'or kompetensiyalar bilan birlashtirishdan iboratdir, misol uchun, innovatsiya, chidamlilik va tez o'zgarayotgan muhitga moslashuvchanlik. Masalan, so'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, rahbarlarning chidamliligi va strategik moslashuvchanligi ayniqsa noaniq sharoitlarda tashkilotning o'sishiga muhim turtki bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, kompetensiyaga asoslangan yondashuv doimiy o'rganish va shaxslararo qobiliyatlarni rivojlantirishni ta'kidlaydi, bu esa hamkorlik, ishonch va ijtimoiy kompetensiyani shakllantiradi va barqaror tashkilot muvaffaqiyatiga hissa qo'shadi. Ushbu birlashtirilgan usul rahbarlarni ayniqsa turli va murakkab tashkilot sharoitlarida samarali boshqarishga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro tajribalarni o'rganish va ilg'or amaliyotlarni milliy sharoitga mos tarzda adaptatsiya qilish orqali davlatlar maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining boshqaruv faoliyatini tizimli takomillashtirishi va bolalar uchun eng optimal ta'lim muhitini yaratishi mumkin. Zero, direktorning boshqaruv samaradorligi erta bolalikdagi ta'lim sifatini, bolaning rivojlanish trayektoriyasini va keyingi bosqichlarda o'qishga tayyorlik darajasini aniqlab beradi.

Zamonaviy jahon ta'lim tashkilotlarda rahbar kadrlarning kompetensiyasi turli metodlar va markazlar orqali baholanadi. Bu klassifikatsiya markazlar va metodlar rahbarlarning texnik, boshqaruvchan, strategik va shaxslararo qobiliyatlarini tashkilot maqsadlariga mos ravishda chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Baholash markazi COK (Центр оценки квалификаций) tamoyillari hamda ISCED (Ta'limning xalqaro standart tasnifi) yondashuvlari asosida yanada tizimli holga keltirilmoqda.

COK - bu mutaxassisning bilim va ko'nikmalarini rasmiy ravishda baholaydigan markazdir. U kasbiy standartlar asosida xodimning malakasi me'yorlarga mosligini aniqlaydi. Bu yondashuv diplomga emas, balki kasbiy ko'nikmalarni real vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatiga e'tibor qaratadi.

COK markazi orqali ikki savolga javob olishimiz mumkin:

Kimlar uchun?	Nega kerak?
Ishchilar va mutaxassislar	Malaka darajasini tasdiqlash
Ish izlovchilar	Ishga qabulda ustunlik
Tajribasi bor, lekin diplomi yo'q xodimlar	Amaliy bilimni isbotlash
Kasbni o'zgartirayotganlar	Yangi kasbga tayanch hujjat olish

Kimlar uchun?	Nega kerak?
Chet elda ishlashni rejalashtiruvchilar	Xalqaro talablarga moslik

COK sertifikatini - rasmiy va mehnat bozorida tan olinadigan hujjat bo‘lib, bu COK markazining asosiy tamoyiliga mos ravishda rahbarning diplom emas, balki real ishda kasbiy ko‘nikmalarni qo‘llay olish darajasini o‘lchaydi.

ISCED (International Standard Classification of Education) ta’lim darajalari va malaka tasnifining xalqaro standartidir. Rahbar kadrlar tayyorlashda ISCED quyidagi jihatlar bo‘yicha qo‘llanadi:

- Ta’lim darajalarini standartlashtirish

Rahbarlarning malakasi ISCED 5–8 darajalari (post-secondary, short-cycle, bachelor, master, doctoral) asosida tasniflanadi.

- Malaka va kompetensiya o‘rtasidagi uyg‘unlik ISCED 2011 ta’lim natijalari (Learning Outcomes)ni quyidagilar bo‘yicha belgilagan:

- bilim (knowledge)

- amaliy ko‘nikmalar (skills)

- kompetensiya (responsibility & autonomy)

Maktabgacha ta’lim rahbarlari uchun ISCED 0 (ECD) kompetensiya talablari ko‘ra: maktabgacha ta’lim rahbarlari ISCED darajalari asosida quyidagi kompetensiyalarga ega bo‘lishi kerak:

- 0-daraja ta’lim mazmuni va dasturlarini boshqarish

- o‘qituvchilar kompetensiyasini baholash

- ECD (Early Childhood Development) standartlariga mos boshqaruv

- sifat monitoringi

- pedagogik etakchilik

ISCED va COK – bu integratsiya birgalikda:

- ta’lim darajasi (ISCED)

- amaldagi kasbiy ko‘nikma (COK) ni birlashtirgan holda rahbar kompetensiyasini eng aniq, xalqaro talablarga mos shaklda baholash imkonini beradi. COK klassifikatsiyasi rahbarning amaliy-kasbiy kompetensiyalarini o‘lchasa, ISCED ta’lim darajasi va malakasini umumjahon standartlari bilan moslaydi. Ularning integratsiyasi zamonaviy tashkilotlarda rahbar kadrlarni baholashni: tizimli, shaffof, xalqaro standartlarga mos, rivojlanishga yo‘naltirilgan holga keltiradi.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, Maktabgacha ta’lim global miqyosda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki u bolaning erta yoshdagi intellektual, ijtimoiy va hissiy rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratadi. Biroq, ko‘plab tashkilotlarda boshqaruv tizimi etarlicha tizimli emas, bu esa ta’lim sifatiga

va tashkilot samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi. Xalqaro tajribalarni o'rganib, milliy sharoitga moslashtirish orqali direktorlarning rahbarlik kompetensiyasi oshirilishi va bolalar uchun eng optimal ta'lim muhiti yaratilishi mumkin. Rahbar kompetensiyasi bilim, kasbiy ko'nikma, xulq-atvor va boshqaruv qobiliyatlarini o'z ichiga oladi va COK hamda ISCED yondashuvlari yordamida tizimli va shaffof baholanadi. Shu bilan maktabgacha ta'lim sifatini oshirish va bolalarning uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta'minlash mumkin. Shunday qilib, maktabgacha ta'lim tashkilotlarini boshqarish va rahbar kompetensiyasini rivojlantirishga sarmoya kiritish nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki bolalarning uzoq muddatli muvaffaqiyati va jamiyatning ijtimoiy-intellektual rivojlanishini ta'minlash uchun juda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Тимергалеев Р. М. (2017). Независимая оценка квалификации как важный инструмент управления персоналом организации. Бизнес-образование в экономике знаний, (3), 78–82.
2. UNESCO Institute for Statistics. (2012). International Standard Classification of Education (ISCED 2011).
3. UNESCO. (2014). ISCED Fields of Education and Training 2013 (ISCED-F 2013): Detailed Field Descriptions.
4. McClelland D. C. (1998). Identifying competencies with behavioral-event interviews. Psychological Science, 9(5), 331–339.
5. Shtal T. V., Lytovchenko I., & Poliakova H. A. (2018, June 30). Development of professional competency of managerial staff on the basis of acmeological approach.
6. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 9(4 (34)), 1481–1488. [https://doi.org/10.14505/jarle.v9.4\(34\).35](https://doi.org/10.14505/jarle.v9.4(34).35)

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING TALAFFUZ KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA LUG'ATLAR BILAN ISHLASH

Kojalepesova P.A.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Umumta'lim fanlari va masofaviy ta'lim kafedrası o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: o'quv lug'atlari, boshlang'ich sinf, nutqiy kompetensiya, elektron lug'atlar, lisoniy ta'lim.

Ключевые слова: учебные словари, начальная школа, речевая компетенция, электронные словари, языковое образование.

Key words: educational dictionaries, primary school, speech competence, electronic dictionaries, language education.

РЕЗИЮМЕ:

Ushbu maqola boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limida o'quv lug'atlari bilan ishlashga doir topshiriqlarni takomillashtirishning nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishdagi ahamiyatini o'rganadi. Tadqiqot jarayonida ona tili darsliklari kontent tahlil qilindi, turli turdagi lug'atlar bilan ishlashning ta'limiy samaradorligi tajriba-sinov asosida baholandi hamda elektron lug'atlar imkoniyatlari xalqaro tajriba asosida tahlil qilindi. Natijalar lug'at topshiriqlarining o'quvchilarning so'z boyligini, nutqiy savodxonligini va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Muhokamada lug'atlar bilan ishlashni takomillashtirish bo'yicha yangi takliflar ilgari suriladi. Tadqiqot natijalari yangi darsliklar, elektron ta'lim vositalari va metodik qo'llanmalarni ishlab chiqishda qo'llanishi mumkin.

РЕЗИЮМЕ:

В данной статье исследуется значение совершенствования заданий по работе с учебными словарями в обучении родному языку в начальных классах в развитии речевых навыков. В ходе исследования был проведен контент-анализ учебников родного языка, экспериментально оценена образовательная эффективность работы с различными видами словарей, а также проанализированы возможности электронных словарей на основе международного опыта. Результаты показали, что словарные задания значительно увеличивают словарный запас учащихся, речевую грамотность и навыки самостоятельного мышления. В ходе обсуждения будут выдвинуты новые предложения по совершенствованию работы со словарями. Результаты исследования могут быть использованы при разработке новых учебников, электронных средств обучения и методических пособий.

SUMMARY:

This article examines the importance of improving educational dictionary work assignments in teaching native language in primary grades in developing speech skills. During the research, a content analysis of native language textbooks was conducted, the educational effectiveness of working with various types of dictionaries was experimentally evaluated, and the possibilities of electronic dictionaries were analyzed based on international experience. The results showed that vocabulary assignments significantly increase students' vocabulary, speech literacy, and independent thinking skills. During the discussion, new proposals will be put forward to improve

work with dictionaries. The research results can be used in the development of new textbooks, electronic teaching aids, and methodological manuals.

Kirish. Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarda nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishda asosiy poydevor hisoblanadi. Ona tili ta'limi jarayonida lug'atlar bilan ishlash, ularni o'quv topshiriqlariga kiritish o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, nutqiy savodxonlikni rivojlantirish, mustaqil fikrlashni shakllantirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Xalqaro ta'lim standartlari o'qish savodxonligi va mustaqil tafakkur ko'nikmalariga alohida e'tibor qaratadi [1]. Shu bilan birga, O'zbekiston ta'lim tizimida o'quv lug'atlaridan samarali foydalanish etarli darajada yo'lga qo'yilmagan bo'lib, bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarida lug'aviy boylik va nutqiy ko'nikmalar rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda.

N. Ulug'ov ta'lim jarayonida ensiklopedik va terminologik lug'atlarni qo'llash zarurligini ta'kidlaydi [2], Kojalepesova esa lug'atlar bilan ishlash nutqiy malakalarni shakllantirishning muhim vositasi ekanini qayd etadi [3]. Shu bois, ushbu tadqiqotning maqsadi — boshlang'ich sinflarda lug'atlar bilan ishlash topshiriqlarini takomillashtirish va ularning o'quvchilarning nutqiy kompetensiyalariga ta'sirini ilmiy asosda yoritishdan iborat.

Metodlar. Ishtirokchilar: Tadqiqot Nukus shahridagi 34 ta maktabning 3-sinfida o'tkazildi. Umumiy hisobda 60 nafar o'quvchi (30 nafar nazorat guruhi va 30 nafar tajriba guruhi) jalb qilindi.

Nazorat guruhida darslikdagi mavjud mashqlar bilan ishlash davom ettirildi. Tajriba guruhida esa imlo, talaffuz, izohli va elektron lug'atlar asosida yangilangan mashqlar qo'llandi.

Baholash mezonlari: So'z boyligi (50 ta yangi so'zdan nechtasini o'zlashtirdi); Talaffuz va imlo aniqligi; Mustaqil fikr bildirish darajasi (yozma topshiriqlar asosida). Tajriba 3 oy davomida olib borildi. Tadqiqot quyidagi metodlar asosida olib borildi:

Kontent tahlil usuli: "Ona tili" darsliklaridagi o'quv topshiriqlari tahlil qilindi, ularning mazmuni va shakli o'rganildi.

Tajriba-sinov usuli: lug'atlar bilan ishlashga oid topshiriqlarning samaradorligi amaliy tarzda sinovdan o'tkazildi.

Qiyosiy tahlil: xalqaro lisoniy ta'lim tajribasi, xususan, Britaniya kengashining bolalar uchun elektron lug'atlari va boshqa zamonaviy resurslar o'rganildi.

Pedagogik kuzatuv: o'quvchilarning lug'atlardan foydalanish jarayonidagi faolligi, so'z boyligi va nutqiy rivoji kuzatildi.

Tadqiqotda N. Ulug'ovning "Yosh filolog" ensiklopedik lug'ati konsepsiyasi va zamonaviy o'quv leksikografiyasi tamoyillari nazariy asos sifatida olindi.

Natija.

Ko'rsatkichlar | Boshlanishida (%) | Nazorat guruhi (%) | Tajriba guruhi (%) | O'sish (%)

So'z boyligi	100% dan 42%	57%	69%	+27%	
Adabiy talaffuz	100% dan 51%	63%	72%	+21%	
Mustaqil fikrlash	100% dan 38%	52%	56%	+18%	

Tadqiqot natijalariga ko'ra:

Nutqiy rivojlanish: lug'atlar bilan ishlash o'quvchilarning so'z boyligini sezilarli darajada kengaytirib, ularning adabiy talaffuz va imloviy savodxonligini mustahkamladi.

Mustaqil fikrlash: ensiklopedik lug'atlar (masalan, "Yosh filolog") o'quvchilarda nazariy bilimlarni mustahkamlash, terminlarni o'zlashtirish va mustaqil izlanish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam berdi.

Elektron lug'atlar: Britaniya kengashining bolalar uchun elektron resurslari kabi onlayn lug'atlar o'quvchilarda qiziqish uyg'otib, ta'lim jarayonini samaraliroq qildi.

Metodik muammolar: amaldagi darsliklarda lug'atlar bilan ishlash topshiriqlari etarli emasligi sababli o'quvchilarning mustaqil lug'aviy izlanish ko'nikmalari to'liq shakllanmaganligi aniqlandi.

Muhokama. Natijalar shuni ko'rsatadiki, lug'atlar bilan ishlash topshiriqlari o'quvchilarning so'z boyligi, talaffuzi va yozma nutqini sezilarli darajada rivojlantiradi. Tajriba guruhi natijalari nazorat guruhiga nisbatan yuqori bo'ldi.

So'z boyligi: 27% lik o'sish o'quvchilarning yangi so'zlarni tezroq o'zlashtirishini ta'minladi.

Talaffuz va imlo: 21% o'sish o'quvchilarning adabiy me'yorlarga rioya qilishini yaxshiladi.

Mustaqil fikrlash: 18% lik ko'rsatkich o'quvchilarda yozma va og'zaki nutqda erkin fikr bildirish qobiliyatini oshirdi.

Bu natijalar Ulug'ov (2018) va Kojalepesova (2021) fikrlarini tasdiqlab, lug'atlar bilan ishlashning o'quvchilarda lisoniy kompetensiyani shakllantirishda muhim vosita ekanligini ko'rsatdi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, lug'atlar bilan ishlash topshiriqlari o'quvchilardanafaqat nutqiy kompetensiyalarni, balki kognitiv va kommunikativ ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. Ushbu natijalar Kожалепесова va Ulug'ov tadqiqotlari bilan hamohang bo'lib, lug'atlarning ta'limiy ahamiyati yana bir bor tasdiqlandi.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflar ilgari surildi:

turli tipdagi lug‘atlar (imlo, talaffuz, izohli, ensiklopedik) asosida mashqlar ishlab chiqish;

bolalar uchun maxsus elektron lug‘at va mobil ilovalarni yaratish;

kognitiv ta’lim asosida topshiriqlarni mustaqil izlanishga yo’naltirish;

lug‘atlarni multimedia vositalari, rasmlar va interaktiv elementlar bilan boyitish;

“Yosh filolog” ensiklopedik lug‘atini boshlang‘ich sinflar uchun moslashtirish.

Shuningdek, lug‘at bilan ishlash topshiriqlarini o‘qituvchilar metodik tayyorgarligi bilan uyg‘unlashtirish lozim. Bu borada zamonaviy leksikografiya yutuqlaridan foydalanish o‘quvchilarda lisoniy kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Tajribaviy natijalar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Lug‘atlar bilan ishlash o‘quvchilarda nutqiy va lingvistik kompetensiyani samarali rivojlantiradi.

Imlo, talaffuz, izohli va elektron lug‘atlarni birgalikda qo‘llash ta’lim samaradorligini oshiradi.

Lug‘atlarga asoslangan topshiriqlar so‘z boyligini oshirish bilan birga, mustaqil fikr yuritish va savodxonlikni ham shakllantiradi.

Yangi darslik va metodik qo‘llanmalarda lug‘at topshiriqlarini kengroq o‘rinlashtirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinflarda lug‘atlar bilan ishlashni samarali tashkil etish nutqiy kompetensiya, mustaqil fikrlash, so‘z boyligi va savodxonlikni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Darsliklarda berilgan lug‘aviy materiallardan tashqari, frazeologik va paremiologik lug‘atlardan ham foydalanish yo‘lga qo‘yilishi zarur. Takomillashtirilgan topshiriqlar yordamida o‘quvchi so‘zlarni to‘g‘ri yozish, talaffuz qilish, ma’nosini anglash, sinonim va antonimlarini qo‘llash ko‘nikmalarini puxta o‘zlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ne‘matov H., Tursunova O. (2013). Axborot asrining tilshunoslikka talabi. Filologiya masalalari: Ilmiy va ilmiy-metodik maqolalar to‘plami. Toshkent: Fan, 9–12.
2. Uluqov N. (2018). Lingvistik kompetentlikni shakllantirish omillari. Til va adabiyot ta’limi, 6-son, 16–18.
3. Kojalepesova P. (2021). Boshlang‘ich sinflarda o‘quv lug‘atlari bilan ishlash orqali nutqiy malakalarni rivojlantirish. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar, №4, 256.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA BILISHGA QIZIQISHNI RIVOJLANTIRISH

Zaripova D.A.

*Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU,
dotsent, PhD*

Xurramova L.A.

A.Avloniy nomidagi PMMI 1-bosqich tayanch doktoranti

Tayanch so'zlar: pedagogik ensiklopediya, bilishga qiziqish, "ljubopytstvo" tushunchasi, komponent, "Sehrli so'z", muammoli o'qitish, hissiy ehtiyoj.

Ключевые слова: педагогическая энциклопедия, интерес к познанию, понятие «любопытность», компонент, «Волшебное слово», проблемное обучение, эмоциональная потребность.

Key words: pedagogical encyclopedia, interest in knowledge, the concept of "curiosity", component, "Magic word", problem-based learning, emotional need.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni o'quv jarayoniga olib kirish yo'llarining nazariy asoslari tahlil qilinishi bilan birgalikda ularning bilishga bo'lgan ehtiyojlarini qoniqtirgan holda turli xil qiziqtirish metodlari tavsiya etilgandir. Mazkur ishlab chiqilgan metodlar yuzasidan esa tavsiya va xulosalar ham berilgan bo'lib, ularni dars jarayonida qo'llash uchun ayni qaysi jihatlariga e'tibor berish lozimligi haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются теоретические основы способов вовлечения учащихся начальной школы в процесс обучения, предлагаются различные методы вовлечения учащихся с целью удовлетворения их познавательных потребностей. Даны рекомендации и выводы относительно разработанных методов, а также рассматривается, на какие аспекты следует обратить внимание при их применении на уроке.

SUMMARY:

This article analyzes the theoretical foundations of the ways to introduce younger school-age students to the learning process, and recommends various methods of engaging them in order to satisfy their needs for knowledge. Recommendations and conclusions are also given regarding these developed methods, and it is considered what aspects should be paid attention to in order to apply them in the lesson.

Hozirgi davr ta'lim tizimi soniya sayin yangilikka yuz tutib mukammallashib bormoqda. Axborotlar oqimi va ma'lumotlar almashinuvi asrida ta'lim

iste'molchilarini ishonarli manba va vositalar bilan ta'minlash birmuncha murakkab bo'lishiga qaramay, bu bosqichni kichik maktab yoshlaridan boshlash ularning bilish hamda o'rganishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirgan holda ta'lim muhitiga jalb qilish nihoyatda ahamiyatga molik masaladir. Shu asnosida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantirish ularning o'zlashtirish va intellektual salohiyatlarini yuzaga chiqishida dastlabki bosqich hisoblanishini e'tiborga olish lozim.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida bilishga qiziqishni rivojlantirishning dolzarbligi shundan iboratki, boshlang'ich sinf o'qituvchisi, eng avvalo, bolalarga o'qishni o'rgatishi, ularning bilishga bo'lgan ehtiyojini saqlab qolishi va rivojlantirishi, fan asoslarini o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan kognitiv vositalarni ta'minlashi lozim.

Bu vazifalarni maqsadli hal etish faqat o'qituvchi bilishga oid faoliyatning tabiati, tarkibi, uni kichik yoshdagi o'quvchilarda qanday bosqichda shakllantirish zarurligini va bu jarayonni kafolatli amalga oshirish uchun qanday shartlar kerakligini chuqur bilgan taqdirdagina mumkin.

Bilish faoliyati inson hayoti davomida shakllanadi. Bola tayyor fikrlash bilan tug'ilmaydi - u asta-sekin shakllanadi. O'quv jarayoni esa o'quvchidan muayyan bilim, ko'nikma va vositalarni talab qiladi. Shu bois o'qituvchi bolaning bu vositalarga ega yoki yo'qligini, ularni maktabgacha davrda shakllantirgan yoki yo'qligini bilishi zarur.

Bilish faoliyatining shakllanish tamoyillarini o'rganish nafaqat nazariy, balki **amaliy ahamiyatga ham ega**. O'qituvchi turli turdagi bilish faoliyatining aniq mazmunini, ularni o'quvchilarga qanday ketma-ketlikda o'rgatishni, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish usullarini aniq tasavvur qilishi kerak.

O'quvchilarni o'qishga o'rgatish, ularning umumiy bilish faoliyatini shakllantirishda **faoliyatga undovchi prinsipi** muhim o'rin tutadi. O'qituvchi o'quvchini faoliyatga jalb qilmas ekan, maqsadga erisha olmaydi. Ammo "o'qishni o'rganish" ko'nikmasi umumiy va maxsus bilish faoliyatini o'z ichiga oladi, ya'ni o'quvchi bilim olishning o'ziga xos turlarini ham o'zlashtirishi kerak.

Bilish faoliyatini shakllantirishda "qanday o'qitish kerak?", "qaysi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq?" va "ularni qanday ketma-ketlikda qo'llash zarur?" kabi savollar hal qilinadi. Shuningdek, o'quv jarayonida funksional nazorat masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. Kichik yoshdagi o'quvchilarda bilishga qiziqishni rivojlantirish jarayonini samarali tashkil etishda quyidagi ketma-ketlikka amal qilish lozim:

1. “Bilishga qiziqish” tushunchasining psixologik-pedagogik mazmunini ochib berish.

2. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida bilishga qiziqishni rivojlantirishning psixologik va pedagogik xususiyatlarini aniqlash.

3. O‘quvchilarda bilishga qiziqish darajasini aniqlash uchun diagnostika o‘tkazish.

4. Bilishga qiziqishni rivojlantirish uchun metod va usullar ishlab chiqish va ularni amalda sinab ko‘rish.

Shundan kelib chiqqan holda, bilishga qiziqishni rivojlantirish usullari va metodlari boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari tomonidan o‘quv jarayonida ularning yosh davrlari, psixologik xususiyatlari hamda o‘zlashtirish darajalaridan xabardor bo‘lgan taqdirdagina qo‘llanishi mumkin.

Shaxs rivojlanishining muhim ko‘rsatkichi - bu **bilishga qiziqish darajasi**, ya’ni insonning o‘rganish, anglash va yangi narsalarni bilishga bo‘lgan ichki ehtiyoji hisoblanadi. Bilishga qiziqishning darajasi ta’lim jarayonining samaradorligini belgilab beradi. **Pedagogik ensiklopediyada** “qiziqish” - bu inson harakatining sababi, u ob’ekt yoki hodisani bilishga, faoliyat turini o‘zlashtirishga bo‘lgan ichki intilishdir, deb izohlanadi.

“Qiziqish” tushunchasi ijtimoiy guruhlar hamda shaxs xususiyatlarini ifodalovchi belgi sifatida qaraladi. **Bilishga qiziqish** - bu insonning o‘z atrofini bilish, o‘rganish, uni anglashga bo‘lgan tabiiy ehtiyojini ifodalaydi. U orqali inson dunyo haqidagi turli hodisalarni, ularning sabab-oqibat aloqalarini, qonuniyatlarini va ichki ziddiyatlarini tushunishga intiladi. Bilishga qiziqishning o‘ziga xosligi - bu insonning predmet va hodisalarga faol munosabatida, ularni o‘rganish va mustaqil bilim olishga, o‘z kuchi bilan yangi narsalarni kashf etishga bo‘lgan intilishida namoyon bo‘ladi.

Pedagog olimi **G.I. Shchukina** bilishga qiziqishni quyidagicha ta’riflaydi:

“Bilishga qiziqish - bu shaxsning tanlab yo‘naltirilgan, bilim olishga qaratilgan ichki ehtiyoji bo‘lib, u jarayonning o‘ziga nisbatan ijobiy munosabatni ifodalaydi. Bunday qiziqish tashqi rag‘batni talab qilmaydi, o‘z-o‘zini qo‘llab-quvvatlaydi va mustahkamlanadi”.

N.G. Morozova esa bilishga qiziqishni quyidagicha tavsiflaydi:

“Bu o‘quv faoliyatiga va uning natijalariga yo‘naltirilgan hissiy-bilish munosabatidir, u ma’lum sharoitlarda shaxsning barqaror kognitiv yo‘nalishiga aylanadi”.

V.B. Bondarevskiy, V.S. Muxina va S.L. Rubinshteynlar fikricha, bilishga qiziqish quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi:

- insonning atrof-muhitdagi hodisalarga nisbatan tanlab yo'naltirilgan psixik faoliyati;
- ma'lum sohada o'rganish, shug'ullanish, bu jarayondan qoniqish hosil qilish istagi;
- atrofda dunyoga faol, hissiy va iroda bilan boyitilgan munosabat shakli.

Bilishga qiziqish - bu insonning bilimga bo'lgan ehtiyoji bo'lib, uni faol izlanishga undaydi. Bu g'oyani **L.S. Vygotskiy, V.V. Davydov, A.N. Leontyev, A.K. Markova** va boshqa olimlar ham ilgari surishgan. Ularning fikricha, bilishga qiziqish o'quv faoliyatining asosiy motividir - u o'qishni ijodiy va maqsadga yo'naltirilgan jarayonga aylantiradi.

V.A. Slastenin bu borada shunday yozadi:

“Bilishga qiziqish - bu o'quv faoliyatining ichki harakatlantiruvchi kuchidir. U o'quvchining bilimga bo'lgan ehtiyoji, ijodiy tajribasi va faol o'rganish istagida namoyon bo'ladi.”

S.L. Rubinshteynning fikricha, qiziqish fikrlash yo'nalishini belgilasa, ehtiyoj istak va xohishni bildiradi. Ehtiyoj qondirilgach, u so'nadi, ammo qiziqish qondirilgan sayin kuchayadi - u insonni yanada faol o'rganishga undaydi.

Sh.A. Amonashvili esa bilishga qiziqishni “shaxsning mustaqil izlanish, muammolarni yechish, fikr bildirish va bilim olishga bo'lgan ichki ehtiyoji” deb ta'riflaydi.

Qiziqishlar ehtiyojlar asosida rivojlanadi. Inson faoliyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchlari - bu **qiziqish, his-tuyg'u, e'tiqod va qarashlardir**.

Bola hayotining dastlabki davrida bilishga bo'lgan qiziqish qiziquvchanlik (ruscha *ljubopytstvo*) shaklida paydo bo'ladi. Bu atrofda yangi narsa yoki hodisaga nisbatan tabiiy hissiy javobdir. Keyinchalik bu holat bilimga chanqoqlik, ya'ni “nima uchun?”, “qanday qilib?” kabi savollar shaklida ifodalanadi - bu esa haqiqiy bilishga qiziqishning boshlanishidir.

Bilishga qiziqish - bu murakkab psixologik tuzilma bo'lib, unda aql (intellektual), hissiy va irodaviy jarayonlar birlashadi.

Uning tuzilmasida quyidagi elementlar ajratiladi:

- **intellektual komponent** - o'rganilayotgan narsa mohiyatini anglash istagi;
- **hissiy komponent** - bilim olish jarayonidan zavq olish;
- **irodaviy komponent** - qiyinchiliklarni yengish va izlanishda davom etish.

Bilishga qiziqish turli bosqichlardan o'tadi:

1. Qiziquvchanlik - tashqi yangilikka reaksiya sifatida yuzaga keladi;

2. Bilimga chanqoqlik (lovoznaveat'nost') - faol savollar berish, mustaqil kuzatish;

3. Nazariy qiziqish - ilmiy tushunchalar, sabab-oqibat bog'liqliklarini anglashga intilish.

Ta'lim jarayonida bilishga qiziqishning rivojlanishi o'quvchilarning faol ishtiroki, izlanishga moyilligi, o'z fikrini bildirishga tayyorligi bilan ifodalanadi.

Qiziqishning **hissiy tomoni** - o'qish jarayonida zavq, quvonch, hayrat kabi ijobiy hislarni uyg'otadi. **A.N. Leontyevning** ta'kidlashicha, hissiyot o'z navbatida harakatga turtki beradi, ya'ni motivga aylanadi.

Bilishga qiziqishni oshirish uchun o'qituvchi quyidagi **pedagogik shartlarni** qo'llash mumkin:

1. **O'yin asosida o'qitish** – darslarda didaktik o'yinlar (“Topib ayt!”, “Kim tezroq?”, “Aqliy zanjir”, “Sehrlı so‘z”) tashkil etiladi.

- Masalan, “Sehrlı so‘z” o'yinida bolalar yangi so'zlarni izlab topadi, ularni gapda ishlatadi.
- “Topib ayt” o'yinida esa rasm asosida hikoya tuzadi, bu esa tafakkur va nutqni faollashtiradi.

2. **Muammoli vaziyat yaratish** – o'qituvchi o'quvchilarga javobi noma'lum savollar beradi, ularni o'ylashga majbur qiladi.

- Masalan: “Nima uchun qorga oyoq izlari tushadi?”, “Suv bug'langanda qayerga ketadi?”

Bu metod bolani mustaqil fikrlashga, kuzatishga va mantiqiy xulosa chiqarishga o'rgatadi.

3. **Ijodiy topshiriqlar** – o'quvchilarga mustaqil hikoya tuzish, rasm asosida ssenariy yozish, topishmoq to'qish kabi vazifalar berildi.

Bu ularning tasavvuri, tafakkuri va so'z boyligini rivojlantiradi.

4. **Axborot texnologiyalaridan foydalanish** – o'qituvchi darsda video, slayd, interaktiv o'yinlardan foydalandi.

Masalan, “Hayvonlarni tanish”, “Tabiat sirlarini ochamiz” kabi multimediali taqdimotlar o'quvchilarning e'tiborini kuchaytiradi.

5. **Rag'bat va baholash** – o'quvchilarning kichik yutuqlari uchun “Yulduzcha”, “Aferin”, “Eng faollar” kabi belgilar berildi.

Bu ularni ijobiy ruhda rag'batlantirdi va o'z kuchiga ishonchni oshirdi.

6. Hamkorlikdagi o'qitish – kichik guruhlar shaklida ishlash (“fıkr juftligi”, “guruhda izlanish”) o'quvchilarni bir-biridan o'rganishga undaydi.

Yuqoridagi metodlar natijalari va o'quvchilarning umumiy holatlaridan kelib chiqqan holda o'qituvchi quyidagi tavsiyalarni keltirishi mumkin:

- Darslarda o'yin elementlarini muntazam qo'llash.

- Har bir mavzuda muammoli savol kiritish.
- Bolalarning mustaqil fikrini qo'llab-quvvatlash.
- O'quv jarayonini ijobiy hissiyotlar bilan boyitish.

Boshlang'ich sinfda bilishga qiziqishni shakllantirish uchun o'qituvchi faol, o'yinli, muammoli va interfaol metodlardan foydalanishi zarur. Bilishga qiziqish — o'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish va ijodkorlik salohiyatini ochuvchi asosiy omil.

Qiziqish o'quvchilarning ijobiy emotsiyalarini kuchaytiradi, bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishni ta'minlaydi. Bilishga qiziqish o'quv faoliyatining asosiy ichki motividir. Uni shakllantirishda o'qituvchining metodik mahorati va shaxsiy pozitsiyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'yin, muammoli o'qitish, interfaol usullar, axborot texnologiyalari va rag'batlantirish vositalari eng samarali yo'llardir.

Shunday qilib, bilishga qiziqish - bu shaxsning tanlab yo'naltirilgan, bilim olish jarayoniga qaratilgan ichki holatidir. U o'quv faoliyatining muhim motivi sifatida insonni o'z-o'zini rivojlantirishga, atrof-muhitni anglashga va yangi bilimlarni izlashga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tsiplakova E.V. Razvitie poznavatel'nogo interesa u uchashchikhsya nachalnoy shkoly. – Yekaterinburg: Ural davlat pedagogika universiteti, 2016.
2. Vygotskiy L.S. Мышление и речь. – Moskva: Pedagogika, 1982.
3. Davydov V.V. Problemy razvivaushchego obucheniya. – Moskva: Pedagogika, 1986.
4. Rubinshteyn S.L. Osnovy obshchey psixologii. – Sankt-Peterburg: Piter, 2002.
5. Amonashvili Sh.A. Gumanizatsiya protsessa vospitaniya i obucheniya shkolnika. – Tbilisi: Metsniereba, 1990.
6. Slastenin V.A. Pedagogika: Uchebnoe posobie. – Moskva: Akademiya, 2005.
7. Yo'ldoshev J.G'. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2019.
8. Mavlonova R.A. Pedagogika asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
9. To'raqulova M.S. Boshlang'ich ta'limda o'qitish metodikasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.
10. Nishonova Z.M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilish faoliyatini rivojlantirish metodikasi. – Toshkent, 2021.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI MAKTABGA INTELLEKTUAL TAYYORGARLIGINI ANIQLASH METODLARI VA USULLARI

Abdullayeva F.Sh.

Fan va texnologiyalar universiteti

“Pedagogika” kafedrasi

katta o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: maktabga tayyorgarlik, ruhiy, aqliy, jismoniy, “Ilk qadam”, o‘yinlar, faoliyat, test, natija, tahlil.

Ключевые слова: подготовка к школе, психическая, умственная, физическая, "Первый шаг," игры, деятельность, тест, результат, анализ.

Key words: school preparation, mental, mental, physical, "First Step," games, activity, test, result, analysis.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarining maktabga tayyorlov guruhleri tarbiyalanuvchilarining maktabga tayyorgarlik darajasini aniqlash, aqliy rivojlanish jarayonlarini aniqlash va rivojlantirish faoliyati jarayonlari yoritilgan. Bundan tashqari, 6-7 yoshli bolalarni maktabga aqliy tayyorgarligini aniqlash va rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье освещены процессы деятельности по определению уровня подготовки к школе воспитанников подготовительных групп дошкольных образовательных организаций, выявлению и развитию процессов умственного развития. Кроме того, даны рекомендации по выявлению и развитию умственной готовности детей 6-7 лет к школе.

SUMMARY:

The article highlights the processes of determining the level of school readiness of pupils of pre-school groups of preschool educational organizations, identifying and developing mental development processes. In addition, recommendations were given on determining and developing the mental readiness of 6-7-year-old children for school.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida maktabga tayyorlov guruhi bolalari maktabga jismoniy, ruhiy, aqliy jihatdan tayyorgarlik ko'rishlari uchun “Ilk qadam” davlat o'quv dasturi asosida o'tkaziladigan ta'limiy faoliyat turlarini o'zlashtirishlari, jamoaviy o'yinlar, ruxshunos bilan amalga oshiriladigan faoliyatlar hamda sayr va mustaqil faoliyatlar paytidagi ishtiroki juda muhim

sanaladi. Bolaning maktabdagi o'quv faoliyatining muvaffaqiyatli bo'lishi uchun aqliy tayyorgarlik yuqori darajada bo'lishi lozim. Shuning uchun ham, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida, maktabga tayyorlov guruhi bolalariga "Kern Yerasekning maktabga tayyorgarlikni aniqlash" testi o'tkaziladi.

Kern-Yirasekning maktabga tayyorlikni aniqlash testi uch topshiriqdan iborat. Birinchi topshiriq - erkaklar qomatini xotiradan chizish, ikkinchisi - yozma harflarni ko'chirish, uchinchisi - nuqtalar guruhini ko'chirib chizish.

Bu loyihaviy yoki grafik testning uchta topshirig'i qo'lning nozik motorikasining rivojlanganlik darajasini aniqlashga, ko'z koordinatsiyasi, qo'llar harakati va o'zini boshqarishning shakllanganligi, ya'ni boshlang'ich maktabda o'quv

O'tkazish bo'yicha ko'rsatmalar. Bolalar guruhiga yoki bitta bolaga test blanki, ikkiga buklangan odatdagi oq varaq (A4 format) beriladi. Blankning birinchi betiga erkaklar qomatini chi-zish ko'zda tutiladi. Orqa betining chapdagi yuqori qismida yozma harflar na-munasi berilgan. Bola namuna yoniga xuddi o'sha harflarni ko'chirib yozishi ke-rak. Varaqning chapdagi pastki qismida nuqtalar guruhi namunasi keltiril-gan bo'lib, bola ularni ham takrorlashi kerak. Varaqning o'ng qismi namunalarni takrorlash uchun bo'sh qoldirilgan. Blankning to'rtinchi betida test tugagandan so'ng bola haqidagi ma'lumotlar va tekshiruvning borishi haqidagi izohlar uchun joy qoldirilgan. Qalam sinaluvchining oldiga ham o'ng, ham chap qo'l bilan olishi uchun qulay qilib, ya'ni bir xil qilib qo'yiladi. Agar bola chapaqay bo'lsa, psixolog blankning oxirgi betiga tegishli yozuvni yozib qo'yishi kerak.

Psixolog 1-topshiriqni bajarishga quyidagicha ko'rsatma beradi: «Bu erga (aynan qayergaligini ko'rsatadi) biror-bir kishi rasmini bilganingcha chiz».

Boshqa hech qanday tushuntirishlar, yordam yoki rasmning kamchilik va xatolariga e'tibor berishga yo'l qo'yilmaydi. Agar bola qanday chizishni, erkak o'rniga ayolning rasmini chizish mumkinligini yoki boshqa savol berishni boshlasa, psixolog vazifani takrorlaydi. Agar bola chizishni boshlamagan bo'lsa, uni ruhlantirish mumkin: «Chizaver, sen uddalaysan», «Xohlagan narsangni keyin chizib berasan, hozir esa erkak rasmini chiz». Agar bola o'zi istagan narsani chiza boshlagan bo'lsa, uni tugatishga ruxsat berish kerak, so'ngra vazifani bajarishini talab qilish mumkin.

Erkak kishi rasmini chizib bo'lgach, bolaga qog'ozning boshqa betini ochish ko'rsatiladi.

2-topshiriq quyidagicha tushuntiriladi: «Qara, bu erda nimadir yozilgan. Sen uni yozishni bilmaysan, lekin urinib ko'rsang, uddasidan chiqasan. Qanday yozilganiga yaxshilab qara, va mana bu erga, yonidagi bo'sh joyga xuddi

- ● ● shunday qilib yozib ber». «U shoʻrvani ichdi» yoki «Unga choy berildi» kabi yozma harflarda yozilgan iboralardan birini koʻchirish taklif etiladi. Agar bola koʻchirayotganda
- ● ● iborani bir qatorga sigʻdira olmasa, uni keyingi qatorga koʻchirib davom ettirish mumkinligini tushuntirish kerak.

- ● ● 3-topshiriq oldidan psixolog quyidagilarni aytadi: «Qara, bu erda nuqtalar chizilgan. Bu erga, yoniga xuddi shunday qilib chizishga urinib koʻr». Bolaga aynan qayerga chizishi kerakligini koʻrsatish kerak, chunki baʼzi bolalarda
- 3-topshiriqqa kelib eʼtibor susayishi mumkin.

Topshiriqlarni bajarish vaqtida psixolog bola harakatlarining oʻziga xos tomonlari haqida qisqacha yozuvlarini olib boradi:

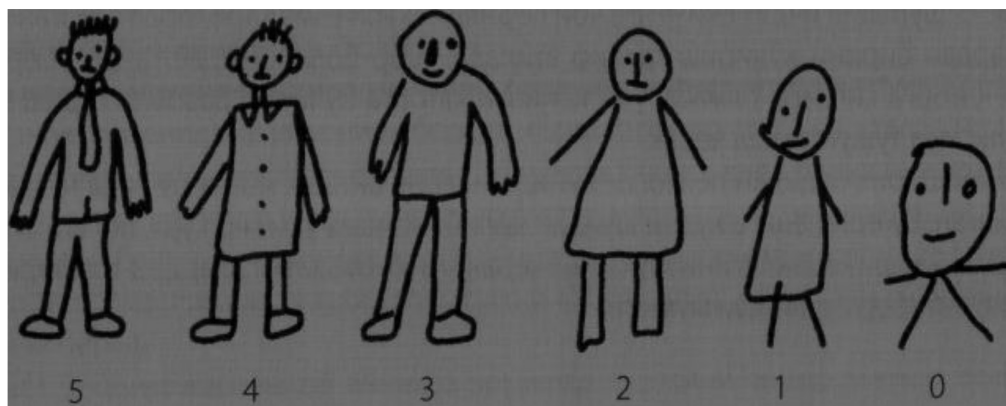
- u qalamni qaysi qoʻliga oldi, rasm chizishda qalamni bir qoʻlidan ikkinchi qoʻliga oʻtkazdimi;
- topshiriqni bajarishda joyidan bezovtalanib qoʻzgʻaldimi, qogʻoz, qalamni tushirib yubormadimi, boshqa tomonlarga qaradimi va h.k;
- chizishni oʻz vaqtida va kerakli joydan boshladimi yoki kechikib, varaqning boshqa joyidan boshladimi va h.k.

Izoh. Har bir topshiriqning natijasi besh ballik tizim boʻyicha baholanadi: 1 dan (eng past ball) 5 gacha (yuqori ball). Soʻngra uchta topshiriq boʻyicha yigʻindi natija hisoblanadi.

Test natijalarini baholash

1-topshiriq - erkak rasmini chizish:

- 5 ball - barcha talablar bajarilgan. Baʼzi detallarning yoʻq boʻlishiga yoʻl qoʻyiladi: boʻyni, sochlari, qoʻl-barmoqlaridan biri, biroq yuz qismlari hammasi boʻlishi kerak.

- 4 ball - qomat, bosh, tana va qo'l-oyoqlarga ega. Qo'l va oyoqlar ikkita yo'g'on chiziqlar bilan chizilgan. Bo'yin, soch, kuloqlar, kiyimlar, barmoqlar va tovonlar yo'q bo'lishi mumkin.
- 3 ball - boshi va tanaga ega qomatga o'xshash surat. Qo'l va oyoqlar bittadan chiziq bilan chizilgan.
- 2 ball - tana aniq chizilmagan - «bosh-oyoq» yoki «bosh-oyoqqa» o'xshash bir narsa, qo'l va oyoqlar yo'q, aji-buji chiziqlar.
- 0-1 ball - aji-buji chiziqlar.

2-topshiriq - yozma harflar bilan yozilgan so'zlarni ko'chirish:

- 5 ball - namuna yaxshi va to'liq qilib ko'chirilgan. Harflar namuna harflaridan eng ko'pi bilan ikki marta katta. Birinchi harf balandligi bo'yicha yozma harfga mos keladi. Harflar ikkita so'zda bir-biriga aniq bog'langan.

Ko'chirilgan ibora gorizontaal chiziqdan ko'pi bilan 30 darajaga og'adi.

- 4 ball - namuna aniq ko'chirilmagan, harflarning o'lchami va gorizontaal chiziq unchalik hisobga olinmagan.
- 3 ball - yozuv aniq ikkiga ajratilgan va namuna harflariga o'xshash chiziqlarni ajratib olish mumkin.
- 2 ball - hech bo'lmaganda ikkita harf namunaga mos keladi. Ko'chirilgan yozuv bir qator nimadir yozilganga o'xshaydi.
- 1 ball - aji-buji chiziqlar.

3-topshiriq- nuqtalar guruhlarini chizish.

5 ball - namuna deyarli aniq ko'chirilgan. Bitta nuqta qator yoki ustundan chetga chiqishi mumkin.

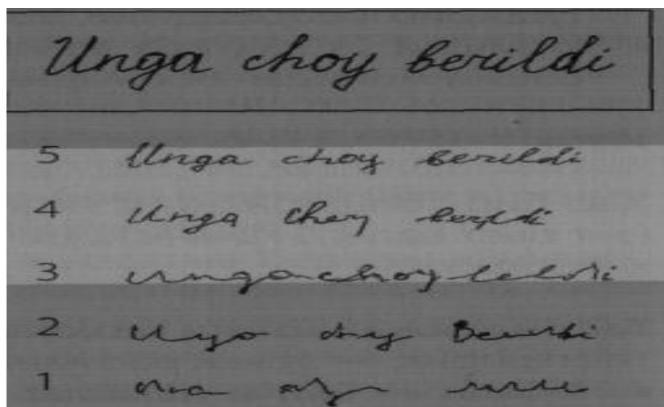
Namuna kichraytirilishi mumkin, biroq kattalashtirish ikki barobardan oshmasligi

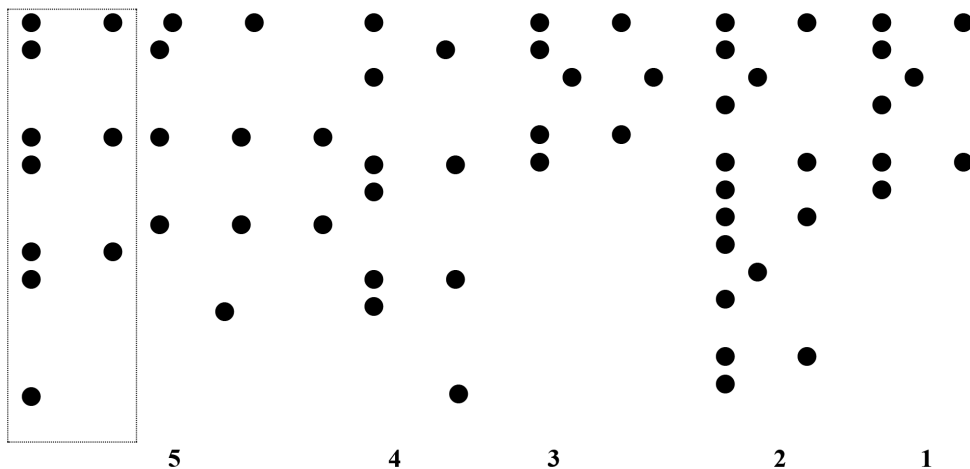
kerak. Rasm namunaga parallel bo'lishi kerak.

4 ball - nuqtalar soni va joylashishi namunaga mos keladi, biroq chetlashtirish mavjud.

Qator va ustun orasida nuqtalar joyining o'zgarishi uchtdan oshmasligi kerak.

3 ball - rasm umuman namunaga o'xshash, eni va bo'yida namunadan 2 barobar katta emas. Nuqtalar soni namunadagidan 2 barobar katta emas.

Nuqtalar soni namunadagidan farq qilishi mumkin, biroq 20 tadan oshmasligi va 7 tadan kam bo'lmashligi kerak, ixtiyoriy burilish, hatto 180 darajagacha yo'l qo'yiladi.

2 ball - rasm noto'g'ri, namunaga mos kelmaydi, lekin nuqtalardan iborat. Namuna o'lchamlari va nuqtalar soni hisobga olinmagan. Ixtiyoriy shakllarga yo'l qo'yilmaydi.

1 ball - aji-buji chiziqlar.

Xulosa. Uchhala topshiriq natijalarining yig'indisi bo'yicha 3-6 ball to'plaganing rivojlanishi me'yordan past deb qaraladi.

7-11 ball - o'rtacha, 12-15 ball - o'rtachadan yuqori.

3-6 ball to'plagan bolalarni chuqur tekshirish zarur, chunki ularning ruhiy rivojlanishda orqada qolgan, shu jumladan pedagogik qarovsiz bolalar uchrashi mumkin. Bu metodika, maktabga tayyorlov guruhi bolalariga o'quv yili boshida, sentabr oyida va o'quv yili oxirida, may oyida o'tkaziladi. Sababi, sentabr oyida bolalarning maktabga tayyorgarlik darajasi aniqlangandan so'ng, natijasiga qarab bola bilan pedagoglar jamoasi ishlaydi va barcha faoliyat jarayonlardan keyin boladagi o'zgarishlar tekshiriladi va albatta ko'pincha yaxshi natijaga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrda 802-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risidagi" qonuni
3. M.F.Dadaxodjayeva, K. Murotmusayev, F.Abdullayeva "Yosh psixologiyasi". Darslik. Toshkent-2024
4. F.Abdullayeva. "Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi". O'quv qo'llanma. Toshkent-2025
5. www.ziyounet.uz.
6. www.pedagog.uz.
7. www.tdpu.uz.
8. www.edu.uz

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA STEAM YONDASHUVI ASOSIDA O'QUVCHILARDA IJODKORLIK QOBILIYATLARINI SHAKILLANTIRISHNING ILMIY –NAZARIY ASOSLARI

Achilova M.S.

*CHDPU "Maktabgacha ta'lim metodikasi"
kafedrası dotsenti, p.f.f.d (PhD)*

Tayanch so'zlar: STEAM yondashuvi, ijodkorlik boshlang'ich ta'lim, integratsiya, pedagogik texnologiya, innovatsiya, ta'lim, integratsiya, pedagogik texnologiya, innovatsiya.

Ключевые слова: паровой подход, креативность начального образования, интеграция, педагогические технологии, инновации, образование, интеграция, педагогические технологии, инновации.

Key words: STEAM approach, creativity, primary education, integration, pedagogical technology, innovation, education, integration, pedagogical technology, innovation.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada boshlang'ich ta'lim jarayonida STEAM yondashuvini qo'llash orqali o'quvchilarda ijodkorlik qobiliyatlarini shakillantirishning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. STEAM konsepsiyasining mazmun-mohiyati, pedagogik va psixologik jihatlarini, ijodkorlikni rivojlantirish mexanizmlari, shuningdek, boshlang'ich ta'limda qo'llashning samarali yo'llari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются научно-теоретические основы формирования творческих способностей учащихся с применением STEAM подхода в процессе начального образования. Освещаются содержание, педагогические и психологические аспекты концепции STEAM, механизмы развития творчества, а также эффективные пути ее применения в начальном образовании.

SUMMARY:

This article analyzes the scientific and theoretical foundations of developing students' creative abilities through the use of the STEAM approach in primary education. The essence, pedagogical and psychological aspects of the STEAM concept, mechanisms for developing creativity, as well as effective ways of using it in primary education are covered.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida ta'lim tizimiga bo'lgan talab keskin o'zgarib bormoqda. Zamonaviy mehnat bozori insondan nafaqat puxta bilimlarni, balki kreativ tafakkur, innovatsiyon yondashuv, muammolarni noodatij hal qilish qobiliyatlarini ham talab etmoqda. Shu nuqtayi

nazardan ta'lim jarayoniga ilg'or xorijiy tajribalarda keng qo'llanilayotgan STEAM yondashuvini joriy etish o'z dolzarbligini topmoqda.

STEAM (Scikince –fan, Technologiya-texnologiya, Engineering-muhandislik, Arts-san'at, Mathematics-matematika) konsepsiyasi ilm-fan va san'atning uyg'unlashtirilgan holda o'quvchilarni keng qamrovli va tizimli fikrlashga yo'naltiradi. Ushbu yondashuv ayniqsa boshlang'ich ta'lim bosqichida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu davr bolalarda ijodiy qobiliyat, tasavvur, mustaqil fikrlash va amaliy ko'nikmalar shakillantirishning poydevori.

STEAM yondashuvi nazariy jihatdan bir nechta fundamental pedagogik konsepsiyalarga asoslanadi:

1. Konstruktivizm nazariyasi (J.Piaget, J.Bruner)-bilimlar tayyor shaklda emas, balki o'quvchilar faoliyati jarayonida kashf etiladi. Bu jarayon o'quvchilarda mustaqillik va izlanish qobiliyatini rivojlantiradi.

2. Faoliyat nazariyasi (L.S.Vygotskiy, A.N.Leontyev)-shaxsning bilimi, malakasi va qobiliyati faoliyat davomida shakillanishini asoslaydi.

STEAM yondashuvida faoliyatning amaliyot bilan bog'liqligi muhim o'rin tutadi.

3. Integratsiya tamoyili-turli fanlarni uyg'unlashtirish orqali o'quvchining kompleks tafakkuri rivojlanadi. Fan va san'atning birgalikda qo'llash ijodiy tafakkurini kuchaytiradi.

4. Gumanistik pedagogika (K.Rodgers, A.Maslou)-ta'lim jarayonida o'quvchining shaxsiy qiziqishlari va ijodiy salohiyatiga tayanishni ta'kidlaydi.

Shunday qilib, STEAM yondashuvi nafaqat bilim berish, balki ijodiy tafakkur va amaliy faoliyatni uyg'unlashtiruvchi tizim sifatida nazariy asosga ega.

Ijodkorlik- bu yangilik yaratish, mavjud bilim ko'nikmalarni noodatiy qo'llash qobiliyatidir.

- J.Guilford ijodkorlikni divergent tafakkur asosida tushuntirgan. Divergent o'quvchi bir muammoni turlicha echimlar orqali hal qilishga yo'naltiradi.
- H.Gardnerning "Ko'p intellekt nazariyasi"ga ko'ra, insoning san'atkorlik, texnik, mantiqiy – matematika, musiqiy va boshqa qobiliyatlari turli ko'rinishda namoyon bo'ladi. STEAM yondashuvi aynan shu intellektlarni uyg'unlashtirishga xizmat qiladi.
- Vygotskiyning "yangi rivojlanish zonasi" nazariyasi bolada ijodiy qobiliyatini o'stirish uchun ta'lim jarayonida qo'llab – quvvatlash va hamkorlik muhimligini ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilar uchun ijodkorlik-bu-rasm chizish, konstruktör yasash, o'yin orqali yangi goylar o'ylab topish kabi faoliyatlarda namoyon bo'ladi. Shuning uchun bu yoshda ijodkorlikni rag'batlantirish ta'lim jarayonining eng muhim vazifasidir.

Boshlang'ich ta'limda STEAM yondashuvi orqali ijodkorlikni rivojlantirish bir necha mehanizmlar orqali amalga oshiriladi:

1. O'yin faoliyati – o'quvchilar sodda tajribalar, maketlar modelash orqali yangi bilimlarni egallaydi.

2. Loyihaviy tizim-muammoga echim topish uchun kichik guruhlarda loyiha ishlab chiqiladi (masalan, ekologik muammoga echim topuvchi oddiy qurilma yaratish).

3. Fanlararo integratsiya-matematika, texnologiya tasviriy san'at va tabiiy fanlar bir mavzu asosida uyg'unlashtiriladi.

4. Amaliy faoliyat-qo'lda yasash, rasm chizish, 3D modelashtirish kabi faoliyatlarda o'quvchilarning tasavvur va ijodkorligi rivojlanadi.

5. Axborot texnologiyalardan foydalanish –raqamli vositalar orqali yangi dizayin va modellar yaratish.

STEAM yondashuvi samarali bo'lishi uchun pedagogning kasbiy mahorati va ijodkorlik faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi quyudagi kompetensiyalarga ega bo'lishi lozim:

- Fanlararo integratsiyani amalga oshirish qobiliyati;
- Interfaol metodlardan foydalanish;
- Raqamli texnologiyalarni qo'llash;
- O'quvchilarni mustaqil izlanishga yo'naltirish;
- Ijodiy muhit yaratish.

Misol tariqasida: matematika darsida geometrik shakllardan turli badiiy kompozitsiyalar yasash, tasviriy san'at doirsida ilmiy tushunchlarni obrazli ko'rinishda ifodalash mumkin.

STEAM yondashuvi boshlang'ich ta'limda o'quvchilarda ijodkorlikni shakllantirishning eng samarali metodlardan biridir. U nafaqat bilimlarni mushtahkamlash, balki ularni amaliy faoliyatda qo'llash, yangi goya yaratish va innovatsiyon tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur yondashuv orqali o'quvchilarda quyudagi sifatlar shakillanadi:

- kreativ fikrlash va yangicha yondashuv;
- muammoli vaziyatlarda noodatiy qaror qabul qilish qobiliyati;
- ilmiy va badiiy tafakkurning uyg'unligi;
- hamkorlikda ishlash va ijtimoiy ijodkorlik.

STEAM konsepsiyasi boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni zamonaviy ta'lim talabalariga mos, ijodkorlik va innovatsiyon shaxs sifatida shakillantirishning keng imkoniyatini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dewey J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916.
2. Piaget J. The Child's Conception of the World. London: Routledge, 1929.
3. Vygotskiy L.S. Mind in Society: Development of Higher Psychological Processes
4. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. New York: McGraw-Hill, 1967
5. Achilova M.S. Pedagogical conditions for organizing STEAM based project activities in preschool education. Россия. Экономика и социум, 2025

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QITUVCHILARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA ZAMONAVIY INNOVATSIYON YONDASHUVLAR

Raxmonov A.R.

*TIPU "Pedagogika, psixologiya va
boshlang'ich ta'lim" kafedrası
Pedagogika fanlari bo'yicha
(PhD) falsafa doktori, dotsent.*

Tayanch so'zlar: boshlang'ich ta'limga innovatsiyon yondashuv, pedagogik texnika, Innovatsion ta'lim texnologiyasi, zamonaviy o'qitish usullari.

Ключевые слова: инновационный подход к начальному образованию, педагогическая техника, инновационная образовательная технология, современные методы обучения.

Key words: innovative approach to primary education, pedagogical techniques, innovative educational technology, modern teaching methods.

РЕЗЮМЕ:

Boshlang'ich ta'lim ma'lumki ta'lim sohasining muhim bosqichlaridan biri sifatida ko'riladi. Maqolada asosan bo'lajak boshlang'ich ta'lim mutahassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda ta'lim innovatsiyalarining roli zarur ehtiyoj sifatida o'rganib chiqildi.

РЕЗЮМЕ:

Начальное образование, как известно, является одним из важнейших этапов в системе образования. В статье рассматривается роль образовательных инноваций как необходимого условия подготовки будущих специалистов начального образования к профессиональной деятельности.

SUMMARY:

Primary education is known to be seen as one of the muhim stages of the education sector. The article mainly examined the role of educational innovations in the preparation of future primary education specialists for professional activities as a necessary consideration.

O'zbekiston Respublikasida boshlang'ich ta'limni rivojlantirish muhim masalalardan biri sifatida ko'rilmogda. Ayniqsa boshlang'ich ta'lim sohasidagi yangiliklar asosan ta'lim innovatsiyalari sifatida ko'riladi. O'quv faoliyatlarini o'z navbatida innovatsiyon yondashuv maqsadi samarali va barqaror natijalarga erishtiradi. Ayrim taxminiy harakatlar shundan iboratki, maktabdagi yangiliklar ta'lim tizimidagi yangi va keng ko'lamlı o'zgarishlar, masalan, elektron

kundalik platformasi, o'quv yutuqlarining elektron jurnali va boshqalarni joriy etish bilan bog'liq. Ta'lim tizimidagi yangiliklarni o'quvchilar tomonidan yangi o'quv mashg'ulotlarini o'zlashtirish va mustahkamlashda yutuqlar darajasini oshirishga qaratilgan pedagogik texnika va usullarni takomillashtirish mumkin. Ushbu modifikatsiyalar o'qituvchi tomonidan ishlab chiqilishi va o'z sinfiga joriy etishini rahbariyat tomonidan qo'llab – quvvatlanishi zarurdir. Avvalo "Innovatsion ta'lim texnologiyasi" atamasi nimani anglatishi kerak? Innovatsion ta'lim texnologiyasi – bu o'zaro bog'liq bo'lgan uchta komponentdan iborat. O'quvchilarga asosan etkaziladigan fan bilimlarini yakdil rivojlantirishni, balki zamonaviy talablarga javob beradigan kompetentsiyalarni rivojlantirishni ham o'z ichiga olgan zamonaviy ta'limdir. Zamonaviy o'qitish usullari – bu materialni passiv idrok etishga emas, balki o'quvchilarning o'zaro ta'siriga va ularni o'quv jarayoniga jalb qilishga asoslangan kompetentsiyaviy qiziqarli usullaridir. Bu esa zamonaviy masofaviy ta'lim shakllaridan samarali foydalanish imkonini beruvchi axborot, texnologik, tashkiliy va aloqa komponentlarini o'z ichiga olgan ta'lim infratuzilmasi sifatida ko'riladi.

Insonni doimo o'zgartirib turadigan dunyoda mustaqil hayotga tayyorlash ta'limdagi innovatsion texnologiyalarning muhim belgilangan asosiy maqsadi hisoblanadi. Boshlang'ich ta'limda uchinchi avlod dasturini joriy etilishi bilan o'qituvchilar bolaga nafaqat o'qish, hisoblash va yozishni o'rgatishlari, balki yangi ko'nikmalarning ikki guruhini singdirish bilan alohida ajralib turadi. Birinchisi, o'rganish qobiliyatining asosi bo'lgan universal ta'lim faoliyati guruhini o'z ichiga oladi. Bolalar ijodiy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishlari kerak. Talabalar ma'lumotni qidirish, tahlil qilish va talqin qilishni o'rganishlari kerak. Ikkinchi guruhga bolalarda o'rganish motivatsiyasini shakllantirish kiradi. O'qituvchi bolaning shaxsiyatini o'zini - o'zi tashkil etish va rivojlantirishga yordam berishi kerak. Pedagogik texnologiya deganda belgilangan pedagogik maqsadlarga erishish uchun foydalaniladigan barcha shaxsiy, instrumental va uslubiy vositalarning tizimli umumiylikini ishlash tartibi tushuniladi. Pedagogik texnologiya – bu ilmiy asosda qurilgan, vaqt va makonda dasturlashtirilgan va mo'ljallangan natijalarga olib keladigan pedagogik jarayonning barcha tarkibiy qismlarining ishlash tizimidir.

Ushbu kontsepsiyaning talqinlarining xilma – xilligi boshlang'ich ta'limda pedagogikaning rivojlanishining yangi bosqichi ekanligini ko'rsatadi. Jumladan pedagogik texnologiya ta'limning eng oqilona usullarini o'rganadigan va loyihalashtiradigan fan sifatida, algoritmlash tizimida, faoliyatni tartibga solish usullari va haqiqiy o'quv jarayoni sifatida ishlaydi.

Boshlang'ich ta'lim tizimini doimiy ravishda modernizatsiya qilish va takomillashtirish shuni ko'rsatadiki, ta'lim har doim innovatsion soha sifatida kuzatiladi. Ta'limda axborot texnologiyalarining paydo bo'lishi turli xil innovatsion yo'nalishlarni ochadi. Bu esa davlat ta'lim standarti talablarini amalga oshirish sharoitida pedagogik innovatsion texnologiyalar eng dolzarb hususiyatlari: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi, dizayn texnologiyasi, modulli texnologiya, ustaxonalar texnologiyasi, ish texnologiyasi va boshqalarni faoliyatga tatbiq etadi.

Har bir o'qituvchini o'z ishida turli xil innovatsion texnologiyalardan foydalanishga kirishishni yuzaga keltiradi. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, ta'lim jarayonining tarkibiy qismlarini shakllantirishda innovatsion texnologiyalar o'z samarasini ko'rsatadi.

Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning ijobiy o'zgarishlari quydagilar asosida tavsiflanadi:

- pedagogik faoliyat samaradorligiga qaratilgan o'quv vazifalarini o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida o'zaro o'rganilishida yangi usullarni ishlab chiqish;

- dars didaktik materiallarining xilma – xilligi, bu o'quvchining yutuqlaridan qat'iy nazar, butun sinf e'tiborini jalb qilishga imkon beradi;

- sinfda qulay psixologik zarur iqlimni yaratish;

- o'qituvchi bolaning dunyosini tushunib, u bilan bir joyda muhim faoliyat olib borishi, o'zaro yaqin aloqalarini muhim o'rnatishi;

- bolaning kognitiv faoliyatga bo'lgan motivatsiyasini uyg'otish;

- masofaviy o'qitish shakllarini qo'llash orqali fan topshiriqlari bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish;

- o'quvchilar uchun ijodiy makon ochish, buning natijasida sifatli va qiziqarli amaliy ishlash muhitini kengaytirish;

- mustaqil ravishda izalanish, yangiliklarni o'rganish va bilim egallash, o'qituvchi bolaning dunyosini tushunishi, ular bilan o'zaro yaqin aloqalarni o'rnatish;

- fan bilimlari bo'yicha turli bellashuvlarga qiziquvchi iqtidorli bolalar bilan ishlash mexnizmini kengaytirish;

- imkoniyati cheklangan nogiron bolalarni o'quv faoliyatiga ijtimoiylashtirish;

- o'z kasbiy faoliyatda o'qituvchilarni mustaqil izlanishi uchun sharoit yaratish – ta'lim jarayonini sifatli va har tomonlama boshqarish. Shunday qilib, ilmiy izlanishlarning butun tizimi, o'qituvchilar tajribasining ko'lami shakllanmoqda, bu ta'limdagi innovatsion faoliyatning barqaror kengayishiga

yordam beradi. Bilimlarni ta'lim standartlari asosida baholashning yangi yo'nalishini - shaxsiy yutuqlarda baholashni joriy etadi. Bu ta'limning gumanistik paradigmasini va ta'limga shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirish bilan bog'liq. Jamiyat uchun o'quv jarayonining har bir subyektida, ya'ni: o'quvchilar, o'qituvchining shaxsiy yutuqlarini obyektivlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zamirida esa shaxsiy yutuqlarni baholashni joriy etish qatorida shaxsning quyidagi tarkibiy qismlarining rivojlanishini ta'minlaydi: o'z - o'zini rivojlantirish motivatsiyasi, o'z - o'zini anglash davomida ijobiy ko'rsatmalarni shakllantirish, o'z - o'zini hurmat qilish, ixtiyoriy erkinlikni tartibga solish, javobgarlikni rivojlantirish kabilardan iborat.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan to'g'ri foydalanish bilan o'qitish samaradorligi, dars mazmunini oshiradi, mavzuga qiziqishni shakllantiradi, ya'ni davlat ta'lim standartlari talablariga javob beradigan yuqori sifatli boshlang'ich ta'limni bilimlarini o'zlashtirishga yordam beradi. Zamonaviy ta'lim tizimida bilimlarni etkazishning an'anaviy usullari bilan bir qatorda innovatsion yondashuvlarga ehtiyoj ortmoqda. Bu jarayon o'quvchilarning qiziqishlarini yanada oshirish va ularni ta'limga jalb etishda yuksak samara hisoblanadi. Ayni islohatlar davomida boshlang'ich ta'lim tizimining yangi shakllarini joriy etishga kirishmoqda. Bunda raqamli texnologiyalardan foydalanish, faol o'qitish metodlarini joriy qilish va individual yondashuvlarni qo'llash asosiy maqsadlardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz // Toshkent: O'zbekiston. 2018. – B. 7, 534.
2. Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi // Toshkent: O'zbekiston. 2019. – B. 372.
3. Ишмухамедов Р. Абдукодиров А. Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-укитувчилари учун амалий тавсиялар).-Т.: Истеъдод, 2008.- 180 б.
4. Muxamedov G.I, Xodjamqulov U.N Innovatsion pedagogik ta'lim klasteri: ta'rif, tasnif, tarkib. – Chirchiq: "Universitet." 2018 yil 110 b.

TA'LIM-TARBIYA JARAYONIDA MUAMMOLI O'QUVCHILAR BILAN ISHLASH METODIKASI

Jurayeva S.T.

*Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti
o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: ta'lim-tarbiya jarayoni, muammoli o'quvchi, motivatsiya, oiladagi inqirozlar, fan, metodika, o'smirlik davri, o'quvchi.

Ключевые слова: образовательный процесс, проблемный учащийся, мотивация, семейные кризисы, наука, методика, подростковый возраст, учащийся.

Key words: educational process, problem student, motivation, family crises, science, methodology, adolescence, student.

РЕЗЮМЕ:

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning xulqi, fe'l-atvoridagi salbiy o'zgarishlarning kelib chiqish sabablari hamda mana shunday o'quvchilar bilan ishlash metodikasi haqida bahs yuritildi.

РЕЗЮМЕ:

Обсуждаются причины негативных изменений в поведении и характере учащихся в образовательном процессе, а также методика работы с такими учащимися.

SUMMARY:

The causes of negative changes in the behavior and character of students in the educational process and the methodology for working with such students were discussed.

Ta'lim-tarbiya jarayonida muammoli o'quvchilar ham uchrab turadi, bu muammolarda faqat o'quvchi emas, balki ota-onalar, atrofdagi do'stlari, shuningdek, o'quvchilardagi psixologik, fiziologik o'zgarishlar ham sabab bo'lishi mumkin, bu esa yosh davrlariga bog'liq jarayondir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari boshqa yoshdagi o'quvchilardan ajralib turishining sababi, ularning ilmga chanqoqligi, qiziquvchanligidir. Sinf darajasiga qarab bo'sh o'zlashtiruvchi, passiv yoki muammoli o'quvchilar barcha sinflarda uchrab turadi. Muammoli o'quvchilar o'zgalarga o'z fikrini bildirishda qiynalishadi, fanlarni o'zlashtirishda orqada qolishadi, darslarda fikrini jamlay olishmaydi, o'rtoqlariga halaqit berishadi, bunday o'quvchilar faqat o'ziga emas, balki ta'lim jarayoniga ham, o'rtoqlariga ham, o'qituvchiga ham qiyinchilik tug'dirishi mumkin. O'quvchidagi bunday muammolar ustida ishlashga sinf

rahbari-boshlang'ich sinf o'qituvchisi mas'uldir. O'qituvchi, avvalo, o'quvchini kuzatadi, undagi muammolarni o'rganib chiqadi. Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'qituvchi doim o'quvchining ota-onasi bilan hamkorlikda ishlashi lozim. Ota-ona bilan o'quvchidagi muammoni tahlil qiladi, joiz bo'lsa maktab psixologi bilan maslahatlashadilar. O'quvchidagi muammolarni bartaraf etish choralari ko'riladi.

O'quvchini "muammoli o'quvchi" deb atash, aslida noto'g'ri, bunday muammolar paydo bo'lishiga sabablar bo'lishi mumkin: oiladagi inqirozlar, ota-onaning doimiy kelishmasligi, ajrashishlari; o'quvchidagi psixologik muammolar; o'quvchining boshqalarga o'z fikrini bildira olmasligi-tortinchoqligi, o'rtoqlariga qo'shila olmasligi kabi muammolar bo'lishi mumkin. Bunday muammolarni o'z vaqtida to'g'rilash lozimdir.

Ba'zan o'quvchilarda boshlang'ich sinf (1-4-sinf)ni tugatib, yuqori sinf (5-sinf)ga qadam qo'yganda ham o'qishdan sovish, avvalgidek o'qishga bo'lgan shijoatning kamligi, fanga, ta'limga nisbatan loqaydlik, ba'zi fanlarni umuman yoqtirmay qolish va shu fanni umuman o'rganmaslik kabi salbiy holatlar kuzatiladi. Bunday jarayonlarga sabab 4 yil davomida ta'lim va tarbiya bergan birgina boshlang'ich sinf ustoz o'rniga boshqa bir necha ustozlarning ularga bilim berishlari ham sabab bo'lishi mumkin. Sababi o'quvchilar boshlang'ich sinf o'qituvchilariga qattiq mehr qo'yadilar va boshqa ustozlarga adaptatsiya o'rnatish uchun ma'lum vaqt ketadi, shu vaqt mobaynida o'quvchi fandan va ta'limdan sovib ketishi mumkin. Shuningdek, bu davrda ota-onalarda ham biroz e'tibor susayadi, endi farzandlari "katta bola" bo'lib qolgan, bunday munosabat ham o'quvchining ruhiyatida muammolar kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

O'quvchilarning xulqidagi o'zgarishlar faqatgina atrof-dagi yaqinlari, do'stlari sabab emas, balki o'quvchilardagi yosh davri va uning o'ziga xos tomonlari, muammolariga ham bog'liqdir. Masalan: boshlang'ich sinf o'quvchilari, asosan, ota-onasining ko'rsatmasi bilan harakat qilsa, o'smirlik davrida esa bola o'zini kattalardek his qila boshlaydi. Bir so'z bilan aytganda, o'smirlik davri-(11-13 yosh kichik o'smirlik, 14-15 yosh katta o'smirlik) bolalikdan kattalikka o'tish davri bo'lib, jismoniy rivojlanishning keskin tezlashishi va notekis kechishi bilan tavsiflanadi. O'smirlik davrida bolalar o'zlarini kattalardek his qila boshlaydilar, shu sababli ota-onasi, ustozlarining fikrlariga qarshi o'z fikrlari bilan qarshi chiqadilar. Yoshlarga bu davrda atrof-muhitning ta'siri, ulardagi psixologik o'zgarishlar bilan birgalikda ularda kechayotgan jismoniy holatning ham o'zgarishi katta ta'siri bordir. Bu davrda sevgi-muhabbat, atrof-dagi do'stlarning ko'payishi sababli ota-onaning, yaqinlarning fikrlarini eshitmaslik, ulardan uzoqlashish holatlari kuzatiladi.

O'quvchilarimizdagi muammolarga sabab mobil aloqa vositalardagi, internet tarmog'idagi axloqsiz va ma'naviyatsiz manbalar hamdir. Shu sababdan ham bugungi kunda farzandlarimizda balog'at davri ertaroq boshlanmoqda, desak adashmaymiz.

Muammoli o'quvchilar bilan ishlash metodikasi. Ta'lim-tarbiya jarayonidagi muammoli o'quvchilar bilan ishlash bo'yicha o'z tavsiyalarimizni berishga harakat qildik:

Muammoni aniqlang. O'quvchilarimizdagi har bir muammoning ildizi mavjud bo'lib, biz mana shu ildizni aniqlashimiz lozim. Bu oiladagi muammolar, o'quvchidagi ruhiy, jismoniy muammolar bo'lishi mumkin. O'quvchilarimizdagi muammolarning aksariyati oiladagi nosog'lom muhit, kelishmovchiliklar va otanonaning ajrashishlari natijasida bo'lishi mumkin. Bunday oiladagi bolalar doim atrofdagilardan o'zlarini olib qochishadi, oiladagi yaqinlarini uni eshitishmagani sabab hayotdan soviydilar, tengdoshlaridan ham uzoqlashadilar. Yoki aksincha bo'lishi ham mumkin, o'ta e'tibor talab bo'lib qolishlari mumkin. Mana shunday e'tibor talabliklari sabab o'ziga jamoa tuzadi va shu jamoaning lideriga aylanadi, bu jamoa orqali o'ziga kerakli bo'lgan mehr va e'tiborni topishga harakat qiladi.

Bular mening e'tiboringa muhtoj deb qarang. Muammoli o'quvchilarimiz mehr-e'tiborga muhtoj bo'ladi. Mana shu mehr-e'tibordan yiroqliklari sabab, o'zini jamiyatdan, o'rtoqlaridan yiroq his etadilar va o'z fikrini aytish, o'z istedodlarini namoyish qilishdan tortinadilar va o'z qobig'iga o'ralib qoladi. Bunday o'quvchilarga bor mehringizni, e'tiboringizni bering. O'quvchingizga ham do'st, sirdosh, ustoz kerak bo'lsa, ona bo'ling. O'quvchingizni jon qulog'ingiz bilan eshiting. U sizga bor dardini hasratini ayta olsun. Agar siz haqiqatda o'quvchingiz ko'ngliga yo'l topa olsangiz, ijobiy natijaga erisha olasiz. O'quvchingizdagi o'zgarishni ko'rib, hayratda qolasiz. Sizning ozgina mehr-e'tiboringiz orqali u butunlay boshqacha o'quvchiga aylanadi.

Niyat qiling. Mana shu muammoli o'quvchim eng yaxshi, eng zo'r o'quvchimga aylanadi deb niyat qiling.

Motivatsiya bering. O'quvchilaringizga motivatsiya bering. Har qanday insonni, o'quvchini kuchli va chiroyli motivatsiya uni o'zgartira oladi. Motivatsiya quruq balandparvoz gaplardan emas, balki chindanda insonni ruhlantira oladigan, uni yangi zafarlarga boshlaydigan bo'lishi kerak.

O'quvchini qobiliyatlari asosida tarbiyalash. Unutmangki, har qanday sho'x, to'polonchi o'quvchida ham bir yaxshi fazilat bo'ladi. Masalan, eng to'polonchi o'quvchingizda liderlik-jamoani boshqarish qobiliyati yuqori bo'lishi mumkin. Siz mana shu tomoniga urg'u bering. Uning liderlik qobiliyati orqali o'zgartirishingiz mumkin. O'quvchingiz bilan alohida suhbatlashing va har bir lider qanday sifatlarga ega bo'lishi lozimligini tushuntiring. Haqiqiy lider jamoasi

uchun o‘zi har tomonlama o‘rnak bo‘lishi lozim ekanligini ta’kidlang va mana shunday sifatlarni shakllantirishga harakat qiling. Bu usul orqali o‘quvchingiz o‘z-o‘zini korrektsiyalaydi, ya’ni o‘z ustida ishlaydi. O‘quvchingizda boshqa qobiliyatlar bo‘lishi mumkin. Masalan: u juda chiroyli rasm chiza olishi, narsalarni qoyil qilib yasay olishi mumkin. Siz o‘quvchingizning shu tomonlariga urg‘u bering va bu orqali uni to‘g‘ri yo‘lga boshlashga harakat qiling. Eng muhimi, shirin so‘zingiz orqali o‘quvchingiz mehrini qozonasiz va unga to‘g‘ri tushuncha berishga erishasiz.

Darsdan tashqari tadbirlar uyushtiring. O‘quvchilaringiz harakteri, qobiliyatidan kelib chiqib, ularga rollar, vazifalar, topshiriqlar taqsimlab bering. Ushbu tadbirlar orqali o‘quvchilaringizda omma oldida gapirish, o‘zgalarga o‘z fikrini bildirish kabi ko‘nikmalar shakllanadi. Albattaki, bu jarayonda alohida e’tiborga muhtoj o‘quvchilaringizni chetga qoldirib ketmang, balki ularning o‘z qobiliyatlarini namoyish qilishlariga imkon yaratib bering.

O‘quvchilaringiz fikr bildirishlariga imkon bering. Tortinchoq o‘quvchilarga ko‘proq she’r yodlatish, hikoyalarni og‘zaki bayon qilish topshiriqlarini berish, dars jarayonida bunday o‘quvchimizga o‘z fikrini bildirishga imkon berish, uning fikrlarini qo‘llab-quvvatlash, yana ko‘proq fikr bildirishiga motivatsiya berish lozim.

Muammoli o‘quvchi bilan ishlashda boladagi muammoning tub ildizini topishimiz, o‘quvchimizni muntazam ravishda kuzatishimiz lozimdir. Agar o‘qituvchi muammoning mohiyatiga, ildiziga etib bormas ekan bu o‘quvchidagi muammoga echim topa olmaydi. Shu o‘rinda tabiiy bir savol paydo bo‘lishi mumkin. Nega aynan muammoli o‘quvchi bilan yoki o‘quvchidagi muammo bilan o‘qituvchi shug‘ullanishi lozim? Ota-onasi-chi? Maktab psixologi-chi? O‘quvchilarimizda yuzaga kelgan muammolar bilan ishlash va bartaraf etish biz ustozlarning, avvalo, insonlik burchimiz bo‘lsa, keyin kasbiy burchimiz hamdir. Shuni aytish joizki, har bir insonning hayotida bolalik chog‘lari eng esda qolarli, inson hayotida katta ahamiyat kasb etuvchi, keying umrini ham belgilovchi davr hisoblanadi, shuning uchun farzandlarimiz, o‘quvchilarimizdagi katta-yu kichik muammolarni hal etishga, katta muammolarning oldini olishga harakat qilishimiz kerak. Sababi, bolalikdagi inqirozlar inson hayotida o‘chmas iz qoldiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Inagamova Mahliyo Rustam qizi, Jurayeva Sarvinoz Tirkash qizi “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish motivatsiyasiga doir ijtimoiy-psixologik metodikalar tahlili” “O‘zbek filologiyasining dolzarb masalalari va uni o‘qitish metodikasi masalalari” mavzusidagi II an’anavit ilmiy-amaliy xalqaro anjumani 13-dekabr 2023-yil.

2. Artikbayeva Z.A, Jurayeva S.T “Boshlang‘ich sinf matematika darslarida miqdorlarni o‘rgatishning xalqaro baholash tizimidan foydalanish” “Мировая наука” №5 (74) 2023.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA AXBOROT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI: XALQARO TAJRIBAGA ASOSLANGAN YONDASHUV

Norqobilova D.U.

*Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
2-kurs magistranti*

Tayanch so'zlar: axborot madaniyatini shakllantirish, axborotga kirish qobiliyati, axborotni baholash, axborotni qayta ishlash, axborotdan etik foydalanish.

Ключевые слова: формирование информационной культуры, умение получать информацию, оценка информации, обработка информации, этическое использование информации.

Key words: formation of information culture, ability to access information, information evaluation, information processing, ethical use of information.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida axborot madaniyatini shakllantirish metodikasi xalqaro tajriba asosida tahlil qilinadi. Axborot madaniyati tushunchasi, uning tarkibiy qismlari hamda pedagogik yondashuvlar (fanlararo integratsiya, raqamli adabiyot, o'yinli metodlar, raqamli xavfsizlik) chet el ta'lim tizimlari misolida ko'rib chiqiladi. Muallif Kanadaning fanlararo modeli, AQShning tanqidiy fikrlashga yo'naltirilgan adabiy yondashuvi, Finlyandiyaning o'yinli metodlari va Avstraliyaning raqamli etikaga oid dasturlarini tahlil qilib, ularni O'zbekiston ta'lim tizimiga moslashtirish bo'yicha amaliy takliflar beradi. Maqola o'qituvchining metodik roli va bolalarda axborotga nisbatan ongli, tanqidiy va axloqiy munosabatni shakllantirish zaruratini asoslaydi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется методика формирования информационной культуры учащихся начальной школы на основе зарубежного опыта. Понятие информационной культуры, её компоненты и педагогические подходы (междисциплинарная интеграция, цифровая литература, игровые методы, цифровая безопасность) рассматриваются на примере зарубежных образовательных систем. Автор анализирует канадскую междисциплинарную модель, американский литературный подход, ориентированный на критическое мышление, финские игровые методы и австралийские программы цифровой этики и даёт практические рекомендации по их адаптации к узбекской системе образования. В статье обосновывается методическая роль учителя и необходимость формирования у детей осознанного, критического и этического отношения к информации.

SUMMARY:

This article analyzes the methodology for forming information culture in primary school students based on international experience. The concept of information culture, its components and pedagogical approaches (interdisciplinary integration, digital literature, game methods, digital security) are considered on the example of foreign educational systems. The author analyzes the

Canadian interdisciplinary model, the US literary approach focused on critical thinking, Finnish game methods and Australian digital ethics programs and gives practical suggestions for adapting them to the Uzbek education system. The article substantiates the methodological role of the teacher and the need to form a conscious, critical and ethical attitude towards information in children.

Kirish. XXI asrda axborot oqimi mislsiz darajada tezlashdi. Bolalar ilk yoshdanoq raqamli muhitda yashay boshlaydilar. Shu sababli, axborot madaniyatini shakllantirish endilikda faqat katta yoshdagilarga emas, balki maktabgacha yoshdagi hamda boshlang'ich sinf o'quvchilariga ham taalluqli bo'lib qoldi. Axborot madaniyati — bu axborotni izlash, tanlash, tahlil qilish, baholash va undan axloqiy foydalanish ko'nikmalarini o'z ichiga oladigan jarayon hisoblanadi. Ushbu maqolada chet el tajribasi asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axborot madaniyatini shakllantirish metodikasi tahlil qilinadi.

Axborot madaniyati tushunchasi va uning tarkibiy qismlari. Chet el pedagogikasida (xususan, AQSh, Kanada, Finlyandiya va Avstraliya ta'lim tizimlarida) axborot madaniyati quyidagi tarkibiy qismlarga ajratiladi:

- **Axborotga kirish qobiliyati:** o'quvchi qidiruv tizimlaridan to'g'ri foydalanishni o'rganadi;
- **Axborotni baholash:** manbaning ishonchliligini aniqlaydi, ishonchsiz manbalardan voz kichadi yoki umuman foydalanmaydi;
- **Axborotni qayta ishlash:** o'quvchi o'z nuqtayi nazariga tayanib axborotni tahlil qiladi. O'ziga kerakli ma'lumotlarni saqlab qoladi;
- **Axborotdan etik foydalanish:** mualliflik huquqlariga rioya qiladi, shaxsiy ma'lumotlarini himoya qiladi va oshkor etmaslik yo'llarini biladi.

Bu komponentlar o'quvchilarning axborotga nisbatan ongli, tanqidiy, tahliliy va mas'uliyatli munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Metodik yondashuvlar: Xalqaro tajriba asosida

1. Fanlararo integratsiya (Kanada modeli). Kanadada axborot madaniyati alohida fan sifatida emas, balki barcha fanlarga integratsiyalashgan holda o'rgatiladi. Masalan, matematika darsida statistik ma'lumotlarni izlash, tahlil qilish va grafik ko'rinishda taqdim etish orqali axborot bilan ishlash ko'nikmalari shakllantiriladi. Bu yondashuv bolalarda axborotga nisbatan amaliy va kontekstual munosabatni rivojlantiradi.

2. Raqamli adabiyot orqali empatiya va tanqidiy fikrlash (AQSh tajribasi). Amerika boshlang'ich maktablarida raqamli adabiyotlar (multimadaniy hikoyalar, interaktiv kitoblar) orqali o'quvchilarda empatiya va tanqidiy fikrlash rivojlantiriladi. O'quvchilar turli madaniyatlar haqida axborot izlash, baholash va muhokama qilish orqali axborot madaniyatining ijtimoiy jihatlarini o'zlashtiradilar.

3. O‘yinli metodlar (Finlyandiya tajribasi). Finlyandiya ta’lim tizimida axborot madaniyati o‘yinlar orqali o‘rgatiladi. Masalan, “Axborot detektivi” o‘yini orqali o‘quvchilar noto‘g‘ri va to‘g‘ri axborotni ajratishni o‘rganadilar. Bu metod bolalarning motivatsiyasini oshiradi va axborotga nisbatan mas’uliyatli munosabatni shakllantiradi.

4. Raqamli xavfsizlik va axloqiy me’yorlar (Avstraliya modeli). Avstraliyada boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun maxsus “CyberSmart” dasturi ishlab chiqilgan bo‘lib, unda bolalar raqamli muhitda xavfsiz harakat qilish, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va axborotni etik baholashni o‘rganadilar. Bu metod axborot madaniyatining axloqiy va huquqiy jihatlarini erta bosqichda shakllantirishga xizmat qiladi.

O‘qituvchining roli va metodik ko‘rsatmalar

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida axborot madaniyatini shakllantirishda o‘qituvchi markaziy rolni egallaydi. U nafaqat bilim beruvchi, balki axborot bilan ishlashda yo‘lboshchi, motivator va axloqiy namuna sifatida faoliyat yuritadi. Chet el tajribasi shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchining metodik yondashuvi o‘quvchilarning axborotga nisbatan munosabatini belgilovchi asosiy omildir. Quyida o‘qituvchilar uchun tavsiya etiladigan metodik yondashuvlar keltirilgan:

1. Savol-javob asosida tahlil.

Bu metod tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. O‘qituvchi o‘quvchilarga axborot manbasi haqida quyidagi turdagi savollarni berishi mumkin:

- Bu axborot qayerdan olingan?
- Manba ishonchli deb hisoblanadimi? Nega?
- Axborotda qanday faktlar va fikrlar mavjud?
- Bu axborot kimga mo‘ljallangan?

Ushbu savollar orqali o‘quvchi axborotni faqat qabul qiluvchi emas, balki tahlil qiluvchi subyektga aylanadi.

2. Mini-loyihalar.

Mini-loyihalar o‘quvchilarning mustaqil izlanish, axborotni izlash, baholash va taqdim etish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Masalan:

- “Mening mahallamdagi ekologik muammolar” mavzusida axborot izlash va taqdimot tayyorlash;
- “Mashhur ixtirochilar” haqida ma’lumot to‘plash va sinfda taqdim etish;
- “Internetda xavfsizlik” mavzusida plakat yaratish.

Bu yondashuv o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantiradi va axborotga nisbatan mas’uliyatli munosabatni rivojlantiradi.

3. Axborot etikasi darslari.

Axborot madaniyatining ajralmas qismi - bu axloqiy me'yorlarga rioya qilish. O'qituvchi quyidagi mavzularni suhbat, rolli o'yinlar yoki muhokama shaklida o'rgatishi mumkin:

- Mualliflik huquqlari: “Internetdan olingan rasm yoki matnni ishlatishdan oldin nima qilish kerak?”
- Shaxsiy ma'lumotlar: “Qanday ma'lumotlarni internetda ulashish xavfli?”
- Onlayn odob-axloq: “Internetda qanday gaplar yozish mumkin emas?”

Bu darslar o'quvchilarda raqamli muhitda axloqiy va huquqiy mas'uliyatni shakllantiradi.

Mahalliy sharoitga moslashtirish takliflari.

O'zbekiston ta'lim tizimida axborot madaniyatini shakllantirish metodikasini joriy etishda xalqaro tajribani mahalliy sharoitga moslashtirish muhim ahamiyatga ega. Albatta, dunyo mamlakatlariga qaraganda O'zbekiston mentaliteti o'ziga xosdir. Mamlakatimizning asrlar davomida saqlanib kelayotgan urf-odatlar, an'analari turmush tarzimizning ajralmas qismi hisoblanadi. Quyidagi takliflar ushbu jarayonni tizimli va samarali tashkil etishga xizmat qiladi:

1. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun maxsus metodik qo'llanmalar ishlab chiqish. Axborot madaniyati bo'yicha o'qituvchilarning bilim va ko'nikmalarini oshirish uchun mahalliy kontekstga mos metodik qo'llanmalar zarur. Bu qo'llanmalarda dars ishlanmalari, interaktiv mashg'ulotlar, baholash mezonlari va raqamli xavfsizlik bo'yicha tavsiyalar jamlanishi lozim.

2. Axborot madaniyati elementlarini o'quv dasturlariga integratsiyalash. Axborot madaniyati alohida fan sifatida emas, balki mavjud fanlar — ona tili, tabiiy fanlar, matematika, texnologiya, informatika bilan integratsiyalashgan holda o'rgatilishi mumkin. Masalan, o'quvchilar matn tahlili jarayonida manba ishonchligini baholashni o'rganadilar, yoki informatika darsida axborot izlash va taqdim etish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

3. Raqamli adabiyotlar va o'yinli metodlarni mahalliy til va madaniyatga moslashtirish. Chet elda qo'llanilayotgan raqamli adabiyotlar va o'yinli metodlar o'zbek tiliga tarjima qilinib, mahalliy madaniyatga moslashtirilishi zarur. Masalan, “Axborot detektivi” o'yini o'zbek folkloriga asoslangan personajlar bilan boyitilishi mumkin. Bu bolalarda qiziqishni oshiradi va o'rganishni osonlashtiradi.

4. Ota-onalar bilan hamkorlikda raqamli xavfsizlik bo'yicha seminarlar tashkil etish. Axborot madaniyatini shakllantirishda oilaning roli katta. Maktablarda ota-onalar uchun raqamli xavfsizlik, bolalarning onlayn faoliyati,

shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha seminarlar va suhbatlar tashkil etishi zarur. Bu orqali bolalarning raqamli muhitdagi xatti-harakatlari nazorat ostida bo'ladi va xavfsizlik ta'minlanadi.

Xulosa. Boshlang'ich info'quvchilarida axborot madaniyatini shakllantirish - bu murakkab, ammo zaruriy jarayon. Chet el tajribasi shuni ko'rsatadiki, bu jarayonni fanlararo integratsiya, raqamli adabiyot, o'yinli metodlar va o'qituvchining faol ishtiroki orqali samarali tashkil etish mumkin. Mahalliy sharoitga moslashtirilgan holda bu metodlarni joriy etish orqali O'zbekiston ta'lim tizimi axborotga nisbatan ongli va mas'uliyatli avlodni tarbiyalashga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. American Association of School Librarians (AASL). Standards Framework for Learners. Chicago: ALA Editions, 2018. – Axborot savodxonligini shakllantirishda boshlang'ich bosqich metodikasi.
2. Livingstone, Sonia & Helsper, Ellen. (2007). Gradations in digital literacy among children. Journal of Media Literacy Education. – Bolalarda raqamli madaniyat va axborotga nisbatan ongli munosabat.
3. Kuhlthau, Carol C. (2004). Seeking Meaning: A Process Approach to Library and Information Services. Libraries Unlimited. – Axborot izlash va baholash jarayonlarining psixologik modeli.
4. Australian Government – eSafety Commissioner. CyberSmart Curriculum Resources for Primary Schools. – Raqamli xavfsizlik va axborot etikasi bo'yicha metodik qo'llanmalar.
5. Canadian School Library Association. Information Literacy in the Canadian Curriculum. – Fanlararo integratsiya orqali axborot madaniyatini o'rgatish tajribasi.
6. OECD (2021). 21st Century Skills and Competencies for Students. – Axborot madaniyati va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga oid xalqaro tavsiyalar.
7. Finland National Board of Education. Digital Competence in Basic Education. – O'yinli metodlar va raqamli ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha Finlyandiya tajribasi.
8. International Society for Technology in Education (ISTE). ISTE Standards for Students. – Axborot texnologiyalaridan mas'uliyatli foydalanish bo'yicha xalqaro standartlar.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH KITOBLARIDAGI ILMIY-OMMABOP MATNLAR VA ULARNI O'RGANISH USULLARI

Shomuratova S.Ch.

Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti magistranti

Tayanch so'zlar: boshlang'ich ta'lim, o'qish kitobi, ilmiy-ommabop matn, matn tahlili, o'qish savodxonligi, funksional savodxonlik, matn bilan ishlash metodikasi, ilmiy tafakkur, axborotni idrok etish, tushunish va talqin qilish, tanqidiy fikrlash.

Ключевые слова: начальное образование, книга для чтения, научно-популярный текст, анализ текста, грамотность чтения, функциональная грамотность, методика работы с текстом, научное мышление, восприятие, понимание и интерпретация информации, критическое мышление.

Key words: primary education, reading book, popular science text, text analysis, reading literacy, functional literacy, methodology of working with text, scientific thinking, perception, understanding and interpretation of information, critical thinking.

РЕЗЮМЕ:

Ilmiy-ommabop maqolalarni uzviy birlikda o'rganish o'quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy - adabiy hodisalarni, ular o'rtasidagi umumiylikni, har bir davrga ega xususiyatlarni anglab olishlarini ta'minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy - siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o'stiradi.

РЕЗЮМЕ:

Изучение научно-популярных статей в органическом единстве обеспечивает понимание учащимися историко-литературных явлений, описанных в каждой теме, общих черт между ними и особенностей каждого периода. Они готовят детей к чтению газет и журналов в будущем, помогают им усвоить общественно-политическую и естественнонаучную терминологию, развивают их логическое мышление и речь.

SUMMARY:

The integrated study of popular science articles ensures that students understand the historical and literary phenomena described in each topic, the commonalities between them, and the characteristics of each period. They prepare children for reading newspapers and magazines in the future, help them master socio-political and natural science terms, and develop their logical thinking and speech.

Kirish. Ma'lumki, boshlang'ich sinf yoshidagi bola uchun o'yin faoliyatidan birdaniga aqliy faoliyat jarayoniga kirishi birmuncha qiyinchiliklarni

vujudga keltiradi. Bilim egallash ishtiyohida bo'lgan va moddiy olamning turli qirralariga qiziquvchan bu yoshdagi bolalarda bilimlarni o'zlashtirish jarayonida, albatta, toliqish holati ro'y berishi muqarrar. Ana shunday vaziyatni nazarda tutgan holda, maktabda madaniy ko'nikmalarni shakllantiruvchi sharoitlar yaratish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun maktabda qishki bog', suv havzasi va dam olish xonalari tashkil etish lozim. Bu esa kichik maktab yoshidagi bolaning ona tabiatga ijobiy munosabatini shakllantirib, har bir faslning o'ziga xos ko'rkini anglash va tabiat in'omlarini idrok eta olishiga undaydi[1]. Shuningdek, maktabda dam olish xonalarining ham tashkil etilishi aqliy toliqish ro'y berayotgan o'quvchida ruhiy yengillanish imkonini beradigan qulay sharoit hisoblanadi. Maktabda o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida hamkorlik muhitining ta'minlanishi bilimlarni o'zlashtirish jarayonini bir qadar yengillashtiradi. Ya'ni, bunda o'qituvchi har bir o'quvchini yaqindan, yakka tarzda o'rganish imkoniga ega bo'lib, uning shaxsidagi individual xususiyatlarini aniqlash orqali yondashish yo'llarini belgilaydi. O'qituvchi o'quvchilar bilan doimiy suhbatda, hamkorlikda bo'lishi natijasida, ular bilan sirlashish, til topishish hamda qiziqish va qobiliyatlarini aniqlab yo'naltirish imkoniyatiga ham ega bo'ladilar. Bu esa, o'z navbatida ta'lim-tarbiya jarayonida o'zlashtirish darajasining yaxshilanishi uchun muhimdir. hozirgi kunda o'quvchilarga zamonaviy bilimlarni berish uchun o'qituvchining o'zi bilimdon, boy pedagogik tajribaga ega bo'lishi lozimdir[2].

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ilmiy-ommabop matn va maqolalar ifodasi har bir sinfda o'ziga xos talqinga ega. Masalan, mustaqillik mavzusi 1-2-sinf O'qish kitobida kichik hajmdagi she'rlarda, ixcham matnlarda bayon etilsa, 4-sinfda esa bu publitsistik maqolalar tarzida beriladi. Safar Barnoyevning "Mangulikka tatigulik kun" maqolasi shu jihatdan e'tirofqa loyiq. Maqola chinakam mushohadalarga boy bo'lib, tarixiy dalillar asosida yozilgan. Kichik sinflardan farqli ravishda, mavzu haqida jiddiy, ilmiy ma'lumotlar berilgan. Unda ko'chma ma'noli, obrazli, kinoyali so'zlar qo'llanib, o'quvchini tafakkurlashga undash yetakchilik qiladi[3]:

"1991- yil 31-avgust O'zbekistonimiz uchun asrga tatigulik kun bo'ldi. Shu kundan boshlab O'zbekiston zaminida mardona "Mustaqillik" so'zi tilimizga ko'chdi, ongimiz, tilimizdagi qulf sharaqlab ochilib ketdi." Ta'kidlab ko'rsatilgan so'zlar ko'chma ma'noda qo'llangani ko'rinish turibdi. Badiiy so'z ustida ishlash orqali bu jumlar mohiyati teran anglatilsagina maqolaning muhim ahamiyati teran anglashiladi[4]. Ya'ni, tafakkurimiz fikrlashdan, tilimiz gapirishdan mahrum etilgan sho'roviy mafkura haqida so'z borayotgani, mustaqillik avvalo eng katta baxt– erkinlikni qaytarib bergani ayon bo'ladi.

Buning dalili sifatida esa O'zbekistonda Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan ezgu ishlar, ozod va obod Vatanimizning tamoman, yangidan bunyod etilayotganini ta'kidlash kifoya. Maqolada qadim ajdodlarimiz, ulug' mutafakkirlarni tanish, yurtimizning keng dunyoga qaytadan tanitayotgan madaniyati va iqtisodiy taraqqiyyoti kabi mulohazalar shu ma'noda, diqqatga sazovor[5].

Boshlang'ich sinf O'qish kitoblarida Mustaqillik mavzusi ilmiy-ommabop maqolalarda talqin etilayotganida mantiq bor. O'quvchilar boshlang'ich sinflardayoq "Vatanimiz mustaqilligi bayramini nima uchun nishonlaymiz?", "O'zbekistonning gerbi va bayrog'ida nimalar tasvirlangan?", "Mustaqillik o'zbek xalqiga qanday erkinliklar berdi?", tarzidagi savollarga ana shunday maqolalar tahlili orqaligina mushohada yuritish ko'nikmasi shakllana boradi[6,7].

Muhokama. Boshlang'ich sinf o'qish va sinfdan tashqari, o'qish darslarida badiiy asar namunalari keng o'rganiladi. Adabiyot bo'stonining kurtaklari bilan endi tanisha boshlagan jazzi o'quvchilar o'z darsliklarida berilgan matnlar mazmunini tushunmasa, undan o'zgacha shuur, zavq olmasa, ularning kitob o'qishdan zerikib qolishi tayin. O'quvchilarni birinchi sinfidanoq badiiy asar o'qishga qiziqishlarini oshirish, ularni adabiyotga oshno qilib o'stirish zarur ahamiyatga ega. Ta'kidlash joiz, boshlang'ich sinf o'qish darsliklarning yangi avlodi adabiy va ilmiy-ommabop matnlarlarning mazmuni, mavzu-mundarijasiga ko'ra mukammallashdi. Shu ma'noda, 1-sinf o'qish kitobida ham rang-barang mavzudagi ilmiy-ommabop matnlarni kuzatish mumkin. O'quvchilar har bir matnni o'qigandan so'ng uning mazmuni haqida tasavvurga ega bo'lishlari lozim. Shuningdek, matnda tilga olingan qahramonlarining xatti- harakati, tasviri ularni qiziqtiradi hamda tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun bunday matnlarga nisbatan obraz tushunchasini qo'llash mavhumlik uyg'otadi. Shuning uchun obraz so'zi o'rniga qatnashuvchi, ishtirokchi so'zlarini qo'llash maqsadga muvofiq.

Xulosa. Ilmiy-ommabop maqolalarni o'rganishda pedagogik texnologiyaning barcha interfaol usullaridan keng foydalanish mumkin. Faqat bunda ijtimoiy real voqelik, ijtimoiy hayotdagi hozirjavoblik hissi ustunligiga ko'ra, ma'lumotlarni yangilab, to'ldirib borish maqsadga muvofiq. Aytaylik, darslik 2010-yilda chop etilgan bo'lsa, o'tgan uch yil davomida Rustamjon Qosimjonov yangi g'alabalarni qo'lga kiritgan bo'lishi mumkin, yoxud, bunday mavzularni o'tishdan ilgari, kerakli ma'lumotlarni gazeta-jurnallardan izlash, ulardan eng muhimlarini ajratib ola bilish lozim. Bu jihat o'quvchilarda ham ko'nikmaga aylana borsagina maqsadga erishish mumkin. Boshlang'ich

сinf o‘quvchilari o‘zlari uchun nashr etilayotgan gazeta-jurnallarini muntazam o‘qib borsagina, yuqoridagi kabi maqolalarni o‘rganayotganda o‘quvchilar mushohadasi ustunlik qiladi. Alal-oqibat teran mulohaza yuritishga ko‘nikma shakllangach, o‘quvchilarda ijodkorlik orta boradi. Zotan, o‘qituvchining innovatsion faoliyatida ham o‘quvchilarda ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish yetakchi vazifa qilib belgilangani bejiz emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Galperin P. Y. Bolaning intellektual rivojlanishini o‘rganishga. // Psixologiya savollari, 1969, №1.
2. Lisova G.G., Ashtrafziyanov A.I., Nikiforova T.A., Prilezhayeva L.G., Saliyev N.N. Uslubiy maqolalar to‘plami "Integratsiya rivojlanuvchi ta’lim uchun ". ANO SOSH "Premier". 2014 yil
3. Abdullayeva B.S. Akademik litsey o‘quvchilarining matematik tafakkurlarini rivojlantirish (umumlashtiruvchi darslar misolida): Dis....ped.fan.nom.– Toshkent: TDPU, 2002. – 146b.
4. Toshpulatova SH.O. O‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. Ped. fan. ... (PhD) diss. avtoref. – Samarqand. 2019. 14-20 b.
5. Yusupova SH.M. Ona tilini integral o‘qitish sharoitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mantiqiy fikrlashini rivojlantirish: Dis. ... ped. fan. dok. – X., 2010. – 17 b.
6. Toshpulatova D.K. "The role of mental arithmetic in improving mathematical literacy in primary school". International Scientific Journal Theoretical & Applied Science Published 18.12.2019.
7. Toshpulatova D.K. "The role of mental arifmetics and thinking skills in mathematics lessons of primary schools". International Engineering Journal For Research & Development – 2020

МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ ИНФОРМАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ УЧАЩИХСЯ

Байназаров Т.А.

*преподаватель Нукусского государственного
педагогического института*

Tayanch so'zlar: sinov, dizayn, innovatsiya, kommunikatsiya, kompetensiya, kontent, interaktiv.

Ключевые слова: апробации, проектированию, инновация, коммуникация, компетенция, контент, интерактив.

Key words: approbation, design, innovation, communication, competence, content, interactive.

РЕЗЮМЕ:

Uslubiy tizim talabalarning IEE ni loyihalashga tayyorligini rivojlantirishga asoslangan, jumladan, motivatsion-qiymatli, kognitiv va faoliyatga asoslangan komponentlar. Tizimni joriy etish IEE pedagogik dizayni bo'yicha nazariy bilimlarni, AKTdan foydalanish bo'yicha amaliy ko'nikmalarni va ta'lim resurslarini loyihalash qobiliyatini birlashtirishni o'z ichiga oladi.

РЕЗЮМЕ:

В основе методической системы лежит формирование у студентов готовности к проектированию ИОС, включающее мотивационно-ценностный, когнитивный и деятельности компоненты. Реализация системы предполагает интеграцию теоретических знаний о педагогическом дизайне ИОС, практических навыков использования ИКТ и умений проектировать образовательные ресурсы.

SUMMARY:

The methodological system is based on developing students' readiness to design IEEs, including motivational-value, cognitive, and activity-based components. Implementation of the system involves integrating theoretical knowledge of IEE pedagogical design, practical skills in ICT use, and the ability to design educational resources.

В современном мире, где информационные технологии стремительно развиваются, важность подготовки будущих учителей начальных классов к проектированию информационной образовательной среды становится все более актуальной.

Создание методической системы подготовки будущих учителей начальных классов к проектированию информационно-образовательной среды

учащихся включает необходимые компоненты - цели, задачи, содержание, методы, формы, инструменты, ожидаемые результаты и т.д.

Эффективность создания методической системы означает взаимосвязанную систему действий и мер, основанную на конкретных условиях учебно-воспитательной работы. Такая система направлена на всестороннее повышение квалификации и профессионального мастерства каждого учителя и воспитателя (включая управление мерами по самостоятельному повышению профессиональных знаний будущих учителей, самообразованию и совершенствованию), поддерживает развитие и расширение образовательных возможностей педагогического коллектива, совершенствование учебно-воспитательной работы и доведение конкретного учащегося до уровня образования, воспитания и развития.

В работе В.В. Краевского указано: "методическая система обучения - это целостная модель педагогической деятельности." Кроме того, В.В. Краевский определяет: "компоненты методической системы включают цели обучения и ожидаемые результаты; содержание обучения; методическое обеспечение, включая методы обучения, организационные формы и средства" [1, с. 46].

В.Г. Крысько в своих исследованиях определяет: "методическая система - это упорядоченный набор взаимосвязанных методов, форм и инструментов планирования и проведения учебного процесса, контроля, анализа и коррекции, направленных на повышение эффективности обучения учащихся" [2]. По мнению автора, четко признается, что формируемая методическая система обеспечит повышение эффективности обучения.

Возникла необходимость проанализировать компоненты методической системы. Структура методической системы рассматривается как существенное соотношение между ее элементами, то есть компонентами. Здесь значащее отношение может быть многофункциональным. Например, однородность или единообразие компонентов в структуре методологической системы обеспечивает их "горизонтальные" связи, в то время как "вертикальные" связи определяют уровни системы и их иерархию. Мы дадим отдельный анализ компонентов, встречающихся в методической системе подготовки будущих учителей начальных классов к проектированию информационно-образовательной среды учащихся.

Организация методической работы - управление учебно-воспитательной работой через информационную среду, воспитание будущих учителей в высоком методическом культурном духе и творческое освоение рациональных, эффективных методов в учебной практике - важное направление

для установления требований к качеству и результатам своей работы. Это активизирует познавательную и мыслительную деятельность учащихся начальных классов посредством информационно-образовательных проектов, формируя глубокие, прочные знания, умения и навыки.

Одним из компонентов в методической системе являются формы обучения подготовки будущих учителей начальных классов к проектированию информационной образовательной среды учащихся, которые представляют собой тесно взаимосвязанные учебные/учебные действия обучающихся субъектов, ограниченные определенным временем и пространством [3].

С помощью проектирования можно сформировать готовность студентов к разработке методических пособий, которые они будут использовать при реализации инновационных технологий в своей будущей педагогической деятельности. Ученые, изучавшие особенности проектирования, делят проектирование на две части:

- первое, рассматривает проектирование как процесс;
- второй рассматривает проектирование как достигнутый продукт процесса [4].

В основном, системная теория составляет общую научную основу проектирования ОАБО. В.П. Беспалько определяет педагогическую систему следующим образом: "Под педагогической системой мы понимаем определенный набор взаимосвязанных подходов, методов и процессов, необходимых для целенаправленного педагогического воздействия, организованного для формирования личности, склонной к развитию" [5, с. 62].

Осваивая проектирование информационной образовательной среды, студенты развивают способность выполнять свои педагогические обязанности после получения диплома на высоком творческом уровне. Благодаря такому уровню педагогической деятельности, они предоставляют качественное образование в начальной школе, тем самым формируя систему компетенций, достойных будущих граждан. В ходе решения этой задачи, имеющей стратегическое значение для нашей страны, становится очевидной необходимость представления профессионально-личностной модели студентов как будущих учителей начальных классов, проектирующих информационно-образовательную среду, которые мотивированы, творчески мыслят и могут находить нестандартные решения, могут видеть и применять эффективные пути своего профессионального пути и ориентированы на непрерывное образование на протяжении всей жизни.

Обучение будущих учителей начальных классов проектированию информационной образовательной среды показывает, что они должны сформироваться как главная фигура в проектировании и реализации проектов. Обучение проектированию - это дидактическая сила, которая пробуждает естественный интерес учителя к научно-исследовательской работе и дает импульс к становлению профессиональным мастерами, которые постоянно включают и развивают новые педагогические технологии, информационные ресурсы и виды ИКТ в свой собственный педагогический проект ИОС, качественно реализуя образовательный контент, выделенный для начальной школы [6].

Педагогический потенциал подготовки будущих учителей начальных классов к проектированию информационной образовательной среды учащихся распознается по следующим выявленным признакам. Прежде всего, у будущих учителей начальных классов будет возможность индивидуализировать учебный процесс. Кроме того, создавая сотрудничество в студенческих группах, расширяются возможности для совместной коллективной исследовательской работы. Кроме того, это позволяет студентам чувствовать себя будущими учителями начальных классов и самостоятельно находить теоретические и дидактические, методические и другие материалы, необходимые для их будущей профессии, и развивать навыки непрерывного самостоятельного обучения в будущем.

Будущие учителя начальных классов постоянно уделяют внимание психологическому и педагогическому обеспечению образовательного процесса студентов при проектировании информационной образовательной среды учащихся. Известно, что не все студенты могут быть на одном уровне в освоении профессии будущего учителя начальной школы, поэтому ИОС также придерживается разумного подхода в этом вопросе, обращая внимание на различные уровни образовательных результатов студентов. Все эти вопросы указывают на то, что исследование и предлагаемое проектирование определены с точки зрения системы.

Рисунок 1 - Ключевые аспекты информационной подготовки студентов

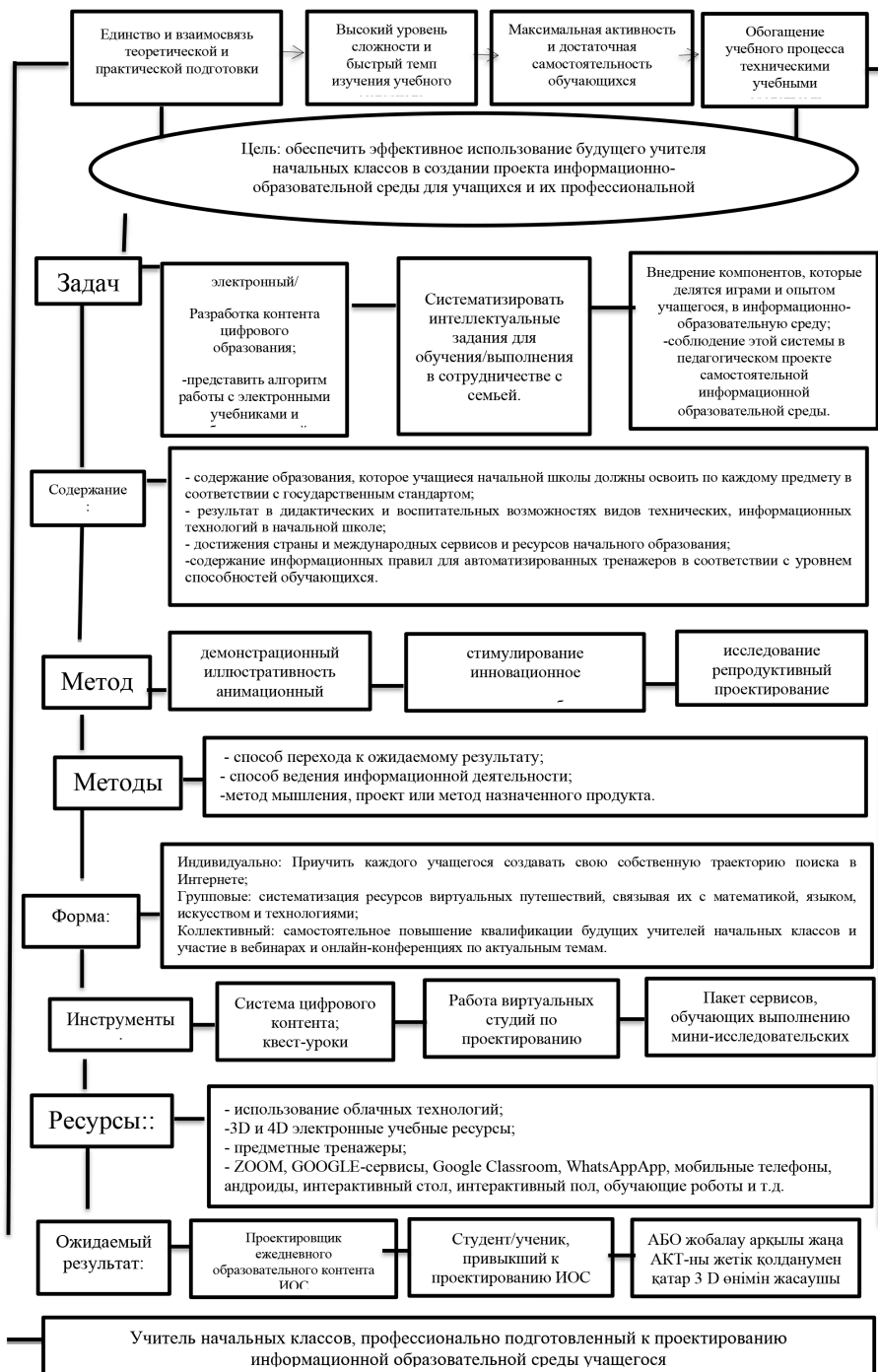

Рисунок 2 - Методическая система подготовки будущего учителя начальных классов к проектированию ИОС учащегося.

Методическая система подготовки будущих учителей начальных классов к проектированию информационной образовательной среды учащихся определяет несколько важных и решающих аспектов информационной подготовки студентов. Отметим их:

- Прежде всего, это инновационное решение. Это проектирование признается технологией повышения квалификации будущего учителя начальной школы в направлении создания информационной образовательной среды;

- во-вторых, посредством этого проектирования будут созданы коммуникационные каналы, которые помогут будущим и действующим учителям начальных классов создать информационно-образовательную среду. В частности, признаются теоретические подходы и систематизируются информационно-образовательные ресурсы;

- в-третьих, как решающий вопрос, уточняется внутренняя структура информационно-образовательной среды и сроки ее использования и ожидаемые результаты.

- в-четвертых, будут стандартизированы оптимальные методы проектирования информационной образовательной среды.

Поэтому в содержание специального курса, который ставит перед будущими учителями начальных классов задачу формирования следующих важных навыков в освоении закономерностей и требований проектирования информационной образовательной среды, предлагаются следующие вопросы в качестве тем. Вопросы, рассматриваемые на курсе:

Основываясь на определении В.С. Безруковой о проектировании, мы называем проектирование информационно-образовательной среды будущего учителя начальных классов "предварительной подготовкой будущих учебных действий учащихся и педагогов" [7, с. 63].

Концепция проектирования информационной образовательной среды будущего учителя начальных классов - это "документ в наличии," обладающий многомерной научной и методико-нормативной силой. В методической системе педагогические, общеметодологические, социально-педагогические и психологические, психодидактические теоретические основы исследования, в сочетании с прямыми эмпирическими описаниями и результатами педагогических экспериментов, предлагают новый способ поднять образовательный процесс в начальной школе на качественный уровень.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Краевский В.В. Методология педагогического исследования: пособие для педагога-исследователя. – Самара: СамГПИ, 1994.– 165 с.
2. Крысько В.Г. Введение в социальную психологию: учебное пособие. - М.: Изд-во МНЭПУ, 2000. - 195 с.
3. Алдешев С.Е. Колледжде компьютерлік оқыту бағдарламаларын қолдану жағдайында ақпараттық-логикалық модельдеудің әдістемесі (физиканы оқыту мысалында): пед. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2010. – 24 б.
4. Николаева Л.Ю. Философия образования. – М.: Мир Науки, 2014.–Ч.1.- 92 с.
5. Беспалько В.П. Программированное обучение. Дидактические основы. – М.: Высшая школа, 1970. - 300 с.
6. Халықова К.З. Информатиканы оқыту әдістемесі. - Алматы: Білім баспасы, 2015. – 93 б.
7. Бектұрғанова Р.Ч. Кетебаева К.К. Из опыта работы Костанайского колледжа Зерек по подготовке будущих учителей к исследовательской деятельности на основе ИКТ // Материалы I-ой Международной научно-практической конференции «Султангазинские чтения». – Костанай: Костанайский государственный педагогический университет им. О.Султангазина, 2019. – С. 40-43.

THE ROLE OF PARENTS IN THE SCHOOL READINESS OF THEIR CHILDREN

Yulchiyeva D.Kh.

*Associate Professor of the Department of
Social and Humanitarian Sciences,
University of Business and Science
Doctor of Philosophy (PhD)
in Pedagogical Sciences*

Tayanch soʻzlar: maktabga tayyorgarlik, oʻtish davri, ota-onalarning ishtiroki, kognitiv koʻnikma, ijtimoiy-emotsional koʻnikma, akademik muvaffaqiyat.

Ключевые слова: готовность к школе, переход, родительское участие, когнитивные навыки, социально-эмоциональные навыки, академическая успеваемость.

Key words: school readiness, transition, parental involvement, cognitive skill, social-emotional skill, academic success.

РЕЗЮМЕ:

Boshlangʻich maktabga borish erta bolalik davridagi muhim oʻtish davri boʻlib, bu davrda maktabga tayyorgarlik bolalarning akademik va ijtimoiy yoʻnalishlarida hal qiluvchi rol oʻynaydi. Ushbu maqolada maktabga tayyorgarlikka hissa qoʻshadigan va uydan yoki bolalar bogʻchasidan boshlangʻich taʼlimga muammosiz oʻtishni osonlashtiradigan ota-onalarning ishtiroki oʻrganiladi. Tizimli adabiyotlar sharhiga asoslanib, maqola ota-onalarning bolalarning erta oʻqishi, kundalik ishlari va boshlangʻich maktabga jalb qilinishini qoʻllab-quvvatlash usullari boʻyicha mavjud tadqiqotlarga tayanadi. Natijalar shuni koʻrsatadiki, ota-onalarning ishtiroki bolalarning boshlangʻich maktabga tayyorgarligini sezilarli darajada yaxshilaydi, bu esa oʻquv natijalarini yaxshilaydi, kuchli ijtimoiy koʻnikmalarga va uzoq muddatli muvaffaqiyatli taʼlim natijalariga olib keladi.

РЕЗЮМЕ:

Начало обучения в начальной школе представляет собой критически важный переходный период в раннем детстве, в течение которого готовность к школе играет решающую роль в академическом и социальном развитии детей. В данной статье рассматривается родительское участие, которое способствует готовности к школе и облегчает плавный переход от дома или детского сада к начальному образованию. Опираясь на систематический обзор литературы, статья опирается на современные исследования о том, как родители поддерживают раннее обучение детей, их распорядок дня и начальное участие в школьной жизни. Результаты показывают, что родительское участие значительно улучшает подготовку детей к начальной школе, что приводит к повышению их успеваемости, развитию более крепких социальных навыков и более успешным долгосрочным образовательным результатам.

SUMMARY:

Starting primary school represents a critical transition in early childhood, during which school readiness plays a decisive role in children's academic and social trajectories. In this article, parental involvement which contributes to school readiness and facilitates a smooth shift from home or kindergarten to primary education is examined. Drawing on a systematic literature review, the article relies on current research on the ways parents support children's early learning, daily routines, and initial school engagement. The results indicate that parental involvement significantly enhances children's preparation for primary school, leading to improved academic performance, stronger social skills, and more successful long-term educational outcomes.

Introduction. Entering primary school is a crucial moment in the lives of young children. During this time, early academic and social-emotional skills form a foundation for children's later development. The term "school readiness" refers to these individual skills that children possess when they enter school. Children who are well-prepared for school often have a smooth transition from home or preschool to primary school, can adjust well to the learning process of primary school, and have a greater chance of academic and social success in the future. The part of a child's microenvironment, plays a key role in preparing young children for school. Research has shown that parental involvement is a significant factor influencing school readiness, meaning parents' efforts to support their children's learning and school attendance. A distinction is made between parental involvement at home, such as parent-child interactions aimed at improving the child's learning, language, and social-emotional skills, and parental involvement at school, such as supporting and attending activities or parent-teacher conferences.

Teachers indicate that more than half of the children they have in their classrooms are not well prepared for the transition to primary school and are not yet fully "school-ready". The knowledge that parents appear to influence child outcomes, including the level of school readiness, provides the impetus for this research.

Literature view. Over the past ten years, research on school preparation has grown dramatically, with academics focussing more on the relational and ecological elements that influence children's transition to formal education. This approach views parental involvement as a multifaceted construct that includes participation in everyday learning routines, emotional support, cognitive stimulation, and interaction with educational institutions.

Recent literature demonstrated that home-based parental involvement as a critical predictor of early academic and socio-emotional skills. Boyle and Benner examine that home learning environments – characterized by shared reading, language-rich interactions, and structured routines – strongly influence children's early literacy, numeracy, and self-regulation. Similarly, Puccioni reports that

parents who frequently engage in educational activities and communicate regularly with teachers tend to have children who enter primary school with stronger foundational skills and greater engagement in classroom tasks. These findings align with Lau and Power who argue that parental expectations and attitudes toward education shape children's motivation and emotional readiness even before school entry.

A second strand of research explores school-based parental involvement, including participation in parent-teacher meetings, volunteering, and collaboration with teachers. While home-based involvement appears most influential for early literacy and socio-emotional development, school-based involvement contributes to children's sense of belonging and adjustment to new classroom norms. Teachers frequently note, however, that parental engagement at school varies widely due to socio-economic, cultural, and linguistic factors, which may partially explain why many children are perceived as insufficiently prepared for the transition to primary school.

Scholars also emphasize the quality rather than the mere quantity of parental involvement. Liu and Li stress that responsive, warm, and developmentally appropriate interactions foster children's autonomy and emotional security, both of which are essential components of school readiness. High-quality involvement includes balanced guidance, consistent routines, and positive reinforcement rather than pressure-driven or overly controlling behaviors. Also, Polat and Bayındır's findings show that parental emotional support predicts children's adaptability and early peer relationships, both crucial for success in the first year of school.

From Russian contributors, Lev S. Vygotskiy provides foundational theories which are considered to be a basis for many Russian studies on school readiness. He found out the Zone of Proximal development (ZDP) and pointed out the importance of social interaction and adult mediation. He, also, proves that parent-child interaction is a core to learning readiness for schools. Furthermore, while Daniil B. Elkonin analysed the role of play in child development, emphasizing primary school readiness linked to emotional-volitional maturity and parent's involvement in play-based learning, Alexander L. Venger contributed diagnostic models for school readiness, assessment of cognitive functions and development of pre-school psychological readiness scales.

Uzbek researchers also examined the contribution of parents in children's preparation for early school years. For example, Z. Sarvinov wrote about how parent expectations and parenting style affect children's personality traits even before entering schooling.

Methods. In this research, quantitative and comparative methods are used to examine the related information on school readiness, parental involvement, early

childhood development and transition to primary school. This research is based on academic journal articles, dissertations and recent book chapters, ensuring that the review reflects contemporary research in early childhood education and family studies.

Results. School readiness has been described in terms of how well young children are prepared for formal education and has often been seen as synonymous with cognitive skills. The definitions in this perspective on school readiness to encompass different domains of child development; physical and motor, as well as social-emotional and cognitive. In this article, school readiness is defined as “a broad range of behaviors and skills that enable children to participate in school and learn effectively” and authors often describe school readiness as a multifaceted concept encompassing physical, intellectual, and social skills and behaviors. Xia et al. describe school readiness as indeed relating to cognitive, physical and social-emotional capacities, but language development and learning orientation (ATL) are also explicitly mentioned as developmental domains that fit within the definition of school readiness. Others view school readiness as an outcome of a child’s early years, by which they mean the skills and competencies that children need to learn well and be successful in primary school. It is often emphasized that it concerns skills that are necessary for a child to function successfully at school, both academically and socially.

An extended definition of school readiness that includes many of the aspects already described is given by Vorster and Roux. “School readiness” refers to the physical, cognitive, emotional and social skills of children that enable them to adapt to the formal education system. More specifically, school readiness encompasses sensory, perceptual, and motor skills; cognitive skills including reasoning, language, and imagination; and social and emotional skills such as emotional regulation, empathy, and positive interpersonal interactions with teachers and peers. The same article also describes a counterargument, namely that the term school readiness may not be appropriate because it implies that children can be divided into two groups, one group of children who are school ready and one group of children who are not. The authors suggest the term “readiness to learn.” This offers a broader perspective in which a child is either not school ready or not, but which argues that children are always ready to learn. However, the child’s environment plays a crucial role in whether this readiness to learn is actually realized.

The transition to primary school is often a key developmental period in which young children’s performance and behaviors can impact their later life trajectories. The transition to primary school is the moment when children begin the journey of education. Along this journey, children encounter a variety of challenges,

both socially, emotionally, and cognitively. The skills that children have to deal with these challenges are encompassed under the overarching concept of ‘school readiness’ and are closely related to their later academic performance and social-emotional well-being. Liu and Li also confirm that children who are well prepared for school, and thus have a high level of school readiness, usually have a smooth transition to primary school, can easily adjust to the learning process in primary school, and indeed have a greater chance of success later in life.

Authors often believe that parents play a crucial role in the school readiness of their child(ren). It is also pointed out that parental involvement is a strong predictor of young children's learning and development. Parental involvement is linked to more positive outcomes for the child. Another scientist, Baker describes that parental involvement at an early age, such as reading books together, has a major impact on children's preparation for primary school and their academic performance.

Parental involvement in school readiness has been defined as “the specific practices or techniques that parents use to support their children’s development and education” and “the proactive involvement of parents in various activities and behaviors aimed at promoting their child(ren)’s development”. Within the studies found, different levels can be distinguished at which parents seem to influence their child(ren)’s school readiness.

Parental academic socialization refers to parents’ behaviors, expectations, and beliefs aimed at influencing their child(ren)’s school-related outcomes. A review of various studies shows that parental involvement can positively influence children's school readiness, specifically their academic achievement. Reading to children, telling and creating stories contribute to children’s literacy. One of the most important forms of parental involvement concerns literacy-related activities that positively contribute to children’s early learning. “Storytelling, singing songs, and reading books are associated with stronger literacy skills and children’s reading achievement”. Young children who are involved by their parents in math-related activities, such as counting or recognizing shapes, often develop higher levels of early math skills; when parents emphasize the importance of general knowledge and math skills, their children tend to a greater understanding of letters, numbers, and colors. Vocabulary, phonemic awareness (the understanding that words are made up of different sounds), and problem-solving are also skills that parents can influence.

Finally, parents’ beliefs and expectations about their child(ren)’s school readiness are said to be positively associated with children’s academic performance. Puccioni et al.’s article describes the BEAR model of parental involvement, in which “parents’ beliefs and expectations influence their children’s outcomes

both indirectly through their involvement in parent-child learning activities and directly through the positive effects of transmitting healthy beliefs.” This aligns with a well-known psychological concept, the Pygmalion effect, a phenomenon that describes how having positive expectations actually predicts more positive outcomes.

It is concluded that there are also indications that parental involvement is not associated with children's later academic success. For example, they describe that when parents place a strong emphasis on academic achievement, this can lead to excessive control over their child(ren). This control can hinder the development of positive and supportive parent-child interactions, while such interactions are essential for school readiness. Moreover, a high degree of control over their child(ren)’s (low) academic performance can contribute to negative self-esteem in the child. There is overlap with what psychologists describe as the Golem effect, in which children meet low or more negative expectations.

Discussions. The literature found a general answer to this question ‘what is school readiness?’ While some authors emphasize the cognitive skills that while children possess the skills they need at the start of primary school, other authors broaden the concept of school readiness to include social-emotional skills. The majority emphasize that school readiness refers to children’s skills in various domains that they possess at the time they begin primary school.

In terms of the readiness for the school, various research results from different articles are described in the results section. It seems reasonable to state that a sufficient level of school readiness is of great importance. School readiness helps children make the transition to primary school and also appears to be a predictor of future academic and social-emotional success. An insufficient level of school readiness can give rise to problems in the academic domain (such as lower than average academic results later in life or a delay in learning performance), in the cognitive domain (such as reading and arithmetic problems) and in the social-emotional domain (such as problems with emotion regulation, antisocial behavior and problems with self-regulation, for example concentrating, sitting still or paying attention).

The information given in found literature proves the importance of parent-child interaction to improve readiness for schooling. Various ways in which parents can influence their children are described. For example, reading aloud, singing songs, practicing counting together, and recognizing shapes are all practical examples of parental involvement that appear to have a significant impact on young children’s literacy and numeracy skills. By parenting responsibly that is, being involved and responding to the child’s needs, children’s social-emotional skills, which are necessary for starting school, can be influenced.

Conclusion. School readiness is a complex concept that includes cognitive, social-emotional, physical, and language skills essential for a smooth transition to primary school. Parental involvement, both at home and at school, plays a crucial role in developing these skills and supporting children's early learning. Quality interactions characterized by warmth and responsiveness are especially important for fostering children's motivation and emotional security. Insights from Russian and Uzbek scholars highlight the significance of social interaction, play, and parenting styles in preparing children for school. Balanced and positive parental engagement can greatly improve children's readiness and long-term academic and social success.

LITERATURE:

1. Boyle A.E., & Benner, A.D. Understanding Parental Educational Involvement: The Roles of Parental General and Child-Specific School Readiness Beliefs. *Merrill-Palmer Quarterly*, 66(2). 2020. p.199
2. Liu Q., & Li, X. Chinese parental involvement, parenting self-efficacy, and children's school readiness: analysis using the actor-partner interdependence mediation model. *Current Psychology*, 43(6). 2023. p.525–526
3. Lau E. Y.H., & Power, T.G. Parental involvement during the transition to primary school: Examining bidirectional relations with school adjustment. *Children And Youth Services Review*, 88. 2023. p.257–266
4. Puccioni J.Baker, E.R., & Froiland, J.M. Academic socialization and the transition to kindergarten: Parental beliefs about school readiness and involvement. *Infant And Child Development*, 28(6). 2019.
5. Vorster C., & Roux, L.L. Parental involvement in children's school readiness: a role for social workers. *Social Work/Maatskaplike Werk*, 60(2), 2024
6. Polat Ö., & Bayindir, D. The relation between parental involvement and school readiness: the mediating role of preschoolers' self-regulation skills. *Early Child Development And Care*, 192(6), 2022. p.845–860
7. Vygotsky L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. p.86
8. Элконин Д. Б. *Психология игровой деятельности детей раннего и дошкольного возраста*. Москва: Просвещение, 1978. с.45
9. Wenger E. *Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
10. Sarvinoz Z., Ota-onaning bolalar rivojlanishidagi roli. *Pedagogika va psixologiya jurnali*, 2022, 3-son.
11. Xia X., Hackett R. K., & Webster L. Chinese Parental Involvement and Children's School Readiness: The Moderating Role of Parenting Style. *Early Education And Development*, 31(2). 2019. p.250–268.
12. Magdalena S. M. The Effects of Parental Influences and School Readiness of the Child. *Procedia - Social And Behavioral Sciences*, 127. 2014. p.733–734
13. Jarrett R. L., & Coba-Rodriguez, S. (2019). "Whatever I can imagine, we did it": Home-Based Parental Involvement among Low-Income African-American Mothers with preschoolers enrolled in head start. *Journal Of Research in Childhood Education*, 33(4), p.538–557.
14. Baker C. E. Mexican Mothers' English Proficiency and Children's School Readiness: Mediation Through Home Literacy Involvement. *Early Education And Development*, 25(3). 2014. p.338–355.
15. Romney A., Harrison J. T., & Benson S. Looking back to predict the future: a review of empirical support for the self-fulfilling prophecy. *Management Research Review*, 47(2). 2024. p.245–260

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ХАМ МУЗЫКА

TA'LIM TIZIMIDA O'QUVCHILARGA RANGSHUNOSLIK TARIXINI O'RGATISH

Ankabayev R. T.

*CHDPU Tasviriy san'at va dizayn
kafedrası dotsenti*

Tayanch so'zlar: rangshunoslik, rang, iliq ranglar, sovuq ranglar, rang uyg'unligi, kompozitsiya, xromatik ranglar, axromatik ranglar, asosiy ranglar, yordamchi ranglar, yorug'lik, masofa.

Ключевые слова: цветоведение, цвет, теплые цвета, холодные цвета, цветовая гармония, композиция, хроматические цвета, ахроматические цвета, основные цвета, вспомогательные цвета, свет, расстояние.

Key words: color theory, color, warm colors, cool colors, color harmony, composition, chromatic colors, achromatic colors, primary colors, secondary colors, light, distance.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada tasviriy san'atni balki butun insoniyatni qamrab olgan rangshunoslikning tarixini qisqacha mazmuni bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлен краткий обзор истории науки о цвете, охватывающей изобразительное искусство и все человечество.

SUMMARY:

This article provides a brief overview of the history of color science, covering the fine arts and all of humanity.

Respublikamizda yuqori malakali va ma'rifatli kadrlarni tayyorlash, ilm-fan sohiblari safini shakllantirish maqsadida bir qator muhim vazifalar amalga oshirilmoqda. So'nggi yillarda mamlakatimizda Prezidentimiz va hukumatimiz tomonidan ilm-fan hamda texnika taraqqiyotiga alohida e'tibor berilib, pedagoglar, olimlar va professor-o'qituvchilarning jamiyatdagi obro'-e'tiborini oshirish, ularning turmush darajasini yaxshilash, shuningdek, kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish borasida ko'plab Farmon va Qarorlar qabul qilindi. Ushbu hujjatlar bugungi kunda o'z samaralarini bera boshlaganini alohida ta'kidlash lozim.

Hozirgi davrda jamiyatimizda yuz berayotgan keskin ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar ta'lim tizimida ham tub islohotlarni amalga oshirishni taqozo etmoqda. Ta'lim-tarbiya jarayonini zamon talablariga mos darajada tashkil

etish dolzarb masalaga aylanmoqda. Bu esa ta'lim talabalarda estetik boy dunyoqarashni shakllantirish, ularni yuksak ma'naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlash ruhida tarbiyalashni taqozo etadi.

O'quvchilarning estetik ongini shakllantirishda tasviriy san'at darslari va darsdan tashqari mashg'ulotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Inson qadim-qadimdan san'at vositalari orqali hayotni go'zal qilishga intilgan. Buni tasdiqlash uchun ajdodlarimizdan meros bo'lib qolgan me'moriy va badiiy yodgorliklarga nazar tashlash kifoya. Ularning barchasi musavvir va me'morlar mahorati samarasidir.

Buyuk olim va musavvir Leonardo da Vinchi "Amaliyotga ilmsiz mehr qo'yadigan kishilar rulsiz yoki kompassiz suzayotgan kishiga o'xshaydilar. Chunki ular qayerga ketayotganlarini bilmaydilar. Shu bois, avvalo ilmni o'rgan, keyin esa shu ilm asosida amaliyotga murojaat qil", deya bejiz ta'kidlamagan.

Darhaqiqat, tabiat va san'at cheksiz sir-sanoatlardan iborat. Insoniyat tarixida tabiat ne'matlarining mohiyatini o'rganishga doimiy qiziqish mavjud bo'lgan. Shu jarayonda "rang" tushunchasi ham insoniyatni qadimdan o'ziga jalb qilib kelgan. Rangning ilmiy jihatdan o'rganilishi natijasida rangshunoslik fani shakllandi.

Bu fan rassomlar, dizaynerlar, me'morlar va boshqa ijodkorlar uchun nafaqat amaliy, balki ilmiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda rangshunoslik nafaqat san'at, balki tibbiyot, psixologiya, texnika va hatto qishloq xo'jaligida ham keng qo'llanilmoqda. Masalan, ranglar orqali inson ruhiyatiga ta'sir o'tkazish, ularni davolash, kayfiyatni boshqarish, ma'naviy tarbiya berish, mahsulot unumdorligini oshirish kabi ilmiy tadqiqotlar ko'plab mamlakatlarda olib borilmoqda.

O'quvchilarga rangshunoslikni o'rgatish nafaqat ularning tasviriy san'atdagi mahoratini oshiradi, balki ularda atrof-muhitni teran idrok etish, rang uyg'unligini his qilish, ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, rangshunoslik fizika, kimyo, psixologiya, fiziologiya va estetika fanlari bilan integratsiyada o'rganilganda yanada samarali bo'ladi.

Shu bois rangshunoslik tarixi va nazariyasini ta'lim tizimiga chuqur joriy etish o'quvchilarda san'atga bo'lgan qiziqishni oshirish, estetik didni tarbiyalash, ijodiy tafakkurni rivojlantirish va milliy merosni qadrlashga xizmat qiladi.

San'at, xususan, rangshunoslik o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularda estetik ongni shakllantirish, milliy madaniyatimiz va umuminsoniy qadriyatlarni chuqur anglashlariga xizmat qiladi.

Rangshunoslik - ranglarning paydo bo'lishi, ularning xususiyatlari, uyg'unligi va inson ruhiyatiga ta'sirini o'rganuvchi fan sifatida qadimdan mavjud. Yunon olimi Aristotel rang haqidagi ilk nazariy qarashlarni ilgari surgan bo'lsa,

Uygʻonish davri olimlari Leonardo da Vinchi, Alberti, Dyurer kabi rassomlar rang tasvirida muhim ilmiy va amaliy izlanishlar olib borganlar. Isaak Nyuton esa oq yorugʻlikning spektr ranglarga ajralishini ilmiy tajribalar bilan isbotlab, rangshunoslik faniga mustahkam ilmiy asos yaratgan. Keyinchalik Gyote, Gelmgols, Lomonosovlarning tadqiqotlari rangshunoslik nazariyasini yanada boyitdi.

Sharq mutafakkirlari ham rang haqidagi qarashlari bilan eʼtibor qozongan. Kamoliddin Behzod va boshqa allomalar ranglarning ramziy va estetik mohiyatini yoritib berganlar. Oʻzbek musavvirlik anʼanalarida kitob miniaturasi, naqqoshlik, devoriy suratlar orqali rang uygʻunligiga katta eʼtibor qaratilgan.

Rangshunoslik fanining taʼlim tizimidagi ahamiyati nihoyatda kengdir.

- oʻquvchilarda ranglarni ajrata olish, ularning uygʻunligi va kontrastligini his etish koʻnikmalarini shakllantiradi;
- tasviriy sanʼat va dizayn yoʻnalishida zarur boʻlgan nazariy bilimlarni beradi;
- oʻquvchilarning estetik didi, ijodkorlik qobiliyati va maʼnaviy dunyoqarashini rivojlantiradi;
- fizika, kimyo, psixologiya va estetika fanlari bilan integratsiyada oʻrganilib, ilmiy dunyoqarashni kengaytiradi.

Bugungi kunda dunyo miqyosida rangshunoslik nafaqat sanʼat, balki tibbiyot, psixologiya, texnika va qishloq xoʻjaligida ham qoʻllanilib kelmoqda. Masalan, ranglar inson ruhiyatiga taʼsir etishi, davolash jarayonida qoʻllanishi, mahsulotlar unumdorligini oshirishi ilmiy jihatdan isbotlangan. Shu bois taʼlim tizimida rangshunoslikka oid bilimlarni chuqur berish zamonaviy davr talabi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, rangshunoslik tarixi va nazariyasini oʻquvchilarga oʻrgatish ularning nafaqat sanʼat sohasidagi bilimlarini, balki umumiy dunyoqarashini kengaytiradi, estetik didini shakllantiradi hamda ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi. Taʼlim jarayonida rangshunoslik fanini chuqur oʻrganish, uni boshqatariy va ijtimoiy fanlar bilan bogʻlab oʻqitish oʻquvchilarning maʼnaviy barkamolligini taʼminlashda muhim omil boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avliyakulova Nafisa Muzafarovna "Tasviriy sanʼatni oʻqitish metodikasi" oʻquv qoʻllanma.
2. Rustam Xudayberganov "RANGSHUNOSLIK ASOSLARI" Kasb-hunar kollejlari uchun oʻquv qoʻllanma.
3. Ankabaev R.T. "Rangtasvir" / elektron darslik 2021. Axborot kommunikatsiya texnologiyalariga oid dasturlar va elektron maʼlumotlar bazalari uchun olingan guvohnoma (DGU 10825).
4. Ankabaev R.T. "RANGTASVIR" / oʻquv qoʻllanma. T. "ISHONCHLI HAMKOR", 2021.
5. Boʻlajak tasviriy sanʼat oʻqituvchilarning badiiy-ijodiy kompetentligini rivojlantirish metodikasi (toʻgarak mashgʻulotlari misolida) Monografiya «Sarbon LLS» MChJ bosmaxonasida chop etildi. Toshkent – 2024

MILLIY RUH VA SAN'AT INTEGRATSIYASIDA BAHODIR JALOLOV IJODI

Giyasova N.B.

*Chirchiq Davlat Pedagogika
Universiteti San'atshunoslik fakulteti,
Tasviriy san'at yunalishi 2-kurs magistranti*

Tayanch so'zlar: Bohodir Jalolov, tasviriy san'at, monumental pannolar, portret janri, milliy ruh, integratsiya, Sharq va G'arb an'analari, raqs san'ati, ta'lim.

Ключевые слова: Баходир Джалолов, изобразительное искусство, монументальные панно, жанр портрета, национальный дух, интеграция, восточные и западные традиции, танцевальное искусство, образование.

Key words: Bakhodir Jalolov, fine arts, monumental panels, portrait genre, national spirit, integration, Eastern and Western traditions, dance art, education.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada O'zbekiston xalq rassomi, Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofoti sovrindori Bohodir Jalolovning ijodiy faoliyati, uning tasviriy san'at rivojiga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Rassomning yoshlik davrida olgan ta'limi, ustozlari, monumental pannolari hamda portret janridagi asarlarida milliylik va badiiylik uyg'unligi ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi. Shuningdek, rassomning "Raqsning tug'ilishi" kompozitsiyasi misolida milliy raqs san'ati va tasviriy san'at o'rtasidagi integratsiya tahlil qilinadi. Maqolada rassomning Sharq va G'arb san'ati an'alarini uyg'unlashtirishdagi muvaffaqiyati hamda san'atni integratsiyalashgan holda o'qitish masalalari ham yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется творческая деятельность народного художника Узбекистана, лауреата Государственной премии имени Алишера Навои Баходира Джалолова, его вклад в развитие изобразительного искусства. С научной точки зрения освещаются образование художника в молодости, его наставники, а также гармония национального колорита и художественности в его монументальных панно и портретных произведениях. Кроме того, на примере композиции художника "Рождение танца" анализируется интеграция национально-танцевального искусства и изобразительного искусства. В статье также рассматриваются достижения художника в гармоничном сочетании традиций восточного и западного искусства, а также вопросы интегрированного обучения искусству.

SUMMARY:

This article analyzes the creative activities of Bakhodir Jalolov, People's Artist of Uzbekistan and laureate of the Alisher Navoi State Prize, and his contribution to the development of fine arts. The harmony of national identity and artistic expression in the artist's early education, his mentors, monumental panels, and portrait works is examined from a scientific perspective. Additionally,

the integration of national dance art and fine art is analyzed using the example of the artist's composition "The Birth of Dance." The article also highlights Jalolov's success in harmonizing Eastern and Western art traditions, as well as addressing issues of integrated art education.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda madaniyat va san'at sohasini rivojlantirish, jahon miqyosidagi ilg'or tajribalar asosida zamonaviy madaniyat va san'at muassasalari barpo etish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ijodkor ziyolilarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash masalalariga davlatimiz tomonidan ustuvor ahamiyat qaratib kelinmoqda. Aholi, xususan, yoshlarning madaniy saviyasini yuksaltirish, ularni milliy va umumbashariy madaniyatning eng yaxshi namunalaridan bahramand etish, shu asosda ma'naviy etuk, barkamol shaxslarni tarbiyalash, yosh iste'dod egalarining qobiliyati va salohiyatini ro'yobga chiqarish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish, yangi O'zbekistonning yangi tarixini yaratish, moddiy va nomoddiy madaniy meros durdonalarini saqlash va targ'ib etish, xalq og'zaki ijodiyoti va havaskorlik san'atini yanada ommalashtirish, yurtimizning jahon madaniy makoniga faol integratsiyalashuvini ta'minlash, madaniyat va san'at sohasini innovatsion rivojlantirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirildi.

O'zbekiston xalq rassomi, Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofoti sovrindori Bohodir Jalolov zamonaviy o'zbek tasviriy san'ati rivojiga munosib hissa qo'shib kelayotgan iste'dodli rassomlardan biri sifatida tanilgan. U 1948 yil 27-may kuni Toshkent shahrida tug'ilgan. 1968 yilda P. P. Benkov nomidagi Respublika rassomlik bilim yurtini tamomlagan va oradan olti yil o'tib, 1974 yilda I. E. Repin nomidagi Sankt-Peterburg rassomlik, haykaltaroshlik va me'morlik institutining bezatish-monumental fakultetida tahsil olgan. Ma'lumotlarga ko'ra, Jalolov yoshlik chog'ida portret san'ati ustasi Abdulhaq Abdullayevdan saboq olgan. Keyinchalik u Chingiz Ahmarov, Ro'zi Choriyev, Milnikov, Korolyov kabi san'at ustozlaridan ham ilhomlangan. Shu bois rassomning ilk ijodiy namunalaridayoq milliy his-tuyg'ularning turfa ranglarda badiiy ifodasini ko'rish mumkin. Bohodir Jalolov ijodida "Raqsning tug'ilishi" kompozitsiyasi alohida o'rin tutadi. Ushbu asarda u "Bahor" raqs ansambli asoschisi, O'zbekiston xalq artisti Mukarrama Turg'unboyevaning "Munojot" raqsi asosida monumental kompozitsiya yaratadi. "Raqsning tug'ilishi" kompozitsiyasi tahlili: Bohodir Jalolov ijodining cho'qqilaridan biri - bu uning mashhur "Raqsning tug'ilishi" asaridir. Mazkur kompozitsiya nafaqat tasviriy san'at namunasi, balki o'zbek milliy raqs san'ati, ma'naviy meros va badiiy ramzlarning uyg'unlashgan timsoli sifatida e'tirof etiladi. Unda rassom nafaqat

voqelikni tasvirlaydi, balki milliy ruhiyat va umuminsoniy qadriyatlarni ramziy obrazlar orqali ifodalaydi. Kompozitsiyaning umumiy tuzilishi: Asarning markazida ustoz raqqosa - Mukarrama Turg'unboyeva obrazini ko'ramiz. U kompozitsiyaning asosiy ruhiy markazi bo'lib, badiiy ma'noda "hayotiy manba" sifatida gavdalanirilgan. Uning atrofida esa yosh raqqosalar tasvirlangan bo'lib, ular ustozdan taralayotgan nur va ritmlarni davom ettiradilar

Bohodir Jalolov "Raqsning tug'ilishi" kompozitsiyasi.

Bunday tuzilma ikki asosiy qatlamni anglatadi:

1. An'anaviy qatlam – ustoz shaxsida ifodalangan milliy meros va ildizlar.
2. Yangilanish qatlam – yosh avlod qizlarining timsolida ifodalangan kelajak va davomiylik.

Shu orqali rassom milliy raqs san'atining uzluksiz oqimini ramziy tarzda aks ettiradi. Ranglar uyg'unligi. Bohodir Jalolovning rang tanlovi asarga chuqur ma'no baxsh etadi: Oq tuslar — ruhiy poklik, ustozning ma'naviy ulug'ligini bildiradi. Oltin va sariq ranglar — nur, yangilanish, ijodiy ilhom ramzi. Yashil tuslar — hayot, o'sish va barqarorlikni ifodalaydi. Qizil ranglar — ehtiros, jo'shqinlik, raqs ritmi va energiyasini ifodalaydi.

Ranglar kompozitsiyada tasodifiy emas, balki ramziy qatlam sifatida milliy ruhni ochishga xizmat qilgan. Harakat va ritmning badiiy talqini Asarda raqs dinamikasi statik emas, balki harakatning davomiyligini his qildirish uchun tasvirlangan. Yosh raqqosalarning qo'l-oyoqlari, kiyimlarining shamolda hilpirashi va yuzlaridagi ruhiy yuksaklik tasvirlari orqali rassom milliy raqsning tiriklik va jo'shqinlik manbai ekanini ko'rsatadi. Bunda rassom ritmni tasviriy vosita sifatida qo'llagan. Usta raqqosadan taralayotgan harakatlar yosh avlodga uzatilayotgandek tasvirlanadi. Bu tasvir san'atshunoslikda "dinamik kompozitsiya" deb ataladi. Kompozitsiyaning estetik xususiyatlari Asarda kompozitsion markaz ustoz obraziga berilgan bo'lsa-da, u hamma joyni egallab olmagan. Balki butun kompozitsiya uzviy uyg'unlikka asoslangan. Har bir

obraz boshqasiga ulanib ketadi. Bu esa rassomning milliylikni individual emas, balki jamoaviy ruh orqali ifodalashga intilganini ko'rsatadi.

Obrazlarning ramziy ma'nosi: Ustoz obrazi — milliy madaniyat ildizlarini, ustoz-shogird an'anasini anglatadi. U qattiq emas, balki nur taratuvchi, ruhiy yo'lboshchi sifatida tasvirlangan. Yosh raqqosalar - davomiylilik, milliy qadriyatlarning kelajakda yashab qolishini bildiradi. Ularning har biri turlicha harakatda, turlicha hissiyotda tasvirlangan. Bu san'atning turfa qirralarini ifodalaydi. Raqs harakatlari - hayotning o'zi, harakat va yangilanish manbai sifatida ramziy talqin qilingan. Falsafiy qatlam: "Raqsning tug'ilishi"ni faqatgina tasviriy asar sifatida emas, balki falsafiy mushohada sifatida ham baholash mumkin. Asar hayotning davomiyligi, avlodlar uzviyligi, san'atning abadiyligi haqidagi falsafiy g'oyani ifodalaydi. Shu bilan birga, u o'zbek xalqining tarixiy xotirasi va milliy merosini ramziy shaklda badiiylashtiradi. Taqqosiy tahlil: Mazkur asarni Chingiz Ahmarovning monumental asarlari yoki Raxim Ahmedovning milliy obrazlari bilan qiyoslaganda, Jalolovning farqli jihati ko'rinadi. Ahmarov milliylikni monumental ramzlar orqali, Ahmedov esa portret obrazlari orqali ko'rsatgan bo'lsa, Jalolov milliylikni dinamik harakat va ritm orqali ifodalaydi. Shu bois uning asari o'zbek tasviriy san'atida yangicha bosqichni boshlab bergan deyish mumkin. "Raqsning tug'ilishi" asari Bohodir Jalolov ijodida milliylikning eng yorqin ramziy talqinidir. Ustoz va shogird obrazlari, ranglar uyg'unligi, raqs harakatlaridagi dinamika orqali rassom milliy qadriyatlarning davomiyligini, san'atning abadiyligini ifodalagan. Asar nafaqat badiiy-estetik namuna, balki falsafiy mushohada sifatida ham qadrli bo'lib, o'zbek tasviriy san'atining oltin sahifalaridan biriga aylangan.

Rassomning monumental asarlarida milliy ruh, bahoriy kayfiyat, yangilanish, soflik kabi badiiy tushunchalar asosiy g'oya sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan u asar yaratishda ko'plab kompozitor va san'atkorlarning ijodidan ham ilhom olgan. Jalolovning ijodiy qarashlarida "milliylik va yangilik uyg'unligi" tamoyili muhim ahamiyat kasb etadi. Bohodir Jalolov o'zining monumental pannolari bilan nafaqat O'zbekistonda, balki jahonning ilg'or mamlakatlaridagi hashamatli saroy va inshootlarni ham bezab kelmoqda. U san'atni faqat tasviriy ijod bilan chegaralab qo'ymay, balki uni musiqiy va sahna san'ati bilan integratsiya qilishga muvaffaq bo'lgan. Ayniqsa, Sharq va G'arb san'ati an'analari o'zlashtirib, ulardagi mushtaraklikni badiiy kompozitsiyalarda ifodalashi uning ijodiy fenomenini yanada boyitgan.

Xulosa: Hozirgi kunda rassom san'atni o'qitish jarayonida integratsiyalashgan yondashuv muhimligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, milliy musiqalar asosida milliy ruhga ega san'at asarlarini yaratish, talabalarga milliylikni singdirish

va san'atni chuqur his etishga o'rgatish pedagogik jarayonning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Rassomning fikricha, har bir asar – raqs, rasm yoki musiqa bo'lsin – ijodkor yuragidagi dard va samimiy his bo'lmasa, komillikka erisha olmaydi. Demak, Bohodir Jalolov ijodida milliylik, tarixiylik, estetik komillik va integratsion yondashuv asosiy o'rin tutadi. Uning san'ati nafaqat o'zbek tasviriy san'ati rivojiga, balki yosh avlod tarbiyasida milliy ruh va badiiy didni shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev A. "O'zbek portret san'ati tarixi". – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1982.
2. Ahmarov Ch. "Monumental san'at falsafasi". – Toshkent: San'at, 1995.
3. Karimova N. "O'zbek raqs san'ati tarixi". – Toshkent: Fan, 2001.
4. Normatov H. "O'zbekiston tasviriy san'ati". – Toshkent: Ma'naviyat, 2010.
5. Sultanov X.E. "Tasviriy san'at o'quv jarayoniga integratsiyalashuvi usullari va samaradorligi" Toshkent ZeboPrints 2023 yil
6. Baymetov.B. B, Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashning ilmiy -nazariy va metodik asoslari"(monografiya) Toshkent 2023 yil

АМАЛИЙ САНЪАТ ВА ТАЪЛИМ ИНТЕГРАЦИЯСИ: ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВЛАР

Марасулова И.С.

*Чирчиқ давлат педагогика университети
“Тасвирий санъат ва дизайн” кафедраси доценти*

Таянч сўзлар: амалий санъат, интеграция, таълим, устоз-шогирд, кластер, креативлик, халқ хунарамдчилиги, ижодий муҳит.

Ключевые слова: прикладное искусство, интеграция, образование, наставничество, кластер, креативность, народные ремесла, творческая среда.

Key words: applied arts, integration, education, mentorship, cluster, creativity, folk crafts, creative environment.

РЕЗЮМЕ:

Мазкур мақолада амалий санъатни педагогик жараёнга интеграция қилишда кластер ёндашув ва устоз-шогирд анъаналари асосида олиб борилаётган ишларнинг педагогик ва ижтимоий аҳамияти таҳлил қилинади. Чирчиқ давлат педагогика университети Санъатшунослик факультети мисолида амалий санъатни юқори таълим тизимида ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган ташаббуслар, уларнинг маҳаллий ва халқаро аҳамияти, Халқаро хунарамдчилик фестивали, "ArtInnova" маркази ва "Kamalak-ART" каби лойиҳалар контекстида ёритилади.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются вопросы интеграции прикладного искусства в образовательный процесс на основе кластерного подхода и традиционной модели “учитель-ученик”. Анализируется опыт факультета искусствоведения Чирчикского государственного педагогического университета в развитии прикладного искусства в системе высшего образования, раскрывается значение международного фестиваля ремесел, центра “ArtInnova” и проекта “Kamalak-ART”.

SUMMARY:

This article explores the importance of integrating applied arts into the educational process using a cluster approach and the traditional “master-apprentice” model. It analyzes pedagogical efforts and socio-cultural impacts through the example of Chirchiq State Pedagogical University’s Faculty of Art Studies. It also covers the initiatives that promote applied arts within higher education, such as the International Handicraft Festival, “ArtInnova” Research Center, and “Kamalak-ART” student programs.

Кириш

Амалий санъат - миллий ўзликни ифода этувчи муҳим соҳа бўлиб, уни таълимга интеграция қилиш орқали ёшларда ижодий фикрлаш, маданий меросга

хурмат ва касбий кўникмаларни шакллантириш мумкин. Бугунги таълим тизимида амалий санъатнинг ўрни нафақат эстетик, балки ижтимоий ва иқтисодий аҳамиятга ҳам эга. Ўзбекистонда бу соҳа нафақат миллий маданиятни сақлашда, балки янги иш ўринлари яратиш, экспорт салоҳиятини ошириш ва туризмни ривожлантиришда ҳам катта ўрин тутади. 1997 йилда қабул қилинган "Халқ амалий санъати ва ҳунармандчиликни ривожлантириш" тўғрисидаги фармонда ҳунармандларга турли солиқ имтиёзлари берилди. Ушбу фармондан кейин амалий санъат соҳасида бир қатор ижобий ўзгаришлар кузатилди: ҳунармандчиликни қўллаб-қувватлаш институтий тузилмаси таъсис этилди, йўқолиб кетган ҳунармандчилик турлари тикланди, бозор ва экспорт имкониятлари кенгайди, қонунчилик асослари мукаммаллаштирилди ва илмий-тадқиқот эътибори оширилди. 2019 йилда Ўзбекистон Президентининг фармони ва давлат қарори асосида Қўқонда ҳар икки йилда бир марта сентябрь ойида Халқаро ҳунармандчилик фестивали ўтказиш белгиланди. Бу тадбир маҳаллий усталарни дунёга танитишда муҳим платформага айланди. Қўқон шаҳрида ўтказилаётган Халқаро ҳунармандчилик фестивали нафақат маданий-иқтисодий, балки таълимий ривожланиш учун ҳам улкан аҳамиятга эга бўлди. Фестивал таълим, фан, маданият ва саноатни интеграция қилиш билан бирга ёш авлоднинг амалий санъат соҳасидаги билим, кўникма ва қобилиятларини шакллантириш, устоз-шогирд анъаналарини қайта тиклаш, миллий ва халқаро таълим интеграциясини амалга оширишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Лекин, шунча ўзгаришлардан кейин ҳам амалий санъат ривожи ҳамда Ўзбекистонда амалий санъат соҳасини таълим билан чамбарчас боғлашда бир қатор муаммолар мавжуд. Масалан:

- педагогика ОТМлари тасвирий санъат йўналишида амалий санъатга ажратиладиган ўқув соатларининг етарли эмаслиги;
- маҳаллий ҳунарманд устозларни таълим жараёнига кенг жалб этишнинг тўлиқ йўлга қўйилмаганлиги;
- Янги авлод амалий санъат усталари, ҳунармандларни миллий анъаналар ва инновациояни уйғунлаштира оладиган касбий мутахассислар етарли эмаслиги;
- Амалий санъат соҳасида фаолият юритувчи ўқитувчи ва маҳоратли устозлар учун таълимдаги қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнлари самарали ташкил этилмаганлиги;
- таълим муассасалари ва ҳунармандчилик марказлари ўртасида ҳамкорликнинг қониқарли эмаслигини кўрамиз.

Шу муносабат билан, аynи пайтда бадий таълим тизимида амалий санъатни фанлараро, технологиялараро ва "устоз-шогирд" усули асосида интеграциялаш муҳим вазифа ҳисобланади. Бу амалий санъатни ёшларга ўргатиш

ва ривожлантиришга ҳамда соҳада мавжуд муаммоларни бартараф этишга хизмат қилади. Бизнинг фикримизча:

- Ҳунармандчилик марказларини кластер усулида ташкил этиш – шаҳар ва туманларда марказий устахона ва марказларни очиш.

- Педагогика ОТМлари тасвирий санъатни ўқитиш режаларида амалий санъатнинг улушини кўпайтириш;

- “Устоз-шогирд” дастурларини ривожлантириш, маҳаллий ҳунарманд устозларнинг тажрибаларини ёшларга етказиш механизмларини ишлаб чиқиш ушбу тармоқдаги ҳамкорликни янада ривожлантиради.

Таҳлил. Амалий санъат - инсон тафаккури, фаҳм-фаросати, эҳтироси ва дидини юксалтирувчи санъат туридир. У тўқувчилик, заргарлик, чопанчилик, ганчкорлик, гиламдўзлик, косибчилик каби халқ ҳунармандчилик турларини камраб олади. Мазкур турлар таълимга жорий этилганда талабалар нафақат эстетик, балки амалий кўникмаларни ҳам эгаллайди. Педагогика олий таълим муасссалари ушбу соҳани ривожлантириш учун асосий ўзақлардани бири ҳисобланади. Мана шундай таълим муассасаларида талабаларнинг касбий фаолиятида юқори натижаларга эришган тажрибали амалий санъат усталари билан ижодий учрашувлар, маҳорат дарслари (мастер-класс) доимий равишда ўтказиб турилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Мана шундай ижодий мулоқот, маҳорат дарслари ва интеграцион ҳамкорликни ўз ичига олган комплекс ёндашувларни кенг жорий этиш таълим самарадорлигини янада ошириш билан амалий санъат ривожланишига ҳам хизмат қилади.

Ҳунармандчилик маҳсулотлари нафақат бадий билим, балки техник маҳоратни ҳам талаб қилади. Бу эса таълим жараёнида “устоз-шогирд” моделининг самарадорлигини кўрсатади. Чирчиқ давлат педагогика университети тажрибаси

Санъатшунослик факультетида амалий санъатни таълимга интеграция қилиш, устоз-шогирд моделини қайта жорий этиш ҳамда кластер асосидаги ҳамкорликни йўлга қўйишга катта эътибор қаратилмоқда. Хусусан:

- “Kamalak-ART” фестивали доирасида умумтаълим мактабларида иқтидорли ўқувчиларни аниқлаш ва амалий санъатга қизиқтириш ва университетга ўқишга жалб қилиш имконияти яратилмоқда.

- ArtInnova” интеграцион илмий-тадқиқот маркази фаолияти доирасида амалий санъатни ривожлантиришга доир муаммоларни ўрганиш ва бартараф этиш, методик базаларни ишлаб чиқиш ҳамда маҳаллий усталар билан ҳамкорлик қилиш йўлга қўйилган.

- Арт-студия ва “Ўргатиб-ўрганамиз” лойиҳаси доирасида талабаларга ҳунармандчиликнинг 7 та йўналиши — майда пластика, каштачилик, қуроқчилик, зардўзлик, босма гилам, қулолчилик ва ёғоч ўймакорлиги бўйича назарий ва амалий билимлар берилмоқда.

Факультетнинг "Тасвирий санъат ва дизайн" кафедрасида амалий санъат соати чекланган бўлишига қарамасдан, факультатив ва тўғарак машғулотлари орқали мазкур соҳадаги фаолият жадал ривожланмоқда.

Кластер ҳамкорлик ва устоз-шогирд тизимининг интеграцияси.

Алишер Назиров раҳбарлигидаги Риштон бадиий кулолчилик мактаби билан тузилган шартнома асосида:

- талабаларнинг битирув ишларига маҳоратли усталар раҳбарлик қилмоқда;

- устоз-шогирд асосида амалий фаолият йўлга қўйилди;

- Ҳунармандлар уюшмаси томонидан амалий санъат йўналишида факультет фаолияти қўллаб-қувватланмоқда.

Бу жараёнларда "кластер" моделининг долзарблиги янада яққол намоён бўлмоқда. Чунки бу ёндашувда таълим муассасаси, маҳаллий усталар, давлат ва жамоат ташкилотлари ўртасида ўзаро манфаатли ҳамкорлик шаклланимоқда.

Халқаро майдондаги юксалиш.

Факультет талабалари халқаро танловларда иштирок этиб, муваффақиятли натижаларга эришмоқда. Жумладан, ТуркСиБ (Turkic Craft Cluster) лойиҳаси доирасида Россия, Туркия, Осиё давлатларида амалий санъат бўйича ўтказилган танловларда талабаларнинг ғолиб бўлиши – амалдаги кластер ҳамкорлик модели самарадорлигидан далолат беради.

Хулоса. Мавжуд муаммоларга қарамасдан, Чирчиқ давлат педагогика университети тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, амалий санъатни таълимга самарали интеграция қилишда кластер ёндашув ва устоз-шогирд тизимини уйғунлаштириш энг тўғри ва истикболли йўл ҳисобланади. Бундай ёндашув нафақат миллий ҳунармандчиликни сақлаб қолиш, балки рақобатбардош мутахассислар тайёрлаш имкониятини ҳам яратади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йилдаги ПФ-1871-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти. (2019). Халқаро ҳунармандчилик фестивалини ўтказиб боришга оид чора-тадбирлар тўғрисида (ПФ-5841-сон, 2019 йил 3 октябр). <https://lex.uz/docs/5499690>
3. Қурбонов А. Амалий санъат ва таълим жараёнида устоз-шогирд анъаналари // Ўзбекистон санъати. – 2023. – №2. – Б. 45–50.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти. Миллий амалий санъат ва ҳунармандчиликни ривожлантириш тўғрисида: Фармон №ПФ-1871, 1997 йил 12 июнь // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. – 1997. – №6. – Б. 120.
5. Назарова Н. Кластер ёндашув асосида амалий санъат таълими // Санъатшунослик илмий журнали. – 2022. – №3. – Б. 22–27.
6. Худойбердиева Ш. Ҳунармандчилик фестивалларининг маданий ва таълимий аҳамияти // Маданият ва таълим. – 2021. – №4. – Б. 31–35.
7. Тошкент вилояти ҳокимлиги ахбороти. Кўконда ўтказилган Халқаро ҳунармандчилик фестивали ҳақида // Халқ сўзи. – 2023. – 15 сентябрь. – №184 (8139). – Б. 2–3.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ РИСУНОК В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Азимов С.С.

профессор кафедры

«Изобразительное и прикладное искусство»,

доктор философии (PhD).

Бухарский государственный университет

Tayanch soʻzlar: kasbiy kompetensiya, pedagogik rasm, pedagogik texnika, pedagogik mahorat, tasviriy sanʼat turlari va janrlari, ixtisoslashtirilgan tayyorgarlik, ijodiy sifatlar.

Ключевые слова: профессиональная компетенция, педагогический рисунок, педагогическая техника, педагогическое мастерство, виды и жанры изобразительного искусства, профилированное обучение, креативные качества.

Key words: Professional competence, pedagogical drawing, pedagogical technique, pedagogical skills, types and genres of fine art, specialized training, creative qualities.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola boʻlajak tasviriy sanʼat oʻqituvchilarining kasbiy kompetentsiyasini rivojlantirishda pedagogik rasmning oʻrni koʻrib chiqiladi. Pedagogik rasm chizish texnikasini oʻzlashtirish uchun, birinchi navbatda, doskada ravon chizilgan pedagogik rasm chizish, sinfni toʻgʻri tashkil eta olish, bolalar ijodiy ishlarini baholash va tahlil qilish mezonlari - chizmalar, applikatsiyalar, qoʻl sanʼatlari va mustaqil uy vazifalarini bilish talab etiladi.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья рассматривает роль педагогического рисунка в формировании профессиональной компетенции будущего учителя изобразительного искусства. Освоение техники педагогического рисунка предусматривает прежде всего свободное владение педагогическим рисунком на классной доске, способности правильно организовать учебную постановку, знание критериев оценки и анализа продуктов детского творчества – рисунков, аппликации, поделок, самостоятельных домашних работ детей.

SUMMARY:

This article examines the role of pedagogical drawing in the formation of the professional competence of a future teacher of fine arts. Mastering the technique of pedagogical drawing primarily involves fluency in pedagogical drawing on the blackboard, the ability to properly organize educational settings, knowledge of the criteria for evaluating and analyzing children's creative products – drawings, applications, fakes, independent homework of children.

Одной из основных идей Стратегии «Узбекистан-2030», как подчеркнуто в историческом Указе Президента Республики Узбекистан является создание системы образования, полностью соответствующей потребностям народа и международным стандартам.

Важным в свете нашей статьи представляется основная мысль государственной задачи стратегии – поднятие на новый уровень системы общего среднего образования, внедрение во всех средних общеобразовательных учреждениях курсов обучения профессии, что конечно же требует от учителя изобразительного искусства профессиональной компетенции по основным видам изобразительного искусства – живописи, графики, скульптуры и художественных ремесел – художественной обработки металла, дерева, ганча, обработки тканей и др.

В целях обеспечения стабильной социально – духовной среды в обществе предусмотрено внедрение новых подходов по сохранению, широкой популяризации и развитию национальных ценностей и духовного наследия узбекского народа (1)

Национальная программа подготовки кадров учителей (бакалавров и магистров) также предусматривает высокую профессиональную подготовку наряду с развитой общей культурой. Достижение этой задачи во многом зависит как от постановки теоретического, методического и организационного уровня образовательного процесса, так и самого педагога - наставника, его личности, сформированности профессиональных и педагогических способностей.

Подготовка будущего учителя в системе педагогических вузов к овладению основами педагогической техники является важнейшим звеном в их профессионально-педагогической подготовке.

И в этом отношении частные методики обладают большими возможностями, как в смысле решения профилированных задач обучения общепедагогических основ техникой, так и решения задач обучения педагогической техники в рамках конкретных учебных дисциплин, как к примеру в процессе преподавания предметов «Живопись», «Рисунок», «Композиция», «История искусства» то есть формирование высоких профессиональных компетенций.

Сама специфика изобразительного искусства, широкий спектр различных его видов и жанров, как графика, живопись. скульптура, прикладное искусство (пейзаж, портрет, натюрморт, книжная иллюстрация, лепка, художественная обработка различных материалов – резьбы, росписи по ганчу и дереву, чеканки, вышивки и др.) , предполагает кроме профессио-

нальных умений, глубокое знание истории изобразительного искусства и его места в общей художественной культуре. Все это налагает на учителя изобразительного искусства особую ответственность, придает обучению в школе гуманистическую направленность, формируют у педагога изобразительного искусства креативные качества.

Что же входит в понятие профессиональной компетенции педагогической техники у учителя изобразительного искусства, в чём выражаются её особенности? В современной педагогике, в частности в такой её отрасли, как «Педагогическое мастерство», педагогическая техника трактуется как ... комплекс общепедагогической и психологической умений учителя, обеспечивающих владение им собственным психофизиологическим состоянием, настроением, эмоциями, телом, речью и организацию педагогически целесообразного общения» (2, с. 148).

Основу профессиональной компетенции педагогической техники составляют две группы умений: умение педагога управлять своим поведением и умение воздействовать на личность и коллектив.

В понятие же умения воздействия на личность и коллектив включены дидактические, организаторские, конструктивные и коммуникативные умения: технологические приёмы и др. Специфика обучения искусству показывает важность при формировании педагогической техники у будущих учителей изобразительного искусства прежде всего креативных качеств, таких как свободное творческое мышление, пространственных представлений, фантазии при создании композиции в сочетании с технологическими способностями. Это прежде всего свободное владение педагогическим рисунком на классной доске, способности правильно организовать учебную постановку, знание критериев оценки и анализа продуктов детского творчества – рисунков, аппликации, подделок, самостоятельных домашних работ детей.

Однако анализ научно-педагогической литературы, многолетнее наблюдение за процессом формирования педагогической техники у будущего учителя изобразительного искусства показывает наличие определённых затруднений в выполнении студентами педагогических рисунков как на бумаге, так и на классной доске. На роль педагогического рисунка в обучении учащейся молодёжи основам изобразительной грамоте указывали ряд известных учёных, педагогов, художников, в том числе и художников-педагогов итальянского Возрождения Леонардо Винчи, Микеланджело, Леон Баттиста Альберти, основатели школы рисования французские педагоги братья Александр и Фердинанд Дюпюи, крупней-

шие художники-педагоги России 19-20 вв. А.Сапожников, И.Прейслер, П.Чистяков, Д.Кардовский и другие. Тема педагогического рисунка как неотъемлемой части педагогической техники учителя изобразительного искусства заняла центральное место в научных трудах учёных последних десятилетий XX Н . Ростовцева, В.Кузина, Е.Шорохова, С.Игнатьева, А. Терентьева и многих других.

Место и роль педагогического рисунка в формировании у будущего учителя изобразительного искусства основ педагогического мастерства, в том числе педагогической техники отмечают и узбекские учёные Р.Хасанов, С.Булатов, Н.Толипов и др.

Так профессор Р.Хасанов в учебнике «Мақтабда таъсвирий санъатни ўқитиш методикаси» (Методика обучения изобразительному искусству в школе) подчёркивает, что практические умения и навыки учителя заключаются прежде всего в педагогическом рисунке, умению рисовать на классной доске. Чем же отличается рисунок педагога на формате, в том числе и на работе ученика от рисования на классной доске? Как справедливо отмечает учёный - особенность выполнения педагогических рисунков заключается в том, что за короткий промежуток времени учитель должен через изображение выражать свою мысль посредством художественного образа. Вторая особенность заключается в материале рисунка, используется только мел, в некоторых случаях цветные мелки. И третья, главная особенность заключена в средствах выражения, умения правильно использовать выразительность линии и штрихов. И наконец умения через ограниченные возможности рисовального средства – мела, выразить образ, характерные типические черты и признаки изображаемого объекта. Таким образом – подытоживает Р.Хасанов, рисовальную технику на доске можно подразделить на:

- линейный, контурный рисунок;
- штриховое объёмное изображение;
- тоновое объёмное изображение;
- смешанную технику (3, с.239)

Выполнение педагогических рисунков как на бумаге, так и на классной доске требует от учителя изобразительного искусства развитой педагогической техники. Это требует от исследования в свою очередь, в первую очередь, определения сущности и функции педагогической техники и профессионально-педагогического мастерства учителя изобразительного искусства, разработки психолого-педагогических условий формирования педагогической техники в процессе как изобразительной так и педагоги-

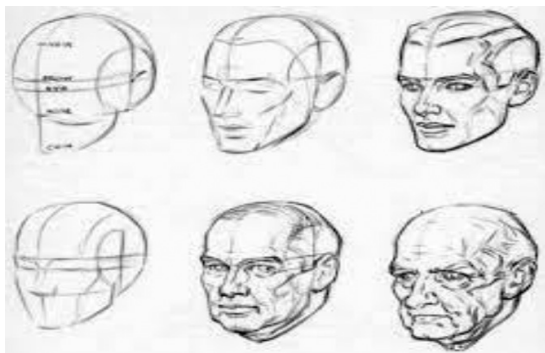

Рис. 1. Дидактическая последовательность рисунка, как основа профессиональной компетенции

Рис. 2 Пример сформированной профессиональной компетенции

ческой подготовки студентов. Опираясь на признанные научные положения современной педагогики, в число дополнительных структурных элементов педагогической техники учителя изобразительного искусства должны найти своё место следующие умения:

- умение в совершенстве владеть кистью руки и поставленным глазомером, использовать их для достижения целей художественного образования и воспитания;

- социальной концепцией, особенно при оценивании продукции детского изобразительного творчества;

- техникой речи, управления голосом, темпом и тембром речи, что важно при обучении учащихся восприятию произведений изобразительного искусства.

Большое значение при формировании педагогической техники будущего учителя изобразительного искусства

имеют дидактические и коммуникативные умения, особенно в обучении студентов основам изобразительной грамоты. Так, при выполнении педагогического рисунка на формате или классной доске, при обучении рисунка головы человека дидактические подходы – последовательность работы, систематичность, научность, принцип от простого к сложному играет ведущую роль. На первом этапе студенты композиционно размещают основные формы изображения головы на плоскости листа или классной доске с учётом его пространственного положения, определяется общий характер головы .

Второй этап рисунка посвящён обозначению основных частей изображения головы человека в перспективном наклоне. Голова делится на 3 части – высота лба, от надбровны дуг до основанию носа, от основания носа до нижнего края подбородка. Характер головы определяется особенностями строения черепных костей. На третьем этапе студенты знакомятся с особенностями конструктивного построения формы головы человека, лёгкими касаниями карандаша обозначают строение глаз, носа, губ намечают границы светотени.

Основные конструктивные линии расчленяют форму головы на пропорциональные части по определённым канонам рисунка. Четвёртый этап – это моделирование формы, убедительной выражение объёма средствами светотени – собственной тенью полутенью, рефлексами, падающей тенью. Здесь активно применяется метод обобщения, иначе говоря «метод большой формы», которую разработал известный в первой половине 19 века французский педагог – художник Фердинанд Дюпюи. Суть в том, что первый этап рисунка головы человека представляет собой обобщённую форму без никаких деталей – волос, глаз, носа, губ; второй этап – намёки на детали – выпуклости шаровидных форм глаз, призма носа и др., третий – с основными формами головы, теменной, лобной, височной, лицевой частей. И последний – четвёртый этап посвящён детальной проработке больших и малых форм. Убедительность рисунка во многом определяется степенью его обобщения, выявления пространственных планов на заданном формате. Таким образом, на наш взгляд представляется возможным выделить основные элементы структуры педагогической техники будущего учителя изобразительного искусства:

- формирование профессиональной направленности, мотивации к овладению приёмами педагогического рисунка как основы педагогической техники в обучении изобразительному искусству;

- глубокое изучение основ педагогической техники в курсе «Основы педагогического мастерства» в совокупности с предметными знаниями частной методики обучения изобразительному искусству, в частности овладению педагогическим рисунком, способностью правильной организации учебной постановки, знания критериев оценивания детского творчества, самостоятельных рисунков креативного характера;

- приобретения и развития индивидуального творческого применения педагогической техники в процессе самостоятельного образования к педагогической практике;

-развитие рефлексивных умений при выполнении педагогических рисунков, адекватной самооценки, определения путей саморазвития и профессионального самосовершенствования.

Можно констатировать, что педагогическая техника будущего учителя изобразительного искусства является одним из компонентов профессионального мастерства и представляет собой совокупность приёмов, способствующих единству внутреннего содержания деятельности учителя, его педагогического мастерства и внешнего его выражения, целенаправленное формирование которых является условием профессионально-педагогической подготовки учителя изобразительного искусства.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. О Стратегии “Узбекистан-2030”. Указ президента Республики Узбекистана. УП-158-сон 11.09.2023. Национальных база данных законодательства 12.09.2023, 06/23/158/0694; 29.12.2023й, 06/23/214/0984
2. Педагогический словарь –М., 2000.
3. Р.Хасанов. Мактабда таъсвирий санъатни ўқитиш методикаси (Олий ва ўрта махсус ўқув юртларига талабалар учун дарслик).-Т., Фан, 2004-250бет.
4. Абдуллаев С. Ф., Муродова М. Х. Методические особенности методов обучения рисованию по памяти и представлению //Universum: общественные науки. – 2022. – №. 2 (81). – С. 21-24.
5. Азимов С. С. Психологические аспекты формирования профессионального мастерства будущих учителей изобразительного искусства //Вестник науки и образования. – 2020.
6. Абдуллаев С. Ф. Формы организации самостоятельного образования студентов направления изобразительное искусство и инженерная графика //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 271-273.
7. Абдуллаев С. С. и др. Эстетика цвета в воспитании пластической культуры архитектора // PEDAGOGS jurnali. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 384-386.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ АРТИСТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Юсупова А.А.

МВА доцент КНК им. Курмангазы

Tayanch so'zlar: badiiy mahorat, badiiyluk, musiqiy va pedagogik tayyorgarlik, pedagogik mahorat, vokal ta'limi, kasbiy tayyorgarlik, musiqiy ta'lim.

Ключевые слова: артистические навыки, артистизм, музыкально-педагогическая подготовка, педагогическое мастерство, вокальное образование, профессиональная подготовка, музыкальное образование.

Key words: artistic skills, artistry, musical and pedagogical training, pedagogical skills, vocal education, professional training, musical education.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada bo'lajak musiqa o'qituvchilarida badiiy ko'nikmalarni shakllantirishning nazariy va uslubiy asoslari ko'rib chiqiladi. O'qituvchining kasbiy tayyorgarligi kontekstida "badiiyluk" tushunchasining mohiyati aniqlanadi, badiiy ko'nikmalarning tarkibiy qismlari va ularning musiqiy va pedagogik faoliyat uchun ahamiyati ochib beriladi. Vokal-teatr amaliyoti orqali kasbiy tayyorgarlik jarayonida artistizmni rivojlantirishning amaliy-yo'naltirilgan usullari va shakllantirish mexanizmlari taklif etiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются теоретические и методические основы формирования артистических навыков у будущих учителей музыки. Определяется сущность понятия «артистизм» в контексте профессиональной подготовки педагога, раскрываются компоненты артистических умений и их значение для музыкально-педагогической деятельности. Предлагаются практико-ориентированные методы развития и механизмы формирования артистизма в процессе профессиональной подготовки средствами вокально-театральной практики.

SUMMARY

The article discusses the theoretical and methodological foundations of the formation of artistic skills among future music teachers. The essence of the concept of "artistry" in the context of professional teacher training is determined, the components of artistic skills and their significance for musical and pedagogical activity are revealed. Practice-oriented methods of development and mechanisms of formation of artistry in the process of professional training by means of vocal and theatrical practice are proposed.

Современная образовательная среда предъявляет к педагогу высокие требования не только в области предметной компетентности, но и сфере

коммуникативной, эмоциональной и художественной выразительности. Одним из ключевых компонентов эффективной педагогической деятельности в сфере художественно-эстетического образования становится артистизм, рассматриваемый как синтез личностных и профессиональных качеств, обеспечивающих эмоционально-образное воздействие на обучающихся.

Актуальность темы обусловлена растущими требованиями к профессионально-личностным качествам педагога в условиях модернизации музыкального образования. Современный учитель музыки должен не только владеть предметом, но и обладать ярко выраженной сценической и коммуникативной выразительностью, способной увлечь учащихся и донести художественное содержание произведений. Формирование артистических навыков становится элементом подготовки педагога нового типа – харизматичного, креативного, свободно ориентирующегося в условиях сценического и образовательного взаимодействия.

Артистизм в педагогике представляет собой неотъемлемую составляющую профессиональной компетенции преподавателя, особенно в сфере художественно-эстетического и музыкального образования. Это понятие практикуется как комплексное личностное качество, обеспечивающее эмоционально-образное воздействие на аудиторию, что способствует более глубокому восприятию учебного материала и формированию устойчивого познавательного интереса у обучающихся. Артистизм объединяет в себе элементы творческого самовыражения, коммуникативной выразительности и сценической убедительности, что делает процесс преподавания не просто трансляцией знаний, а живым взаимодействием, насыщенным эмоциями и художественными смыслами.

В музыкальном образовании артистизм проявляется через сценическую раскованность и свободу поведения, выразительность мимики, голоса и телесной пластики, владение навыками импровизации в различных педагогических ситуациях, способность педагога удерживать внимание аудитории и управлять эмоциональной атмосферой в классе или на сцене.

Согласно Ю.П.Азарову [1] педагог «должен быть артистом, иначе он не передаст чувство, не зажжет ученика», подчеркивая тем самым значимость эмоциональной вовлеченности и художественной убедительности в образовательном процессе. Эта точка зрения нашла отражение в трудах современных исследователей, таких как И.В. Федоренко [7] и С.В. Каргапольцева [3] которые акцентируют внимание на необходимости целенаправленного формирования артистических качеств у будущих педаго-

гов. Они предлагают интеграцию театральности, вокальных и цифровых практик в структуру педагогической подготовки как средство развития артистизма, позволяющего обеспечить многоуровневое взаимодействие на обучающихся и формировать у них эмоциональную отзывчивость, креативность и активную позицию в процессе обучения.

В научной литературе артистизм определяется как интегративное качество, включающее элементы креативности, эмпатии, эмоциональной вовлеченности, коммуникативной гибкости и выразительности. В контексте педагогики, и особенно музыкального образования, артистизм проявляется в способности педагога не только преподносить учебный материал, но и воздействовать на эмоциональную сферу обучающихся формируя устойчивую мотивацию и интерес к предмету.

Таким образом, артистизм в педагогической деятельности выступает не как побочное качество, а как необходимое профессиональное умение, позволяющее педагогу становиться лидером образовательного пространства, вдохновляющим и увлекающим учеников посредством образного и выразительного общения.

Развитие артистизма у педагога требует системного подхода, включающего как теоретическую подготовку, так и практическую реализацию. На ранних этапах профессионального становления будущих преподавателей необходимо формировать осознание важности выразительных средств педагогического общения – интонации, тембра голоса, жеста, паузы, визуального контакта. Эти элементы становятся основой педагогической выразительности, которая, в свою очередь, формирует доверие и интерес со стороны обучающихся. Особую роль в этом процессе играют дисциплины художественно-творческого цикла: актерское мастерство, сценическая речь, вокал, музыкально-ритмическое воспитание. Они способствуют развитию эмоциональной отзывчивости, пластичности мышления, гибкости поведения, а также способности быстро адаптироваться к изменяющимся условиям образовательной среды. Эти качества особенно актуальны в условиях инклюзивного, проектного и дистанционного обучения, где педагог должен уметь создавать эффективную коммуникацию независимо от формата взаимодействия.

Современная педагогика подчеркивает, что артистизм – это не врожденное, а формируемое качество. В условиях педагогического вуза важно не только дать студентам инструменты самовыражения, но и создать условия для регулярной творческой практики. Это могут быть открытые занятия, педагогические мастер-классы, участие в студенческих спектаклях,

организация концертов и творческих встреч. Подобные формы работы развивают уверенность, креативность, коммуникативные и презентационные навыки, которые напрямую связаны с поднятием педагогического артистизма. Кроме того, необходимо учитывать, что артистизм тесно связан с эмпатией и педагогической рефлексией. Умение чувствовать настроение группы, реагировать на изменения эмоционального фона, наводить верные интонационные и образные решения в процессе объяснения материала – важнейшие компетенции современного педагога. Именно в этом проявляется синтез артистизма и педагогической этики, где эмоциональное воздействие не подавляет личность обучающегося, а наоборот – раскрывает его потенциал, стимулирует интерес и доверие. Таким образом, педагогический артистизм – это не просто инструмент воздействия, а важнейший элемент гуманистической образовательной парадигмы. Его развитие обеспечивает повышение качества обучения, способствуют формированию устойчивой мотивации к познанию, а также поддерживает творческую и эмоциональную включенность всех участников образовательного процесса.

Интеграция театральных и вокальных форм работы в образовательный процесс способствует развитию следующих профессионально значимых умений – коммуникативная выразительность, эмоциональная саморегуляция, публичное выступление, креативное решение педагогических задач, взаимодействие с аудиторией. Особое значение приобретает формирование педагогической рефлексии и эмпатии – способности чувствовать эмоциональное состояние обучающихся, корректировать методы взаимодействия, выстраивать личностно-ориентированное общение.

Проблема формирования артистизма в педагогике обостряется в условиях современных требований к личности учителя как медиатора между знаниями и учащимися. В частности, в музыкальном образовании, где процесс передачи информации неразрывно связан с эмоционально-эстетическим воздействием. В таких условиях артистизм становится не просто дополнительным качеством, а ключевым компонентом профессиональной компетентности педагога.

Современные исследования в области педагогики и психологии профессионального образования указывают на тесную связь артистизма с эмоциональным интеллектом, коммуникативной культурой и креативным потенциалом личности педагога. Как отмечают Б.Т. Абдуразаков [2], С.Г. Костина [4], З.А.Назарова [5], А.А.Умурзаков [6] и др., педагог, обладающий артистизмом, способен создать на уроке творческую, мотивирую-

шую атмосферу, активизировать эмоциональный когнитивный потенциал учащихся и тем самым повысить эффективность образовательного процесса в современной школе.

В процессе работы над исследованием был применен комплекс взаимодополняющих методов, обеспечивающих как теоретическую, так и эмпирическую достоверность полученных результатов. Использование различных подходов позволило всесторонне изучить проблему формирования артистизма у будущих педагогов музыкального профиля. Формирование артистических навыков было организовано в несколько этапов:

- диагностико-адаптационный - выявление уровня сценической уверенности, постановка задач.
- обучающе-тренинговый - развитие выразительных средств, использование упражнений и актёрской техники.
- творческий - реализация умений в условиях художественно-педагогической практики.
- рефлексивный - самоанализ, оценка эффективности артистических проявлений.

Для достижения поставленных целей были использованы такие методические средства как: интеграция различных видов искусства (музыка, театр, пластика), упражнения на эмоциональную импровизацию; использование зеркала и видеоанализа; концертные выступления, проведение открытых уроков, участие в фестивалях и музыкально-педагогических конкурсах.

Был проведен систематический анализ научной, психолого-педагогической, музыкально-исполнительской и методической литературы, направлений на: уточнение дефиниции понятия «артистизм» в контексте педагогической деятельности, выявление структурных компонентов артистизма (эмоционально-волевая сфера, коммуникативная выразительность, сценическая раскованность, креативность, импровизационность и др.), определение теоретических подходов к формированию артистизма в системе профессионального педагогического образования; обоснование педагогических условий, способствующих развитию артистических у студентов. Анализ включал работы отечественных и зарубежных исследователей в области педагогического мастерства, музыкальной педагогики, сценической подготовки, а также исследований, посвященных развитию креативности и эмоционального интеллекта.

Педагогическое наблюдение проводилось в течение учебного года в естественных условиях образовательного процесса (аудиторные занятия,

репетиции, открытые уроки и т.п.). Основными критериями наблюдения явились степень сценической свободы студентов, уровень их вовлеченности и эмоциональной выразительности при выполнении педагогических и музыкальных заданий, умение управлять вниманием аудитории, наличие импровизационных элементов в педагогическом взаимодействии.

Наблюдение осуществлялось как в непосредственном контакте, так и использованием видеофиксации, что позволило провести более глубокий анализ поведения студентов и динамики развития их артистических качеств. Для получения количественных данных о самооценке уровня артистизма у студентов была разработана и апробирована авторская анкета. Она включала в себя блоки, направленные на оценку коммуникативной выразительности (голос, мимика, жестикуляции), способности к импровизации в педагогических и сценических ситуациях, эмоциональной открытости и эмпатии, уверенности в публичных выступлениях, склонности к творческому самовыражению. Результаты наблюдений позволили выявить как общий уровень сформированности артистизма, так и индивидуальные особенности участников исследования.

Экспертная оценка проводилась с участием преподавателей кафедры музыкального образования, педагогов дополнительного образования с опытом подготовки студентов к публичным выступлениям. Эксперты оценивали целостность сценического образа, выразительность исполнения, взаимодействие с аудиторией, оригинальность и креативность подачи материалов. Каждому студента присваивался интегральный балл по результатам экспертного наблюдения в ходе практических занятий, творческих выступлений и педагогических ситуаций, смоделированных в рамках формирующего эксперимента. Полученные данные подтверждают гипотезу о том, что артистизм у будущих педагогов является формируемым качеством и поддается целенаправленному развитию при наличии педагогических условий. Фактические материалы подчеркивают, что артистизм не может развиваться изолированно от других педагогических компетенций, он тесно связан с эмпатией, способностью к рефлексии, коммуникативной культурой. Следовательно, работа над артистизмом должна вестись в комплексе с развитием профессионально-педагогических умений. Выявленные тенденции подтверждают выводы И.В.Федоренко [7] и С.М.Каргапольцева [3] о необходимости внедрения в образовательную программу практико-ориентированных модулей, направленных на развитие артистических качеств будущих учителей.

Артистизм педагога представляет собой значимое личностно-профессиональное качество, напрямую влияющее на эффективность образовательного взаимодействия, особенно в области музыкального и художественно-эстетического образования. Его развитие способствует не только интенсификации учебного процесса, но и формированию у обучающихся эмоциональной вовлечённости, устойчивого интереса к предмету, а также раскрытию их творческого и личностного потенциала.

Анализ теоретических источников и результатов эмпирического исследования подтвердил, что артистизм имеет сложную, многоуровневую структуру, включающую компоненты сценической свободы, выразительности, эмоциональной включённости, способности к импровизации и коммуникативной гибкости. Данные качества могут и должны быть целенаправленно сформированы в процессе подготовки будущих педагогов, особенно при наличии специально организованных условий, включающих театрализованные формы обучения, работу с образами, элементы актёрского мастерства и средства цифровой визуализации.

Таким образом, развитие артистизма следует рассматривать как стратегические направление модернизации профессиональной подготовки педагогов, обеспечивающее повышение их творческого потенциала к эффективности педагогического взаимодействия.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Азаров Ю.П. Основы педагогической культуры / Ю.П. Азаров. – М.: Просвещение, 1991. – 192 с.
2. Абдуразаков Б.Т. Музыкальное образование в Узбекистане: традиции и инновации / Б.Т. Абдуразаков. – Ташкент: Фан, 2020. – 215 с.
3. Каргапольцев С.В. Артистизм как качество личности и педагогическая задача / С.В. Каргапольцев // Педагогика искусства. – 2019. – №1. – С. 42–47.
4. Костина С.Г. Методика развития коммуникативной выразительности у студентов музыкальных направлений / С.Г. Костина // Искусство и образование. – 2018. – №3. – С. 95–98.
5. Назарова З.А. Художественное образование в Республике Узбекистан: современные тенденции / З.А. Назарова // Журнал "Проблемы образования". – 2022. – №4. – С. 28–35.
6. Умурзаков А.А. Вокально-сценическая подготовка будущего учителя музыки: методологические основы / А.А. Умурзаков. – Ташкент: Университет, 2021. – 172 с.
7. Федоренко И.В. Артистизм как компонент профессионального мастерства педагога / И.В. Федоренко // Вестник педагогических наук. – 2020. – №2(48). – С. 66–72.

РИМСКАЯ ЛИРИКА: ПРОИСХОЖДЕНИЕ, ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ВЛИЯНИЕ НА ПОСЛЕДУЮЩУЮ ЕВРОПЕЙСКУЮ ПОЭЗИЮ

Мухамедова Р.С.

Доктор философии Ph.D.,

Доцент кафедры «Кинооператорского мастерства»

Филиал Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Всероссийский государственный университет кинематографии имени С.А. Герасимова» (ВГИК) в городе Ташкенте

Tayanch soʻzlar: Rim adabiyoti, lirik sheʼriyat, Katul, Horatsi, Tibul, Propersiy, Ovid, antik davr, sheʼriyat, falsafa.

Ключевые слова: римская литература, лирика, Катулл, Гораций, Тибулл, Проперций, Овидий, античность, поэзия, философия.

Key words: Roman literature, lyric poetry, Catullus, Horace, Tibullus, Propertius, Ovid, antiquity, poetry, philosophy.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Rim lirik sheʼriyatining kelib chiqishi va rivojlanishi, uning asosiy xususiyatlari va keyingi Yevropa sheʼriyatiga taʼsiri oʻrganiladi. Unda yunon merosi Rimda lirik janrning rivojlanishiga qanday taʼsir koʻrsatgani, shuningdek, Rim shoirlari - Katullus, Goratsiy, Tibullus, Propertius va Ovidiy - qarz shakllarini qanday oʻzgartirganligi, ularga yangi mazmun va individual tuygʻularni singdirganligi koʻrsatilgan. Rim lirik sheʼriyatining falsafiy va fuqarolik jihatlariga, shuningdek, uning keyingi jahon adabiyoti uchun ahamiyatiga alohida eʼtibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается происхождение и развитие римской лирики, её основные особенности и влияние на дальнейшую европейскую поэзию. Показано, как на формирование лирического жанра в Риме повлияло греческое наследие, а также каким образом римские поэты - Катулл, Гораций, Тибулл, Проперций и Овидий - преобразовали заимствованные формы, наделив их новым содержанием и индивидуальным чувством. Особое внимание уделено философскому и гражданскому аспектам римской лирики, а также её значению для последующей мировой литературы.

SUMMARY:

This article examines the origins and development of Roman lyric poetry, its key features, and its influence on subsequent European poetry. It demonstrates how the Greek legacy influenced the development of the lyric genre in Rome, as well as how Roman poets-Catullus, Horace, Tibullus, Propertius, and Ovid—transformed borrowed forms, imbuing them with new content

and individual feeling. Particular attention is given to the philosophical and civic aspects of Roman lyric poetry, as well as its significance for subsequent world literature.

Римская лирика является одной из наиболее изысканных и глубоких форм античной поэзии. Она вобрала в себя элементы греческого искусства и национальные черты римского мировоззрения - чувство долга, достоинства и гармонии. В ней впервые в латинской литературе появляется личное «я» поэта, его индивидуальные чувства и размышления.

Лирика в Риме зародилась во II веке до н. э., в эпоху активного культурного влияния Эллады. Именно тогда римские поэты начали осваивать греческие размеры и жанры, придавая им оригинальную окраску. В результате возникла поэзия, в которой звучит одновременно сердце человека и голос гражданина.

Первые формы римской поэзии носили общественный и религиозный характер: гимны, торжественные песни, эпиграммы. Лирика как выражение личных чувств появилась позднее, когда Рим вступил в тесное взаимодействие с греческой культурой.

Подражая Сапфо, Алкею и Анакреонту, римские поэты переняли не только строфическую форму, но и философию наслаждения жизнью, любовь к красоте, природе и гармонии. Однако в отличие от греков, римляне наполнили поэзию национальными темами - служением Отечеству, осознанием судьбы, стремлением к умеренности и порядку.

1. Индивидуальность и искренность.

Римская лирика впервые обратилась к внутреннему миру человека, его любви, страданиям, сомнениям.

2. Философичность.

В стихах присутствует стремление к осмыслению жизни, времени, судьбы. Особенно это проявляется в поэзии Горация.

3. Соединение чувства и рассудка.

Эмоции выражаются через строгую форму и классическую гармонию - идеал *aurea mediocritas* («золотая середина»).

4. Музыкальность.

Лирические произведения создавались для пения или чтения под музыку, что придавало им особую ритмичность.

5. Патриотизм и гражданственность.

Поэты нередко размышляли о долге перед Родиной, о роли поэта в обществе, о вечности Рима.

Гай Валерий Катулл (I век до н. э.)

Катулл считается основоположником личной лирики. Его стихи проникнуты страстью и искренностью. Главная тема — любовь к Лесбии, воплощающей красоту, измену и боль. В его поэзии впервые звучит голос живого человека, способного и любить, и страдать.

> «Да живём, моя Лесбия, и любím,
И ворчание стариков не стойт и меда.»

Квинт Гораций Флакк (65–8 гг. до н. э.)

Гораций стал символом «золотого века» римской поэзии. Его лирика философична и гражданственна, проповедует умеренность, спокойствие, наслаждение каждым днём (*carpe diem* - «лови момент»).

> «Не спрашивай, что будет завтра, - Лови день сегодняшний.»

Он создал совершенные формы од, эподов и сатир, сделав лирику выражением мудрости и внутреннего равновесия.

Альбий Тибулл (I век до н. э.)

Тибулл развивает жанр элегии - интимного размышления о любви, верности и покое. Он противопоставляет простую сельскую жизнь шумной городской суете.

Его стихи проникнуты нежностью, грустью и чувством гармонии с природой.

Секст Проперций (ок. 50–15 гг. до н. э.)

Поэзия Проперция более страстна и драматична. Его возлюбленная Цинтия становится образом роковой женщины, а сама лирика - воплощением внутренней борьбы любви и разума.

Публий Овидий Назон (43 г. до н. э. – 17 г. н. э.)

Овидий завершает развитие римской любовной лирики. Его «Любовные элегии» и «Наука любви» полны утончённости, иронии и чувственности. В поздний период творчества, находясь в изгнании, он создаёт трагические «Скорбные элегии», наполненные размышлениями о судьбе и времени.

4. Последователи и влияние римской лирики

После падения Рима римская лирическая традиция не исчезла. В Средние века она возродилась в творчестве трубадуров, а в эпоху Возрождения стала основой европейской гуманистической поэзии.

Петрарка, Ронсар, Шекспир и многие другие поэты опирались на идеи Горация и Катулла - личное чувство, стремление к гармонии, осознание быстротечности времени.

Таким образом, римская лирика стала мостом между античностью и новой европейской культурой, определив направление развития поэтической традиции на века.

Римская лирика - это не просто отражение чувств, но и философия жизни. Она соединила в себе страсть и рассудительность, личное и общественное, античное и вечное.

Благодаря поэтам «золотого века» - Катуллу, Горацию, Тибуллу, Проперцию и Овидию — в мировой литературе возникла традиция поэзии о человеке, его чувствах, мыслях и стремлении к гармонии.

Эта традиция жива и сегодня, продолжая вдохновлять поэтов разных эпох и народов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Гораций. Оды и эподы. - М.: Художественная литература, 1985.
2. Катулл. Стихотворения. - М.: Наука, 1970.
3. Овидий. Любовные элегии. - М.: Художественная литература, 1987.
4. История римской литературы / Под ред. И. М. Тронского. - М., 1982.
5. Гаспаров М. Л. Римская поэзия. - М.: Наука, 1991.
6. Аверинцев С. С. Поэзия античности и её наследие. - М., 1994.

TALABALARDA RAQAMLI KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING XUSUSIYATLARI

Ikromov M.X.

Qo'qon davlat universiteti v.b. dotsenti, p.f.b.f.d. (PhD)

Tayanch so'zlar: raqamli kompetensiya, raqamli savodxonlik, media savodxonlik, reflektiv amaliyot, hamkorlik va ishtirokchi ta'lim, inklyuziv ta'lim, o'qituvchi shaxsini ijtimoiylashtirish.

Ключевые слова: цифровая компетентность, цифровая грамотность, медиаграмотность, рефлексивная практика, совместное и совместное обучение, инклюзивное обучение, социализация личности учителя.

Key words: digital competence, digital literacy, media literacy, reflective practice, collaborative and participatory education, inclusive education, socialization of teacher personality.

РЕЗЮМЕ:

Raqamli kompetensiyani rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari shaxslarning raqamli texnologiyalar bilan samarali va mas'uliyatli munosabatda bo'lish qobiliyatiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy va ta'lim omillarining kesishishini, bo'lajak o'qituvchi shaxsini ijtimoiylashtirishning falsafiy va pedagogik-psixologik omillari esa bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiylashuvi falsafiy va pedagogik-psixologik omillarning kombinatsiyasini o'z ichiga oladi. Maqolada raqamli kompetensiyani rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari va bo'lajak o'qituvchi shaxsini ijtimoiylashtirishning falsafiy va pedagogik-psixologik omillari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

Социально-педагогические особенности развития цифровой компетентности предполагают пересечение социальных и образовательных факторов, влияющих на способность индивидов эффективно и ответственно взаимодействовать с цифровыми технологиями, а философско-педагогико-психологические факторы социализации личности будущего педагога предполагают совокупность философских и педагогико-психологических факторов социализации будущих педагогов. В статье анализируются социально-педагогические особенности развития цифровой компетентности и философские и педагогико-психологические факторы социализации личности будущего педагога.

SUMMARY:

The socio-pedagogical features of the development of digital competence include the intersection of social and educational factors affecting the ability of individuals to effectively and responsibly interact with digital technologies, and the philosophical and pedagogical-psychological factors of socialization of the future teacher. Socialization of young teachers includes a combination of philosophical and pedagogical-psychological factors. The article analyzes the socio-pedagogical features of the development of digital competence and the philosophical and pedagogical-psychological factors of the socialization of the future teacher.

Oliy ta'lim tizimida talabalarni ijtimoiylashtirishda pedagogik omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu omillar nafaqat ularning kasbiy rivojlanishini shakllantiradi, balki o'qituvchi sifatidagi e'tiqodi, munosabati va amaliyotiga ham ta'sir qiladi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida talabalarni ijtimoiylashtirishda pedagogik omillarning roli va ta'sirining asosiy jihatlari ifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin [5]:

1. O'quv rejasi va pedagogik yondashuvlar: oliy ta'lim muassasalarida qo'llaniladigan o'quv dasturi va pedagogik yondashuvlar talabalarning ijtimoiylashuviga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchilarning ta'lim dasturlari, kurslari va soha tajribalarining mazmuni hamda dizayni ularning bilim bazasini, o'qitish usullarini va pedagogik e'tiqodlarini shakllantiradi. Yuqori sifatli dasturlar zamonaviy ta'lim nazariyalari va amaliyotlarini aks ettiruvchi innovatsion hamda tadqiqotga asoslangan pedagogikani targ'ib qiladi;

2. Mentorlik va modellash: samarali murabbiylik dasturlari va ijobiy namuna olish – bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiylashuviga katta ta'sir ko'rsatadigan hayotiy pedagogik omillardir. Mentorlar, jumladan, tajribali professor-o'qituvchilar va amaliyotchi o'qituvchilar intiluvchan o'qituvchilarni yo'naltirish hamda qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi. Ular bo'lajak o'qituvchilarning e'tiqodlari va shaxsiyatlarini shakllantirish, kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi, fikr-mulohazalarni taqdim etadi hamda samarali o'qitish amaliyotini modellashiradi;

3. Reflektiv amaliyot va tanqidiy fikrlash: reflektor amaliyoti va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi pedagogik omillar bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiylashuvida muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, o'z-o'zini aks ettirishni rag'batlantirish va o'qitish amaliyotlari, tajribalari hamda ta'lim nazariyalarini tanqidiy tahlil qilish bilan shug'ullanish doimiy o'rganish tafakkurini rivojlantiradi. Bu bo'lajak o'qituvchilarga o'z-o'zini boshqaradigan talabalar bo'lish va o'z faoliyati davomida doimiy kasbiy o'sishda qatnashish imkonini beradi;

4. Tajribali ta'lim: tajribali ta'limni o'z ichiga olgan pedagogik strategiyalar, masalan, o'qitish amaliyoti, bo'lajak o'qituvchilarga o'z bilim va ko'nikmalarini real sharoitlarda qo'llash uchun bebaho imkoniyatlar yaratadi. Ushbu tajribalar nazariya va amaliyot o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishga yordam beradi, bo'lajak o'qituvchilarga amaliy tajriba, sinfni boshqarish ko'nikmalari va kasbiy shaxsni rivojlantirishga imkon beradi;

5. Hamkorlik va hamkorlikda o'rganish: hamkorlik va hamkorlikda o'rganishni rag'batlantiradigan pedagogik yondashuvlar bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiylashuviga hissa qo'shadi. Hamkorlikdagi loyihalar, jamoaviy o'qitish

va o'rqoqlar o'rtasidagi munozaralarda qatnashish muloqot ko'nikmalarini yaxshilaydi, jamoada ishlashni rivojlantiradi va bo'lajak o'qituvchilarni turli nuqtayi nazarlarga ega bo'ladi. Bunday tajribalar ularni jamoaviy ish va hamkorlik bilan ajralib turadigan ta'lim muassasalarida samarali ishlashga tayyorlaydi;

6. Texnologiya integratsiyasi: o'qitish va o'qitishda texnologiyadan tobora ko'proq foydalanish bilan birga, o'qituvchilar ta'limi dasturlarida texnologiyaning integratsiyasi bo'lajak o'qituvchilarni ijtimoiylashtirishda muhim rol o'ynaydi. Texnologiyadan samarali foydalanishni ta'kidlaydigan pedagogik omillar ularning raqamli savodxonligini, texnologik malakasini va raqamli vositalarni o'quv maqsadlarida qo'llash qobiliyatini oshiradi;

7. Baholash va fikr-mulohazalar: baholash va teskari aloqa bilan bog'liq pedagogik omillar bo'lajak o'qituvchilarning baholash amaliyotini tushunishlariga va ularning konstruktiv fikr bildirish qobiliyatiga ta'sir qiladi. Talabalar taraqqiyotini qanday baholashni o'rganish, mazmunli fikr-mulohazalarni taqdim etish va baholash ma'lumotlaridan ta'lim berish uchun foydalanish – bo'lajak o'qituvchilar ijtimoiylashuv jarayonida rivojlantirishlari kerak bo'lgan asosiy ko'nikmalardir.

Oliy ta'lim tizimidagi pedagogik omillar talabalarning ijtimoiylashuvini faol shakllantiradi. O'quv rejasi, murabbiylik, modellashirish, aks ettirish amaliyoti, tajribali o'rganish, hamkorlik, texnologiya integratsiyasi va baholash amaliyotlari ularning kasbiy rivojlanishiga hamda malakali va aks ettiruvchi o'qituvchilar sifatida shakllanishiga yordam beradi. Bu omillar ularning pedagogik e'tiqodlari, o'qitish amaliyoti va kelajakdagi o'qituvchilik faoliyatida talabalarning turli ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga katta ta'sir ko'rsatadi;

Oliy ta'lim tizimida talabalarning ijtimoiylashuvida psixologik omillar katta rol o'ynaydi. Bu omillar ularning hissiy farovonligiga, o'ziga ishonchiga va o'zaro munosabatlarga yordam beradi, bularning barchasi o'qituvchi sifatida muvaffaqiyatga erishish uchun muhimdir. Bu erda oliy ta'limda talabalarning ijtimoiylashuvida psixologik omillarning roli va ta'sirining asosiy jihatlarini quyidagicha e'tirof etish mumkin [4]:

1. O'ziga bo'lgan ishonch: bo'lajak o'qituvchilar uchun o'z kuchi, muvaffaqiyatga erishish qobiliyatiga ishonish, ishonch kabi psixologik omillar juda muhimdir. Oliy ta'lim dasturlari amaliy tajribalar orqali muvaffaqiyatga erishish, konstruktiv fikr-mulohazalarni bildirish va malaka oshirish orqali o'z-o'zini samaradorligi tuyg'usini rivojlantirishi kerak. O'ziga bo'lgan kuchli ishonch hissini rivojlantirish bo'lajak o'qituvchilarni samarali o'qitish va talabalar hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligiga ishonch bilan qurollantiradi;

2. Hissiy aql va empatiya: hissiy aql va empatiya bilan bog‘liq psixologik omillar bo‘lajak o‘qituvchilarning ijtimoiylashuviga sezilarli darajada ta’sir qiladi. O‘z-o‘zini anglash, o‘zini o‘zi boshqarish, empatiya va samarali muloqot kabi hissiy intellekt ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘lajak o‘qituvchilarga hamkasblar va ota-onalar bilan ijobiy munosabatlar o‘rnatishga yordam beradi. Hissiy intellekt ularning hissiy ehtiyojlarini tushunish va qondirish qobiliyatini oshiradi, qo‘llab-quvvatlovchi va inklyuziv ta’lim muhitini yaratadi;

3. Bardoshlilik va bardosh berish strategiyalari: chidamlilik va kurash strategiyalari bilan bog‘liq psixologik omillar o‘zlarining kasbiy faoliyatida turli qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin bo‘lgan bo‘lajak o‘qituvchilar uchun juda muhimdir. Oliy ta’lim dasturlari engish strategiyalarini, muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini va ijobiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlarini taqdim etish orqali chidamlilikni rivojlantirishi kerak. Bo‘lajak o‘qituvchilarni chidamlilik vositalari bilan jihozlash orqali ular stressni samarali boshqarishlari, o‘zgarishlarga moslashishlari va o‘qitish davomidagi to‘siqlarni engib o‘tishlari mumkin;

4. Madaniy kompetensiya va xilma-xillikni anglash: madaniy kompetensiya va xilma-xillikni anglash bilan bog‘liq psixologik omillar bo‘lajak o‘qituvchilar uchun juda muhimdir. Oliy ta’lim turli madaniyatlar, istiqbollar va kelib chiqishini tushunish va qadrlashga yordam berishi kerak. Madaniy kompetensiya va sezgirlikni rivojlantirish bo‘lajak o‘qituvchilarga xilma-xillikni nishonlaydigan hamda ijobiy talabalar tajribasini rag‘batlantiradigan inklyuziv va adolatli o‘quv muhitini yaratishga imkon beradi;

5. Proaktiv fikrlash va o‘z-o‘zini anglash: bo‘lajak o‘qituvchilarning ijtimoiylashuvi jarayonida faol fikrlash va o‘z-o‘zini anglash kabi psixologik omillar muhim ahamiyatga ega. Tanqidiy o‘z-o‘zini aks ettirish va o‘z-o‘zini anglashni rag‘batlantirish ularning kuchli tomonlarini, yaxshilash sohalarini hamda noto‘g‘ri tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Bu o‘z-o‘zini aks ettirish ularning o‘qitish amaliyoti haqida fikr yuritish, o‘qitish strategiyalarini moslashtirish va doimiy ravishda o‘zini-o‘zi takomillashtirishga intilish qobiliyatini oshiradi;

6. Sinfni boshqarish va xulq-atvorni boshqarish ko‘nikmalari: sinfni boshqarish va xatti-harakatlarni boshqarish qobiliyatlari bilan bog‘liq psixologik omillar bo‘lajak o‘qituvchilarning ijobiy hamda yaxshi boshqariladigan sinf muhitini saqlashda samaradorligiga sezilarli darajada ta’sir qiladi. Oliy ta’lim dasturlari talabalarning xulq-atvorini tushunish, xatti-harakatlarni boshqarishning samarali strategiyalarini amalga oshirish va qulay ta’lim muhitini yaratish uchun talabalar bilan ijobiy munosabatlar o‘rnatish bo‘yicha treningni ta’minlashi kerak;

7. Hamkorlik va jamoada ishlash ko'nikmalari: hamkorlik va jamoada ishlash qobiliyatlari bilan bog'liq psixologik omillar bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiylashuviga yordam beradi. Oliy ta'lim safari davomida hamkorlikdagi tajribalar jamoada ishlash, muammolarni hal qilish va samarali muloqotni rag'batlantiradi. Ushbu ko'nikmalarni shakllantirish bo'lajak o'qituvchilarni hamkasblari, ota-onalari va kengroq ta'lim hamjamiyati bilan hamkorlikda ishlashga tayyorlaydi.

Bo'lajak o'qituvchi shaxsining ijtimoiylashuvi ularning e'tiqodlari, qarashlari, qadriyatlari, xatti-harakatlari va kasbiy o'ziga xosligini shakllantiradigan turli omillarni o'z ichiga oladi. Bo'lajak o'qituvchi uchun ijtimoiylashuvning ba'zi asosiy omillari sifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

1. Oila va tarbiya: oila muhiti talabaning ijtimoiylashuviga katta ta'sir ko'rsatadi. Oilaviy qadriyatlar, ta'lim darajasi va ularning dunyoqarashi hamda ta'limga bo'lgan e'tiqodlari shaklini qo'llab-quvvatlaydi. Ularning o'qishga, o'qitishga bo'lgan munosabatini shakllantirishda, ta'limning kasb sifatidagi ahamiyatini oshirishda oila ta'siri muhim rol o'ynaydi;

2. Ta'lim muassasalari va tengdoshlari: ta'lim muassasalari, shu jumladan maktablar va kollejlarda bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiylashuviga hissa qo'shadi. Tengdoshlar, o'qituvchilar va murabbiylar bilan o'zaro munosabatlar ularning ta'limga, o'qitish amaliyotiga va kasbiy me'yorlarga bo'lgan munosabatini shakllantiradi. Ta'lim muassasalaridagi hamkorlikdagi loyihalar, munozaralar va o'rganish tajribasi ularning dunyoqarashi hamda o'qitish haqidagi tasavvuriga ta'sir qiladi;

3. Madaniy va ijtimoiy omillar: madaniy va ijtimoiy omillar bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiylashuvini shakllantiradi. Madaniy me'yorlar, qadriyatlar va an'analar ularning o'qitish yondashuvlariga, xilma-xillikni tushunishga hamda turli xil muhitdagi talabalar bilan qanday munosabatda bo'lishiga ta'sir qiladi. Jamiyatning umidlari, hukumat siyosati va ta'lim sohasidagi islohotlar ham ularning kasbiy amaliyotiga ta'sir qiladi;

4. Media va texnologiya: media va texnologiyalar bo'lajak o'qituvchilarni ijtimoiylashtirishda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilarning ommaviy axborot vositalari vakillari, ta'lim dasturlari va o'qitish amaliyoti ularning o'qituvchilik kasbi haqidagi tasavvurlari va umidlariga ta'sir qiladi. Texnologiya va raqamli media ularning innovatsion o'qitish usullari, ta'lim resurslaridan foydalanish hamda o'quv muhiti haqidagi tushunchalarini shakllantiradi;

5. Shaxsiy tajribalar: ta'lim sharoitida ham, undan tashqarida ham shaxsiy tajribalar bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiylashuviga yordam beradi. Hayotiy tajribalar, ixtiyoriy ish va turli nuqtayi nazarlarga ta'sir qilish ularning ijtimoiy

adolat, hamdardlik hamda ta'limda inklyuzivlikning ahamiyatini tushunishlariga ta'sir qiladi;

6. Kasbiy ta'lim va rivojlanish: kasbiy ta'lim dasturlari va rivojlanish imkoniyatlari bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiylashuviga hal qiluvchi omillardir. Oliy ta'lim muassasalari, o'qituvchilar malakasini oshirish dasturlari va malaka oshirish seminarlari ularning pedagogik bilimlarini, o'qitish strategiyalarini hamda ta'lim nazariyalarini tushunishlarini shakllantiradi. Shuningdek, doimiy kasbiy ta'lim tajribalari ularning o'qituvchilar sifatida o'sishiga yordam beradi;

7. Rol modellari va murabbiylik: ijtimoiylashtirish jarayonida namuna va murabbiylik muhim rol o'ynaydi. Tajribali o'qituvchilarni kuzatish va murabbiylardan ko'rsatma hamda yordam olish ularning o'qitish amaliyoti, o'qitish uslublari va professionalligini shakllantirishga yordam beradi. Shuningdek, ijobiy rol modellari va murabbiylik munosabatlari ularning kasbiy shaxsiyati va martaba intilishlariga ta'sir qiladi;

8. Mulohaza va o'z-o'zini baholash: mulohaza va o'z-o'zini baholash – bo'lajak o'qituvchi uchun ijtimoiylashuvning ajralmas jihatlari. O'z tajribalari, o'qitish amaliyoti va shaxsiy o'sish bo'yicha o'z-o'zini mulohaza yuritish ularga o'zlarining kuchli tomonlari va yaxshilash sohalarini tanqidiy tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu aks ettirish ularning uzluksiz kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi va uzluksiz ta'lim olishga yo'naltiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, talabalarning ijtimoiylashuviga turli omillar, jumladan, oiladagi tarbiya, ta'lim muassasalari, madaniy va jamiyat normalari, ommaviy axborot vositalari va texnologiyalar, shaxsiy tajribalar, kasbiy tayyorgarlik, o'rnak va aks ettirish ta'sir qiladi. Bu omillar ularning o'qituvchilik faoliyatiga tayyorlanish jarayonida kasbiy o'ziga xosligi, pedagogik e'tiqodi va amaliyotini shakllantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Budantsev DV. Digitalization in the field of education: A review of Russian scientific publications. Young Scientist. 2020;27(317):120-127
2. Fuentes A., López J., & Pozo, S. Analysis of the digital teaching competence: Key factor in the performance of active pedagogies with augmented reality. REICE. Revista Iberoamericana Sobre Calidad, Eficacia y Cambio En Educación. 2019.17(2), 27–42
3. Starkey L.A Review of research exploring teacher preparation for the digital age. Cambridge Journal of Education. 2020. 50(1), 37–56
4. Xanbabayev H. Local module technology of developing digital competence in students. International conference on higher education teaching. Hosted from Hamburg, Germany. 2023. –P. 4-8
5. Mamatov D.N., Bekchanova Sh.B. "Oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanib sirtqi ta'limda masofaviy o'qitishning «blended learning» texnologiyasidan foydalanish". "Raqamli iqtisodiyot: yangi Uzbekistonni yangi texnologiyalar, platformalar va biznes modellari orqali rivojlantirishning yangi bosqichi" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyaning materiallari.3-qism. Toshkent-2020 y. 88-93 b.

ТАЪЛИМ МУАССАСАСИНИ БОШҚАРИШДА ТАШКИЛ ЭТИШ, РАҲБАРЛИК ҚИЛИШ ВА НАЗОРАТ ҚИЛИШ

Тайланова Ш.З.
п.ф.д., профессор

Таянч сўзлар: таълим муассасасини бошқариш, раҳбарлик қилиш ва назорат қилиш, жамоа, бошқарув, режалаштириш, назорат.

Ключевые слова: управление образовательным учреждением, лидерство и контроль, команда, управление, планирование, контроль.

Key words: educational institution management, leadership and control, team, management, planning, control.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада таълим муассасасини бошқаришда ташкил этиш, раҳбарлик қилиш ва назорат қилиш масалалари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются вопросы организации, руководства и контроля в управлении образовательным учреждением.

SUMMARY:

This article examines issues of organization, leadership, and control in the management of an educational institution.

Ташкил қилиш ишини бажариш туфайли таълим муассасаси жамоаси аъзоларининг куч-ғайратини самарали бирлаштириш учун зарур, аммо етарли бўлмаган шарт-шароит яратилади. Амалиётдан шу нарса маълумки, одамлар реал бажараётган ишлар уларга қўйилаётган расмий талабларга ҳар доим ҳам мос келавермайди. Ижтимоий ташкилотларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларга кирувчи одамлар ўз сабабларига эга бўлган ҳолда, ўз олдиларига ўзлари мақсад қўйишга қодирдирлар. Улар ниманидир қилишни хоҳлашлари ва хоҳламасликлари ва шунга қараб ишлашлари мумкин. Одамлар ташкилотга келгач, у ўзларининг манфаатларини амалга ошириш имконини беришини хоҳлашади. Бу ҳол юз бермаса, улар ё ташкилотдан кетадилар ёки салоҳиятлари ва иқтидорларини ишга тўлиқ сафарбар этмайдилар.

Биргаликдаги фаолият яхши режалаштирилган ва уюштирилган бўлса, ижрочилар бу жараёнга тузатиш киритишни талаб қиладиган қандайдир ички ва ташки шарт-шароит ўзгармагунга қадар нимани, қаерда ва қай йўсинда бажаришларини билишгандагина у муваффақиятли кечади. Бу ўзгаришлар режалаштирилган ҳаракатларни амалга ошириш учун хавф тўғдириши ёки, аксинча, қандайдир янги имкониятларни очиши мумкин. Бошқарув юз бераётган ўзгаришларга ўз вақтида муносабат билдириши, бунинг учун эса бу ҳақда ахборотга эга бўлиши лозим. Бундай ахборотни олиш ва ишнинг боришига тузатиш киритиш зарурлигини аниқлаш учун назорат қилиш деб аталадиган махсус бошқарув ҳаракатини амалга ошириш зарур.

Бошқарув назорат туфайли ўзи усиз фаолият юритмайдиган энг муҳим таркибий қисм - қайта алоқага эга бўлади. Назорат бошқарувнинг «кўзини равшан» ва ўзгаришларга нисбатан таъсирчан қиладди. Ушбу ўзгаришларга муносабат эса режалаштириш, ташкил этиш ва раҳбарлик қилиш орқали амалга оширилади. Натижада бошқарув давраси ёпиқ ҳолга келади.

Режалаштириш, ташкил этиш, раҳбарлик қилиш ва назорат қилиш мураккаб тузилмага эга бўлиб, ўзи ҳам кўплаб бошқа ишлардан ташкил топади. Масалан, у режалаштириш, вазиятни таҳлил этиш, прогнозлаш, мақсад қўйиш, самарадорликни баҳолаш, иш режасининг бирон-бир вариантыни танлаш ҳақида қарор қабул қилиш кабиларни ўз ичига олиши мумкин. Раҳбарлик қилиш қўл остидаги ходимларга топшириқлар бериш, жамоа аҳволини таҳлил қилиш, қўл остидаги ходимларнинг ишини баҳолаш, тақдирлаш ва жазолаш ҳақида қарорлар қабул қилиш, ходимларни хабардор қилиш, низоли вазиятларни ҳал қилишни ва ҳ. к. кўзда тутади.

Таълим муассасасини бошқаришда битта эмас, балки кўплаб бошқарув туркумлари амалга оширилади. Бу туркумлар иерархик тузилмага эга — хусусий туркумлар нисбатан умумийлари таркибига киради. Масалан, таълим муассасасида ўқув-тарбия жараёнини бошқаришнинг умумий туркумида бошланғич ва умумий ўрта таълимни режалаштириш, ташкил этиш, унга раҳбарлик ва уни назорат этиш туркумлари ажратиб кўрсатилади. Бу туркумлар ҳам, ўз навбатида, мураккаб тузилмага эга. Масалан, бошланғич таълимни бошқариш туркуми ичида ва айрим синфлар, предметларни ўрганишни режалаштириш, ташкил этиш, раҳбарлик қилиш, назорат қилиш туркумлари ажратилади.

Бошқарув жараёнида, айти пайтда, турли бошқарув туркумлари иши амалга оширилади. Кимдир машғулотлар жадвалига тузатишлар киритиши, кимдир ўқитувчининг ишини назорат қилиб бориши, яна кимдир

педагогика кенгашининг иш режасини муҳокама қилиши мумкин. Бу бошқарув туркумларини нафақат беҳабар кузатувчи учун, балки аксарият бошқарув субъектлари учун ҳам ноошкор ҳолга келтиради. Аммо бошқарув фаолиятининг яхлитлиги учун жавоб берувчи таълим муассасаси раҳбари ушбу туркумларни тузиб, уларнинг ҳар бирини кузатиб бориши керак.

Режалаштириш, ташкил этиш, раҳбарлик ва назорат қилиш ҳокимият муносабатларини амалга ошириши туфайли бошқарув иши деб ҳисобланади.

Самарадорлик тушунчаси, гарчи ижтимоий муносабатлар жараёнида кўп қўлланилса-да, бошқарув назариясида энг кам ишланган тушунчалардан биридир. Самарадорликнинг умумий назарияси мавжуд бўлмаганлиги боис ушбу йўналишдаги барча уринишлар ҳозирча қутилган натижага олиб келмади. Фаолиятнинг турли соҳаларида самарадорликнинг ўз хусусий кўрсаткичларидан фойдаланилади. Аммо таълимда бугунги кунда бундай кўрсаткичлар йўқ. Шунга қарамай, самарадорлик тушунчаси сифатга йўналтиришда жуда муҳим ва фойдалидир. Вазифанинг бутун мураккаблигини англаган ҳолда, бошқарув самарадорлиги нима эканлигини аниқлашга уриниб кўрамыз.

Самарадорлик ҳақида гапиришдан олдин фаолият унумдорлиги тушунчасини киритамиз. Ўар қандай фаолият озми-кўпми унумли бўлади. Унумдорлик - бу қандайдир вақт ичида олинган натижаларнинг фойдалилиги ва у билан боғлиқ харажатлар ўртасидаги нисбатни кўрсатувчи фаолият хусусияти демакдир.

Унумдорликдан кўпинча бошқарув самарадорлиги кўрсаткичи сифатида фойдаланилади. Гарчи фаолият унумдорлиги билан бошқарув самарадорлиги бир-бирига боғлиқлиги шубҳасиз бўлса-да, бироқ улар битта нарсаси эмас. Таълимнинг бошқа таълим муассасасига нисбатан юқорироқ натижалари ушбу таълим муассасасида бошқарув сифати юқори бўлишидан ҳар доим ҳам далолат беравермайди. Масалан, таълим муассасаси ажойиб моддий базага эга бўлса, молиялаштиришнинг қўшимча манбалари ҳисобига ўқитувчиларга бошқа таълим муассасаларидагига нисбатан юқорироқ иш ҳақи тўлай олса, ушбу барча неъматлардан маҳрум бўлган оддий таълим муассасасидагига қараганда таълим сифати юқорироқ бўлишини таъминлаши мумкин. Лекин масала ҳар бир таълим муассасаси ўзида мавжуд имкониятлардан нечоғли яхши фойдаланаётганлигидадир. Бошқарув сифатини баҳолаш айнан шу саволга бериладиган жавобга боқлиқ. Бошқарув ўз вазифасига кўра фойдали натижа олиш учун имкониятлардан тўлиқ фойдаланишни таъминлаши керак. Ушбу вазифани

қанчалик яхши уддаласа, у шунчалик самарадор бўлади. Бошқарув самарадорлиги деганда эришилган ва эришиш мумкин бўлган унумдорлик ўртасидаги муносабатни акс эттирувчи хусусиятни тушунамиз. Бундай таърифни фаолият кўрсатишни бошқаришга нисбатан ҳам, ривожланишни бошқаришга нисбатан ҳам ишлатса бўлади. Лекин бу ҳолатларнинг ҳар бирида турли натижалар ва турли харажатлар ҳисобга олиниши керак. Таълим муассасаси ўзи учун таълим сифати иложи борича юқори даражада бўлишини таъминлай олади (бу юқори самарадорлик ҳамда фаолият юритишни бошқаришдан далолат бериши мумкин), аммо айти пайтда у янгиликларни ўзлаштириш ва ўзининг салоҳиятини кучайтириш учун объектив тарзда таълимнинг мавжуд имкониятларидан фойдаланмаслиги мумкин. Бу таълим муассасасини ривожлантиришни бошқариш самарадорлиги пастлигидан далолат беради.

Таълим сифати таълим олувчи ёшларнинг хабардорлигини ривожлантиришни таъминлайдиган таълим фаолиятининг турли жиҳатларини, ўқитиш мазмуни, шакллари ва методларини, моддий-техника базасини, кадрлар таркибини ва ҳ. к. тавсифловчи кўрсаткичлар йиғиндиси билан белгиланади. «Билимдонлик» («хабардорлик») термини менежментда кенг қўлланилади. Аммо уни таълим тизимида ишлатиш у қадар оммалашмаган. Ўқувчилар ва талабаларга нимани бериш мақсад қилиб қўйилганлигини аниқлаш учун кўпинча билим, кадрият ёки ишонч ва эътиқод тушунчаларидан фойдаланиб келинган (ҳозир ҳам шулардан фойдаланилмоқда).

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Курбонов Ш., Сайитхалилов Э. Таълим сифатини бошқариш. –Т.: Турон-Иқбол, 2006. – 592 б.
2. Джуроев Р.Х., Турғунов С.Т. Таълим менежменти. –Т.: Ворис-нашриётЎ 2006. -259 б.

YOSH AVLODNI ERKIN VA MUSTAQIL FIKR YURITISHI QOBILIYATLARINI TARKIB TORTIRISHDA OILA PEDAGOGIKASINING O'RNI

Xalmatov L.N.

*TKTI dotsenti pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Tayanch so'zlar: oila pedagogikasi, ta'lim-tarbiya, nazariy muammolar, bolalar tarbiyasi, oila – jamiyat, izlanish va yondoshuvlar.

Ключевые слова: семейная педагогика, образование, теоретические проблемы, воспитание детей, семья – общество, исследования и подходы.

Key words: family pedagogy, education, theoretical problems, child education, family - society, research and approaches.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada oila pedagogikasi fanining oilaviy hayot asoslariga oid nazariy muammolar, oila pedagogikasi fanning maqsadi, predmeti, metodologik asoslari, fanning boshqa fanlar bilan bog'liqligi, undagi izlanishlar, oilaning fanlar tizimida o'rganilishi nisbati yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются теоретические проблемы науки семейной педагогики, связанные с основами семейной жизни, целью, предметом, методологическими основами науки семейной педагогики, связью науки с другими науками, исследованиями в ней, соотношением объяснено изучение семьи в системе наук.

SUMMARY:

In this article, the theoretical problems of the family pedagogy science related to the basics of family life, the purpose, subject, methodological foundations of the science of family pedagogy, the connection of the science with other sciences, researches in it, the ratio of the study of the family in the system of sciences are explained.

Kirish. Bugungi zamonaviy ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri Erkin va adolatli fuqarolik jamiyatini qaror toptirish bo'lib, jamiyatning har bir a'zosi inson sifatida mustaqil va erkin ta'lim olishi, ta'lim olishda har bir fuqaroning o'zaro tengligi kabi prinsiplar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Demak, shu jihatdan olib qaraganda, oila ham fuqarolik jamiyatining uzviy tarkibiy qismi sanaladi va muayyan ijtimoiy vazifalarni o'z zimmasiga oladi.

Asosiy qism. Ma'lumki, jamiyatning birinchi va birlamchi bo'g'ini hisoblangan oila insonlarning turmush kechirish va hayot davomiyligini ta'minlash tarzidir. "Sharqda qadim-qadimdan oila muqaddas Vatan sanalgan. Agar oila sog'lom va mustahkam bo'lsa, mahallada tinchlik va hamjihatlikka erishiladi. Binobarin, mahalla-yurt mustahkam bo'lsagina, davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi. Zero, oila farovonligi-milliy farovonlik asosidir.

Xalqimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, eng qimmatli an'analar: halollik, rostgo'ylik, or-nomus, sharmu-hayo, mehru-oqibat, mehnatsevarlik kabi barcha insoniy ijtimoiy fazilatlar, eng avvalo, oilada shakllangan. Zero, oilada sog'lom ma'naviy-axloqiy muhit barpo etishda mahalla va ijtimoiy institutlarning rolini oshirish g'oyat muhim ahamiyatga ega.

Oila pedagogikasi o'sib kelayotgan yosh avlodni barkamol inson qilib tarbiyalash uchun oilada beriladigan tarbiyaning mazmuni, umumiy qonuniyatlari, tamoyil va metodlariga doir bilimga ega bo'lmoq lozim. Oila pedagogikasi umumiy pedagogikani bir tizimi bo'lib u umumiy pedagogikani qonuniyatlari asosida yaratilgan. Oila pedagogikasi quyidagi fanlar bilan aloqada o'sib ulg'aymoqda: oila pedagogika fani: falsafa, sotsiologiya, iqtisodiyot, anatomiya - fiziologiya, psixologiya - pedagogika, ijtimoiy pedagogika, maxsus pedagogika, pedagogika tarixi, pedagogik mahorat kabilar. Komil inson tarbiyasi juda ko'p qirrali va murakkab bo'lganligi sababli hamma fanlar unga ko'makdosh bo'ladi. Buyuk alloma Abu Nasr al-Forobiy «Talhizu Navomis» (Aflotun qonuniyatlarini mohiyati) asarida inson kamolotini falsafa fanining ta'sirida rivojlanishini shunday ko'rsatgan edi: «Yaxshi fazilatga ega bo'lgan shahar aholisi eng baxtiyor odamlar bo'lishlari, qonunlarga ixtiyoriy bo'ysunishini ta'minlash uchun qonunlarni takomillashtirish, ulardagi qoidalamni mustahkamlashdir».

Oila pedagogikasining maqsadi va uning boshqa fanlar o'rtasidagi o'rni, bog'liqligini tahlil qilsak:

Oila – jamiyatning kichik yacheykasi va uning ma'nosini hech kichraytirib bo'lmaydi. Oilasiz bironta millat ham, jamiyat ham taraqqiy etmagan. Kelajakni ham biz oilasiz tasavvur eta olmaymiz. Har bir inson uchun oila - hayotning boshlanishi. Baxt so'zini ham avvalo oila bilan bog'laymiz: kimki o'z oilasi bag'rida bo'lsa, u baxtlidir.

Oila bo'lib yashash barcha maxluqotlar orasida faqat insongagina xosdir. Shu bois oila jamiyatning birinchi va birlamchi bo'g'ini hisoblanadi. Shunga ko'ra hech mubolag'asiz aytish mumkinki, oila fuqarolik jamiyatining tayanch nuqtasi, tayanch tuzilmasidir. Chunki bu muqaddas dargohda nafaqat inson dunyoga keladi, balki u ma'nan va axloqan tarbiya topadi.

Binobarin, oila er-xotin, ularning bola chaqalari, eng yaqin tug‘ishganlaridan iborat kishilar guruhi, ya’ni xonadon hisoblanadi. Ayni chog‘da oila odamlarning tabiiy, iqtisodiy, huquqiy, ma’naviy munosabatlariga asoslangan ijtimoiy birligi ekanligiga ishonch hosil qilamiz.

Demak, oila jamiyatning tabiiy xujayrasidir, ijtimoiy asosidir. Oila qanchalik mustahkam bo‘lsa, jamiyat ham shunchalik mustahkam bo‘ladi va tez rivojlanadi. Zero, jamiyat asosi – oila moddiy va ijtimoiy tomondan mustahkamlanib borishi g‘oyat muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda yer yuzida giyohvandlikni ortib borishi, bolalarning spirtli ichimlik istemilining ortishi, odam savdosi va fohishabozlik ortib borishi, xavfli kasallik – OITS kelajak hayotga tahdid solishi har qachongidan ham kuchayishi sezilmoqda. Bunday muammolarning hayotimizda paydo bo‘lishiga fsosi sabablardan biri bu ddunyo xalqlarining oilalarga yetarlicha e’tibor berilmagani, eng asosiysi esa – yoshlarning ijtimoiy, oilaviy hayotga tayyorlash tizimiga amla unchalik ham e’tibor berilmasligidir.

Bu muammoni tahlil qiladigan bo‘lsak mamlakatimizda so‘ngi 10-15 yilda umum ta’lim maktablarida va kasb-xunar kollejlarda yoshlarni iyyimoiy, oilaviy xayotga tayyorlash buyicha bir qancha fanlar kiritildi. Bulardan ayrim maktablarda “Odobnoma”, “Tarbiya”, “Soglom avlod” kabi fanlar, mutaxassisligiga qarab ayrim professional ta’lim muassasalarida (kollejlarda) “Oila psixologiyasi” fani kiritilgan. Ammo bu fanlar uz samarasini unchalik ham bermadi, chunki oliy ta’lim muassasalariga kelayotgan o‘quvchilarning aksariyati nafaqat oilaviy xayotga, balki mustaqil ijtomoiy xayotga ham tayyor emaslar.

Bugun talab etilayotgan oila pedagogikasi fani va uning yoshlarni ijtimoiy hayotga tayyorlashdagi zaruratini chuqur his qilgan holda Oila pedagogikasi fanining maqsadi yoshlar ongini oila va nikoh haqidagi bilimlar bilan boyitish, o‘quvchilarda oilaparvarlik xususiyatlarini shakllantirish bilan bir vaqtda quyidagi tarbiyaviy, ijtimoiy me’zonlarga ham to‘la javob berishi kerak:

- yoshlarga oila tarixi haqida ma’lumot berish,
- oilalarning uziga xos xususiyatlarini aniqlash,
- oilalarning funksiyalari va ularning o‘zaro bog‘liqligi
- oiladagi pedagogik-psixologik muhit
- oila pedagogikasi fanidagi muammolar, izlanishlar va yondoshuvlarni taxlil etish
- oilaning fanlar tizimida o‘rganilishi
- oila pedagogikasi fanining metodologik asoslari
- uzbek xalq mutafakkirlari oilaviy tarbiya haqida

- oilaviy tarbiyada o'zbek xalq pedagogikasi va an'analari
- oila bilan boshqa xil tarbiya muassasalarining o'zaro munosabatlarini aniqlash,
- oilada ota-ona va farzandlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi
- ota-onalarning obro'si va shaxsiy namunalari oila ma'naviyatini oshiruvchi omil sifatida
- yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash metodikasi
- oilaparvarlarni tarbiyalash ijtimoiy-pedagogik vazifa sifatida
- oilada, maktabda, dars jarayonida hamda sinfdan tashqari mashg'ulotlarda oilaparvar yoshlarni tayyorlash metodikasi
- jismoniy va ijtimoiy yetuklik – nikohga tayyorlik alomati
- oila etikasi va psixologiyasini o'rganishning shakl va metodlari

Shuningdek Oila pedagogikasiga oid bilim, ko'nikma va malakalarning fanlar tizimida o'rganilishi, ijtimoiy fanlar mazmuniga kiritilishi muhim ahamiyat kasb etadi bu fanlarga: pedagogika, psixologiya, tibbiyot, etnografiya, aholishunoslik, demografiya, ijtimoiy geografiya, sotsiologiya, iqtisodiyot fani bilan statistika, huquqshunoslik va boshqalar.

Etnografiya nikoh-oila munosabatlarini xalqlar turmush tarzining bir tabaqasi sifatida o'rganadi.

Aholishunoslik, demografiya aholining hamda uning asosiy bo'g'ini bo'lmish oilaning turli xil muammolarini siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va tarixiy jarayonlar asosida o'rganadi.

Ijtimoiy geografiya tadqiqotlarida aholi va oilaning hududiy tafovutlari kompleks tahlil qilinadi.

Sotsiologiya inson hayotining ijtimoiy jihatlarini, kishilik jamiyatining barcha ijtimoiy munosabatlarini o'rganadi.

Iqtisodiyot fani bilan statistika oila byudjetini, oila ishlab chiqarishi (agar u mavjud bo'lsa) va oilaviy iste'molni, mehnat taqsimotini hamda oiladagi xo'jalik-iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etish bilan shug'ullanadi.

Psixologiya vazifasi asosan nikoh, oila munosabatlarida namoyon bo'ladigan hissiyot, tasavvur, urf-odatlarini, shuningdek, bu psixologik (ruhiy) hodisalarning ijtimoiy va tabiat manbalarini o'rganishdan iborat.

Tibbiyot fani nikohning fiziologik jihatlarini va uning oqibatlarini hamda oilaning oila a'zolari sog'ligiga ta'sirini tadqiq etadi.

Huquqshunoslik oila to'g'risidagi qonunlarni va oilaning ijtimoiy hayotga munosabatini o'rganib, mavjud yoki jamiyat uchun maqsadga muvofiq bo'lgan huquqiy qoidalarni asoslab beradi.

Hozirgi davrda oila turli fanlar tizimida har tomonlama ilmiy tadqiq qilinishi zarur. Oilaning o'ziga xos xususiyatlarini ayniqsa oilaparvarlikga, serfarzandlikga, farzandlar tomonidan ota-onalarning hurmat qilinishiga, oila a'zolari o'rtasidagi inoqlikga katta e'tibor berish lozim. Bu borada dastlabki ishlar amalga oshirilmoqda. Mustaqillik yillarida O'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasi, "Bolalar jamg'armasi" va "Sog'lom avlod uchun" Xalqaro xayriya jamg'armasi organi, "Oila va jamiyat" haftanomalari chiqa boshladi. Haftanoma oila, buva va buvi, ota va ona, o'g'il-qiz, nevara, evara, chevara masalalariga katta ahamiyat bermoqda. Uning asosiy vazifasi tuzilgan nikohni asrab qolish, oilani mustahkamlashdan, otalik-onalik va bolalikni muhofaza qilishdan, kelajak taqdiriga, oila a'zolari obro'sini oshirishga qaratilgan muhim chora-tadbirlarni ishlab chiqishdan iborat.

Dunyo mamlakatlari jumladan AQShda oila masalalarini o'rganuvchi institutlarning o'zi yigirmadan ziyodni tashkil etadi. Turkiyada ham "Oila" ilmiy tadqiqot instituti mavjud bo'lib, Uning asosiy vazifasi – har bir oilaning ta'lim va tarbiyaga oid faoliyatini qo'llab-quvvatlash, farzandida nogironligi bor oilaning talab-ehtiyojlarini o'rganish, o'rta hol oilalarning rivojlanish qonuniyatlarini tahlil qilish, jamiyatda va oilada erkak va ayolning teng huquqliligini ta'minlash kabi masalalarni o'rganishdan iborat. Tojikistonda ham oila, onalik va bolalik masalalari bo'yicha maxsus vazirlik maqomiga ega bo'lgan departamenti, Misr Arab Respublikasida Ayollar Milliy Kengashi, onalik va bolalik bo'yicha milliy kengash, Hindistonda Jamoat tashkilotlari bilan aloqador va bolalar masalalari bo'yicha milliy institutlar mavjud. Shuningdek, bunday markazlar mustaqil davlatlar hamdo'stligida, G'arbning rivojlangan mamlakatlarida ham faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekiston "Oila" ilmiy-amaliy markazi ularning ba'zilar bilan ilmiy aloqalar o'rnatgan.

Pedagogik fanlar tizimida oila pedagogikasining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, oila pedagogikasining talabalar tomonidan o'rganilishi faqat bilish-bildirish ahamiyatiga ega bo'lmay, balki barkamol shaxsni va oqilona ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda tabiiy va hayotiy muhim axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatga ham molikdir.

Respublikamizda bir yuz o'ttizga yaqin millat va elat vakillari hamjihat yashab, O'zbekiston mustaqilligi ravnaqiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda. Mamlakatimizda aholining ko'pchiligini – 85 foizini o'zbek millati tashkil etadi. Uzoq yillik tarixiga ega bo'lgan o'zbek xalqi oilaga juda kaatta e'tibor berib kelgan. Yer kurrasida yashovchi turli xalqlar va millatlar har birining o'ziga xos xususiyatlari bo'lgani kabi ularning oilaviy hayotida ham o'ziga xos xususiyatlar mavjuddir.

O'zbek oilasi serfarzandlik, bolajonlik, oilaparvarlik kabi ijobiy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Oilaga sharqona, o'zbekona sodiqlik, o'tgan yetti pushtini bilish, ota-ona, qarindosh-urug', keksalarga hurmat, yoshlarga mehribonlik, oila a'zolari, er-xotin va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarning mustahkamligi uning o'ziga xos xususiyatlaridir. Oilalar g'oyat katta bo'lib, ularda kishilar jamoa asosida yashab kelganlar. Bunda o'zaro hurmat va qattiq tartib bo'lmasa, oilaning barcha a'zolari o'z burchlarini ado etmasa, bir-biriga nisbatan ezgulik bilan mehr-oqibat ko'rsatmasa, yaxshi va munosib tarzda yashash mumkin emas. Oila turmush va vijdon qonunlari asosiga quriladi, o'zining ko'p asrlik mustahkam va ma'naviy tayanchlariga ega bo'ladi, oilada demokratik negizlarga asos solinadi, odamlarning talab-ehtiyojlari va qadriyatlari shakllanadi. O'zbeklarning aksariyati o'zining shaxsiy farovonligi to'g'risida emas, balki oilasining, qarindosh-urug'lari va yaqin odamlarining, qo'shnilarining omon-esonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishni birinchi o'ringa qo'yadi.

O'zbekiston sharoyitida Oila pedagogikasining muhim ijtimoiy vazifalari quyidagilardan iborat:

Reproduktiv funksiya – bu oilada hayotning ishlab chiqarilishi ya'ni, odamning dunyoga kelishi va inson zotining davom etishidir. Reproduktiv funksiya qolgan hamma funksiyalarni o'z ichiga oladi, chunki oila oilalarda vujudga kelayotgan aholining sonigagina emas, balki ularning sifatiga ham ta'sir etadi. Bularning barchasi, avvalambor, yangi avlodlarning ilmiy va madaniy hayotda erishgan yutuqlari, o'z sog'liklariga e'tibor berishlari va "yangi avlodlarda har xil biologik anomaliyalarning paydo bo'lishini" oldini olish bilan bog'liqdir.

Demografik funksiyasi - Oilaning jamiyat oldidagi asosiy vazifalaridan biri farzand ko'rish va uni tarbiyalash bilan bog'liqdir. Demograf olimlar hisob-kitoblariga ko'ra, agar har bir oila bittadan farzand ko'rsa, sakkizinchi avlodga kelib, ya'ni 200 yildan keyin bu xalq millat sifatida yo'q bo'lib ketishi mumkin ekan.

O'zbekiston dunyoda aholisining soni ancha tez ko'payib borayotgan mamlakatlar qatoriga kiradi.

Oilalar erkak va ayolning nikohdan o'tib, bir yostiqqa bosh qo'ygan kundan boshlanadi. Uning eng muhim vazifasi naslning davom ettirish hamda otabobolarining eng yaxshi an'ana va udumlarini davom ettirish, turmushni mustahkamlashdan iborat.

Oilalar jamiyatning boshlang'ich xo'jayrasini tashkil etib unda aholining ko'payishi va yosh avlodni tarbiyalash vazifalari amalga oshiriladi.

Olimlarning fikricha, odamlar hayotining birdan-bir to'g'ri yo'li oilaviy hayot ekan. Aksincha, yolg'izlikda yashash turli xil falokatlariga va fojealarga sabab bo'lar ekan. Shuning uchun, aytaylik, Amerika Qo'shma Shtatlarida qariyalar yolg'iz uyda qoldirilmaydi, ular, bolalari bo'la turib, qariyalar uylariga joylashtiriladi. Italiyalik mutaxassislarning hisob-kitoblariga qaraganda, hozirgi paytda har besh yevropalikning biri uyqusizlikdan azob chekarkan. Buning asosiy sababi yolg'izlikdir.

Ko'pchilik odamlar oilaviy hayotda yashaydilar, oila-oila bo'lib yashashni o'zlariga ma'qul ko'radilar. Buyuk Britaniyada yolg'iz onalar va yolg'iz qariyalar soni esa yildan yilga ko'paymoqda. Ayni paytda mamlakatning 15 foiz aholisi yolg'izlikda umr kechirishi aniqlangan.

Oila jamiyatning tabiiy va asosiy ho'jayrasini tashkil etadi. Jamiyat katta-kichik oilalardan iborat. Darhaqiqat, bu oilalar qanchalik mustahkam bo'lsa, jamiyat ham shunchalik mustahkam bo'ladi.

Biz qurayotgan adolatli fuqarolik jamiyatida oila o'ziga xos ijtimoiy birlashmani tashkil etadi. Oilaning bu xususiyati, birinchi galda, uning jamiyat manfaatlari bilan bog'liqligida hamda ijtimoiy vazifalarda ifodalangan.

Mamlakatda har bir oila va har bir insonning turmush farovonligini, fuqarolar totuvligini mustahkamlashga qaratilgan dasturiy mavsadlarga asoslanib ish olib borilmoqda.

Eng muhim vazifa – xalqchil, adolatparvar jamiyatni vujudga keltirish ekan, bu jamiyat poydevorini, eng avvalo, boy va badavlat, mehnat qadrini biladigan, ma'naviy sog'lom va madaniy saviyasi baland minglab va millionlab oilalar tashkil etish orqali amalga oshiladi. degandi.

Biz adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirishni maqsad qilgan ekanmiz, jamoat birlashmalari, notijorat va nodavlat tashkilotlari, jumladan, jamg'armalarning ahamiyati, oilaning muhofazasi ortib borishiga etidobni kuchaytirib boorish maqsadga muvofiqdir.

Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, ayni paytda mamlakatimizda to'rt mingdan ziyod jamoat birlashmalari, notijorat va nodavlat tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda.

Bugungi kunda Respublikamizda o'n mingtaga yaqin mahalla va qishloq fuqarolari yig'inlari oilalar bilan jamoatchilik asosida katta tashkiliy va ommaviy ishlarni olib bormoqda, oilalarni saqlab qolish va ularni mustahkamlashga, voyaga yetmagan bolalar manfaatlarini himoya qilishga o'z hissalarini qo'shib kelmoqda.

Oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar axloq-odob va huquqiy qoidalar bilan tartibga solinadi. Shuning uchun ham oila huquqi huquqning mustaqil sohasi

bo'lib, nikoh, qon-qarindoshlik, bolalarning nasl-nasabini belgilash, ota-ona qaramog'idan kelib chiqadigan munosabatlarni huquqiy tartibga soladi.

Oilaga tegishli bo'lgan huquqiy manbalarni o'rganmoqchi bo'lsak, rahbariy manbalar – mamlakat Prezidenti farmonlari va farmoyishlari, vazirliklar va idoralarning me'yoriy hujjatlariga murojaat qilishimiz mumkin. Avvalambor shuni ta'kidlash lozimki, oilaviy-huquqiy munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Oila kodeksi, Fuqarolik holatlarini qayd etish tartibi to'g'risidagi Yo'riqnoma, Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish qoidalari, O'zbekiston Respublikasida vasiylik va homiylik to'g'risida nizom, Voyaga yetmagan bolalarni farzandlikka va oilaga tarbiyaga olish (patronat) to'g'risida Nizom, Voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalar to'g'risida Nizom, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining oila huquqi masalalariga qaratilgan dasturiy ko'rsatmalari bilan tartibga solinadi.

Shunday qilib, Konstitutsiya davlatning asosiy qonuni sifatida nafaqat Konstitutsiyaviy huquq, balki barcha huquq sohalarining bosh manbaidir. Shunga ko'ra aytish mumkinki, oila huquqining asosiy manbai ham O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasidir.

Onalik va bolalikni huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy muhofaza qilish, oila farovonligini va ayollarning ijtimoiy va moddiy ahvolini yaxshilash, ayollarning jamiyat hayotining barcha jabhalarini isloh qilishda faol ishtirok etishlari, bolalarning farovonligini ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratish O'zbekiston Respublikasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, Hukumat qarorlari, davlat va homiylik mablag'lari hisobidan moliyalashtirilgan davlat dasturlari ushbu siyosatning amalga oshirish shakllaridir. Mustaqillikning o'tgan davri mobaynida respublikada onalik va bolalikni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunchilik va normativ hujjatlarni ijro etish doirasida:

- ilg'or halqaro tajribadan foydalangan holda oila, onalik va bolalik manfaatlarini muhofaza qilishning huquqiy asoslarini yaratish va takomillashtirish;

- oilani mustahkamlash, onalar va bolalar moddiy ahvolini yaxshilash, bolalar va o'smirlar o'rtasida nazoratsizlik holatlari oldini olishning iqtisodiy shart-sharoitlarini yaratish;

- sog'lom yosh oilani shakllantirish, bola tug'ilganda va uni parvarish qilishda, emlashlar o'tkazishda davlat tomonidan beg'araz yordam berishi, shuningdek bolalarga barcha tibbiy xizmatlarning bepul ko'rsatilishi;

- bolalarni bepul 12 yillik umumiy ta'lim olishini, yigit-qizlarni oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida o'qishiga sezilarli miqdorda davlat grant mablag'lari ajratishni nazarda tutuvchi umumta'lim dasturini umummilliy miqyosda amalga oshirish;

- bolalikdan nogironlar, yetimlar, kam ta'minlangan oilalar bolalaridan iborat bo'lgan ijtimoiy nochor qatlamni davlat tomonidan muhofaza qilinishini ta'minlash;

- jamiyatda oilaga, onalar va bolalarga nisbatan maxsus sharoitlar, axloq me'yor va qoidalari tizimini shakllantirish bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan chora-tadbirlar majmui amalga oshirildi.

Sanab o'tilgan barcha chora-tadbirlarlarning amalga oshirilishi ko'p jihatdan davlat hokimiyati organlari, boshqaruv va xo'jalik organlari, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari, xotin-qizlar qo'mitalari va boshqa bo'linmalar tomonidan ayollar va bolalar manfaatlarini nazarda tutuvchi asosiy hujjatlarda belgilangan vazifalar amalda qay darajada to'liq bajarilishiga bog'liq.

Oila pedagogikasining ilmiy tadqiqot metodlari ko'proq oilaviy muammolarni hal qilish maqsadida tadqiqotchilar tomonidan olib boriladi. Oilaviy muammolarni o'rganish dastlab manbalarga murojaat etishni talab etadi, shu jihatdan dastlabki metod.

Adabiyotlarni o'rganish metodi. Oila pedagogikasiga doir adabiyotlarni o'rganish jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlar aks ettiruvchi, mutafakkir va ma'rifatparvar pedagogik olimlarning asarlari, O'zbekistonning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviyatiga doir adabiyotlar, turli risola va maqolalar, pedagogik, psixologik, badiiy va ommaviy adabiyotlarni o'rganish.

Kuzatish metodi. Kuzatish adabiyotlarni o'rganishdan keyin boshlanadi. Kuzatishda ota-ona biror maqsadni ko'zda tutib tashkil etadi. Kuzatish rejalashtiriladi, uning dasturi tuziladi. Bunda kuzatish tezligi, soni, manzili, vaqti, vaziyatni kuzatish, materiallarni qayd qilish muddati belgilanadi. Kuzatish muddatiga ko'ra ikki turga ajraladi: qisqa va uzoq muddatli kuzatish. Qisqa kuzatish obyektning kundalik faoliyatidagi o'zgarishlardan ma'lum xulosaga kelish. Uzoq muddatli kuzatish-qo'yilgan maqsad, reja va dastur asosida olib borilib, ma'lum ilmiy, yakuniy xulosaga kelinadi. Kuzatishning yakunini qayd qilishda kinosyomka, video yozuvi, televideniya va boshqa texnik vositalardan foydalanish mumkin. Kuzatish metodidan to'g'ri foydalanish o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligini oshiradi. Yangi ijodiy faoliyatga boshlaydi.

Suhbat metodi. Tadqiqot mavzusining biror tomoni yoki hodisalari haqida bilib olish maqsadida ma'lum mas'ul shaxslar bilan og'zaki savollar berilib, ulardan axborot olish jarayonidir. So'roqlar mavzu doirasida mantiqan,

mazmunli, tartibli, aniq ifodasiga ega bo'lishi lozim va uni to'g'ri yoki noto'g'riligiga qarab jadval tuzib natijasi aniqlanadi. Suhbat metodi jarayonida intervyu ham olish mumkin. O'rinli, mantiqan yuksak javoblar yoki noaniq javoblar magnit lentalariga yozib boriladi va tahlil etiladi. Yozma javoblarni ommaviy ravishda yig'ib olish metodi anketa metodi deb ataladi. Anketalar ishlab chiqish murakkab ilmiy jarayon. Tadqiqot natijalarining ishonchliligi anketalar mazmuniga, berilgan savollar shakliga, to'ldirilgan anketalar soniga bog'liq bo'ladi. Odatda, anketalar anketa ma'lumotlarini EXMda qo'llab matematik statistika metodlari bilan ishlashga imkon beradigan qilib tuziladi. Hujjatlarning yetarli darajada aniqlik bilan shunday tahlil qilinishi aniq pedagogik jamoalarning real faoliyatidagi sababli bog'lanishlari va bog'liqliklarini aniqlashga yordam beradi.

Pedagogik eksperiment. Har qanday ilmiy-pedagogik tadqiqotning asosidir. Pedagogik eksperiment yordamida ilmiy gipotezalarning ishonchliligi tekshiriladi, pedagogika tizimlarining ayrim elementlari o'rtasidagi bog'liqlik va munosabatlar aniqlanadi. Tabiiy eksperiment va laboratoriya eksperimenti pedagogik eksperiment asosiy turlari hisoblanib, ular ko'pgina turlarga bo'linadi. Tabiiy eksperiment sharoitida yangi o'quv rejalari, dasturlar darsliklar va hokazolar odatdagi o'quv rejimini buzmay turib tekshiriladi. Pedagogik eksperiment - bu ham kuzatish, lekin u pedagogik jarayonning o'tish sharoitlarini muntazam o'zgartirish munosabati bilan maxsus tashkil etilgan bo'ladi. Pedagogik jarayon aniqroq o'rganish uchun eksperimentator o'zi tashkil etgan jarayonni kuzatadi. U pedagogik jarayoniga aralashadi, tarbiyalanuvchilar bilan tarbiyachi faoliyatining muayyan sharoitlarini yaratadi. Pedagogik eksperiment dastlabki ma'lumotlarini, aniq sharoitlarni va o'qitish usullarini yoki tadqiq qilinadigan materiallarni aniq belgilashni, shuningdek, eksperiment natijalarini har tomonlama hisobga olishini talab etadi. Laboratoriya pedagogik eksperiment ilmiy taqiqotning qat'iy shaklidir. Juda keng pedagogik kontekstdan uning muayyan tomoni ajratib olinadi, natijalari aniq tekshirib borishga va o'zgaruvchan kattaliklar o'zini almashtirishga imkon beradigan sun'iy sharoit yaratiladi. Quyidagilar pedagogik eksperimentning bosqichlari hisoblanadi: eksperimentni rejalashtirish, eksperiment o'tkazish va natijalarni sharhlash. Rejalashtirish eksperiment maqsadi va vazifasini belgilash, eksperiment natijasi ta'siretuvchi omillar va ular darajasining miqdorini aniqlashni, kerakli kuzatishlar soni, eksperiment o'tkazish tartibi, olingan natijalarni tekshirish metodlarini o'z ichiga oladi. Eksperimentni tashkil etish va o'tkazish belgilangan reja qat'iy amal qilgan holda olib borilishi kerak. Sharhlash bosqichida ma'lumotlar yig'iladi va qayta ishlanadi. Eksperiment o'tkazish ishonchlilik tamoyiliga javob

berish uchun quyidagi shartlaiga rioya qilish kerak, ya'ni: 1) tekshiruvchilar soni va tajribalar miqdorining optimal bo'lishi; 2) tadqiqot metodlarini ishonchliligi; 3) farqlaming statistik jihatdan ahamiyatliligini hisobga olish. Turli metodlarning samaradorligini va sifatini oshirishga imkon beradi. Bunga matematika metodlarining hamda hisoblash-yechish qurilmalari yordamidagi eksperiment natijalarning pedagogikaga kirib kelishiga ham yordam-lashadi. Odatda, o'rtacha arifmetik miqdor, modda, meridian, dispersiya, tanlab olinadigan to'plam majmuyining o'rtacha kvadratik chetga chiqishi, o'rtacha olingan qiymat xatosi, belgilami tuzatish koeffitsiyentlari hisoblab chiqiladi. Ilmiy tadqiqot natijalarini amalda qo'lla-nishi. Tugallangan tadqiqotda eng muhim narsa uning natijalarini amalda qo'llashdir. Mustaqil O'zbekiston sharoitida Yangi ilmiy bilimlar juda tez to'planib bormoqda. Biroq ulami amaliy ishga joriy etish yo'lida qiyinchiliklar ham borligi ko'zga tashlanmoqda. Bu qiyinchiliklar oiladagi tarbiya jarayonini takomillashtirish usullari haqidagi bilimlarining ortib borishi bilan ulardan foydalanishning faol imkoniyatlari o'rtasidagi nomuvofiqlikdan iboratdir. Shunday boisa-da, bu ulami joriy etish yuzasidan maqsadga muvofiq ishlar olib borishni istisno etmaydi. Joriy etish jarayoni pedagogik tajribani takomillashtirishga qaratilgan foliyat deb qaraladi. Shu sababli joriy qilinishi lozim bo'lgan tavsiyalarga yuqori talablar qo'yiladi. Talablarning ilmiy asoslanganlik darajasi, ular mazmuni aniqligi asosiy talablar qatoriga kiradi. Talablar mazmunining aniqligi pedagoglar bilan o'quvchilarning moijallagan kuch g'ayrati mezonining to'g'ri baholashni nazarda tutadi. Joriy etish butun bir tadbirlar kompleksi bo'lib, u olingan xulosalar haqida pedagogik jamoatchilikni xabardor qilishning yangi o'quv va metodik qo'llanmalar yaratishning metodik yo'lyo'riq va metodik tavsiyalar ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Oila shajarasini o'igatish tahlil qilish metodi-pedagogika hodisalari va faktlarini tekshirishda oilaning kelib chiqish tarixi mukammal va chuqur o'tganmoq lozim. Oila haqidagi ma'lumotni tahlil qilishda ta'lim qonuniga arnal qilinmog'i lozim. Bolalami oilada ijodiy qobiliyatini o'rganish metodi - oilada bolalami ijodini hamda ulami turli-tuman ishlarini o'rganish va tahlil qilish pedagogik tadqiqotning samarali metodlaridan biridir. Iqtidorli bolalar aqliy qobiliyatlari, oliyjanob axloqiy qiyofalari, estetik didlari, sinchkovliklari va qiziquvchanliklari bilan ajralib turadi. Ta'lim qonunida va milliy dasturida pedagogika fani bolalar ijodining manbalari va faktorlarini chuqur bilishga hamda ulami yanada taraqqiy ettirish va takomillashtirishning to'g'ri yo'llarini ko'rsatib berishga qaratilgan. Statistika ma'lumotlarini analiz va sintez qilish metodi - pedagogik tadqiqot kerakli statistika ma'lumotlarini ma'lum bir maqsad bilan sistemali o'rganish mustaqil O'zbekistonda Fan

madaniyat, ta'lim - tarbiyani taraqqiy etishga salmoqli hissa qushadi. Anketalar metodi - oila a'zolari va bolalami so'rash usuli bo'lib, u oila jamoasining ma'lumotlari to'g'risidagi kerakli ma'lumotlarni olish uchun ularning fikrlari va qarashlarini aniqlash uchun va kasbga yo'llashni belgilash uchun maxsus formada ishlangan bo'lmog'i lozim. Anketada ko'zlangan maqsadga muvofiq savollari bo'lib, ularni javoblaridan pedagogik natijalar kelib chiqmog'i lozim.

Xulosa. Biz yuqorida keltirilgan tahlillarga asoslanib, uzluksiz ta'lim tizimining turli bosqichlarida, jumladan, umum ta'lim maktablari, professional ta'lim va oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan umumiy va maxsus fanlar qatorida oila pedagogikasi fanining tatqiq etilishi, o'qitilishi va undagi bilim, ko'nikma, malakalarni to'rdosh fanlar mazmuniga singdirilishi erkin va adolatli fuqarolik jamiyatini qaror toptirish, jamiyatning har bir a'zosi inson sifatida mustaqil va erkin fikr yuritish, oila, vatan, muqaddas burch, e'tiqod, majburiyat kabi fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. I.X.Avliyov, N.N.Musaeva. Pedagogik texnologiya.-OTM talabalari uchun darslik. "Tafakkur bo'stoni" T.: 2012. 36-b.
2. Golovanova, N.F. Pedagogika: darslik / N.F. Golovanov. - M.: Akademiya, 2019 52-c
3. Matyash, N.V. Innovatsion pedagogik texnologiyalar: Loyihaviy ta'lim / N.V. Matyash. - M.: Akademiya, 2018. 40-137-c.

ZAMONAVIY PEDAGOG-O'QITUVCHILARNI TAYYORLASHDA BILIM, KO'NIKMA, MALAKA VA KOMPETENSIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Xalmatov L.N.

*TKTI dotsenti pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Tayanch so'zlar: texnologiya, pedagog, ta'lim, tarbiya, kasbiy mahorat, kompetensiya, zamonaviy, sifat va samaradorlik, innovatsion, tayyorgarlik, takomillashtirish.

Ключевые слова: технологии, педагог, образование, подготовка, профессиональные навыки, компетентность, современное, качество и эффективность, инновационное, обучение, совершенствование.

Key words: technology, pedagogue, education, upbringing, professional skills, competence, modern, quality and efficiency, innovative, training, improvement.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada zamonaviy ta'lim texnologiyalari asosida ta'lim-tarbiyani takomillashtirish masalasi, ta'lim-tarbiya jarayonini texnologiyalashtirish va o'qituvchilar kasbiy mahoratini oshirish bo'yicha tahlillar qilingan. Shuningdek, zamonaviy pedagog-o'qituvchilarni tayyorlashda bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini takomillashtirish muammosining yechimi sifatida takliflar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируется вопрос совершенствования образования на основе современных образовательных технологий, технологизации образовательного процесса, повышения профессионального мастерства учителей. Также представлены предложения по решению проблемы повышения знаний, умений, квалификации и компетенций при подготовке современных педагогов-педагогов.

SUMMARY:

The article analyzes the issue of improving education based on modern educational technologies, technologicalization of the educational process, and improving the professional skills of teachers. Also, proposals are presented as a solution to the problem of improving knowledge, skills, qualifications and competencies in the training of modern pedagogues-teachers.

Kirish. Bugungi kunda zamonaviy ta'lim texnologiyalari asosida ta'lim-tarbiyani takomillashtirish masalasi muhim ahamiyat kasb etib, shaxsning hayotiy, o'quv ehtiyojlarini qondirishda, umumiy, shu jumladan, jismoniy madaniyatni rivojlantirish uchun tashkiliy, psixologik-pedagogik sharoitlarni

ta'minlashda, ta'lim-tarbiyani ilg'or mamlakatlar darajasidagi tashkil etishda ta'lim muhim vosita sifatida ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida o'quvchi-yoshlarni yuksak ma'naviyatli, jismonan sog'lom, aqlan barkamol, axloqli va ma'rifatli qilib tarbiyalashga alohida e'tibor berilishi qonuniy va zaruriy talab bo'lib, Respublikamizda ta'lim bo'yicha qabul qilingan barcha qonun, dastur va standartlarda har tomonlama rivojlangan shaxsning kamol topishi, uning qiziqishlari va ehtiyojlariga e'tibor qaratilgan bo'lib ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilish, unga ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarurligi ko'p bora ta'kidlanadi. Chunki mamlakatimiz tez sur'atlar bilan taraqqiy etib, jahon hamjamiyatida iqtisodiy-siyosiy mavqeyi kundan-kun ortib bormoqda. Lekin ijtimoiy sohada, ayniqsa ta'lim-tarbiyaning ayrim yo'nalishlarida ba'zi kamchiliklar ham ko'zga tashlanib turibdi.

Ta'lim-tarbiya jarayonini texnologiyalashtirish va o'qituvchilar kasbiy mahoratini oshirish bilan bunday holga barham berish mumkin.

O'quvchi yoshlarni tarbiyalashda ilg'or pedagogik texnologiyalarni ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etish, maqsadi va vazifalarida belgilangan barkamol avlodni voyaga yetkazish talablarini ro'yobga chiqarish maqsadida ilg'or pedagogik tajriba va texnologiyalardan foydalanishning zarurligini talab etiladi.

Ta'lim-tarbiya muassasalari oldiga qo'yilgan ijtimoiy buyurtma sifatida o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik darajasi va kompetentligi, g'oyaviy e'tiqodi, mustaqil va ijodiy ishlay olish qobiliyati hamda pedagogik texnologiyalar bilan qurollantirilganligi talab etilmoqda. O'qituvchining kasbiy-pedagogik faoliyati majmuaviy xususiyatda bo'lib, juda ko'plab mahalliy hamda xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilib, quyidagi o'zaro aloqador vazifalarni bajarishi ko'rsatilgan:

- loyihalovchilik - ta'lim turi, maqsadi, mazmuni va vazifalari, tahsil oluvchilarning individual xususiyatlari, shart-sharoiti, o'zining tayyorgarlik darajasi kabilarga mushtarak holda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etuvchi komponentlarni uyg'unlikda rejalashtirish;

- tashkilotchilik - qo'yilgan maqsadga yetishish uchun tahsil oluvchilar jamoasini tashkil etib, ularni o'qib-o'rganishga safarbar etish;

- fikr almashish (kommunikativ) - inson-inson munosabatlari va muloqotini o'rganish, tahsil oluvchilar ongiga hamda qalbiga yo'l topish, ularni ishontirish;

- axborot - o'zi o'qitayotgan o'quv predmeti bo'yicha asosli chuqur va puxta, yondosh hamda tutash fanlar bo'yicha ham yetarli bilim, ish-harakat usullariga ega bo'lib, tahsil oluvchilarga yetkaza olish;

- rivojlantiruvchi - ijtimoiy buyurtma, ta'lim turi, maqsadi, vazifalari, shart-sharoit tahsil oluvchilarning individual xususiyatlari kabilarni hisobga olgan holda ularni aqliy, axloqiy va jismoniy rivojlantirish;

- yo'naltiruvchilik - tahsil oluvchilarning individual xususiyatlari: yoshi, qiziqishi, moyilligi, qobiliyati kabilarni hisobga olgan holda inson-inson; inson-texnika; inson-badiiy obraz; inson-belgilar tizimi; inson-tabiati faoliyati sohalariga yo'naltirish;

- tadqiqotchilik - davlat va jamiyat taraqqiyoti, xalq farovonligi, tinchligini ko'zlovchi dolzarb hamda istiqbolli muammolarning yechimini topishda ijodiy izlanish, faol ishtirok etish, tajriba-sinov ishlarini olib borish, g'oyalarni ilgari surish;

- texnologik - o'zining kasbiy-pedagogik mahoratini oshirish, o'quv yurtining moddiy-texnik, zamonaviy o'quv-uslubiy ta'minotini mustahkamlash, ta'lim mazmuniga yangi texnika, ilg'or ishlab chiqarish va pedagogik texnologiyalarni kiritish.

O'qituvchi, hozirgi zamon o'qituvchisining jamiyat taraqqiyoti farovonligini ta'minlashdagi o'rni haqida gap ketar ekan, u ta'lim oluvchilarni va o'z kasbini sevishtidan tashqari saboq beradigan fani bo'yicha ham har tomonlama mukammal bilim, ish-harakat usullari, ijobiy-shaxsiy fazilatlariga ega bo'lishga erishishi talab etiladi.

Bo'lajak o'qituvchilarda o'quv-biluv faoliyatida mustaqillik va faollikni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari hamda boshqa omillarini aniqlash muammosi hozirga qadar o'z yechimini to'laqonli topgan emas. Ma'lumki, pedagogik tayyorgarlik sifat va samaradorligini oshirishda fanning nazariy asoslarini yaratish va ilg'or pedagogik tajribalardan keng ko'lamda foydalanish turli yo'nalishlarda tadqiq etiladi. Bu yo'nalishlarning har birida fan-texnika, texnologiyaning rivojlanganlik darajasi va jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy talablari hisobga olinadi. Bo'lajak o'qituvchilari zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti, ilg'or ishlab chiqarish texnologiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy talablar mohiyatiga tushunib yetishi o'ziga yuklatilgan nihoyatda murakkab va mas'uliyatli ish hisoblangan yosh avlodni ma'naviy, ruhiy va jismoniy jihatdan kamol toptirishdek muhim vazifalarni ado eta olish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak. Ba'zan buni aks hollarini kuzatish mumkin. Shuning uchun ham ijtimoiy faol, mustaqil fikr yuritadigan va ijodiy faoliyat yurita oladigan bo'lajak pedagogik-o'qituvchilarni tayyorlash uchun talabalarni o'quv-biluv faoliyatlarini faollashtiruvchi omillardan oqilona foydalanish lozim.

Zamonaviy pedagog-o'qituvchilarni tayyorlash masalasida gap ketar ekan ularni bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini takomillashtirish muammosining yechimi sifatida quyidagilar taklif etiladi:

- innovatsion ta'lim texnologiyalarining funksiyalari;
- innovatsion ta'lim texnologiyalarining turlari va qo'llanilish sohalari;
- innovatsion ta'lim texnologiyalarini qo'llashning pedagogik-psixologik va metodik shart-sharoitlari;
- innovatsion ta'lim texnologiyalarini loyihalash qoidalari;
- innovatsion ta'lim texnologiyalari: amaliy o'yinlar, muammoli o'qitish, interfaol ta'lim, modulli-kredit tizimi, blended learning (aralash o'qitish), case study (keys stadi), masofali o'qitish, mahorat darslari, vebinar va assesment texnologiyalarining mohiyati;
- pedagogik kompetentlik asoslari va sifatleri;
- pedagoglarda kasbiy kompetentlikni rivojlantirish yo'llari, shakl va metodlari;
- pedagogik kompetentlik potensiali va undan oqilona foydalanish shartlari;
- pedagoglarning kasbiy faoliyat (o'quv mashg'ulotlari, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish)ga kreativ yondashishlari haqidagi bilimlarga ega bo'lishi;
- aniqlashtirilgan o'quv maqsadlarini shakllantirish;
- interfaol ta'lim texnologiyalariga asoslangan o'quv mashg'ulotlarini loyihalash va rejalashtirish;
- shaxsga yo'naltirilgan o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etish va boshqarish;
- talabalarning birgalikdagi hamkorlikdagi faoliyatini tashkil etish;
- interfaol ta'lim texnologiyalari (amaliy o'yinlar, muammoli o'qitish, interfaol ta'lim, modulli-kredit tizimi, blended learning (aralash o'qitish), case-study (keys-stadi), masofali o'qitish, mahorat darslari, vebinar va assesment texnologiyalari)ni oliy ta'lim amaliyotiga samarali tatbiq etish ko'nikmalarini egallashi;
- innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida o'quv jarayonini "jonli", ijodiy tashkil etish;
- innovatsion faoliyatni tashkil etish;
- innovatsion tafakkur yuritish orqali ta'lim jarayonida ijodiy muhitni yaratish;

- innovatsion ta'lim texnologiyalarining oqilona tanlab olish; - mutaxassislik bilan bog'liqlikda innovatsion ta'lim texnologiyalarini real amaliyot bilan uyg'unlashtirishga erishish;

- innovatsion ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va ommalashtirish malakalarini egallashi;

- pedagogik innovatsion faoliyatni samarali amalga oshirish;

- ta'lim jarayonining innovatsion xarakter kasb etishini ta'minlash;

- innovatsion ta'lim texnologiyalari (innovatsion ta'lim texnologiyalari: amaliy o'yinlar, muammoli o'qitish, interfaol ta'lim, modulli-kredit tizimi, blended learning (aralash o'qitish), case study (keys stadi), masofali o'qitish, mahorat darslari, vebinar va assesment texnologiyalari)ga asoslangan o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish;

- talabalarni izlanishli-ijodiy faoliyatga yo'naltirish kompetensiyalarni egallashi lozim.

Xulosa. Biz yuqorida keltirilgan fikrlarga asoslanib, oliy ta'lim muassasalari turli yo'nalishlarida, jumladan, bo'lajak pedagog-o'qituvchilarni muhim sifatlarini rivojlantirishning tizimli texnologiyalar asosida olib borish samarali yo'l hisoblanib, o'qituvchi kasbiy faoliyatini rivojlantiradi va mamlakatimiz ertasi bo'lgan, yoshlarning ta'lim-tarbiya jarayoni samarasini oshirish uchun xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. I.X.Avliyovqulov, N.N.Musaeva. Pedagogik texnologiya.-OTM talabalari uchun darslik. "Tafakkur bo'stoni" T.: 2012. 36-b.
2. Golovanova N.F. Pedagogika: darslik / N.F. Golovanov. - M.: Akademiya, 2019 52-c
3. Matyash N.V. Innovatsion pedagogik texnologiyalar: Loyihaviy ta'lim / N.V. Matyash. - M.: Akademiya, 2018. 40-137-c.

MAKTAB PSIXOLOGI FAOLIYATIDA MIGRANT BOLALARGA PSIXIK YORDAM KORSATISH MASALALARI

Umrzaqova G.A.

Alfraganus Universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti

Psixologiya yo'nalishi 3-bosqich talabasi.

Tayanch so'zlar: maktab psixologi, migrant bolalar, psixologik yordam, moslashuv, stress, ijtimoiy integratsiya, art-terapiya, empatiya.

Ключевые слова: школьный психолог, дети-мигранты, психологическая помощь, адаптация, стресс, социальная интеграция, арт-терапия, эмпатия.

Key words: school psychologist, migrant children, psychological support, adaptation, stress, social integration, art therapy, empathy.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada maktab psixologining migrant bolalar bilan ishlashdagi psixologik yondashuvlari va ularning ruhiy moslashuv jarayonini qo'llab-quvvatlash masalalari tahlil qilinadi. Bugungi globallashuv davrida ko'plab oila va bolalar mehnat migratsiyasi oqibatida yangi ijtimoiy-madaniy muhitga tushmoqda. Migrant bolalar orasida stress, ijtimoiy izolyatsiya, madaniy begonalashuv, til to'siqlari kabi muammolar uchrashi mumkin. Shu nuqtai nazardan, maktab psixologining asosiy vazifasi – bu bolalarning psixik barqarorligini ta'minlash, ularni ijtimoiy muhitga moslashtirish, o'zini qadrlash hissini shakllantirish hamda ota-ona bilan samarali hamkorlikni yo'lga qo'yishdan iboratdir. Maqolada migrant bolalar bilan ishlashda individual va guruh psixologik maslahat, art-terapiya, psixokorreksiya, empatik muloqot kabi usullarning samaradorligi tahlil qilinadi. Shuningdek, O'zbekiston ta'lim tizimida maktab psixologlari faoliyatini takomillashtirish, ularning kompetensiyasini oshirish orqali migrant bolalar ijtimoiy integratsiyasini kuchaytirish yo'llari ko'rsatib o'tiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются психологические подходы школьного психолога в работе с детьми-мигрантами и вопросы поддержки их процесса психической адаптации. В условиях современной глобализации многие семьи и дети вследствие трудовой миграции оказываются в новой социально-культурной среде. У детей-мигрантов могут наблюдаться стресс, социальная изоляция, культурная отчуждённость, языковые барьеры и другие трудности. Исходя из этого, основной задачей школьного психолога является обеспечение психической стабильности ребёнка, помощь в его адаптации к социальному окружению, формирование чувства самооценности, а также налаживание эффективного сотрудничества с родителями. В статье анализируется эффективность таких методов работы с детьми-мигрантами, как индивидуальное и групповое психологическое консультирование, арт-терапия, психокоррекция, эмпатическое общение. Кроме того, рассматриваются пути совершенствования деятельности

сти школьных психологов в системе образования Узбекистана и повышения их компетентности с целью усиления социальной интеграции детей-мигрантов.

SUMMARY:

This article analyzes the psychological approaches of school psychologists in working with migrant children and the issues of supporting their psychological adaptation process. In the current era of globalization, many families and children find themselves in a new socio-cultural environment as a result of labor migration. Migrant children may face challenges such as stress, social isolation, cultural alienation, and language barriers. From this perspective, the primary task of the school psychologist is to ensure the child's psychological stability, facilitate their adaptation to the social environment, foster a sense of self-worth, and establish effective cooperation with parents. The article examines the effectiveness of methods such as individual and group psychological counseling, art therapy, psychocorrection, and empathetic communication in working with migrant children. It also outlines ways to improve the activities of school psychologists in the education system of Uzbekistan and to enhance their competencies in order to strengthen the social integration of migrant children.

Kirish. Globallashuv va migratsiya jarayonlari zamonaviy jamiyatning ajralmas tarkibiy qismiga aylandi. Oxirgi yillarda O'zbekiston va boshqa davlatlarda iqtisodiy, ijtimoiy hamda demografik o'zgarishlar sababli ko'plab oilalar xorijda mehnat faoliyatini olib bormoqda. Bu holat natijasida o'z yurtiga qaytgan yoki ota-onasidan biri xorijda ishlayotgan migrant bolalar ta'lim tizimida alohida e'tibor talab qiluvchi guruhni tashkil etmoqda. Bunday bolalar yangi muhitga moslashishda, o'z tengdoshlari bilan ijtimoiy aloqalar o'rnatishda, shuningdek, emotsional barqarorlikni saqlashda qiyinchiliklarga duch keladi. Shu bois maktab psixologi faoliyatida migrant bolalarga psixologik yordam ko'rsatish masalasi dolzarb hisoblanadi.

Migrant bolalarning ruhiy holati ko'p jihatdan oila holatiga, ijtimoiy muhitga va maktabdagi munosabat tizimiga bog'liqdir. Ular ko'pincha o'zlarini "begona" his qilishadi, til va madaniyat farqlari, o'zga jamiyatdagi qoidalar ularga tushunarsiz bo'lishi mumkin. Bu esa psixik tanglik, xavotir, o'ziga ishonchsizlik va kommunikativ muammolarga olib keladi. Maktab psixologi ana shunday vaziyatlarda vositachilik rolini bajarib, bolaning ijtimoiy va psixologik moslashuvini yengillashtirishi zarur. Shu bilan birga, psixolog faqat bola bilan emas, balki uning o'qituvchisi, sinfdoshlari, va eng muhimi, ota-onasi bilan ham tizimli ish olib borishi kerak.

Psixologik yordam ko'rsatishda eng muhim jihatlardan biri – bu ishonchli muhitni yaratishdir. Bolaning his-tuyg'ularini erkin ifoda etish imkonini beruvchi sharoit yaratilgandagina, u o'zini xavfsiz his qiladi. Migrant bolalar ko'pincha o'z kechinmalarini ifoda etishdan tortinishadi, bu esa ichki ziddiyatlar va ijtimoiy izolyatsiyani kuchaytiradi. Shu bois maktab psixologi faoliyatida individual suhbatlar, art-terapiya, o'yinli mashg'ulotlar, kommunikativ treninglar orqali bolalarda ijobiy kayfiyat va moslashuv ko'nikmalarini rivojlantirish muhim o'rin tutadi.

Shuningdek, migrant bolalarga yordam ko'rsatishda madaniy sezgirlik tamoyili muhim ahamiyatga ega. Psixolog bola kelgan madaniyatni, urf-odat va qadriyatlarni hurmat qilishi, ularni hisobga olgan holda yondashuv tanlashi lozim. Bu bolada o'zligini yo'qotmaslik, o'z milliy qadriyatlarini saqlagan holda yangi muhitga moslashish imkonini beradi. Shu tarzda, maktab psixologi faqat yordamchi emas, balki madaniyatlararo ko'priq vazifasini ham bajaradi.

Demak, maktab psixologining migrant bolalar bilan ishlashdagi roli ko'p qirrali va murakkabdir. U nafaqat psixologik muammolarni bartaraf etadi, balki bolaning yangi muhitga sog'lom moslashuvini, ijtimoiy faolligini va ijobiy "Men" konsepsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, migrant bolalar bilan ishlashda ilmiy asoslangan yondashuvlar, innovatsion metodlar va tizimli psixologik xizmat mexanizmlarini ishlab chiqish bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Asosiy qism. Maktab psixologining migrant bolalar bilan ishlash faoliyati murakkab psixologik va pedagogik yondashuvlarni talab etadi. Bunday bolalar odatda ikki xil toifaga bo'linadi: birinchisi, ota-onasi bilan birga chet elda yashab, so'ngra qaytib kelgan bolalar; ikkinchisi esa ota-onasining biri yoki har ikkisi mehnat migratsiyasida bo'lgan, ya'ni uzoq vaqt ota-ona parvarishidan chetda qolgan bolalardir. Har ikki holatda ham bola emotsional muvozanatni yo'qotishi, ijtimoiy ishonchni pasaytirishi va o'ziga nisbatan salbiy baho shakllantirishi mumkin. Shuning uchun maktab psixologi ularning individual psixik holatini chuqur o'rganib, mos psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqishi lozim.

Tematik yo'nalish	Mazmun (ilmiy izoh)	Asosiy muammo / xavf	Psixologik yondashuv / metodlar
Migratsiya va moslashuv jarayoni	Migrant bolalarning yangi ijtimoiy-madaniy muhitga qayta moslashuvi, o'zini identifikatsiya qilish ehtiyoji, ijtimoiy rolni qabul qilish jarayoni	Begonalik hissi, ijtimoiy izolyatsiya, til va madaniyat to'xislari, o'zini past baholash	Empatik muloqot, ishonch muhitini yaratish, moslashuv diagnostikasi va monitoring, motivatsion suhbat
Emotsional holat va psixik barqarorlik	Stress, xavotir, ichki ziddiyat, o'z his-tuyg'ularini boshqarishdagi qiyinchiliklar, affektiv beqarorlik	Depressiv kayfiyat, qo'rquv, agressiya yoki ichki tortinish, ichki ziddiyatning chuqurlashuvi	Art-terapiya, musiqaterapiya, rasmiy proektiv metodlar, individual psixokorreksiya
Ijtimoiy integratsiya va kommunikativ faoliyat	Tengdoshlar bilan muloqot sifati, jamoaga kirishish, ijtimoiy rolni faol qabul qilish darajasi	Jamoa tomonidan rad etilish, passivlik, ijtimoiy moslashuvning sekinlashuvi	Guruhiy treninglar ("jamoaviy identitet", "men va boshqalar"), rolli o'yinlar, interfaol mashg'ulotlar

Ota-ona va maktab bilan hamkorlik	Oila psixologik muhiti, maktab jamoasi bilan o'zaro aloqaning sifat darajasi	Emotsional uzilish, ota-ona bilan ishonchli aloqa yetishmasligi, pedagoglar tomonidan noto'g'ri yondashuv	Psixosodukativ seminarlar, ota-onalar va o'qituvchilar uchun ma'rifiy treninglar, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish

Psixologik yordamning samaradorligi, avvalo, tashxis bosqichida to'g'ri yondashuvni tanlash bilan belgilanadi. Diagnostika jarayonida bola emotsional holatini, o'ziga ishonch darajasini, ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlarini aniqlash uchun so'rovnoma, proektiv testlar, rasmiy metodlar (masalan, "Men oilamda", "Men maktabda" testlari) qo'llaniladi. Ushbu ma'lumotlar asosida psixolog bola uchun individual yordam dasturini shakllantiradi.

Migrant bolalar bilan ishlashda empatik tinglash, ishonch o'rnatish, do'stona muloqot psixolog faoliyatining markazida turadi. Ko'p hollarda bunday bolalar o'z kechinmalarini so'z bilan ifoda eta olmaydi, shu sababli art-terapiya, musiqaterapiya, rasm chizish, rolli o'yinlar kabi metodlar ularning ichki dunyosini ochishda samarali vosita bo'ladi. Masalan, art-terapiya orqali bola o'z his-tuyg'ularini bilvosita ifoda etadi, psixolog esa rasm yoki ijodiy jarayon orqali bolaning emotsional holatini tahlil qilib, unga ijobiy yo'naltirish beradi.

Guruhiy mashg'ulotlar ham migrant bolalarning ijtimoiy moslashuvi uchun muhimdir. Bu jarayonda psixolog tengdoshlar bilan o'zaro aloqa o'rnatish, hamkorlik, o'zini ifoda etish, bag'rikenglik va empatiya kabi ko'nikmalarni rivojlantiruvchi treninglar tashkil etadi. Masalan, "Biz bir jamoamiz", "Bir-birimizni tushunamiz" kabi interfaol mashg'ulotlar ijtimoiy o'zaro munosabatlarni yaxshilashga xizmat qiladi. Shu orqali migrant bola o'zini jamoaning to'laqonli a'zosi sifatida his qila boshlaydi.

Bundan tashqari, maktab psixologi faoliyatida ota-onalar bilan hamkorlik alohida o'rin tutadi. Migrant bolalarning ruhiy barqarorligi ko'p jihatdan ota-onalar bilan muloqot sifati va hissiy aloqaning mustahkamligiga bog'liq. Shuning uchun psixolog ota-onalar uchun ma'rifiy seminarlar, maslahatlar, psixoprofilaktika tadbirlarini o'tkazadi. Bu tadbirlarda farzand bilan hissiy aloqa o'rnatish, qo'llab-quvvatlash, ijobiy muloqot usullari haqida tavsiyalar beriladi.

Maktab muhitida migrant bolalarni qo'llab-quvvatlash uchun ijtimoiy pedagog, sinf rahbari, va o'qituvchilar bilan hamkorlik zarur. Psixolog jamoaviy maslahatlar orqali pedagoglarga migrant bolalar psixologiyasining o'ziga xos jihatlarini tushuntiradi, ularni differensial yondashuv asosida qo'llab-quvvatlash usullarini o'rgatadi. Bunday tizimli yondashuv natijasida

maktabda ijobiy psixologik muhit shakllanadi, migrant bolalarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasi ortadi, ularning o'ziga ishonchi mustahkamlanadi.

Shuningdek, bugungi kunda raqamli texnologiyalar yordamida psixologik yordam jarayonini takomillashtirish imkoniyatlari ham kengaymoqda. Onlayn testlar, virtual treninglar, mobil ilovalar orqali migrant bolalar bilan individual muloqot qilish, ularning holatini monitoring qilish mumkin. Bu, ayniqsa, uzoq hududlarda yashovchi yoki ota-onasidan uzoqda bo'lgan bolalar uchun dolzarbdir.

Demak, maktab psixologining migrant bolalar bilan ishlash jarayonida kompleks yondashuv, empatik muloqot, innovatsion psixologik metodlar, hamkorlik va texnologik imkoniyatlardan samarali foydalanish ularning sog'lom psixik rivojlanishiga, ijtimoiy moslashuviga va hayotdan qoniqish hissining shakllanishiga olib keladi.

Xulosa. Maktab psixologining migrant bolalar bilan ishlashdagi faoliyati zamonaviy ta'lim tizimida insonparvarlik va ijtimoiy adolat tamoyillarining amaliy ifodasi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Migratsiya jarayonining bolalar ruhiyatiga ta'siri ko'p qirrali bo'lib, ularning hissiy, ijtimoiy va kognitiv rivojlanishida sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Shu bois maktab psixologi faoliyatining asosiy maqsadi - migrant bolalarning psixik barqarorligini ta'minlash, ularni yangi muhitga moslashtirish, o'zini qadrlash, ishonch, muloqot va ijtimoiy faollikni rivojlantirishdir.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bunday bolalar uchun individual yondashuv va tizimli psixologik yordam muhim ahamiyatga ega. Har bir bolaning hayotiy tajribasi, oila muhiti, tili va madaniy qadriyatlarini hisobga olish psixologik yondashuvning muvaffaqiyatini belgilaydi. Art-terapiya, musiqaterapiya, o'yinli treninglar, rolli mashg'ulotlar, kommunikativ treninglar migrant bolalarda o'z his-tuyg'ularini ifoda etish, stressni kamaytirish va o'zini ijobiy qabul qilishni rivojlantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Bundan tashqari, psixologik yordamning muhim tarkibiy qismi — bu ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlikdir. Ota-onalarning farzandga nisbatan emotsional qo'llab-quvvatlovi, maktab jamoasining tolerant va do'stona munosabati bolaning yangi muhitga moslashuvini osonlashtiradi. Shu maqsadda maktab psixologi ota-onalar uchun ma'rifiy treninglar, pedagoglar uchun metodik seminarlar tashkil etishi, sinf jamoasida o'zaro hurmat va empatiya madaniyatini shakllantirishi lozim.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar psixologik yordam ko'rsatish jarayonida yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Onlayn maslahatlar, mobil psixologik dasturlar va virtual treninglar yordamida migrant bolalarning

psixik holatini muntazam monitoring qilish, masofadan turib ularni qo'llab-quvvatlash mumkin. Bu esa psixologik xizmatni yanada tizimli, uzluksiz va interaktiv shaklga keltiradi.

Xulosa qilib aytganda, maktab psixologi faoliyatida migrant bolalarga psixologik yordam ko'rsatish masalalari kompleks yondashuvni, ilmiy asoslangan uslublarni va insoniy mehrni talab etadi. Har bir migrant bola o'ziga xos hayotiy tajribaga ega shaxs sifatida qabul qilinmog'i lozim. Uning ruhiy farovonligini ta'minlash, ijtimoiy integratsiyasini qo'llab-quvvatlash - nafaqat psixologning, balki butun ta'lim jamoasining ham umumiy vazifasidir. Shu yo'nalishda psixologik xizmat tizimini yanada takomillashtirish, malakali mutaxassislarni tayyorlash va innovatsion yondashuvlarni joriy etish jamiyatda psixologik madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alekhina S.V. Psixologik yordamning nazariy asoslari va ijtimoiy amaliyoti. – Moskva, 2018.
2. Vaitkevičienė A. Migrant bolalar bilan ishlashda maktab psixologining roli. – Vilnyus, 2019.
3. Ergasheva M. Ta'lim tizimida psixologik xizmatni tashkil etishning innovatsion yo'nalishlari. – Toshkent, 2021.
4. Xodjayeveva N. Maktab psixologiyasi va shaxsiy rivojlanish masalalari. – Samarqand, 2020.
5. UNICEF. Psychological Support for Migrant Children in Educational Settings. – Geneva, 2022.

O'QUVCHILARDA FAOL FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING METODOLOGIK ASOSLARI VA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Buvorayeva G.Sh.

ChDPU, Jismoniy madaniyat fakulteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: raqobat, tizim, ta'lim, kompetensiya, salohiyat, vazifa, vatan, global, ekspert.

Ключевые слова: конкуренция, система, образование, компетентность, потенциал, задача, отечество, глобальный, эксперт.

Key words: competition, system, education, competence, potential, task, homeland, global, expert.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada O'quvchilarda faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishning metodologik asoslari va pedagogik yondashuvlar haqida va zamonaviy jamiyatda demokratik jarayonlarning kengayishi, shaxsning huquq va erkinliklarini to'liq ta'minlashga qaratilgan islohotlar fuqarolik tarbiyasini ta'limning asosiy vazifalaridan biri sifatida belgilamoqda. Shu nuqtai nazardan fuqarolikni shakllantirish ta'lim tizimi oldiga faqat bilim berish emas, balki faol fuqaro sifatida shakllanadigan shaxs tarbiyalash vazifasini qo'yadi. Bu jarayon o'quvchida huquqiy ong, ijtimoiy mas'uliyat, davlat va jamiyat ishlariga daxldorlik tuyg'usi, tanqidiy fikrlash va muloqot madaniyatini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются понятие, содержание и этапы формирования активной гражданской компетентности у обучающихся. Расширение демократических процессов в современном обществе, реформы, направленные на всестороннее обеспечение прав и свобод личности, определяют гражданское воспитание как одну из основных задач образования. С этой точки зрения, формирование гражданственности ставит перед системой образования задачу не только передачи знаний, но и воспитания личности, которая будет сформирована как активный гражданин. Этот процесс включает в себя формирование у обучающегося правосознания, социальной ответственности, чувства сопричастности к делам государства и общества, культуры критического мышления и коммуникации.

SUMMARY:

The article discusses the concept, content and stages of formation of active civic competence in students and the expansion of democratic processes in modern society, reforms aimed at fully ensuring the rights and freedoms of the individual, determine civic education as one of the main tasks of education. From this point of view, the formation of citizenship sets before the education system the task of not only imparting knowledge, but also educating a person who will be formed as an active citizen. This process includes the formation of legal awareness, social responsibility, a sense of involvement in the affairs of the state and society, a culture of critical thinking and communication in the student.

Hozirgi globallashuv va raqobat sharoitida jamiyatning barqaror rivojlanishi, demokratik qadriyatlarning qaror topishi, shaxsning huquqiy ongi va ijtimoiy mas'uliyatining yuksalishi ta'lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Shu nuqtai nazardan faol fuqarolik kompetensiyasi tushunchasi nafaqat shaxsiy rivojlanishning, balki fuqarolik jamiyatini shakllantirishning ham asosiy pedagogik maqsadlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu kompetensiya orqali o'quvchilarda Vatan taqdiriga daxldorlik, fuqarolik burchini anglash, ijtimoiy faollik va demokratik munosabatlarni tushunish kabi muhim fazilatlar shakllanadi. Ta'limni fuqarolik salohiyatini yuksaltirish vositasi sifatida qarash bugungi kunda milliy va xalqaro ta'lim strategiyalarida ustuvor yo'nalishlardan biriga aylanmoqda.

XXI asrda dunyodagi siyosiy-ijtimoiy jarayonlar, ayniqsa, demokratik tamoyillarga asoslangan davlatlar sonining ko'payishi, fuqarolarning siyosiy faolligi va jamiyat boshqaruvida ishtirok etishga bo'lgan intilishi ta'lim tizimida ham jiddiy o'zgarishlarni talab etmoqda. Fuqarolik jamiyatining barqaror taraqqiyoti uchun faol, mas'ul va ma'rifatli shaxslarni tarbiyalash har qanday davlatning ustuvor vazifasiga aylangan. Ayniqsa, global muammolar — ekologik xavfsizlik, migratsiya, raqamli transformatsiya, ijtimoiy tenglik kabi masalalarga javobgarlikni his etadigan yosh avlodni shakllantirish ta'limning asosiy maqsadiga aylanmoqda.

Shu jihatdan, faol fuqarolik kompetensiyasi yoshlarda nafaqat o'z huquq va burchlarini bilish, balki jamiyatda yuz berayotgan jarayonlarga faol aralashish, tanqidiy fikrlay olish va muloqotga kirisha olish kabi qobiliyatlarni qamrab oladi. Xalqaro ekspertlar ta'kidlashicha, fuqarolik ta'limi orqali talabalarda "axloqiy-etik nuqtai nazardan yo'naltirilgan, haqiqatni anglay oladigan va o'zining fuqarolik pozitsiyasini ochiq ifoda etadigan shaxsni tarbiyalash imkoni yaratadi".

Bu qarashlar UNESCO, UNICEF, European Council, OECD (PISA va ICCS dasturlari) kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan ham keng qo'llab-quvvatlanib, fuqarolik kompetensiyasini XXI asr ko'nikmalari qatoridagi eng muhim elementlardan biri sifatida e'tirof etishga sabab bo'lmoqda.

Zamonaviy jamiyatda demokratik jarayonlarning kengayishi, shaxsning huquq va erkinliklarini to'liq ta'minlashga qaratilgan islohotlar fuqarolik tarbiyasini ta'limning asosiy vazifalaridan biri sifatida belgilamoqda. Shu nuqtai nazardan fuqarolikni shakllantirish ta'lim tizimi oldiga faqat bilim berish emas, balki faol fuqaro sifatida shakllanadigan shaxs tarbiyalash vazifasini qo'yadi. Bu jarayon o'quvchida huquqiy ong, ijtimoiy mas'uliyat, davlat va

jamiyat ishlariga daxldorlik tuyg'usi, tanqidiy fikrlash va muloqot madaniyatini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

Fuqarolik kompetensiyasi faqat nazariy bilimlar emas, balki amaliy faoliyat orqali rivojlanadigan ko'nikma va qadriyatlar majmuasi sifatida ham e'tirof etiladi. Ta'limning bu yo'nalishdagi vazifasi - o'quvchi shaxsida demokratik va insoniy qadriyatlarga sadoqatni shakllantirish, uni ijtimoiy faollikka yo'naltirish, jamiyatdagi muammolarga befarq bo'lmagan, faol fuqaro sifatida ishtirok eta oladigan shaxs tayyorlashdan iboratdir.

Xorijiy pedagog-olimlar ta'kidlashicha, fuqarolik kompetensiyasi bu "insonni faqat huquq va burchlarini bilishi bilan cheklamasdan, uni jamiyatda halol, adolatli va mas'uliyatli ishtirokchiga aylantiradigan ta'limiy jarayon" hisoblanadi.

Mamlakatimizda ham ta'lim orqali fuqarolikni shakllantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-sonli Farmonida ta'lim sifatini oshirish, PISA kabi xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etish orqali o'quvchilarda hayotiy va fuqarolik kompetensiyalarini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Fuqarolikni shakllantirish ta'lim orqali amalga oshiriladigan uzluksiz, mazmunli va maqsadli jarayondir. Uning samaradorligi esa, o'quv dasturlari, fanlar mazmuni, tarbiyaviy ishlar, oila va jamoatchilik hamkorligi bilan chambarchas bog'liq.

Hozirgi global dunyoda ta'lim faqat fanlarga oid bilim berish vositasi emas, balki shaxsning fuqarolik, ijtimoiy, madaniy va insoniy qadriyatlarga tayanadigan barkamol rivojlanishi uchun asosiy omil sifatida e'tirof etilmoqda. Shu bois, UNESCO, UNDP, OECD kabi nufuzli xalqaro tashkilotlar ta'limda fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishga alohida e'tibor qaratmoqdalar.

UNESCO o'zining ta'lim strategiyalarida "faol fuqarolik"ni demokratik jamiyatning asosiy negizi sifatida belgilab, ta'limni fuqarolik madaniyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi vosita sifatida ko'radi. 2015 yilda qabul qilingan "Global Citizenship Education" (GCED) konsepsiyasida ta'lim orqali yoshlarda global fikrlash, ijtimoiy adolat, insoniylik va demokratik ishtirokchilikni shakllantirish asosiy maqsad sifatida belgilangan.

UNDP esa ta'lim orqali barqaror rivojlanishga erishishda fuqarolik salohiyatini oshirishni muhim omil deb biladi. 2030 yilgacha mo'ljallangan Barqaror rivojlanish maqsadlarining (SDG-4) 4.7-bandida ta'lim fuqarolik, inson huquqlari, tenglik va madaniy farqlarni hurmat qilishga qaratilgan bo'lishi zarurligi ta'kidlangan.

OECD tomonidan tashkil etiladigan PISA (Programme for International Student Assessment) va TALIS (Teaching and Learning International Survey) dasturlari orqali esa o'quvchilarning ta'limdagi muvaffaqiyati nafaqat bilim darajasi, balki hayotiy, ijtimoiy va fuqarolik kompetensiyalari orqali baholanadi. PISA-2018 natijalarida alohida modul sifatida "Global Competence" tushunchasi kiritilib, o'quvchilarning boshqa madaniyatlar bilan muloqot qilish qobiliyati, ijtimoiy mas'uliyati va jahon muammolariga munosabati ham baholandi.

Shu asosda ta'lim tizimida faol fuqarolik kompetensiyasini shakllantirish nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham dolzarb masalaga aylangan. Xalqaro tashkilotlarning ushbu tavsiyalari mamlakatlarda ta'lim islohotlari, standartlar va o'quv dasturlarini qayta ko'rib chiqishga asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Faol fuqarolik kompetensiyasi tushunchasi pedagogik, huquqiy va falsafiy ilmlar tugunida shakllangan murakkab va ko'p qirrali kategoriya bo'lib, uning ta'rifi turli ilmiy maktab va tadqiqotchilar tomonidan turlicha izohlangan. Bu tushuncha mazmunida insonning jamiyatda faol ishtirok etishga bo'lgan tayyorligi, ijtimoiy va huquqiy mas'uliyati, axloqiy ongi, muloqot va tanqidiy fikrlash qobiliyatlari mujassamdir. Ilmiy manbalarda faol fuqarolik kompetensiyasi turli yondashuvlar — kognitiv, affektiv, bixevioristik, ijtimoiy-psixologik va interaktiv asoslarda tavsiflanadi. Ta'lim jarayonida mazkur kompetensiyaning mazmunini aniqlash va rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish uchun uning turli ta'riflari va ilmiy qarashlarini o'rganish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Mahalliy tadqiqotchilar faol fuqarolik kompetensiyasiga ta'lim tizimi orqali shakllanadigan, shaxsning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishga tayyorligi, huquq va burchlarini anglash qobiliyati, tanqidiy fikrlashi hamda o'z qarashini erkin ifoda etish salohiyatini qamrab olgan ko'p tarmoqli tushuncha sifatida yondashmoqdalar.

B.Jumaniyazov faol fuqarolik kompetensiyasini "o'quvchi shaxsining fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lishi, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi, davlat va jamiyat manfaatlariga daxldorlik hissi, huquqiy ong va mas'uliyatli munosabatini aks ettiruvchi bilim, ko'nikma va qadriyatlar majmui" sifatida ta'riflaydi.

B.Jumaniyazov tomonidan berilgan ta'rifda faol fuqarolik kompetensiyasining asosiy mazmuni – shaxsning fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lishi, ijtimoiy hayotda faol qatnashishi, davlat va jamiyat manfaatlariga daxldorlik tuyg'usi, huquqiy ong va mas'uliyatni qamrab olgan bilim, ko'nikma va qadriyatlar tizimi ekanligi alohida ta'kidlangan. Ushbu ta'rif faol fuqarolik

kompetensiyasiga xolis va keng qamrovli yondashuvni ifoda etadi. Xususan, unda nafaqat kognitiv (bilim), balki affektiv (qadriyat va hissiy munosabat) hamda bixevioristik (amaliy faoliyat) komponentlar o‘z aksini topgan.

Muallif ta’rifida fuqarolik kompetensiyasining “pozitsiyaga ega bo‘lish” degan jihatini belgilash alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Zero, faol fuqarolikning asosini aynan shaxsning jamiyatda o‘zini erkin va mas’ul sub’ekt sifatida namoyon etishi tashkil etadi. Bu, o‘z navbatida, shaxsning fikr bildirish, tanqidiy yondashish, huquqiy ong va jamiyat ishiga daxldorlik kabi ko‘nikmalar bilan chambarchas bog‘liqdir.

Bizningcha, mazkur ta’rifni qisman to‘ldirish zarurati ham mavjud. Jumladan, ta’rifda shaxsning interaktiv qobiliyatlari, ya’ni jamoa bilan muloqotga kirisha olishi, ijtimoiy sheriklik va tolerantlikni namoyon etishi kabi zamonaviy fuqarolik kompetensiyasiga xos elementlar to‘liq ochib berilmagan. Shuningdek, kompetensiyaning global va milliy o‘lchamlari o‘rtasidagi muvozanat masalasiga ham e’tibor qaratish zarur. Chunki bugungi dunyoda fuqarolik faqat mahalliy darajada emas, balki global miqyosda ham amalga oshirilishi zarur bo‘lgan tushunchaga aylandi.

Umuman, B.Jumaniyazov tomonidan berilgan ta’rif ilmiy asoslangan, tizimli yondashuvni aks ettiradi va ta’lim jarayonida qo‘llanilishi maqsadga muvofiq. Biroq, uning ko‘lamini kengaytirish, zamonaviy fuqarolik talablarini hisobga olgan holda interfaol va global qarashlar bilan boyitish zarur.

Sh.Mamadqulov faol fuqarolik kompetensiyasiga quyidagicha ta’rif beradi: “Shaxsda ijtimoiy masalalarga befarq bo‘lmaslik, davlat va jamiyat hayotida faol ishtirok etishga intilish, qonunga itoat va huquqiy madaniyatni shakllantiruvchi umuminsoniy qadriyatlar asosida shakllanadigan ko‘nikmalar tizimi”.

Muallif ta’rifida faol fuqarolik kompetensiyasi jamiyat hayotida shaxsning faol ishtirokini ta’minlaydigan muhit sifatida qaralgan. Unda asosiy urg‘u insonning faol fuqaro sifatida jamiyatdagi voqea-hodisalarga befarq bo‘lmasdan, ijtimoiy masalalarga daxldorlikni his etishi va huquqiy asosda to‘g‘ri qaror qabul qila olishiga qaratilgan. Ta’rifning e’tiborga molik jihati u faqat bilim yoki axloqiy tarbiya emas, balki shaxsiy intilish va ichki motivatsiyani ham fuqarolik kompetensiyasining mazmuniy qismi sifatida belgilaydi.

Bu yondashuvni qo‘llab-quvvatlash mumkin, chunki zamonaviy jamiyatda faol fuqarolik bir tomondan ma’lum huquqiy bilimlarga ega bo‘lishni, ikkinchi tomondan esa faol ijtimoiy pozitsiyani namoyon etishni talab etadi. Sh.Mamadqulov ta’rifida “umuminsoniy qadriyatlar” degan tushunchaning alohida o‘rin egallashi ham muhim: bu ta’limning faqat milliy emas, balki global tarbiya funksiyasini ham o‘z ichiga olishini anglatadi.

Shu bilan birga ta'rifda kompetensiyaning kognitiv (bilim), affektiv (qadriyat) va bixevioristik (faoliyat) tarkibiy qismlari bir-biri bilan uzviy bog'langan holda berilganini ko'rish mumkin. Bu uni amaliyot uchun qo'llashda qulay, muloqotga asoslangan va shaxsning o'zgaruvchan jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishini ta'minlaydigan nazariy poydevorga aylantiradi. Biroq, bizning fikrimizcha, ta'rifda faol fuqarolik kompetensiyasining metodik shakllanish mexanizmlari yoki bosqichlari to'g'risida to'g'ridan-to'g'ri ishora berilmagan. Shuning uchun ushbu ta'rifni amaliyotda qo'llash uchun qo'shimcha tavsiflar, modellar yoki faoliyat turlari bilan boyitish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yana bir mahalliy tadqiqotchi S.Sadanova ta'rifida esa faol fuqarolik kompetensiyasi "Ijtimoiy munosabatlarda o'z fikrini erkin va asosli ifoda etish, huquq va burchlarni to'g'ri anglash, ijtimoiy-huquqiy masalalarni mustaqil hal qilish qobiliyatini shakllantiruvchi shaxsiy sifatlar yig'indisi" sifatida ko'rsatiladi.

Bu ta'rif faol fuqarolik kompetensiyasining shaxsga xos xususiyatlarini belgilashda aniq va maqsadli yondashuvni aks ettiradi. Muallif ta'rifida eng avvalo shaxsning ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etishi, fikr bildirish va ijtimoiy muammolarni hal qilish qobiliyatiga urg'u berilgani e'tiborga loyiq. Bu jihat zamonaviy demokratik jamiyatda etuk fuqaroning eng muhim xususiyatlaridan biridir. Ta'rifdagi "fikrni erkin va asosli ifoda etish" unsuri esa fuqarolik pozitsiyasining muhim ko'rsatkichi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Педагогик таълим инновацион кластери: таъриф, тавсиф, тасниф. Илмий рисола. Г' .И. Мухамедов, У.Н. Ходжамқулов. ЧДПИ 2019.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida 2022-yil 11-mayda PF-134 farmoni.
3. Djaylavov A. Ta'lim sohasida interaktiv davlat xizmatlaridan foydalanish texnologiyalari (malaka oshirish kurslari tinglovchilari uchun uslubiy qo'llanma). - A.Avloniy nomidagi XTXQTMOMI, 2016.
4. Ishmuhamedov R.J, Yuldashev M.A, —Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalarl. T.: —Nihol, 2013

MAKTAB O'QUVCHILARIDA FAOL FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING TARBIYAVIY MEKANIZMLARI

Buvorayeva G.Sh.

ChDPU jismoniy madaniyat fakulteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: kompetensiya, determinant, tamoyil, metodika, sifat, o'quvchi, ilm, integratsiya, mexanizm, natija.

Ключевые слова: компетенция, определитель, принцип, методология, качество, ученик, наука, интеграция, механизм, результат.

Key words: competence, determinant, principle, methodology, quality, student, science, integration, mechanism, result.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada maktab o'quvchilarida faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishning tarbiyaviy mexanizmi bo'yicha ko'rsatma va takliflar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье содержатся рекомендации и предложения по учебно-воспитательному механизму развития у учащихся активной гражданской компетенции.

SUMMARY:

This article provides instructions and suggestions for the educational and educational mechanism for the development of active civil competence in students.

Jahon hamjamiyatining zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyoti, fan va ishlab chiqarish sohalarida amaliy islohotlar, ilmiy-texnik axborotning jadal rivojlanishi va yangilanishi ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnik o'zgarishlar natijasida o'quvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash jarayonlarining takomillashtiruvchi mexanizmlarini ta'lim jarayoniga tatbiq etilishi bilan ifodalanadi. Parijda bo'lib o'tgan YuNESKO Bosh konferensiyasining 36-sessiyasi rezolyutsiyasiga muvofiq, ta'lim tasnifining xalqaro standartlari takomillashtirilmoqda. YuNESKO Ta'lim instituti (Gamburg, Germaniya), Kattalar ta'limi bo'yicha Yevropa uyushmasi (EAEA – European Association for the Education of Adults, Bryussel), Xalqaro Ta'lim instituti (AQSh), European Integration (ECSA-Austria) kabi nufuzli tadqiqot markazlarining

ilmiy natijalari alohida o'rin tutadi. Shu sababli kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning ilmiy tizimi samaradorligini oshirish bo'yicha tadqiqotlarni amalga oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Jahonda uzluksiz ta'lim tizimi faoliyatining samaradorligi ta'lim oluvchi shaxsning barcha ta'lim yo'nalishlari markaziga aylangan insoniy g'oyalar (personal ideas)ning tarbiyachilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishni to'liq namoyon etish uchun didaktik muhit yaratish bilan chambarchas bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, o'quvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlari, tarbiyachi shaxsi modeli, baholash mezonlarini takomillashtirishning nazariy - metodik ta'minotini yaratish va ta'minlashni, didaktik tamoyillar asosida o'quvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash jarayonlarini innovatsion yondashuv asosida rivojlantirishni talab etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 18 fevraldagi "Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5938-son Farmoni [1] hamda mazkur faoliyatga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.

Bugungi kunda o'quvchilarning kasbiy kompetentsiyalarini shakllantirish butun dunyoda shuningdek milliy ta'lim tizimimizda ham modernizatsiya qilinishi kerak bo'lgan dolzarb masala sifatida muhokama qilinmoqda.

Ta'lim jarayonining me'yoriy nazariy va amaliy qismlarining uzviyligi, o'quvchilar nazariy bilimlarining kerakli to'plamga ega bo'lishlarini, aniq hayotiy masalalar va muammoli vaziyatlarda ushbu bilimlardan to'g'ri foydalana olish bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Ta'limdagi o'quvchilarning asosiy kompetentsiyalari esa aynan shu masalani o'rinli hal etishga qaratilgandir.

Tajriba-sinovga qo'yilgan umumta'lim fanlari bo'yicha 6 ta tayanch kompetensiya taqdim etilgan. Bular:

1. Kommunikativ kompetensiya.
2. Axborot bilan ishlash kompetensiyasi
3. Shaxs sifatida o'z-ozini rivojlantirish kompetensiyasi.
4. Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi
5. Umummadaniy kompetensiyalar.
6. Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyasi.

Ma'lumki, hozirgi kunda inson axborot olamida yashaydi. O'qishda ham, kundalik faoliyatida ham muaffaqiyatlarga erishish uchun zaruriy axborotga ega bo'lish, ularni izlab topish, undan keraklisini ajratib olish va foydalanishni o'rganishi kerak. Buning uchun Davlat ta'lim standartlarini kompetentlik yondoshuvga asoslangan holda takomillashtirishni davrimizning o'zi taqozo qilmoqda. Kompetensiya nima? Kompetentsiyaviy yondoshuv deganda nimani tushunamiz? Shu kabi savollarga javob izlashimiz o'rinlidir. Kompetensiya (lot. *competo* — erishyapman, munosibman, loyiqman)

O'z mohiyatiga ko'ra tizimsiz ravishda o'zlashtirilgan ma'lumotlar shunchaki axborot bo'lib, ular bilim sanalmaydi. Uchinchidan, yoshlarning hali xayotiy tajribaga, barqaror ma'naviy-axloqiy tamoyillarga ega bo'lmay turib, haddan tashqari katta hajmdagi "axborot maydoni"dan uzluksiz ravishda ma'lumotlarni o'zlashtirishlari ortiqcha yuklamalarga ega bo'lishlariga olib keladi. Katta miqdordagi yuklama esa o'zo'zidan inson miya faoliyatida ma'lumotlarni qabul qilish, ularni o'zlashtirish, qayta ishlashda zo'riqishni yuzaga keltiradi. Ruhiy zo'riqish o'z navbatida tushkunlikni keltirib chiqaradi. Tushkunlikning doimiy rivojlanishi esa asab tizimi kasalliklarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. O'zini o'zi rivojlantirish kompetensiyasini egallash ham boshlang'ich sinflarda muhim ahamiyatga ega. O'zini-o'zi anglashning rivojlanishi har bir bolada o'ziga xos tarzda kechadi. Dunyoning rivojlangan davlatlaridan biri bo'lgan AQSH pedagogikasidagi ta'limotda ham quyidagilarni ko'rish mumkin: -bolani o'z kuchi, imkoniyatiga ishonch ruhida tarbiyalash; -o'quvchining eng kichik shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun kurash; -bolani kamsitmaslik, insoniy qadriyatlarni va g'ururini erga urmaslik; -o'quvchining ilk davridanoq kasb-korga yo'naltirish, Vataniga faxr va iftixor ruhida tarbiyalash. Shuningdek, o'qituvchi yo'naltiruvchi rol o'ynaydi va asosiy maqsad intellektni mashq qildirish va mantiqiy fikrlashga o'rgatishdir [4].

Ma'lumki, o'quvchi shaxsi bilimga qiziqmasdan turib, o'qishga intilmaydi, muvaffaqiyatli o'qiy olmaydi. Ularda o'z kuchiga va qobiliyatiga ishonch hosil etish, o'qishga jalb etish, ilk yutuqlari uchun rag'batlantirish o'ziga xos tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

O'quvchilardagi o'qishga qiziquvchanlik qiyinchiliklarni engishga, faolligini oshirishga, ishonch uyg'otishga va mustaqilligi kamol topishiga olib keladi. Guruh rahbarlarining madaniyat darajasining kengligi, pedagogik odob talablariga rioya qilishi, har bir bola shaxsini inson sifatida hurmat qilishi bilan unga nisbatan talabchanlikni unutmaslik, tashkilotchilik malakalariga ega bo'lishi, o'z malakasini tinimsiz oshirib borish bilan ishga ijodiy

yondashish talab qilinadi. O'zini-o'zi anglashning rivojlanishi o'quvchining bilish va motivatsion sohalari shakllanishi bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Mana shu sohalarining rivojlanib borishi natijasida bola ham o'zini, ham o'zi egallab turgan vaziyatni anglashga qodir bo'la boshlaydi, ya'ni unda o'zining ijtimoiy "men"ini anglash shakllanadi. Bu hodisa o'quvchining keyingi bosqichiga o'tishida muhim rol o'ynaydi. Bu davrda ularda ixtiyoriy harakatlar rivojlanishi bilan birga irodaviy jarayonlar ham ko'rina boshlaydi (maqsad qo'yish, yo'l-yo'riq hamda vositalarni belgilash, qarorga kelish va qarorni ijro etish). O'quvchilar irodaviy harakatlarini o'stirish va mustahkamlashda ularni mehnat mashg'ulotlariga jalb qilishning ham ahamiyati kattadir. Ularga biron mehnat topshirig'i berilsa, ular ayni chog'dagi o'zlarining mayl-xohishlarini engib, mehnat topshiriqlarini o'z vaqtida bajarishga intiladilar.

Nazariy tahlil va olib borilgan tadqiqotlar asosida O'quvchilarning tarbiyaviy faoliyatga tayyorgarligini ijodiy yondashuv asosida shakllantirish ijodiy ko'nikma va malakalarni, har qaysi o'quv predmeti bo'yicha kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishni o'z ichiga olishi bilan ahamiyatlidir.

Shuningdek, ijodkorlikka bo'lgan ehtiyoj va ijodiy muammolarni hal qilish qobiliyatini oziqlantirish; o'quvchilarning ijodkorligiga e'tiborni shakllantirish va ijodiy qobiliyatlarini rag'batlantirish o'quv mashg'ulotlarini ijodiy vaziyatlar bilan to'ldirish, shu jumladan, ularni rivojlantiradigan turli xil pedagogik muammolarni hal qilishning yangi usullarini faol izlash asosida amalga oshirilishi natijakor bo'ladi, albatta. O'z kasbiga kognitiv va ijodiy qiziqish bo'lajak pedagogika va psixologiya o'qituvchilaridan o'z imkoniyatlarini safarbar etish qobiliyatini, harakatlarda yangilik va o'ziga xoslik namoyon bo'lishini talab qiladi.

Shu bois o'quvchilarda faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishning ta'limiy-tarbiyaviy mexanizm sifatlarini rivojlantirishda akmeologik o'sish darajasini ta'minlovchi mezon sifatida o'quv mashg'ulotlarini tizimlashtiradi va individual, shaxsiy hamda sub'ektiv o'zgarishlarga erishishda noaniqlik va salbiy xususiyatlarni bartaraf etishni ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Педагогик таълим инновацион кластери: таъриф, тавсиф, тасниф. Илмий рисола. Г' .И. Мухамедов, У.Н. Ходжамқулов. ЧДПИ 2019.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining -2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida 2022-yil 11-mayda PF-134 farmoni.
3. Djaylavov A. Ta'lim sohasida interaktiv davlat xizmatlaridan foydalanish texnologiyalari (malaka oshirish kurslari tinglovchilari uchun uslubiy qo'llanma). - A.Avloniy nomidagi XTXQTMOMI, 2016.
4. Ishmuhamedov R.J, Yuldashev M.A, -Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalarl. T.: -Nihol, 2013

ABU NASR FAROBIYNING TA'LIM-TARBIYA HAQIDAGI QARASHLARINING TARIXIY VA PEDAGOGIK TAHLILI

Yuldasheva M.I.

*Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Ijtimoiy gumanitar fanlar fakulteti katta o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: Forobiy, ta'lim, tarbiya, ilm, axloq, falsafa, Sharq allomalari, fozil jamiyat, pedagogik qarash, tarixiy tahlil, rahbar fazilatlari, falsafa, ma'naviyat, adolat, ilm, insonparvarlik.

Ключевые слова: Фараби, образование, воспитание, наука, нравственность, философия, восточные учёные, добродетельное общество, педагогический взгляд, исторический анализ, лидерские качества, философия, духовность, справедливость, наука, гуманизм.

Key words: Farabi, education, upbringing, science, morality, philosophy, Eastern scholars, virtuous society, pedagogical view, historical analysis, leadership qualities, philosophy, spirituality, justice, science, humanism.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Sharq allomalari, xususan Abu Nasr Forobiyning ta'lim va tarbiya haqidagi qarashlari tarixiy va pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Muallif Forobiyning "Ilmlarning kelib chiqishi" asaridagi g'oyalarni hozirgi ta'lim konsepsiyalari bilan qiyoslab, ilm va axloq uyg'unligining zamonaviy ahamiyatini asoslab beradi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются педагогические взгляды восточного мыслителя Абу Насра аль-Фараби в историческом и педагогическом контексте. Автор сопоставляет идеи ученого из труда «Происхождение наук» с современными концепциями образования, акцентируя внимание на гармонии науки и морали.

SUMMARY:

This article analyzes the pedagogical views of the Eastern philosopher Abu Nasr al-Farabi from historical and educational perspectives. The author compares the ideas from his work "The Origin of Sciences" with modern educational concepts, emphasizing the relevance of the harmony between science and ethics.

Sharq uyg'unish davri insoniyat tafakkurining eng yuksak bosqichlaridan biri bo'lib, bu davrda yashab ijod etgan allomalar -Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar nafaqat o'z zamonasining, balki butun insoniyat tafakkuri tarixining asoschilaridan hisoblanadi. Ularning asarlari ilm-fan, falsafa, pedagogika va axloqshunoslikning rivojida beqiyos o'rin tutadi.

Shu jihatdan Abu Nasr Forobiy (870–950)ning “Ihso al-‘ulum” (“Ilmlarning kelib chiqishi”) asari Sharq ilmiy tafakkurining yuksak namunasi bo‘lib, u nafaqat fanlar tasnifini, balki ta‘lim va tarbiya tizimini ham falsafiy asosda tahlil qiladi.

Sharq falsafasi tarixida inson kamoloti, ta‘lim va tarbiya masalalariga eng katta e‘tiborni bergan mutafakkirlar orasida Abu Nasr Farobiy alohida o‘rin tutadi. Uning asarlari o‘z davrida nafaqat falsafiy, balki pedagogik mazmunga ham ega bo‘lib, ular bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Farobiy o‘z asarlarida insonni komillikka eltuvchi asosiy omil sifatida ilm, tarbiya va axloqni ko‘rsatadi[1].

Farobiyning fikricha, jamiyatning rivojlanishi uchun eng muhim shart - bu aql va ma‘rifatdir. U “fozil jamiyat” g‘oyasini ilgari surib, unda har bir inson o‘z imkoniyati va bilimiga qarab jamiyat farovonligi uchun xizmat qilishi kerakligini ta‘kidlaydi[2].

Farobiyning ta‘lim tizimi haqidagi fikrlari insonni har tomonlama etuk, aqlan, axloqan va ma‘naviy jihatdan komil etib tarbiyalashga qaratilgan. U inson tabiatida mavjud imkoniyatlarni rivojlantirishni ta‘limning bosh maqsadi deb biladi[3].

Mutafakkirning “Baxt-saodatga erishuv haqida”, “Fikrlar to‘g‘risida”, “Fozil odamlar shahri” kabi asarlarida insonning komillikka erishishi yo‘llari keng yoritilgan[4].

Farobiyning ta‘lim haqidagi eng muhim tamoyillaridan biri - ilmga muhabbat va o‘qituvchiga hurmatdir. Ustozni “insonni nur sari yo‘naltiruvchi” deb bilgan[5]. Shuningdek, Farobiy ilmni faqat nazariya sifatida emas, balki amaliy hayotga tatbiq etilishi zarur bo‘lgan qadriyat deb bilgan.

Bu g‘oya bugungi zamon uchun ham muhim: ilm va axloq uyg‘unlashmasa, ta‘lim tizimi biryozlama bo‘lib qoladi. Forobiy ta‘limni inson kamolotining tabiiy ehtiyoji sifatida talqin etadi. U shogirdni “bilimga muhabbat bilan yondashuvchi” shaxs sifatida ko‘radi va o‘qituvchini “haqiqatni izlovchi yo‘lchi” deb ataydi.

O‘tmish va hozirgi zamon ta‘lim tizimi taqqoslanishi:

Yo‘nalish	Forobiy davrida	Hozirgi zamon
Fanlar tizimi	Fanlar soni cheklangan, asosan nazariy xarakterda edi	Fanlar minglab, amaliy va raqamli yo‘nalishlar rivojlangan (IT, biotexnologiya)
Ilm manbai	Kuzatuv, tafakkur va ilohiy ilhom asosida.	Tajriba, texnologiya va tahlil asosida.
Ta‘lim shakli	Shogirdlik an‘anasi, ustoz-shogird usuli.	Ochiq, onlayn va integratsiyalashgan ta‘lim.

Ayollar roli	Deyarli ishtirok etmagan.	Gender tenglik tamoyili ta'minlangan.
Axloq va ilm	Ilm axloqdan ajralmagan.	Ilmiy etika va akademik halollik tamoyillari shakllangan.

Bu taqqoslashdan ko'rinadiki, Forobiyning ilm va axloq birligi haqidagi g'oyalari zamonaviy ta'lim tizimining nazariy poydevoriga aylangan.

Forobiyning pedagogik qarashlari quyidagi jihatlar bilan yangilik kasb etadi:

- Ilmning tizimlashtirilishi- fanlarni mantiqiy asosda bo'lish;
- Aql va tajriba birligi - bilish jarayonining markaziga inson ongini qo'yish;
- Axloqiy ta'lim - bilim bilan bir qatorda fazilatlarini tarbiyalash;
- Jamiyat uchun ta'lim - ilmni ijtimoiy taraqqiyot vositasi sifatida ko'rishdir.

Abu Nasr Forobiy ta'lim-tarbiya masalalarini falsafiy, ijtimoiy va axloqiy jihatdan tahlil qilib, ilmni inson hayotining markaziga qo'ygan.Uning "Ilmlarning kelib chiqishi" asari bugungi kunda ham ta'lim tizimining ilmiy asoslarini belgilab beradi. Forobiyning "ilm va fazilat uyg'unligi" haqidagi g'oyasi insonparvar ta'lim falsafasining ildizidir.Demak, Forobiy ta'lim haqidagi qarashlari - o'tmish va bugunning o'rtasidagi ilmiy-madaniy ko'prikdir.

Farobiyning fikricha, har bir inson tarbiya orqali komillikka erishadi. Tarbiya esa ikki yo'nalishda axloqiy va aqliy jihatdan olib borilishi kerak[6]. U axloqni insonning ichki dunyosini, aqlni esa tashqi faoliyatni boshqaruvchi kuch deb bilgan.

Farobiyning "fozil inson" konsepsiyasida komillikka erishgan shaxs quyidagi sifatlar bilan tavsiflanadi: halollik, mehnatsevarlik, adolat, sabr, ilmga chanqoqlik va boshqalardir[7].

Farobiy "Fozil odamlar shahri" asarida jamiyatni boshqaruvchi rahbar shaxsining 12 fazilatini sanab o'tadi. Unga ko'ra, fozil jamiyatni boshqaruvchi shaxsda quyidagi fazilatlar mujassam bo'lishi lozim[8]:

1. Xushbichimlik - rahbar tashqi ko'rinishi, muomala madaniyati bilan boshqalarga ibrat bo'lishi kerak.

2. Fahm-farosatlilik - holatni to'g'ri anglay olish, tezkor qaror qabul qilish qobiliyati.

3. O'tkir xotira - o'tgan tajribalardan to'g'ri xulosa chiqara bilish.

4. Idroklilik - voqelikni chuqur tahlil qila olish.

5. So'zga chechanlik -o'z fikrini aniq va ravon ifoda etish.

6. Ilmga chanqoqlik - yangilikka intilish, o'z ustida ishlash.

7. Har bir ishda me'yorni saqlash - hissiyotga berilmasdan muvozanatni saqlash.

8. Halollikka muhabbat, yolg'onga nafrat - axloqiy poklikni saqlash.

9. Olijanoblik - boshqalarning manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yish.
10. Boylikka nafrat - rahbarning maqsadi boylik emas, adolat bo'lishi kerak.
11. Adolatparvarlik - qarorlarida adolat va tenglikni saqlash.
12. Qat'iylik - to'g'ri yo'ldan og'maslik, mas'uliyatni his etish.

Ushbu 12 sifat zamonaviy rahbarlik mezonlari bilan hamohangdir. Bugungi kunda ham rahbarlarda mas'uliyat, adolat, fidoyilik va halollik kabi fazilatlar davlat boshqaruvi samaradorligini belgilaydi[9].

Farobiyning pedagogik qarashlari hozirgi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Uning ilmga, axloqqa va tarbiyaga oid g'oyalari zamonaviy ta'lim tizimida "insonparvarlik tamoyili" sifatida qo'llanilmoqda[10].

Sharq allomasi Abu Nasr Farobiyning ta'lim-tarbiya haqidagi falsafiy-pedagogik qarashlari, shuningdek, uning "Fozil odamlar shahri" asarida ilgari surilgan rahbarlik fazilatlarini tahlil qilinadi. Farobiy g'oyalarining bugungi zamon ta'lim tizimi, davlat boshqaruvi va shaxs kamoloti uchun ahamiyati yoritiladi. Maqolada olimning inson tarbiyasi, ilm ahamiyati, adolat va fozillik haqidagi qarashlari zamonaviy ijtimoiy-pedagogik jarayonlar bilan bog'lab o'rganiladi.

Abu Nasr Farobiy o'z davrida inson tafakkuri, tarbiyasi va jamiyat boshqaruvi masalalarida buyuk nazariy asos yaratgan. Uning "fozil jamiyat" haqidagi g'oyalari bugungi demokratik davlat qurilishi, ma'naviyat va ta'lim tizimi uchun ham beqiyos ahamiyatga ega. Farobiy ta'limoti shundan dalolat beradiki, haqiqiy taraqqiyotning markazida - ilm, axloq va adolat turadi. Shu bois, uning asarlari bugungi rahbarlar va pedagoglar uchun ham yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Al-Farobiy. Fikrlar to'g'risida risola. -Toshkent: Fan, 1968.
2. Al-Farobiy. Baxt-saodatga erishuv haqida. - Toshkent: Fan, 1973.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
4. Al-Farobiy. Fozil odamlar shahri. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1975.
5. Ernazarov O. Sharq allomalari pedagogik merosi. -Toshkent: TDPU, 2019.
6. Qodirov B. Pedagogika tarixi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
7. G'ulomov A. Farobiy falsafasi va zamon. - Toshkent: O'zbekiston, 2010.
8. Hojiahmedov S. Sharq mutafakkirlari ta'limoti. - Samarqand: SamDU, 2020.
9. Murodova D. Pedagogik fikrlar tarixida Farobiy o'rni. - Toshkent, 2022.
10. Al-Farobiy. Fozil odamlar shahri. -Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1975.
11. Rasulov A. Sharq falsafasi asoslari. - Toshkent: Fan, 2016.
12. Abdurahmonova Z. Farobiy merosining zamonaviy ta'limdagi o'rni. - "Ma'rifat" jurnali, 2023.

TA'LIM TIZIMIDA O'QUV JARAYONLARINI BOSHQARISHNING MEXANIZMLARI

Xaydarov M.E.

Nizomiy nomidagi

Toshkent davlat pedagogika universiteti professori

Tayanch so'zlar: "ta'lim - o'quv – boshqaruv," ta'lim dasturlarining funksionalligi, ilg'orlik tamoyili, ijtimoiy muhitda, ta'lim tizimi.

Ключевые слова: "образование - обучение – управление, " функциональность образовательных программ, принцип прогрессивности, в социальной среде, системе образования.

Key words: "education - training - management," functionality of educational programs, the principle of advancement, social environment, educational system.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada O'zbekiston Respublikasi ta'lim sohasidagi muhim vazifalarni ro'yobga chiqarishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются широкомасштабные реформы, направленные на реализацию важных задач в сфере образования Республики Узбекистан.

SUMMARY:

The article reflects on the large-scale reforms aimed at realizing important educational tasks of the Republic of Uzbekistan.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida belgilangan vazifalarni ro'yobga chiqarishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar zahirida mamlakatimiz hududlarida yangi, shu jumladan etakchi xorijiy oliy ta'lim muassasalari tashkil etildi, zamonaviy o'quv bosqichlari joriy qilinib, zamonaviy va mustaqil fikrlaydigan, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, bilimli hamda yuqori malakali kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi.

Mamlakatimizda ham oliy ta'lim muassasalari aynan shunday sub'yektga aylanishlari talab etilmoqda. Bu o'rinda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "...bizga miqdor emas, sifat kerak. Bunga erishish uchun esa xorij tajribasini yaxshilab o'rganish zarur. Qaysi davlat kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratssa, o'sha yutadi. Ilmiy asoslangan tajriba asosida kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish eng muhim vazifamizdir."

Ajdodlarimiz merosini o'rganish shuni ko'rsatmoqdaki, azal – azaldan “ta’lim – o’quv jarayoni – boshqaruv” tizimli tushunchalariga alohida e’tibor qaratilib kelingan. Xususan, Abu Nasr Forobiyning boshqaruv tizimida ilm - san’atning maxsus turlari bo’yicha fozil, aqlli va mahoratga ega bo’lgan turli kishilarning o’rni alohida ekanligi ifodalanganligi, qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy o’zigacha ma’lum bo’lgan va tarixiy manbalardagi xabarlarini yil hisoblarini qo’llab aniqlashga, ularni saralab, ba’zi o’rinlarda astronomik kuzatuvlari natijasida olgan xulosalari asosida tahlil qilishga uringanligi, shuningdek, idora qilish va boshqarishning mohiyati aziyat chekkanlarning huquqlarini himoya qilish, jamiyatning tinchligi yo’lida o’z tinchligini yo’qotishdan iborat ekanligi ta’kidlaganligi, Yusuf Xos Xojibning asarlarida ta’lim ijtimoiy-siyosiy, moddiy va madaniy taraqqiyotining o’lchov birligi ekanligi keltirib o’tganligi buning dalilidir.

Mustaqil O‘zbekiston ravnaqining asosiy omillaridan biri malakali kadrlarni tayyorlashga qaratish g‘oyasi birinchi Prezident Islom Karimovning asarlarida quyidagicha yoritilgan edi: “Biz hayotimizning turli jabhalarida, xalq xo’jaligining barcha sohalarida tub islohotlarni amalga oshirib, ushbu islohotlar turmush tarzini ijobiy tomonlarini o’zgartirish va ma’naviy yuksalishimizga ko’mak berishi hamda milliy g‘urur va iftixorimizni ko’paytirishi ko’p jihatdan har tomonlama etuk kadrlarga bog’liq ekanligini unutmasligimiz lozim. Respublikamizning iqtisodiy - siyosiy va ma’naviy jihatdan ravnaq topishida bu sohalaridagi muammolarni hal qilishimizda ham milliy kadrlar bosh omillardan biri bo’ladi.” Albatta, “ta’lim - o’quv - boshqaruv” tizimli jarayoni muloqotsiz amalga oshmasligini qayd etgan holda, inson jamiyatda doimiy ijtimoiy muhitda bo’lib, ishlab chiqarish (xizmat ko’rsatish, ish bajarish) faoliyati davomida muloqotga kirishib, o’zi uchun manfaatli va qulay bo’lgan muloqotni tanlaydi. Ayniqsa, shaxsiy muvaffaqiyatga erishishi yoxud rahbarlik faoliyatida yuksak pog’onalarga ko’talishida shunga mos bo’lgan tanlovni amalga oshiradi. Bu o’rinda, “boshqaruv” tushunchasi odatda aniq bir maqsadga erishish uchun boshqariluvchi ob’yekt yoki tizimga faol ta’sir ko’rsatishni anglatadi. Har qanday faoliyat boshqariladigan ob’yekt va boshqaruvchi sub’yekt tizimlaridan iborat bo’lib, mazkur tizimlar o’rtasidagi o’zaro aloqa insonlar o’zaro munosabatlarining asosini tashkil etadi va muayyan o’zaro munosabatlar ularning faoliyatini ifodalaydi. Mazkur munosabatlar, odatda ular ixtiyoriy faoliyat hisoblansada, albatta, boshqaruvni talab etadi. Shaxs individual faoliyatida o’zini o’zi boshqaradi va ko’zlangan maqsadli natijaga erishadi. Bu jarayonlar o’zaro munosabatlar zahirida qurilib, hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish uchun o’zaro ta’sir yoki shaxsning boshqa shaxslarga nisbatan ta’siri bosimida kechadiki, bu mohiyatan zaruriy talab sifatida boshqaruvni, bir mushtarak

maqсад(lar)ga erishish yo‘nalishida insonlarning o‘zaro faoliyatini tashkil etish va muvofiqalashtirishni ifodalaydi. Kishilik jamiyati rivojlanishi, o‘z navbatida “ta’lim - o‘quv - boshqaruv” tizimining mos ravishda takomillashtirilishini talab etadi. Bu jarayonda boshqaruvning umumiy va tashkiliy tamoyillari konseptual yaxlitlikda ta’lim tizimi takomillashtirilishiga omil bo‘ladi. Masalan, ilg‘orlik tamoyili har qanday ta’lim muassasasi doirasida boshqaruv tizimi zamon talabga javob berishi, muvoziylik tamoyili esa, boshqaruvidagi jadallikni oshirishga xizmat qiladi. Aynan ta’lim muassasalari, shu jumladan Oliy ta’lim muassasalari oldiga qo‘yilgan ustuvor maqsaddan kelib chiqib, zamon talablariga mos malakali, raqobatbardosh, bilimli, mustaqil fikrlaydigan, yuksak ma’naviyat sohibi bo‘lgan yuqori salohiyatli kadrlarni tayyorlash vazifasi yuklatilgan. Shu bois, mehnat resurslarini boshqarish murakkabligi bilan oliy ta’lim tizimi ajralib turadi. Mazkur boshqarish tizimining markazida professor - o‘qituvchilar, o‘quv - yordamchi hamda ma’muriy - xo‘jalik xodimlar va boshqaruvchi(rahbar)lar turadi.

Ta’lim tizimining oldiga qo‘yilgan maqsadga erishish va rejalarning bajarilishi faqat aynan sub’yekt-ob’yekt ishtirokida amalga oshiriladi. Bu jarayonda inson omilini hisobga olish orqali samaralilikka erishiladi. Shu o‘rinda, ta’lim tizimini boshqarish, xususan “ta’lim - o‘quv - boshqaruv” jarayonida an’anaviy tarzda qo‘llanib kelinayotgan usullarga to‘xtalib o‘tish lozim.

Usul - bu tadqiq qilish yoki ta’sir ko‘rsatishga yo‘naltirilgan faoliyat hisoblanadi. Majmuaviy tarzda, bu o‘rinda, tadqiq qilish nuqtai nazaridan boshqaruv ob’yektini o‘rganishda qo‘llaniladigan quyidagi:

- tizimli; - majmual; - tarkibiy; - integratsion; - modeli; - kuzatish;
- tajriba – eksperiment; - sotsiologik kuzatuv kabi usullarni qo‘llash nazarda tutilgan

Ta’sir ko‘rsatish nuqtai nazardan esa, boshqaruv funksiyalarini amalga oshirish jarayonida boshqaruv ob’yektiga ta’sir o‘tkazishning quyidagi:

- funksional tizimosti ob’yektlarini boshqarish;
- boshqarish funksiyalarini bajarish;
- boshqaruv qarorlarini qabul qilish kabi usullar tyshyniladi.

Turli yondashuvlar vositasida amalga oshiriladigan funksional boshqaruv faoliyati tizimli - majmali bo‘lib, unda boshqaruvning aniq va o‘ziga xos usullari qullaniladi. Boshqaruv jamoaga ta’sir ko‘rsatish usullarini o‘zida mujassam etadi, bunda qo‘yilgan maqsadlarga erishish jarayonida faoliyatni uyg‘unlashtirish nazarda tutiladi. Bu jarayonda zamonaviy rivojlanish talablariga javob beradigan malakali kadrlarni tayyorlash, aynan “ta’lim - o‘quv - boshqaruv” tizimining zimmasiga yuklatilgan ma’suliyatli vazifa sifatida qaraldi. Xususan, quyidagilar:

- zamonaviy dasturlar asosida tizim sifatini oshirish;
- mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy istiqbolini hisobga olgan holda tizimni takomillashtirish;
- ta'limning insonparvarligini ta'minlash;
- ta'lim texnologiyalarini amaliyotga joriy etish;
- "ta'lim - fan - ishlab chiqarish" integratsiyasi mexanizmlarini ishlab chiqish va ularning funksionalligini ta'minlash;
- ta'lim xizmatlari bozorida raqobat muhitini yuzaga keltirish;
- tizimga jamoat boshqaruvining vasiylik va kuzatuvchi kengashlari kiritilishi orqali uni takomillashtirish;
- ta'lim va kadrlar tayyorlash sifati yuzasidan bitiruvchilarning bandlik monitoringi negizida marketing tadqiqotlari olib borilishini yo'lga qo'yish;
- oliy ta'lim sohasida ikki tomonlama foydali xalqaro aloqalarni rivojlantirish "ta'lim - o'quv - boshqaruv" tizimining asosiy vazifalari hisoblanadi. Bugungi kunda asosiy e'tibor mamlakatning strategik maqsad va vazifalarini amalga oshirishda ta'limi tizimini boshqarish dolzarb masalalardan biridir. Zamonaviy ta'lim tizimi tobora yangilanishi, o'z navbatida, jadal o'zgarayotgan va murakkablashib borayotgan olamda uning oldiga qo'yilayotgan talablar asosida faoliyat ko'rsatishi talab etilmoqda.. Bularning barchasi ta'limni va uning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan sifatini boshqarish murakkablashuviga olib kelmoqdaki, bu jarayonda o'z-o'zidan muammoni hal etishning samarali usullari o'zlashtirish ta'lim tizimi rahbarlari tashkilotchilik, izlanuvchanlik zahirida ta'lim menejmentini puxta egallashlarini talab etmoqda.

Rivojlangan davlatlar tajribasi o'rganish, tahlil etish asnosida mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonlarini boshqarishni takomillashtirish imkoniyati ortadi. Shu bois, bu o'rinda rivojlangan davlatlar tajribasini tadqiq etish nuqtai – nazaridan yondashilib, Germaniya oliy ta'lim tizimini tadqiq etildi.

Germaniyada evropaning boshqa davlatlariga nisbatan oliy ta'limni bepul olish imkoniyat mavjud. Bunga nodavlat jamg'armalar hamda hukumat grantlari asosida nemis universitetlarida tahsil olishi orqali erishi mumkin. Germaniyada mahalliy gimnaziyalarni bitirib, imtyozli shahodatnoma bilan universitetlarga imtihonsiz kirish mumkin. Ta'lim olish istagini bildirgan xorijiy sub'yektlar esa o'qishga kirish uchun nemis tilidan imtihondan o'tishlari talab etiladi.

Universitetlarda bakalavr bosqichi to'rt yarim yilgacha, magistratura bir yildan to'rt yilgacha, doktorantura ikki yildan besh yilgacha davom etadi. Odatda, bakalavriat va magistratura talabalari o'qish yakunida davlat imtihoni topshiradi va dissertatsiya himoya qiladi. Bu jarayonda talaba o'qish uchun qishki yoki yozgi o'quv mavsumini tanlash huquqiga ega. Yozgi mavsum aprel

– sentyabr, qishki mavsum esa, oktabr – mart oylarini qamrab oladi. Kasbiy oliy maktablar yoki institutlar Germaniya oliy ta’lim tizimining o’ziga xos bo’g’ini sifatida muhandis, iqtisodchi, dizayner, mashinasozlik, ishlab chiqarish, axborot texnologiyalari va sog’liqni saqlash yo’nalishlarida mutaxassislar etkazib beradi. Ma’lumotlarga ko’ra, Germaniyaning 370 dan ortiq oliy ta’lim muassasalarida 2 mln.ga yaqin talaba, jumladan, 246 ming xorijlik tahsil olmoqda.

Malayziya oliy ta’lim tizimi funktsionalligini o’rganishni ham lozim topdik. Malayziyada oliy ta’limning katta qismi hukumat tomonidan moliyalashtiriladi. Universitetga kirish uchun, o’quvchida etuklik attestati yoki qo’shimcha ta’lim olganlik sertifikatini - STPM bo’lishi talab etiladi. Har yili Malayziya universitetlari 150 000 dan ortiq malakali bitiruvchilarni tayyorlab chiqaradi. Malayziyada shuningdek, Kanada, Avstraliya, Singapur va Buyuk Britaniya kabi davlatlarning nufuzli universitetlari o’z filiallari ham faoliyat yuritadi.

Oliy ta’lim muassasalarini boshqarishda rivojlangan davlatlar tajribasi tahlili asosida shuni qayd etish mumkinki, XXI asrning o’tgan o’n yilliklari davrida jahonda oliy ta’lim tizimida tub o’zgarishlar jarayoni kechmoqda. Bu jarayonlar rivojlanishi quyidagi yo’nalishlarda kechayotganligini keltirib o’tish mumkin:

Birinchi yo’nalish - oliy ta’limning ommaviylashishi. Rivojlanayotgan davlatlarda oliy ta’lim qamrovi ortmoqda. 1980 yillardan keyingi o’tgan qaryib, 50 yil davomida talabalar soni 15 barobar ortib, hozirga kelib ularning soni 500 mln.dan ortdi. Xususan, Qozog’istonda oliy ma’lumotli aholining ulushi jami aholi sonining 30% ini tashkil qilsa, Singapurda ishlaydigan xodimlarning 50% oliy ma’lumotli ekanligini keltirib o’tish o’rinlidir.

Ikkinchi yo’nalish – oliy ta’limda globallasuvi. Oliy ta’lim tizimining jozibadorligi uning globallasuvi darajasi bilan belgilanadi. Dunyoda 1980-2020 yillar davomida Oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan xorijiy talabalar soni 8,3 barobarga oshib, 5 mln.ga etdi. YUNESKOning bashoratlariga ko’ra, 2025 yilda, xorijiy talabalar 7 mln.ga etishi bashorat qilinmoqda. 2017 yilda eng ko’p xorijiy talabalar soni AQSHda qayd etilgan. Mazkur davlatning universitetlarida 1 mln. xorijiy talabalar tahsil olmoqda va bu ko’rsatkich jahon bo’yicha xorijiy talabalar umumiy sonining 24% ni tashkil etadi. Bu ko’rsatkich Angliyada – 11 va Xitoyda – 10 foizni tashkil etganligini keltirib o’tish mumkin. Buning samarasini 2014-15 yillarda xorijiy talabalar Angliya universitetlarida o’qish uchun 4,8 mlrd. dol. to’laganliklari, turli xil tovarlar va xizmatlar uchun ular qo’shimcha ravishda yana 5,4 mlrd. dollar sarflaganligi, o’z navbatida 207 ming ish o’rni yaratilganligini anglatadi. Rossiya Federatsiyasi oliy o’quv yurtlarida chet ellik talabalar sonini 3 barobar oshirib, 2025 yilda ularning sonini 710 mingga etkazishni rejalashtirganligi ham buning dalilidir.

Uchinchi yo‘nalish – raqamli ta‘lim va yangi texnologiyalar. Bugungi kunda har qanday joydan va istalgan vaqtda raqamli dunyo maydonida tegishli ma‘lumotni olishi mumkin. Jahonda raqamli texnologiyalarga kam sarmoya harajat evaziga nisbatan birmuncha arzonroq narxlardagi qiymat birligini yaratish jarayoni amal qilmoqda. Shu o‘rinda keltirib o‘tish o‘rinliki, XX asrning birinchi o‘n yilligida masofadan o‘qiyotgan talabalar soni 1,5 barobar oshgan bo‘lsa, keyingi 5 yil ichida bu jarayon jadallashganligini, masalan, Coursera - onlayn ta‘lim platformasi 25 mln. talabani, 149 ta eng yaxshi hamkor universitetni, 2 mingdan ortiq o‘quv kurslarini qamrab olganligini, Edx tizimida esa 10 mln. mijozlar, 109 ta hamkor universitetlar va 1300 dan ortiq kurs mavjudligini keltirib o‘tish buning dalilidir.

To‘rtinchi yo‘nalish - ta‘lim va akademik madaniyat sifati. Ta‘lim olish nafaqat ta‘lim olish, balki sifatli ta‘lim olishni anglatadi. Ispan pedagogi Xose Ortega-i-Gasset tabiri bilan aytganda talabalarni keng qamrovli zamonaviy bilim olishga yo‘naltirish orqali madaniyatli shaxsni tarbiyalash universitet original konsepsiyasining asosi sifatida qaralishini tavsiya etish hisoblanadi.

Ta‘lim olish imkoniyati va undan foydalanish imkoniyati mos bo‘lishi, shuningdek maqbul hamda moslashuvchan bo‘lishi zarur. Bu holat xorijiy talabalarning bir joydan boshqa joyga ko‘chish imkoniyatlari, chegaralararo va millatlararo ta‘lim dasturlarining funktsionalligi hamda milliy va mintaqaviy ilmiy tadqiqot faoliyatlari o‘rtasidagi raqobat global oliy ta‘lim sohasi kengayishi va liberallashtirishga omil bo‘ldi. Bu jarayonda global oliy ta‘limning rivojlanayotgan texnologiyalar bilan qamrovi ham o‘zgarib, ortib bormoqda. Yuqoridagi keltirib o‘tilgan fikrlar ta‘lim tizimida o‘quv jarayonlarini boshqarish xususiyatlarini o‘zida namoyon etgan, “ta‘lim - o‘quv jarayoni - boshqaruv” tizimi samaradorligi oshirilishiga omil bo‘lishi barobarida, mamlakatimizda barkamol raqobatbardosh istiqbolli kadrlarni tayyorlash ishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 11 iyuldagi “Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim sohasida boshqaruvni isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5763-son Farmoni.// <https://lex.uz>
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgustdagi “Oliy ta‘lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida” PF-5789-son Farmoni// <https://lex.uz>
3. Mirziyoyev SH.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizning qat‘iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. - T.: “O‘zbekiston”, 2017, -592 b.
4. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy taxlil, qat‘iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. T.: “O‘zbekiston”, 2017, -104 b
5. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shaxri. Toshkent, YAngi asr avlodi nashriyoti, 2019. 320 b.
6. Beruniy, Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad. Tanlangan asarlar. - J. I.Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. - T.: Fan, 1965. - B. 388
7. Karimov I.A. Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiётining poydevori. T.: Sharq, 1998.

YANGI O'ZBEKISTONDA FUQAROLARNI FAOLLASHTIRISHDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI VA AXBOROTNING AHAMIYATI

Narmanov A.X.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrası v.b. dotsenti*

Tayanch soʻzlar: globallashtirish, mediamahsulot, media makon, mobil aloqa, uyali jurnalistika, ommaviy axborot vositalari, ommaviy axborot vositalari, matn, tipologiya, fotografiya, raqamli texnologiyalar taʼlim, tarbiya, taʼlim, mantiqiy fikrlash, toʻliqlik, mantiqiy boʻlmagan fikrlash, erkinlik.

Ключевые слова: глобализация, медиапродукт, медиaprостранство, мобильная коммуникация, мобильная журналистика, средства массовой информации, СМИ, текст, типология, фотография, цифровые технологии образование, воспитание, образование, логическое мышление, полнота, алогичное мышление, свобода.

Key words: globalization, media product, media space, mobile communication, mobile journalism, mass media, mass media, text, typology, photography, digital technologies education, upbringing, education, logical thinking, completeness, illogical thinking, freedom.

РЕЗЮМЕ:

XXI asr -axborot asri, deya eʼtirof etildi. Bunga asosiy sabab-ushbu asrga kelib, misli koʻrilmagan ulkan hajmdagi axborotni katta tezlikda uzatish texnologiyalari paydo boʻldi. Boshqacha aytganda, axborot texnologiyalari sohasida chinakam inqilob sodir boʻldi. 1986 yilda Internetning dunyoda barqaror oʻringa ega boʻlishi axborot va axborotlashtirish borasidagi, qolaversa, butun insoniyat hayotida olamshumul voqeaga aylandi. Mazkur maqolada yangi oʻzbekistonda fuqarolarni faollashtirishda ommaviy axborot vositalari va axborotning ahamiyati tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ:

XXI век признан веком информации. Главная причина этого заключается в том, что к этому столетию появились технологии передачи беспрецедентно большого объема информации с высокой скоростью. Другими словами, в сфере информационных технологий произошла настоящая революция. Устойчивое положение Интернета в мире в 1986 году стало глобальным событием в сфере информации и информатизации, а также в жизни всего человечества. В данной статье анализируется значение средств массовой информации и информации в активизации граждан нового Узбекистана.

SUMMARY:

The 21st century has been recognized as the information age. The main reason for this is that by this century, technologies for transmitting an unprecedentedly large amount of information at high speed have appeared. In other words, a real revolution has taken place in the field of information technologies. The stable position of the Internet in the world in 1986 became a global event in the

field of information and informatization, as well as in the life of all mankind. This article analyzes the importance of mass media and information in activating citizens in the new Uzbekistan.

Bugun biz zamonaviy dunyoning global o'zgarishlari, O'zbekistonning jadal ijtimoiy-iqtisodiy va demokratik rivojlanishi sharoitida yashayapmiz. Yuqorida aytilganlarning barchasi mamlakatimiz fuqarolarining tashqi qiyofasini, dunyoqarashini tubdan o'zgartirib, eng muhimi, ularning barchasi natijasida ularning siyosiy faolligi oshib bormoqda. Ta'kidlash joizki, davlatimiz tomonidan bosqichma-bosqich va izchil amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ommaviy axborot vositalarining jamiyatdagi o'rni va rolini kuchaytirish, ommaviy axborot vositalarining ommaviy axborot vositalari tizimida amalda faollashishiga qaratilgan vazifalarni hal etish o'z ifodasini topgan.

fuqarolik jamiyati institutlari. Shu bois ham ommaviy axborot vositalarining o'rni va ahamiyatini kuchaytirish, ularni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ommaviy axborot vositalarini isloh qilish, axborot va so'z erkinligini ta'minlash bo'yicha ustuvor vazifalar belgilab berilgani buning yorqin tasdig'idir.

Mamlakatimizda ommaviy axborot vositalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ularni zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan jihozlash, zamonaviy jahon sifat standartlari darajasida faoliyat yuritishi uchun zarur sharoit va imkoniyatlar yaratishga alohida e'tibor qaratila boshlandi.

Bugungi kunga qadar ommaviy axborot vositalari faoliyatini tartibga soluvchi 10 dan ortiq qonun va qonun hujjatlari qabul qilingan, jumladan, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida", "Jurnalistning kasbiy faoliyatini himoya qilish to'g'risida", "Telekommunikatsiyalar to'g'risida"gi, "Nashriyot faoliyati to'g'risida", "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida", "Reklama to'g'risida", "Aloqa to'g'risida" va boshqalar.

Ommaviy axborot vositalarini yanada rivojlantirish uchun qo'shimcha soliq imtiyozlari va preferensiyalar berilishi barcha axborot tuzilmalari, matbaa korxonalari, bosma nashrlarni tarqatish korxonalari va boshqa turdosh korxonalarni rivojlantirishda muhim o'rin tutadigan qo'shimcha imkoniyatlar yaratish yo'lidagi yana bir muhim qadam bo'ldi. milliy ommaviy axborot vositalari.

Ommaviy axborot vositalari endilikda fuqarolik jamiyatining strategik muhim instituti sifatida belgilanib, u ham butun jamiyat, ham har bir shaxsning individual rivojlanishining ko'plab omillariga ta'sir ko'rsatadi. Ommaviy axborot vositalarining rivojlanish darajasi, erkinlik darajasi, mustaqilligi fuqarolik jamiyati holatini baholash imkonini beradi. Ommaviy axborot vositalarini fuqarolik jamiyatining o'ziga xos ko'zgusi sifatida ko'rish mumkin, lekin ayni paytda ochiq jamiyat uchun muhim vositadir. Binobarin, fuqarolik jamiyatining shakllanishi va rivojlanishi jarayonlari ommaviy axborot vositalari faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir.

Shunday qilib, milliy davlatchilik uchun keyingi yigirma besh yil huquqiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotning sezilarli rivojlanishi bilan ajralib turdi. Ushbu rivojlanish jarayonining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri keyingi rivojlanish va ommaviy axborot vositalariga bo'lgan ehtiyoj bo'lib qolmoqda.

Ayni paytda mamlakatimiz va xorijiy ekspertlar tomonidan e'tirof etilganidek, O'zbekistonda ommaviy axborot vositalarining erkin rivojlanishi uchun demokratik talab va standartlarga javob beradigan qonunchilik bazasi yaratilgan. Bu ularning jamiyat siyosiy va ma'naviy hayotida munosib o'rin egallashini, axborot sohasi va yangi axborot texnologiyalarini jadal rivojlantirishni, jurnalistlar faoliyatini ijtimoiy-huquqiy himoya qilish kafolatlarini, kadrlar tayyorlashni, ommaviy axborot vositalari bozorini rivojlantirishni ta'minlaydi. adolatli raqobat muhitini shakllantirish, aholi, jamoat birlashmalari va ommaviy axborot vositalarining axborotdan keng foydalanishini ta'minlash.

Shu bilan birga, mustaqil ommaviy axborot vositalarining davlat organlari, jamiyatning barcha boshqa qatlamlari, masalan, siyosiy partiyalar va boshqa jamoat tashkilotlari vakillari faoliyatini tanqidiy baholagan holda mustaqil pozitsiyasini egallashi uchun keng imkoniyatlar mavjudligi muhim ahamiyatga ega.

Bu borada ta'sischilari davlat va nodavlat tashkilotlari bo'lgan ommaviy axborot vositalarining nisbati diqqatga sazovordir. Chunonchi, bosma ommaviy axborot vositalarida nodavlat notijorat tashkilotlarining ulushi 53 foiz, elektron ommaviy axborot vositalarida 60 foiz, onlayn ommaviy axborot vositalarida 97 foizni tashkil etadi.

Mamlakatda so'z erkinligi cheklanishi tanqid qilinganiga qaramay, ekspertlar, shu jumladan. Xorijda esa so'nggi yillarda O'zbekistonda ommaviy axborot vositalari sohasining bosqichma-bosqich liberallasuvi kuzatilayotgani qayd etilgan. Bu jarayonni mustaqil bosma va elektron ommaviy axborot vositalari (birinchi navbatda, internet nashrlari) faoliyatida yaqqol kuzatish mumkin.

Shunday qilib, biz shuni xulosa qilishimiz mumkinki, mamlakatda jamoatchilik fikri bir yo'nalishli emas, balki ko'p yo'nalishli axborot oqimlari bilan to'qnash keladi, mafkuraviy raqobat sharoitida o'ziga xos baho va yondashuvlarni ishlab chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Burxanov X. M. Internet xavfsizligini ta'minlashda milliy segment faoliyatining sotsiologik jixatlari. Diss.Avtoreferat. T.: 2022.
2. Raximova Sh.A. Ijtimoiy tizimni modernizatsiyalashtirish jarayonida axborot almashinuvi madaniyati. Diss.Avtoreferat. T.: 2021.
3. Shermuxamedova A.U. O'zbekistonda ijtimoiy tarmoqlarning shakllanishi tendentsiyalari va xususiyatlari. Diss.Avtoreferat. T.: 2021.
4. <http://www.edu.uz>-O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi sayti.
5. <http://www.uzedu.uz> - O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi sayti.
6. <http://www.gov.uz>- O'zbekiston Respublikasi hukumati portali.

DIZARTRIYANI BARTARAF ETISHDA KORREKSION LOGOPEDIK ISH

Kurbanova Z.J.

*Axborot texnologiyalari va menejment
universiteti katta-o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: dizartriya, logopedik korreksiya, nutq buzilishi, artikulyatsion apparat, fonematik eshituv, nutqiy nafas, kommunikativ ko'nikmalar, rehabilitatsiya, differensial diagnostika, maxsus pedagogika.

Ключевые слова: дизартрия, логопедическая коррекция, речевые нарушения, артикуляционный аппарат, фонематический слух, речевое дыхание, коммуникативные навыки, реабилитация, дифференциальная диагностика, специальная педагогика.

Key words: dysarthria, speech therapy correction, speech disorder, articulatory apparatus, phonemic hearing, speech breathing, communication skills, rehabilitation, differential diagnosis, special pedagogy.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada dizartriya bartaraf etishda korreksion logopedik ishlarning mazmuni, metodlari va bosqichlari chuqur yoritilgan. Nutq buzilishining sabablari, uning klinik-pedagogik xususiyatlari, logopedik tashxis va differensial tahlil masalalari keng qamrab olingan. Shuningdek, artikulyatsion apparat mashqlari, nutqiy nafasni rivojlantirish, fonematik eshituvni shakllantirish hamda kommunikativ ko'nikmalarni mustahkamlash bo'yicha samarali metodik yondashuvlar asoslab berilgan. Maqola maxsus pedagoglar, logopedlar va defektologlar faoliyati uchun nazariy va amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье подробно раскрывается содержание, методы и этапы коррекционной логопедической работы при устранении дизартрии. Рассматриваются причины речевых нарушений, их клинико-педагогические особенности, вопросы логопедической диагностики и дифференциального анализа. Особое внимание уделено упражнениям для артикуляционного аппарата, развитию речевого дыхания, формированию фонематического слуха и закреплению коммуникативных навыков. Статья содержит теоретические и практические рекомендации для специалистов в области специальной педагогики, логопедии и дефектологии.

SUMMARY:

This article provides a comprehensive analysis of the content, methods, and stages of corrective speech therapy for overcoming dysarthria. It examines the causes of speech disorders, their clinical and pedagogical characteristics, as well as issues of speech therapy diagnostics and differential assessment. Particular attention is given to articulation exercises, the development of speech breathing, the formation of phonemic hearing, and the reinforcement of communicative skills.

The article offers both theoretical insights and practical recommendations for special education teachers, speech therapists, and defectologists.

Kirish. Nutq insonning eng muhim ijtimoiy faoliyati bo'lib, u orqali odam o'z fikrini ifoda etadi, o'zaro muloqot qiladi, bilim va tajriba almashadi. Nutqning to'laqonli rivojlanishi jamiyatda muvaffaqiyatli ijtimoiylashuv, ta'lim olish va shaxssifatidashakllanishningasosiy omillaridan biridir. Shubois nutqbuzilishlarini o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish nafaqat pedagogik, balki psixologik va ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Nutq buzilishlari orasida eng murakkab turlardan biri dizartriya hisoblanadi. Bu nutqiy buzilish markaziy nerv tizimidagi organik zararlanishlar natijasida kelib chiqadi va nutq apparati mushaklarining innervatsiyasi buzilishi oqibatida yuzaga keladi. Dizartriya nutqning fonetik, fonematik, prosodik jihatlarida sezilarli kamchiliklarga sabab bo'ladi, ba'zan yozma nutqni ham qiyinlashtiradi. Shuningdek, bu holat bolaning umumiy rivojlanishi, bilish faoliyati, ijtimoiy moslashuvi va psixologik holatiga ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Logopedik amaliyotda dizartriyanı korreksiyalash o'ziga xos yondashuvlarni talab etadi. Chunki oddiy tovush talaffuzi buzilishidan farqli ravishda dizartriya da butun nutqiy apparatning ishlash mexanizmlari izdan chiqadi: artikulyatsiya, nafas, ovoz, intonatsiya, ritm va temp kabi ko'plab komponentlar birgalikda buziladi. Shu sababli korreksion ishlar keng qamrovli, tizimli va ko'p bosqichli bo'lishi zarur. Mazkur maqolada dizartriyaning klinik-pedagogik xususiyatlari, sabab va oqibatlari, uni bartaraf etishda qo'llaniladigan logopedik metodlar, mashqlar tizimi va samaradorlikni oshirish yo'llari atroflicha tahlil qilinadi.

Dizartriyaning tasnifi. Dizartriya (yunoncha dys – buzilish, arthroo – artikulyatsiya) – bu nutq apparatini boshqaruvchi nerv markazlari va nerv yo'llarining shikastlanishi natijasida yuzaga keladigan nutq buzilishi bo'lib, unda artikulyatsion mushaklarning yetarlicha innervatsiya qilinmasligi asosiy sabab hisoblanadi. Bunda tovushlarning noto'g'ri talaffuzi, nutqning xiralashishi, nafas va ovozning noto'g'ri ishlashi, nutq tempi va ritmining buzilishi kuzatiladi. Dizartriyaning quyidagi shakllari mavjud:

1. Bulbar dizartriya – bosh miya sopi sohasidagi shikastlanishlar tufayli yuzaga keladi. Nutq sekinlashadi, talaffuz g'alati bo'ladi, ko'pincha yutish va chaynash funksiyalari ham buziladi.

2. Pseudobulbar dizartriya – markaziy nerv tizimining yuqori markazlari zararlanganda paydo bo'ladi. Unda nutq qattiq tortilgan, bir xil ohangda, intonatsiyasiz kechadi.

3. Ekstrapiramidal dizartriya (qobiq osti) – miya po'stlog'i osti tuzilmalarining zararlanishi natijasida yuzaga keladi. Nutqda titroq, sekinlashuv, ritm buzilishi, giperkinezlar kuzatiladi.

4. Miyachali dizartriya – miyacha faoliyatining buzilishi oqibatida nutq cho‘zilib, “qoqiluvchi”, notekis ohangli bo‘ladi.

5. Qobiqli dizartriya – bosh miya qobig‘ining o‘choqli jarohatlanishi bilan bog‘liq patogenezga ega nutqning motor kamchiliklari guruhi namoyon bo‘ladi.

Bolalarda uchraydigan dizartriyaning og‘ir shakli anartriya deyiladi. Bunda nutq deyarli bo‘lmaydi yoki juda tushunarsiz holatga keladi.

Dizartriyaning sabablari.

Dizartriyaning kelib chiqishiga quyidagi omillar sabab bo‘lishi mumkin:

1. Homiladorlik va tug‘ruq davridagi asoratlar (hipoksiya, travma, infeksiya).
2. Markaziy nerv tizimining organik zararlanishi (ensefalopatiya, miya shishi, tug‘ma nuqsonlar).

3. Bolalik davridagi og‘ir kasalliklar (meningit, meningoensefalit, miya jarohatlari).

4. Bolaning umumiy nevrologik holati va mushaklar tonusidagi buzilishlar (gipertoniya, gipotonus, distoniya).

5. Genetik va irsiy omillar.

Shuni ta’kidlash lozimki, dizartriya faqat nutq apparatiga ta’sir qilmaydi, balki bolaning umumiy harakat faoliyatida ham muammolar keltirib chiqaradi. Masalan, mayda motorika buzilishi, qo‘l barmoqlarining noaniq harakatlari, umumiy koordinatsiyaning izdan chiqishi kabilar kuzatiladi. Dizartriya chalingan bolalarda quyidagi nutqiy kamchiliklar ko‘proq kuzatiladi: Fonetik buzilishlar – tovushlarning noto‘g‘ri yoki noaniq talaffuzi, tovushlarni tushirib yuborish, almashtirish, qo‘shib yuborish. Prosodik buzilishlar – nutqning ohangi, intonatsiyasi, ritmi, tempi buzilishi. Ovoz buzilishlari – ovozning kuchsiz, xirillagan, monoton bo‘lishi. Nafasdagi buzilishlar – nutqiy nafasning qisqa, notekis bo‘lishi.

- Fonematik idrok buzilishlari – tovushlarni farqlash qiyinlashadi, eshituv orqali differensiallashish pasayadi.
- Leksik-grammatik muammolar – og‘ir shakllarda so‘z boyligi va grammatik tuzilmalarning shakllanishi ham sekinlashadi. Logopedik tashxis quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:
 - Anamnez yig‘ish – bolaning homiladorlik va tug‘ilish jarayoni, kasalliklari, nevrologik tashxislari haqida ma’lumot yig‘ish.
 - Artikulyatsion apparatni tekshirish – til, lab, yumshoq tanglay, yuz mushaklari harakatchanligi va tonusini o‘rganish.
 - Nutqiy nafas va ovoz holatini baholash – nafas olish va chiqarishning davomiyligi, ovozning balandligi va barqarorligi.
 - Tovush talaffuzini tekshirish – alohida tovushlar, bo‘g‘inlar va so‘zlarni talaffuz qildirish.

- Fonematik eshituvni tekshirish – tovushlarni differensiallash qobiliyatini aniqlash.
- Umumiy motorika va mayda motorika tekshiruvi – qo‘l harakatlari, koordinatsiya, ritmik mashqlar bajarilishi.

Dizartriyanı bartaraf etishda korreksion logopedik ish.

Korreksion logopedik ishning umumiy tamoyillari

Dizartriyanı tuzatish oddiy nutqiy nuqsonlardan ko‘ra murakkabroq va ko‘p bosqichli bo‘lgan jarayondir. Chunki bunda faqat artikulyatsiya emas, balki butun nutqiy apparatning funksional faoliyati izdan chiqqan bo‘ladi. Shuning uchun logopedik ish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Kompleks yondashuv – dizartriya da nutq buzilishi nevrologik va fiziologik omillar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lganligi sababli logoped, nevropatolog, psixolog, fizioterapevt, ota-ona hamkorlikda ishlashi kerak.

2. Sistemalilik – mashg‘ulotlar izchil, bosqichma-bosqich va muntazam olib borilishi lozim. Har bir bosqich keyingisini tayyorlaydi.

3. Individual yondashuv – har bir bolada nuqsonning darajasi va ko‘rinishi turlicha bo‘lgani uchun mashqlar individual reja asosida tanlanadi.

4. Nutqiy va motor rivojlanishning parallel korreksiyasi – nutqiy apparat bilan birga umumiy motorika, mayda motorika va psixik jarayonlarni ham rivojlantirish talab etiladi.

5. Ko‘rgazmalilik va faol ishtirok – vizual vositalar, o‘yin elementlari, musiqa va ritmik mashqlar yordamida bola faol ishtirok etishi ta‘minlanadi.

Korreksion ishning bosqichlari

Logopedik korreksiya odatda quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Tayyorlov bosqichi.

- Nafas, ovoz, artikulyatsiya apparatini mashq qildirish.
- Mushaklar tonusini normallashtirish (massaj, logopedik gimnastika).
- Mayda motorikani rivojlantirish.
- Eshituv va ritmni idrok qilishni kuchaytirish.

2. Fonetik-fonematik bosqich.

- Tovushlarni qo‘yish.
- Tovushlarni differensiallash va farqlash.
- So‘z va gaplarda tovushlarni mustahkamlash.

3. Leksik-grammatik bosqich.

- Lug‘at boyligini kengaytirish.
- Grammatik tuzilmalarni shakllantirish.
- Nutqiy muloqotni rivojlantirish.

4. Kommunikativ bosqich.

- Nutqni ijtimoiy vaziyatlarda qo‘llash.

- O‘z fikrini erkin bayon etish ko‘nikmalarini shakllantirish.
- Nutqni yozma shaklda ifodalashga tayyorlash.

Artikulyatsion apparatni rivojlantirish mashqlari.

Dizartriyani tuzatishda eng asosiy ish – bu artikulyatsion apparatni mashq qildirishdir. Maxsus logopedik gimnastika yordamida til, lab, yumshoq tanglay, yonoq mushaklari faoliyati normallashtiriladi.

Til uchun mashqlar:

- “Soat” – tilni og‘iz ichida chapga va o‘ngga harakatlantirish.
- “Otcha” – tilni tanglayga tez-tez urib tovush chiqarish.
- “Qoziqcha” – tilni og‘izdan chiqarib tik holda ushlab turish.
- “Qo‘ng‘iroqcha” – til uchini yuqori tishlarga urib tovush chiqarish.

Lab mashqlari:

- Labni cho‘chchaytirish va keng tabassum qilish.
- Labni yuqori va pastki tishlarga tekkizish.
- Lablarni bir-biriga bosib ushlab turish.

Yumshoq tanglay mashqlari:

- Og‘iz ochib “a-a-a” deyish.
- Og‘izni ochib esnashni taqlid qilish.
- Til uchini pastki tishlarga tekkizib “ng” tovushini cho‘zish.

Nutqiy nafasni rivojlantirish mashqlari.

Dizartriyada nutqiy nafas qisqa, notekis bo‘ladi. Shu sababli maxsus mashqlar yordamida nafas olish va chiqarish barqarorlashadi:

- Sham yoqib uni uzoq vaqt davomida puflab o‘chirish.
- Paxtani, qog‘oz bo‘laklarini puflab uchirish.
- Nay, hushtak chalish.
- Nafasni burun orqali chuqur olib, og‘iz orqali asta chiqarish.

Ovoz ustida ishlash.

Ovoz kuchsiz yoki xirillagan bo‘lishi mumkin. Uni rivojlantirish uchun:

- Turli balandlikda “a”, “o”, “u” kabi unli tovushlarni cho‘zib aytish.
- Kuylash elementlarini qo‘llash.
- Ovoz kuchini asta-sekin oshirish mashqlari.

Fonematik eshituvni rivojlantirish.

Fonematik eshituvni rivojlantirish dizartriya korreksiyasida juda muhimdir. Chunki bola tovushlarni farqlay olmasa, ularni to‘g‘ri talaffuz qilishi ham qiyinlashadi.

Mashqlar:

- Bir-biriga yaqin tovushlarni farqlash (“s” va “sh”, “t” va “d”).
- Tovushni so‘zning boshida, o‘rtasida, oxirida topish.
- Tovushlarga e’tibor qaratib she’r, tez aytishlar aytish.

Nutqiy ritm va prosodiyani rivojlantirish.

Dizartriyada nutq ohangsiz, monoton bo‘ladi. Shu sababli musiqa, qo‘shiq, logoritmik mashqlar yordamida nutqga ritm va intonatsiya kiritiladi.

- She‘rni musiqaga moslab o‘qish.
- Qo‘shiq aytish.
- Ritmik qarsak chalib gapirish.
- Harakat bilan uyg‘unlashtirilgan nutq mashqlari.

Lug‘at va grammatik tuzilmalarni shakllantirish.

Nutq fonetik jihatdan to‘g‘rilangach, leksik va grammatik jihatdan ham boyitish zarur:

- Predmet va harakatlarni nomlash mashqlari.
- Qarama-qarshi tushunchalarni o‘rgatish (katta–kichik, uzun–qisqa).
- Gap tuzish, savol-javob mashqlari.
- Hikoya tuzish, rasm asosida nutqiy izoh berish.

Kommunikativ nutqni rivojlantirish.

Korreksion ishning oxirgi bosqichi bolaning nutqini real muloqot jarayonida qo‘llashni shakllantirishga qaratiladi:

1. Rolli o‘yinlar (do‘konda, shifoxonada, bog‘da).
2. Guruhli mashg‘ulotlarda muloqot qilish.
3. O‘z fikrini erkin bayon etish mashqlari.
4. Kundalik hayotda ota-ona bilan faol suhbat qurish.

Dizartriyani bartaraf etishda qo‘llaniladigan metodlar va texnologiyalar

Dizartriya murakkab nutq buzilishi bo‘lgani uchun uni bartaraf etishda oddiy artikulyatsion mashqlar yoki tovush qo‘yish usullari yetarli bo‘lmaydi. Shu bois korreksion logopedik ishda turli innovatsion texnologiyalar va maxsus metodlar majmuaviy qo‘llaniladi.

1. Logoritmik usul

Logoritmika — bu musiqa, ritm, harakat va nutqning uyg‘unlashgan mashqlari tizimidir. Dizartriyada logoritmika juda samarali, chunki bola nafaqat nutqiy apparat, balki butun motorika, eshituv, ritm va intonatsiyani rivojlantiradi.

Mashqlar:

- Musiqa ostida yurish, qadamlarni nutq bilan uyg‘unlashtirish.
- Ritmni qarsak, oyoq urish yoki musiqa asboblarida ijro etish.
- She‘rlarni intonatsion o‘zgarish bilan o‘qish.
- Harakat va so‘zlarni bir vaqtning o‘zida bajarish (masalan, “qarsak chal – qarsak chal” deb gapirish).

Logoritmik mashg‘ulotlar bolalarda nafaqat nutq ritmi, balki hissiy kayfiyatni ham ko‘taradi, o‘ziga ishonch uyg‘otadi.

2. Sensor-integrativ yondashuv.

Dizartriya ko‘pincha bolaning sezgi tizimlaridagi (eshituv, ko‘rish, kinestetik) nomutanosibliklar bilan kechadi. Shu sababli korreksiya jarayonida turli sezgi tizimlarini birgalikda ishlatish muhimdir.

- Vizual usul – rasm, predmet, piktogrammalar yordamida tovush va so‘zlarni mustahkamlash.
- Audial usul – musiqa, tovush yozuvlari, qo‘shiq yordamida fonematik eshituvni rivojlantirish.
- Kinestetik usul – artikulyatsion mashqlar, imo-ishoralar, qo‘l harakatlari orqali nutqni qo‘llab-quvvatlash.

Masalan, bola tovushni aytayotganda uni qo‘l harakati bilan mustahkamlashi mumkin. Bu multimodal yondashuv bola uchun nutqni mustahkamlashni osonlashtiradi.

3. O‘yin texnologiyalari.

O‘yin – bolalarning asosiy faoliyati. Shu bois logopedik mashg‘ulotlar o‘yin shaklida tashkil etilganda samaradorlik oshadi.

O‘yin turlari:

- Didaktik o‘yinlar – tovushlarni topish, farqlash, predmetlarni nomlash.
- Rasmlil o‘yinlar – rasm asosida hikoya tuzish, gap tuzish.
- Rolli o‘yinlar – hayotiy vaziyatlarni jonlantirish (do‘konda, shifokor qabulida, sayrda).
- Harakatli o‘yinlar – nutqni harakat bilan uyg‘unlashtirish.

Masalan, “Sehrli do‘kon” o‘yinida bola kerakli tovushli so‘zlarni aytib, rasm yoki predmetni sotib oladi.

4. Axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT).

Hozirgi logopedik amaliyotda kompyuter dasturlari va mobil ilovalar ham keng qo‘llaniladi. Maxsus interaktiv dasturlar yordamida bola tovushlarni farqlash, talaffuz qilish va eshituvni mashq qiladi.

Misollar:

- “Artikulyatsion trenajor” dasturi – til, lab mashqlarini vizual ko‘rsatadi.
- Audio-dasturlar – tovushlarni farqlash mashqlari.
- Multfilmlar asosida interaktiv suhbatlar.

AKT bola uchun qiziqarli bo‘lib, uning e‘tiborini uzoq vaqt ushlab turishga yordam beradi.

5. Massaj va fizioterapevtik usullar

Dizartriyada artikulyatsion mushaklarning tonusi buzilgani uchun logopedik massaj muhim o‘rin tutadi. Massaj mushaklarni bo‘shashtiradi yoki faollashtiradi, til va lab harakatlarini aniqroq qiladi.

Usullar:

- Tilni maxsus spatula bilan massaj qilish.

- Lab va yonoq mushaklarini uqalash.
- Punktur massaj (akupressura).

Bundan tashqari, fizioterapevtik muolajalar (elektrostimulyatsiya, lazer terapiya) ham logopedik ishini qo'llab-quvvatlaydi.

6. Oila bilan hamkorlik.

Dizartriyani tuzatishda eng muhim jihatlardan biri – bu ota-onaning faol ishtiroki. Chunki logopedik mashg'ulotlar haftasiga bir necha marta o'tkaziladi, lekin bolaning kundalik hayoti davomida ota-onaning yordamida mashqlar muntazam bajarilmasa, natija sekinlashadi.

Ota-onalarga quyidagilar tavsiya etiladi:

- Uyda har kuni qisqa mashqlarni takrorlash.
- Bola bilan ko'proq suhbat qilish, savol berish.
- Nutqni muloqot jarayonida rag'batlantirish, to'g'rilash.
- O'yin va ertaklar orqali tovushlarni mashq qilish.

Shuningdek, ota-onalarga logoped darslarida ishtirok etish, mashqlarni o'rganib olish va uyda tatbiq etish muhim hisoblanadi.

7. Guruhli mashg'ulotlar.

Dizartriyani tuzatishda nafaqat individual, balki guruhli mashg'ulotlar ham samarali bo'ladi. Guruh mashg'ulotlari bolalarda ijtimoiylashuv, muloqot qilish, bir-biridan o'rganish imkoniyatlarini oshiradi.

Misollar:

- Birgalikda qo'shiq aytish.
- Guruh o'yinlari ("Kim tezroq aytadi?", "Kim ko'proq so'z topadi?").
- Rasm asosida jamoaviy hikoya tuzish.

8. Nutq va yozma ko'nikmalarni uyg'unlashtirish.

Ko'pincha dizartriya og'ir shakllarida yozuv ham buziladi: tovushlarni tushirib qoldirish, noto'g'ri yozish, grammatik xatolar. Shu sababli logopedik korreksiya jarayonida yozma mashqlar ham kiritilishi lozim.

Mashqlar:

- So'zlarni tovushlarga bo'lish va yozish.
- Tovushlardan bo'g'in tuzish, so'z yasash.
- Gaplarni to'liq yozish.
- Rasm asosida kichik matn yozish.

Bu mashqlar bolaning yozma nutqini ham rivojlantiradi va maktabga tayyorlaydi.

9. Psixologik qo'llab-quvvatlash.

Dizartriyaga chalingan bolalarda ko'pincha o'ziga ishonchsizlik, uyatchanlik, kommunikativ chekinish kuzatiladi. Shu bois logopedik ish psixolog bilan

hamkorlikda olib borilishi lozim. Psixologik yordam bolaning nutqiy faolligini oshiradi, ijtimoiylashuvini osonlashtiradi.

Xulosa. Dizartriyani bartaraf etishda korreksion logopedik ish murakkab va uzoq davom etadigan pedagogik hamda tibbiy jarayondir. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati, avvalo, logopedning kasbiy mahorati, qo'llanilgan metod va texnologiyalarning samaradorligi, shuningdek, bolaning individual psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olish bilan chambarchas bog'liqdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, dizartriya bilan og'rigan bolalarda nutqiy faoliyatdagi buzilishlar nafaqat talaffuz, balki fonematik eshituv, nutqiy nafas, intonatsiya va umumiy kommunikativ faoliyatni ham qamrab oladi. Shu sababli logopedik mashg'ulotlar tizimli va kompleks yondashuvni talab etadi.

Korreksion mashg'ulotlarda artikulyatsion apparatni mustahkamlashga, nutqiy nafasni to'g'ri shakllantirishga, fonematik eshituvni rivojlantirishga alohida e'tibor berilishi kerak. Shuningdek, psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash, oilaviy yordam va reabilitatsiya jarayonida tibbiy hamkorlik muhim o'rin tutadi. Nutqiy nuqsonlarning bartaraf etilishi bolalarning ijtimoiylashuviga, o'qish va yozish ko'nikmalarini egallashiga, shaxsiy o'sishi hamda jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuviga zamin yaratadi.

Umuman olganda, dizartriyani bartaraf etishda korreksion logopedik ishlar maxsus pedagogikaning muhim sohasi sifatida nafaqat bolalar, balki kattalar uchun ham samarali bo'lib, nutqiy va kommunikativ faoliyatni rivojlantirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бабина Л.Н. Логопедия: диагностика и коррекция речевых нарушений. – Москва: Владос, 2019.
2. Никашина Е.В. Коррекционная педагогика: логопедические технологии. – Санкт-Петербург: Питер, 2020.
3. Миронова С.А. Дизартрия у детей: теория и практика коррекции. – Москва: Просвещение, 2018.
4. Курбанова З. Nutq buzilishlarini korreksion-logopedik bartaraf etish metodlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
5. Журба К.М. Нарушения речи у детей и пути их преодоления. – Киев: Вища школа, 2017.
6. Шклярская Е.А. Теория и практика логопедической работы. – Москва: Академия, 2016.
7. Vyotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press, 1986.
8. American Speech-Language-Hearing Association (ASHA). Practice Portal: Dysarthria in Adults and Children. – Washington, D.C., 2021.
9. Артемьева Л.В. Логопедическая ритмика и ее применение при дизартрии. – Санкт-Петербург: Речь, 2019.
10. Guralnick M.J. Early Intervention and Developmental Disabilities. – Baltimore: Brookes Publishing, 2017.

ВОЗМОЖНОСТИ ВОСПИТАТЕЛЬНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ СРЕДИ РОДИТЕЛЕЙ И РАБОТНИКОВ СФЕРЫ ОБРАЗОВАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ СПЕЦИАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Сейдалиева Л.Т.

*Старший преподаватель кафедры Медикор-биологические науки
Узбекского Государственного университета физической культуры и спорта*

Бердыева Д.Т.

Доцент медицинского факультета университета АКФА

Зиямухамедова С.А.

*Кандидат биологических наук и.о. профессора кафедры
Медикор-биологические науки Узбекского Государственного
университета физической культуры и спорта*

Tayanch so'zlar: ko'rish, vizual analizator, ko'rlik, oldini olish, omillar, jamiyat.

Ключевые слова: зрение, зрительный анализатор, слепота, профилактика, факторы, социум.

Key words: vision, visual analyzer, blindness, prevention, factors, society.

РЕЗЮМЕ:

Ko'zi ojiz bolalar soni yil sayin ortib bormoqda. Bolalar orasida ko'rlikning sabablari har xil. Bolalik ko'rligining asosiy sabablari irsiy omillar (masalan, genetik anomalialar), tug'ma rivojlanish anomalialari (homilaning intrauterin yuqumli shikastlanishi, katarakt) va, albatta, ko'z shikastlanishi, infeksiyalar va a vitamini etishmovchiligi kabi orttirilgan sabablardir. intoksikatsiya ham sabab bo'lishi mumkin-ba'zi dorilarni qabul qilish, toksinlar tanaga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin vizual analizatorning ishida.

РЕЗЮМЕ:

Количество незрячих детей с каждым годом увеличивается. Причины слепоты среди детей разнообразны. Основными причинами детской слепоты являются наследственные факторы (к примеру, генетические аномалии), врожденные аномалии развития (внутриутробные инфекционные поражения плода, катаракта), и конечно, приобретенные причины, такие как травмы глаз, инфекции и дефицит витамина А. Также причинами могут быть интоксикации-прием некоторых лекарств, попадание в организм токсинов может негативно сказаться на работе зрительного анализатора.

SUMMARY:

The number of blind children is increasing every ear. The causes of blindness among children are diverse. The main causes of childhood blindness are hereditary factors (for example, genetic abnormalities), congenital malformations (intrauterine infectious lesions of the fetus, cataracts), and

of course, acquired causes such as eye injuries, infections, and vitamin A deficiency. Intoxication can also be the cause-taking certain medications, ingestion of toxins can negatively affect the work of the visual analyzer.

В настоящее время особого внимания заслуживают вопросы профилактики и коррекции нарушения зрения среди школьников, так как условия обучения и время пребывания в школе активно воздействуют на состояние здоровья ребенка в целом, и на его офтальмологическую составляющую (Ботникова Е.А., Перевощикова Е.П., 2000; Онофрийчук О.Н. 2006; Обрубов С.А., Бограш Г.И., Демидова М.Ю., 2006). Так как существуют факторы, способствующие ухудшению зрения. Это такие факторы, как: длительные зрительные нагрузки, интенсивная работа на близком расстоянии, длительная работа за компьютером и т.п., недостаток физической активности и прогулок, несбалансированное питание, недостаток витаминов и минералов может привести к переутомлению глаз. В соответствии с общепринятыми представлениями заболевания зрительного аппарата сопряженные с частичной или полной потерей зрения, в частности миопия в детском возрасте связана с генотипическими и фенотипическими факторами, при этом быстрые темпы распространения данного заболевания в последние десятилетия в различных частях мира нельзя объяснить только с позиции наследственности (Dolgin E., 2015). В настоящее время существует множество различных исследований, результаты которых позволили достаточно аргументированно определить группы факторов риска возникновения и прогрессирования близорукости и других патологических изменений в работе зрительного анализатора (Арутюнян С.Г., 2017; Тарутта Е.П. с соавт., 2018; Zadnik K. et al., 2015). В связи с тотальной компьютеризацией всех сфер современного образования, необходимостью длительной подготовки, так называемое самообразование, на технических средствах обучения увеличивается зрительная и интеллектуальная нагрузки на организм обучающихся детей. При этом, имеются единичные работы по оценке воздействия комплекса факторов современной внутришкольной среды и организации учебного процесса на уровень функционирования основных систем организма детей с миопией и диктует необходимость расширения имеющихся данных (Кучма В.Р., Текшева Л.М., Вятлева О.А., Курганский А.М., 2013; Кучма В.Р., 2016; Grzybowski A. et al., 2020). Поэтому количество детей с проблемами зрения будет неуклонно расти [5,6,7,8].

В Узбекистане работают специализированные школы-интернаты для незрячих и слабовидящих детей, а также сеть дошкольных учреждений для

детей с ограниченными возможностями. Обучение и воспитание незрячих и слабовидящих детей должно осуществляться с учетом физиологических особенностей и патологических изменений в организме. В процессе обучения также должны ставиться задачи восстановления, коррекции и компенсации нарушенных и недоразвитых функций зрительного анализатора, организацию дифференцированного обучения, развитие творческих навыков, подготовку к труду в современном обществе и развитие навыков коммуникации. Успех обучения незрячих детей и детей с глубокими нарушениями зрения зависит от всестороннего понимания педагогами физиологических особенностей и структуры патологических изменений таких детей, их компенсаторных возможностей и особенностей психического развития [8,9]. В научной литературе имеется достаточно исследований, говорящих о высокой степени влияния общей соматической патологии организма на развитие и течение зрительных патологий, особенно в детском и подростковом возрасте [3]. Дети с глубокими нарушениями зрения имеют специфические особенности, требуют индивидуального подхода и специального обучения, проведения коррекционно-воспитательной работы с параллельным осуществлением лечебно-профилактических мероприятий [1,2,3,4,5].

Также в школах для незрячих и слабовидящих учащиеся получают общее образование, трудовую подготовку, идейное, эстетическое, физическое воспитание. Им обеспечиваются условия для всестороннего развития и социализации. Однако, значительное число слабовидящих детей в настоящее время обучается также в обычных общеобразовательных школах в одних и тех же классах с нормально видящими школьниками. Однако, в массовой школе нельзя полностью воспроизвести те, специфические условия, которые имеются в специализированных школах. Поэтому при обучении таких детей учителя средней школы нередко встречаются с затруднениями, которые становятся все более тяжелыми последствиями, в результате своеобразия психического и физического здоровья. Также неспособность всегда контролировать свои движения и ориентацию в пространстве приводит к повышенной у таких детей. Эти дети не получают своевременную помощь, всё это приводит к низкой успеваемости и усвоимости знаний, и ухудшению здоровья. Японскими учеными выявлены достоверные данные о негативном влиянии миопии высокой степени на психическое состояние пациентов. Так, при исследовании 205 пациентов с миопией высокой степени было выявлено, что депрессией страдает 22%, а тревожными расстройствами 25,9% [1,3,9].

Разностороннее знание структуры зрительного анализатора, характеристики зрительных дефектов, возможных вторичных отклонений в физическом и умственном развитии может позволить учителю найти вариативные и эффективные методики обучения и воспитания при разных формах и степени нарушения зрения либо его отсутствия. В книге «Гигиена слепых» нами были освещены не все вопросы, относящиеся к проблеме организации процессов обучения и воспитания незрячих и слабовидящих детей. Однако мы раскрыли основные гигиенические аспекты, которым необходимо уделить важное внимание в процессе воспитания и обучения таких детей. Это позволит ребенку самостоятельно или под наблюдением решать ряд вопросов, что очень сильно облегчает труд воспитателей и педагогов. Нами сделана попытка собрать, систематизировать и дать систему методов и правил, что может быть использовано в качестве основы для воспитания, улучшения организации работы в учебных специализированных школах-интернатах для слабовидящих и незрячих детей и подростков. В нашей книге значительный акцент ставится на том что дефект зрения и отсутствие видения окружающего мира в первую очередь отрицательно сказывается на процессе восприятия окружающей действительности, процессах самодифференцирования, процессах познания себя и мира в целом, то есть те процессы которые у слабовидящих детей отличаются большей замедленностью и сложностью осуществления. Формирующиеся у них зрительные представления характеризуются отсутствием четкости и ясности и иногда искажены. Поэтому для слабовидящих детей свойственны проблемы с ориентацией в пространстве. Дети с глубокими нарушениями зрения быстро утомляются, раздражаются, возможны случаи перевозбуждения, что может привести к дальнейшему ухудшению зрения.

Зрительное утомление проявляется как снижение работоспособности и умственной, и физической. Особенности незрячих детей не отражаются на процессах развития высших форм психической деятельности. В процессе образования и воспитания, постепенно преодолеваются и развиваются процессы компенсации. Подобные специализированные школы обеспечивают всестороннее развитие незрячих учащихся, закладывают фундамент основных понятий и знаний в различных сферах науки. Также в таких школах детей готовят к общественно полезной деятельности в социуме, проходит профессионально-трудовая подготовка детей.

Кроме того, должна проводится просветительская работа с родителями, воспитателями детских садов и учителями младшей и средней школы

по профилактике травматизма глаз. И хотя подобные повреждения среди детей наиболее часто наблюдаются в возрасте от 6 до 12 лет, они могут отмечаться, и в раннем дошкольном, и в единичных случаях в среднем и старшем школьном возрасте. В нашей книге даны рекомендации гигиенического характера, которые можно применить и предотвратить первичные и вторичные повреждения глаз. К этой работе желательно привлекать общественность. В основе профилактики травматизма среди детей, конечно лежит борьба с детской безнадзорностью, разумная организация досуга и времени отдыха.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Апрелев А.Е. Нарушение вегетативной нервной системы как фактор риска развития и прогрессирования миопии / А.Е. Апрелев, Н.П. Сетко, Р.В. Пашина, А.М. Исеркепова // Медицинский вестник Башкортостана. – 2016. – Т 11. – №1(61). – С.157-159
2. Апрелев А.Е. Анализ общесоматического статуса у студентов Оренбургской медицинской академии с миопией / А.Е. Апрелев, Н.А. Саликова, Р.В. Пашина // Медицинский вестник Башкортостана. – 2014. – Т 9. – № 2 — С. 169-171
3. Гизатуллина Г.М. Вопросы к организации офтальмологической помощи студентам с миопией / Г.М. Гизатуллина, С.А. Петров // Сборник научных трудов научно-практической конференции «Восток – Запад» по офтальмохирургии с международным участием (Уфа, 13–14 мая 2011 г.) / под ред. М.М. Бикбова. – Уфа, 2011. – С. 32-33.
3. Григорьева Л.П. Основные методы развития зрительного восприятия у детей с нарушениями зрения / Л.П. Григорьева, С.В. Сташевский. – М., 1990.
4. Колюхова Елена Юрьевна Воспитание нормально видящих детей раннего возраста незрячими и слабовидящими родителями: сравнительный анализ проблем и рекомендаций по их решению // Известия ВГПУ. 2014. №6 (91).
5. Коршунова Раиса Викторовна Гигиеническая оценка и управление рисками нарушения зрения у студентов, автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата медицинских наук Пермь 2022.
6. Насырова Анна Анатольевна. К вопросу о сущности и механизмах невербального общения на уроке иностранного языка в школе для слабовидящих // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Филология, педагогика, психология. 2019. №4.
7. Ясин Ияд Аффиф Ахмед Особенности клинических проявлений миопии у школьников и её физиолого-гигиеническая характеристика / канд мед наук– М., 2021.
8. Сетко Н.П. Гигиеническая характеристика электронной информационно-образовательной среды и риск её влияния на психическое состояние студентов с миопией различной степени / Н.П. Сетко, Р.В. Коршунова, Е.В. Булычева // Здоровье населения и среда обитания. – 2021 – № 12 – С. 48-55.
9. Predictive factors for comorbid psychiatric disorders and their impact on vision-related quality of life in patients with high myopia/ T. Yokoi [et al] // Int Ophthalmol. – 2014, Apr. – № 34(2). – P.171-183.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА У СТУДЕНТОВ ИНЖЕНЕРНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ

Мусаева Г. К.

Преподаватель "Ташкентский институт ирригаций и механизации сельского хозяйства" НИУ кафедры "Узбекского языка и литературы"

Tayanch soʻzlar: akademik yozuv, yozma nutq, muhandislik taʼlimi, oʻqitish metodikasi, kasbiy kommunikatsiya, ilmiy uslub, lingvodidaktika, raqamli texnologiyalar, loyiha asosidagi taʼlim, nutq kompetensiyasi.

Ключевые слова: академическое письмо, инженерное образование, письменная речь, методика преподавания, профессиональная коммуникация, научный стиль, лингводидактика, цифровые технологии, проектное обучение, речевая компетенция.

Key words. academic writing, written communication, engineering education, teaching methodology, professional communication, scientific style, linguodidactics, digital technologies, project-based learning, speech competence.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются теоретико-методические основы развития академического письма у студентов инженерных направлений, обучающихся в технических вузах. Подчеркивается необходимость формирования у будущих инженеров навыков письменной академической коммуникации, способствующих успешной реализации их профессиональной и исследовательской деятельности. Анализируется специфика академического письма как особого вида речевой деятельности, требующего владения нормами научного стиля, логикой аргументации и структурированием текста. Особое внимание уделяется методическим приемам и педагогическим условиям, обеспечивающим формирование академического письма в образовательной среде технического университета. В статье показано, что сочетание лингводидактических принципов, цифровых инструментов и проектно-исследовательских форм обучения повышает эффективность овладения письменной речью студентов инженерных специальностей. Практическая значимость работы заключается в разработке методических подходов, направленных на развитие у студентов навыков написания научных статей, отчетов, аннотаций и РЕЗЮМЕ:, а также умения адекватно представлять результаты профессиональной деятельности в письменной форме.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada texnik yoʻnalishlarda tahsil olayotgan talabalar orasida akademik yozuv malakasini rivojlantirish metodikasi ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda akademik yozuvning muhim kommunikativ vosita sifatida talabalarning kasbiy tayyorgarligida tutgan oʻrni va uning muhandislik taʼlimida qoʻllanish xususiyatlari yoritiladi. Muallif talabalarda ilmiy-yozma nutqni shakllantirish, ilmiy maqola, hisobot, annotatsiya va texnik tavsiflarni yozish koʻnikmalarini rivojlantirish uchun samarali usullarni koʻrsatadi. Akademik yozuvni oʻqitishda lingvodidaktik

yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va loyiha asosidagi ta'lim usullarining integratsiyasi samarador natija berishi isbotlanadi. Shuningdek, maqolada muhandislik yo'nalishida o'qiyotgan talabalarning yozma nutqini rivojlantirishda o'qituvchi va talaba hamkorligining pedagogik ahamiyati ham ochib beriladi.

SUMMARY:

The article analyzes the methodological foundations for developing academic writing skills among students of engineering specialties in technical universities. The study highlights the role of academic writing as an essential communicative tool in the professional training of future engineers and examines its specific application in technical education. The author outlines effective methods for forming students' academic and scientific writing competencies, including the ability to write research papers, reports, annotations, and technical descriptions. It is demonstrated that the integration of linguodidactic approaches, digital technologies, and project-based learning methods significantly enhances the effectiveness of teaching academic writing. The article also emphasizes the pedagogical importance of teacher-student collaboration in fostering writing competence within the context of engineering education.

Введение. Современная система высшего образования предъявляет к выпускникам технических вузов новые требования, связанные не только с профессиональными знаниями и умениями, но и с развитием языковой, речевой и коммуникативной компетенции. В условиях глобализации науки и технологий инженер должен уметь представлять результаты своей деятельности в письменной форме - в виде отчетов, статей, заявок, презентаций и технических описаний. Однако практика показывает, что многие студенты инженерных направлений испытывают трудности при оформлении письменных текстов, особенно если речь идет о научной или академической форме изложения. Это связано как с недостаточной подготовкой по русскому языку, так и с отсутствием систематического формирования навыков академического письма в учебных программах технических вузов.

Академическое письмо представляет собой особую форму речевой деятельности, характеризующуюся логичностью, аргументированностью, структурированностью и соблюдением норм научного стиля. Для студентов инженерных направлений овладение академическим письмом означает способность грамотно формулировать цели и задачи исследования, описывать методы, анализировать полученные результаты и делать выводы в соответствии с академическими стандартами. Кроме того, владение академическим письмом способствует развитию критического мышления, аналитических умений и научной рефлексии.

В последние годы вопросы развития академического письма становятся предметом изучения в педагогике и лингводидактике. Исследователи отмечают, что обучение академическому письму требует интеграции лингвистических, когнитивных и коммуникативных подходов. Особую

роль играет контекст обучения — в техническом вузе учебный процесс должен учитывать специфику профессионального дискурса, терминологию и жанровое разнообразие инженерных текстов. В этой связи обучение академическому письму должно быть направлено не только на овладение языковыми нормами, но и на формирование способности мыслить в логике научного и профессионального изложения.

Таким образом, актуальность темы определяется необходимостью методического осмысления процесса формирования академического письма у студентов инженерных направлений. Целью исследования является выявление эффективных методических подходов, обеспечивающих развитие академического письма в техническом вузе. Задачи включают анализ теоретических основ академического письма, определение педагогических условий и разработку практических методик, способствующих формированию письменной компетенции у будущих инженеров. Научная новизна работы заключается в адаптации принципов академического письма к специфике инженерного образования и внедрении инновационных педагогических технологий в процесс обучения русскому языку в техническом вузе.

Основная часть. Развитие академического письма у студентов инженерных направлений предполагает системный подход, сочетающий языковую, когнитивную и профессиональную подготовку. Эффективная методика обучения строится на принципах коммуникативности, профессиональной направленности и самостоятельной исследовательской деятельности. Академическое письмо должно рассматриваться не как изолированный курс, а как часть общей системы формирования научной и профессиональной компетентности будущего инженера.

Одним из ключевых направлений является внедрение профессионально-ориентированных заданий, направленных на освоение структуры и логики академического текста. Студенты учатся работать с источниками информации, выделять основное содержание, формулировать гипотезы, строить аргументацию и подводить итоги исследования. Методика предусматривает последовательный переход от простых заданий (аннотация, РЕЗЮМЕ:, описание эксперимента) к более сложным видам письменных работ - курсовым проектам, научным статьям, техническим отчетам. Такой подход способствует постепенному формированию академического мышления и речевых умений.

Особое значение имеет использование цифровых образовательных технологий. Платформы Moodle, Google Classroom, а также специализиро-

ванные сервисы для академического письма (Grammarly, LanguageTool, Antiplagiarism, Zotero) позволяют повысить уровень самостоятельной работы студентов, обеспечить интерактивность и персонализацию обучения. Включение цифровых инструментов способствует развитию навыков редактирования текста, цитирования, оформления библиографии и проверки языковых норм.

Не менее важным элементом методики является проектно-исследовательская деятельность. Выполнение мини-проектов, связанных с профессиональными темами, формирует у студентов умение применять академическое письмо в реальных коммуникативных ситуациях. Например, написание отчета по лабораторной работе или рецензии на техническую статью позволяет развивать логическую последовательность изложения, точность терминологии и аргументированность высказываний.

В процессе обучения академическому письму рекомендуется использовать принципы сотрудничества и взаимной оценки. Групповая работа, обсуждение текстов, редактирование чужих работ формируют критическое восприятие и повышают мотивацию к самосовершенствованию. Важно, чтобы преподаватель выступал не только как эксперт, но и как наставник, создающий условия для формирования самостоятельности студентов в работе с текстом.

Таким образом, методика развития академического письма у студентов инженерных направлений базируется на интеграции лингвистического, профессионального и технологического компонентов. Она должна быть направлена на формирование у студентов способности ясно и научно грамотно выражать мысли, аргументировать позиции и представлять результаты своей деятельности в письменной форме, соответствующей академическим и профессиональным стандартам.

Заключение. Развитие академического письма у студентов инженерных направлений представляет собой важнейшее направление в современном техническом образовании, так как именно письменная форма научной и профессиональной коммуникации обеспечивает интеграцию будущего специалиста в академическую и исследовательскую среду. На основе проведенного анализа можно утверждать, что овладение академическим письмом способствует формированию у студентов критического и аналитического мышления, способности логически структурировать информацию и аргументированно излагать собственную позицию.

Проблема недостаточной сформированности письменной компетенции у студентов инженерных специальностей обусловлена рядом факторов:

преобладанием технических дисциплин в учебных планах, ограниченным количеством часов по русскому языку, отсутствием междисциплинарного подхода и недостаточной мотивацией к развитию академических навыков. Поэтому методика преподавания академического письма должна быть направлена на интеграцию языковой подготовки с профессиональным контекстом. Эффективными средствами при этом выступают профессионально-ориентированные тексты, проектно-исследовательская деятельность, цифровые образовательные платформы и индивидуализированные формы обучения.

Результативность формирования академического письма во многом зависит от активной позиции преподавателя, который не только обучает языковым и стилистическим нормам, но и формирует у студентов культуру письменного научного общения. Важно, чтобы процесс обучения проходил в условиях диалога, где студент имеет возможность проявить инициативу, обсуждать идеи, анализировать и совершенствовать свои тексты. Такая педагогическая модель способствует развитию самостоятельности, ответственности и исследовательской активности, что особенно значимо для будущих инженеров.

Таким образом, методика развития академического письма в техническом вузе должна строиться на основе сочетания традиционных и инновационных подходов. Внедрение цифровых инструментов, проектных методов и междисциплинарных связей позволит создать целостную систему обучения, обеспечивающую формирование у студентов устойчивых навыков академического письма. Дальнейшие исследования могут быть направлены на разработку конкретных учебных модулей, электронных курсов и диагностических инструментов, позволяющих оценивать уровень сформированности письменной компетенции у студентов инженерных направлений и корректировать образовательный процесс в соответствии с современными требованиями.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Бабенко Л.Г. Академическое письмо: теория и практика. - Москва: Флинта, 2020.
2. Иванова Н.А. Методика обучения академическому письму в вузе: современные подходы. - Санкт-Петербург: Речь, 2021.
3. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методика преподавания русского языка как иностранного. - Москва: Русский язык, 2018.
4. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактические основы. - Москва: Академия, 2019.
5. Назарова Е.В. Формирование академической письменной компетенции студентов инженерных направлений. // Вестник высшей школы, 2022. №3.

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ХӘМ СПОРТ

AKMEOLOGİYALIQ JANTASIW TIYKARINDA BOLAJAQ DENE TÁRBIYASI MUĞALLIMINIŇ PEDAGOGIKALIQ TAYARLIĞIN JETILISTIRIW MODELİ HÁM MEXANİZMLERI

Utebergenov A.K.

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
"Dene tárbiyası hám sport" kafedrası professorı, biologiya ilimleriniŇ kandidatu*

Tayanch so'zlar: akmeologik yondashuv, pedagogik tayyorgarlik, model, mexanizmlar, professional yetuklik, o'zini o'zi rivojlantirish, jismoniy tarbiya.

Ключевые слова: акмеологический подход, педагогическая подготовка, модел, механизмы, профессиональная зрелост, саморазвитие, физическая культура.

Key words: acmeological approach, pedagogical training, model, mechanisms, professional maturity, self-development, physical education.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada kelajakdagi jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun pedagogik ta'limning akmeologik modeli, jumladan, maqsad, mazmun, jarayon va natija komponentlari taqdim etilgan. Unda talabalarning kasbiy yetukligi, o'zini o'zi rivojlantirish va pedagogik ijodkorlikni rivojlantirish mexanizmlari keltirilgan. O'qituvchilarni tayyorlashni takomillashtirish va kasbiy ta'lim sifatini oshirishda akmeologik yondashuvning tizimni shakllantiruvchi omil sifatida samaradorligi asoslab berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье раскрыта акмеологическая модель педагогического образования будущего учителя физической культуры, включающая целевой, содержательный, процессуальный и результативный компоненты. Представлены механизмы формирования профессиональной зрелости, саморазвития и педагогического творчества студентов. Обоснована эффективность акмеологического подхода как системообразующего фактора совершенствования педагогической подготовки и повышения качества профессионального образования.

SUMMARY:

The article presents an acmeological model of pedagogical training for future physical education teachers, comprising target, content, procedural, and result components. It describes mechanisms for developing students' professional maturity, self-development, and pedagogical creativity. The acmeological approach is substantiated as a system-forming factor that enhances pedagogical training and improves the quality of professional education.

Kirisiw. Ózbekstanda pedagogikalıq bilimlendiriw sistemasınıŇ zamanagóy rawajlanıwı dene tárbiyası hám sport tarawında qánigeler tayarlawdıń joqarı

sapasin támiyinlewge qaratılğan tereñ reformalar menen xarakterlenedi. Bul baǵdardagı tiykarǵı normativlik kórsetpelerden biri Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2024-jıl 15-noyabrdegi PQ-392-sanlı qararı bolıp esaplanadı.

"Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde dene tárbiyası pánin oqıtıwdı tıp-tiykarınan jetilistiriw hám usı pán muǵallimleriniń kásiplik jumısın rawajlandırıw ilajları haqqında" (lex.uz/uz/docs/-7221716), onda joqarı dárejedegi kásiplik kompetentlik, metodikalıq mádeniyat hám innovaciyalıq pikirlewge ie bolğan pedagoglardıń jańa áwladın qalıplestiriw zárurlıǵı kórsetip ótilgen.

Bul hújjette strategiyalıq wazıypa - denetárbiya muǵallimlerin tayarlaw hám qánigeligin arttırıwdıń turaqlı sistemasın jaratıw, shaxstıń kásiplik rawajlanıwınıń akmeologiyalıq principlerine itibar qaratıw atap ótilgen. Bul bolsa pedagogikalıq bilimlendiriwde kásiplik jetiklik, ózin-ózi refleksiyalaw hám dóretiwsilik iskerlikke tayarlıqtı qalıplestiriwge járdem beriwshi jańa model hám mexanizmlerdi engiziw zárurlıǵın aktuallastırmaqta (Derkach, 2004; Kuzmina, 1995; Mámurov, 2017).

Izertlewdiń ilimiy-tájiriye bazası úsh pedagogikalıq joqarı oqıw orınları - **Buxara MPI, Jizaaq MPI hám Ájiniyaz atındaǵı Nókis MPI**dı óz ishine alıp, olarda 2022-2024-jıllar dawamında "Dene mádeniyatı" baǵdarı boyınsha

511 student tekseriwden ótkerildi. Diagnostikalıq maǵlıwmatlar sonı kórsetti, studentlerdiń 48% ten aslamı orta dárejedegi pedagogikalıq kompetenciyağa iye hám tek 22-25% joqarı dárejedegi kásiplik jetiklikti kórsetedi. Bul nátiyjeler akmeologiyalıq qatnastı pedagogikalıq bilimlendiriwdiń mazmunı, texnologiyaları hám bahalaw mexanizmlerin modernizaciyalaw quralı sıpatında sistemalı engiziw zárurlıǵın kórsetedi.

Izertlewdiń metodologiyası hám teoriyalıq tiykarları. Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarı pedagogika pániniń zamanagóy rawajlanıw tendenciyalrı, atap aytqanda, dene tárbiyası muǵalliminiń shaxs akmeologiyalıq sıpatlarınń tasıwshısı sıpatında kásiplik qalıplesiw koncepciyası menen belgilenedi. Mashqalanıń úyrenilgenlik dárejesi sonnan derek beredi, bolajaq oqıtıwshılardıń kásiplik kompetentligi, pedagogikalıq sheberligi hám dóretiwsilik potencialın qalıplestiriw máseleleri K.D.Yarashev, I.A.Tursunaliyev, A.Sh.Jumayev, A.A.Xalikov, B.B.Mamurov, O.A.Qóysinov, D.K.Xasanova, G.X.Xolboeva, A.X.Mamirovlardıń jumıslarında sáwlelendirilgen bolıp, olarda pedagogikalıq iskerlik, refleksiya hám qánigeniń akmeologiyalıq ózin-ózi rawajlandırıwınıń óz-ara baylanıslılıǵı tiykarlanǵan.

J.Sh.Nasirov, A.A.Mamadaliyev, A.U.Gofurov, R.A.Abdullayev, Sh.A.Dushanov, Z.A.Abdilaxatov hám X.Sh.Barotovlardıń izertlewlerinde bolajaq dene tárbiyası muǵallimleriniń kásiplik kompetenciyası hám erk-ıqrar

sıpatların qalıplestiriwdıń psixologiyalıq-pedagogikalıq shárt-sharayatlarına ayrıqsha itibar qaratılǵan. Bul jumıslar pedagogtıń akmeologiyalıq jetikliginiń metodikalıq kórsetkishleri hám normaların anıqlastırıwǵa imkaniyat berdi.

ǴMDA mámleketlerinde pedagoglar hám áskeriy instruktorlardıń kásiplik hám ruwxıy-ádep-ikramlılıq qalıplesiw mashqalası B.G. Ananov, R.X. Valiev [94], A.B. Xutorskiy [138], B.S. Oleynikov [129], B.I. Zagvyanskiy [106], A.A. Zaginayko [107], V.G. Zazikin [108] izertlewlerinde sáwlelendirilgen. Ilimpazlar pedagogikalıq proceske qánigeniń ádep-ikramlılıq turaqlılıǵı, ózin-ózi qadaǵalawı hám sociallıq juwapkershiligin rawajlandırıw quralı sıpatında qaraydı.

Sırt el avtorları F. Delamare, J. Winterton, E. Klieme, M. Binkley, P. Griffinlerdiń kompetenciyalıq modeller boyınsha izertlewlerinde kásiplik bilimlendiriwdiń kognitivlik hám sociallıq-mádeniy táreplerin integraciyalaw áhmiyetli ekenligi atap ótilgen. M. Berkman, B. Bishop, J. Miller, M. Clores, E. Kose, D. Hodgson, J. Bennett hám P.J. Fenshamlardıń jumıslarında dene tárbiyası muǵallimlerin tayarlawda didaktikalıq qurallardı islep shıǵıw hám qollanıw máseleleri ashıp berilgen. A. Aizsila, R. Andersone, J. Baumert & M. Kunter, M. Bechtel, R.K. Blank & N. Alas jumıslarında pedagogtıń kásiplik-metodikalıq kompetenciylarınıń dúzilisi hám mazmunı anıqlastırılǵan.

Solay etip, bul izertlewdiń teoriyalıq-metodologiyalıq tiykarları akmeologiyalıq, kompetenciyalıq hám jeke iskerlik qatnasıqlarınıń sintezine tayanadı, bul bolsa bolajaq dene tárbiyası muǵalliminiń bárkamal, básekige shıdamlı hám sociallıq juwapkershilikli shaxsın qalıplestiriwge qaratılǵan pedagogikalıq bilimlendiriw modelin jaratıwǵa imkaniyat beredi.

Izertlew nátiyjeleri hám olardıń analizi. Izertlew nátiyjeleri bolajaq dene tárbiyası muǵallimin pedagogikalıq tayarlaw procesi shaxstıń kásiplik kompetentligi, kreativligi hám pedagogikalıq jetikligin rawajlandırıwdı támiyinleytuǵın akmeologiyalıq qatnas tiykarında sistemalı jańalanıwdı talap etetuǵının tastıyıqlaydı. Tájiriye-sınaq dawamında alınǵan diagnostikalıq materiallar studentlerdiń kásiplik rawajlanıwınıń barlıq tiykarǵı ólshemleri boyınsha unamlı dinamikanı kórsetti.

Sonıń ishinde, motivaciyalıq-qádiriy hám kognitivlik komponentlerdiń qalıpleskenlik dárejesi 28-30 procentten 45-47 procentke, refleksivlik-hárekecheńlik hám kommunikativlik komponentlerdiń kórsetkishleri 21-24 procentten 39-41 procentke artqan. Eń ayqın ózgerisler akmeologiyalıq texnologiyalar (óz-ózin ańlaw treningleri, joybarlaw-refleksiv tapsırmalar, kásiplik jaǵdaylardı keys-analizlew) jedel qollanılǵan tájiriye toparlarında baqlandı. Bul nátiyjeler pedagogikalıq sheberlikti rawajlandırıwda

kompleksli qatnastin nátiyjeliligini tiykarlap bergen K.D.Yarashev hám I.A.Tursunaliyevlerdin juwmaqlarına saykes keledi.

Teoriyalıq dárejede bolajaq dene tárbiyası muğalliminiń pedagogikalıq tayarlıǵın jetilistiriw modeli islep shıǵıldı, ol tórt blokni óz ishine aladı:

1. Maqsetli - akmeologiyalıq bilimlendiriwdin strategiyalıq maqsetlerin sawlelendiredi;

2. Mazmunli - kásiplik kompetenciya komponentlerin óz ishine aladı (A.Sh. Jumayev, A.A. Xoliqov, B.B. Mámurov);

3. Processual-pedagogikalıq jobalastırıw hám refleksiv bilim beriw mexanizmlerin sipatlaydı (O.A.Qóysinov, D.K.Xasanova, G.X.Xolboeva);

4. Nátiyjeli - kásiplik jetiklik hám ózin-ózi rawajlandırıwǵa tayarlıq dárejesin kórsetedi (A.X. Mamirov, J.Sh. Nasırov).

Modeldi sinaqtan ótkeriw nátiyjesinde onın ámelge asırılıwı studentlerde turaqlı kásiplik-qádiriyatlıq baǵdarlanıw, ózin-ózi refleksiyalaw hám dóretiwshilik belsendilikni qalıplestiriwge járdem beretuǵını anıqlandı, bul bolsa akmeologiyalıq qatnastin pedagogikalıq bilimlendiriwdi modernizaciyalawdin innovaciyalıq tiykarı sipatında áhmietli ekenligin tastıyıqlaydı.

1-Keste. Dinamikalıq talqılaw: studentlerdin pedagogikalıq kompetenciyası rawajlanıwı kórsetkishleri (%)

№	Komponentler	Dáslepki basqısh (%)	Juwmaqlawshı basqısh (%)	Ósiw (+/-)
1	Motivaciyalıq-qádiriyatlı	29,6	46,2	+16,6
2	Bilim (kognitiv)	27,8	44,5	+16,7
3	Háreketli-ámeliy	23,4	40,8	+17,4
4	Refleksiv-bahalawshı	21,9	39,2	+17,3
O'rtacha ko'rsatkich	—	25,7	42,7	+17,0

Derek: avtor tárepinen Buxara DPI, Jizraq DPI hám Nókis DPI (2022-2024) studentler diagnostikası tiykarında islep shıǵılǵan.

2-keste. Akmeologiyalıq model tiykarında tájiriye toparlarındaǵı nátiyjeler. analizi (%)

№	Bahalaw kriteriyaları	Qadaǵalaw toparı	Tájiriye toparı	ayırma-shılıq
1	Kásiplik motivaciya	42,1	68,4	+26,3
2	Ózin-ózi rawajlandırıw kónlikpeleri	38,6	65,2	+26,6
3	Refleksiya hám analiz mádeniyatı	34,8	61,7	+26,9
4	Pedagogikalıq kreativlik	36,2	64,1	+27,9

Ortasha ayırma-shılıq	—	38,0	64,8	+26,8

Derek: avtor analizi, tájiriybe nátiyjeleri (511 student) tiykarında.

- **X - o ' q i :** komponentlar (motivatsion, kognitiv, faoliyatli, refleksiv)
- **Y-o'qi:** foiz (%)
- Har bir komponent uchun ikkita ustun: "Dastlabki bosqich" va "Yakuniy bosqich".
- **D i a g r a m m a** sarlavhasi va yozuvlari — o'zbek tilida (lotin yozuvida).

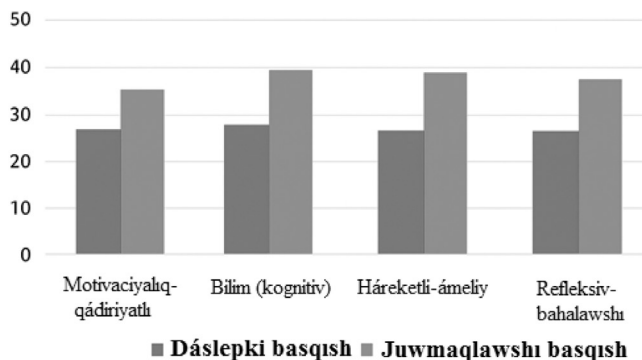
dinamika (procentlerde) Túsindirme: baғанalı diagramma (bar chart)

- **X-kósheri:** komponentler (motivatsiyalıq, kognitivlik, iskerlik, refleksivlik).
- **Y kósheri:** payız (%);
- Hár bir komponent ushin eki bagana: "Dáslepki basqish" hám "Sońǵı basqish."
- Diagramma atı hám jazıwları – qaraqalpaq tilinde (latin jazıwında).

Juwmaq hám ámeliy usınıslar. Ótkerilgen izertlewler nátiyjesinde anıqlanıwınsha, bolajaq dene tárbiyası muǵallimleriniń pedagogikalıq tayarlıǵın jetilistiriwde akmeologiyalıq qatnas sistemalı áhmietke ie. Usınılǵan model studentlerde kásiplik motivatsiya, ózin-ózi rawajlandırıw kónlikpeleri, refleksiya mádeniyatı hám pedagogikalıq dóretiwshiliktiń qalıplesiwine nátiyjeli tásir kórsetedi. Nátiyjeler pedagogikalıq tayarlıq procesine akmeologiyalıq texnologiyalardı engiziw zárurlıǵın kórsetti, bul bolsa oqıw procesiniń sapasın arttırıwǵa xızmet etedi.

Ámeliy usınıslar sıpatında tómendegilerdi atap ótiw múmkin:

**Talabalardıń pedagogikalıq kompetenciyası
komponentleriniń ósiwi (%).**

*1-súwret. Talabalardıń pedagogikalıq kompetenciyası
komponentleriniń ósiwi (%). dinamika (procentlerde)Tavsif:
ustunli diagramma (bar chart)*

1. Akmeologiyalıq model tiykarında oqiw bagdarlamaların qayta kórip shigiw hám modul sistemasına integraciyalaw;
2. Oqıwshılardıń ózin-ózi rawajlandırıw, refleksiya hám pedagogikalıq sheberligin anıqlawshı diagnostikalıq monitoringti jolğa qoyıw;
3. Oqıw procesinde joybar, trening hám ámeliy tapsırmalardı keńnen engiziw;
4. Joqarı bilimlendiriw mákemelerinde akmeologiyalıq seminar hám ilimiy laboratoriyalardıń jumısın jolğa qoyıw;
5. Pedagogikalıq xızmette milliy hám xalıqaralıq tájiriybelerdı úylestiriw arqalı sapa qadaǵalawın kúsheytiw. Bul usınıslar akmeologiyalıq qatnastı ámeliyatqa engiziw arqalı bolajaq oqıtıwshılardıń kásiplik jetikligin, juwapkershiligin hám innovaciyalıq pikirlewdi rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Andreev V.I. Pedagogika tvorcheskogo samorazvitiya. - Kazan: Izd-vo Kazanskogo un-ta, 1996. - 304 s.
2. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - T.: Moliya, 2003. — 180 b.
3. Bandura A. Self-efficacy in Changing Societies. - New York: Cambridge University Press, 1995. - 356 p.
4. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarni joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. - T.: Fan, 2007. — 256 b.
5. Berkman M., Bishop B., Miller J., Clores M., Kose E., Hodgson D., Bennett J., Fensham P.J. Developing Didactic Tools for Physical Education Teacher Education. - London: Routledge, 2019. - 285 p.
6. Bondarevskaya E.V. Teoriya i praktika lichnostno-orientirovannogo obrazovaniya. - Rostov n/D: RGU, 2000. - 356 s.
7. Delamare F., Winterton J. What is Competence? Human Resource Development International. - 2005. - Vol. 8, №1. - P. 27–46.
8. Jumaev A.Sh., Xalikov A.A., Ma'murov B.B., Qo'ysinov O.A. Pedagogik tayyorgarlik va akmeologik yondashuv asoslari. - T.: Fan, 2020. - 212 b.
9. Klieme E., Binkley M., Griffin P. Defining and Selecting Key Competencies in Education. - Paris: OECD, 2017. - 178 p.
10. Kuzmina N.V. Osnovy obshchey i prikladnoy akmeologii. - SPb.: Izd-vo SPbGU, 1995. - 392 s.
11. Ma'murov B.B. Bo'lajak o'qituvchilarda akmeologik yondashuv asosida ta'lim jarayonini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirish. Monografiya. - T.: Fan, 2017. - 144 b.
12. Nasirov Dj.Sh., Mamadaliev A.A., G'ofurov A.U., Abdullayev R.A., Dusanov Sh.A. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirishning psixologik omillari. - T.: Istiqlol, 2021. - 196 b.
13. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. - T.: Fan, 2006. - 210 b.
14. Yarashev K.D., Tursunaliyev I.A. Jismoniy tarbiya o'qituvchisining kasbiy kamoloti va pedagogik faoliyatini takomillashtirish. - Buxoro: DPI nashriyoti, 2019. - 228 b.

SPORTDA MARKETING XÍZMETIN SHÓLKEMLESTIRIWĐÍN TEORIYALÍQ HÁM METODIKALÍQ TIYKARLARÍ

Aytjanov S.Q.

*Ózbekstan mámleketlik dene tárbiyası hám sport universiteti
Nókis filiali oqıtıwshısı*

Tayanch so'zlar: marketing menejmenti, zamonaviy, asosiy marketing, ehtiyoj, bitim, almashinuv, talab, sotib olish, marketing jarayoni.

Ключевые слова: управление маркетингом, современный, базовый маркетинг, потребность, сделка, обмен, потребность, закупка, маркетинговый процесс.

Key words: marketing management, modern, basic marketing, need, transaction, exchange, requirement, purchase, marketing process.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada marketing maqsadli mijozlar bilan foydali almashinuylarni amalga oshirish, ta'minlash va saqlashga qaratilgan rejalarni tahlil qiladi, rejalashtiradi, amalga oshiradi va nazorat qiladi, bu esa aniq maqsadlarga erishish, foyda olish, savdo hajmini oshirish, boshqarish, bozor ulushini oshirish va sport marketingining to'rtta komponentini bozor tizimiga integratsiya qilish, sportchilar, muxlislar, ommaviy axborot vositalari va tijorat homiylari uchun musobaqalar va tadbirlar haqida ma'lumot beradi.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье маркетинг будет анализировать, планировать, реализовывать и контролировать планы, направленные на реализацию, фиксацию и поддержание выгодных обменов с целевыми клиентами для достижения определенных целей, получения прибыли, увеличения продаж, управления, увеличения доли рынка, интеграции четырех компонентов. спортивного маркетинга в рыночной системе, информация о соревнованиях и выпусках спортсменов, болельщиков, средств массовой информации, коммерческих фирм - спонсоров.

SUMMARY:

In this article, marketing will analyze, plan, implement and control plans aimed at realizing, fixing and maintaining profitable exchanges with target customers in order to achieve certain objectives, gain profit, increase sales, manage, market share. increase, integration of four components of sports marketing in the market system, information about competitions and issues of athletes, fans, mass media, commercial firms - sponsors.

Marketing salıstırǵanda jańa hádiyse hám túsinik bolıp, zamanagóy sharayatta bazar ekonomikasınıń mámleket ekonomikalıq turmısına keń engiziliwi munasábeti menen xojalıq paydalanıwǵa kirdi. Jergilikli qánigeler

shet el marketing teoriyasi, metodologiyasi hám ámeliyatınıń ulıwma qaǵıydaları menen tanıstı, bul bolsa awdarma baspalarında júdá sheklengen edi. Eń úlken intellektuallıq rezonansǵa AQSh Arqa-batıs universitetiniń marketing professorı Filipp Kotlerdiń (1992) marketing máseleleri menen háwesker hár bir kisi ushın paydalı bolǵan " Marketing tiykarları" shıǵarmasınıń awdarma etilgen basılıwı sebep boldı (12).

Bul shıǵarmada terminniń júdá keń talqini berilgen: “Marketing - bul ayırbaslaw arqalı mıtajlik hám talaplardı qandırıwǵa qaratılǵan insan iskerliginiń bir turi bolıp esaplanadı”.

Marketing menejmenti - bul shólkemniń málim maqsetlerine erisiw ushın maqsetli klientler menen paydalı almasınıwın jolǵa qoyıw, bekkemlew hám qollap-quwatlawǵa qaratılǵan ilajlardı analiz qılıw, joybarlaw, ámelge asırıw hám baqlaw, mısalı, alıw, payda alıw, satıwdı kóbeytiw, bazar úlesin asırıw, bul talaptı basqarıw.

Marketingning jáhán ámeliyatında rawajlanıwı onıń ideologik-teoriyalıq jollamalarınıń ózgeriwi menen birge boldı. Daslep marketing “tarqatıw” yamasa satıw (50-60-jıllar) túsiniǵine tiykarlanǵan bolsa, keyin (70-jıllarda) tiykarǵı koncepciya marketingniń rawajlanıwı - aralas, yaǵnıy islep shıǵarıwdı óz ishine alǵan kompleks marketing quralı boldı. Tavar (xızmetler hám basqalardıń bahasın, tarqatıw kanalların hám bazarǵa shıǵarıw quralların anıqlaw. 80-jıllardan baslap strategiyalıq marketing menejmenti koncepciyası tiykarǵı teoriyaǵa aylandı (16).

Zamanagóy marketing quramalı sociallıq-ekonomikalıq hádiyse bolıp, onı bazar sharayatında turaqlı túrde ózgerip turatıwın minez-qulqlar parametrlerin tórt iskerlik faktorınıń kombinaciyası retinde kórip shıǵıw kerek:

- marketing óz-ara sheriklik hám isbilermenlik iskerligin muwapıqlastırıw filosofiyası retinde;
- marketing basqarıw túsiniǵi retinde;
- marketing arnawlı bir ortalıqta ústinlikti támiyinlew quralı retinde;
- marketing sheshimlerdi tabıw usılı retinde.

Sol kóz-qarastan, marketing isbilermenlik yamasa basqa social paydalı nátiyjelerden payda alıw ushın juwmaqlawshı qarıydarlardıń arnawlı bir tovarlar hám xızmetlerge bolǵan talabın qalıplestiriw, qandırıw hám ózgeritiw ushın dóretiwhilik, úzliksiz hám kóbinese basqınshı iskerlikke dáldalshılıq etetıwın basqarıw pikirlew usılı retinde . ilajlar isleydi.

Isbilermenler, isbilermenler hám menejerlerdi metodologiya hám marketing qurallarına shaqırıq qılıwdıń zárúrli shártleri:

-xojalıq júrgiziw sistemasın demokratiyalastırıw, bul xojalıq júrgiziw subektleri hám obektleri iskerligin oǵada qatań tártipke salıw hámde oraylasqan joybarlaw hám basqarıw qadaǵalaw sistemasın biykar etedi;

- ilgeri islengen basqarıw sistemasınıń báseki ortalıǵında nátiyjeli xızmet kórsetiwiniń múmkin emesligi, isbilermenlikti mámleket tárepinen qollap-quwatlawdıń tiyisli sisteması joqlıǵı ;

- tiykarlanıp sezim tájiriybesine tiykarlangan biznes basqarıwdı shólkemlestiriwdiń jeterli emesligi. Bul jaǵdaydıń turaqlı ózgeriwshenligi, ekonomikalıq ortalıqtıń biyqararlıǵı menen baylanıslı ;

- kishi hám orta biznestiń keńeyiwi, innovatsiyalar, xızmet kórsetiw tarawı hám informaciyalastırıwdıń aktiv rawajlanıwı, mámleket tárepinen tártipke salıwdıń jańa formaların qalıplestiriw menen baylanıslı bolǵan ekonomikada ámelge asırılıp atırǵan ózgerislerdiń qaytarıp bolmaytuǵınlıǵı.

Bul jaǵdaylar marketing sistemasınıń barlıq sub'ektleriniń qarıydarlar menen óz-ara tásiiri salasında ózgerislerdi keltirip shıǵaradı, bul bolsa potencial qarıydarlardıń arnawlı bir ónim islep shıǵarıwdı jaylastırıwdan talay aldın minez-qulqların úyreniwdi óz ishine aladı. Qarıydar tavar hám xızmetlerdi tákirar óndiristiń tikkeley qatnasıwshısına aylanadı.

Isbilermenlik iskerliginiń tabısı qarıydar menen turaqlı, isenimli hám nátiyjeli sherikliktiń bar ekenligi, qarıydarlar huqıqları hám imidjini qorgaw boyınsha úzliksiz jumıs alıp barılıwı bolıp tabıladı.

Sonday etip, marketingdi qarıydarlardıń mıtajlikleri hám talapların qandırıwǵa hám sol arqalı joybarlastırılǵan payda alıwǵa qaratılǵan kompaniyanıń operatsion hám strategiyalıq minez-qulqları salasında shólkemlestiriw, joybarlaw hám basqarıwdıń úzliksiz procesi retinde qaraw kerek (24).

Marketing procesi - bul talaptı anıqlaw, qarıydarlar talapları hám bazar múmkinshiliklerine juwap beretuǵın ónimlerdi islep shıǵıw, islep shıǵarıw, tarqatıw jáne bazarǵa shıǵarıw boyınsha tártiplengen basqışlar (basqışlar) hám hárezketler kompleksi bolıp tabıladı.

Ulıwma alǵanda, marketing procesi jeti tiykarǵı basqışlardı óz ishine aladı, olar:

- 1) mashqalanı úyreniw, tán alıw;
- 2) informaciya izlew;
- 3) alınǵan maǵlıwmatlardı analiz qılıw;
- 4) marketing koncepciyasın islep shıǵıw;
- 5) qarar qabıllaw;
- 6) marketing koncepciyasın ámelge asırıw;

7) marketing iskerligin baqlaw.

Marketing procesin marketing qararlarin islep shıǵıw hám qabıllaw basqışları, basqışları kompleksi retinde usınıw menen bir qatarda, onı kompaniyanın barlıq resurslarini payda alıw ushın bazar talaplarına muwapıqlastırıw boyınsha háreketler kompleksi retinde xarakteristik alaw múmkin. Direktiv, oraylastırılǵan ekonomikada shólkemniń wazıypaları tiykarlanıp kompaniyanın barlıq resurslarini islep shıǵarıw talaplarına maslastırıwǵa qısqartırıldı, yaǵnıy firma óndirisi múmkin bolǵan zattı islep shıǵardı hám keyin ol óz kúshin, eń jaqsısı, bul ónimlerdi satıwǵa qaratdı.

Marketing sharayatında kárxana administraciyası talaptı dáslepki úyreniw joli menen qalıplestiriw hám olardıń tutınıw sapası hám bahası boyınsha qarıydarlarǵa sáykes keletuǵın básekige shıdamlı tovarlardı islep shıǵarıw ushın juwapker bolıp tabıladı. Sol kózqarastan, marketing procesi barlıq basqışlardıń óz-ara tásiiri retinde qaraladı, olar birgelikte qarıydar tárepinen bazarda satıp alınatuǵın hám kompaniyaǵa payda keltiretuǵın ónimdi jaratıw hám satıwdı belgileydi.

Marketing metodologiyası isbilermenlik iskerligi, biznes qarıydar átirapında toplanıwın talap etedi. Bul sonı ańlatadı, tovarlar islep shıǵarılıwı hám bazarǵa jetkizip beriliwi kerek, bul álbette satıp alınadı, buǵan talap álbette boladı. Tek ǵana bul ónimlerdiń bazar tárepinen tán alınıwı kompaniya natıyjeliliginiń kórsetkishi, kompaniya jumısshı kúshiniń hár bir aǵzası ushın eń tabıslı sıylıq bolıp tabıladı (13).

Tiykargı marketingde - óz-ara hám bir-birin tolıqtırıwshı jantasıw. Bir tárepden, bul bazar, talap, talǵam hám mıtajliklerdi hár tárepleme úyreniw; islep shıǵarıwdı bul talaplarǵa jóneltiriw, ónimlerdi maqsetli jóneltiriw; basqa tárepden, bazar hám ámeldegi talapǵa, mıtajlikler hám qarıydarlardıń qálew-tilekleriniń qalıplesiwine aktiv tásir kórsetiw.

Bazar daǵı jaǵdayǵa, átirap -ortalıqtıń tábiyaatına, kompaniyanın múmkinshiliklerine qaray, túrli marketing ilajları hám programmaları islep shıǵılıwı múmkin.

Soday eken, tavar bazarındaǵı talap hám usınıs jaǵdayı bazar munasábetleriniń tómendegi jaǵdayların qalıplestiriwi múmkin: satıwshı bazarı, qarıydar bazarı, teń salmaqlılıqlasqan bazar.

Satıwshı bazarı talap usınıstan talay asıp ketkende júzege keledi hám satıwdı shólkemlestiriw úlken ǵárezetlerdi talap etpeydi. Bunday sharayatta kárxana tiykargı itibardı islep shıǵarıw quwatına qaratıp, qarıydarlardıń sapa, xızmet kórsetiw hám ónim dizaynına bolǵan talapların sawlelendirmeytuǵın tovarlar islep shıǵaradı. Bul jaǵday Ózbekstanda hám bazar toyınbaǵan hám talap

usınıstan talay joqarı bolğan ĞMDA mámleketlerinde qáliplesip atırğan bazar munasábetleri sharayatında eli bar.

Qarıydar bazarı - bul bazardaǵı jaǵday bolıp, qarıydar satıwshı (óndiriwshi) menen óz-ara munasábetleri ushın shárt-shárayatlardı qáliplestiredi, bul bolsa islep shıǵarıwshınıń óz ónimlerin satıw ushın úlken kúsh jumsawǵa, assortimentke, innovatsiyalarǵa, sapaǵa, dizayn hám jetkizip beriwge itibar beriwge májbúr etedi. Shártleri, satıwdan aldın hám keyin tovarlardı qarıydarǵa xızmet kórsetiw.

Bunday jaǵdayda isbilermenlik iskerligi marketing filosofiyası hám qurallarına tolıq tiyisli bolıp tabıladı, qarıydarlar hám olardıń mútajliklerin aktiv úyreniw ámelge asırıladı, bazardıń ishki ortalıǵı hám jaǵdayı úyreniledi, bazardaǵı básekishilerdiń minez-qulqları analiz etiledi hám bazardıń ishki ortalıǵı úyreniledi. satıwdı xoshametlew ilajları islep shıǵıladı.

Aralıq bazar konyunkturasi talap hám usınıs ortasında salıstırǵanda teń salmaqılıqlı munasábet ámeldegi bolǵanda júzege keliwi múmkin, Bul bolsa talaptıń dawam etip atırğan ózgeriwin turaqlı túrde toltıradı (18).

Bazar teń salmaqılıǵın kópshilik bazarlarǵa tán bolğan ózgeshelik dep esaplaw múmkin emes, lekin ol tek ǵana teoriyalıq, bálki ámeliy tárepten de tutınıw bazarında da, sanaat bazarlarında da júz beriwı múmkin. Teń salmaqılıqlı talap sharayatında óndiriwshi usınıp atırğan tavar hám xızmetler sapasın jaqsılaw hám qollap-quwatlaw strategiyasına ámel etedi, bul miynet ónimleriniń básekige shıdamlılıǵın úyrenedi hám ámeldegi hám potencial qarıydarlardıń básekiles ústemshiliklerin analiz etedi, turaqlı túrde innovciyalıq siyasat penen shuǵıllanadı.

Talap hám usınıstıń óz-ara tásirini - bul bólek shaxslar yamasa olardıń gruppaları mútajlikleri hám tileklerin qandırıw hám tákirar óndiristiń úzliksiz procesi. Bul process arnawlı bir ónim yamasa xızmetti mútajlik, mútajlik (qálew), talap, satıp alıw (almastırıw) hám tutınıw (paydalanıw) sıyaqlı sociallıq-ekonomikalıq kategoriyalardıń jaqın óz-ara tásirine tiykarlanadı.

Mútajlik - qanaatlandırılıwı kerek bolğan zatqa bolğan mútajlik; mútajliklerdiń tiykarǵı xarakteristikası.

Mútajlik - sociallıq-ekonomikalıq sistemada shaxstıń turpayın belgileytuǵın materiallıq, estetik, tariyxıy, geografıyalıq hám basqa faktorlar sheńberinde ayırıqsha formaǵa iye bolğan qálew.

Talap - bazarda usınıs etilgen arnawlı bir mútajlik, yaǵnıy, pul menen qollap-quwatlanıwı kerek.

Satıp alıw - bazarda ónim yamasa xızmetti satıp alıw procesi bolıp, ol eki tiykarǵı operaciyanı óz ishine aladı: ayırbaslaw hám pitim. Bul qarıydardı

qızıqtırğan tovarlar yamasa xızmetlerge iyelik huqıqın qolğa kirgiziw nátiyjesi bolıp tabıladı.

Pitim mápdar adamlardıń aldı - sattı yamasa xızmetler procesin ámelge asırıwda óz-ara sawda operaciyası retinde qaraladı.

Ayrıbaslaw - bul satıwdağı sherikten oğan basqa baha yamasa xızmetti usınıw arqalı kerekli ónimdi alıw usılı.

Marketing bazar múnasábetleri qaysı dárejede rawajlanğanlıǵına qaramastan qollanıladı, sebebi ol kompaniyanıń ishki hám sırtqı iskerligin baylanıstıratuǵın, sonıń menen birge, marketing sistemasına kiritilgen barlıq subektlerdiń óz-ara tásirin muwapıqlastırıwshı real sistema retinde isleydi.

F.Kotler marketing sistemasın kompaniyanı óz ónimlerin satıw bazarları menen baylanıstıratuǵın eń zárúrli bazar múnasábetleri hám informaciya aǵımları kompleksi retinde belgileydi. Házirgi waqıtta bul tariyp marketing sistemasınıń funksional hám shólkemlestirilgen mánisin tolıq sáwlelendirmeydi. Hár qanday sistema sıyaqlı, marketing sisteması da málim ayırıqshalıqlarǵa, islew nizamlıqlarına iye bolıp, bul sistemaniń hár bir elementiniń (sub'ektiniń) átirap-ortalıqqa salıstırǵanda qásiyetleri hám múmkinshilikleri menen belgilenetuǵın óz maqset hám wazıypalarına iye(15).

Sol kóz qarastan, marketing sistemasın hár biri gárezsizlik hám pútinlikke iye bolǵan, talaptıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı boyınsha úzliksiz óz-ara tásirde bolǵan bazar mákanınıń (ortalıqtıń) sociallıq-ekonomikalıq formaları (elementleri, sub'ektleri) kompleksi retinde tariypleniwi múmkin. Payda alıw hám sheriktiń ámeldegi baylanıs shınjırındaǵı mıtajliklerin qandırıw ushın tovarlar hám xızmetler ushın.

Marketing sisteması túrli elementlerdi óz ishine aladı ; birinshi náwbette, olar iskerligi izertlew yamasa analiz obekti bolǵan jetkizip beretuǵınlar, básekishiler, dálalshılar, qarıydarlar (bazar) hám firma (kompaniya) ni óz ishine alıwı kerek.

Marketing sistemasınıń qalıplesiwi hám iskerligi bazar mákanınıń (maydanınıń) faktorları hám sharayatları hám de sociallıq-ekonomikalıq, siyasiy, materiallıq, demografik hám ekologiyalıq faktorlardıń sheklewleri (buzılıwları) tásirinde payda bolatuǵın málim bir ortalıqta júz boladı.

Bazar munásebetleri sistemasında sport marketing. Búgingi kúnde sport átirapında júzlegen milliard dollarlar aylanıp atır. Dúnyadaǵı sport industriyası, ekspertlerdiń pikirine qaraǵanda, 150 milliard dollardan artıq ónim hám xızmetler islep shıǵaradı. Bul aqshalardıń bir bólegin sportqa tartıw ushın bunı qanday ámelge asırıw múmkinligin biliw kerek. Bunnan tısqari, eń áhmiyetlisi, marketing sizdiń tikkeley biznesińizdi tabıslı etedi - jámaát, sport sarayı, júziw

hávizi, salamatlandırıw orayı, jarıslar ótkeriw, xalıqqa dene tárbiyası hám sport xızmetlerin kórsetiw (26).

Marketing, tiykarınan, kárxananı, hár qanday ekonomikalıq iskerlikti hám hátte pútkil ekonomikanı eń úlken nátiyjege erisetuǵın tárzde basqarıw haqqındaǵı pán bolıp tabıladı. Marketing insan mútajliklerin minimal materiallıq hám miynet gárejetleri menen qandırıwda joqarı nátiyjelerge erisiwdi óz ishine aladı. Sońǵı 50 jıl ishinde rawajlangan mámleketlerde marketing bazar ekonomikası sharayatında biznesti tabıslı júrgiziwdiń eń keń tarqalǵan usılına aylandı.

Sport marketingi agentligi tómendegi shólkemge aylanıwı múmkin:

- tamashagóy ushın jaqtı, ájayıp, sport jarısların shólkemlestiriw arqalı oǵan zawıq baǵıshlaydı ;

- bul tańlawlardı reklama kampaniyası menen baylanıstırıw, bul bolsa tamashagóylerge hár qanday tavar yamasa xızmetler haqqındaǵı reklama maǵlıwmatların jetkiziw imkaniyatın beredi;

- shólkemlestiriwshilerdiń ózine payda keltiredi.

Sonday etip, sport marketingi de paydalı bolıp tabıladı. Biraq, hár bir marketolog sport marketingi menen shuǵıllana almaydı. Sport marketingi sport jarıslarınıń ayırıqsha qásiyetlerine tiykarlangan óz teoriyasına iye. Qaysı mániste aytıw múmkin, sport satıwshısı tómendegi tórt komponentti birlestiriwi kerek:

- jarıslar hám sportshılar ;

- ıshqıbazlar (tamashagóyler);

- ǵalaba xabar quralları ;

- kommerciya firmaları -qáwenderler.

Naǵız ózi tórt komponenttiń óz-ara tásiriniń natiyjeliligi sport marketingi boyınsha qánige yamasa sport marketingi agentligi jumısınıń sapa kórsetkishi bolıp tabıladı. Usınıń menen birge, tamashagóyler yamasa qáwenderlerge jarıs haqqındaǵı maǵlıwmatlardı jetkiziwdiń ózi jetkilikli emes. Sport waqıyası haqqında túsindirme beriwı kerek. Tamashagóy sportshılar, arnawlı bir jarıslar keleshekleri haqqında ılajı bolǵanınsha kóbirek maǵlıwmatqa iye bolıwı kerek, ıshqıpazdı óz kumiri sportshısı menen birlestiriw effektine erisiw, buǵan saw patriotlıq, onıń namıs sezimin alıp keliw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Juwmaq. Marketingdi qarýdarlardıń mútajlikleri hám talapların qandırıwǵa hám sol arqalı joybarlastırılǵan payda alıwǵa qaratılǵan kompaniyanıń operacion hám strategiyalıq minez-qulqları salasında shólkemlestiriw, joybarlaw hám basqarıwdıń úzliksiz procesi retinde qaraw kerek. “Marketing - bul ayırbaslaw arqalı mútajlik hám talaplardı qandırıwǵa qaratılǵan insan iskerliginiń bir turi bolıp esaplanadı”. Marketing procesi talaptı anıqlaw, qarýdarlar talapları

hám bazar múmkinshiliklerine juwap beretuǵın ónimlerdi islep shıǵıw, islep shıǵarıw, tarqatıw jáne bazarǵa shıǵarıw boyınsha tártiplengen basqışlar, bazarlarda usınıs etilgen arnawlı bir mútajlık, yaǵnıy, pul menen qollap - quwatlanıw, satıp alıw, bazarda ónim yamasa xızmetti satıp alıw procesi, mápdar adamlardıń aldı - sattı yamasa xızmetler procesin ámelge asırıw, ayırbaslaw, satıwdagı sherikten oǵan basqa baha yamasa xızmetti usınıw, hár bir marketolog sport marketingi menen shuǵıllana almaydı. Sport marketingi sport jarıslarınıń ayırıqsha qásiyetlerine tiykarlangan óz teoriyasına iye.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Bashkirova M.M., Guskov S.I. Chet elda sport va sog'lomlashtirish klublari. - M.; UNCTI - FiS, 2004 jil.
2. Vinogradov P.A., Savin V.A. Sport hamma uchun XXI asr bósag'asida // Jismoniy tarbiya va sport nazariyasi va amaliyoti. - 1999. No 5. 57-60.
3. Galkin V.V., Kosheleva I.O. Sport tashkilotlari va muassasalarida moliyaviy menejer va marketologning roli va vazifalari // Tez. hisobot VGIFC MGAFK ilmiy-amaliy konferentsiyasi. - Voronej, 1999. -31-bet.
4. Guskov S.I. Davlat va sport (Xorijiy davlatlarning jismoniy tarbiya va sport sohasidagi davlat siyosati tóg'risida). M., 1996, 176 b.
5. Alekseev V.A. Xalqaro sport huquqi. M. 2008 jil Michuda Yu.P. Sport menejmenti tizimidagi marketing//Sport menejmenti: nazariya va amaliyot masalalari. - K.: Boshlash. 2006. -S. 72-75.
Donskoy D.D., Zatsiorskiy V.M. Biomehanika // Jismoniy madaniyat institutlari uchun darslik / M.; FIS - 1979. - 24-26.
6. Zolotoe M.I., Kuzin V.V., Kutepov M.E. Sportda menejment va marketing // Qisqacha lug'at-ma'lumotnoma. - M. - 2001. - 112 b.
7. Kuzmicheva E.V. Aholining jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish va ommaviy sport faoliyati tuzilmalarini shakllantirish bóyicha xorijiy tajriba // Teoriya i praktika fizicheskoy kul'tury i sporta. - 2006. No 3. - 51-54.
8. Kutepov M.E. Chet el sportida marketing: Uch. nafaqa. - M.: GTSOLIFK, GTSOLIFK sport biznesi maktabi, 2003. - 144 b.
9. Abzalov R., Pavlova O., Nesterov D. Jilning mavzusi: sport va doping // Jismoniy tarbiya nazariyasi va amaliyoti, 2000 jil, 3-son, s. 27

TENNIS TEXNIKASI, ONIŇ KLASSIFIKACIYASI HÄM MAZMUNI

Berdekeev A.A.

*Özbekstan mámleketlik dene tárbiyası hám sport universiteti
Nókis filiali oqıtıwshısı*

Tayanch so'zlar: tennis racketkasi, o'yin texnikasi, zarba berish, smesh, to'r oldida o'yin, to'pni o'yinga kiritish.

Ключевые слова: теннисная ракетка, техника игры, удар, смеш, игра перед сеткой, ввод мяча в игру.

Key words: tennis racket, game technique, kicking, smesh, playing in front of the net, putting the ball into play.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada racketkani ushlash usullari, racketka va to'p harakatlari orasidagi bog'lanishlar, o'ngdan zarba berish, chapdan zarba berish, to'r oldidagi o'yin, havoda zarba berish, havodagi to'pga o'ngdan, chapdan zarba berish, "Smesh" zarbasini amalga oshirish harakati, turli to'p uzatishlarda to'pning uchish trayektoriyasi va yerdan sakrash yo'nalishi, to'pni o'yinga kiritishda dastlabki holat haqida malumotlar keltirilgan.

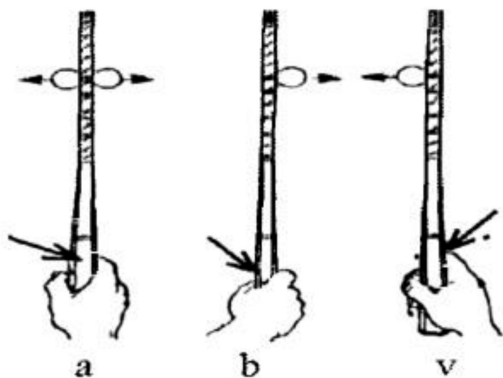
РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлена информация о способах удержания ракетки, связях между движениями ракетки и мяча, ударах справа, ударах слева, игре перед сеткой, ударах в воздухе, ударах по воздушному мячу справа и слева, движении при выполнении удара "Смеша," траектории полета мяча при различных передачах и направлении прыжка с земли, исходном положении при вводе мяча в игру.

SUMMARY:

This article provides information on racket handling techniques, the connections between racket and ball movements, right-handed shots, left-handed shots, playing in front of the net, air-handed shots, right-handed and left-handed shots on a ball in the air, the movement of the "Smesh" shot, the trajectory of the ball's flight and the direction of the jump from the ground in various passes, and the initial position when entering the ball into play.

Raketkani uslaw usillari – texnikaniń tiykarǵı elementleriniń biri. Raketkani tuwrı uslaw soqqı texnikasına tásir kórsetedi. Ámelde racketkani uslawdıń túrli usılları tarqalǵan. Olar bir-birinen tiykarınan qol alaqańınıń racketka qırları boyınsha jaylasıwı menen parıqlanadı. Raketka uslawdı ózgerتكende kóbinese tennisshilerde uzaq waqıt oyını buzılıwı múmkin, sebebi jańa uslawda racketka

1-súwret. Raketka tutqasın uslaw usılları

hám top háreketleri arasındaqı baylanıs múyeshi ózgeredi, buǵan maslasıp alıw qıyınraq keshedi. Sonıń ushın keyinshelik oyınńıń qalıplesiwine kesent bermewi ushın, basınan raketkanı túrli uslawlardı ózlestirip barıw zárúr esaplanadı.

a) bunda bas hám kórsetkish barmaqlar payda qılǵan múyesh joqarısı raketka tutqasınıń joqarı orta qırında jaylasadı. Bul usıl hár qanday soqqını beriwde qollanıladı.

b) bunda úlken hám kórsetkish barmaqlar payda qılǵan múyesh joqarısı raketka tutqasınıń shepki joqarı qırında jaylasıwı lazım. Bul usıl shepten soqqı beriwde nátiyjeli qollanıwı múmkin. Raketka uslawdın bul usılında bas barmaqlardıń tiykırı topqa soqqı beriw waqtında raketka tutqası ushın bekkem tayanış bolıp xızmet qıladı.

v) bul usıl oń tárepten soqqı beriwde qollanıladı.

Ońnan soqqı beriw. Barlıq soqqılar ishinde ońnan soqqı beriw eń ápiwayısı esaplanadı. Kóplegen tennisshiler tennis oynawdı usı ońnan soqqı beriwden baslaydı hám tırısqalıq penen háreket islegende tez arada sezilerli nátiyjege erisedi. Ońnan soqqı bergende gewde oń tárepke burılıp, shep ayaq penen aldınǵa adım taslanıp soqqı beriledi. Bir waqıttıń ózinde, tirsek payınan arqaǵa burılǵan qol siltenedi, bunda siltew aqırında raketkanıń qaptal tárepi torǵa baǵdarlangan bolıwı kerek. Topqa beriletuǵın soqqı top maydandshadan sapshıp qaytıp kiyatırǵan waqqıtta parwazdın eń joqarı nuqtasında ámelge asırılıwı kerek.

2-súwret. Oń tárepten soqqı beriw fazası

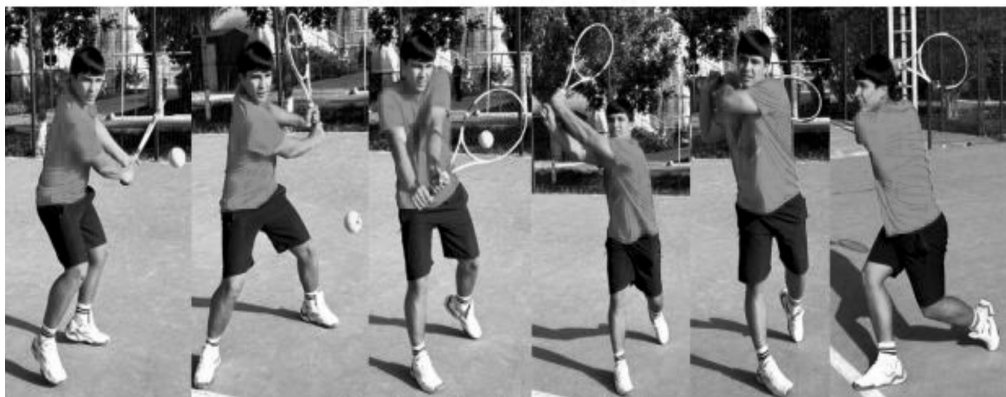

Shepten soqqı beriw. Soqqınıń orınlanıwı topqa qaray erkin hárezketten baslanadı, bul jaǵdayda oyınshı shep tárepke burıladı hám bir waqıttıń ózinde qol siltenedi - raketka qaptal-arqaǵa hám joqarıǵa baǵdarlanadı.

Siltew waqtında qoldıń raketka menen tartılıwı tap ońnan soqqı beriw waqtındaǵıday boladı hám bul málim dárejede deneniń burılıwı esabınan júzege keledi. Shep tárepten soqqınıń tuwrı orınlanıwı ushın ádette deneniń oń tárep soqqısına qaraǵanda kóbirek burılıwın talap qıladı. Jeterli bolmaǵan burılıw siltewdi shekleydi, qoldıń hám raketkanıń erkin tartılıwına kesent beredi. Sol sebepli, ásirese, shepten soqqı beriwde oyınshınıń baslanǵısh hárezketleri jeterli dárejedeǵi burılıwǵa imkan beriwine erisiw júdá áhmiyetli. Kóplegen tenisshiler shepten soqqı beriwdi eki qol menen ámelge asıradı. Eki qol menen soqqı beriw deneniń jeterli dárejede burılıwına erisiwdi ańsatlastıradı. Eki qol menen soqqı beriwde shep qol aktiv qatnasadı, bul menen oń qoldıń

Súwrette: Berdekeev Abubakir

Súwrette: Uzaqbergenov Aydos

3-súwret. Shep tárepten soqqı beriw fazası

kóbirek bos bolıwın támiyinleydi, sebebi óń qolǵa waqtında kóbirek awırılıq túsedı.

Tor aldında oyın. Tor aldındaǵı oyın hawada soqqı beriwge baylanışlı boladı. Tor aldındaǵı eń áhmiyetlisi ayaqlardıń tuwrı islewı esaplanadı, bulsız

Súwrette: Raxmetova Aziza

4-súwret. Tor aldında oyın fazası.

tennisshi tor aldında jaqsı oyın kórsetiwı múmkin emes. Siz soqqı bergen waqtıńızda top tárepke qádem taslawıńız lazım. Óń qolda oynaytuǵın tennisshi óń tárepten soqqı bergende shep ayaqtı taslawı kerek, shepten soqqı bergende bolsa óń ayaqtan qádem taslanadı. Bul sizge qarsıńızdaǵı toptı urıwǵa imkan beredi, bunnan tısqarı soqqı kúshin asıradı hám toptı maydan múyeshlerine yaki arqa sıziq jaqınına baǵdarlawǵa imkan beredi. Tor aldında oynaytuǵın tennisshi soqqıǵa tayarlanıwı ushın júdá qısqa waqtqa iye boladı. Bul waqt ishinde tennisshi soqqıńnıń jónelisin hám kúshin belgilep ǵana qoymay, topqa juwırıp ótiwi hám soqqıńnı ámelge asırıwı kerek boladı. Sonıń ushın háreketiń tejemliligi, qısqa soqqıńnı ámelge asırıw tor aldındaǵı oyında júdá áhmiyetli esaplanadı. Eger siz toptı gewdeńizdiń tuwrısında qabıl qılsańız hám aldında bir adım qoysańız, sonıń ózi jeterli esaplanadı.

Eger sizge tor biyikliginen pás kiyatırǵan toptı qaytarıwǵa tuwrı kelse, soqqı anıq bolıwı ushın ayaǵıńızdı dizeden búgiwińız kerek boladı, sonıń menen birge qol tirsegin raketka bası biyikliginen pásirek uslawǵa umtılnı, bul sizge toptı tor astına pásletip jóneltiriwge járdem beredi. Eger siz ayaǵıńızdı dizeden búkpeseńiz, top siziń soqqıńızdan keyin tor ústinen bálent ushadı hám bul qarsılasıńızǵa onı hawada kúshli soqqı menen qaytarıwǵa imkan beredi. Raketka

qısqa aralıqtan ótiwi lazım, onıń soqqı waqtındaǵı tezleniwi keskin bolıwı kerek. Bul bolsa hawada soqqı beriwdi hám onıń kúshli qadaǵalawda uslawdı támiyinleydi.

Hawada kiyatırǵan topqa soqqı beriw. Hawada soqqı beriw sheshiwshi áhmiyetke iye. Kóp hallarda hawada soqqı beriw, jerden shapshıp qayıtqan topqa soqqı beriwge qaraǵanda jeńilirek hám nátiyjelirek esaplanadı. Hawada soqqı beriwde tiykarınan kúshli soqqılardı qaytarıwda paydalanıladı. Hawada soqqı beriwde top siziń aldınıńızda-qarsınıńızda yaki qaptal tárepińızde, tor betinen bálentte bolǵanda ámelge asırılıwı múmkin. Siz pás ushıp atırǵan topqa hawada soqqı beriwge májbúr bolıp qalsańız, ayaǵınıńızdı dizeńızden kóbirek búgiń hám raketkanı jatıq halda uslań. Barlıq nuqtalarda –bálent, orta yaki pás bolıwına qaramastan ayaqlar soqqı jónelisinde isleydi, dene erkin burıladı hám top aldı-qaptal tárepten qaytarıladı.

Hawadaǵı topqa ońnan soqqı beriw. Sonı aytıp ótiw kerek, hawada soqqı beriwde siz maydandan sapshıp qayıtqan toptı urıwǵa qaraǵanda kemirek waqıtqa iye bolasız, sebebi bunda siz qarsılasınıńızǵa jaqınaraq jaylasqan bolasız. Hawada soqqı beriwde tennisshiniń háreketleri jeterli dárejede tez hám anıq-tejemli bolıwı kerek.

Dáslepki jaǵdaydan tor tárepke yarım burılıp, oń ayaqtan shepke qarap qádem taslanadı. Urip atırǵan qol tirsegi tap denegе birikkendey bolıp qaladı, raketkanıń bası bolsa arqaǵa burılıp, oń jelke qarsısına keledi. Hawada soqqı beriwde siltew, ádette júdá qısqa boladı. Shep qol teń salmaqlıqtı saqlaw ushin deneden aldında turadı. Topqa beriletuǵın soqqı shep ayaqta aldında qádem taslawı menen ámelge asırıladı hám bul qılıshpazdın hújimin esletedi. Raketka soqqı dawamında joqarıdan pástke-aldında qarap háreketlenedi. Pás ushıp atırǵan topqa soqqı beriwde bolsa ayaq dizeden ilájı barınsha kóbirek búgiledi hám raketka jatıq halda uslanadı.

Hawadaǵı topqa shepten soqqı beriw. Dáslepki jaǵdaydan tor tárepke oń tárepińız benen qarań. Bir waqıttın ózinde oń ayaq benen qaptal tárepke qádem taslań hám raketkanı jeńil ǵana arqaǵa alıń.

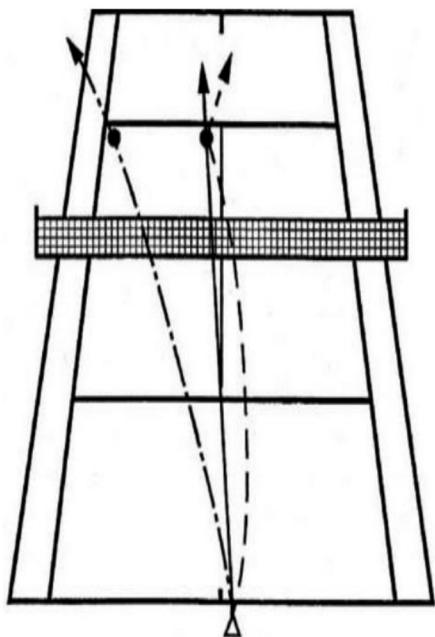
Topqa soqqı beriw oń ayaq aldında qádem taslaw menen birge ámelge asırıladı. Raketkanıń bası top qarsısına háreketlenedi hámde onı aldında shep hám qaptal tárepten qabıl qıladı. Soqqı pánjeni qattı tutqan halda ámelge asırıladı. Shep qol soqqı berilip atırǵan waqıtta arqada qaladı, oyınshı soqqı berilgenden soń birinshi sekundında qanatı jayılǵan qustı esletedi. Bul júdá áhmiyetli jaǵday ekenligin umıtpaw kerek, sebebi kóp tennisshiler shep qolǵa ulıwma áhmiyet bermey, umıtıp jiberedi, bul bolsa soqqının anıqlıǵı hám toptın ushıw tezligine keri tásir kórsetedi. Pás ushıp kiyatırǵan topqa ońnan soqqı bergendegidey, ayaqtı keskin búgip, raketkanı jatıq halda uslaw kerek.

Súwrette: Akimov Ajiniyaz

5-súwret. «Smesh» soqqısın ámelge asırıw háreketi.

Bastan joqarıda soqqı beriw (“smesh”). Shep qolınızdı top jónelisinde kóteriń, bul júdá áhmiyetli háreket esaplanadı. Sebebi bul sizdi qaptal tárepke burılıwǵa hám toptı kútiwge májbúr qıladı. Kóp oynshılar buǵan ámel etpesten, aldınnan oń tárepke “taslap qoyadı yaki top ústine jatıp aladı” bul bolsa áwmetsizlikke alıp keledi.

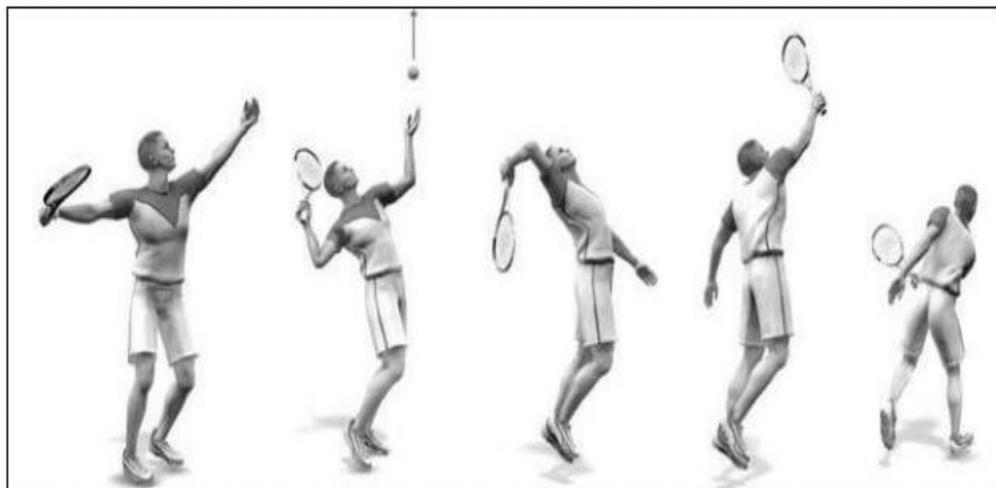

6-súwret. Túrli top uzatıwlarında toptıń ushıw traektoriyası hám jerden shapshıw baǵıtı

Shep qolınızdı joqarıda erkin tutıń, oń qoldı tirsekten búgip kóteriń hám oń jelke janında tayar tutıń. Bul jaǵdayda tap háreket waqtı kelgenshe turıw kerek. Ayaqlardı jerge tirep arqa tárepten (joqarıdan emes) raketka orayı menen (oraydan pás emes) toptı tor ústine tuwırlap soqqı beriw kerek.

“Smesh”ke aldınnan tayarlıq kóriw kerek. Keyin toptı aldınızdan urıw ushın sonday waqıttı tańlawıńız kerek, bul soqqı waqtınan burın bolmawı kerek. Kóz aldınızǵa keltiriń, top – bul qarsıńızda turǵan shege, usı shegeni aldınǵa hám páske qattı soqqı menen urıp qaǵıp taslawǵa háreket qılıń.

Toptı oyınǵa kiritiw. Zamanagóy tenniste toptı oyınǵa kiritiwge tiykarǵı hújim retinde qaraladı. Hár bir upay

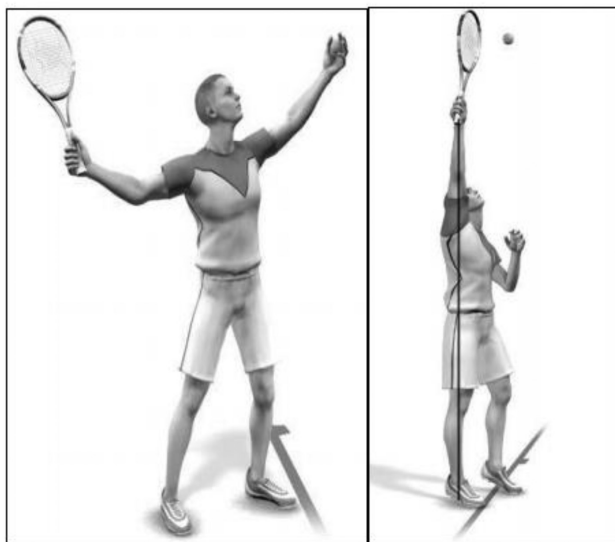

Сúwrette: Uzaqbergenov Aydos

7-súwret. Toptı oyınǵa kiritiw fazası

ushın oyın álbette top kiritiwden baslanadı. Top kiritiw házirgi waqıtta ápiwayı soqqıdan, tiykarǵı hújim qurallarına aylanıp qaldı. Topqa soqqı berilgennen keyin aylanba háreket alıwı yaqı almaǵanına qarap top kiritiw tegis (ploskaya) uzatıw, kesilgen-parron (rezenaya) uzatıw hám aylanbaparron (kruchennaya) uzatıwlarǵa bólinedi.

Toptı oyınǵa kiritiwde dáslepki jaǵday. Dáslepki jaǵdaydan top kiritiwdi baslap, tennisshi bir az ońǵa burıladı, top ta slaw ushın shep qolın biraz shetke hám joqarıǵa aladı, shep jelke páske túsiriledi hám raketka oq jay tárizli hárekette páske-arqaǵa hám joqarıǵa háreketlenedi. Sonnan soń raketka arqaǵa jóneltiriledi, bunda onıń bası siltew aqırında páske, raketka tutqasınıń

8-súwret. Topti oyinga kiritiwdiń dáslepki fazalari

qaptal tárepi bolsa joqarığa jóneltirilgen bolıwı kerek. Dene belden iyiledi hám oq jay kórinisin esletiwshi jaǵdayǵa keledi. Korttıń túrli kvadratlarına top kiritiwde dáslepki jaǵday oyınshı tabanınıń arqa sızıqqa qarap jaylasıwına qarap parıqlanadı. Shep kvadratqa top kiritiw arqa sızıqqa qaraǵanda shep ayaq tabanı 450 yaki bir az kóbirek, on bolsa parallel bolıp jaylasadı. Oń tárepke top kiritiwde, shep ayaq tabanı arqa sızıqqa

qaraganda 100-200, oń ayaq tabanı arqa sızıqqa qaraganda parallel yaki aldi tarepi ońǵa arqaǵa biraz ashılǵan bolıwı kerek. Topti oyinga kiritiw ushın top taslaw júdá úlken áhmiyetke iye. Qáte top taslaw top kiritiwdi ámelge asırıwdı buzatuǵın sebeplerden biri esaplanadı. Anıq top kiritiwdi ámelge asırıw ushın tennisshi hár saparı bir qıylı, matematikalıq anıqlıqta top taslawdı úyreniwı shárt. Top taslawda bálentlikti esapqa alıp iláji barınsha raketkaniń ortası topqa tuwrı keliwi kerek.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

- 1.«Dene tarbiyası hám sport haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikası Nızamı. (2015-jıl 04-sentyabr) <https://lex.uz/docs/2742233>
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń “Máhállelerde jaslardı ǵalabalıq sportqa qamtıwdı jána basqıshqa alıp shıǵıw is-ilájları haqqında”ǵı PQ-201-sanlı qararı (2022-jıl 11-aprel) <https://lex.uz/docs/5950242>
3. Ózbekstan Respublikası sport ministriniń 2024-jıl 18-mart kúni 01/412-A/F-sanlı buyrıǵı.
4. Ózbekstan Respublikası sportı rawajlandırıw ministriniń 2022-jıl 25-avgust kúni 771-A/F-sanlı buyrıǵı.
5. U.Z.Salimov, A.A.Pulatov, Sh.A.Pulatov – Tennis – Tashkent, 2023-jıl.
6. A.A.Pulatov, Sh.A.Pulatov, S.A.Abidov, F.A.Pulatov – Tennis nazariyasi va uslubiyati – Tashkent, 2017-jıl.
7. V.P.Bezverxov – Tennis – Tashkent, 2017-jıl.
8. U.Z.Salimov, Sh.A.Pulatov, A.A. Pulatov, – Tennis – Tashkent, 2018-jıl.
9. V.P.Bezverxov – Tennis / óquv-qóllanma – Tashkent, 2017-jıl.
10. В.Р.Везверхов – Библиотека тренера теннис – Tashkent, 2011-jıl.
11. К.Ж.Ибрагимов – Типовая учебная программа по теннису – Tashkent, 2019-jıl.

YENGIL ATLETIKA SPORTCHILARINING CHIDAMKORLILIGINI RIVOJLANTIRISHDA ISHLAB CHIQLILGAN MASHG'ULOT DASTURINING SAMARADORLIGI

Qiyomova Sh. Ya.

*O'zbekiston davlat jismoniy
tarbiya va sport universiteti o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: yengil atletika, mashg'ulot dasturi, start tezligi, chidamlilik, jismoniy sifatlar, sportchilar tayyorgarligi.

Ключевые слова: лёгкая атлетика, тренировочная программа, стартовая скорость, выносливость, физические качества, подготовка спортсменов.

Key words: athletics, training program, starting speed, endurance, physical qualities, athletes' preparation.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada engil atletika sport turi bo'yicha yangi mashg'ulot dasturi ishlab chiqildi va uning samaradorligi tadqiqot orqali asoslab berildi. Tajriba guruhi sportchilarida start tezligi, 1500 metrga yugurish, uzoqqa sakrash va umumiy jismoniy tayyorgarlik nazorat guruhiga nisbatan yuqori natija ko'rsatdi. Shuningdek, push-up, squat, kettlebell va relaksatsiya mashqlari sportchilarning kuch, chidamlilik va tezkorlik sifatlarini rivojlantirishda samarali vosita ekanligi aniqlandi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье разработана новая программа тренировок по лёгкой атлетике и обоснована её эффективность в процессе исследования. У спортсменов экспериментальной группы были получены более высокие результаты по стартовой скорости, бегу на 1500 метров, прыжкам в длину и общей физической подготовке по сравнению с контрольной группой. Кроме того, упражнения, релаксация показали высокую эффективность в развитии силы, выносливости и быстроты.

SUMMARY:

This article presents a newly developed training program in athletics and proves its effectiveness through research. The experimental group athletes showed higher results in starting speed, 1500 m running, long jump, and general physical preparedness compared to the control group. Furthermore, push-ups, squats, kettlebell exercises, and relaxation techniques were found to be effective in improving strength, endurance, and speed qualities.

Dolzarbli: Respublikamizda bugungi kunda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish davlat siyosatining muhim bo'lgan ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralgan. Zero, sog'lom avlodni tarbiyalash, yoshlarni yuksak ma'naviy va

jismoniy barkamollikka etkazish mamlakatimiz kelajagi uchun muhim ahamiyatga ega.. Shu sababli Prezidentimiz tomonidan qator huquqiy hujjatlar va qarorlar qabul qilinib, sportning barcha yo‘nalishlarini, xususan, engil atletikani rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratib berilmoqda.

Jumladan 2017-yil 5-iyunda qabul qilingan PF–5068-sonli “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonda sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, sport maktablari faoliyatini takomillashtirish va engil atletika kabi bazaviy sport turlarini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilgan.

2018-yil 5-martdagi PQ–3571-sonli “Yoshlarni jismoniy tarbiya va sportga keng jalb qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarorda engil atletika bo‘yicha maxsus dasturlarni ishlab chiqish, maktabgacha va umumta‘lim muassasalarida sport musobaqalarini yo‘lga qo‘yish belgilab berilgan.

2020-yil 24-yanvardagi PF–5924-sonli “Jismoniy tarbiya va sport sohasini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonda esa engil atletika sportini ommalashtirish, sport maktablarida zamonaviy trenirovka texnologiyalarini tatbiq etish hamda sportchilarning xalqaro musobaqalarda munosib ishtirokini ta‘minlash vazifalari qo‘yilgan.

2022-yil 11-maydagi PQ–243-sonli “O‘zbekiston Respublikasida 2025-yilgacha jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish konsepsiyasi”da engil atletika sporti bazaviy sport turi sifatida qayd etilib, har bir hududda zamonaviy sport inshootlarini qurish, murabbiylar malakasini oshirish va sportchilarni tayyorlashning yangi tizimini joriy etish ko‘zda tutilgan.

Mazkur qarorlar va farmonlardan kelib chiqib aytish mumkinki, engil atletika nafaqat professional sportchilarning yuqori natijalarini ta‘minlashda, balki aholining sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda ham muhim vosita hisoblanadi. Yengil atletikaning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan chidamlilikni rivojlantirish esa yosh sportchilarni tayyorlash jarayonida alohida ahamiyatga ega.

Chidamlilik -bu insonning uzoq vaqt davomida jismoniy faoliyatni samarali davom ettirish qobiliyati bo‘lib, sportchilarning umumiy va maxsus tayyorgarligi darajasini belgilaydi. An‘anaviy mashg‘ulot uslublari bilan bir qatorda zamonaviy trenirovka texnologiyalarini qo‘llash sportchilar chidamliligini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar ochadi. Ayniqsa, intervall mashqlar, yuqori intensivlikdagi mashg‘ulotlar (HIIT) hamda monitoring tizimlari orqali mashg‘ulot yuklamasini individual darajada boshqarish sportchining qisqa muddatda yuqori natijaga erishishini ta‘minlaydi.

Shuningdik mazkur tadqiqot engil atletika sportida chidamlilikni rivojlantirishning zamonaviy usullarini o‘rganish va tajribada sinab ko‘rish orqali ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan bo‘lib, u Prezidentimiz

tomonidan ilgari surilgan sog'lom avlodni tarbiyalash va sportni rivojlantirish siyosati bilan hamohangdir.

Tadqiqot maqsadi: Yengil atletika sportida chidamlilikni rivojlantirishda zamonaviy trenirovka texnologiyalarining samaradorligini aniqlash, tajriba guruhi (TG) va nazorat guruhi (NG) misolida ularni taqqoslash hamda sport mashg'ulotlari jarayoniga ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari: Yengil atletikada chidamlilik tushunchasining nazariy asoslarini ochib berish va uning sportchining natijalariga ta'sirini aniqlash;

Zamonaviy trenirovka texnologiyalari (intervall mashqlar, yuqori intensivlikdagi mashg'ulotlar – HIIT, monitoring tizimlari)ning ilmiy asoslarini o'rganish;

Yangi mashg'ulot dasturini ishlab chiqish va uni tajriba guruhida qo'llash;

Tajriba guruhi (TG) va nazorat guruhi (NG) sportchilarining tadqiqot oldi va keyingi natijalarini solishtirish;

Natijalarni ilmiy-statistik tahlil qilish va zamonaviy trenirovka texnologiyalarining samaradorligi bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish;

Tadqiqot usullari: Tadqiqotda ilmiy va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, pedagogic nazorat, pedagogik testlar, pedagogik tajriba va matematik statistic usul kabilardan foydalanilgan.

Tadqiqot natijasi va uning muhokomasi: Olib borilgan tadqiqotimiz davomida sportchilarning chidamkorligini rivojlantirish maqsadida 1 oylik mashg'ulot dasturini ishlab chiqdik u haftasiga 4 ta mashg'ulotni tashkil etadi 2 ta asosiy 2 ta yordamchi va bu mashg'ulot dasturini TG guruhga qo'lladik, NG guruhga esa an'anaviy dasturdan foydalandik. Quyida yangi maxsus ishlab chiqilgan mashg'ulot dasturi keltirilgan.

1-jadval

Yengil atletika sport turi bilan shug'ullanuvchi sportchilarni chidamkorligini rivojlantiruvchi mashg'ulot dasturi

№	Kunlar	Mashqlar	Mashqlar vaqti va soni
1	1-Kun (asosiy)	Qizdirish mashqlari	15 daqiqa
		Interval yugurish: 200 m tez yugurish, 100 m yurish	8 marta takror
		Nafas olish mashqlari: 800 m sekin yugurish (burun orqali og'iz orqali chiqarish)	
		Sovitish: cho'zilish mashqlari	10 daqiqa
2	2- kun (yordamchi)	Umumiy jismoniy tayyorgarlik (UJT): turnikda tortilish, press, otjimanya-3 ta test	
		Koordinatsion mashqlar: skakalka, yon harakatlar	5 daqiqa
		1000 m ga yugurish o'rtacha tezlikda	

3	3-kun (asosiy)	Qizdirish mashqlari	15 daqiqa
		HIIT: 30 soniya maksimal yugurish, 30 soniya dam olish	10 marta
		Uzoq masofaga yugurish: 2000 m ga o'rtacha tezlikda	
		Sovitish mashqlari	10 daqiqa
4	4-kun (yordamch)	Kuch mashqlari: shtanga bilan o'tirib turish (o'rta-cha vaznda 10x3	
		Nafas olishni boshqarish: 400 m ga yugurishda 4 qadamda nafas olish, 4 qadamda chiqarish	
		Cho'zilish va relaksatsiya mashqlari	10 daqiqa

Izoh: Ishlab chiqilgan mashg'ulot dasturi engil atletika sport turida shug'ullanuvchi sportchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish, mushak guruhlarini rivojlantirish va mashg'ulot samaradorligini ta'minlashga qaratilgan. Dasturda klassik kuch mashqlari — otjimoniya (qo'lni bukib-yozish), squat (o'tirib-turish), hamda harakat tezkorligini oshiruvchi maxsus mashqlar majmuasi o'rin olgan. Bular sportchilarda kuch, tezlik, chidamlilik va muvofiqlashtirish kabi asosiy jismoniy sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mashg'ulot dasturida shuningdek relaksatsiya mashqlari ham alohida o'rin egallagan. Chunki sportchi mashg'ulotdan keyin nafaqat mushaklarni, balki psixologik holatini ham tiklashi lozim. Relaksatsiya usullari (nafas mashqlari, stretching, tinch musiqalar ostida dam olish, massaj elementlari) sportchilarning ortiqcha tarangligini kamaytiradi, mushaklarda to'plangan charchoqni yo'qotadi hamda keyingi mashg'ulotga tayyorgarlikni yaxshilaydi.

Mazkur dastur nazariy va amaliy jihatdan o'zaro uyg'unlashtirilgan bo'lib, sportchilarni musobaqalarga tayyorlash jarayonida yuqori natijalarga erishishda yordam beradi. Tajriba-sinov ishlari jarayonida dastur asosida shug'ullangan tajriba guruhi natijalari nazorat guruhiga qaraganda sezilarli darajada yuqori bo'lgani kuzatildi. Bu esa mashg'ulot dasturining samaradorligini ilmiy va amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Shu sababli ishlab chiqilgan mashg'ulot dasturi engil atletika sporti bo'yicha muntazam shug'ullanuvchi yoshlar, sportchilar, trenerlar va pedagoglar uchun tavsiya etiladi.

Quyida TG va NG guruhlarining 1500 m ga yugurishda tadqiqotdan oldingi va keyingi natijalari keltirilgan.

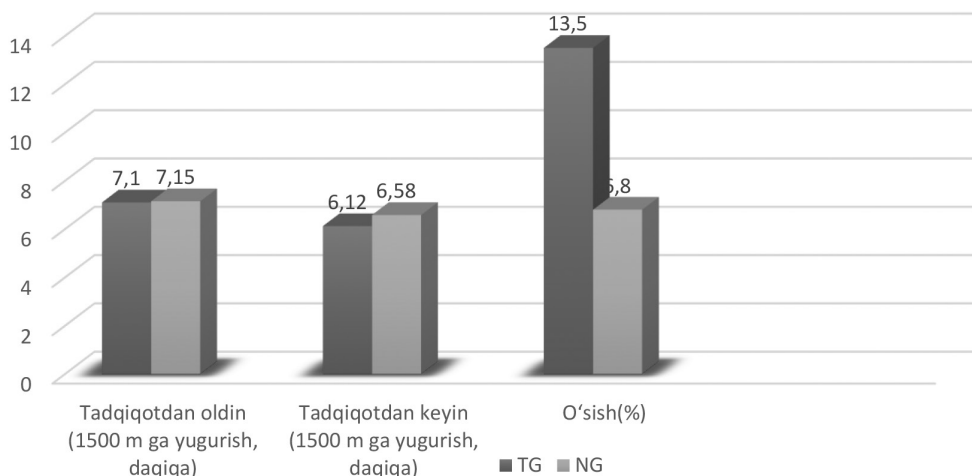
2-jadval

Tajriba va nazorat guruhiga mansub sinaluvchi sportchilarni chidamkorligini aniqlash maqsadida, 1500 m ga yugurishda tadqiqotdan oldin va keyin olingan natijalarni solishtirish sitatistikasi

№	Guruh	Tadqiqotdan oldin (1500 m ga yugurish, daqiqa)	Tadqiqotdan keyin (1500 m ga yugurish, daqiqa)	O'sish(%)
1	TG	7,10	6,12	13,5 %
2	NG	7,15	6,58	6,8 %

Tadqiqot boshlanishida tajriba guruhi (TG) va nazorat guruhi (NG) sportchilarining 1500 metr ga yugurish ko'rsatkichlari bir-biriga yaqin bo'lib, ular orasida katta farq kuzatilmadi. Bu holat ikki guruhning dastlabki jismoniy tayyorgarlik darajasi deyarli teng ekanligini ko'rsatdi.

1-rasm Tajriba va nazorat guruhiga mansub sinalluvchi sportchilarni chidamkorligini aniqlash maqsadida, 1500 m ga yugurishda tadqiqotdan oldin va keyin olingan natijalarni solishtirish statistikasi

Mashg'ulot dasturi qo'llanilgandan keyin esa TG va NG ko'rsatkichlari orasida aniq farqlar paydo bo'ldi:

Tajriba guruhi (TG) sportchilari yangi mashg'ulot dasturida qo'llanilgan start tezligi, kuch-quvvat mashqlari (push-up, squat, kettlebell), relaksatsiya va maxsus yugurish mashqlari tufayli chidamlilik va tezlikni oshirishga muvaffaq bo'ldilar. Ularning yugurish texnikasi ancha samarali bo'ldi, yugurish davomida nafas olish, oyoq qo'yish texnikasi va tempni ushlab turish ko'nikmalari sezilarli darajada yaxshilandi. Shuning hisobiga 1500 metr ga yugurish natijalari avvalgi ko'rsatkichlariga qaraganda ancha tezlashdi.

Nazorat guruhi (NG) sportchilari esa odatiy mashg'ulotlarni davom ettirdilar. Shuning uchun ularda 1500 metr ga yugurish natijalarida faqat kichikgina ijobiy

o'zgarishlar kuzatildi. Ularning yugurish tempida hamon barqarorlik etarli emas, yugurish oxirida tezlikni saqlashda qiyinchiliklar bo'ldi.

Natijalardan ko'rinadiki, yangi mashg'ulot dasturidan foydalanish orqali TG sportchilari chidamlilik, tezlik va yugurish texnikasi bo'yicha NG sportchilaridan ancha yuqori ko'rsatkichlarga erishdilar.

Xulosa: Yengil atletika sport turi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot jarayonida ishlab chiqilgan yangi mashg'ulot dasturi amaliyotda o'zining yuqori samaradorligini ko'rsatdi. Tadqiqot oldi va keyingi natijalar tahlili shuni isbotladiki, tajriba guruhi sportchilarida start tezligi, chidamlilik, sakrash, yugurish texnikasi va umumiy jismoniy sifatlar nazorat guruhiga qaraganda ancha yuqori darajada rivojlandi.

Bu esa yangi texnologiya asosida ishlab chiqilgan mashqlar majmuasi – o'tjimoniya, shitangada o'tirib turish, relaksatsiya hamda maxsus yugurish mashqlari sportchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini oshirishda samarali vosita ekanini ko'rsatadi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, engil atletikachilarni tayyorlash jarayonida yangi uslubiyatni qo'llash:

sportchilarda tezlik, chidamlilik va kuch sifatlarini yanada rivojlantiradi;
musobaqa oldi tayyorgarligida yuqori natijalarga erishish imkonini beradi;
murabbiylar uchun qulay va samarali metodik asos yaratadi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot Respublikamizda engil atletika sportini rivojlantirish, yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda xalqaro musobaqalarda yuqori natijalarga erishishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Utayev Zafar Muxtorovich “Yengil atletika va uni o'qitish metodikasi” o'quv qo'llanma Samarqand 2022-y 180-bet
2. Normurodov Ashur Nazarovich “Yengil atletika” o'quv qo'llanma Toshkent-“Ilm Ziyo” 2005 – 208 b
3. M.N.Norqobilov, F.V.Odilova “Yengil atletika turlari texnikasini o'rgatish” uslubiy qo'llanma Toshkent 2022-y
4. Матвеев Л.П. Общая теория спорта и её прикладные аспекты / Учебник для студентов и преподавателей, тренеров физ-х вузов. -5 изд.-с. М.:Сов-ий спорт, 2010.-с. 317-325.
5. Abdiyev A.N. Yakkakurash sport turlarida ixtisoslashuvchi talabalarda murabbiyning kasbiy ko'nikmalarini shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari. Ped. fan. dok. ... dis. -T.:O'zDJTI nashriyoti, 2004. - 210 b.
6. Abdullayev A., Xonkeldiyev SH. Jismoniy tarbiya nazariyasi va usuliyati. Darslik T:O'zDJTI nashriyot-matbaa bo'limi, 2005. - 269 b.
7. Avloniy A.Turkiy Guliston yoxud axloq. Toshkent. “O'qituvchi”. 1967. -29 b.
8. Ал К.А.Начальное обучение юнхм баскетболисто на базе скоростно-силовой подготовки: Автореф. дисс. канд. пед. наук. В., 2000. – 24 с.
9. Usmonxodjayev T.S. Meliyev X.A. Bolalarning asosiy harakat faoliyatiga oid mashqlar va ularni o'rgatish uslubiyoti. T.:2004-45b.
10. Стародубцева И.В., Завялова Т.П. Игровые занятия по развитию памяти, внимания, мышления и воображения у дошкольников. М.:АРКТИ. - 2008. - 72 с
11. Normurodov A.N. Jismoniy tarbiya. O'quv qo'llanma. T.:2011-2236

MALAKALI KURASHCHILARNING MUSOBAQA OLDI MASHG'YLOTLARIDA JISMONIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Rasulov Q.Q.

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya
va sport universiteti katta o'qituvchisi.*

Tayanch so'zlar: kurashchilar, murabbiy, jismoniy, tartibga solish, tavsiyalar, takliflar.

Ключевое слово: борцы, тренер, физический, регламент, рекомендация, предложения.

Key words: wrestlers, coach, physical, regulation, recommendations, suggestions.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada vositalar va usullar o'rganilgan, kurashchilar o'rtasida raqobat davrida jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan. Malakali kurashchilarni musobaqa oldi mashg'ulotlarda jismoniy harakatlarini nazorat qilish uchun amaliy tavsiyalar taqdim etilgan, hamda nazariy bilim va ko'nikmalarni shakllantirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье исследуются средства и методы, направленные на совершенствование физической подготовки борцов в период соревнований. На предсоревновательных тренировках у квалифицированных борцов формируются теоретические знания и умения, а также даются практические рекомендации по контролю за их физическими движениями.

SUMMARY:

This article explores tools and techniques, aimed at improving physical fitness during a period of competition between wrestlers. Qualified wrestlers took the competition practical recommendations for the control of their physical movements in training are also formulated theoretical knowledge and skills that are presented.

Dunyoda kurash milliy sport turini rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqish, uning xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirish va xorijiy mamlakatlarda yanada keng targ'ib qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, kurashni rivojlantirish va ommalashtirish bo'yicha faoliyatni tizimli qo'llab-qiyvatlashni tashkil qilish xalq va elatning milliy urf-odatlar, an'analari, ularni ifodalovchi qadriyatlarini saqlab qolish uchun milliy sport tyrlariga e'tibor qaratilmoqda. Xususan, kurash milliy sport tyri bo'yicha xalqaro darajadagi malakali trenerlar va hakamlarni tayyorlashni yo'lga qo'yish, ularni qayta tayyorlash va malakasini

oshirib borish tizimini joriy etilmoqda. Kurashni ommalashtirish, rivojlantirish va dunyoga tanitish hamda yshby milliy sport tyrini ymymjahon miqyosidagi sport tyriga aylantirish bo'yicha tizimli ishlarni amalga oshirib borilmoqda. So'nggi yillarda ko'plab sport turlari oldida turgan eng myhim vazifalardan biri yyqori malakali kurashchilarning mysobaqa oldi mashg'yotlarida chidamlilik hamda texnik-taktik tayyorgarlikni takomillashtirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqotning maqsadi malakali kurashchilarni musobaqa oldi mashg'ulotlarida chidamlilik hamda texnik-taktik tayyorgarliklarini takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Maqsadga erishish uchun qyyidagi vazifalarni xal etish nazarda tytilgan: tyrli vazn toifasidagi malakali kurashchilarni musobaqaoldi tayyorgarlik bosqichini rejalashtirishda funksional hamda jismoniy tayyorgarligi bo'yicha vazn toifasini inobatga olgan holda yuklamalarni meyorlash orqali rejalashtirishning mysobaqaoldi tayyorgarlik jarayonida intensiv yuklamalarni aniqlash metodikasi ishlab chiqilgan: malakali kurashchilarni musobaqa oldi tayyorgarligini rejalashtirishda vazn toifasiga qarab jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining mezonlari va me'yorlar ko'rsatkichlarini aniqlash hisobiga, majmyaviy integral baholash shkalasini ishlab chiqish; malakali kurashchilarni yzoq myddatli o'qyv mashg'yotlarining tyrli bosqichlariga mysobaqaoldi, mysobaqa, hamda o'tish davri tayyorgarligini rejalashtirishda vazn – bo'y indeks ko'rsatkichlarini aniqlash dastyirini ishlab chiqish: malakali kurashchilarni vazn toifalariga ajratish asosida texnik-taktik harakatlarini monitoring qilishning yangi modelini ishlab chiqish hamda mysobaqaoldi tayyorgarligini va samaradorligini tajribada asoslash.

Tadqiqotda kurashchilarni jalb qilishdan oldin, malakali kurashchilarning ymymiy va maxsys jismoniy tayyorgarlik nisbat ko'rsatkichlarini rivojlanganlik darajalarini aniqlash maqsadida, umumiy va maxsys sifatlarining rivojlanganlik darajalarini aniqlashga qaratilgan test mashqlaridan foydalanildi. Malakali kurashchilarni oliy sport mahorati bosqichida tayyorlash ko'zda tutilgan. Tajribaning barcha ishtirokchilari (n=36) ikki guruhga bo'lingan: tajriba va nazorat. Guruhlardagi odamlar soni teng edi (n=18).

Jismoniy tayyorgarlikni takomillashtirish uchun eng myhim nazorat standartlari qo'llaniladi: 3x10 metr masofaga makkisimon yygyrish (vaqti). Turnikda tortilish. 10 soniya davomida marta): Arg'imchiqda 1 daqiqa davomida sakrashlar (marta): Ko'prik xolatida bosh ustidan xatlab o'tish 10 soniya ichida (marta): Ko'prik xolatida bosh atrofida 3 marta o'ga 3 marta chapga aylanish (vaqti).

Tajriba va nazorat guruhi kurashchilarning pedagogik tajriba boshida olingan natijalar va ularning statistik tahlili ma'lymotlari berilgan.

1-jadval

Tajriba va nazorat guruhi kurashchilarning tadqiqot boshida jismoniy tayyorgarlik darajasi ko'rsatkichlari (n=18)

T/r sport- chi	3x10 metr masofaga mok- kisimon yugurish (vaqti).		Tyurnikda tortilish. 10 soniya davomida (marta).		Arg'imchiqda 1 daqiqa davomida sakrashlar (marotaba).		Ko'prik xolatida bosh ystidan xatlab o'tish 10 soniya ichida (marotaba).		Ko'prik xolatida bosh atrofida 3 marta o'ga 3 marta chapga aylanish (vaqti)	
	TG	NG	TG	NG	TG	NG	TG	NG	TG	NG
1-	6,26	7,26	11	9	158	163	4	5	14,08	14,23
2-	7,75	6,84	10	11	140	138	4	4	13,67	13,6
3-	7,22	6,72	12	12	138	142	3	4	18,8	18,74
4-	6,92	6,22	9	10	147	156	5	4	13,2	13,26
5-	8,15	8,15	9	10	133	132	4	4	16,6	15,56
6-	8,74	6,94	10	12	142	146	5	5	14,23	14,23
7-	7,12	7,12	11	10	148	151	6	5	14,01	14,01
8-	6,21	7,81	10	9	151	153	6	6	13,96	13,96
9-	7,5	7,5	12	10	130	129	3	3	14,91	14,91
10-	6,34	7,94	9	9	141	142	4	4	15,02	14,32
11-	7,15	7,15	9	10	134	139	5	5	13,75	13,47
12-	6,45	6,45	12	10	139	137	4	4	13,69	13,39
13-	7,11	7,11	11	10	145	149	4	4	14,09	14,29
14-	6,91	6,91	9	12	153	151	4	3	13,83	13,89
15-	7,11	6,11	8	9	139	138	4	5	13,22	14,22
16-	7,12	7,72	12	10	129	127	5	5	13,47	13,17
17-	7,53	6,83	9	9	141	142	4	4	14,1	14,51
18-	7,21	7,41	9	12	130	131	4	5	13,81	14,81
$\bar{X}$	7,1	7,1	10,1	10,2	141	142,5	4,3	4,3	14,3	14,3

Tajriba va nazorat guruhi kurashchilari tadqiqot boshida olingan test natijalar ko'rsatkichlari quyidagicha bo'ldi;

3x10 metr masofaga makkisimon yugurish ketgan vaqtning o'rtacha arifmetik qiymati tajriba guruhi kurashchilari 7.1 soniyani, nazorat guruhi kurashchilari 7.1 soniyani ko'rsatdi.

Tyrnikda tortilish. 10 soniya davomida (marta) bajarishning o'rtacha arifmetik qiymati tajriba guruhi kurashchilari 10.1 martani, nazorat guruhi kurashchilari 10.2 martani ko'rsatdi.

Arg'imchiqda 1 daqiqa davomida sakrashlar (marotaba) sonining o'rtacha arifmetik qiymati tajriba guruhi kurashchilari 141 martani, nazorat guruhi kurashchilari 142.5 martani ko'rsatdi.

Ko'prik xolatida bosh ystidan xatlab o'tish 10 soniya ichida (marta). bajarishlarning o'rtacha arifmetik qiymati tajriba guruhi kurashchilari 4.3 martani, nazorat guruhi kurashchilari 4.3 martani ko'rsatdi.

Ko'prik xolatida bosh atrofida 3 marta o'ga 3 marta chapga aylanish (vaqti) bajarishning o'rtacha arifmetik qiymati tajriba guruhi kurashchilari 14.3 martani, nazorat guruhi kurashchilari 14.3 soniyani ko'rsatdi.

Tadqiqot boshida tajriba va nazorat guruhi kurashchilarining jismoniy tayyorgarligida sezilarni farqni ko'rmaysiz.

Tajriba guruhida dissertasiyaning ychinch bobida taqdim etilgan biz tomonidan ishlab chiqilgan va taklif qilingan metodika bo'yicha, nazorat guruhida esa o'qyv mashg'ylotlari yoshlar olimpia va paraolimpiya sport tyrlariga tayyorlash markazi uchun oliy sport mahorati guruhlar uchun odatiy dastyr bo'yicha o'tkazildi.

Tajriba va nazorat guruhi kurashchilarning pedagogik tajriba oxirida olingan natijalar va ylarning statistik tahlili ma'lymotlari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Nazorat guruhi kurashchilarining pedagogik tajriba boshida texnik-taktik usullarni bajarishga sarflangan vaqt ko'rsatkichlari dinamikasi (n=18)

T/r sportchi	3x10 metr masofaga mokkision ga ygyrsh (vaqti).		Tyrnikda tortilish. 10 soniya davomida (marta).		Arg'imchiqda 1 daqiqa davomida sakrashlar (marotaba).		Ko'prik xolatida bosh ystidan xatlab o'tish 10 soniya ichida (marotaba)		Ko'prik xolatida bosh atrofida 3 marta o'ga 3 marta chapga aylanish (vaqti)	
	TG	NG	TG	NG	TG	NG	TG	NG	TG	NG
1-	6,22	7,2	13	11	168	165	7	5	10,12	13,73
2-	7,38	6,44	12	12	162	140	5	5	11,17	12,26
3-	7,15	6,62	14	11	149	145	5	5	12,8	15,34
4-	6,47	6,2	13	11	155	159	6	4	10,31	13,16
5-	6,79	8,13	14	11	146	140	7	4	10,19	13,96
6-	7,76	6,71	12	12	150	150	6	5	10,13	12,93

7-	7,03	7,1	13	11	159	155	6	5	11,21	12,91
8-	6,18	7,78	13	12	158	156	6	5	10,46	13,16
9-	7,41	7,48	15	11	146	135	7	4	11,31	13,31
10-	6,3	7,71	14	12	148	149	6	4	11,22	14,32
11-	7,06	7,11	13	10	162	146	6	5	10,15	13,17
12-	6,32	6,31	14	10	158	141	5	5	10,49	12,89
13-	7,1	7,11	15	10	155	157	6	5	11,19	13,79
14-	6,9	6,81	14	12	160	150	6	4	10,73	13,45
15-	7,1	6,06	14	10	147	140	6	5	10,62	11,92
16-	7,04	7,52	15	11	148	130	7	5	10,27	13,27
17-	7,1	6,43	14	10	151	141	6	5	10,31	13,91
18-	7,11	7,3	13	11	159	129	7	5	13,11	13,51
X̄	6,9	7	13,6	11	154,5	146	6,1	4,7	10,8	13,3

Tajriba va nazorat guruhi kurashchilari tadqiqot oxirida olingan test natijalar ko'rsatkichlari qiyosiy tahlili quyidagicha bo'ldi;

3x10 metr masofaga makkisimon ygyrish ketgan vaqtning o'rtacha arifmetik qiymati tajriba guruhi kurashchilari 6.9 soniyanga, nazorat guruhi kurashchilari 7 soniyani oshdi.

Turnikda tortilish. 10 soniya davomida (marta) bajarishning o'rtacha arifmetik qiymati tajriba guruhi kurashchilari 13.6 martaga, nazorat guruhi kurashchilari 11 martaga oshdi.

Arg'imchiqda 1 daqiqa davomida sakrashlar (marotaba) sonining o'rtacha arifmetik qiymati tajriba guruhi kurashchilari 154.5 martaga, nazorat guruhi kurashchilari 146 martaga oshdi.

Ko'prik xolatida bosh ystidan xatlab o'tish 10 soniya ichida (marta). bajarishlarning o'rtacha arifmetik qiymati tajriba guruhi kurashchilari 6.1 martaga, nazorat guruhi kurashchilari 4.7 martaga oshdi.

Ko'prik xolatida bosh atrofida 3 marta o'ga 3 marta chapga aylanish (vaqti) bajarishning o'rtacha arifmetik qiymati tajriba guruhi kurashchilari 10.8 soniyaga, nazorat guruhi kurashchilari 13.8 soniyaga oshdi.

Xylosa. Taklif etilayotgan mazkur yondashyv malakali kurashchilarning jismoniy tayyorgarlik holatini o'rganish, ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslash hamda har bir kurashchining harakat qobiliyatlari rivojlanishini nazorat qilib borish imkonini beradi. Ishlab chiqilgan yslybiyat kurashchilarning maxsys tayyorgarligiga qo'yiladigan qattiq talablarni inobatga olgan holda quyidagilarni o'z ichiga oladi: asosiy kurash harakatlarini bajarishda ishtirok etyvchi myshaklar guruhlarini rivojlantirish uchun tezlik-kuch tayyorgarligi

vositalari hamda uslublari; shuningdek, maxsys chidamlilikni rivojlantirish (aerob, anaerob-glikolitik va kych imkoniyatlarini oshirish) vositalari hamda ravon, oraliqli, aylanma yslyblarning qo'llanilishi myhym deb xisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Isayev I.B. Belbog'li kurashda mysobaqa oldi tayyorgarlgini optimallashtirish va takomilashtirish: Diss. ... ped. nauk. – Chirchiq: O'zDJTSU, 2023. - 139 b.
2. Газиев Ш.Ш. Научно-теоретические основы многолетней системы подготовки высококвалифицированных самбистов: Дисс. ... докт. пед. наук. – Чирчик, УзГИФК, 2023. – 225 с.
3. Керимов Ф.А. Спорт соҳасида илмий тадқиқотлар. Т. ИТА-пресс, 2020.-263 б. 4.
4. Матвеев Л.П. Жисмоний маданият назарияси ва методологияси. М.-Спорт, 2021-520 б.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA KASBIY AXLOQ VA PEDAGOGIK MADANIYATNING UMUMINSONIY QADRIYATLAR BILAN BOG'LIQ MOHIYATI

Kazakov Sh.N.

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
"Jismoniy madaniyat va sport faoliyati"
kafedrasi katta o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: ijtimoiy, ta'lim, ma'naviy, axloqiy, tinchlik, globallashuv, pedagog, jarayon.

Ключевые слова: социальный, образование, духовный, нравственный, мир, глобализация, педагог, процесс.

Key words: social, education, spiritual, moral, peace, globalization, pedagogue, process.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada globallashuv sharoitida kasbiy axloq va pedagogik madaniyatning umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'liq mohiyati haqida qisqacha mazmuni bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье кратко раскрывается сущность профессиональной этики и педагогической культуры во взаимосвязи с общечеловеческими ценностями в условиях глобализации.

SUMMARY:

The article briefly describes the essence of professional ethics and pedagogical culture in relation to universal human values in the context of globalization.

Globallashuv XXI asrdagi barcha ijtimoiy sohalar qatorida ta'lim tizimiga ham keng qamrovli ta'sir o'tkazmoqda. Milliy ta'lim tizimlari xalqaro hamkorlik, transmadaniy muloqot va umuminsoniy qadriyatlar negizida qayta shakllanmoqda. Bu jarayonda pedagogik faoliyat faqat bilim berish bilan cheklanib qolmay, balki insoniylik, axloq, bag'rikenglik va javobgarlikka asoslangan umumjahon ma'naviy me'yorlarning tashuvchisiga aylanmoqda. O'qituvchining kasbiy faoliyatida axloqiy standartlar, madaniy hurmat, tinchlik va inson qadrini asrash kabi tamoyillar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda, globallashuv sharoitida pedagog shaxsiyati va uning kasbiy madaniyati xalqaro miqyosdagi axloqiy me'yorlar bilan uyg'un bo'lishi zarur. Globallashuv jarayonlari ta'lim sohasiga keng qamrovli ta'sir ko'rsatib, uning institutsional

tuzilishi, mazmuni va funksiyalarini qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda. Eng avvalo, bu jarayon pedagog kasbining an'anaviy tushunchalariga yangi mazmun va o'lchamlar qo'shdi. Zamonaviy o'qituvchi endi faqat bilim berish, nazariy ma'lumotlarni etkazish bilan cheklanmaydi – u ijtimoiy mas'uliyatli, axloqiy etuk, texnologik savodli va madaniy yondashuvga ega mutaxassis sifatida maydonga chiqmoqda. Uning kasbiy pozitsiyasi shaxsiyatga yo'naltirilgan ta'limda, fuqarolik qadriyatlarini shakllantirishda, axborot muhitini saralashda va hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirishda asosiy rol o'ynaydi.

Bugungi kunda o'qituvchi nafaqat darslik orqali, balki shaxsiy namuna, muloqot madaniyati, axborotni tahlil qilish qobiliyati, insonlarga hurmat va bag'rikenglik kabi fazilatlarini orqali ham ta'sir o'tkazadi. U ma'naviyat targ'ibotchisi sifatida o'quvchilar ongida umuminsoniy qadriyatlar: insoniylik, adolat, tinchlikparvarlik, fuqarolik mas'uliyati kabi tushunchalarni shakllantirishda faol ishtirok etadi. Shu bilan birga, u madaniy vositachi sifatida milliy va xalqaro madaniyatlarning o'zaro bog'liqligini tushuntirish, xilma-xillikka hurmat ruhini uyg'otish, muloqot va anglashuv ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Axborot iste'molchisi sifatida o'qituvchi zamonaviy raqamli muhitdagi axborot oqimida to'g'ri yo'l topish, haqqoniy manbani ajratish, feyk ma'lumotlardan saqlanish bo'yicha namuna ko'rsatishi, o'quvchilarda media savodxonlikni shakllantirishi kerak. Shuningdek, raqamli texnologiyalar bilan ishlay oladigan, onlayn va gibril ta'limni samarali yo'lga qo'yadigan mutaxassis sifatida uning roli yanada ahamiyatli bo'lmoqda. Endi u virtual platformalarda ham axloqiy namuna bo'la olishi, raqamli muhitda ham kasbiy axloqiy me'yorlarga rioya qilishi talab etiladi. Bundan tashqari, global dunyo bilan bog'liq yangi pedagogik vazifalar: xalqaro hamkorlikka ochiqlik, transmadaniy muloqotga tayyorlik, ko'p madaniyatli jamiyatda faoliyat yuritish qobiliyati kabi yo'nalishlar ham pedagog shaxsiyatining majburiy jihatlariga aylanmoqda. Demak, globallashuv zamonaviy o'qituvchi faoliyatining ijtimoiy, axloqiy, madaniy, axborotiy va raqamli aspektlarini birlashtirgan holda kasbiy rolining to'laqonli transformatsiyasiga sabab bo'lmoqda.

Globallashuv insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichi sifatida davlatlar, madaniyatlar va ta'lim tizimlari o'rtasidagi chegaralarni yumshatib, bilimlar, qadriyatlar va g'oyalarning erkin harakatlanishiga keng imkoniyat yaratmoqda. Bunday sharoitda milliy ta'lim tizimlari o'z oldiga faqat bilim berish emas, balki universal insonparvarlik qadriyatlarini tarbiyalash vazifasini ham qo'ymoqda. Bu vazifaning amaliy ijrochisi aynan o'qituvchilardir. U qanday jamiyatda ishlamasin, qanday fan o'qitmasin, avvalo umuminsoniy qadriyatlarni o'zida

aks ettirgan, ularni shaxsiy namunasi orqali o'quvchilarga etkaza oladigan, axloqiy barqarorlikka ega shaxs bo'lishi lozim.

Zamonaviy o'qituvchi har qanday milliy ta'lim tizimining o'zak nuqtasi, tayanch manbai bo'lib, kasbiy madaniyatini global axloqiy mezonlar asosida qayta shakllantirishi talab etiladi. Universal qadriyatlar qatorida inson sha'nini hurmat qilish, har bir shaxsning daxlsiz huquqlarini tan olish, madaniy xilma-xillikni qabul qilish va bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lish, tinchlikparvarlik g'oyalarini qo'llab-quvvatlash va global mas'uliyat tuyg'usi kabi fazilatlar o'z o'rnini egallamoqda. Bu qadriyatlar o'qituvchi shaxsiyatining ichki dunyosidagi eng muhim qiymatlar sifatida shakllanishi va uning barcha kasbiy faoliyatida namoyon bo'lishi lozim. Ushbu sifatlar pedagogik faoliyatda nafaqat axloqiy asos, balki ta'limiy maqsadlar uchun ham strategik vositaga aylanadi. Axloqiy barqarorlikka ega, madaniyatlararo muloqotga tayyor, global muammolarga befarq bo'lmagan o'qituvchilar kelajak avlodda faqat bilim emas, balki insoniylikni ham shakllantirishga qodir. Shuning uchun ham XXI asr o'qituvchisi bu axborot manbasi emas, balki qadriyatlar targ'ibotchisi, global fuqarolikning shaxsiy namunasi sifatida qaralishi lozim. Shu nuqtai nazardan, xalqaro ekspertlar ta'limda global kompetensiyalar va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirishni XXI asrning etakchi vazifalaridan biri sifatida ko'rmoqda. Jumladan, UNESCO tahlillarida ta'kidlanadi: "Muallimlar insoniy qadriyatlarning tashuvchisi sifatida global fuqarolik, tinchlik va barqaror taraqqiyot g'oyalarini amaliyotga tatbiq etuvchi asosiy ijodkorlardir".

Globallashuv jarayonlari insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichida millatlararo munosabatlar, madaniyatlararo muloqot va transmilliy ta'lim formatlarini kengaytirmoqda. Bu esa, o'z navbatida, o'qituvchi shaxsiyatining shakllanishida umuminsoniy qadriyatlarni milliy an'analar va qadriyatlar bilan mutanosib uyg'unlashtirishni taqozo etmoqda. Chunki axloqiy va madaniy kamolot – bu faqat global mezonlar asosida emas, balki shaxs tarbiyalangan milliy muhit va uning mentaliteti asosida ham boyitiladigan jarayondir.

Milliy qadriyatlar – xalqning asrlar davomida shakllangan ma'naviy tayanchi, milliy o'zligining asosidir. Ular, odatda, mehnatsevarlik, kattaga hurmat, insonga muhabbat, vatanparvarlik, halollik, ibratli o'tmishni ulug'lash kabi fazilatlar asosida ifodalanadi. Umuminsoniy qadriyatlar esa global miqyosda barcha insoniyat tomonidan umumqabul qilingan va turli millat va din vakillari tomonidan tan olinadigan qadriyatlar majmuasidir. Ularga inson huquqlari, sha'n va qadr-qimmatni hurmat qilish, tinchlik, erkinlik, adolat, bag'rikenglik va fuqarolik mas'uliyati kiradi.

Pedagog shaxsiyatida bu ikki qiymat tizimini uyg'unlashtirish zamonaviy ta'limning asosiy vazifalaridan biriga aylandi. Bu muvozanat o'qituvchi faoliyatida universal talablarga mos yondashuv bilan mahalliy madaniy o'zlikni asrab-avaylash o'rtasidagi tenglikni ta'minlaydi. Masalan, inson huquqlarini hurmat qilish umuminsoniy me'yor bo'lsa, o'zbek xalqining "kattaga hurmat", "hamjihatlik" va "hurmatni joyida qilish" an'analari orqali bu qadriyatlarning milliy mazmunini boyitish mumkin.

Pedagog o'zida milliy tarbiya va global axloqni mutanosib tarzda uyg'unlashtirgan holda global fuqarolik salohiyatiga ega, milliy qadriyatlarga sodiq, muloqotga ochiq va insonparvar shaxsiyatlar tarbiyalay oladi. Bu esa, XXI asr o'qituvchisining eng muhim kasbiy sifatlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Demak, globallashtirish jarayoni pedagog kasbiga yangi o'lcham va mazmun baxshida etmoqda – bu na faqat bilim berish, balki umuminsoniy ongini shakllantirish, madaniy muloqotga tayyorlik va axloqiy etuklikni namoyon etish vazifasidir. O'qituvchi endi milliy ta'limning mahsuli emas, balki global jamiyatning ma'naviy va intellektual etakchisi sifatida qaralayotganini hisobga olish zarur.

Globallashtirish sharoitida pedagogik faoliyatda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish masalasi jahon ta'lim tizimlarida muhim o'rin tutadi. Masalan, Finlyandiya ta'lim modelida o'qituvchilar ta'lim mazmunidan tashqari axloqiy, emotsional va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi tarbiyaviy vazifalarni ham bajaradi. Ularda "learning to live together" (birgalikda yashashni o'rganish) tamoyili asosida inson huquqlari, tenglik, ekologik mas'uliyat, bag'rikenglik kabi umuminsoniy qadriyatlar ta'lim jarayoniga integratsiya qilingan. Shu bilan birga, milliy meros va hurmat, folklor elementlari va mahalliy urf-odatlar o'quv materiallariga moslashtiriladi.

Singapur ta'lim tizimida esa "Character and Citizenship Education" (Xulq va fuqarolik ta'limi) alohida fan sifatida o'qitiladi. Unda har bir o'quvchida milliy faxr, turli etnik guruhlariga hurmat va global dunyoda mas'uliyat tuyg'usi uyg'otiladi. Bu modelda o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki madaniyatlar o'rtasida muloqot o'rnatuvchi, tolerantlikni shakllantiruvchi shaxs sifatida tayyorlanadi.

Yaponiya ta'limida esa milliy qadriyatlar: vatanparvarlik, o'zlikni anglash, mehnatsevarlik maktabgacha ta'limdan boshlab singdiriladi. Shu bilan birga, o'quvchilarda jamoaviylik, javobgarlik, insoniylik kabi universal qadriyatlar ham tizimli ravishda tarbiyalanadi. O'qituvchi bu jarayonning asosiy sub'ektlaridan biri hisoblanadi.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda ta'limni insonparvarlik va umuminsoniy qadriyatlar asosida qayta ko'rib chiqishga qaratilgan qator davlat dasturlari qabul qilinmoqda. Jumladan, "O'zbekiston – 2030" strategiyasida ta'lim sohasida "Shaxsga yo'naltirilgan, global raqobatbardosh, axloqiy barqaror, ijtimoiy faol fuqaroni shakllantirish" maqsadi belgilab qo'yilgan. Bunda ta'limning faqat bilim berish emas, balki shaxsiy kamolotga, umuminsoniy qadriyatlarning singdirilishiga yo'naltirilishi ta'kidlangan.

Shuningdek, 2024 yilda qabul qilingan "Pedagogning maqomi to'g'risida"gi Qonunda o'qituvchi jamiyatda axloq-odob, ma'naviy tarbiya va jamiyatda barqarorlikni ta'minlovchi muhim shaxs sifatida e'tirof etiladi. Qonun o'qituvchining mas'uliyatini nafaqat kasbiy bilim, balki axloqiy madaniyat, vatanparvarlik va umuminsoniy tamoyillarga rioya etish bilan bog'laydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Qonuni, "Ta'lim to'g'risida". – Toshkent, 2020 yil 23 sentabr // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022 y., 06/22/60/0082-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 16 yanvardagi "Ta'lim sifatini nazorat qilish tizmini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-4119-son Qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 17.01.2019 y., 07/19/4119/2492-son.
4. UNESCO. Teachers for Education 2030: A Framework for Action. – Paris: UNESCO Publishing, 2016. – S. 12.
5. O'zbekiston Respublikasining «Pedagogning maqomi to'g'risida»gi qonuni. 2024 yil 1 fevral. O'RQ-901-son. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.02.2024 y., 03/24/901/0082-son.
6. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education. – Paris: UNESCO Publishing, 2020. – S. 47.
7. Yo'ldoshev Sh. Ma'naviy qadriyatlar va shaxs kamolotining nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Zebo prints, 2018. – B. 148.
8. Karimov A. Ta'lim va tarbiya jarayonida milliy qadriyatlarning ahamiyati // Ta'lim va innovatsiya, 2018, №5. 45-bet.
9. Qodirov B.O. O'zbek xalq pedagogikasining shakllanishi. – Toshkent, 1992. – 190 b.
10. Qosimova N.D. O'smirlar ijtimoiylashuvida ibrat ijtimoiy psixologik xususiyatlarining ahamiyati: Psixologiya fan. nomz. ... dis. – Toshkent, 2010. – 145 b.

KASBIY AXLOQ VA PEDAGOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHGA DOIR ILMIY-METODOLOGIK YONDASHUVLAR TAHLILI

Kazakov Sh.N.

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Jismoniy madaniyat va sport faoliyati”
kafedrası katta o‘qituvchisi*

Tayanch so‘zlar: pedagog, o‘qituvchi, shaxs, axloqiy, metodologiya, ta’lim, mohiyati, tafakkur, salohiyat.

Ключевые слова: педагог, учитель, личность, этика, методология, образование, сущность, мышление, потенциал.

Key words: pedagogue, teacher, personality, ethics, methodology, education, essence, thinking, potential.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada kasbiy axloq va pedagogik madaniyatni shakllantirishga doir ilmiy-metodologik yondashuvlar tahlili haqida qisqacha ma’lumot bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье дан краткий анализ научно-методических подходов к формированию профессиональной этики и педагогической культуры.

SUMMARY:

The article provides a brief analysis of scientific and methodological approaches to the formation of professional ethics and pedagogical culture.

Zamonaviy pedagogik faoliyatda o‘qituvchi shaxsiyatining axloqiy etukligi va madaniy barkamolligi ta’lim sifatini belgilaydigan asosiy mezonlardan biriga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, “kasbiy axloq” va “pedagogik madaniyat” tushunchalarini nazariy jihatdan aniqlash, ularning ilmiy ildizlarini, falsafiy va ma’rifiy manbalarini tahlil qilish ta’lim metodologiyasi uchun katta ahamiyat kasb etadi. Bu tushunchalar faqat pedagogik faoliyatdagi qoidalar to‘plami yoki xulq-atvor me’yorlari emas, balki ta’limning insonparvarlik mohiyatini, ma’naviy maqsadini belgilab beruvchi ma’naviy asos sifatida namoyon bo‘ladi.

“Kasbiy axloq” – mutaxassisning faoliyatidagi axloqiy munosabatlar tizimini ifodalasa, “pedagogik madaniyat” – o‘qituvchining kasbiy estetikasi, muomala

uslubini, umumiy tafakkur darajasi va tarbiyaviy ta'sir ko'rsata olish salohiyatini qamrab oladi. Ushbu tushunchalar tarixi, ilmiy rivoji va ularning milliy ma'naviy an'analar hamda umuminsoniy falsafa bilan bog'liq jihatlarini o'rganish, kasbiy tayyorgarlik tizimida axloqiy-estetik asoslarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Pedagogik faoliyat inson tarbiyasi, dunyoqarashi va shaxsiyatiga ta'sir etuvchi muhim ijtimoiy jarayon bo'lgani uchun, uni amalga oshiradigan o'qituvchi shaxsiyatida axloqiy kamolot va madaniy barqarorlik ustuvor sifatlardan sanaladi. Bu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonidagi faol ishtirokchilar, avvalo, o'qituvchilarning shaxsiy va kasbiy axloq-odobini belgilaydigan "axloq", "kasbiy axloq" va "pedagogik madaniyat" tushunchalarini ilmiy aniqlikda anglash zarur.

Axloq – bu falsafiy fan sifatida inson xulq-atvorining ma'naviy asoslarini, yaxshilik va yomonlik me'yorlarini, axloqiy qadriyatlar va me'yorlar tizimini o'rganadigan bilim sohasidir. U insonning o'zini qanday tutishi kerakligi, uning jamiyatga va atrofdagilarga munosabati qanday bo'lishi zarurligini belgilab beradi. Axloqiy me'yorlar shaxsiy intizom va ijtimoiy javobgarlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi ma'naviy me'yorlar majmuasidir. Axloqiy tushunchalar insonning ichki dunyosidagi tamoyillar: vijdon, insof, adolat tuyg'usi, bag'rikenglik va mas'uliyat singari fazilatlar orqali namoyon bo'ladi.

Axloq insonni nafaqat axloqan tarbiyalaydi, balki uning jamiyatdagi roli, shaxsiy qadriyatlar tizimi va ijtimoiy funksiyalarini ma'rifiy asosda shakllantiradi. Shu boisdan, axloq shaxsni o'z harakati va qarorlariga nisbatan teran fikr yuritishga, oqibatni his etishga, o'zini-o'zi nazorat qilishga undaydi. Buning natijasida inson murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida adolat, hurmat va insoniylik mezonlariga tayanadigan tarzda faoliyat ko'rsatadi.

Axloqiy g'oyalar turli tarixiy davrlar, diniy-dunyoviy ta'limotlar va milliy madaniyatlar ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi. U jamiyat ma'naviyati, dini, urf-odatlar va ijtimoiy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Masalan, Sharq falsafasi, jumladan, Islom axloqi, konfutsiylik, buddizm yoki milliy xalq pedagogikasida ham axloq insonning o'zini kamtar tutishi, haq va nohaqni ajratishi, fidoyilik va sabr bilan yashashi kabi mezonlar bilan boyitilgan. Axloqiy tushunchalar doimo jarayonda — ular zamon, jamiyat va insoniyat taraqqiyoti bilan birgalikda takomillashib boradi. Umuman, axloq inson ma'naviy borlig'ining muhim aspekti bo'lib, uning ichki dunyosidagi "insonlik o'lchovi"ni belgilaydi. U insonni aql, iroda va hissiyot bilan idora qilishga, o'z shaxsiy manfaatlarini jamiyat manfaatlari bilan uyg'unlashtirishga chorlaydi. Shu jihatdan, axloq jamiyatning ma'naviy barqarorligi va shaxsning axloqiy etukligi uchun poydevor vazifasini bajaradi.

Kasbiy axloq bu muayyan kasb doirasida shakllangan axloqiy munosabatlar, mas'uliyat va majburiyatlar majmuasini ifodalovchi, har bir kasbga xos axloqiy me'yorlar tizimidir. U umumiy axloq qoidalarining maxsus mutaxassislik sharoitidagi individual ifodasi bo'lib, faqat "yaxshi" va "yomon" tushunchalari

bilan cheklanmay, balki kasbning ijtimoiy vazifasi, inson manfaati, xizmatga sodiqlik va professional mas'uliyat darajasi bilan belgilanadi. Kasbiy axloq bu axloqni amaliyot bilan bog'laydigan, mutaxassislik doirasida xulq-atvorning me'yoriy regulatori vazifasini bajaradigan ma'naviy mexanizmdir.

Pedagogik kasbda kasbiy axloq o'ta murakkab va dolzarb masaladir. Chunki o'qituvchi faqat bilim tarqatmaydi, balki shaxsga ta'sir etadi, uning ruhiy olami, dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi shakllanishiga bevosita hissa qo'shadi. Shundan kelib chiqib, o'qituvchidagi kasbiy axloq, birinchi navbatda, o'quvchi shaxsiyatiga hurmat bilan boshlanadi. Bu hurmat nafaqat tashqi munosabatda, balki uning fikrini tinglash, ehtiyojini anglash, qobiliyatini inobatga olish, shaxsiy fazilatlarini rag'batlantirish orqali namoyon bo'lishi kerak. Pedagog kasbiy axloqining mezonlarini ko'rib chiqamiz.

Xolislik va teng munosabat – o'qituvchining bilimni baholash, imkoniyat yaratish va munosabatda bo'lishda shaxsiy his-tuyg'ular yoki salbiy qarashlardan xoli bo'lishini talab etadi. Baho berishdagi insofilik, har bir o'quvchining shaxsiy rivojlanish sur'atini inobatga olib, real imkoniyatlar doirasida ob'ektiv xulosa chiqarishni anglatadi. Shunchaki formal standartga emas, balki shaxsning aniq o'sish traektoriyasiga qarab munosabat bildirish kasbiy adolatning asosiy belgisidir.

Shaxsiy namuna – pedagogik axloqning markaziy bo'g'ini hisoblanadi. O'qituvchi so'zi, xatti-harakati, kiyinishi, so'zlashuv madaniyati va hatto oromida ham tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun o'qituvchida shaxsiy mas'uliyat, odob-axloq, madaniyatlilik, axborotda ehtiyotkorlik va samimiy munosabat etakchi fazilat sifatida namoyon bo'lishi shart.

Bugungi kunda raqamli ta'lim va media muhitdagi axborotlar oqimi sharoitida axborotda mas'uliyat kasbiy axloqning muhim qismiga aylandi. O'qituvchi berilayotgan axborotning manbasi, xolisligi va mazmuni uchun mas'uldir. U shov-shuvli, haqiqatdan yiroq, shubhali ma'lumotlarni tarqatmasligi, o'quvchi ongiga salbiy ta'sir etuvchi xulosa va munosabatlardan uzoq turishi lozim. Shuningdek, muomaladagi bag'rikenglik va empatiya, turli fikrlarga nisbatan hurmat, o'quvchining ichki olamini anglash va tushunish qobiliyati ham pedagogning kasbiy axloqsini belgilab beruvchi muhim mezonlar sirasiga kiradi. O'qituvchi nafaqat standartga muvofiq ishlaydigan shaxs, balki har bir o'quvchini yuragi bilan qabul qiladigan, hissiy fahm va insonparvarlik asosida harakat qiluvchi mutaxassis bo'lishi kerak. Tadqiqotchi Sh.Raximov kasbiy axloqni shunday ta'riflaydi: "Kasbiy axloq – bu o'qituvchining shaxsiy fe'l-atvori, kasbiy mas'uliyati va axloqiy qadriyatlari uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladigan pedagogik fe'l".

Pedagogik madaniyat – bu o'qituvchining shaxsiy va kasbiy kamolotini belgilab beruvchi, axloqiy, estetik, intellektual va kommunikativ fazilatlarini o'zida mujassam etgan murakkab va integrativ madaniy tizimdir. U faqat bilim saviyasi yoki nutq madaniyati bilan cheklanmasdan, insonga, jamiyatga, kasbiga bo'lgan munosabati, pedagogik pozitsiyasi va ma'naviy etukligi bilan ham belgilanadi.

Pedagogik madaniyat o'qituvchi shaxsiyatining ma'naviy qiyofasi, uning ichki dunyosidagi tafakkur tarzi, axloqiy barqarorlik va ijtimoiy faollik darajasini ochib beradi. Bunday madaniyat nafaqat shaxsiy fe'l-atvorda, balki pedagogik muloqot uslubida, ta'lim jarayonini tashkil etishdagi yondashuvlarda, muhit yaratish va tarbiyaviy ta'sir mexanizmlarida ham aks etadi. Zamonaviy pedagogik faoliyat o'qituvchidan shunchaki ma'lumot berishni emas, balki axloqiy etakchi, madaniy vositachi, ruhiy murabbiy sifatida shakllanishni talab etmoqda. Bu vazifalar esa faqat chuqur pedagogik madaniyat asosida samarali amalga oshirilishi mumkin. Pedagogik madaniyatning asosiy belgilaridan biri bu axloqiy asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatidir. O'qituvchi o'z harakatlari, so'zlari, hatto qiyofasi orqali o'quvchi ongida muayyan qadriyatlar, me'yorlar va mezonlarni shakllantiradi. Shu bois, har bir qaror ortida ma'naviy me'yor va pedagogik mas'uliyat turadi. Madaniyatli o'qituvchi uchun bilim berishdan ko'ra insoniylikni tarbiyalash, aqlni shakllantirishdan ko'ra qalbga ta'sir etish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Pedagogik madaniyat shunday tizimki, u bir vaqtning o'zida ham shaxsiy, ham ijtimoiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Uning shakllanishida pedagogik etuklik, axloqiy tafakkur, psixologik barqarorlik, faol muloqot va madaniy merosga sodiqlik muhim o'rin tutadi. Shu ma'noda, pedagogik madaniyat o'qituvchining jamiyat oldidagi ma'naviy mas'uliyatini ham belgilaydi. Ushbu tushunchalarni chegaralashda yana bir muhim jihat shuki, axloq – umumiy falsafiy asos, kasbiy axloq – kasbga xos axloqiy standart, pedagogik madaniyat – buning amaliyotdagi madaniy va estetik ifodasidir. Ular bir-birini inkor qilmaydi, aksincha, mazmunan va metodologik jihatdan uyg'un ravishda pedagog shaxsiyatida shakllanadi.

Uzoq tarixiy va falsafiy ildizlarga ega bo'lgan “axloq”, “kasbiy axloq” va “pedagogik madaniyat” tushunchalari nafaqat ta'lim sohasi, balki inson ma'naviyati va jamiyat taraqqiyotining ma'no-mazmunini belgilab beruvchi asosiy kategoriyalar sirasiga kiradi. Bu tushunchalarni faqatgina ta'lim amaliyotidagi talablar darajasida emas, balki kengroq ma'noda – falsafiy, ma'naviy, ijtimoiy va axloqiy kontekstda izohlash zarur.

Falsafiy jihatdan, mazkur tushunchalar inson ongidagi “yaxshi” va “yozuvga tushmagan qonunlar” haqidagi tasavvurlarni, hayot ma'nosi, shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni anglashga qaratilgan. Falsafada axloq insonning erkin irodasi, axloqiy tanlovi va ichki mas'uliyati bilan chambarchas bog'liq. Pedagogik faoliyatda bu – o'qituvchining o'z so'zi, harakati va qarorlari orqali insoniy qadriyatlarni ifoda etishidir. Kasbiy axloq esa “nechog'lik axloqli faoliyat yuritayapman?” degan falsafiy savolga amalda javob beruvchi tizimdir. Ma'naviy jihatdan, ushbu tushunchalar inson qalbining yuksakligi, ichki dunyosidagi ezgulikka intilish, insof, vijdon, adolat tuyg'usini rivojlantirish kabi fazilatlarga bog'liq. Pedagogik madaniyat shu ma'naviy mezonlar asosida shakllanadi va unda o'qituvchining faqat bilim emas, balki ma'rifat tarqatuvchi, shaxs kamolotini ta'minlovchi tarbiyachi sifatidagi o'rni namoyon bo'ladi. Ma'naviy jihatdan etuk

o'qituvchi o'quvchilar ongida nafaqat aqliy, balki axloqiy-ma'naviy barqarorlik asoslarini ham singdiradi. Ijtimoiy jihatdan bu tushunchalar o'qituvchi va jamiyat o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlarning me'yori va mazmunini belgilaydi. Pedagog shaxsiyatining kasbiy madaniyati jamiyatning ma'naviy yuzi sifatida qabul qilinadi. Zero, jamiyatdagi axloqiy muhit, ijtimoiy adolat, bag'rikenglik, inson huquqlariga hurmat kabi qadriyatlar, avvalo, ta'lim tizimida va uning etakchi sub'ektlari – o'qituvchilarda mustahkamlanadi. Demak, pedagogik madaniyat – ijtimoiy barqarorlik va ma'naviy barkamollik garovidir.

Axloqiy jihatdan ushbu tushunchalar insonning har kunlik hayotida qabul qiladigan qarorlari, munosabatlari va o'zini tutishidagi me'yoriy hududni aniqlab beradi. Pedagog uchun bu nafaqat shaxsiy xulq, balki professional xatti-harakatdagi mas'uliyatni ham anglatadi. Axloqiy etuklik o'qituvchining faqat so'zida emas, balki amaliy faoliyatida, adolatli muomalasida, o'quvchilarga bo'lgan munosabatida aks etadi. Axloqiy poydevorga ega kasbiy axloqsiz nafaqat pedagog, balki har qanday mutaxassis jamiyatda ishonchli shaxs sifatida faoliyat yurita olmaydi. Shunday qilib, "axloq", "kasbiy axloq" va "pedagogik madaniyat" tushunchalari falsafiy fikrlash, ma'naviy etuklik, ijtimoiy adolat va axloqiy mas'uliyat singari mezonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, o'qituvchi shaxsiyatida ushbu qirralar uyg'un holda mujassam topishi ta'lim sifatining muhim kafolati hisoblanadi. Pedagogik faoliyatga axloqiy va madaniy yondashuvlar inson tarixi, falsafasi va jamiyat taraqqiyoti jarayonida bosqichma-bosqich shakllanib borgan. Bu jarayonda an'anaviy va zamonaviy ta'lim tizimlari o'rtasidagi farqlar nafaqat metodika, balki kasbiy axloq va pedagogik madaniyatning evolyusion mazmuni orqali ham namoyon bo'ladi.

An'anaviy ta'lim tizimida pedagog shaxsiyati ko'proq hukmronlik, intizom, formal axloqiy talablar bilan bog'langan. O'qituvchi – absolyut bilim manbai, mutlaq nazoratchi va tartib ustuvorligining kafolati sifatida qabul qilingan. Kasbiy axloq ko'proq qat'iyat, qoidalarga amal qilish, shaxsiy hayotini fosh qilmaslik, "bosiqlik" va "tavsiya etilgan standart" bilan cheklangan. Pedagogik madaniyat esa ko'proq tashqi odob, rasmiy nutq va an'anaviy qadriyatlarga sodiqlik bilan ifodalangan. Ta'limda ustozning ayni qarashi shubha ostiga qo'yilmagan.

Zamonaviy ta'lim tizimida esa pedagog shaxsiyati insonparvarlik, sub'ektki yondashuv, hamkorlik, bag'rikenglik va etuk muomala bilan baholanadi. O'qituvchi – o'rganuvchi bilan bir qatorda faol ishtirokchi, ilhomboxsh etakchi va shaxsiy namuna sifatida namoyon bo'ladi. Kasbiy axloq endilikda faqat buyruqbozlik yoki intizom emas, balki shaxslararo muloqot madaniyati, empatiya, psixologik ehtiyojni his qilish, axborotda xolislik kabi ko'pqirrali talablardan iborat. Pedagogik madaniyat esa nafaqat nutq madaniyati va tashqi odob, balki iqtisodiy, ekologik, raqamli va global fahmga ega inson sifatidagi pedagog shaxsiyati orqali shakllanadi.

Qiyosiy jihatdan qaraganda, an'anaviy yondashuvda mustahkam tartib, uyg'un ijro, ta'limni berish modeli ustuvor bo'lgan bo'lsa, zamonaviy yondashuvda

bilimni hamkorlikda yaratish, o'quvchining sub'ektligi, axloqiy ong va erkin tanlov markazga chiqmoqda. Masalan, ilgari o'qituvchi "Buni qil!" deyidigan bo'lsa, bugungi o'qituvchi "Bundan qanday xulosa chiqarsan?" deya shaxsiy tahliliy faollikka chorlaydi.

Axloq nuqtai nazaridan an'anaviy yondashuv jamiyatda mavjud me'yorlarni qayta takrorlash va saqlashga xizmat qilgan bo'lsa, zamonaviy yondashuv ularni qayta tahlil qilish, asoslash va qayta shakllantirish imkonini beradi. Bu – kasbiy axloqning yopiq tizimdan ochiq, interpretativ va javobgarlikka asoslangan tizimga o'tishi demakdir. Shuningdek, pedagogik madaniyat ham avval "cheklangan tarbiyaviy rollar" doirasida shakllanar edi. Bugun esa u pedagog shaxsiyatining ko'p o'lchovli insonparvar maqomi orqali jamiyatda ta'sir kuchiga aylanmoqda. Bu esa nafaqat yangi qoidalar, balki o'zgaruvchan axloqiy masalalarni hal etish qobiliyatini ham talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 29 –apreldagi PF-5712-son "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 –yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. – Toshkent, 29.04.2019 y., 06/19/5712/3034-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 8 –oktabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887-son; 30.04.2020 y., 06/20/5987/0521-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Zamonaviy maktab»larni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. 2019 –yil 26- noyabrdagi PQ-4537-son.
4. O'zbekiston Respublikasining «Pedagogning maqomi to'g'risida»gi qonuni. 2024 yil 1 fevral. O'RQ-901-son. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.02.2024 y., 03/24/901/0082-son.
5. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education. – Paris: UNESCO Publishing, 2020. – S. 47.
6. UNESCO. Recommendation concerning the Status of Teachers. – Paris: UNESCO Publishing, 2015. – 32 p.
7. Mirzaeva M.I. Oliy ta'lim muassasalari talabalarini kasbga yunaltirib o'qitishda kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyasi Ped. fan. dok.... diss. ped. fan. dok. diss.-2021.-135 b.
8. Mirqosimova M. Shaxs rivojlanishining ijtimoiy pedagogik va psixologik tamoyillari // Jamiyatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yillarida zamonaviy shaxs rivojlanishining psixologik xususiyatlari. Xalqaro anjuman to'plami. Toshkent: 2021 yil 24 noyabr.
9. Mirtursunov Z.F. O'zbek xalq pedagogikasi: folklor materiallari asosida. – Toshkent: Fan, 1973. – 202 b.

KURASH SPORTINI RIVOJLANTIRISH HAMDA TAKOMILLASHTIRISH

Achilov T.S.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Jismoniy madaniyat fakulteti
dekani p.f.f.d (PhD) dotsent*

Tayanch soʻzlar: sport, kurash, jahon, gʻurur, istiqloq, arena, murabbiy, usul, mehnat.

Ключевые слова: спорт, борьба, мир, гордость, независимость, арена, тренер, метод, работа.

Key words: sport, struggle, world, pride, independence, arena, coach, method, work.

РЕЗЮМЕ:

Kurash sportini rivojlantirish hamda takomillashtirish haqida qisqacha ma'lumot bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

Представлен краткий обзор развития и совершенствования спортивной борьбы.

SUMMARY:

Brief information about the types of wrestling and their development and progress.

Hozirgi kunda yuksak malakali sportchilar, kurashchilar tayyorlash kabi vazifa har bir murabbiylarining nufuzli burchi hisoblanadi. O'zbekiston bayrog'ini xalqaro musobaqalarda butun jahon sport arenalari uzra xilpirashida mamlakatimiz pahlavonlarining ham xizmatlari beqiyosdir.

Sportchilarimizni musobaqalarga tayyorlash jarayonida albatta, ularning axloqiy, estetik ruxiy tayyorgarliklarini, ulardagi milliy g'ururlarini rivojlantirish, milliy istiqloq g'oyalarini yoshlarimiz ongiga yanada chuqurroq singdirishda alohida e'tibor berilishi kerak. «Sportchi tinchlik elchisi-sportchilarni tinchlik jarchilariga» taqqoslanadi.

Shunday ekan tinchlik jarchilari o'zlarining har tomonlama shunga mos kelishlarini, ulardagi barcha fazilatlarini munosib bo'lishini tarbiyalash uchun murabbiylar o'quv mashg'ulotlari jarayonlarida astoydil mehnat qilishlari kerak. Bunda asosan o'tmishimiz saboqlaridan, ajdodlarimiz ko'rsatgan jasoratlaridan hamda allomalarimizning qoldirgan pandu-nasihatlaridan foydalanishlari maqsadga muvofiq bo'lar edi. O'zbek sportchilari kelajakda barcha sport turlari

bo'yicha jahon arenalarida, olimpiada o'yinlarida g'oliblikni qo'lga kiritishib, vatanimiz va millatimizni shonu shuhratini yanada yuqoriga ko'tarishadi deb umid bildiramiz.

O'zbek xalqi o'zining milliy sport turlari bilan faxrlansa arziydi. Mamlakatimiz rahbariyatining jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishda qilayotgan g'amxo'rligi natijasida milliy sport turlarimiz yanada rivojlanib ommaviylashib bormoqda. Prezidentimiz ta'kidlaganidek mamlakatni sport kabi xech narsa dunyoga tez tanita olmaydi.

Yakkakurash usullaridan hisoblangan Kurash usullari qadimiy tarixga ega. Buxoro yaqinidagi Varaxsha shahri xarobalaridan topilgan kumush gardishda, ko'zalar va ossuariylarda kurashchilarning bellashuvlari tasvirlangan. SHuningdek Panjikent harobalarining saroy devorlariga tushirilgan rasmlarida ov, chavandozlik, merganlik, kurash musobaqalari tasvirlarini ko'rish mumkin. Qadimgi Grek tarixchisi Gerodot asarlarida ajdodlarimiz bo'lgan saklar, massagetlar va turkiy qabilalar "Navro'z" va xalq bayramlarida Kurash musobaqalari uyushtirilganligi haqida yozilgan. SHuningdek "SHohnoma", "Alpomish", "Go'ro'g'li" qahramonlari ham pahlavon kurashchilar bo'lganligi xalq dostonlarida yozib qoldirilgan. Zardushtiylikning "Avesto" va "Mahobhorat" diniy kitoblarida ham saklar, massagetlar va turkiy qabilalarni, "yovuz kuchlar" bilan jang qilishda kurash mashqlaridan foydalanilganligi aks ettirilgan.

Turkiy elatlar, ya'ni hozirgi o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar, turkmanlar va boshqalar ajdodlarining o'zlariga xos yakka kurash usullari muayyan tarixiy davrda yashagan turli xalqlar va qabilalarning hayot kechirishi tarzidan kelib chiqqan bo'lib, ular hayotining ichki va tashqi muhit xususiyatlarini o'zida aks ettirgan, kishilarni jismoniy chiniqishi, ularni baquvvat, epchil, chidamli, dadil va dov yurak qilib tarbiyalash maqsadlariga xizmat qilgan. O'zbeklarning qadimgi ajdodlari o'z yuksak madaniyatini vujudga keltirguncha og'ir yo'lni bosib o'tganlar, zo'r jasorat ko'rsatganlar. Bu esa xalqdan jismoniy baquvvat bo'lishni talab qilgan.

Qabilalar o'rtasidagi janglar, keyinchalik harbiy yurishlar hamda bosqinchilarga qarshi janglar erkaklarni har tamonlama jismonan baquvvat, mard, pahlavon bo'lishini talab etardi. Qabilalar o'rtasidagi nizolar har bir qabiladan pahlavonlar chiqib bellashuvlari – Kurash tushishlari bilan ham hal etilgan. Mard jangchilarni tarbiyalash va tayyorlashda milliy yakka kurash usullari qo'l kela boshlagan. Ajdodlarimiz tarixida eng avvalo shakllangan jismoniy mashq turlari kurash usullari hisoblanadi. Kurash faqatgina harbiy

jang qilish vositasi emas balki xalqning ko'ngil ochish mashqlari bo'lib xizmat qilgan.

Kurash usullari elatlarni yashash joylari va sharoitlari hamda urf odatlariga muvofiq shakllanib keldi va taraqqiy etdi. O'rta Osiyoning SHarqiy qismida yashagan xalqlar va elatlarda belbog'li Kurash usuli (Farg'ona usuli) shakllangan bo'lsa, O'rta Osiyoning SHimoliy va Janubiy qismida yashagan xalqlarda Xalqaro Kurash usuli (Buxoro usuli) shakllandi. Har ikkala kurash usullari ham xalqni jismonan rivojlantirish hamda harbiy tayyorgarligi vositasi bo'lib xizmat qilgan.

O'rta Osiyo xalqlarining yakka kurash usullari asosi yagona hamda bir xil taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligi, shuningdek Turkiy xalqlarning urf odatlari va milliy an'analari bir biriga o'xshashligi ham Kurash usullarida yaqqol ko'rinib turadi. O'zbeklarning Buxorocha Kurash usuli - Qozoq va Qirg'izlarning Kures, Turkmanlarning Guresh usullaridan deyarli farq qilmasa, Farg'onacha Kurash usuli – Uyg'urlar, Qarluqlarning Bellashuv usullaridan deyarli farq qilmaydi.

Kurash usullari elatlarning yashash joylari va sharoitlari hamda urf odatlariga muvofiq shakllanib keldi va taraqqiy etdi. O'rta Osiyoning SHarqiy qismida yashagan xalqlar va elatlarda belbog'li Kurash usuli (Farg'ona usuli) shakllangan bo'lsa, O'rta Osiyoning SHimoliy va Janubiy qismida yashagan xalqlarda Xalqaro Kurash usuli (Buxoro usuli) shakllandi.

Kurash usullarining taraqqiyotiga hamda ommaviylashib borishiga xalqlarning o'zaro birdamlikda yashashlari ularning milliy an'analari va urf odatlarining uyg'unlashib ketishi katta ta'sir ko'rsatgan. SHu bilan birga O'rta Osiyo mamlakatlari hududidan "Buyuk Ipak yo'lini" o'tishi ham xalqlar orasida jismoniy mashqlar va yakkakurash sport turlarini o'zlashtirilib borilishiga va ommaviylashuviga katta ta'sir ko'rsatgan. CHunonchi mo'g'ullar va kareyslarda Farg'onacha kurash usullariga o'xshash kurash usullari shakllangan.

Kurash usullari qadimgi tarixga ega bo'lib, bugungi kunda bu kurash usullari Osiyoni barcha mamlakatlarida hamda bir qator Evropa xalqlari orasida keng tarqalgan. Kurash usullari, ularni shakllanishi, turlari hamda moxir kurashchilar haqida SHarq mutafakkirlari o'z asarlarida yozib qoldirgan. Masalan, "Boburnoma"da Temuriylar sulolasidan bo'lgan mashhur sarkarda va hokim Muhammad Bobur o'zining harbiy yurishlaridan birini bayon qilib, manzilgohda polvonlar kurashga tushgani; qayiqchi pahlavon Lohuriy Do'st YOsinni Xayr degan polvon bilan olishgani; Do'st YOsin raqibini juda qiynalib yiqitganini yozgan.

Bobur o'sha darvning mashhur polvoni Muhammad Abu Saidga yuksak baho berib, uni tengi yo'q pahlavon deb atagan edi. Bobur o'z xotiralarida

yo'zishicha, uning zamondoshlari orasida bir zarb bilan o'zni qulata oladigan odamlar ham bo'lgan.

Ibn Sinoning "Tib qonunlari" asarida ham kurash usullari quyidagicha ta'riflanadi. Kurashning turlari ham bir nechadir. Ulardan biri: ikki kurashuvchining har biri o'z raqibining belbog'idan ushlab o'ziga tortadi, shu bilan birga kurashuvchi o'z raqibidan qutilishning chorasini qiladi. Ikkinchisi esa, uni qo'yib yubormaslikka harakat qiladi. Boshqa turi: ikki kurashuvchidan biri ikkala qo'li bilan ikkinchisini mahkam quchoqlab o'ziga tortadi va yonga ag'daradi, bu vaqtda birinchi kurashuvchining o'ng qo'li ostidan o'tishi kerak, kurashuvchilar goh qadilarini tiklab, goh egiladilar. Kurash turlariga yana ko'krak bilan zarbani qaytarish, ikkinchi bir kishining bo'ynidan ushlab pastga egish, bir-birining oyoqlarini o'z oyoqlari bilan chalkashtirib, chalib, yoki oyoqlari bilan ikkinchisining oyoqlarini yirib qilinadigan va polvonlar ishlatadigan harakatlar ham kiradi".

Pahlavonlarimiz o'tgan asr boshlaridan jahonning kurash musobaqalarida ishtirok etganlar. Ular xorijiy mamlakatlar shuningdek Evropa mamlakatlari kurash maydonlarida barcha raqiblarini mag'lub etib, tengi yo'q pahlavonlar deb tan olingan.

O'zbek zamini qadimdan buyuk allomalar, polvon va pahlavonlar yurti hisoblanib kelgan. Xalqimiz o'zining milliy g'ururi, iftixori, mehmondo'stligi va tantiligi bilan boshqa millatlardan tubdan farq qiladi. O'zbekiston respublikasi mustaqilligiga erishgandan keyin hamma sohalarda o'zining taraqqiyot yo'lini o'zi tanlash huquqiga ega bo'ldi. Ko'plab mahoratli sportchilarimiz xalqaro musobaqalarda g'oliblikni qo'lga kiritishib, davlatimiz madhiyasi sadolari ostida bayrog'imizni yuksakka ko'tarilishi oqibatida, o'zbek xalqi dunyo xalqlariga o'zligini namoyon qildi.

Hozirgi kunda O'zbek Kurash usullarini ommaviylashib borishi, milliy qadriyatlarimiz tiklanayotganligi va ajdodlarimiz azaliy orzulari ro'yobga chiqayotganligidan dalolatdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Теория и методика спортивной борьбы. Ф.А. Керимов. - Ташкент, 2018.
2. Греко-римская борьба. И.А. Турсуналиев. - Ташкент, 2018
3. Дзюдо Л.П. Югай., Д.Е. Нурышов. -Ташкент, 2018
4. Erkin kurash. Sh. A. Abdullayev, L. Z. Xolmurodov. – Toshkent, 2018.
5. Yunon-rum kurashi nazariyasi va uslubi N .A. Tastanov. –Toshkent, 2018.
6. Dzyudo. Sh.A. Arslonov. - Toshkent, 2018.
7. Yosh kurashchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. A.U. G'ofurov. – Toshkent, 2018.

FUTBOLCHILARNING TEXNIK-TAKTIK HARAKATLARINI TARBIYALASH VA SAMARADORLIGINI OSHIRISH METODIKASI

Raximov A.A

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Jismoniy madaniyat va sport faoliyati”
kafedrası katta o‘qituvchisi*

Tayanch so‘zlar: futbolchilar, texnik tayyorgarlik, taktik tayyorgarlik, adaptiv trening, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, qaror qabul qilish, simulyatsiya, jismoniy rivojlanish, psixologik rivojlanish, kognitiv rivojlanish, jamoaviy o‘yin.

Ключевые слова: футболисты, техническая подготовка, тактическая подготовка, адаптивное обучение, цифровые технологии, искусственный интеллект, принятие решений, симуляция, физическое развитие, психологическое развитие, когнитивное развитие, командная игра.

Keywords: old football players, technical training, tactical training, adaptive training, digital technologies, artificial intelligence, decision-making, simulation, physical development, psychological development, cognitive development, team play

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligini oshirish uchun raqamli texnologiyalar va adaptiv treninglarni qo‘llashga bag‘ishlangan. Yosh futbolchilarni shaxsiy ehtiyojlariga moslashtirilgan simulyatsiyalar va sun’iy intellekt yordamida tayyorlash ularning qaror qabul qilish tezligi, reaksiya va jamoaviy o‘yin muvofiqligini oshiradi. Ushbu ilmiy yondashuv futbolchilarning nafaqat jismoniy, balki psixologik va kognitiv rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья посвящена использованию цифровых технологий и адаптивного обучения для повышения технической и тактической подготовки футболистов в возрасте. Подготовка юных спортсменов с помощью симуляций и искусственного интеллекта, адаптированных к их индивидуальным потребностям, улучшает скорость принятия решений, реакцию и согласованность командных действий. Этот научный подход положительно влияет не только на физическое развитие юных футболистов, но и на их психологический и когнитивный рост.

SUMMARY:

This article focuses on the use of digital technologies and adaptive training to enhance the technical and tactical preparation of old football players. Training young players using simulations and artificial intelligence tailored to their individual needs improves decision-making speed,

reaction, and team play cohesion. This scientific approach positively impacts not only the physical development of young footballers but also their psychological and cognitive growth.

Bugungi kunda sog'lomlashlashtirish, sog'lom turmush tarziga rioya etish butun dunyo hamjamiyati oldida turgan dolzarb muammolardan biriga aylandi. Respublikamizda sportga etibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Yosh sportchilarni jismoniy va texnik jihatdan tayyorlash ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga mustahkam asos yaratish uchun zaruriy omildir. Sportchilarni jismoniy tayyorlash, ayniqsa futbol o'yinida, organizmni har tomonlama rivojlantirish, sog'liqni mustahkamlash va jismoniy qobiliyatlarni oshirishga yo'naltirilgan jarayondir. Futbol - tezlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch va sakrovchanlik kabi sifatlarni rivojlantirishga yordam beradigan haqiqiy atletik o'yindir. Shu sababli yosh futbolchilarni tayyorlash jarayoni nafaqat o'yin texnikasini o'rganishga, balki murakkab o'yin vaziyatlarida tez va samarali qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan o'ziga xos yondashuvlarni talab etadi.

Futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligini yaxshilash ularning umumiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Bolalar jismoniy, aqliy va ijtimoiy rivojlanishning muhim bosqichini boshdan kechirishadi, bu esa ularni o'yin jarayonida samarali harakat qilishga va moslashuvchan qaror qabul qilishga o'rgatishni talab qiladi. Shu bilan birga, futbol o'yining turli xil texnikasini qisqa vaqt ichida mukammal egallashning imkoni yo'q, shu sababdan futbolchilarni o'zlashtirish jarayoniga innovatsion yondashuvlarni kiritish zarurati mavjud.

Yosh futbolchilarni texnik va taktik jihatdan tayyorlash zamonaviy sport tayyorgarligi tizimida dolzarb mavzulardan biridir. Bugungi kunda futbol jahon miqyosida ommabop va yuqori raqobatli sport turiga aylanganligi sababli, futbolchilarni o'qitish va ularning texnik ko'nikmalarini rivojlantirish borasida ilg'or metodlarni qo'llash zaruriyati ortib bormoqda. Yosh futbolchilar uchun texnik va taktik tayyorgarlikning ahamiyati katta, chunki bu yosh davri ularning jismoniy va psixologik rivojlanishining intensiv davri hisoblanadi. Texnologik innovatsiyalar, jumladan, sun'iy intellekt va simulyatsiya tizimlari yordamida yosh futbolchilarning tayyorgarlik jarayonini individual ehtiyojlarga moslashtirish imkoniyati yanada kengaydi.

Bunday yondashuv orqali futbolchilarning real o'yin vaziyatlarida qaror qabul qilish qobiliyatlarini oshirish, ularga tezkor va samarali harakat qilish ko'nikmalarini shakllantirish mumkin. Shu sababli, futbolchilarni tayyorlash jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish, shaxsiylashtirilgan va adaptiv trening uslublarni tatbiq etish zamonaviy sport ilm-fani va amaliyotida katta ahamiyatga ega. Mazkur mavzu yosh futbolchilarning raqobatbardoshligini oshirish, ularning sportdagi muvaffaqiyati va barqaror

rivojlanishini ta'minlashga yo'naltirilganligi uchun ham o'ta dolzarbdir. Raqamli texnologiyalar yordamida tayyorlangan yangi trening uslublari kelajakda sportchilar tayyorgarligini yangi bosqichga olib chiqishi mumkin. Bu yondashuv yosh futbolchilarning texnik, taktik va psixologik rivojlanishini birgalikda qo'llab-quvvatlash imkonini beradi va natijada ularning umumiy sport ko'rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilanadi.

Biz avvalo yosh sportchilarni jismoniy tayyorlash sport mashg'ulotlarining eng muhim tarkibiy qismlaridan hisoblanib, organizimni har tomonlama rivojlantirish, sog'liqni mustahkamlash, jismoniy qobiliyatlarni takomillashtirish va tayyorgarlikning barcha boshqa turlari uchun mustahkam funktsional baza yaratishga yo'naltirilgan jarayon sifatida tushuniladi [1]. Futbol (inglizcha: football; foot - „oyoq“, ball - „to'p“) - sport o'yini [2]. Futbol-haqiqiy atletik o'yindir. U tezlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch va sakrovchanlik kabi xususiyatlarning rivojlanishiga yordam beradi [3]. Yosh futbolchilarni tayyorlash o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bolalar va o'smirlar sport jamoadagi o'quv-mashg'ulot ishlarini to'g'ri tashkil etishda ularni xisobga olish lozim.

Futbol o'yining turli-tuman texnikasini qisqa vaqt ichida egallab olish amalda mumkin emas. Faqat futbolchilarni 9-10 yoshdan 17-18 yoshgacha o'rgatish va mashg'ulot qildirishni to'g'ri istiqbol rejalashtirish natijasidagina yuqori texnika darajasiga ega bo'lgan futbolchilar tayyorlash vazifasini xal etish mumkin [4].

Futbolchining nihoyatda sog'lom, jismonan yaxshi rivojlanganligi yuksak axloqiy-irodaviy fazilatlarini futbol mahoratini egallab olishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Futbolchilarning ta'lim va mashg'ulot jarayonida quyidagi vazifalarni hal etish lozim:

a) sportchilar organizmining (nafas olish, yurak-qon tomiri va boshqa sistemalar) funksional imkoniyatlarini kengaytirish;

b) sportchining ishchanlik qobiliyatini saqlash va oshirish;

d) sport sohasiga oid bilimni kengaytirish hamda gigiyena va o'z-o'zini nazorat qilish malakalarini hosil qilish;

e) mehnatsevarlik, intizomlilik, onglilik, faollik xislatlarini tarbiyalash [5].

Yosh futbolchilarni texnik va taktik jihatdan tayyorlash ularning kelajakdagi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu yoshda bolalar o'zlarining jismoniy, aqliy va ijtimoiy rivojlanishlarining muhim bosqichida bo'lib, futbol o'yinida samarali harakatlar va tezkor qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirish uchun maxsus metodik yondashuvlarni talab qiladi. Texnik-taktik tayyorgarlikda nafaqat asosiy harakatlar — to'pni to'g'ri qabul qilish, uzatish va zarba berish texnikasi, balki o'yinni yaxshi o'qiy olish va moslashuvchan qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhimdir.

Ushbu jarayonda simulyatsion mashg'ulotlar va o'yinlarga asoslangan mashqlarni keng qo'llash samaradorlikni oshirishi mumkin, chunki ular real o'yin vaziyatlarini modellash orqali futbolchilarning tezkor fikrlash va harakat qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Yosh futbolchilarning mashg'ulotlarida umumiy jismoniy tayyorgarligini tarbiyalashga rivojlantirishga yillik reja bo'yicha tayyorgarlik davrida katta e'tibor berilishi aniqlandi [6]. Yosh futbolchilarning yillik ish reja bo'yicha mashg'ulotlarda texnik-taktik tayyorgarlik o'tilishi, 230-250 soatlar ajratilgan [7].

Hozirgi jahon futboli har bir futbolchidan to'p bilan to'g'ri muomilada bo'lishini, aniq va behato harakatlar bajarishini, hujumda ham ximoyada ham o'ynay bilishini taqazo etmoqda. Chunki noaniq bir harakat, jamoaning uyushtirgan xujumlarini tugallanmay, samarasiz yakun topishiga, yoki to'p o'tkazib yuborishiga sababchi bo'lishi mumkin. Ko'pincha murabbiylar futbol jamoasini mahoratiga va kuchiga qarab taktik tizimlarni qo'llaydi. Bu tizimlar ba'zida qo'l kelsa ba'zida esa pand berishi mumkin [2].

Ilmiy yangilik sifatida taklif etilayotgan usul – adaptiv va shaxsiylashtirilgan o'quv jarayonida raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish orqali yosh futbolchilarning qaror qabul qilish tezligi va harakatlari samaradorligini oshirishdir. Mazkur usul real vaqtli monitoring, o'yin vaziyatlarini simulyatsiya qilish va kognitiv rivojlanishga yo'naltirilgan mashqlar orqali amalga oshiriladi. Bu yondashuv orqali murabbiylar va futbolchilar virtual simulyatsiya yordamida har bir o'yinchi uchun individual rivojlanish jarayonini kuzatib borishlari, kamchiliklarini aniqlashlari va mashg'ulotlarni shunga qarab sozlashlari mumkin.

Ushbu ilmiy yangilikni qo'llashning asosiy jihatlaridan biri – futbolchilar uchun mo'ljallangan raqamli platformalar yordamida "o'yin kontekstida qaror qabul qilish" (game-based decision-making) texnikasini kengaytirishdir. Masalan, futbolchi o'yin vaqtida turli taktik vaziyatlarga duch keladi: to'pni qanday qabul qilish, uni tezkorlik bilan jamoadoshiga uzatish yoki raqibdan himoya qilish kabilar. Shu holatlarni simulyatsiya qiluvchi treninglarda yosh futbolchilarga avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish usullarini o'rgatish imkoniyati yaratiladi. Bu texnologiyalar orqali har bir futbolchi uchun adaptiv mashg'ulot tizimi yaratish mumkin bo'lib, uning qobiliyat darajasi, individual ehtiyojlari va jismoniy imkoniyatlariga mos ravishda taktik harakatlar shakllantiriladi.

Innovatsiya sifatida sun'iy intellekt asosida ishlovchi algoritmlar orqali futbolchilarning o'yin uslubi, harakat tezligi, reaksiya va qaror qabul qilish qobiliyatlari aniq tahlil qilinib, mashg'ulot jarayonida o'ziga xos taktik yondashuvlar ishlab chiqiladi. Shunday qilib, har bir mashg'ulot davomida

futbolchi o'zining taktik qaror qabul qilish jarayonini yanada takomillashtiradi. Ushbu texnologik yondashuv yosh futbolchilarning nafaqat texnik tayyorgarligini, balki ularning psixologik va kognitiv rivojlanishini ham qo'llab-quvvatlaydi, bu esa futbol o'yinining tezkorligiga va jamoaviy harakatlarning muvofiqligiga ijobiy ta'sir qiladi.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, yoshli futbolchilarni texnik va taktik jihatdan tayyorlash jarayonida raqamli texnologiyalar va adaptiv trening usullarini qo'llashning samaradorligi tahlil qilindi. Yosh futbolchilarning jismoniy rivojlanishi va texnik ko'nikmalarini shakllantirish ularning keyingi sport faoliyatida muvaffaqiya qozonishlari uchun mustahkam poydevor yaratadi. Shaxsiy ehtiyojlarga moslashtirilgan simulyatsiya va sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida futbolchilarning qaror qabul qilish tezligi, reaksiya va o'yindagi muvofiqlik kabi ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlanishi kuzatilgan.

Shuningdek, virtual treninglar futbolchilarning o'yinni strategik tushunish va real o'yin vaziyatlariga moslashish qobiliyatlarini oshirish imkonini beradi. Mazkur yondashuv nafaqat futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligini kuchaytiradi, balki ularning psixologik va kognitiv jihatdan rivojlanishini ham qo'llab-quvvatlaydi. Sun'iy intellekt asosida tuzilgan adaptiv mashg'ulotlar individual rivojlanish jarayonini yanada samarali kuzatish va boshqarishga imkon yaratadi. Yosh futbolchilar uchun o'ziga xos va shaxsiylashtirilgan trening dasturlarini qo'llash, ularni muvaffaqiyatli sport faoliyatiga tayyorlashda muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, bu yondashuvning samaradorligi ko'plab yosh sportchilarni tayyorlash jarayoniga raqamli texnologiyalarni integratsiya qilishning kelajakda yanada keng qo'llanishiga asos bo'lishi mumkin.

Individualizatsiyalangan tayyorlash dasturlari: Yosh futbolchilarning individual ehtiyojlari, qobiliyat darajalari va rivojlanish ko'rsatkichlarini inobatga olgan holda shaxsiylashtirilgan tayyorlash dasturlarini yaratish tavsiya etiladi. Bu, ayniqsa, adaptiv trening va raqamli texnologiyalar orqali har bir futbolchi uchun o'yin vaziyatlarida tezkor qaror qabul qilish va o'yinni o'qiy olish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi:

Raqamli texnologiyalarni kengroq qo'llash: Simulyatsiya va sun'iy intellekt texnologiyalaridan yanada kengroq foydalanish yosh futbolchilarning texnik-taktik ko'nikmalarini tezroq shakllantirishga va o'yinni o'qish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Shu munosabat bilan mashg'ulotlarga raqamli platformalar va o'yin-kontekstdagi qaror qabul qilish dasturlarini keng joriy qilish tavsiya etiladi.

Murabbiylar uchun maxsus tayyorlov kurslari: Raqamli va adaptiv texnologiyalardan foydalanish uchun murabbiylarga maxsus tayyorlov kurslarini

tashkil etish zarur. Bu kurslar murabbiylarga innovatsion yondashuvlarni tushunishga va ularni o'z mashg'ulot rejalari va uslublariga qo'shishga imkon yaratadi.

Psixologik tayyorlashni mustahkamlash: Futbolchilarning texnik va taktik tayyorgarligidan tashqari, psixologik chidamliligini oshirishga e'tibor qaratish muhim. Shuning uchun psixologik treninglar, jumladan, stress boshqaruvi, diqqatni jamlash va jamoaviy muvofiqlik kabi mashg'ulotlarni qo'llash tavsiya etiladi.

Monitoring va baholashning innovatsion usullari: O'yin davomida futbolchilarning texnik va taktik rivojlanishini real vaqt rejimida baholash uchun monitoring va tahlil qilishning innovatsion usullaridan foydalanish kerak. Bu texnologiyalar orqali futbolchilarning kuchli va zaif tomonlari aniqlanadi va mashg'ulotlar davomida ularning o'sish dinamikasi kuzatiladi.

Jamoaviy faoliyatni rivojlantirish: Futbol jamoaviy sport turi bo'lganligi sababli, futbolchilarning birgalikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur. Jamoaviy treninglar orqali o'zaro hamkorlik, muloqot va taktik muvofiqlikni oshirish bo'yicha dasturlar ishlab chiqish taklif etiladi. Ushbu takliflar yosh futbolchilarni har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, texnik-taktik, jismoniy va psixologik jihatdan ularning samarali shakllanishiga yordam beradi. Shu orqali yosh futbolchilarni yuqori natijaga erishishiga zamin yaratishimkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov O. Sport mashg'ulotlarida chidamlilikni rivojlantirish asoslari. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashriyoti. 2019
2. Ahmedov Z. Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi. Toshkent: Yoshlar nashriyoti. 2021.
3. Futbol nazariyasi va uslublari, Pedagogika fanlari nomzodi, professor R.I.Nurimovning umumiy tahriri ostida, "Ita-Press" Toshkent, 2015, 16-bet. ISBN 978-9943-10-597-3.
4. Firuz Rustambek o'g'li Xaitmetov, Yosh futbolchilarning mashg'ulotlarini tashkil etish dastlabki bosqichi, Academic Research in Educational Sciences, Volume 3 | Issue 12 | 2022, 586-bet.
5. Foziljonov Abdulaziz Qahramonjon o'g'li, Yuldashev Sardorbek Adilbekovich, Yosh futbolchilar bilan o'quv trenirovka mashg'ulotlarini samarali tashkil etish, Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, VOLUME 2 | ISSUE 6, 2022, 1029-bet.
6. Taniberdiyev Akmal Abdug'aniyevich, Rustamov Javlonbek Valiyor o'g'li, Yosh futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirishning zamonaviy yo'llari // Innovation: The journal of social sciences and researches, Volume 1, ISSUE 6, 2023, 222-bet.
7. Taniberdiyev Akmal Abdug'aniyevich, Rustamov Javlonbek Valiyor o'g'li, Yosh futbolchilarning texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirishning zamonaviy yo'llari // Innovation: The journal of social sciences and researches, Volume 1, ISSUE 6, 2023, 222-bet.

TALABALARGA FUTBOL O'YNIDA JISMONIY TAYYORGARLIKNI MEYORLASH

Raximov A.A.

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Jismoniy madaniyat va sport faoliyati”
kafedrasi katta o'qituvchisi*

Tayanch soʻzlar: futbol, talaba, jismoniy tayyorgarlik, futsal, kuch va chidamlilik mashqlari, tezkorlikni oshirish, qisqa va uzoq masofalarga yugurish, koordinatsiya va balansni rivojlantirish
Ключевые слова: футбол, студент, физическая подготовка, футзал, упражнения на силу и выносливость, развитие скорости, бег на короткие и длинные дистанции, развитие координации и равновесия.

Key words: football, student, physical training, futsal, strength and endurance exercises, increasing speed, running short and long distances, developing coordination and balance

РЕЗЮМЕ:

Maqolada talabalarga futbol o'ynida jismoniy tayyorgarlikni meyorlash asosiy jihatlari haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются основные аспекты оценки физической подготовленности студентов, занимающихся футболом.

SUMMARY:

The article discusses the main aspects of assessing students' physical fitness in football.

Futbol - bu ikki jamoa o'rtasida o'ynaladigan va to'pmoni darvozaga kiritishga harakat qiladigan sport turi. Futbol dunyoning eng mashhur va eng ko'p tomosha qilinadigan sporti hisoblanadi. U butun dunyo bo'ylab turli yoshdagi va turli darajalarni qamrab olgan ko'plab ligalar va musobaqalarda o'ynaladi.

- **Jamoa tarkibi:** Futbol jamoasi 11 nafar o'yinchidan iborat, shu jumladan darvozabon. O'yin davomida jamoalar to'pni boshqa jamoaning darvozasi tomon yo'naltirishga harakat qilishadi.
- **O'yin davomiyligi:** O'yin ikki bo'limdan iborat bo'lib, har biri 45 daqiqadan. To'liq o'yin davomiyligi 90 daqiqa. Agar o'yin hisoblari teng bo'lsa, qo'shimcha vaqt (extra time) yoki penaltilar (penalty shoot-out) o'ynaladi.

- **To'pni boshqarish:** O'yinchilar to'pni oyoqlari bilan boshqarishadi, lekin qo'llari faqat darvozabonlarga ruxsat etilgan.
- **Gol:** To'pni darvozaga kiritish, ya'ni raqib jamoaning darvozasi orqali o'tkazish gol deb ataladi. Jamoa ko'proq gol urgan bo'lsa, o'yinni yutadi.

Futbolning tarixi miloddan avvalgi davrga borib taqaladi. Dastlabki futbol o'yinlari Xitoy, Yunoniston va Rimda o'ynalgan bo'lishi mumkin, ammo hozirgi futbolning shakllanishi Angliyada XIX asrning o'rtalarida boshlanadi. 1863 yilda Angliyada Futbol assotsiatsiyasi (FA) tashkil topib, futbolning birinchi rasmiy qoidalari ishlab chiqildi.

Futbol bo'yicha muhim musobaqalar o'tkazilgan bo'lib ular quyidagilar:

1. FIFA Jahon Chempionati: Dunyo bo'ylab eng katta va eng prestijli futbol musobaqasi. Har besh yilda bir marta o'tkaziladi va 32 mamlakatning milliy jamoalari ishtirok etadi.

2. UEFA Chempionlar Ligasi: Yevropaning eng yaxshi futbol klublari ishtirok etadigan musobaqa.

3. Koppa Amerika: Janubiy Amerika mamlakatlari o'rtasida o'tkaziladigan musobaqa.

4. Afrika Millatlar Kubogi: Afrika mamlakatlari o'rtasida o'tkaziladigan futbol musobaqasi.

Futbolning quydagicha turlari mavjud:

- **Haqiqiy futbol (Professional futbol)** - yuqori darajadagi futbol musobaqalari, jamoalar va o'yinchilar uchun.
- **Amatör futbol** - asosan havaskorlar o'ynaydigan, jismoniy mashqlar va dam olish uchun mo'ljallangan futbol.
- **Futsal** - yopiq maydonlarda o'ynaladigan kichik futbol turi.
- **Beach futboli** - plyajda o'ynaladigan futbol turi.

Futbolni o'rgatish metodikasi- futbol oynashni organayotgan kishilarga turli texnik va taktik ko'nikmalarni o'rgatishga qaratilgan tizimli yondashuvdir. Futbolni o'rgatish metodikasi o'quv jarayonida o'quvchilarni yuqori natijalarga erishish uchun qanday texnik, taktika va jismoniy tayyorgarlikni berish kerakligini belgilaydi. Quyida futbolni o'rgatish metodikasining ba'zi asosiy jihatlari keltirilgan:

1. Texnik tayyorgarlik.

Texnik tayyorgarlik futbolchi uchun juda muhim, chunki oyin davomida tez-tez turli xil texnik ko'nikmalarni ishlatish talab etiladi. Bu ko'nikmalarni o'rgatishda quyidagi metodlar ishlatiladi:

- “Topni boshqarish” (dribbling, topni to'g'ri boshqarish)
- **To'pni uzatish** (past, uzun, transversal uzatish)

- ****Topni qabul qilish**** (topni boshqarish va unga javob berish)
- **Raqibni aldash** (faollarni amalga oshirish)
- **Oyinining asosiy shakllarini organish** (to'pni urish, paslash)

2. Jismoniy tayyorgarlik

Futbolni o'rgatishda jismoniy tayyorgarlik alohida ahamiyatga ega. Futbolchi tezkorlik, chidamlilik va kuchni rivojlantirishga harakat qiladi. Buning uchun quyidagi usullarni qollash mumkin:

- Kuch va chidamlilik mashqlari
- Tezkorlikni oshirish
- Qisqa va uzoq masofalarga yugurish
- Koordinatsiya va balansni rivojlantirish

3. Taktik tayyorgarlik.

Taktik tayyorgarlik futbolchilarni oyin jarayonida samarali harakat qilishga orgatadi. Bu futbolchilarni oyinning strategiyasini tushunishga va taktik jarayonlarni amalga oshirishga yonaltiradi. Bunga quyidagilar kiradi:

- **Jamoaviy strategiya** (maqsadga yonaltirilgan oyin rejalari)
- ****Pozitsion oyinning taktikasi**** (yigish, hujum, himoya o'ynash)
- **Raqibni tahlil qilish va ularga qarshi kurashish**

4. Psixologik tayyorgarlik

Futbolni o'rgatishda futbolchilarning psixologik holatini ham inobatga olish zarur. Ularning oziga bolgan ishonchi va oyin davomida stressni boshqarish qobiliyati yuqori bo'lishi kerak. Psixologik tayyorgarlikda:

- **Motivatsiya** (maqsadga erishish)
- **Jamoaviy ruhni oshirish.**
- **Stress va hissiyotlarni boshqarish** (masalan, o'yin davomida norozi holatlarda)

5. Taktik o'quv mashg'ulotlari

Taktik o'quv mashg'ulotlarida futbolchilarga jamoaviy taktikani o'rgatish va raqibning harakatlariga qarshi qanday kurashish haqida ko'nikmalar berish kerak. Bu mashg'ulotlar oz ichiga quyidagilarni oladi:

- **Hujum va himoya** (boshqaruvni amalga oshirish)
- **Birgalikda harakat qilish** (jamoaviy hamkorlik)
- **Taktik tahlil va o'yinni boshqarish**

6. Videotahlil va nazorat.

Futbolchilar va murabbiylar uchun oyinlarni va mashg'ulotlarni videolavhalar yordamida tahlil qilish, natijalarni korish va xatoliklarni tuzatish juda muhimdir. Videotahlil orqali o'quvchilar oyin jarayonini yaxshiroq tushunishlari va oz o'yinlarini tahlil qilishlari mumkin.

7. Jamoaviy boshqaruv.

Futbolni o'rgatishda jamoaviy ishlash juda muhim. Jamoa a'zolarining ozaro aloqalari, oyin davomida hamkorlik va guruhdagi kommunikatsiya muhim orin tutadi.

Shunday qilib, futbolni o'rgatish metodikasi barcha jihatlarni – texnik, taktika, psixologik, jismoniy va jamoaviy ko'nikmalarni o'rgatishga qaratilgan kompleks yondashuvni talab qiladi. Har bir futbolchi va jamoa uchun individual yondashuv zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. M. A. Tarasov "Futbolni o'rgatish metodikasi" Fizkultura va sport: 1991y.
2. G. K. Makarov "Futbol: texnika, taktika va nazariyasi" Sport: 1986 y.
3. V. A. Ivankov "Futbolni o'rgatishning asoslari" Fizkultura va sport: 2000 y.
4. A. I. Shorin "Futbol metodikasi va o'quv mashg'ulotlari" Olimpiya: 2002 y.
5. A. V. Karpov "Futbol: asosiy texnik elementlar" Fizkultura va sport: 2005 y.

BELBOG‘LI KURASHCHILARNING YILLIK MASHG‘ULOT YUKLAMALARINI ME‘YORLASH USLUBLARI

Isayev I.B.

*Renesans Ta’lim Universiteti
“Sport faoliyati” kafedrası
v.b dotsenti p.f.b.f.d (PhD)
Tashkent, Uzbekistan*

Tayanch so‘zlar: belbog‘li kurash, mashg‘ulot yuklamasi, me‘yorlash, sport tayyorgarligi, yillik sikl, murabbiylik uslubi.

Ключевые слова: борьба на поясах, тренировочная нагрузка, стандартизация, спортивная тренировка, годовой цикл, стиль тренерской работы.

Key words: belt wrestling, training load, standardization, sports training, annual cycle, coaching style.

PEZIOME:

Ushbu maqolada belbog‘li kurashchilarni tayyorlash jarayonida mashg‘ulot yuklamalarini maqsadli rejalashtirish va me‘yorlash muammolari o‘rganilgan. Belbog‘li kurashchilarning yillik mashg‘ulot jarayonini samarali tashkil etish va yuklamalarni me‘yorlash uslublari yoritilgan.

PEZIOME:

В статье рассматриваются вопросы целевого планирования и нормирования тренировочных нагрузок в процессе подготовки борцов на поясах. Обсуждаются методы эффективной организации годового тренировочного процесса борцов на поясах и нормирования нагрузок.

SUMMARY:

This article examines the problems of targeted planning and standardization of training loads in the process of training belt wrestlers. Methods for effectively organizing the annual training process of belt wrestlers and standardizing loads are discussed.

Belbog‘li kurash o‘zbek xalqining qadimiy milliy sport turlaridan biri bo‘lib, u nafaqat jismoniy kuch va mahoratni, balki ruhiy barqarorlik, chaqqonlik va sabr-toqatni ham talab etadi. Ushbu sport turida yuqori natijalarga erishish uchun mashg‘ulot jarayonlarini to‘g‘ri tashkil etish, ayniqsa, mashg‘ulot yuklamalarini ilmiy asosda me‘yorlash muhim ahamiyatga ega. Yuklamaning to‘g‘ri me‘yorlanishi sportchining funksional holatini yaxshilaydi, jarohatlar

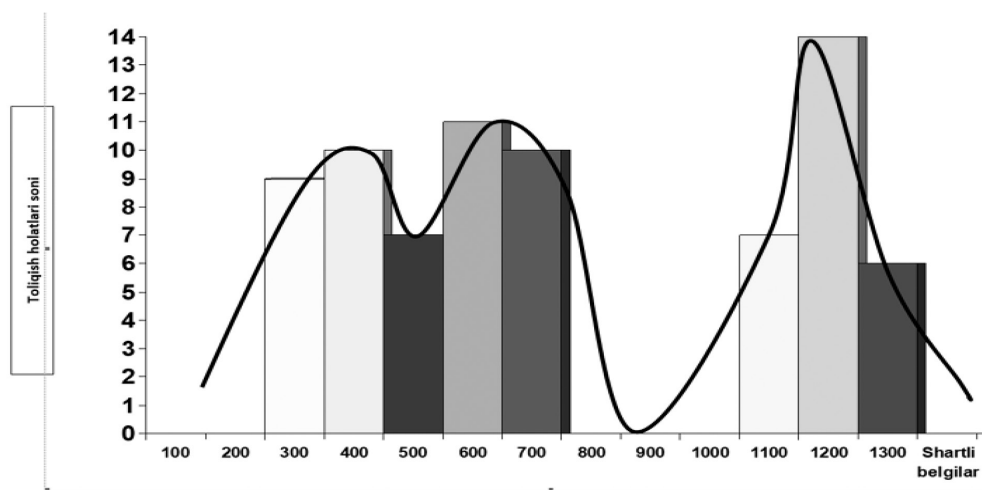
xavfini kamaytiradi va musobaqalarda barqaror natijalar ko'rsatish imkonini beradi.

O'zbekistonda belbog'li kurash bilan shug'ullanadigan sportchilarni saralash, o'quv mashg'ulotlarini rejalashtirish, musobaqa jarayonini nazorat qilish, psixologik, jismoniy, texnik-taktik va funksional tayyorgarlikda qo'llaniladigan vosita va usullarni amaliyotga tatbiq etish yuzasidan ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari o'tkazilgan. Sport natijalarining jadal o'sishi mazkur sohada zamon talablariga javob beradigan o'quv mashg'ulotlarni tashkillashtirishning optimal tizimini izlab topish talabini qo'yimoqda. Yuqorida bildirilgan fikrlardan, kelib chiqib, zamonaviy sportda mashg'ulot va musobaqa yuklamalari hajmi hamda shiddatining oshib borishi o'quv mashg'ulotlarini o'tkazishda yangi vositalar va uslublarini izlab topishni taqazo etadi. Yuklamalar yo'nalishining rejalashtirilayotgan rejimidan kelib chiqib, oldindan belgilangan parametrlar-vaqti va shiddati me'yorlari bo'yicha og'irliklar bilan hamda ularsiz bajariladigan siklik, umumrivojlantiruvchi mashqlardan foydalanishni tavsiya qilish mumkin.

Belbog'li kurashchilarni tayyorlash dasturlari yuklama hajmi sifatida quyidagi ko'rsatkichlar, ya'ni mashg'ulot vazifalari, mashg'ulotlar vaqtida mashg'ulotning umumiy yoki sof hajmi, shuningdek, shiddat qo'llaniladi. Bir qator hollarda yuklama hajmi turli shakllar bo'yicha shartli birlikda hisoblanadi. Biroq yuklama hajmini me'yorlash uchun sportchilarning toliqish darajasini hisobga olish zarur. Belbog'li kurash mashg'ulot jarayonlarida moslashish samaradorligini tasdiqlovchi mashq qildirish ta'sirlarining optimal hajmlari chegarasini aniqlash maqsadida toliqishni tekshirish uchun turli darajadagi yuklamalarning kurashchilar organizmiga ta'sirini son jihatdan ta'riflab berish lozim.

Belbog'li kurashchilarda yuklama turli bosqichlarda turlicha bo'ladi: tayyorgarlik davrida asosan umumiy jismoniy sifatlarni rivojlantirishga e'tibor qaratilsa, musobaqa davrida maxsus texnika va taktikani takomillashtirish ustuvor bo'ladi. Mashg'ulot yuklamalarda sportchining organizmiga jismoniy mashqlar orqali beriladigan umumiy ta'sir miqdori bo'lib, u mashg'ulot jarayonining hajmi va shiddati bilan belgilanadi. Yuklamaning hajmi mashg'ulot davomiyligi, mashqlar soni va takrorlanishlar miqdori bilan aniqlansa, shiddati esa mashq bajarish tezligi, yurak urish tezligi va mushak kuchlanish darajasi bilan belgilanadi.

Belbog'li kurashchilarda mashg'ulot yuklamalarining turlari quydagicha belglab olnadi. Umumiy tayyorgarlik yuklamalari – sportchining umumiy

1-rasm. Tajriba guruhi sportchilarida mashg'ulot yuklamalarining ta'siri.

jismoniy holatini yaxshilovchi mashqlar (yugurish, gimnastika, suzish, og'irlik mashqlari).

Maxsus tayyorgarlik yuklamalari – belbog'li kurash texnikasi va taktikasi bilan bevosita bog'liq mashqlar (usullarni takrorlash, sparring mashg'ulotlari).

Musobaqaviy yuklamalar – musobaqaga yaqin sharoitlarda o'tkaziladigan mashqlar, raqib bilan kurashish, vaqt va natija bosimi ostida ishlash.

Tajribada har xil sport darajasiga ega ikkita guruh kurashchilar qatnashdi. Ikkakla guruh ham talaba sportchilarning yoshi, jinsi, sport darajalari inobatga olgan holda bir hilda taqsimlangan. Sportchilarga turli shiddat va hajmdagi yuklamalar berildi, hamda mashg'ulotlar kuni oxirida mashg'ulotlar tugagandan so'ng tashqi belgilariga ko'ra toliqish darajalari tashqi belgilarga ko'ra qayd qilindi. Toliqish belgilarini turli hajmdagi yuklama ta'siriga qarab taqsimlash diagrammalari esa 1-2-rasmlarda ko'rsatilgan. Haftalik (mikrotsikl) asosida me'yorlash Haftaning kunlariga qarab mashg'ulot yo'nalishlari va yuklama darajasi rejalashtiriladi. Yuklama kunlar o'rtasida almashib boradi: bir kun yuqori, keyingi kun tiklanish yoki engil mashg'ulotlar uchun ajratiladi. Yurak urish tezligi (puls) asosida me'yorlash Mashg'ulot davomida sportchining yurak urish soni kuzatilib, yuklama darajasi aniqlanadi. O'rta yuklama 140–160 urish/min oralig'ida, yuqori yuklama esa 160–180 urish/min oralig'ida bo'ladi. Subyektiv baholash usuli Sportchi o'zining charchoq, quvvat va tayyorgarlik holatini 1 dan 10 gacha baholaydi. Bu usul psixofiziologik holatni nazorat qilishda foydalidir. Mashq hajmini hisoblash usuli mashg'ulot hajmi mashqlar soni, takrorlanishlar va davomiylik asosida aniqlanadi. Bu ko'rsatkich sportchi tayyorgarligining miqdoriy ifodasidir.

Toliqish belgilari dinamikasining tahlili har bir guruh uchun 100 shartli birlik o'lchami oraliqlarida amalga oshiriladi. Toliqish belgilari dinamikasining ko'rsatkichlar darajasini aniqlash bilan birga tahlil qilish mashg'ulotlar yuklamalarining turli darajasi uchun shartli birliklarda chegaralarni belgilab berishga imkon yaratdi.

Mashg'ulot yuklamalarini belbog'li kurashchilarga me'yorlash muammolarini yo'nalishi, ixtisoslashuvi va koordinatsion murakkabligi turlicha bo'lgan yuklamalar kattaligiga ko'ra quyidagi mashg'ulot tuzilmalari uchun o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Topshiriqlar: mashg'ulot kunlari (tezkor me'yorlash), haftalik MS uchun (kundalik me'yorlash), yillik sikl bosqichlari uchun (bosqichli me'yorlash). Olib borilgan tadqiqotlar davomida tajriba boshida va ohirida ikkala guruh kurashchilari o'rtasida 30 ta nazorat bellashuvlari o'tkazildi. Musobaqa bellashuvi natijalari taxlili shuni ko'rsatdiki, tajriba boshida nazorat guruhi kurashchilari tajriba guruhidan 3 ta bellashuvda ustunlik qilgan bo'lsa, tajriba ohirida tajriba guruhi kurashchilari 7 ta bellashuv farqiga ustunligi asoslandi. Bu esa kurashchilar uchun biz tomonimizdan ishlab chiqilgan tayorgarlik jarayonining optimallashtirilgan mashg'ulot yuklamalarining umumiy hajm rejasini asosli va samarador ekanligini isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kerimov F.A., Yusupov N. Kurash. T. 2003.
2. Kerimov F.A. Darslik. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. T. 2004.
3. Kerimov F.A. Darslik. Sport kurashi nazariyasi va usuliyoti T., 2009.
4. Mirzaqulov Sh.A. Belbog'li kurash nazariyasi va uslubi., T. 2013.
5. Tastanov N.A. Yunon-rim kurashi nazariyasi va uslubi., T.2014

KURASH SPORTINI RIVOJLANTIRISH HAMDA TAKOMILLASHTIRISH

Umarov A.T.

Qarshi davlat universiteti.

Jismoniy tarbiya va sport kafedrasi v/b dotsenti

Tayanch soʻzlar: sport, kurash, jahon, gʻurur, istiqlool, arena, murabbiy, usul, mehnat.

Ключевые слова: спорт, борьба, мир, гордость, независимость, арена, тренер, метод, работа.

Key words: sport, struggle, world, pride, independence, arena, coach, method, work.

PEZIOME:

Kurash sportini rivojlantirish hamda takomillashtirish haqida qisqacha ma'lumot bayon etilgan.

PEZIOME:

Краткие сведения о видах борьбы, их развитии и прогрессе.

SUMMARY:

Brief information about the types of wrestling and their development and progress.

Hozirgi kunda yuksak malakali sportchilar, kurashchilar tayyorlash kabi vazifa har bir murabbiylarining nufuzli burchi hisoblanadi. O'zbekiston bayrog'ini xalqaro musobaqalarda butun jahon sport arenalari uzra xilpirashida mamlakatimiz pahlavonlarining ham xizmatlari beqiyosdir. Sportchilarimizni musobaqalarga tayyorlash jarayonida albatta, ularning axloqiy, estetik ruxiy tayyorgarliklarini, ulardagi milliy g'ururlarini rivojlantirish, milliy istiqlool g'oyalarini yoshlarimiz ongiga yanada chuqurroq singdirishda alohida e'tibor berilishi kerak. «Sportchi tinchlik elchisi-sportchilarni tinchlik jarchilariga» taqqoslanadi.

Shunday ekan tinchlik jarchilari o'zlarining har tomonlama shunga mos kelishlarini, ulardagi barcha fazilatlarini munosib bo'lishini tarbiyalash uchun murabbiylar o'quv mashg'ulotlari jarayonlarida astoydil mehnat qilishlari kerak. Bunda asosan o'tmishimiz saboqlaridan, ajdodlarimiz ko'rsatgan jasoratlaridan hamda allomalarimizning qoldirgan pandu-nasihatlaridan foydalanishlari maqsadga muvofiq bo'lar edi. O'zbek sportchilari kelajakda barcha sport turlari bo'yicha jahon arenalarida, olimpiada o'yinlarida g'oliblikni qo'lga kiritishib,

vatanimiz va millatimizni shonu shuhratini yanada yuqoriga ko'tarishadi deb umid bildiramiz.

O'zbek xalqi o'zining milliy sport turlari bilan faxrlansa arziydi. Mamlakatimiz rahbariyatining jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishda qilayotgan g'amxo'rligi natijasida milliy sport turlarimiz yanada rivojlanib ommaviylashib bormoqda. Prezidentimiz ta'kidlaganidek mamlakatni sport kabi xech narsa dunyoga tez tanita olmaydi.

Yakkakurash usullaridan hisoblangan Kurash usullari qadimiy tarixga ega. Buxoro yaqinidagi Varaxsha shahri xarobalaridan topilgan kumush gardishda, ko'zalar va ossuariylarda kurashchilarning bellashuvlari tasvirlangan. SHuningdek Panjikent harobalarining saroy devorlariga tushirilgan rasmlarida ov, chavandozlik, merganlik, kurash musobaqalari tasvirlarini ko'rish mumkin. Qadimgi Grek tarixchisi Gerodot asarlarida ajdodlarimiz bo'lgan saklar, massagetlar va turkiy qabilalar "Navro'z" va xalq bayramlarida Kurash musobaqalari uyushtirilganligi haqida yozilgan. SHuningdek "SHohnoma", "Alpomish", "Go'ro'g'li" qahramonlari ham pahlavon kurashchilar bo'lganligi xalq dostonlarida yozib qoldirilgan. Zardushtiylikning "Avesto" va "Mahobhorat" diniy kitoblarida ham saklar, massagetlar va turkiy qabilalarni, "yovuz kuchlar" bilan jang qilishda kurash mashqlaridan foydalanilganligi aks ettirilgan.

Turkiy elatlar, ya'ni hozirgi o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar, turkmanlar va boshqalar ajdodlarining o'zlariga xos yakka kurash usullari muayyan tarixiy davrda yashagan turli xalqlar va qabilalarning hayot kechirishi tarzidan kelib chiqqan bo'lib, ular hayotining ichki va tashqi muhit xususiyatlarini o'zida aks ettirgan, kishilarni jismoniy chiniqishi, ularni baquvvat, epchil, chidamli, dadil va dov yurak qilib tarbiyalash maqsadlariga xizmat qilgan. O'zbeklarning qadimgi ajdodlari o'z yuksak madaniyatini vujudga keltirguncha og'ir yo'lni bosib o'tganlar, zo'r jasorat ko'rsatganlar. Bu esa xalqdan jismoniy baquvvat bo'lishni talab qilgan.

Qabilalar o'rtasidagi janglar, keyinchalik harbiy yurishlar hamda bosqinchilarga qarshi janglar erkaklarni har tamonlama jismonan baquvvat, mard, pahlavon bo'lishini talab etardi. Qabilalar o'rtasidagi nizolar har bir qabiladan pahlavonlar chiqib bellashuvlari – Kurash tushishlari bilan ham hal etilgan. Mard jangchilarni tarbiyalash va tayyorlashda milliy yakka kurash usullari qo'l kela boshlagan. Ajdodlarimiz tarixida eng avvalo shakllangan jismoniy mashq turlari kurash usullari hisoblanadi. Kurash faqatgina harbiy jang qilish vositasi emas balki xalqning ko'ngil ochish mashqlari bo'lib xizmat qilgan.

Kurash usullari elatlarni yashash joylari va sharoitlari hamda urf odatlariga muvofiq shakllanib keldi va taraqqiy etdi. O'rta Osiyoning SHarqiy qismida yashagan xalqlar va elatlarda belbog'li Kurash usuli (Farg'ona usuli) shakllangan bo'lsa, O'rta Osiyoning SHimoliy va Janubiy qismida yashagan xalqlarda Xalqaro Kurash usuli (Buxoro usuli) shakllandi. Har ikkala kurash usullari ham xalqni jismonan rivojlantirish hamda harbiy tayyorgarligi vositasi bo'lib xizmat qilgan.

O'rta Osiyo xalqlarining yakka kurash usullari asosi yagona hamda bir xil taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligi, shuningdek Turkiy xalqlarning urf odatlari va milliy an'analari bir biriga o'xshashligi ham Kurash usullarida yaqqol ko'rinib turadi. O'zbeklarning Buxorocho Kurash usuli - Qozoq va Qirg'izlarning Kures, Turkmanlarning Guresh usullaridan deyarli farq qilmasa, Farg'onacha Kurash usuli – Uyg'urlar, Qarluqlarning Bellashuv usullaridan deyarli farq qilmaydi.

Kurash usullari elatlarning yashash joylari va sharoitlari hamda urf odatlariga muvofiq shakllanib keldi va taraqqiy etdi. O'rta Osiyoning SHarqiy qismida yashagan xalqlar va elatlarda belbog'li Kurash usuli (Farg'ona usuli) shakllangan bo'lsa, O'rta Osiyoning SHimoliy va Janubiy qismida yashagan xalqlarda Xalqaro Kurash usuli (Buxoro usuli) shakllandi.

Kurash usullarining taraqqiyotiga hamda ommaviylashib borishiga xalqlarning o'zaro birdamlikda yashashlari ularning milliy an'analari va urf odatlarining uyg'unlashib ketishi katta ta'sir ko'rsatgan. SHu bilan birga O'rta Osiyo mamlakatlari hududidan "Buyuk Ipak yo'lini" o'tishi ham xalqlar orasida jismoniy mashqlar va yakkakurash sport turlarini o'zlashtirilib borilishiga va ommaviylashuviga katta ta'sir ko'rsatgan. CHunonchi mo'g'ullar va kareyslarda Farg'onacha kurash usullariga o'xshash kurash usullari shakllangan.

Kurash usullari qadimgi tarixga ega bo'lib, bugungi kunda bu kurash usullari Osiyoni barcha mamlakatlarida hamda bir qator Evropa xalqlari orasida keng tarqalgan. Kurash usullari, ularni shakllanishi, turlari hamda moxir kurashchilar haqida SHarq mutafakkirlari o'z asarlarida yozib qoldirgan. Masalan, "Boburnoma"da Temuriylar sulolasidan bo'lgan mashhur sarkarda va hokim Muhammad Bobur o'zining harbiy yurishlaridan birini bayon qilib, manzilgohda polvonlar kurashga tushgani; qayiqchi pahlavon Lohuriy Do'st YOsinni Xayr degan polvon bilan olishgani; Do'st YOsin raqibini juda qiynalib yiqitganini yozgan.

Bobur o'sha darvning mashhur polvoni Muhammad Abu Saidga yuksak baho berib, uni tengi yo'q pahlavon deb atagan edi. Bobur o'z xotiralarida yozishicha, uning zamondoshlari orasida bir zarb bilan otni qulata oladigan odamlar ham bo'lgan.

Ibn Sinoning “Tib qonunlari” asarida ham kurash usullari quyidagicha ta’riflanadi. Kurashning turlari ham bir nechadir. Ulardan biri: ikki kurashuvchining har biri o‘z raqibining belbog‘idan ushlab o‘ziga tortadi, shu bilan birga kurashuvchi o‘z raqibidan qutilishning chorasini qiladi. Ikkinchisi esa, uni qo‘yib yubormaslikka harakat qiladi. Boshqa turi: ikki kurashuvchidan biri ikkala qo‘li bilan ikkinchisini mahkam quchoqlab o‘ziga tortadi va yonga ag‘daradi, bu vaqtda birinchi kurashuvchining o‘ng qo‘li ostidan o‘tishi kerak, kurashuvchilar goh qadilarini tiklab, goh egiladilar. Kurash turlariga yana ko‘krak bilan zarbani qaytarish, ikkinchi bir kishining bo‘ynidan ushlab pastga egish, bir-birining oyoqlarini o‘z oyoqlari bilan chalkashtirib, chalib, yoki oyoqlari bilan ikkinchisining oyoqlarini yirib qilinadigan va polvonlar ishlatadigan harakatlar ham kiradi”.

Pahlavonlarimiz o‘tgan asr boshlaridan jahonning kurash musobaqalarida ishtirok etganlar. Ular xorijiy mamlakatlar shuningdek Evropa mamlakatlari kurash maydonlarida barcha raqiblarini mag‘lub etib, tengi yo‘q pahlavonlar deb tan olingan.

O‘zbek zamini qadimdan buyuk allomalar, polvon va pahlavonlar yurti hisoblanib kelgan. Xalqimiz o‘zining milliy g‘ururi, iftixori, mehmondo‘stligi va tantiligi bilan boshqa millatlardan tubdan farq qiladi. O‘zbekiston respublikasi mustaqilligiga erishgandan keyin hamma sohalarda o‘zining taraqqiyot yo‘lini o‘zi tanlash huquqiga ega bo‘ldi. Ko‘plab mahoratli sportchilarimiz xalqaro musobaqalarda g‘oliblikni qo‘lga kiritishib, davlatimiz madhiyasi sadolari ostida bayrog‘imizni yuksakka ko‘tarilishi oqibatida, o‘zbek xalqi dunyo xalqlariga o‘zligini namoyon qildi.

Hozirgi kunda O‘zbek Kurash usullarini ommaviylashib borishi, milliy qadriyatlarimiz tiklanayotganligi va ajdodlarimiz azaliy orzulari ro‘yobga chiqayotganligidan dalolatdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Теория и методика спортивной борьбы. Ф.А.Керимов. - Ташкент, 2018.
2. Греко-римская борьба . И.А. Турсуналиев. - Ташкент, 2018
3. Дзюдо . Л.П. Югай., Д.Е. Нурышов. -Ташкент , 2018
4. Erkin kurash . Sh. A. Abdullayev, L. Z. Xolmurodov. – Toshkent, 2018.
5. Yunon-rum kurashi nazariyasi va uslubi N .A.Tastanov. –Toshkent, 2018.
6. Dzyudo . Sh.A.Arslonov. - Toshkent, 2018.
7. Yosh kurashchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. A.U. G'ofurov. – Toshkent, 2018.

KURASHCHILAR UMUMIY VA MAXSUS SPORT TAYYORGARLIKLARI

Saparov J.H.

*Sport o'yinlar va uni o'qitish
metodikasi kafedrasi o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: kurash, mashg'ulot, sport, shakl, mahorat, texnik, taktik, natija.

Ключевые слова: борьба, тренировка, спорт, форма, мастерство, техника, тактика, результат.

Key words: wrestling, training, sport, form, skill, technique, tactics, result.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada kurashchilar umumiy va maxsus sport tayyorgarliklari haqida qisqacha ma'lumot bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье кратко изложена общая и специальная спортивная подготовка борцов.

SUMMARY:

The article briefly describes the general and special sports training of wrestlers.

Kurash mashg'uloti sport faoliyatining bir shakli hisoblanadi. Sport quyidagi tushunchalarni o'z ichiga oladi. Sport – jismoniy madaniyatning asosiy qismi bo'lib shug'ullanuvchining sport mahoratini ortirish, sport turlarida yuksak natijalarga erishish jarayoni. Sport mashg'ulotlari va musobaqalari sportchilarni texnik va taktik hamda jismoniy tayyorgarliklarini amalga oshirib ularning sport mahoratlari bellashuvlar jarayonlarida namoyon qilishga imkoniyatlar yaratadi. Sport – insonni musobaqalashish jarayoniga jismonan tayyorlashning uslub va vositalaridan tashkil topadi. Musobaqalashish jarayonida insonni jismonan, ruhan barkamolligi namoyon etiladi, erishilgan natijalari bilan baholanadi.

Sportning jismoniy tarbiyadan farqi unda bellashish maqsad qilib belgilanadi. Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarida deyarli bir hil mashqlar va harakatlar bilan shug'ullanish mumkin, lekin sportchi o'z oldiga qo'ygan vazifa sport musobaqalarga tayyorgarlik ko'rish hamda musobaqalarda sportchilar bilan o'zining jismoniy, texnik va taktik tayyorgarliklarini namoyon qilish bo'yicha bellashish bo'ladi. Jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishda esa organizmni

sog'ligini mustahkamlash va jismoniy fazilatlarini etarli darajada rivojlantirish maqsad qilib belgilanadi.

Sport sog'likni mustahkamlash, jismonan va ruhan barkamol qilib tarbiyalash bilan birga, maroqli hordiq chiqarish va sport bilan kasb sifatida shug'ullanishni vazifalarini amalga oshiradi.

Sport – musobaqalashish jarayoni va unga tayyorgarlik shakllarini o'z ichiga oladi. Unig o'ziga xos qonuniyatlari va talablari mavjud. Sport g'alabaga intilish, sportda yuksak natijalarga erishish, jismoniy, ruhiy va ma'naviy sifatlarni yuqori darajada takomillashtirishni talab etadi. Zamonaviy sport ommaviy va yuqori natijalar sportiga bo'linadi. Sportning bu shakllari uning ko'p qirraligi, bir biridan keskin farq qilishini ko'rsatadi.

Ommaviy sport tadbirlari – sog'likni mustahkamlash, jismoniy rivojlanish, jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish, maroqli xordiq chiqarishni maqsad qilib belgilaydi. Tadbirlar vazifalari organizm a'zolari faoliyatini takomillashtirish, tana tuzilishi ko'rkamligini ta'minlash, jismoniy rivojlanishni muvofiqlashtirish, umumiy va kasbiy ishchanlikni ortirish, hayotiy zarur harakat malaka va ko'nikmalarni shakllantirish, maroqli dam olish, jismonan barkamollikka erishishdan iborat bo'ladi.

Ta'lim tizimida jismoniy tarbiyaning maqsadi yoshlarni sport turlari bilan ommaviy shug'ullanishlarini tashkil etishdir. Kurash turlari bilan o'quv mashg'ulotlari jarayonida shu bilan birga bo'sh vaqtlarda ham shug'ullanish mumkin. Kurash turlariga yoshlarni qiziqishlari va jismoniy qobiliyatlariga muvofiq tanlash kerak.

Kurash mashg'ulotlari asosan ommaviy sport tadbirlari shaklida bo'ladi. SHu bilan birga ommaviy sport bilan bir qatorda yuqori natijalar sporti yoki katta sport degan tushuncha ham shakllangan. Katta sportning maqsadi ommaviy sportdan keskin farq qiladi. Katta sport sport turlarida yuksak natijalarga erishish, xalqaro musobaqalarda g'alabalarga erishish bilan belgilanadi.

Kurash sportida yuksak natijalarga erishish uchun kurashchilar tayyorlashning bir necha bosqichdan iborat rejalari ishlab chiqiladi. Bu bosqichlarning vazifalari kurashchilar jismonan barkamolligini tashkil etish, kurash turlarida texnik va taktik mahoratlarini takomillashtirishdan hamda ma'naviy ruhiy axloqiy sifatlarini rivojlantirishdan iborat bo'ladi.

Sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarining inson organizmiga sog'lomlashtiruvchi, jismonan rivojlantiruvchi ta'siri beqiyos ekanligi ko'plab ta'kidlangan. Yoshlarning sog'ligini ta'minlash, jismoniy barkamol qilib tarbiyalash mamlakatimizning nufuzli vazifalaridan biri hisoblanadi. Har bir ta'lim muassasi yoshlarga bilim berish bilan birga ularni jismoniy tarbiyalash, sog'ligini muxofaza qilish muammolarini ham hal etishi

kerak. Sport organizmni chiniqtirish bilan birga inson xarakterlarini ham tarbiyalaydi, aqlan teran fikrlashga o'rgatadi. Sport yordamida insonlar jismonan barkamol bo'lib, hayotiy muammolarga moslashuvchan hamda chidamli bo'lib shakllanadilar. Sport mashg'ulotlari, musobaqalarida g'alabalarga erishib yoki sevimli jamoangizni g'alabasidan g'ururlanib kayfiyatingiz ko'tariladi.

Jadallik bilan rivojlanib borayotgan asrimizda texnologiyalarning ommalashib borishi jismoniy mehnatga bo'lgan talabni keskin kamaytirib bormoqda. Natijada hozirgi davrda insonlar dangasa, loqayd bu bilan kasalvand bo'lib bormoqdalar. Tamaki maxsulotlari chekish, alkogol', narkotik moddalar iste'mol qilish kabi zararli illatlarga ruju qo'ymoqdalar. Sport esa bu illatlar dushmani va da'vosidir. Ko'rinib turibdiki hayotda omadli inson bo'lishning vositalaridan biri sport mashg'ulotlaridir.

Ta'lim tizimida sport tadbirlarini tashkil etish, yoshlarni ommaviy sport bilan shug'ullanishga jalb etish, iqtidorli sportchi o'quvchi talabalarni qo'llab quvvatlashda yoshlar sporti keng faoliyat olib boradi. YOshlar sportini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari o'quvchi talabalarni sport mashg'ulotlariga ommaviy jalb etishda namoyon bo'ladi. Sport mashg'ulotlari jismoniy tarbiya o'quv mashg'ulotlari jarayonlarida shuningdek darsdan bo'sh vaqtlarida tashkil etilishi mumkin. Yoshlar sportining imkoniyatlari yana shundaki, bunday mashg'ulotlar va musobaqalarda barcha o'quvchi talaba ishtirok etish xuquqiga ega.

YOshlar kurash mashg'ulotlari jarayonlarida o'zlarini kurash mahoratlarini o'rinish, jismoniy fazilatlarini takomillashtirish bilan birga, kurash musobaqalarga, Universiadalarga tayyorgarlik ko'radilar. SHuni ta'kidlash kerakki kurash mashg'ulotlari ixtiyoriy bo'lib, ular o'quvchi talabalar o'quv mashg'ulotlari ro'yxatiga kiritilmaydi.

Kurash harakatlari texnika va taktikasi

Yuqorida ta'kidlanganidek kurash harakatlari kurashchining turish holatlari, gilam bo'ylab siljish harakatlari, qo'l va oyoq hamda gavda bilan harakatlar va uloqtirish harakatlari texnikasidan iborat bo'lsa, bellashuv jarayonlarida kurash harakatlarini va uloqtirishlarni samarali bajara olish qobiliyati hujum va himoya taktikalari deb tushuniladi.

Kurashchilarning turish shakllari: yaqin masofada turishlar, bunda kurashchilar bir biriga tegib turadilar. O'rta masofada turishlar bunda kurashchilar uzatilgan qo'l masofasida turadilar. Uzoq masofada turishlar kurashchilar 1 – 2 metrli masofa oralig'ida turadilar. Kurashchilarning turish shakllari baland, o'rta va past turish shakllarida bo'ladi. SHuningdek kurashchilar o'ng va chap yon tamonlama turish hamda to'g'ri turish holatlarida turadilar.

Kurashchilar bir biriga yaqinlashish va belbog'idan, qo'l va yaktagidan ushlash uchun gilam bo'ylab siljish harakatlarini bajaradilar. Kurashchining siljish harakatlari yurib, yugurib, qadamlab, juft qadam tashlab, bir oyoqni oldiga tashlab, yon tomonlarga harakatlanib bajariladi. Kurashchilarning siljish, usul qo'llash va bir birini ushlashga bo'lgan harakatlar jumlası tayyorlov harakatlarga, asosiy harakatlarga va usullarga bo'linadi.

Kurashchilarning bir birlarini ushlash shakllari: belbog'idan va qo'lidan ushlash, belbog'idan va yaktagidan ushlash, belbog'idan va bo'ynidan ushlash, belbog'idan va gavda qismlaridan ushlash shakllarida bo'ladi. SHu bilan birga ushlash shakllarida belbog'idan ushlash va oyog'idan ilish, yaktagidan ushlash va oyog'idan ilish harakatlari ham bajariladi. YAktakdan ushlashda yaktak elkasidan, yaktak etagidan, yaktak yoqasidan ushlash shakllari uchraydi.

Kurashchilar dastlabki sport tayyorgarlik guruhida uloqtirish mashqlari oddiydan murakkabga qarab o'rgatib boriladi. Kurash malakasi va maxorati ortib borishi bilan kurash usulların xususiylashtirib borish imkoniyatiga erishishi mumkin. Kurashda asosan uloqtirish harakatlari: elkadan oshirib uloqtirish, orqadan oshirib uloqtirish, biron bir oyog'i bilan raqibini ham xuddi shunday oyog'ini tashqi tomondan ilib uloqtirish, elkadan ilib uloqtirish turlariga bo'linadi. Uloqtirishning o'tirib va egilib elkasidan oshirib uloqtirish: sonidan oshirib uloqtirish: ichki tomondan ilish, chap oyoq bilan raqibning chap oyog'ini yoki o'ng oyog'ini ilish: ichki tomondan ilish, ichki tomondan qoqib yiqitish shakllari ko'p qo'llaniladi.

Uloqtirish va yiqitish usullarini bellashuv jarayonlarida samarali qo'llashda taktik harakatlardan keng foydalaniladi. Taktik harkatlarga tezkor va qat'iy hujum, qarshi hujum, sekin rejali bosim o'tkazish, aldash va soxta harakatlar, manevr va razvedka hamda fint ishlatishlarni kiritish mumkin. Hujum harakatlarida raqibning nozik joylarini aniqlash, uning harakatlanish tezligi va kuchidan hamda inertsıyasida foydalanish yuksak sport mahorati talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Achilov T.S. Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi (Milliy kurash). Darslik. Toshkent. 2020.
2. Achilov T.S, Xudoyberganov J.S Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. Toshkent 2023
3. Achilov T.S, Nazarov A.I, Toshpulatov S.K Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi (Milliy kurash). Darslik. Toshkent. 2023.
4. Xudoyberganov J.S Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi. Darslik. Toshkent. 2024.
5. Xudoyberganov J.S Kurashchılarda jismoniy sifatlarini rivojlantirishning pedagogik asoslari. Monografiya. Toshkent. 2024
6. Kurash sport pedagogik mahoratni oshirish. A.Taymurodov, S.Atajanov. Toshkent, 2018

FUTBOL SPORT TURINING MAXSUS MASHQLARI YORDAMIDA TALABA YOSHLARDA TEZKORLIK JISMONIY SIFATINI RIVOJLANTIRISH

Yunusov U.B.

*TDIU Jismoniy madaniyat va
sport faoliyati kafedrasida katta o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: futbol, mashq, tarkib, to'p, maqsad, o'yin, jismoniy sifatlar, sport, mashg'ulot.

Ключевые слова: футбол, тренировка, команда, мяч, гол, игра, физические качества, спорт, тренировка.

Key words: football, practice, squad, ball, goal, game, physical qualities, sport, training.

PEZIOME:

Maqolada Futbol sport turining maxsus mashqlari yordamida talaba yoshlarda tezkorlik jismoniy sifatini rivojlantirish haqida qisqacha ma'lumot bayon etilgan.

PEZIOME:

В статье кратко описывается развитие физической ловкости у юных студентов с использованием специальных упражнений в виде спорта футбол.

SUMMARY:

The article briefly describes the development of physical agility in young students using special exercises in the sport of football.

Hozirgi zamonaviy futbolda maxsus mashqlar bilan birgalikda jismoniy sifatlar ham o'ta muhim harakat qobiliyatlari tarkibiga mansub bo'lib, o'yin davomida yuz beradigan turli vaziyatlarda hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Har xil yo'nalishlarda to'psiz va to'p bilan raqib qarshiliklarini engib, tez, aniq va maqsadga muvofiq harakatqilish o'yin yoki uning ayrim lahzalari taqdirini belgilab berdi. Ma'lumki, yosh futbolchilar sekin harakatlanganda ijro etiladigan o'yin malakasi texnikasi, koordinatsiyasi va aniqligi yuqori bo'ladi. Aksincha jismoniy rivojlanishlari ortgan sari sport mahoratining bunday ko'rsatgichlari o'z samarasini susaytira boshlaydi.

Shug'ullanuvchilarni sog'lig'ini mustahkamlashda mashg'ulotlarning jismoniy tarbiya tizimida tutgan o'rni sport mashg'ulotlarining maqsadi, vazifalari shug'ullanuvchilarning tayyorgarlik holatlari sport tayyorgarligining

tehnika-taktik, jismoniy integral, nazariy, ruhuy, ma'naviy tayyorgarliklari jismoniy sifatlarini tarbiyalash, kuch, tezkorlik, egiluvchanlik, chaqqonlik, chidamlilik sifatlarining rivojlantirishni talab qilindi. Har bir murabbiy, ayniqsa BO'SM murabbiylari, o'z kasbiy pedagogik faoliyatini ilmiy asosda tashkil qilishi istedodli yosh futbolchilarni tayyorlash muammosining prinsipial jihatlaridan biridir. Maskur ishning maqsadifutbol bilan endi shug'ullanishni boshlagan talaba yoshlardabolalarda mahsus masahqlar bilan bir qatorda tezkorlik va sakrovchanlik sifatlarini ixtisoslashtirilgan mashqlar yordamida shakllantirish samaradorligini o'rganishdan iborat. Futbolda darvozaga to'p kiritish usuli o'yin davomida ustivor sanalgan va samarali natija keltiruvchi eng unumli malaka bo'lib hisoblanadi. talaba yoshlarda futbolchilarni tezkorlik sifati qanchalik yaxshi rivojlangan bo'lsa, shunch to'p kiritish imkoniyati ortadi. Darhaqiqat, darvozaga to'p kiritishda baland sakrab bosh bilan zarba berish, yoki himoyani yorib o'tishda tezkorlik va sakrash koordinatsiyasi to'p kiritish texikasiga ixtisoslashmagan bo'lsa, natija samarasiz bo'lishi mumkin. Shuning uchun maxsus mashqlar hamda tezkorlik va sakrovchanlik sifatleri futbolga xos hususiyatga moslashtiribivojlantirish nafaqat sport mahoratini takomillashtirish guruhlarida katta rol o'ynaydi, balki bunday ixtisoslashtirilgan sifatleri dastlabki o'rgatish bosqichidanoq boshlab shakllantira boorish muhim ahamiyat kasb etadi. Sport o'yinlarida texnik malakalarni aniq, tez va samarali ijro etish, taktik kombinatsiyalarni vaziyatga mos mo'ljallagan maqsad sari amalga oshirish har bir sport o'yini turning o'ziga hos hususiyatga mos jismoniy sifatler bilan chambarchas bog'liqligi ilmiy asoslab berilgan. Sport o'yinlari (futbol, basketbol, voleybol va gandbol) hususiyatiga mos jismoniy sifatleri rivojlantirishga mo'ljallangan ko'pgina mashqlar majmualarini alohida-alohida guruhlashtirib qo'llashni tavsiya etishgan. Jumladan: 1-guruh mashqlari o'yin qoidalari doirasida ijro etiladi; 2-guruh o'yin qoidalari doirasidan tashqari vaziyatda; 3-guruh mashqlari yakuniy zarba bilan tugamaydi (shug'ullanuvchilar faqat birbiriga to'p uzatishadi); 4- guruh har bir shug'ullanuvchi yakka holda o'z mahoratini shakllantiruvchi mashqlarni bajaradi. Futbolda shug'ullanuvchi tomonidan mashg'ulot va musobaqa davomida ijro etiladigan harakat malakalari o'z mohiyati va tuzilishi (strukturasi) jihatddan bir-biridan talaygina farq qilar ekan. Demak, muofiq malakalar mashg'ulot va musobaqa davomida turlicha maxsus mashqlar va jismoniy sifatler asosida ijro etiladi, ya'ni mashg'ulotda ijro etiladigan sifat va malakalardan anchagina farq qiladi. Ushbu ishni yoritishga to'plangan ma'lumotlarga qaraganda, bir o'yin davomida futbolchi o'rtacha 8-10 km masofani bosib o'tadi. Maydonda harakatlanish tezligi va masofa futbolchilarning o'yin funksiyalariga bog'liqligi ayon bo'ldi. Qizig'i

shundaki, talaba yoshlarda futbolchilarning tezkorlik sifatleri rivojlanganlik malakasi qancha yuqori bo'lsa, ular shuncha to'p bilan yugurish harakatlarini kam bajarar ekan. Bu yosh futbolchilarning bir-biriga tez va aniq to'p uzatish bilan harakat qilishlari evaziga amalga oshirilishi ma'lum bo'ldi. Yuqorida qayt qilingan malakalarning soni, texnik qiymati, shiddati va aniqliqi tezkorlik sifatlarining qanchlik shakllanganligi va ixtisoslashganligiga bog'liqligi asoslandi. Olib borilgan kuzatishlar natijalari shuni ko'rsatadiki, talaba yoshlardafutbolchi bolalardan iborat nazorat va tajriba guruhlarida maxsus mashqlar va jismoniy sifatlariga oid ko'rsatgichlar pedagogik kuzatishdan avval deyarli bir xil darajada ekanligi kuzatildi.

Jumladan, tik turgan xolatdan 30 metrqa yugurish ko'rsatgichlari tajribadan oldin nazorat guruhida ham, tajriba guruhida ham talabga javob bermasligi ma'lum bo'ldi. Xususan nazorat guruhida bu ko'rsatgich 5,8 sekund, tajriba guruhida 5,9 sekundga teng bo'ldi. 30 metrqa to'p bilan yugurish, nazorat guruhida 7,0 sekund, tajriba guruhida 7,1 sekundni tashkil etdi. Ma'lumki Futbol bo'yicha tavsiya etilgan BO'SM dasturida shu yoshdagi bolalarni futbol to'garagiga qabul qilishda tanlov me'yori 30 metrqa yugurish 5,5 sekund, 30 metrqa to'p bilan yugurish 6,5 sekundga teng. Tajriba muddati tugagandan so'ng amaldagi dastur asosida shug'ullangan nazorat guruhida 30 metrqa yugurish 5,8 sekunddan 5,4 sekundgacha tezkorlik sifati yaxshilandi. Tajriba guruhida bu ko'rsatgich 5,9 sekunddan 5,0 sekundgacha ijobiy tomonga o'zgardi. 30 metr masofaga to'p bilan yugurish nazorat guruhida 7,0 sekunddan 6,7 sekundgacha yaxshilangan bo'lsa, tajriba guruhida ushbu ko'rsatgich 7,1 sekunddan 6,2 sekundga o'zgardi. Demak tajriba davomida qo'llanilgan maxsus va tezkorlikga oid estafetali o'yin mashqlari o'ta samarali qiymatga ega ekanligi isbotlandi. Shuni ham alohida e'tirof etish joizki, tajriba guruhiga mansub bolalarda nazorat guruhiga nisbatan nafaqat to'p bilan yugurish tez sur'atlar bilan shakllana bordi, balki ularda to'pni nishonga yo'llash texnikasi va uni ijro etish koordinatsiyasi ham progressive yo'nalishda o'zlashtirilayotganligi kuzatildi.

Yuqorida qayd etilgan tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, sinab ko'rilgan estafetali o'yin mashqlari faqatgina maxsus hamda tezkorlik sifatlarini samarali rivojlantira qolmay, shu sifatlar asosida ijro etilishi kerak bo'lgan o'yin malakalarini ham unumli sayqal topishiga imkon yaratdi. Binobarin jismoniy va texnik tayyorgarlikning bir-biriga chambarchas bog'liqligi va shu jarayonlarga oid mashqlar majmualarini dastlabki o'rgatish bosqichidan boshlab bir-biriga birikkan holda qo'llash texnologiyasi o'zining nazariy-ilmiy va amaliy-uslubiy jihatlardan qanchalik dolzarb ekanligi yana bir bor o'z isbotini topdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nurimov R.I. Yosh futbolchilarni texnik va taktik tayyorlash. T.: 2005.
2. Tolipjonov A.I. Yuqori malakali futbolchlar tayyorlashning zamonaviy tizimi. O'quv qo'llanma. Toshkent. O'ZDJTvaSU. 2012.
- 3 . Нуримов З.Р. Основание эффективных средств совершенствования групповых тактических действий квалифицированных футболистов. Т.: 2004.
4. Karimov A.A., To'laganov A.A. Yuqori malakali futbolchilarni musobaqa faoliyatida tezlikni aniqlovchi ayrim jihatlari // Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va uslubiya-ting zamonaviy muommolari. T.: 2015.
5. Nurimov R.I., Davletmuradov S.R. Yuqori malakali futbolchilarning guruh taktik harakatlarni takomillashtirish. O'quv uslubiy qo'llanma, T.: 2014.

TALABA QIZLARGA MUSIQA YORDAMIDA GIMNASTIKA KOPTOGI BILAN BAJARILADIGAN MASHQLARNI O'RGATISH VA TAKOMILLASHTIRISH

Sultanova M.X.

*TDIU Jismoniy madaniyat va sport
faoliyati kafedrası o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: gimnastika, maxsus, yosh, zal, qizlar, badiiy, harakat, sport, musiqa.

Ключевые слова: гимнастика, специальная, юниорская, зал, девушки, художественная, движение, спорт, музыка.

Key words: gymnastics, special, youth, hall, girls, artistic, movement, sport, music.

РЕЗИОМЕ:

Maqolada talaba qizlarga musiqa yordamida gimnastika koptogi bilan bajariladigan mashqlarni o'rgatish va takomillashtirish haqida qisqacha ma'lumot berilgan.

РЕЗИОМЕ:

Студенткам было проведено краткое обучение по обучению и совершенствованию упражнений с гимнастическим мячом под музыку.

SUMMARY:

Female students were given a brief introduction to teaching and improving exercises performed with a gymnastic ball with the help of music.

O'zbekistonda ham badiiy gimnastika so'nggi yillarda jadal rivojlanmoqda. Maktabgacha va maktab yoshidagi qizlar uchun maxsus to'garaklar, sport maktablari va gimnastika zallari faoliyat yuritmoqda. O'zbekistonlik gimnastikachilar Osiyo va jahon chempionatlarida faxrli o'rinlarni egallab kelmoqda. Ayniqsa, Zulfiya mukofoti sohibasi bo'lgan iqtidorli qizlar badiiy gimnastikani yanada mashhur qilmoqda. Badiiy gimnastika bilan shug'ullanishni besh -olti yoshidan boshlash kerak. Ba'zida onalar uch yoshida ham qizlarini bo'limga yuborishga qaror qilishadi, lekin shoshilishning hojati yo'q. Birinchidan, siz chaqaloqni bolalikdan mahrum qilasiz, ikkinchidan, uch yoshida bola ko'pincha murabbiy undan nimaga erishmoqchi ekanligini tushunmaydi.

Ko'pincha qizlar, badiiy gimnastika bo'limiga kelib, tasma va boshqa sport anjomlari bilan chiroyli mashqlarni orzu qilishadi. Biroq, ular bir yoki ikki yillik mashg'ulotlardan keyingina ularni o'zlashtira boshlaydilar. Ko'pincha barcha sport anjomlari bo'limda taqdim etiladi, bu yaxshi yangilik, chunki ularning narxi ancha yuqori. Shunday qilib, agar chaqalog'ingiz tez orada bu sport bilan shug'ullanish haqidagi fikrini o'zgartirsa, siz moliyaviy investitsiyalar haqida afsuslanmaysiz, chunki ular minimaldir. Gimnastika dasturi juda muvozanatli va samarali. Faqatgina bir necha mashqlar butun mushak guruhiga qaratilishi mumkin. Misol uchun, gravitatsiya son va bo'g'inlarning mushaklariga ta'sir qiladi, oyoqlarini erdan ko'tarish past bosimdagi muskullar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Badiiy gimnastika mashqlari tufayli chidamlilik rivojlanadi, mushaklar ohanglari kuchayadi va metabolizm tezlashadi. Metabolizm normal qolishi uchun mashqlarni almashtirish tavsiya etiladi. Gimnastika mashg'ulotlarida mashqlarning ketma-ketligini, ularning birliklarini, sonini va bajarish usullarini hisobga olish kerak. Mashqni yaxshi idrok qilish uchun siz musiqani qo'llashingiz mumkin, u mashqlar paytida muhim ahamiyatga ega bo'lgan odam kayfiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, musiqa ritmni saqlashga yordam beradi. Boshlashdan oldin, mushaklarni tayyorlash uchun ozgina mashqlar (issiqlik) qilishni unutmang. Asosiy mushak guruhlarining "isinishidan" so'ng - asosiy mashqlar. Har bir mashq 3 daqiqali nafas bilan kamida 5 marta bajarilishi kerak. Vaqt o'tib, mashqlar soni ko'paytirilishi mumkin. Katta zaldan va olomondan qiz qo'rqib ketishi ehtimoldan yiroq, bu uni yig'lab yuboradi va tezroq uyga qaytishni xohlaydi. Agar bola besh yoki undan katta bo'lsa, bu boshqa masala. Chaqaloq o'z ustozining barcha ko'rsatmalariga qat'iy amal qiladi, gimnastikaning asosiy elementlarini tezda o'zlashtiradi, shuningdek, yangi do'stlar orttiradi. Shu bilan birga, uzoq kutishning hojati yo'q, chunki bola ulg'aygan sari egiluvchanligi pasayadi va unga gimnastika elementlarini o'zlashtirish ancha qiyin bo'ladi. Ammo, shu bilan birga, siz sport natijalaridan xavotirlanmasdan, qizingizni keyingi yoshda bo'limga yuborishingiz mumkin. Bunday holatda bolaning sog'lig'iga foydasi aniq bo'ladi. Badiiy gimnastika bo'limining tanlov mezonlari ham bundan kam emas. Bu masalada ko'p narsa, agar hammasi bo'lmasa, maqsadga bog'liq. Ota -onalar chaqalog'ini katta sportda ko'rishni xohlashsa, zo'r xotira va harakatlarni yuqori muvofiqlashtirishga ega nozik va baland bo'yli qizlar muvaffaqiyat qozonish uchun eng yaxshi imkoniyatga ega. Tanlashda talab sifatida yaxshi xotirani eslatib yanglishdik deb o'ylamang. Gimnastikachilar ko'p sonli gimnastik harakatlarni yodlashlari kerak. Agar qiz ortiqcha vaznga moyil bo'lsa va o'z tanasini yaxshi boshqara olmasa, murabbiylar unga

qiziqish bildirishi dargumon. Agar bolangizning sport ko'rsatkichlari siz uchun muhim bo'lmasa, unda hech qanday cheklovlar yo'q. Ko'pincha, ota -onalar badiiy gimnastika mashg'ulotlari chaqaloqning holatini yaxshilashga, ortiqcha vazndan xalos bo'lishga, shuningdek, ayollik xususiyatini oshirishga yordam berishiga amin bo'lishadi. Ko'pincha, tanlov talablariga to'liq javob beradigan qizlar, tirishqoqlik va moslashuvchanlik tufayli yaxshi natijalarga erisha olmaydi. Tajribali murabbiylar bir necha haftalik mashg'ulotlarda bolaning imkoniyatlarini aniqlashlari mumkin. Ko'pincha, badiiy gimnastika bo'yicha sport karerasi 17 yoshida tugaydi. Ammo sportchilar mashg'ulotni davom ettirishi mumkin, lekin boshqa imkoniyatda. Sport klublarida mashg'ulotlarni boshlashdan oldin maxsus kiyim sotib olishingiz kerakligiga tayyor bo'ling. Badiiy gimnastika uchun sport poyafzali va leopard minimal talablardir. Eng oddiy modellar mashg'ulotlarga mos keladi, chunki chiroyli mayolar faqat musobaqalarda ishlatiladi.

Bu sport turi dinamik va statik ko'rinishdagi xilma-xil mashqlarga boy bo'lib, u akrobatik sakrashni, juftlik mashqlarini, "uchlikdagi" (ayollar) va "to'rtlikdagi" (erkaklar) mashqlarni shuningdek, aralash juftliklar uchun mashqlarni o'zida mujassamlashtirilgandir. Jismoniy mashg'ulotlari, ayniqsa, uyqudan uyg'oqlik davriga o'tishda, ya'ni ertalabki soatlarda foydali, bevosita "muskul faolligidan" tashqari, insonni energiya va emotsiya bilan ta'minlaydi, yuqori jismoniy va aqliy ish qobiliyatining tiklanishini tezlashtiradi. Inson uyquchaligida faqat muskullar emas, balki eng avvalo asab to'qimalari dam oladi. Barcha fiziologik jarayonlarning faolligi pasayadi, to'qimalarda ozuqa moddalari va kislorodga bo'lgan ehtiyoj kamayadi. Yurak urish tezligi va uning quvvati pasayadi, nafas olishi esa sekinlashadi. Muskul tonusi ham pasayadi, to'qimalararo suyuqlik aylanishi sekinlashadi. Bularning barchasi odatiy fiziologik hodisa va u dam olayotgan kishi uchun hosdir. Kishi uyqudan turgach, 2-3 soatdan so'ng tetiklashadi, ish qobiliyati ham tiklanadi, harakat faolligi oshadi. Shunda maxsus tashqil etilgan jismoniy mashg'ulotlar, ya'ni ertalabki Gigiyenik badantarbiya insonning ish qobiliyatini nisbatan tez tiklanishiga ta'sir ko'rsatadi, va mehnat qobiliyatini ko'taradi. Bu hodisaning fiziologik mexanizmi shunday kechadi. Jismoniy mashqlarni bajarish paytida muskul, pay va teri retseptorlaridan miyaga impulslar oqimi etib boradi, bular markaziy asab tizimi qo'zg'aluvchanligini, asab markazlarida qo'zg'aluvchanlik kuchini oshiradi. Faol ishchi rejimga yurak-qon tomir va nafas olish tizimi kelib qo'sxiladi, to'qimalararo suyuqlik oqishi tezlashadi. Organizmdan toshqol deb atladigan mahsulotlarning chiqishiga ta'sir ko'rsatadi. Ishlayotgan to'qimalarga kislorod va ozuqa moddalari etarlicha miqdorda etib boradi. Kayfiyat ko'tarilib,

o'zining xis qilish yaxsxilanadi, ichki huzurlanish paydo bo'ladi, a'zoyi badan va yurishda engillik xis qilinadi.

Yaxshi musiqaviy jo'rlik-bu ijobiy xis-tuyg'u, shug'ullanuvchilarning yaxshi kayfiyati demak. Musiqa asarining aniq va oson qabul qilinadigan ritmini yoqimli ohangdan farqlay bilishi kerak. Mashg'ulotning tayyorgarlik qismida nisbatan hotirjam kuydan foydalaniladi. Asosiy qismdan, yuklama ortib ketsa, o'ynoqi va ohangrabo kuy nisbatan xotirjami bilan almashtiriladi. Bu mashg'ulot davomida birmuncha dam olish va engil bo'shashish imkonini beradi. Yakuniy qism uchun bir asarning o'zigina etarli. U past ohangda jo'r qilinib, shug'ullanuvchilarning asabi tinchlantiriladi. Hozirgi paytda endi shug'ullanayotganlar uchun, shuningdek, yaxshi tayyorlangan qizlar uchun ham katta miqdorda ritmik gimnastika paydo bo'ldi. Shu bois boshlanuvchilar uchun gigiyenik gimnastika mashqlari majmuani keltiramiz. Gimnastika bilan shug'ullanishni boshlaganlarga quyidagilarni tavsiya qilamiz. Mashg'ulot kiyimi qulay, harakatga xalal bermaydigan, eng yaxshi tabiiy matodan tikilishi kerak. Odatda, bular gimnastika kostyumlari, kolgotkalar, getralar yoki golflar, paypoqlar bo'lishi mumkin. Kostyumni didingizga mosini tanlang, chunki kiyimning rangi ham kayfiyatga ta'sir ko'rsatadi. Qish vaqtida yopishib turuvchi, issiq kolgotkalar, reyutuzalar, trenirovka shimi, jun getralar kiyiladi. Yozda odatdagidek kiyim kiyiladi. Sochlar yuzni tutmasligi, ko'zga tushmasligi uchun peshonaband bog'lab olishingiz mumkin. Agar belga rezina bel-bog' taqilgan bo'lsa, gavda holatining to'g'riligining nazorat qilish oson bo'ladi. Polga mashqni bajarish uchun porolon gilamcha yoki gilam yo'lakcha to'shalishi lozim. Uyda shug'ullanish uchun joy ajrating. Mashg'ulot oldidan bevosita o'tirish unchalik maqul emas. Ovqat tanavul qilgandan so'ng kamida 1,5 soat yurish darkor. Mashqlarning to'g'ri bajarilishini nazorat qilishni unutmang, qomatingizni kuzating: qorin tortilgan, bel to'g'ri, dumg'aza tarang holda bo'lsin. Orqa va bel uchun mashqlarni bajargan paytingizda bir qo'lni hamma vaqt yuqori ko'tarib, bel muskullariga eng ko'p darajada yuklama bering. Qorin muskullari uchun mashqlar bajarayotganingizda nafas olishga alohida diqqatni qarating, qorinni ichkariga torting. Harakatni jadal bajaring. Ayrim mashqlarnin engil yuklar bilan bajarish va yukning og'irligini asta-sekin oshirib borish mumkin. Mashg'ulot jarayonida muskullarni bo'shashtirish va dam oldirish uchun yugurish mashqlarini bir necha marta bajarish mumkin. Agar charchasangiz, to'xtamang. Mashqni sekin bajaring, lekin doimiy bamaylihotir harakatda bo'ling, musiqa ohangiga mos harakatlaning. So'nggida tayyorgarligingizga qarab, murakkab majmuaga o'ting, yugurish, sakrashga doir turkum mashqlar vaqtini oshiring.

Gimnastika bilan shug'ullanish nafaqat tajribali jismoniy tarbiyachilar uchun, balki o'z salomatligini mustahkamlashga va surunkali kasalliklarning butun bir yukidan xalos bo'lishga intilayotgan har bir kishi uchun ham mavjud. Boshlang'ich gimnastika majmuasi Hamma shuni tushunishi kerakki, shahardan tashqarida ochiq havoda sayr qilish emas, shuning uchun murakkab mashqlarga kirishishdan oldin kasallik va bekorchilikdan zaiflashgan tanangizni tayyorlashingiz kerak. Taklif etilayotgan majmua soddalashtirilgan mashqlar tizimidan iborat. Ushbu murakkab bo'lmagan mashqlarni bajarish orqali siz nafaqat barcha bo'g'imlar, mushaklar, paylarni bo'shashtirishingiz, balki qon va asab tizimlarini, ichki a'zolari "ishlatishingiz" mumkin. Nafas olish mashqi Biz chuqurligi 100 kilometrga yaqin bo'lgan atmosfera okeanining tubida yashaymiz. Havo bosimi 1 kvadrat santimetrga taxminan 1 kilogrammni tashkil qiladi. Bilamizki, 30 kundan ortiq oziq-ovqatsiz yashab, omon qolish mumkin. Ammo havosiz atigi bir necha daqiqagina yashay olamiz. O'zingizni charchash darajasiga etkazmang. Butun diqqat kuchsiz vishillagan tovushga qaratilgan. Boshdagi og'irlik, quloqdagi shovqin, tanadagi issiqlik, yuzning qizarishi, holsizlik, siniqlik, mashqdan keyingi tushkun kayfiyat - bularning barchasi charchoqning belgisidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Gimnastika. A.M. Shlyomin, A.T. Brikinar tahriri. 1982 yil, Toshkent.
2. Сушко Г.К. Гимнастика и методика её преподавания. Учебное пособие Т.: ИЛМ-ЗИЁ.-2012 г
3. P.Edwards M.A. Gymnastics. (London. The Royal Navy.1999).
4. Cross Fit. "Gymnastics training guide".(Copyright. 2015).
5. М.Л.Журавин, О.В.Загрядская, Н.В.Казакаевич и др. Гимнастика. Издательский цент "Академия". 2002 г.

JISMONIY TARBIYA VA SPORT O'YINLARI RIVOJLANISHI TARIXI

Sadikov U.A.

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Jismoniy madaniyat va sport faoliyati
kafedrası katta o'qituvchi.*

Tayanch so'zlar: jismoniy tarbiya, sport o'yinlari, gimnastika, agonistika, Olimpiya o'yinlari, sport tarixi.

Ключевые слова: физкультура, спортивные игры, гимнастика, агонистика, Олимпийские игры, история спорта.

Key words: physical education, sports games, gymnastics, agonistics, Olympic Games, sports history.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada jismoniy tarbiyaning ta'lim tizimidagi ahamiyati, sport o'yinlarining sog'lom turmush tarzini shakllantirishdagi roli va yosh avlodni tarbiyalashdagi o'rni alohida e'tiborga olinadi. Shuningdek, jismoniy tarbiya va sportning global miqyosdagi rivojlanishi, xalqaro musobaqalarning paydo bo'lishi va ularning jamiyatdagi ta'siri ham tahlil qilinadi. Ushbu ish, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi tarixiy jarayonlarni chuqur o'rganish orqali, kelajakda bu sohada amalga oshirilishi mumkin bo'lgan yangiliklar va takliflar uchun asos yaratadi. Maqola jismoniy tarbiya va sportning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье особое внимание уделяется значению физической культуры в системе образования, роли спортивных игр в формировании здорового образа жизни и роли в воспитании подрастающего поколения. Также анализируется развитие физической культуры и спорта в глобальном масштабе, появление международных соревнований и их влияние на общество. Эта работа, углубленно изучая исторические процессы в области физического воспитания и спорта, закладывает основу для инноваций и предложений, которые могут быть реализованы в этой области в будущем. Статья служит дальнейшему повышению значимости физической культуры и спорта в жизни человека и общества.

SUMMARY:

The article focuses on the importance of physical education in the education system, the role of sports in the formation of a healthy lifestyle and the role of sports in educating the younger generation. The global development of physical education and sports, the emergence of international competitions and their impact on society are also analyzed. This work, through an in-depth study of the historical processes in the field of physical education and sports, creates a basis for innovations and proposals that can be implemented in this area in the future. The article

serves to further increase the importance of physical education and sports in the life of a person and society.

Yoshlarni tarbiyalash va ularga zamonaviy bilimlar berishning sifatini oshirish hamda jamiyatimiz uchun barkamol shaxsni shakllantirish ta'lim tizimining eng asosiy maqsadlardan hisoblanadi. Uzlüksiz ta'lim jarayonida olib borilayotgan barcha chora tadbirlar malakali kadrlar tayyorlash maqsadini amalga oshirishga qaratilgandir. Bugungi ta'lim-tarbiya jarayonlariga zamon talablariga mos imkoniyatlaridan ustuvorlik bilan foydalanib, ta'lim oluvchilarning aqliy potensialini o'sishini ta'minlashni nazarda tutadi. Bu borada mamlakatimizda ta'lim va sport tizimidagi islohotlarni uyg'un tarzda jismonan sog'lom, aqlli va bilimli yoshlarni tarbiyalash maqsadiga yo'naltirish bo'yicha ko'pgina amaliy ishlar qilinmoqda. Jumladan, jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish va o'tkazish usullarini tadqiq etish muammosini o'rganilishi ta'lim tarbiya masalalariga yanada chuqurroq kirib borishga va bu muammoga ilmiy-amaliy jihatdan oydinlik kiritishga asos bo'la oladi.

O'zbekiston Respublikasining 2015-yil 5-sentabrdagi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi 394-sonli Qonuni [1] va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-sonli Qarori [2] mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish va uni ommaviyligini oshirishga katta turtki bo'ldi. Shuningdek Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-fevraldagi 118-son 2019-2023 yillarda O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish Kontseptsiyasi [3], O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning [4] yangi talqini tasdiqlandi, ushbu sohani rivojiga katta hissa qo'shayotgan me'yoriy huquqiy xujjatlar sifatida xizmat qilmoqda.

Jismoniy tarbiyaning kelib chiqishi haqidagi masala jismoniy tarbiya tarixining eng muhim muammolaridan biri bo'lib, prinsipial metodologik ahamiyatga ega ekanligiga e'tibor qaratilgan. Jismoniy tarbiya tarixi qadimgi zamonlardan boshlab, hozirgi kungacha bo'lgan davrlarda jahon xalqlarining jismoniy tarbiya va sport tarixi, xalqaro sport va olimpiya harakati tarixini o'rganadi. Jismoniy tarbiya va olimpiya harakati tarixi turli davrlarda jismoniy tarbiyaning vujudga kelishi, rivojlanishi va taraqqiy etishining umumiy qonuniyatlarini aniqlash, ularni tahlil qilish bilan shug'ullanadi.

Jismoniy tarbiya va sport tarixini o'rganishda mutaxassis olimlar, H.A. Botirov [6], L.A. Djalilova [7], B.B. Ma'murov, G'.M. Salimov va boshqalarning o'quv qo'llanmalari, ilmiy-ommabop risolalaridan foydalaniladigan. Ularning asarlariga

asosan insoniyat taraqqiyotining ilk davridan boshlab to hozirgi kungacha bo'lgan jismoniy tarbiya tarixining rivojlanish yo'llarini o'rganish mumkin.

Jismoniy tarbiya va sportning mohiyatini tushuntirish, ularni targ'ibot qilish, barcha sport turlari tarixi, xalq milliy o'yinlari tarixi bilan tanishtirish muhim ahamiyatga egadir. O'zbekistonda «Jismoniy tarbiya va olimpiya harakati tarixi» fanining ilmiy-nazariy asoslarini chuqur o'rganish maqsadida ishlangan darslik va o'quv qo'llanmalari kam. Sobiq Ittifoq davrida R.Ismoilov va Yu.Sholomitskiy ilk bor (1969) «O'zbekistonda fizkultura tarixi» o'quv qo'llanmasini yaratganlar. Unda qadimgi Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekiston hududida yashagan xalqlar jismoniy tarbiyasi haqida ma'lumotlar berilmagan. O'zbekiston Respublikasi mustaqillik-yillarida X.A.Botirov (1993) va A.K.Akramov (1997) «Jismoniy tarbiya va sport tarixi» o'quv qo'llanmalarida ajdodlarimiz jismoniy tarbiyasi tarixi qisqa va umumiy tarzda yoritildi. R.Abdumalikov, J. Eshnazarov «Ajdodlar jismoniy tarbiyasi tarixini o'rganish masalalari» (1993) o'quv qo'llanmasida fanning ayrim mavzulari yoritilgan. J. Eshnazarov 8 «Jismoniy tarbiya tarixi va boshqarish» (2008) darsligida jismoniy tarbiya tarixi hamda jismoniy tarbiya va sportni boshqarish fanlarining asoslari mujassam ravishda ilk bor keng va atroflicha bayon etilgan. E.Ernazarovning «Olimpiada – jahon sporti bayrami» (2008) nomli ilmiy-ommabop kitobida xalqaro olimpiya harakati va O'zbekistonda zamonaviy sportning rivojlanish tarixiga doir ma'lumotlar olimpiya muzeyidagi ashyoviy dalillar asosida keng yoritilgan.

Jismoniy tarbiyaning avvali qadimgi Yunoniston, Afinaga taqaladi. Bu davrda jismoniy tarbiyaning pedagogik va ilmiy nazariyasi paydo bo'lgan. Qadimgi faylasuf olimlar - Platon, Aristotel va boshqalarning asarlarida tarbiya ta'lim tizimidagi jismoniy tarbiyaga yuksak baho berilgan.

Platon (miloddan avvalgi 427-347 y.y.) Afina zodagonlari vakili, faylasuf-idealist, insonning ma'naviy va jismoniy sifatlari haqidagi nazariyaning asoschisidir. U Sparta tizimiga moyillik bildirib, harbiyjismoniy tarbiyani aqliy tarbiya va ta'lim bilan qo'shib olib borishni ko'zda tutdi. Platon o'zining asarida shunday degan: «Yaxshi gimnastika ham oddiy bo'ladi, lekin eng avvalo, harbiy gimnastika bo'lishi lozim».

Aristotel (miloddan avvalgi 384-322 y.y.). Yirik olim va faylasuf, Platonning o'quvchisi va Aleksandr Makedonskiyning ustози bo'lgan. Aristotel shakl va mazmun birligi haqidagi g'oyani ilgari surgan. Shu bilan birga borliqning rivojlanishini isbotlagan. Insonning ruhi va tanasi ajralmas holda bog'liq ekanligini tushuntirib bergan. Jismoniy tarbiyaning aqliy tarbiya bilan hamohangligini ta'kidlagan[9]. Aristotel o'g'il bolalarni jismoniy jihatdan mustahkam qilib tarbiyalash tarafdori bo'lgan. U Platondan farqli o'laroq tarbiyada ko'proq ta'lim-

tarbiyaga o'rin berishni, gimnastika mashqlari hajmini kamaytirishni tavsiya etgan. Chunki gimnastikada ko'proq harbiy jismoniy tarbiya va ta'lim ko'zda tutilgan va u bolalar uchun juda murakkab jarayon, deb hisoblagan.

Demokrit (miloddan avvalgi 460-370 y.y.) jismoniy mashqlar insonning shakllanishida muhim o'rin tutadi, ya'ni tabiiy holatni rivojlantirishda ustunroqdir, deb ta'lim bergan. Sokrat (miloddan avvalgi 469-399 y.y.) aytishicha, mustahkam sog'liq ko'pgina illatlardan saqlashga kafolatdir. Qadimgi grek shifokori Gippokrat (miloddan avvalgi 460-375 y.y.) ta'biri va ta'limi bo'yicha, jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish turli xil kasalliklarni oldini olish va davolashda muhim ahamiyatga egadir[8].

Qadimgi Gretsiya va Rimning o'zaro aloqalari tufayli Rimga jismoniy tarbiya vositalari ham kirib kelgan. Miloddan avvalgi II asida ba'zi rimlik faollar yunonlarning jismoniy tarbiya tizimidagi turlar va usullarni o'zlariga tatbiq etishga harakat qildilar.

Qadimgi greklarda jismoniy tarbiya asosan gimnastika va agonistikadan iborat bo'lgan. Gimnastika umumiy jismoniy tarbiyada qo'llanilgan. Agonistika tizimida esa maxsus tayyorgarlik va boshqa musobaqalarda qatnashish ko'zda tutilgan. Gimnastika maxsus tizim sifatida palestrika (kurash), orxestrika (raqs) va o'yinlarni o'z ichiga olgan. Palestrika pentatlon (besh kurash: yugurish, uzunlikka sakrash, nayza va lappak uloqtirish, kurash) va pankration (kurash va qo'l jangi) dan iborat bo'lgan. Shuningdek, suzish, mushtlashish, otda yurish, kamondan o'q otish va boshqa mashqlar ham kiritilgan[5]. Orxestrika asosan musiqa jo'rligidagi raqslardan tashkil topgan. O'yinlar esa tayoqlar, g'ildiraklar, chavgon, shar, to'plar bilan gimnastika qilishdan iborat bo'lgan. Bu turlardan Olimpiya bayramlarida (agonlarda) ko'proq foydalanilgan. Olimpiya bayramlari va boshqa gimnastika o'yinlari - agonlar. Qadimgi Gretsiyaning shon-shuhratini ko'tarishda Olimpiya va gimnastika agonlari alohida o'ringa ega bo'lgan.

Alfey daryosi vodiysining Peloponiyes yarim orolida joylashgan Elida shahrining Olimpiya qishlog'ida o'tkazilgan. Odatga ko'ra, hozirgi davrda Olimpiya mash'alasi Kronos tog'i etagidagi Olimpiya shahrida yoqiladi va Olimpiya o'yinlari o'tkaziladigan shaharlarga etkaziladi. Gomerning «Iliada» asarida tasvirlanishicha, Troya urushida halok bo'lgan Patrokl xotirasiga bag'ishlanib, uning do'sti Axill aravalar qo'shilgan otlar poygasi, mushtlashish, kurash, yugurish, kamondan o'q otish, nayza va disk uloqtirish bo'yicha musobaqa o'tkazgan[7]. Olimpiya qishlog'i muhim madaniy tadbirlar o'tkazish markaziga aylangan. Bu erda miloddan avvalgi VII asrning ikkinchi yarmida Gera xudosisiga bag'ishlangan ibodatxona Yer onasiga bag'ishlab katta ibodatxona qurilgan. Keyinchalik esa, ya'ni 200 yilda, greklarning Olimpiya qishlog'idan

eronlar ustidan g'alaba qilishiga bag'ishlab Zevs xudosi sharafiga katta namoyish markazi qurilgan. Bu joyda Elida davlati oliy kengashi binosi joylashgan. Olimpiya shaharchasida juda ko'p ibodatxonalar, ularda son-sanoqsiz haykallar mavjud bo'lib, ular turli xudolar, afsonaviy qahramonlar, Olimpiya o'yinlari g'oliblari, podsholar, sarkardalarga bag'ishlangan. Bu joyda boshqa turli xil madaniy, qurilish maskanlari qatorida sport inshootlari majmuasi ham joylashtirilgan. Bunda stadion, ippodrom, palestra binolari mavjud bo'lgan. Dastlab, Olimpiya o'yinlarining ilk bor tashkil etilishi greklarining bosh xudosi Zevsning o'z otasi Kronos ustidan qozongan g'alabasi sharafiga bag'ishlab katta an'anaviy bayramlar o'tkazishi bilan bog'liq bo'lib, ular Olimpiya o'yinlari deb atalgan[6].

Boshqa rivoyatlarga ko'ra esa tashkil etilgan o'yinlar afsonaviy qahramon Geraklga bag'ishlangan. Elida podshosi Avdiy ustidan qozongan g'alabasi sharafiga Gerakl o'yinlari tashkil etilgan. Gerakl o'yinlarni o'tkazish uchun masofalarni o'z oyoq izlari bilan o'lchab bergan. Geraklning 600 ta oyoq izi bir stadiy, ya'ni 192 m 27 smni tashkil etgan[10]. Bu yugurish masofasi stadiodrom deb nomlangan. Eng avvalgi musobaqalarda g'oliblar ana shu tur bilan belgilangan. Gerakl pankration musobaqasida qatnashib g'olib bo'lgan. Keyinchalik o'yinlardagi g'oliblarga «Ikkinchi Gerakl» unvonini berish odatga aylantirilgan. O'yinlar urish qahramonlari, jasur va botir sarkardalar sha'niga bag'ishlab o'tkazilgan.

Shunday qilib, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi tarixiy jarayonlarni chuqur o'rganish orqali, kelajakda bu sohada amalga oshirilishi mumkin bo'lgan yangiliklar va takliflar uchun asos yaratadi. Maqola jismoniy tarbiya va sportning inson hayotidagi ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining 2015-yil 5-sentabrdagi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi 394-sonli Qonuni;
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-sonli Qarori;
3. Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-fevraldagi 118-son 2019-2023 yillarda O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish Kontseptsiyasi;
4. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni;
5. Akramov A.K., O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi. O'quv qo'llanma. T.: O'zDJTI nashr, 1997.;
6. Botirov X.A. Jismoniy tarbiya va sport tarixi. T. "O'qituvchi" 1993 y.;
7. Djalilova L.A. Jismoniy tarbiya v sport tarixi. O'quv uslubiy qo'llanma. T: 2013.;
8. Ernazarov E. Olimpiada – jahon sporti bayrami. T.: "Sharq", 2008.;
9. Eshnazarov J. Jismoniy madaniyat tarixi va boshqarish. T.: 2008.
10. Энциклопедия Олимпийского спорта. Под редакцией В.Н.Платонова. Киев: Олимпийская литература, 2004.

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNI QISQA MASOFAGA YUGURISH TEXNIKASI SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Xonchayev M.M.

Chirchiq davlat pedagogika Universiteti Jismoniy madaniyat nazariyasi kafedrası o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: innovatsiya, talaba, qisqa masofa, sport, texnika, tezlik, kuch, zahira, energiya, masofa.

Ключевые слова: инновация, студент, короткая дистанция, спорт, техника, скорость, сила, резерв, энергия, дистанция.

Key words: innovation, student, short distance, sport, technique, speed, strength, reserve, energy, distance.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada innovatsion yondashuv asosida talabalarni qisqa masofaga yugurish texnikasi samaradorligini oshirish haqida qisqacha ma'lumot bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье кратко описывается, как повысить эффективность техники бега на короткие дистанции у студентов на основе инновационного подхода.

SUMMARY:

The article briefly describes how to improve the efficiency of students' short-distance running technique based on an innovative approach.

Innovatsion yondashuv asosida talabalarni qisqa masofaga yugurish texnikasi samaradorligini oshirishda Start olish va masofa bo'ylab yugurish texnikasi - sprinteming tezlik-kuch imkomyatlarini amalga oshirishda hal qiluvchi omildir.

Yugurishda yuqori natijalarga erishish uchun tezlik (tezkorlik), chidamlilik, tezlik chidamliligi, koordinatsiya (chaqqonlik) kabi jismoniy sifatlar zarur.

Sportchi startdan tezlik olishda mushaklar kuchidan hamda masofada o'zining energiya zahirasi qanchalik oqilona, tejamkorona va samarali foydalana ol olsa, natija shunga bog'liq boiadi. Texnika nima? Odatda, sport mashqlarining bajarilish texnikasi inson tanasi ayrim a'zolari harakatlarining tashqi ko'rsatkichlari bo'yicha ta'riflanadi. Qisqa masofaga yugurish tashqaridan qaraganda sportchining erkin, engil, og'ir, bo'shashgan, kuchli, shiddatli,

past, yuqori va ko'pgina boshqacha ta'rifga ega yugurishi bilan ifodalanadi. Qisqa masofalarga yugurish kinogrammalari tahlili harakatlarning umumiy manzarasini batafsil tahlil qilish imkonini beradi, qayd qilingan holatlarning izchil tahlili esa harakatlarning (burchaklar, tezlik, tana a'zolarining siljishlari) aniq miqdoriy ko'rsatkichlarni aniqlab beradi. Biroq bunday tavsiflar etarli emas, bu ma'lumotlarning aniq hisoblab chiqilishi ham ularni amalda qo'llashga hali imkon bermaydi. Masalan, sprinter o'z yugurishining ikkita kinogrammasiga ega. Natijalari - 10,20 va 10,40 sek, birinchi holda musobaqada g'alaba qozona oldi, ikkinchisida u hatto finalga ham o'tmadi. Agar qayerdadir yugurish texnikasi buzilganligidan kelib chiqsak, tezkor kinotasvirga olish yordamida xatolarni izlash va tahlil etish zarur. Darhaqiqat, sprinterlar asosan masofada 43-48 qadam bajaradilar, demak, yomon natija ko'rsatilganda har bir qadamdan 0,004 sek atrofida yo'qotadi. Bunday vaqt oralig'ida texnik xatoni aniqlash uchun tasvirga olish sur'ati bir soniya ichida kamida 1000 ta kadr bo'lishi kerak va materialga sifatli ishlov berishda kompyuter texnikasidan foydalanish zarur bo'ladi. Odatda, sportchi tanasining egilish burchagiga, oyoq kaftini yoika ustiga qo'yish xususiyatiga va uning tayanch fazadagi holatiga, shuningdek, silkinch oyoq tizzasining vertikal palladagi holatiga (u shu paytda tayanch oyoq tizzasidan oldinroqda boiishi kerak) e'tibor qaratiladi.

Yugurishda sportchi harakatlarining tashqi ko'rinishini baholash yoki mexanika tilida aytadigan bo'lsak, harakatlar kinematikasini o'rganish har doim ham batafsil axborot bera olmaydi. Harakat insonning asosiy harakat dvigateli - skelet mushaklarining qisqarish faoliyati natijasidir. Sprinterning yugurish texnikasini ko'rib chiqayotib, birinchi navbatda, harakatning ichki tuzilmasini tushunish lozim. Inson harakat apparatining murakkab anatomik va fiziologik tuzilmasi hozirgi vaqtda yugurish xususiyatini etarlicha aniq modellashtirishga hamda ta'riflashga imkon bermaydi. Qiyinchilik shundaki, harakatning umumiy xususiyatiga oyoqlarning 60 ta mushaklaridan har biri ta'sir qilishi bilan birga, tana va qo'llarning ko'p sonli boshqa mushaklari ham ta'sir ko'rsatadi. Undan tashqari, insonlarda mushak tolalarining tuzilishi har xil bo'ladi, agar morfologik belgilarni (tananing va uning ayrim a'zolarining total o'lchamlarini) ham e'tiborga oladigan bo'lsak, sportchi-sprinterlar harakatlarining asosiy tavsiflarini son jihatdan ta'riflash qanchalik qiyinligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Shuning uchun qisqa masofalarga yuguruvchining ideal harakatlari modeli to'g'risida emas, balki sportchi tomonidan maksimal tez harakatlarni bajarish jarayonida mushak guruhlarining o'zaro ta'siri hamda mushak qisqarishi umumiy qonuniyatlari haqida gapirish maqsadga muvofiq. Start beruvchining signaliga reaksiya qilish vaqti sprinter uchun juda muhim,

chunki bu vaqt umumiy yugurish natijasiga kiradi. Shu sababli u qisqa masofalarga yuguruvchilarning tayyorgarligi asosiga kiritilishi zarur, boz ustiga, masofa qancha qisqa bo'Msa, reaksiya vaqtini takomillashtirishga shuncha ko'proq vaqt ajratish lozim. Sportchining akustik signalga reaksiyasi quyidagi omillarga bog' - liq: 1) signal jadalligiga; 2) nafas olish ritmiga; 3) dastlabki badan qizdirish mashqlariga; 4) sportchining yoshi va jinsiga (ko'p hollarda erkaklar yaxshiroq reaksiya qiladilar); 5) masofa uzunligiga; 6) atletning sport stajiga. Startdagi harakatlar qanday ketma-ketlikda amalga oshirilishini hamda startda vaqtni tejab qolishning mumkin bo'lgan zahirasi qanday ekanligini aniqlash juda muhim. Start beruvchining o'q uzishi harakatlarni boshlash uchun signal bo'lib xizmat qiladi, lekin harakatlar boshlangunga qadar har bir sportchi uchun ma'lum bir vaqt o'tadi. Bu harakat reaksiyasining latent davri deb ataladi (RV - reaksiya vaqti). Fiziologik jihatdan reaksiya vaqti ko'pgina omillarga bog'liq: sensor organda signalning paydo bo'lishi, signalning asab tolalari uchlariga o'tishi, signalning asab boylamlari bo'ylab yurishi, mushaklarning faollashuvi, mushak to'qimalari faolligining muvofiqlashuvi va harakatning tashqarida namoyon bo'lishi. Bu hodisalarning har biri turli vaqtda kechadi, lekin umumiy reaksiya vaqtiga kiradi. Ma'lumki, havo muhitida tovush tezligi taxminan 340 m/s ga teng. Shunday qilib, agar start beruvchi start chizigidan taxminan 15 m narida turgan boisa, tovush to'liqlari startda turganlarga 0.05 sek dan so'ng etib keladi. Tovush to'liqlarining tarqalishi, mexanik tebranishlarning asab impulsiga jo'natilish, buyruq manzilini izlab topish, asab impulsini o'tkazish va mushak tolalarining faol faoliyatini boshlab yuborish - harakat reaksiyasi latent davrining soddalashtirilgan mazmuni shunday. U malakali sportchilarda 0.09- 0.11 sek ni tashkil qiladi. Start va uning asosiy vazifalari. Qisqa masofaga yugurishda startning asosiy maqsadi qisqa masofa bo'lagida maksimal tezlikni rivojlantirish hisoblanadi. Yuguruvchi startdagi oyoq tirgaklaridan deysinganda start kuchi yuzaga keladi va ikkita tarkibga taqsimlanadi - vertikal va gorizonta. Sportchi startdagi oyoq tirgaklaridan deysinishda maksimum darajada kuch berib va otilgan o'qqa tezroq reaksiya qilgan holda tinch holat inersiyasini engib o'tishi lozim. Sprinterlarning starti oyoq tirgaklaridan samarali deysinish va startdan tez yugurib chiqishga o'tish bilan bog'liq.

Marrani kesib o'tish. Donerty (2007) ma'lum qilishicha, marrani kesib o'tish texnikasini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar XX asr boshidan o'tkazib kelingan. Ingliz Artur Deffi lentaga tashlanish usulini qo'llagan, ya'ni tanani oldinga keskin engashtirib, qo'llarni pastga-orqaga uzatgan holda lentaga tashlanishni bajargan. Amerikalik Berni Veferis marra chizig'i yo'nalishiga qarab bir elkasini burib va bir vaqtning o'zida qo'ini yuqoriga ko'tarib marrani

kesib o'tgan. Bunday harakatlar raqiblaridan 12 sm gacha yutishga imkon bergan. 1904 yilda amerikalik Morton marraga 20 yard qolganda marra lentasiga tashlanish usulini qo'llab ko'rgan. U chuqur nafas olib, oldinga past egilgan holda lentaga tashlangan. 1920 yilda Charli Paddock sprinterlik masofasini sakrash bilan yakunlaganligi tufayli mashhurlikka erishdi. Sprinterlik masofa marrasi oldidanoto'g'ri harakat qilishi uning mag'lubiyatgauchrashiga sabab bo'lishi mumkin. Frye (2002) atletlarga marrani kesib o'tishda quyidagilarni bajarishni tavsiya qiladi: - marraga yaqinlashayotganda va uni kesib o'tayotganda tana holatini hamda qadam uzunligini bir me'yorda saqlab qolish kerak; - qadamlar uzunligi masofa o'rtasidagidek bo'lishi lozim; - silkinch oyoq tagi tana tayanch UOM proyeksiyasiga yaqinroq qo'yiladi; - qadamlarni uzunroq emas, balki tezroq bajarishga intilish zarur; - sprinter marra chizig'ining o'zida biroz uzunlikka ega boiishi uchun elkasini oldinga-pastga engashtiradi (bu atlet oxirgi qadamni marra chizig'i orqasiga qo'ygan taqdirda bajarilishi kerak). So'nggi yillarda sprinterlik marrani kesib o'tishning ikki xil modeli mavjud: a) sprinter qo'llarini orqaga uzatib boshini egadi, elklarini tez oldinga chiqaradi; b) atlet qarama-qarshi qo'urarini orqaga uzatib tanasini buradi, bunga elkasini tezroq burishga yordam beradi. Masofani oxirigacha maksimal tezlikni saqlab bo'lmaydi. Inson ish shiddatini 6 sek gacha oshirishga, keyin 1-3 sek shu shiddatni saqlab turishga qodir, so'ngra ish qobiliyati muqarrar pasayib boradi. Marragacha taxminan 20-15 m qolganda tezlik odatda 3-8% ga kamayadi. Marra chizig'ini kesib o'tish mohiyati shundan iboratki, unga ta'sir maksimal tezlikni masofa oxirigacha saqlab qolishga yoki salbiy omillarning unga ta'sir etishishni kamaytirishga harakat qilish kerak. Toliqish boshlanishi bilan deqsinishda qatnashayotgan mushaklarning kuchi pasayadi, yugurish qadami uzunligi qisqaradi, demak, tezlik tushib ketadi. Tezlikni saqlab turish uchun yugurish qadamlari sur'atini oshirish zarur, buni esa yuqorida aytib o'tganimizdan, qo'Warning harakati hisobiga amalga oshirish mumkin. Masofada yugurishda atlet marra ustuniga, ya'ni marra chizig'i ustidan o'tadigan tasavvurdagi vertikal tekislikka tegishi bilan yakunlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qudratov R.Q. Darslik. Yengil atletika. - T.: 2012 y. 384 b.
2. Чесноков Н.Н., Никитушкин В.Г., /Легкая атлетика. Учебник -М.: 2010 г. 440 с.
3. Зелечонок В.Б., Легкая атлетика: критерии отбора . В.Б.Зелечонок, В.Г.Никитушкин. - М.: 2000 г. 240 с.
4. Матвеев Л.П. Общая теория и ее прикладные аспекты. - Л.: Лань, 2008 г. 384 с.
5. Озолин Н.Г. Настольная книга тренера: Наука побеждать. - М.: АСТ, «Астрель», 2004. - 864 с.

ISSN 2181-7138

Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы

**«МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ»**

№ 5/3

Нөкис — 2025

Басып шығыўға жуўапкер:

А. Тилегенов, С. Нуржанов

Баспаға таярлаған:

А. Тилегенов

Компьютерде таярлаған:

П. Реймбаев, З. Ниязымбетова

Мәнзил: 230105 Нөкис қаласы, Әмир Темур көшесі, 179^а жай

Тел.: +998 61 224-01-34, факс: +998 61 224-23-00

e-mail: uzniipnkkf@mail.uz,

mugallim-pednauk@mail.uz

www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz

www.KRTEACH.UZ

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жарияланған мақалалардан алынған үзіндилер «Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеміндеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледі. Мақалада келтирилген маглыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 17.09.2025. Форматы 70x100^{1/8}

«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.

Шәртли б.т. 31. Нашр. т. Нұсқасы _____ Буйыртпа №